Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΝΕΩΤΕΡΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΔΕΛΤΙΟ
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΝΕΩΤΕΡΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΤΟΣ

ΑΘΗΝΑ 2003

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ
ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΔΕΛΤΙΟ
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΝΕΩΤΕΡΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ἀκαδημία Ἀθηνῶν
Κέντρον Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ
Ἀναγνωστοπούλου 14, 106 73 Ἀθήνα
Academy of Athens
Research Centre for the Study of Modern Greek History
14, Anagnostopoulou Street, 106 73 Athens, Greece
Académie d' Athènes
Centre de Recherche sur l' Histoire Moderne et Contemporaine de l' Hellénisme
14, rue Anagnostopoulou, 106 73 Athènes, Grèce
Copyright Ἀκαδημία Ἀθηνῶν
ISSN 1108 – 295X

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΝΕΩΤΕΡΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΔΕΛΤΙΟ
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΝΕΩΤΕΡΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΤΟΣ

ΑΘΗΝΑ 2003

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ
ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΙΧΑΗΛ Β. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, Ἐπιλογὲς ἀπὸ τὴν Ἀλληλογραφία Ἀλεξάνδρου Λυκούργου – Δημητρίου Βερναρδάκη . . . 7-35
ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ Σ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ, Ὁ Βασίλειος Τρύφ. Οἰκονομίδης ὡς ἀστικολόγος 37-46
ΗΛΙΑΣ Ν. ΑΡΝΑΟΥΤΟΓΛΟΥ, Νικόλαος Ε. Γερακάρης (1782-1842) 47-63
ΛΥΝΤΙΑ ΤΡΙΧΑ, Πρώιμοι δικηγορικοὶ σύλλογοι στὴν Ἀθήνα τὸν 19ο αἰώνα 65-115
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Ἀντωνίου Μανούσου ἐπιστολὴ (19 Αὐγ. 1856) πρὸς τὸν Ἰάκωβο Πολυλᾶ. Δοκίμιο γιὰ τὴν γλώσσα καὶ ἀντιγραφὴ πεζῶν ἔργων τοῦ Ἰωάννη Βηλαρᾶ . 117-139
ΕΛΕΝΗ Δ. ΜΠΕΛΙΑ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων παράγων καὶ φορέας ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς, 1869-1886 141-186
CATHERINE BREGIANNI, La métonymie littéraire. Représentation de l'espace économique dans la littérature grecque XIX-XX siècles 187-207
V. KARCAYANNI - KARABÉLIA, De la «leçon d'ouverture du cours de la langue et de littérature grecques modernes à la Faculté des Lettres de l'Université de Paris, par Hubert Pernot (11 décembre 1912)» 209-218
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ ἀντίσταση τῶν Ἑλλήνων στὴν ἐπίθεση τοῦ Ἄξονα καὶ ἡ Κύπρος (Ὀκτώβριος 1940 - Μάιος 1941) 219-235
ΜΑΡΙΑ ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, SOE: Στρατολόγηση Ελλήνων στην Ελλάδα και στη Μέση Ανατολή (1941-1944) 237-282
ΕΥΑΝΘΗΣ ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Ο ρόλος της προσωπικότητας στη διαμόρφωση της εξωτερικής πολιτικής: Η περίπτωση του Αλέξη Κύρου, 1953-1954 283-307

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΜΑΡΙΕΤΤΑ ΜΙΝΩΤΟΥ, Η Ελλάδα στο σταυροδρόμι των ευρωπαϊκών επιλογών (1957-1959): Η απόφαση της κυβέρνησης Κ. Καραμανλή για τη σύνδεση με την Ε.Ο.Κ. 309-354
ΣΩΤΗΡΗΣ ΡΙΖΑΣ, Κοινοβουλευτισμός ή «εκτροπή»; Η Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση και η πολιτική κρίση 1964-1967 355-378
Π. ΜΑΤΣΗΣ, Κατάλογος βιβλίων τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Δημητρίου Ν. Χατζίσκου, ἀποκειμένων στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ ΚΕΙΝΕ . . 379-424
ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΚΕΙΝΕ 425-426

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΜΙΧΑΗΛ Β. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ

ΕΠΙΛΟΓΕΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΛΥΚΟΥΡΓΟΥ-ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΒΕΡΝΑΡΔΑΚΗ

Τὸ ἀρχεῖο τοῦ Ἀλεξάνδρου Λυκούργου (1827-1875), καθηγητῆ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ Ἀρχιεπισκόπου Σύρου, Τήνου, Μήλου καὶ ἄλλων νήσων, διασώθηκε, μετὰ τὸν πρόωρο θάνατό του, ἀπὸ τὴν ἀνεψιά του Εἰρήνη Μαργέλου καὶ τακτοποίηθηκε σὲ φακέλους, μετὰ τὸν θάνατό της (1928), ἀπὸ τὸν μικρανεψιό του Βασίλειο Μ. Σακελλαρίου. Τὴν ἱστορία αὐτοῦ τοῦ ἀρχείου καὶ μία σύντομη περιγραφὴ τοῦ περιεχομένου του παρουσίασα σὲ ἀνακοίνωση πρὸς τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν κατὰ τὸ ἔτος 2001[1].

Ὁ Β. Μ. Σακελλαρίου κατέταξε σὲ χωριστὸ φάκελο τὴ σωζόμενη ἀλληλογραφία τοῦ Ἀλεξάνδρου Λυκούργου[2] μὲ τὸν Δημήτριο Βερναρδάκη[3] (1833-1907), ἡ ὁποία ἐκτείνεται ἀπὸ τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1866 ὡς τὸν Ἰούλιο τοῦ 1875. Συγκεκριμένα αὐτὸς ὁ φάκελλος περιέχει:

— Δέκα σχέδια ἐννέα ἐπιστολῶν τοῦ Ἀ. Λ. πρὸς τὸν Δ. Β. (γιὰ μία ἐπιστολὴ ὑπάρχουν δύο σχέδια). Δύο ἀπὸ αὐτὰ εἶναι ἰδιόγραφα· τὰ ὑπόλοιπα ἔχουν γραφεῖ ἀπὸ ἄλλο χέρι καθ' ὑπαγόρευση (γιὰ τοῦτο ἔχουν ἀκουστικὰ σφάλματα).

— Μία ἐπιστολὴ τοῦ Ἀ. Λ. πρὸς τὸν Δ. Β. ποὺ δὲν στάλθηκε στὸν ἀποδέκτη.

— Δεκατρεῖς ἐπιστολὲς τοῦ Δ. Β. πρὸς τὸν Ἀ. Λ., ὅλες ἰδιόγραφες.

— Μία ἐπιστολὴ τοῦ Ἀθανασίου Βερναρδάκη πρὸς τὸν Ἀ. Λ.

— Ἀντίγραφα τεσσάρων ἐπιστολῶν τοῦ Ἀ. Λ. πρὸς τὸν Ἀθανάσιο Βερναρδάκη· τὰ ἔκαμε ἡ Εἰρήνη Μαργέλου ἀπὸ τὰ πρωτότυπα ποὺ εἶχε ὁ ἴδιος.

Μία ἀπὸ τὶς ἐπιστολὲς τοῦ Δ. Β., ἡ 11η, σώζεται κατὰ τὸ δεύτερο μι-

---

1. Μ. Β. Σακελλαρίου, "Ἀρχεῖο Ἀλεξάνδρου Λυκούργου", *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τόμ. 76, 2001, σσ. 87-103.

2. Στὸ ἑξῆς Ἀ. Λ.

3. Στὸ ἑξῆς Δ. Β.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σό της (σελ. III καὶ IV)· ἔτσι, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τῶν δύο πρώτων σελίδων, δὲν γνωρίζουμε τὸν τόπο καὶ τὴν ἡμερομηνία συντάξεώς της. Μία ἄλλη, ἡ 7η, εἶναι ἀχρονολόγητη· ὅλες οἱ ἄλλες φέρουν ἡμερομηνία. Τὸ ἴδιο ἡ ἐπιστολὴ καὶ τὰ ἀντίγραφα τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἀθανασίου Βερναρδάκη. Ἀντίθετα, ὅλα τὰ σχέδια τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἀ. Λ. εἶναι ἀχρονολόγητα. Ἀλλὰ ἡ σειρά τους καὶ ἡ θέση τους ἀνάμεσα στὶς ἐπιστολὲς τοῦ Δ. Β. συμπεραίνονται μὲ ἀσφάλεια ἀπὸ διάφορες συσχετίσεις. Ἄλλες ἐνδείξεις φανερώνουν ὅτι ἡ ἀλληλογραφία Ἀ. Λ. καὶ Δ. Β. ποὺ σώθηκε στὸ ἀρχεῖο τοῦ πρώτου ἔχει μερικὰ κενά. Σημειώνω ἰδιαίτερα τὴν ἀπώλεια μιᾶς ἐπιστολῆς τοῦ Δ. Β. μὲ χρονολογία 3 καὶ 7 Ἀπριλίου 1872 (μνημονεύεται σ' ἐπιστολὴ τοῦ Ἀ. Λ. τῆς 19ης τοῦ ἴδιου μήνα), καθὼς καὶ ἕνα κενὸ ποὺ εἰκάζεται ἀνάμεσα στὴ 12η ἐπιστολὴ τοῦ Δ. Β. (27/9/1874) καὶ στὴ 13η τοῦ ἴδιου (18/8/1875).

Ὁ Λέσβιος λόγιος Μ. Ἰ. Μιχαηλίδης ἀναφέρει[4] ὅτι ὁ Δ. Β. εἶχε ἐπιστολὲς ποὺ τοῦ εἶχε στείλει ὁ Ἀ. Λ. ἀπὸ τὰ Ἱεροσόλυμα, κατὰ τὴν ἐκεῖ διαμονή του, ὅταν χειροτονήθηκε διάκονος καὶ πρεσβύτερος καὶ προχειρίσθηκε σὲ ἀρχιμανδρίτη (1862).

Ἡ οἰκειότητα τῶν δύο ἀνδρῶν ἀνακύπτει τόσο ἀπὸ τὶς προσφωνήσεις ποὺ χρησιμοποιοῦν, ὅσο καὶ ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τῶν ἐπιστολῶν τους. Καὶ οἱ δύο χρησιμοποιοῦν δεύτερο πρόσωπο στὸν ἑνικὸ ἀριθμό. Ὁ Ἀ. Λ. προσφωνεῖ τὸν Δ. Β. "φίλτατε ἀδελφέ" ("φίλτατε καὶ τεθλιμμένε ἀδελφέ" στὴ συλλυπητήρια ἐπιστολὴ ποὺ ἔγραψε στὸν Δ. Β. γιὰ τὸν θάνατο τῆς μητέρας του). Τὰ σχέδια τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἀ. Λ. δὲν ἔχουν καταληκτήριες διατυπώσεις, ἐκτὸς ἀπὸ ἕνα: "Σὲ ἀσπάζομαι λοιπὸν ἐγκαρδίως προσαγορεύων τὴν Κυρίαν Ἀγλαΐαν...". Ἡ μοναδικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Ἀ. Λ. πρὸς τὸν Δ. Β. ποὺ σώζεται στὸ καθαρό (βλ. πιὸ κάτω, σ. 28, ἐπιστ. ἀρ. 14) ἔχει, πρὶν ἀπὸ τὴν ὑπογραφή, τὴ διατύπωση: "ὁ ἀδελφός Σου". Ἀπὸ τὴ δική του πλευρά, ὁ Δ. Β. συνδυάζει τοὺς τύπους ποὺ ἐπιβάλλει ἡ ἀρχιερατικὴ ἰδιότητα τοῦ Ἀ. Λ. μὲ προσαγορεύσεις ποὺ ἐκφράζουν τὰ προσωπικὰ αἰσθήματά του. Ὅλες οἱ ἐπιστολές του ἀρχίζουν: "Σεβασμιώτατε δέσποτα καὶ φίλτατε ἀδελφέ". Ἡ πρώτη ἐπιστολή του λήγει μὲ τὴ φράση: "Ἐγὼ δὲ ἀσπαζόμενος τὴν δεξιάν Σας, μένω τῆς Σῆς σεβασμιότητος κατὰ πνεῦμα υἱὸς καὶ ἀδελφὸς ἐν ἀγάπῃ". Στὴ δεύτερη καὶ στὴν τρίτη ἡ διατύπωση εἶναι ἡ ἴδια μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι στὴ θέση τοῦ "Σᾶς" ἔχει μπεῖ "Σοῦ". Στὶς ὑπόλοιπες ἡ διατύπωση εἶναι ἁπλούστερη: "Ἀσπαζόμενός Σε μένω...".

Ἡ ἀδελφικὴ φιλία τῶν δύο ἀλληλογράφων ἐκδηλώνεται καὶ οὐσιαστικά: διὰ μέσου τῶν θεμάτων ποὺ θίγουν, ἰδιαίτερα μετὰ τὴν παραίτηση τοῦ

---

4 *Λεσβιακαὶ σελίδες, μέρος δεύτερο, Βίος καὶ ἔργα Δημητρίου Ν. Βερναρδάκη*, 1909, σ. 63, σημ. 1.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Δ. Β. ἀπὸ τὴν ἕδρα του (1869), ὅταν, ἔχοντας ἀποσυρθεῖ στὴ Μυτιλήνη, ἀντιμετωπίζει οἰκονομικὲς δυσχέρειες καὶ κατατρύχεται ἀπὸ ἄγχος.

Στὸ σύνολό της αὐτὴ ἡ ἀλληλογραφία περιέχει εἰδήσεις καὶ γιὰ τοὺς δύο ἀλληλογράφους, καθὼς καὶ γιὰ τρίτους· ἐπίσης γιὰ διάφορα γεγονότα τῆς ἐποχῆς. Ἐδῶ δημοσιεύω μερικὲς περικοπὲς ποὺ ἀφοροῦν στὸν Δ. Β. Αὐτὴ ἡ ἐπιλογὴ ἐπιβάλλεται πρώτιστα ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ ἔχει τοῦτο τὸ δημοσίευμα μία θεματικὴ ἑνότητα. Συνέργησαν ὅμως καὶ ἄλλοι λόγοι: ὅσα μὲν ἀφοροῦν στὰ κατὰ τὸν Ἀ. Λ. φωτίζονται καλύτερα καὶ λεπτομερέστερα ἀπὸ ἄλλα κείμενα τοῦ ἀρχείου του· ὅσα δὲ ἀφοροῦν σὲ τρίτους δὲν εἶναι σημαντικά. Οἱ μνεῖες τρίτων ἔχουν ἀξία ὡς μαρτυρίες γιὰ τὸν κύκλο των προσώπων, μέσα στὸν ὁποῖο κινοῦνται οἱ δύο ἀλληλογράφοι[5].

---

5. Στὰ δημοσιευόμενα ἀποσπάσματα ἀναφέρονται πολλὰ πρόσωπα. Παραθέτω τὰ ὀνόματά τους κατ' ἀλφαβητικὴ τάξη, παραπέμπω ἐντὸς παρενθέσεως στὸν αὔξοντα ἀριθμὸ τῶν ἐπιστολῶν, στὶς ὁποῖες γίνεται μνεία τους, καὶ προβαίνω σὲ ταύτισή τους.

Ἀθανάσιος (10) = Ἀθανάσιος Βερναρδάκης, ἀδελφὸς τοῦ Δημητρίου Βερναρδάκη.
Ἀσώπιος (4) = Κωνσταντῖνος Ἀσώπιος, Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου, λόγιος.
Βακαλόπουλος (11) = Ἀναφέρεται ὡς πρόσωπο ποὺ παρασημοφορήθηκε ἀναξίως.
Βασιάδης (16) = Κωνσταντῖνος (Ἡρακλῆς) Βασιάδης, λόγιος, ἔδρασε κυρίως στὴν Κωνσταντινούπολη.
Βενιζέλος (4) = Θεόδωρος Βενιζέλος, Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου.
Βίμπος (2) = Θεόκλητος Βίμπος, Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου, Ἀρχιεπίσκοπος Μαντινείας καὶ Κυνουρίας
Βλάχος (12, 23) = Ἄγγελος Βλάχος, διπλωμάτης, Ὑπουργός, λόγιος.
Βότσαρης (10) = Δημήτριος Μάρκου ἢ Δημήτριος Νότη Μπότσαρης; Καὶ οἱ δύο ἦσαν ἀξιωματικοὶ καὶ διετέλεσαν ὑπουργοί.
Βρυέννιος (16) = Φιλόθεος Βρυέννιος, λόγιος, Καθηγητὴς Σχολῆς Χάλκης, Ἱεράρχης Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου.
Βυζάντιος Ἀναστάσιος (23) = δημοσιογράφος.
Γρηγόριος (11) = ὁ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριος ὁ ς΄.
Δημητρὸς (18, 19, 20, 21) = ὁ Δημήτριος Βερναρδάκης.
Δρόσος (17) = Δημήτριος Δρόσος, Ὑπουργός.
Ζαΐμης (11) = Θρασύβουλος Ζαΐμης, Ὑπουργὸς καὶ Πρωθυπουργός.
Θερειανὸς (1) = Διονύσιος Θερειανός, λόγιος.
Ἰγνάτιος Ἠπικράτης (17, 21) = Γραμματέας τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἑλλάδος.
Ἰγνάτιος Ζερβόπουλος (14) = Ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα φαίνεται ὅτι θὰ εἶναι μέλος τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος μετὰ τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1872.
Καλιφουρνᾶς (21) = Δημήτριος Καλλιφρονᾶς, Δήμαρχος Ἀθηναίων, Ὑπουργός, Πρόεδρος τῆς Βουλῆς.
Καλλιγᾶς (4) = Παῦλος Καλλιγᾶς, Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου, πολιτικός, λόγιος.
Καλλίνικος (6) = Καλλίνικος Καστόρχης, Ἀρχιεπίσκοπος Φθιώτιδος καὶ Λοκρίδος.
Καλογερᾶς (16, 20) = Νικηφόρος Καλογερᾶς, Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου.
Κανελλίδης (11, 23) = Πέτρος Κανελλίδης, δημοσιογράφος.
Καραμίτσας (1) = Γεώργιος Καραμήτσας, ἰατρός, Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Οἱ περικοπὲς ποὺ ἀκολουθοῦν προσφέρουν νέα στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὸν Δ. Β. κατὰ τὰ ἔτη 1866-1875. Ἡ ἔλλειψη ἐκ μέρους μου συστηματικῆς ἐνασχολήσεως μὲ γεγονότα τῆς λεγομένης μικρῆς ἱστορίας ἐκείνων τῶν χρόνων μὲ ὑποχρεώνουν νὰ περιορισθῶ σὲ μία γενικὴ πλαισίωση τῶν περικοπῶν μὲ ὑπόμνηση μερικῶν γνωστῶν πληροφοριῶν γιὰ τὸν Δ. Β., ἐκείνων ποὺ χρειάζονται γιὰ νὰ βοηθήσουν στὴν κατανόηση τῶν διαμειβομένων ἀπὸ τοὺς ἀλληλογράφους.

Ὁ Δ. Β. ἐμφανίσθηκε πρῶτα ὡς ποιητὴς ἐπυλλίων καὶ τραγωδιῶν, ἀλλὰ καὶ ὡς συγγραφέας ἐριστικῶν φυλλαδίων. Τὸ 1854 δημοσίευσε τὴν

Κλεόβουλος (11, 12) = Μητροπολίτης Καισαρείας.
Κόκκινος (1, 13, 23) = Ἐμμανουὴλ Κόκκινος, Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου, Πρύτανις.
Κολλιάτσος (2) = [Ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα φαίνεται νὰ ἦταν θεολόγος].
Κόμνος (11, 12, 13) = Σπυρ. Κόμνος, Διευθυντὴς τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης.
Κοντόσταυλος (10) = Ἀλέξανδρος Κοντόσταυλος, Ὑπουργός.
Κουμανούδης (4) = Στέφανος Κουμανούδης, Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου, κριτὴς ποιητικῶν διαγωνισμῶν.
Κουμουνδοῦρος (9, 10, 11, 12) = Ἀλέξανδρος Κουμουνδοῦρος, Πρωθυπουργός.
Κυπριανός (1) = Ἀριστείδης Κυπριανός, Γυμνασιάρχης, συγγραφέας.
Λιμβρίτης ἢ Λιμπρίτης (17, 23) = Πιθανώτατα ὁ Φραγκίσκος Λυμπρίτης, διδάσκαλος ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς; [Φαίνεται πρόσωπο μὲ ἐπιρροή].
Μογίλλας (10) = Ρῶσος θεολόγος τοῦ 17ου αἰώνα, Μητροπολίτης Κιέβου.
Νάκης (20) = Βιβλιοπώλης;
Οἰκονομίδης (4) = Βασίλειος Οἰκονομίδης, Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου.
Οἰκονόμου (10) = Κωνστ. Οἰκονόμος, θεολόγος.
Ὀρφανίδης (4) = Θεόδωρος Ὀρφανίδης, Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου, ποιητής, κριτὴς ποιητικῶν διαγωνισμῶν.
Πανταζῆς (21) = Δημήτριος Πανταζῆς, Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου, ποιητής, κριτὴς ποιητικῶν διαγωνισμῶν.
Πανταζίδης (1) = Ἰωάννης Πανταζίδης, φιλόλογος.
Παπαδόπουλος (15) = Γρηγόριος Παπαδόπουλος, λόγιος, τμηματάρχης Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν, ἱδρυτὴς τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐκπαιδευτηρίου.
Παράσχος (12) = Ἀχιλλεὺς Παράσχος, ποιητής.
Παρθένιος (1) = Παρθένιος Ἀκύλλας, διάκονος τοῦ Ἀλεξάνδρου Λυκούργου, ἔπειτα Ἀρχιεπίσκοπος Αἰτωλίας καὶ Ἀκαρνανίας, συγγραφέας τοῦ ἔργου *Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀλέξανδρος Λυκοῦργος ἐν Ἀγγλίᾳ κατὰ τὸ 1870*, 1901.
Παυλίδης (11) = Παναγιώτης Παυλίδης, Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου.
Πετμεζᾶς (11, 12) = Ἀθανάσιος Πετιμεζᾶς, Ὑπουργός.
Πλάτων (10) = Μητροπολίτης Μόσχας.
Σαράβας (9) = Δημήτριος Σαράβας, Ὑπουργός.
Στούρτζας (10) = θεολόγος.
Φιλίππου (4) = Φίλιππος Ἰωάννου, Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστήμιου, λόγιος.
Φιντικλῆς (4) = Σπυρίδων Φιντικλῆς, Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου.
Χριστόπουλος (4, 10) = Ἀθαν. Χριστόπουλος, Ὑπουργὸς Παιδείας.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Γραομυομαχία, ἐπύλλιον ἡρωϊκο-κωμικόν. Τὸ ἑπόμενο ἔτος ἔθεσε σὲ κυκλοφορία τὸ *Τρωγάλιον τοῦ δοκησισόφου*, μὲ τὸ ὁποῖο ἀναμείχθηκε στὴν ἔριδα γιὰ τὰ «Σούτσεια». Μετὰ ἕνα ἔτος ἀκόμη, τὸ ἐπικολυρικὸ ποίημά του *Εἰκασία* τοῦ ἀπέφερε ἕνα βραβεῖο στὸν Ράλλειο ποιητικὸ διαγωνισμὸ καί, ἔμμεσα, μία υποτροφία γιὰ σπουδὲς στὴ Γερμανία. Ἡ τραγωδία *Μαρία Δοξαπατρῆ*, ποὺ ὑποβλήθηκε τὸ 1857 πιθανώτατα στὸν ἴδιο ποιητικὸ διαγωνισμό, δὲν ἄρεσε στὴν ἐπιτροπή. Ὁ Δ. Β. ἐπέκρινε τοὺς κριτές του. Ὁ Εἰρηναῖος Ἀσώπιος πῆρε τὸ μέρος τους. Ὁ Δ. Β. περιέλαβε καὶ αὐτὸν στοὺς στόχους ποὺ ἔπληξε μέσα στὰ προλεγόμενα τῆς πρώτης ἔκδοσης τῆς *Μαρίας Δοξαπατρῆ*, Μόναχο, 1858. Τὴν ἴδια τύχη εἶχε τὸ 1860 ἡ νέα τραγωδία του *Οἱ Κυψελίδαι* μὲ συνέχεια ἐπίσης τὴν ἐπίθεση τοῦ Δ. Β. ἐναντίον τῶν εἰσηγητῶν. Ὡστόσο, τὰ γοῦστα τῶν Ἀθηναίων λογίων ποὺ ἀπέρριπταν τὰ ἔργα τοῦ Δ. Β. δὲν τὰ συμμερίζονταν ἄλλοι καλλιεργημένοι καὶ ἔμπειροι ἄνθρωποι.

Ὁ Δ. Β. διορίσθηκε τὸ 1861 ἔκτακτος καθηγητὴς τῆς Γενικῆς Ἱστορίας καὶ τῆς Φιλολογίας στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν. Στὶς 20 Ἰανουαρίου τοῦ 1862 ἐξεφώνησε τὸν εἰσιτήριο λόγο του, τὸν ὁποῖο καὶ ἐξετύπωσε σὲ φυλλάδιο. Ἡ δημοσίευση ἀπὸ τὸν Δ. Β. σχολικῆς *Ἑλληνικῆς Γραμματικῆς*, τὸ 1865, καὶ τοῦ πρώτου τόμου του ἔργου *Ἐγχειρίδιον Γενικῆς Ἱστορίας*, τὸ 1867, ξεσήκωσαν θύελλα ἐπιθέσεων. Ἐναντίον τῆς πρώτης δημοσιεύθηκαν πάνω ἀπὸ 140 ἄρθρα σὲ διάφορες ἀθηναϊκὲς ἐφημερίδες μὲ ἀποκορύφωμα τὴν τεσσαρακοντάστηλη διατριβὴ τοῦ Θεαγένη Λιβαδᾶ στὴν *Κλειὼ* τῆς Τεργέστης, τῆς ὁποίας ὁ ἴδιος ἦταν διευθυντής. Ὁ Δ. Β. ἀντεπεξῆλθε ἐναντίον τοῦ τελευταίου μὲ τὸ φυλλάδιο *Ὀλίγαι λέξεις εἰς ἀπάντησιν τῆς ἐπικρίσεως, ἣν συνέγραψε κατὰ τῆς ἑλληνικῆς γραμματικῆς μου καὶ τῶν ὕβρεων ἃς ἐφιλοτέχνησε κατ' ἐμοῦ ὁ Κ. Θεαγένης Λιβαδᾶς, διδάκτωρ τῆς Φιλοσοφίας, συντάκτης τῆς Κλειοῦς καὶ Σχολάρχης τῆς ἐν Τεργέστῃ Ἑλληνικῆς Σχολῆς ὑπὸ Δ. Ν. Βερναρδάκη*, Τεργέστη, 1866, σελ. 135. Τότε μπῆκε στὴν κονίστρα ἐναντίον τοῦ Δ. Β. ὁ Διονύσιος Θερειανός, γράφοντας σειρὰ ἑβδομαδιαίων ἐπιφυλλίδων στὴν *Κλειώ*. Σ' αὐτὲς ἀπάντησε ὁ Δ. Β. ἀπὸ τὶς σελίδες τῆς ἐφημερίδας *Ἀλήθεια*. Ἡ πρώτη ἐπιστολὴ τοῦ Δ. Β. πρὸς τὸν Α. Λ. ποὺ διασώθηκε στὸ ἀρχεῖο τοῦ δεύτερου ἔχει γραφεῖ στὸν ἐνδιάμεσο χρόνο, ἀφοῦ τοῦ ἀνακοινώνει τὶς γνῶμες διαφόρων φίλων γιὰ τὴν τακτικὴ ποὺ ἔπρεπε νὰ ἀκολουθήσει ἀπέναντι στὴν ἐπίθεση τοῦ Θερειανοῦ καὶ τοῦ ζητάει καὶ τὴ δική του (βλ. πιὸ κάτω, σ. 17). Ἡ πρώτη παράγραφος τῆς ἴδιας ἐπιστολῆς μᾶς ἀποκαλύπτει ὅτι ὁ Δ. Β. εἶχε ὀχλήσεις καὶ ἀπὸ μερικοὺς φοιτητές. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι αὐτοὶ ἐπηρεάζονταν ἢ καὶ παρακινοῦνταν ἀπὸ ἐκείνους ποὺ συνέτασσαν ἢ ἐνέπνεαν τὶς πολυάριθμες ὀξύτατες ἐπιθέσεις κατὰ τοῦ Δ. Β. ἀπὸ τὶς στῆλες ἐφημερίδων καὶ περιοδικῶν. Ὅπως φαίνεται ἀπὸ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τὴν ἴδια παράγραφο, ὁ Δ. Β. δὲν εἶχε πάρει στὰ σοβαρὰ τὶς «ἀταξίες» τῶν φοιτητῶν, ἀφοῦ μᾶλλον χαριτολογεῖ γι' αὐτές. Στὴ συνέχεια ἐμφανίσθηκε ὡς ἐπικριτὴς τῆς *Ἑλληνικῆς Γραμματικῆς*, ἀλλὰ καὶ τοῦ *Ἐγχειριδίου Γενικῆς Ἱστορίας*, ἀπὸ γλωσσικὴ ἄποψη, ὁ πανεπιστημιακὸς καθηγητὴς Κ. Κόντος, ποὺ ἔγινε πασίγνωστος γιὰ τὶς βίαιες ἐπιτιμήσεις του ἐναντίον κάθε λογίου ποὺ δὲν ἀττίκιζε (καὶ ποὺ δὲν εἶχε τὰ ἴδια μ' αὐτὸν κριτήρια γιὰ τὸ τί ἦταν ἀττικό) μὲ ἄρθρα ποὺ δημοσιεύθηκαν στὸν *Λόγιο Ἑρμῆ* καὶ στὴ *Μέριμνα*. Ἀνώνυμοι συγγραφεῖς συνέταξαν τὸν λίβελλο *Ὁ Λύχνος ἐπὶ τὴν Λυχνίαν*, 1867, ὅπου, ἐκτὸς ἀπὸ διάφορες γραμματικὲς ἔκαμαν καὶ ἱστορικὲς παρατηρήσεις. Ὁ Δ. Β. ἀπάντησε ἀπὸ τὶς στῆλες τοῦ *Μέλλοντος* ἔπειτα ἀνατύπωσε καὶ συμπλήρωσε αὐτὰ τὰ δημοσιεύματα σ' ἕνα φυλλάδιο, χωρὶς ὄνομα συγγραφέα, μὲ τίτλο *Σύντομος ἀπάντησις εἰς τὰς μωροσόφους ἐπικρίσεις τῆς Μερίμνης καὶ τοῦ Λογίου Ἑρμοῦ καὶ εἰς τὸν λίβελλον Ὁ Λύχνος ἐπὶ τὴν Λυχνίαν ὑπὸ * * *, Ἀθήνα, 1868[6]. Καμμία ἀπήχηση τῶν συγκρούσεων τοῦ 1867 καὶ τοῦ 1868 δὲν ἀπαντᾶ στὴν ἀλληλογραφία τοῦ Δ. Β. μὲ τὸν Ἀ. Λ. ποὺ σώθηκε στὸ ἀρχεῖο τοῦ δεύτερου. Παρὰ τὶς ἐπιθέσεις, ἡ πρώτη ἔκδοση τῆς *Ἑλληνικῆς Γραμματικῆς* εἶχε μεγάλη ἐκδοτικὴ ἐπιτυχία, ἀφοῦ διατέθηκαν 4.000 ἀντίτυπά της. Γιὰ τὴν κυκλοφορία τοῦ πρώτου τόμου του *Ἐγχειριδίου Γενικῆς Ἱστορίας* τοὺς πρώτους μῆνες ἀπὸ τὴν ἔκδοσή του ὑπάρχουν πληροφορίες σὲ περικοπὴ τῆς ἕκτης ἐπιστολῆς τοῦ Δ. Β. πρὸς τὸν Α. Λ. (βλ. πιὸ κάτω, σ. 18).

Θὰ χρειαζόμουν δεκάδες σελίδων, γιὰ νὰ συνοψίσω κατὰ κατηγορίες καὶ νὰ κρίνω τὰ ἐπιχειρήματα καὶ τὰ ἠθικὰ ὅπλα ποὺ χρησιμοποίησαν οἱ ἐπικριτὲς τοῦ Δ. Β. καὶ τὶς ἀπαντήσεις τοῦ ἀμυνομένου. Αὐτὸ πρέπει νὰ γίνει καὶ ἴσως εἶναι σκόπιμο νὰ μὴν περιορισθεῖ στὴν περίπτωση τοῦ Δ. Β., ἀλλὰ νὰ ἐπεκταθεῖ σ' ὅλα τὰ ἀνάλογα φαινόμενα κατὰ τὸν 19ο αἰώνα. Εἶναι ἄξιο σημειώσεως ὅτι καὶ ὁ Ἀ. Λ. ὑπῆρξε στόχος ἐπιθέσεων, στὶς ὁποῖες ἀπήντησε μὲ σθεναρότητα. Καὶ οἱ δύο ἐπικρινόμενοι ἐκπροσωποῦν δημιουργικὲς δυνάμεις καὶ ἀνανεωτικὰ ρεύματα, ἐνῶ οἱ ἐπικριτές τους εἶναι τυπολάτρες, στεῖροι, αλλά και ἐπιρρεπεῖς στὴ συκοφαντία, στὴ δημοκοπία καὶ στὶς χυδαῖες ὕβρεις· μερικοὶ ὑστεροῦν σὲ μόρφωση καὶ ἐπικρίνουν τὰ ὀρθά. Ἡ ἐμφάνιση τῶν πρώτων στὸν πνευματικὸ στίβο ἀπειλεῖ τὴν ἐπιρροὴ

---

6. Σ' αὐτὸ τὸ φυλλάδιο, ὁ Δημήτριος Βερναρδάκης ἀναφέρεται σὲ περιστατικὰ ἐνδεικτικὰ τῆς φιλίας του μὲ τὸν Ἀλέξανδρο Λυκοῦργο, καθὼς καὶ στὴ σύμπτωση τῶν ἀντιδράσεών τους ἔναντι τοῦ Κωνσταντίνου Κόντου, ὅταν τὸν συνάντησαν γιὰ πρώτη φορά, ὡς Διευθυντὴ τῆς Σχολῆς Σάμου. Μαρτυρίες γιὰ τὶς στενὲς σχέσεις τοῦ Ἀλεξάνδρου Λυκούργου καὶ τοῦ Δημητρίου Βερναρδάκη ἀπαντοῦν ἐπίσης στὸ φυλλάδιο τοῦ Παναγιώτη Ρομπότη, *Ἀπάντησις εἴς τινα τῶν τοῦ Ἱερομνήμονος*, καθὼς καὶ στὸ βιβλίο τοῦ Μ. Ἰ. Μιχαηλίδη (βλ. σημ. 2), στὴ σελ. 60.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τῶν δεύτερων, ἐφ' ὅσον εἶναι ἤδη φθασμένοι, ἢ τὴ σταδιοδρομία τῶν ὁμοίων τους, ποὺ δὲν ἔχουν καταλάβει ἀκόμη θέσεις. Ἡ ἐπιτυχία τοῦ Δ. Β. ὡς συγγραφέα θεατρικῶν ἔργων ποὺ ἄρχιζαν νὰ παίζονται μὲ μεγάλη προσέλευση θεατῶν καὶ ὡς πανεπιστημιακοῦ δασκάλου ποὺ δίδασκε μὲ σαφήνεια καὶ κομψότητα προκάλεσε καὶ φθόνο καὶ φόβους. Ἡ δημοσίευση τῆς *Ἑλληνικῆς Γραμματικῆς* καὶ τοῦ *Ἐγχειριδίου Γενικῆς Ἱστορίας* ἀποτέλεσε ἀπειλὴ γιὰ τὰ κέρδη ποὺ ἀποκόμιζαν δύο ἄνθρωποι ποὺ εἶχαν μονοπωλήσει τὴ διάθεση αντιστοίχων σχολικῶν βιβλίων.

Οἱ περικοπὲς ποὺ ἀκολουθοῦν προσφέρουν νέα στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὸν Δ. Β. κατὰ τὰ ἔτη 1866-1875. Ἐκείνες τῶν ἐπιστολῶν ποὺ ἀντάλλαξαν οἱ δύο φίλοι μετὰ τὴν παραίτηση του Δ. Β. ἀπὸ τὴν πανεπιστημιακὴ θέση του καὶ τὴν ἀπομάκρυνσή του ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, τὸ 1869, εἶναι πέντε φορὲς ἐκτενέστερες ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες τῶν προγενέστερων ἐπιστολῶν. Ἐπὶ πλέον εἶναι πολὺ πιὸ πλούσιες σὲ πληροφορίες, καὶ μάλιστα σὲ πληροφορίες ποὺ δὲν ἔχουμε ἀπὸ ἔντυπα. Ἀκόμη καὶ τὸ εἶδος τῶν πληροφοριῶν ἀλλάζει, καθὼς παύει ὁ ἀπόηχος τῶν ἀντεγκλήσεων διὰ τῶν ἐφημερίδων καὶ τῶν φυλλαδίων καὶ ἀκούγονται οἱ ἐκμυστηρεύσεις τοῦ Δ. Β. καὶ οἱ ἀποκρίσεις τοῦ Ἀ. Λ. Ὁ Δ. Β. αἰσθάνεται βαρύτατα προσβεβλημένος ἀπὸ τὴ συμπεριφορὰ τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν "Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως" μετὰ τὴν παραίτηση ποὺ τοῦ ὑπέβαλε καὶ ἐπεκτείνει τὴν εὐθύνη στὴν ὅλη κυβέρνηση, ἀκόμη σὲ κάθε ἑλληνικὴ κυβέρνηση (ἐπιστ. ἀρ. 9). Ὁ Ἀ. Λ. τὸν παρηγορεῖ ὅτι γρήγορα θὰ ἀνακληθεῖ στὴ θέση του ἢ θὰ ἐπιστρέψει στὴν Ἀθήνα μὲ ἄλλο τρόπο (ἐπιστ. ἀρ. 9). Ὁ ἴδιος καὶ οἱ ἄλλοι φίλοι ἐνεργοῦν, ὥστε ὁ Δ. Β. νὰ ἀποζημιωθεῖ ἠθικὰ μὲ ἕνα παράσημο καὶ μὲ τὸ διορισμό του στὴ θέση τοῦ ἐφόρου τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης (ἐπιστ. ἀρ. 11, 12, 13, 22)[7]. Ὁ Δ. Β. εἶχε διατυπώσει στὸν Ἀ. Λ. τὸ παράπονό του ὅτι δὲν εἶχε παρασημοφορηθεῖ (ἐπιστ. ἀρ. 12)· ὅταν ὅμως πληροφορήθηκε ὅτι τοῦτο μποροῦσε νὰ πραγματοποιηθεῖ, ἔγραψε στὸν Ἀ. Λ. ὅτι δὲν ἤθελε παράσημο,

---

7. Στὸν φάκελο ἀλληλογραφίας τοῦ Ἀλεξάνδρου Λυκούργου μὲ τὸν Ἀλέξανδρο Κουμουνδοῦρο, ποὺ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἦταν Πρωθυπουργός, ὑπάρχει πρόχειρο σχέδιο ἐπιστολῆς τοῦ πρώτου πρὸς τὸν δεύτερο (ἔτος 1871, χωρὶς ἡμερομηνία) καὶ ἀπάντηση τοῦ δευτέρου πρὸς τὸν πρῶτο (16 Ὀκτωβρίου 1871). Σ' αὐτὰ τὰ κείμενα γίνεται λόγος καὶ περὶ τῆς παρασημοφορίας τοῦ Δ. Βερναρδάκη. Ὁ Ἀλέξανδρος Λυκοῦργος γράφει σχετικῶς "Ἐλυπήθην ἰδὼν ὅτι, ἐν ᾧ ἐπαρασημοφορήθησαν ὁ Βλάχος καὶ ὁ Παράσχος διὰ τὰ ποιητικὰ αὐτῶν ἔργα, ἐλησμονήθη ὁ φίλος ἡμῶν Βερναρδάκης, ὅστις ὁμολογουμένως εἶναι ὁ κορυφαῖος τῶν νῦν ποιητῶν μας. Ἀφ' οὗ μάλιστα δὲν κατωρθώθη νὰ ἀνακληθῇ εἰς τὴν θέσιν του, δίκαιον ἦτο ἐπὶ τῆς πρωθυπουργίας ὑμῶν νὰ ἱκανοποιηθῇ διὰ τῆς τιμῆς ταύτης". Ὁ Ἀλέξανδρος Κουμουνδοῦρος ἀπαντᾶ ἐπὶ τοῦ προκειμένου: "Περὶ δὲ τῆς τοσοῦτον δικαίας σταυροφορίας τοῦ Κυρίου Δημητρίου Βερναρδάκη ἐγένετο ἤδη πρὸ τῆς ὑμετέρας ἐπιστολῆς φροντίς".

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

γιατὶ τὸ εἶχαν πάρει ἀνάξιοι, γιατὶ ἡ βράβευση τῶν ποιητῶν δὲν πρέπει νὰ γίνεται ἀπὸ κυβερνήσεις, ἀλλὰ ἀπὸ πνευματικὰ ἱδρύματα καὶ γιατὶ ἡ κυβέρνηση εἶχε ἄλλους τρόπους γιὰ νὰ τὸν ἀποζημιώσει (ἐπιστ. ἀρ. 11). Ὅσο γιὰ τὸν διορισμό του στὴ θέση τοῦ ἐφόρου τῆς Βιβλιοθήκης, τὸν ἤθελε πολύ· ἔθετε ὅμως ὅρους· ὑποψιαζόταν δὲ ὅτι ὁ Ὑπουργὸς ἔδινε ὑποσχέσεις χωρὶς νὰ ἔχει σκοπὸ νὰ τὶς τηρήσει (ἐπιστ. ἀρ. 11, 22).

Ἐνδεχόμενος διορισμὸς τοῦ Δ. Β. ὡς ἐφόρου τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης, πέραν τῆς ἠθικῆς σημασίας της, θὰ τὸν ἀπάλλασσε ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ στενοχώρια στὴν ὁποία περιῆλθε καὶ θὰ τοῦ ἔδινε τὸ μέσο νὰ ἐπιστρέψει στὴν Ἀθήνα. Ὁ Δ. Β. εἶχε στὴ Μυτιλήνη ἕνα κτῆμα, τὴν Ἀχλαδερή. Γνώστης τῶν πραγμάτων μᾶς πληροφορεῖ ὅτι αὐτὸ τὸ κτῆμα εἶχε ἔκταση 5.000 στρεμμάτων, κατὰ τὰ 4/5 ὀρεινῶν. Φαίνεται ὅμως ὅτι καὶ τὰ πεδινὰ τμήματά του δὲν ἦταν ἀξιοποιημένα, γιατὶ ὁ Δ. Β. ἀντιμετώπισε ἐξ ἀρχῆς καὶ ἀργότερα οἰκονομικὲς δυσχέρειες (ἐπιστ. ἀρ. 9, 19). Γιὰ νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ αὐτές, ὁ Δ. Β. σκέφθηκε στὴν ἀρχὴ νὰ ζητήσει ἕνα μαικήνα, ὁ ὁποῖος νὰ ἀναλάβει τὴν ἔκδοση μιᾶς *Γενικῆς Ἱστορίας* 15-16 τόμων, ποὺ θὰ ἔγραφε ὁ Δ. Β. χρησιμοποιώντας τὴν ὕλη τῶν πανεπιστημιακῶν παραδόσεών του καὶ τοὺς καρποὺς νέων μελετῶν του σὲ μία γερμανικὴ πανεπιστημιακὴ πόλη (ἐπιστ. ἀρ. 9). Ἔπειτα ὁ Δ. Β. ἐπιδόθηκε στὴ συγγραφὴ σχολικῶν βιβλίων ἱερᾶς ἱστορίας καὶ κατηχήσεως, παίρνοντας μέρος σὲ διαγωνισμὸ ποὺ εἶχε προκηρύξει τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ Α. Λ. τοῦ δάνεισε κατάλληλα βοηθήματα καὶ προθυμοποιήθηκε νὰ ἐπιφέρει διορθώσεις στὰ χειρόγραφα. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἔγινε δυνατόν: ἡ προθεσμία γιὰ τὴν ὑποβολὴ τῶν χειρογράφων ἦταν σύντομη, ὁ Δ. Β. ἐργάσθηκε μὲ μεγάλη βιασύνη καὶ δὲν εἶχε καιρὸ οὔτε νὰ ἐπιθεωρήσει τὰ κείμενα ποὺ ἀντέγραψαν ἡ γυναίκα του, ἡ ἀδελφή του καὶ ἡ γυναικαδέλφη του. Τὰ χειρόγραφα ἔφθασαν στὸ Πατριαρχεῖο ἐκπρόθεσμα. Ὡστόσο ἡ Ἐπιτροπὴ τὰ δέχθηκε καὶ τα ἐνέκρινε κατὰ πλειοψηφία, μὲ τὸν ὅρο νὰ διορθωθοῦν τὰ σφάλματα ποὺ ἐπισήμανε (ἐπιστ. ἀρ. 10). Ὁ Α. Λ. εἶδε τὶς παρατηρήσεις τῆς Ἐπιτροπῆς καὶ ἐξέφερε κρίσεις ἐπ' αὐτῶν (ἐπιστ. ἀρ. 12)· συνάμα ὑπέδειξε διορθώσεις σφαλμάτων ποὺ εἶχαν διαφύγει τὴν προσοχὴ τῆς Ἐπιτροπῆς καὶ ἐπανέλαβε τὴν ἀνάγκη νὰ δεῖ τὰ χειρόγραφα, πρὶν σταλοῦν στὸ τυπογραφεῖο (ἐπιστ. ἀρ. 12). Τὰ δύο βιβλία *(Ἱερὰ Κατήχησις* καὶ *Ἱερὰ Ἱστορία)* κυκλοφόρησαν τὸ 1872. Ἐπίσης συντάχθηκαν καὶ κυκλοφόρησαν συνοπτικότερες μορφές τους. Ὁ Α. Λ. ἐνέργησε στὴ συνέχεια, ὥστε τὰ ἴδια βιβλία νὰ ἐγκριθοῦν καὶ ἀπὸ τὴν Ἱερὰ Σύνοδο τῆς Ἑλλάδος, γιὰ νὰ εἰσαχθοῦν καὶ στὰ σχολεῖα τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους (ἐπιστ. ἀρ. 13, 14, 15, 16, 17, 18, 20) καὶ ὑπέδειξε διορθώσεις γιὰ τὴ δεύτερη ἔκδοση (ἐπιστ. ἀρ. 16, 17).

Τὸ θέμα τῆς ἐπανόδου τοῦ Δ. Β. στὴν Ἀθήνα, ἐπανέρχεται συχνὰ στὴν ἀλληλογραφία. Ὁ Α. Λ. ἐκφράζει ἔντονα τὴ λύπη του γιὰ τὴν ἀπομόνωση

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ὁ Ἀλέξανδρος Λυκοῦργος.
Χαλκογραφία πού δημοσιεύθηκε στό περιοδικό *The Graphic*
τό 1870 κατά τήν ἐπίσκεψη τοῦ Λυκούργου στήν Ἀγγλία.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τοῦ φίλου του στὴ Μυτιλήνη, ὅπου χάνεται τὸ τάλαντό του (ἐπιστ. ἀρ. 12, 18). Ὁ Δ. Β. δὲν ὁμολογεῖ πάντα τὴν ἐπιθυμία του, ἀλλὰ μὲ τὸν καιρὸ αὐτὴ γίνεται σαφέστερη μαζὶ μὲ τὴν ἀπογοήτευσή του γιὰ τὴν οἰκονομικὴ στενοχώρια του καὶ τὸν φόβο ὅτι λησμονήθηκε καὶ πέθανε πνευματικὰ (ἐπιστ. ἀρ. 19, 22).

Ὡστόσο μέσα σ' αὐτὰ τὰ χρόνια ὁ Δ. Β. συνέταξε τὴν *Εὐφροσύνη* (παίχθηκε λίγο αργότερα, το 1876), γιὰ τὴν ὁποία ὅμως δὲν γίνεται λόγος στὴ σωζόμενη ἀλληλογραφία.

Στὸ διάστημα ἀπὸ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ Δ. Β. στὴ Μυτιλήνη, οἱ δύο φίλοι συναντήθηκαν δύο φορές. Ὁ Ἀ. Λ. ἀποβιβάσθηκε στὴ Μυτιλήνη καὶ φιλοξενήθηκε στὴν Ἀχλαδερὴ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1870 ταξιδεύοντας στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου πῆγε κατὰ τὴν ἐπιστροφή του ἀπὸ τὸ ταξίδι του στὴν Ἀγγλία. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ εἰκάζεται ἐπίσκεψη τοῦ Δ. Β. στὸν Ἀ. Λ. στὴ Σῦρο ἀπὸ περικοπὴ ἐπιστολῆς (ἀρ. 12): «μοὶ ἔλεγες ἐσχάτως ἐνταῦθα».

* * *

ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ

1

Πρώτη ἐπιστολὴ Δ. Βερναρδάκη πρὸς Ἀ. Λυκοῦργο, Ἀθήνα, 13 Σεπτ. 1866.

Ἄσμενος ἐκομισάμην παρὰ τοῦ αἰσίως ἐνταῦθα φθάσαντος Παρθενίου τὴν ἀπὸ 10 Σεπτεμβρίου ἐπιστολήν Σου. Οὐ μόνον δὲ ἡ ἀνάγνωσις αὐτῆς ὑπῆρχεν ἡδίστη καὶ εὐφρόσυνος δι' ἐμὲ καὶ παρήγορος, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ μόνη ἡ θέα τοῦ Παρθενίου μοὶ ἀνεπόλησεν ἀμέσως τὴν εὐφρόσυνον καὶ πλήρη χαρᾶς παρὰ Σοὶ διαμονήν μου μετὰ τοσαύτης βίας, ὥστε παρευθὺς ἀπεφάσισα νὰ συνοδεύσω τὸν Παρθένιον ἐρχόμενος καὶ ἐγὼ εἰς Σῦρον. Καὶ δὴ καὶ ἀνεκοίνουν τὸν σκοπόν μου εἰς τοὺς φίλους μου, οἵτινες ὅμως ἅπαντες ἀνεξαιρέτως μὲ ἀπέτρεψαν, εἰπόντες ὅτι ἡ ἀπουσία μου αὕτη, καθ' ὃν χρόνον μέλλουσιν ὁσονούπω ν' ἀρχίσουν τὰ μαθήματα, θέλει χρησιμεύσῃ ὡς νέα ἀφορμὴ κακολογίας καὶ ραδιουργιῶν. Ἰδίως δὲ ὁ Κόκκινος μὲ ἀπέτρεψεν ἐπιμόνως. Διὰ τοῦτο καὶ ἐγὼ ἀπεφάσισα ἐπὶ τοῦ παρόντος μὲν νὰ μένω, νὰ περιμένω δὲ τὴν πρώτην κατὰ τὰ Χριστούγεννα εὐκαιρίαν διὰ νὰ σπεύσω πρός Σε. Εἴθε οἱ μαθηταί νὰ μοῦ κάμουν καμμίαν ἀταξίαν, καὶ τότε καὶ πρὸ τῶν Χριστουγέννων ἀκόμη θὰ μὲ ἔχῃς αὐτοῦ· ἀλλὰ δὲν τὸ πιστεύω.

.....

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ἐπειδὴ δὲ ὁ λόγος περὶ Τεργέστης, Σοὶ λέγω ὅτι τὰ μὲν ἐπίλοιπα ἄρθρα τῆς ἐπικρίσεως του Θερειανοῦ ὀλίγιστοι ἀνεγίνωσκον ἐνταῦθα, ἀλλὰ τὰ τελευταῖα, ἐν οἷς μὲ ἐξελέγχει δῆθεν λογοκλοποῦντα, ἐκίνησαν τὴν περιέργειαν πλειόνων· ὅθεν καί τινες μὲν τῶν φίλων μου, οἷον Καραμίτσας καὶ Κυπριανός, μὲ ἀποτρέπουσι νὰ κάμω ἀπάντησίν τινα, ἄλλοι δέ, οἷον ὁ Πανταζίδης, μὲ προτρέπουσι λέγοντες ὅτι εἶνε ἀνάγκη νὰ καταδειχθῶσιν αἱ ψευδολογίαι καὶ ἡ κακὴ πίστις τῶν περὶ τὴν *Κλειώ*,[8] διότι ἄλλως καὶ τώρα οἱ ἐχθροί μου θέλουσι διακωδωνίσῃ τὸ πρᾶγμα, καὶ ἀκολούθως θέλουσι μοὶ τὸ κοπανίζῃ καθ' ἡμέραν. Τί φρονεῖς περὶ τούτου; Ἐγὼ νομίζω ὅτι δύναμαι νὰ γράψω σύντομον ἀπάντησιν ἀπευθυνομένην κυρίως ὄχι εἰς τὸν Θερειανόν, ἀλλ' εἰς τοὺς ὑποβάλλοντας αὐτῷ εὐτ...ν[9] τὰ φρύγανα, ἐν ᾗ νὰ καταδείξω τὴν κακὴν πίστιν καὶ τὴν ψευδολογίαν των, δι' ὃ καὶ ἔγραψα ἤδη εἰς τὸν Βυζάντιον ζητῶν καὶ αὐτοῦ τὴν γνώμην.

2

Πρώτη ἐπιστολὴ Ἀ. Λυκούργου πρὸς Δ. Βερναρδάκη.
Ἰδιόγραφο σχέδιο. Χωρὶς τόπο καὶ ἡμερομηνία, ἀλλὰ μὲ χρονολογία 1866.

... Ὡς ἐκ τῶν φροντίδων μου καὶ τῆς βίας ἐλησμόνησα νὰ σοὶ δώσω τὰς περὶ πειρασμοῦ ἐξηγήσεις τῶν ἑρμηνευτῶν. Πλὴν ἐρώτησον τὸν Κολιάτσον ἢ τὸν Βίμπον καὶ αὐτοί θὰ σοὶ εἴπωσι. Φρόντισον δὲ ἀμέσως εἰς τὸ πρῶτον μάθημα νὰ διαψεύσῃς τοὺς συκοφάντας.

3

Τέταρτη ἐπιστολὴ Δ. Βερναρδάκη πρὸς Ἀ. Λυκοῦργο, Ἀθήνα, 23 Μαΐου 1867.

... Εἴχομεν μακροτάτην συνομιλίαν[10] ἐν τῷ Ὑπουργείῳ περὶ Ἀκαδημίας, καθ' ἣν ὁ κλητὴρ εἶχε διαταχθῇ νὰ μὴ ἐπιτρέψῃ εἰς κανένα τὴν εἴσοδον· ... Ἔκαμα πολλὰς παρατηρήσεις, ἃς ἁπάσας σχεδὸν ἀπεδέχθη· ἀλλὰ τὸ προσωπικὸν φοβοῦμαι ὅτι θὰ καταστρέψῃ τὸ πρᾶγμα...

---

8. Οἱ τίτλοι ἐφημερίδων, περιοδικῶν καὶ συγγραμμάτων γράφονται μὲ πλάγια, μολονότι στὰ πρωτότυπα τῶν ἐπιστολῶν γράφονται μὲ πεζά.
9. Φθαρμένο.
10. Μὲ τὸν Ὑπουργό.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

4

Πέμπτη ἐπιστολὴ Δ. Βερναρδάκη πρὸς Ἀ. Λυκοῦργο, Ἀθήνα, 30 Μαΐου 1867.

... Εἰς τὸν Χριστόπουλον εἶπα τὰ δέοντα ἅπαξ ἤδη περὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν τῆς Τήνου... Περὶ τῆς Ἀκαδημίας εἴπομεν πολλά· εἰς πολλὰ μὲ ἤκουσεν ἀλλ' εἰς πολλὰ καὶ ὄχι. Προσεκάλεσεν εἰς τὸ Ὑπουργεῖον ἓν πλῆθος ἀνθρώπων 15-16 Βενιζέλον, Καλλιγᾶν, Θ. Ὀρφανίδην κ.λπ. κ.λπ. Φαντάσου. Ἐξελέχθη ἐπιτροπή, ἵνα συντάξῃ κανονισμόν. Ἐγὼ παρέστησα εἰς τὸν Ὑπουργὸν καὶ εἰς ἄλλους τὴν ἀνάγκην ὅτι ἡ Ἀκαδημία πρέπει νὰ περιορισθῇ εἰς ὀλίγα πρόσωπα, τὸν Φιλίππου, Ἀσώπιον καὶ 4-5 ἄλλους. Ὡς φαίνεται, ἡ ἰδέα μου αὕτη ἔκαμεν εἴτε τὸν Ὑπουργὸν εἴτε ἄλλον ὑποβολέα του, μὴ ἔχοντα τὴν πιθανότητα νὰ ἔμβῃ εἰς τὴν Ἀκαδ(ημίαν), νὰ ἀλλάξῃ τὸν ἀρχικὸν σκοπόν του, καὶ αἴφνης σήμερον βλέπω ἐν τῷ ὑπουργικῷ ἐγγράφῳ ὄχι πλέον «Ἑλληνικὴν Ἀκαδημίαν», ἀλλὰ «φιλολογικὸν σύλλογον». Ἂς τὸν βράσουν καὶ ἂς πιοῦν τὸ ζουμί του. Ἐγὼ δὲν ἀνακατεύομαι. Θὰ περιμείνω μόνον νὰ ἴδω τὸ τέλος καὶ τότε θὰ σοὶ γράψω τί ἔτρεξε καὶ τί θὰ τρέξῃ. Ἐν τῇ προχθεσινῇ συνεδριάσει 4 κατεψήφισαν κατὰ τῆς Ἀκαδημίας, ὁ Κουμανούδης, ὁ Β. Οἰκονομίδης, ὁ Φιντικλῆς καὶ ὁ Καλλιγᾶς· οἱ λοιποὶ ἐψήφισαν ὑπέρ. Διὰ μακρῶν καὶ ἐκτενῶς ἐλάλησαν κατὰ μὲν ὁ Καλλιγᾶς, ὑπὲρ δὲ ἐγώ...

5

Ἕκτη ἐπιστολὴ Δ. Βερναρδάκη πρὸς Ἀ. Λυκοῦργο, Ἀθήνα, 26 Ὀκτ. 1867.

... Ἄλλα χρήματα παρὰ τὰ ἐκ Σύρου ἀκόμη δὲν ἔλαβον, εἰ καὶ ἐσκόρπισα τῇδε κἀκεῖσε μέχρι τοῦδε περὶ τὰ 1200 ἀντίτυπα. Περιμένω χρήματα ἀπὸ Μυτιλήνην, Σμύρνην, Κέρκυραν, Κ/λιν καὶ ἄλλα μέρη, ἀλλ' ἀκόμη δὲν ἔλαβον. Ὥστε ἀκόμη οὔτε εἰς τὸν τυπογράφον οὔτε εἰς τὸν χαρτοπώλην ἐπλήρωσα τίποτε. Ὅταν συναχθῶσιν ἄρα τὰ ὑπολειπόμενα ἐν Σύρῳ, σπεῦσον νὰ μοὶ στείλῃς διὰ νὰ ἐξοικονομήσω ποσόν τι διὰ τὸν τυπογράφον καὶ χαρτοπώλην. Εἰς τὸν δεύτερον τόμον δὲν ἐπροχώρησα ἀκόμη καὶ πρὸς τοῦτο περιμένω τὸν ἐξ Ἀλεξανδρείας ἄνεμον.

6

Δεύτερη ἐπιστολὴ Ἀ. Λυκούργου πρὸς Δ. Βερναρδάκη.
Ἰδιόγραφο σχέδιο. Χωρὶς τόπο καὶ ἡμερομηνία-χρονολογία.

... Τὰ κατὰ Σὲ ἔμαθον καὶ ἐκ τῶν ἐφημερίδων καὶ παρὰ τοῦ Καλλινί-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

κου. Ὁ Ὑπουργός, μὴ τολμῶν νὰ προβῇ εἰς τὴν παῦσίν Σου, ἐπενόησε μετὰ τῶν φίλων του βεβαίως τὴν διακοπὴν τοῦ μισθοῦ, ὅπως Σὲ ἀναγκάσῃ νὰ παραιτηθῇς ὁ ἴδιος. Σὺ δέ, καλῶς ποιῶν, δὲν προήχθης ἐν τῇ δικαίᾳ Σου ἀγανακτήσει εἰς παραίτησιν, διότι ἄλλως ἤθελες ἐκπληρώσῃ τὴν ἐπιθυμίαν τῶν ἐχθρῶν Σου. Ὅσον δὲ ἀφορᾷ τὸ αὐτόσε ταξείδιόν μου, τὸ ἐπ᾽ ἐμοὶ θέλω προσπαθήσῃ νὰ τὸ ἀποφύγω, τὸ μὲν χάριν οἰκονομίας, τὸ δὲ καὶ διότι δὲν ἐπιθυμῶ νὰ ἔλθω ἐκ τοῦ σύνεγγυς νὰ ἴδω τὰς ἀσχημίας τῶν κυβερνώντων. Τούτου ἕνεκα θέλω γράψῃ προσεχῶς εἴς τινα τῶν αὐτόθι φίλων, τῶν πλησιαζόντων τὸν Ὑπουργόν, ἂν ἡ παρουσία μου δὲν εἶναι τόσον ἀναγκαία, νὰ μὴ ἔλθω. Τί λέγεις Σὺ περὶ τούτου;

7

Ἕβδομη ἐπιστολὴ Δ. Βερναρδάκη πρὸς Ἀ. Λυκοῦργο.
Χωρὶς τόπο καὶ ἡμερομηνία-χρονολογία.

... Ὁ Ὑπουργὸς πάλιν μ᾽ ἐνθυμήθη. Προσεχῶς θὰ Σοὶ γράψω λεπτομερῶς περὶ αὐτοῦ.

8

Ὄγδοη ἐπιστολὴ Δ. Βερναρδάκη πρὸς Ἀ. Λυκοῦργο, Μυτιλήνη, 11 Ἰουλ. 1869.

... Εἶδον ἐκ τοῦ *Προμηθέως* καὶ τῆς *Μερίμνης* ὡς καὶ τοῦ *Ἐθνοφύλακος*, τὰς ὁποίας ἐφημερίδας ἔλαβον ἐξ Ἀθηνῶν τὴν νέαν ἔξαψιν τῆς κατ᾽ ἐμοῦ μανίας τῶν ἐχθρῶν μου, ἥτις δὲν μ᾽ ἐξέπληξεν ἐννοεῖται, ὡς χρονία καὶ γνωστοτάτη μοι λύσσα. Μοὶ γράφεις, ὅτι οἱ ἐχθροί μου διεγνώσθησαν ὁποῖοι εἶνε καὶ μὲ ἐνθαρρύνεις νὰ ἔλθω εἰς Ἀθήνας. Τὸ κατ᾽ ἐμὲ πολλὰ ὀλίγη ὄρεξιν ἔχω νὰ πράξω τοῦτο, σκέπτομαι δὲ μᾶλλον πῶς ὡς ἄριστα καὶ τάχιστα ν᾽ ἀπαλλαχθῶ τῆς Ἀθηναϊκῆς ἐλεεινότητος καὶ ἀηδίας. Ἂν θὰ τὸ κατορθώσω ἢ ὄχι ἀγνοῶ, ἀλλὰ τοῦτο εἶνε ἡ διακαὴς ἐπιθυμία μου.

9

Ἐνάτη ἐπιστολὴ Δ. Βερναρδάκη πρὸς Ἀ. Λυκοῦργο, Μυτιλήνη, 28 Νοεμ. 1869.

... Μοὶ λέγεις ὅτι ἔχεις τὴν πεποίθησιν ὅτι θέλω ἐπανέλθῃ εἰς Ἀθήνας, ὅτι ὁ Κουμουνδοῦρος θέλει μὲ ἀνακαλέσῃ κ.τ.λ. Δὲν γνωρίζω τί θέλει πράξῃ οἱαδήποτε ἑλλην(ικὴ) κυβέρνησις· ἐγὼ ὅμως Σοὶ λέγω, ὅτι οὔτε ἡ ἑλλην(ικὴ) κυβέρνησις δύναται νὰ πράξῃ τι εἰς ἱκανοποίησίν μου, οὔτε ἐγὼ θέλω πλέ-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ον πατήσῃ τὴν ἕδραν τοῦ ἑλληνικοῦ πανεπιστημίου, δεχόμενος νὰ ὑπηρετήσω κυβερνήσεις κακοηθεστάτας. Συλλογίσου, ἀδελφέ, ὅτι ὕστερον ἀπὸ τόσα καὶ τόσα τὸ σαράβαλον ὁ Σαράβας εὐδόκησε νὰ μοὶ στείλῃ ἔγγραφον τοιοῦτον κατὰ λέξιν: «Γνωστοποιοῦμεν Ὑμῖν, ὅτι διὰ Β. διατάγματος τῆς 28 τοῦ λήγοντος ἐκδοθέντος, ἐγένετο δεκτὴ ἡ ἀπὸ τῆς ὑπηρεσίας παραίτησις Ὑμῶν. Ὁ Ὑπουργός. Σαράβας». Εἰς τοὺς τελευταίους ὑπηρέτας των αἱ κυβερνήσεις ἀπολυομένους ἢ παραιτουμένους λέγουσι καὶ δύο λέξεις περιποιητικάς, ἡ δὲ ἑλλην(ικὴ) κυβέρνησις δὲν εἶναι ἡ ἁπασῶν φειδωλοτάτη εἰς τὰς τοιαύτας φράσεις· καὶ ὅμως εἰς ἐμὲ ἡ ἀποστολὴ τῆς παραιτήσεώς μου ἐκοινοποιήθη, ὡς εἶδες. Καὶ ἔπειτα μοὶ λέγεις νὰ ὑπηρετήσω τοιαύτην βρωμερὰν κυβέρνησιν, τὴν ἑλληνικήν. Ποτέ!

... Ἐπειδὴ δὲ ἀπέρχεσαι εἰς Ἀγγλίαν, δὲν εἶναι κακὸν νὰ Σοὶ ὑποβάλω μίαν ἰδέαν, ἥτις, ἐὰν κατορθωθῇ, θέλει πολὺ μοὶ χρησιμεύσῃ καὶ ἠθικῶς καὶ ὑλικῶς. Πρὸ καιροῦ ἦτο ἐνταῦθα φίλος μου τις ἔμπορος ἐκ Κ/λεως, λόγιος δέ. Οὗτος μὲ ἠρώτησε περὶ πολλῶν πραγμάτων καὶ περὶ τῶν ἱστορικῶν μου παραδόσεων τί γίνονται. Ἐγὼ τῷ ἀπήντησα, ὅτι μένουσι τὰ τετράδια ἐν τῷ κιβωτίῳ μου ἄνευ ἐλπίδος τινὸς νὰ ἴδωσί ποτε τὸ φῶς τῆς ἡμέρας. Ἐκεῖνος ἐλυπήθη διὰ τοῦτο, καὶ μοὶ ὑπεσχέθη, ὅταν διαβῶ ἐκ Κ/λεως, νὰ φροντίσῃ περὶ τρόπου τινὸς τοῦ νὰ ἐκδοθῶσι. Καὶ τότε μὲν ἐγὼ ἠψήφισα τὸ πρᾶγμα, ἀλλὰ κατόπιν σκεφθεὶς ὡριμότερον, εἶδον ὅτι ἡ πρότασίς του δὲν ἦτο κακή. Ἤδη ἀπόκειται ὕλη ἀκατέργαστος διὰ 7-8 τόμους. Ἀφ' οὗ ἐπεξεργασθῇ ἡ ὕλη αὕτη καὶ προστεθῶσιν ἄλλοι τόσοι, συμπληροῦται ὁλόκληρος ἡ *Γενικὴ ἱστορία*. Δὲν εἶναι λοιπὸν ἁμαρτία νὰ χαθοῦν τόσοι κόποι; Ἐὰν εὑρεθῶσιν ὁμογενεῖς τινες, ἢ κάλλιον εἷς ὁμογενής, ὅστις νὰ ἀναλάβῃ τὴν δαπάνην τῆς ἐκτυπώσεως, τότε θὰ ἦτο καλὸν δι' ἐμὲ νὰ ἀρχίσω σιγὰ σιγὰ τὴν ἔκδοσιν προετοιμάζων καὶ τυπώνων ἀργὰ καὶ μετὰ μέλους 1-2 τόμους τὸ ἔτος. Ἐπειδὴ δὲ σκοπεύω τὴν προσεχῆ ἄνοιξιν νὰ μεταβῶ εἰς Γερμανίαν, ἐκεῖ ἡ ἐπιθεώρησις τῆς ὕλης θέλει γείνῃ δεόντως καὶ ἀνέτως, καθὼς καὶ ἡ τύπωσις ὡραία. Συγχρόνως δὲ θὰ ὠφελῶμαι καὶ ὑλικῶς, διότι θὰ κερδίζω ὅσα ἀντίτυπα πωλῶνται. Ἡ τύπωσις τοῦ ὅλου, συνισταμένου πιθανῶς ἐκ 15-16 τόμων, δὲν θ' ἀπαιτήσῃ δαπάνην μεγαλειτέραν, ὑποθέτω, τῶν 2.000 φρ. διὰ κάθε τόμον. Ἀμφιβάλλω ἂν ὑπάρχῃ ἐν Κ/λει ὁμογενὴς δυνάμενος καὶ θέλων ν' ἀναδεχθῇ τὴν δαπάνην ταύτην· ἀλλ' ἐν Ἀγγλίᾳ ὑπάρχουσι πολλοὶ τοιοῦτοι. Τί θὰ κοστίσῃ εἰς αὐτὸν νὰ ἀναλάβῃ τὴν ἔκδοσιν τοιούτου συγγράμματος, προσκολλῶν εἰς αὐτὴν καὶ τὴν ἐνδεχομένην ἐξ αὐτοῦ τιμὴν καὶ ὠφέλειαν τὸ ὄνομά του. Ἂς καταθέσῃ εἰς μίαν τράπεζαν 1000 λίρας καὶ ἂς λαμβάνω ἐκεῖθεν ἑκάστοτε τὸ ἀντίτιμον δι' ἕκαστον τόμον, ἢ ἂς πληρώνῃ ὁ ἴδιος ἑκάστοτε τὸ ἀντίτιμον ἑκάστου τόμου. Ἐὰν κατορθώσῃς τοῦτο, ἀδελφέ, θὰ κάμῃς μεγάλην χάριν καὶ εἰς ἐμὲ καὶ εἰς τὸ ἔθνος, τὸ ὁποῖον εἰς Σὲ θὰ ὀφείλῃ τὴν ἔκδοσιν τοιούτου βιβλίου, τοῦ ὁποίου, καθὼς γνωρίζεις,

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ὑπάρχει μεγίστη καὶ ἀπόλυτος παρ' ἡμῖν ἀνάγκη. Συγχρόνως καὶ ὁλικῆς ὠφελείας θὰ μοὶ γείνῃς πρόξενος, διότι ὅσα ἔλαβον παρὰ τοῦ πενθεροῦ μου μόλις καὶ μετὰ βίας θὰ μοὶ φθάσωσι, ἂν θὰ μοὶ φθάσωσι, νὰ ζήσω ἐπὶ τοῦ παρόντος ἐν Γερμανίᾳ. Ἐννοεῖται δὲ ὅτι, βαδίζων ἀνέτως εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ ἔργου, δὲν θὰ ἐμποδίζωμαι ἀπὸ τὴν σύνταξιν καὶ ἔκδοσιν καὶ ἄλλων ἔργων φιλολογικῶν ἢ ποιητικῶν. Σκέψαι λοιπὸν ὡρίμως περὶ τοῦ πράγματος, καί, ἐὰν τὸ ἐγκρίνῃς, ἐνέργησον ἐν καιρῷ καὶ τόπῳ τῷ δέοντι.

Συγχρόνως δὲ διαβαίνων ἐκ Γερμανίας σκέψαι καὶ ἐρώτησον περὶ τῆς οἰκονομίας τῶν διαφόρων πόλεων, ὥστε νὰ μοὶ γράψῃς ἐν τέλει ποῦ νομίζεις ὅτι εἶναι ὁ βίος εὐθυνότερος ἅμα καὶ συντελεστικώτερος εἰς τὸν σκοπόν μου, ὥστε ν' ἀποκατασταθῶ ἐν αὐτῷ...

10

Δέκατη ἐπιστολὴ Δ. Βερναρδάκη πρὸς Ἀ. Λυκοῦργο, Μυτιλήνη, Δεκ. 1870.

Θὰ παραξενεύεσαι βέβαια πῶς παρῆλθε τόσος καιρός, καὶ ὄχι μόνον τετράδια δὲν Σοὶ ἔστειλα πρὸς ἐπιθεώρησιν, ἀλλ' οὐδὲ Σοὶ ἔγραψα. Ἐὰν μέχρι σήμερον δὲν ἔλυσες τὸ αἴνιγμα, ὅπερ δὲν πιστεύω, Σοὶ τὸ λύω μὲ δύο λέξεις. Ἐστενοχωρήθην τόσον πολὺ ἀπὸ τὴν σύνταξιν τῆς *Κατηχήσεως*, ὥστε δὲν μοὶ ἔμεινε καιρὸς ὄχι μόνον διὰ νὰ σοὶ στείλω τὰ χειρόγραφα, νὰ τὰ λάβω ὀπίσω καὶ νὰ τὰ ἀντιγράψω, ἀλλὰ καὶ νὰ Σοὶ γράψω. Εἰργαζόμην νυχθημερὸν τοιουτοτρόπως, ὥστε ἐσχάτως μοῦ εἶχαν πονέσει οἱ ὀφθαλμοί, καὶ ἐφοβήθην τὸ χειρότερον. Εὐτυχῶς ὅμως ὁ ὀφθαλμόπονος οὗτος παρῆλθε καὶ σήμερον εἶμαι καλά. Τὰ δὲ χειρόγραφα τί ἔγιναν; Ἰδοὺ εἰς ὀλίγας λέξεις ἡ τύχη των. Ἀφ' οὗ, ὡς προεῖπον, ἀπηλπίσθην νὰ προφθάσω νὰ Σοὶ τὰ στείλω, διότι ὅτε ἀπεφάσισα ἅπαξ νὰ Σοὶ στείλω τὴν *Ἱστορίαν*, οὐδὲ εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς *Κατηχήσεως* ἤμην ἀκόμη, ἀπεφάσισα νὰ τὰ στείλω ἀνεπιθεώρητα, καὶ ὅ,τι βρέξῃ ἂς κατεβάσῃ. Ἀλλὰ δυστυχῶς οὐδὲ διὰ ν' ἀντιγραφοῦν μοὶ ἐπερίσσευε καιρός. Προσέδραμον εἰς τὴν βοήθειαν τῆς γυναικός μου, τῆς γυναικαδέλφης μου, καὶ τῆς ἰδικῆς μου Μελπομένης. Ἀλλ' εἰς μάτην. Μόλις λοιπὸν ἐπρόφθασα νὰ στείλω μὲ τὸ αἰγυπτιακὸν τὴν *Ἱστορίαν* εἰς Κ/λιν, ἀλλ' ἐπειδὴ τὸ ἀτμόπλοιον ἕνεκα κακοκαιρίας δὲν ἔφθασεν ἐγκαίρως, ἀμφιβάλλω ἂν ἀκόμη ἔγειτε δεκτὸν ἢ ὄχι. Ἐπειδὴ δὲ ὁμοίως καὶ εἰς τὸ αὐστριακὸν συνέβη κακοκαιρία, ἀμφιβάλλω ἂν ἔφθασε καὶ ἡ *Κατήχησις* ἐκεῖ μίαν ἑβδομάδα ἀργότερα μετὰ τὴν προθεσμίαν, ἢ ἀκόμη ἀργότερα. Αὔριον ἐλπίζω νὰ ἔχω γράμμα ἀπὸ τὸν Ἀθανάσιον καὶ νὰ μάθω τὶ ἀπέγειναν. Καθὼς λοιπὸν βλέπεις, μὲ ὅλην μου τὴν στενοχωρίαν δὲν ἐπρόφθασα νὰ τὰ στείλω ἐντὸς τῆς προθεσμίας. Θὰ ἦτο δὲ ἀπολύτως ἀδύνατον νὰ τὰ στείλω, ἐὰν Σοὶ τὰ ἔστελλα πρὸς ἐπιθεώρησιν.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ἀλλὰ εἰς ποίαν κατάστασιν ἐστάλησαν, τὸ συμπεραίνεις ἐξ ὧν Σοὶ προεῖπα. Μέγα μέρος τῆς ἀντιγραφηθείσης *Ἱερᾶς Ἱστορίας* οὐδὲ νὰ ἀναγνώσω ἐπρόφθασα. Ἡ δὲ *Κατήχησις;* ὁ Θεὸς ἐξεύρει εἰς ποίαν κατάστασιν εἶνε! Ὥστε περὶ τῆς ἐν Κ/λει ἐπιτυχίας εἶμαι σχεδὸν ἀπηλπισμένος, σκέπτομαι δὲ μόνον, ἀφοῦ ἀποτύχωμεν εἰς Κ/λιν, νὰ Σοὶ στείλω τὰ χειρόγραφα, καί, εἰ δυνατὸν νὰ τὰ χρησιμοποιήσωμεν ἄλλως πως, ἀφ' οὗ τὰ ἐπιθεωρήσῃς καὶ διορθώσῃς, διότι μὰ τὴν ἀλήθειαν εἶνε ἁμαρτία νὰ ματαιωθοῦν καθ' ὁλοκληρίαν τόσοι κόποι, καὶ κόποι νυχθημερὸν ἐργασίας. Ἄλλως δέ, ἐὰν ἐξαιρέσῃ τις τὰ ἀναπόφευκτα εἰς κάλαμον κοσμικοῦ σφάλματα, καὶ μάλιστα τῆς *Κατηχήσεως*, νομίζω ὅτι τὰ βιβλία ταῦτα θὰ εἶνε πολὺ χρήσιμα, καὶ θὰ ἀναπληρώσωσι πραγματικὴν ἔλλειψιν. Τὴν *Ἱστορίαν* συνέταξα ἔχων ὑπ' ὄψιν αὐτὴν τὴν ἱερὰν γραφήν, ὥστε νὰ εἶνε ganz objectiv gehalten, καὶ τοιαύτη νομίζω πρέπει νὰ εἶνε ἡ *Ἱερὰ ἱστορία* διὰ τὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα. Εἰς δὲ τὴν *Κατήχησιν* ἐπροσπάθησα νὰ δώσω ἐπιστημονικήν τινα μορφήν, καὶ νὰ συναρμολογήσω τὸ ὅλον κάπως συστηματικώτερον παρὰ ὅπως γίνεται εἰς τὰς λοιπὰς κατηχήσεις, εἰς τὰς ὁποίας οὔτε τάξις ὑπάρχει οὔτε ἀλληλουχία. Τὰ βοηθήματα, ὅσα μοὶ ἔστειλες, πολλὰ ὀλίγον μοὶ ἐχρησίμευσαν. Μόνον ὁ Winer ἦτο πολύτιμον βοήθημα, ἀλλὰ δὲν ἐπρόφθασα νὰ ὠφεληθῶ ὅσον ἔπρεπε. Αἱ λουθηρανικαὶ κατηχήσεις ὁμοίως. Μόνον εἰς τὸ ἠθικὸν μέρος μοὶ ἐχρησίμευσαν ὀλίγον. Τὸν Πλάτωνα τὸν γνωρίζεις. Αὐτὸς μένει πάντοτε ὁ καλύτερος, ἂν καί, καθὼς γνωρίζω, ἠρύσθη ἀπὸ προτεσταντικὰς πηγάς, καὶ πολλαχοῦ ἴσως δὲν ἔμεινε ὅλως ἀνεπηρέαστος. Φαίνεται δὲ ὁμοίως ὅτι ὁ Πλάτων οὐδαμῶς ὠφελήθη ἀπὸ τοὺς πατέρας. Θὰ μοὶ ἦτο δὲ μέγα βοήθημα, ἐὰν εἶχα ὑπ' ὄψιν ἱστορίαν τινὰ δογματικὴν μὲ χωρία τῶν πατέρων, διότι νομίζω ἡ ὀρθόδοξος κατήχησις πρέπει νὰ στηριχθῇ εἰς τοὺς πατέρας κυρίως, ἐκτὸς τῶν ἄλλων. Περὶ τῶν λοιπῶν κατηχήσεων δὲν λέγω τι, διότι τὰς γνωρίζεις. Ἡ *Κατήχησις* τοῦ Οἰκονόμου εἶνε ἀπομίμησις τῆς τοῦ Πλάτωνος, καὶ πολλαχοῦ κατὰ λέξιν. Ἡ τοῦ Στούρτζα φαίνεται κάπως πλέον ἀνεξάρτητος, ἀλλὰ ἡ πίστις, ὅπως τὴν διδάσκει ὁ Στούρτζας, εἶνε σχεδὸν εἰπεῖν τύπος νεκρός. Ἡ *Κατήχησις* τοῦ Μογίλλα εἶνε ἡ μόνη, ἥτις ἔγειναν ἀπὸ ὀρθόδοξον καὶ μὲ ὀρθοδόξους ἰδέας, ἀλλὰ δυστυχῶς εἰς τὴν *Κατήχησιν* ταύτην ἐφαρμόζεται ἀκόμη πλειότερον ὅ,τι εἶπον περὶ τοῦ Στούρτζα, ὅτι ἡ ἐν αὐτῇ διδασκομένη πίστις εἶνε πίστις νεκρὰ καὶ τυπική, μὴ ἐμψυχουμένη ἀπὸ ἀρχήν τινα καὶ ἰδέαν θρησκευτικὴν ζῶσαν. Φαίνεται δὲ ὅτι ἐκ τῆς τοῦ Μογίλλα *Κατηχήσεως* ἠρύσθη πολὺ καὶ ὁ Στούρτζας. Ἰδοὺ διατὶ νομίζω ὅτι μὲ ὅλα τὰ ἀναπόφευκτα περὶ τὸ δόγμα σφάλματα (τὰ ὁποῖα καὶ αὐτὰ ἐλπίζω νὰ εἶνε ὀλιγώτερα ἀπὸ ὅσα φοβεῖσαι), ἐλπίζω ὅτι ἡ *Κατήχησίς* μου θὰ εἶνε πάλιν καλλιτέρα ἀπὸ τὰς προρρηθείσας. Δυστυχῶς τὰ τετράδιά μου ἕνεκα τῶν ἀλλεπαλλήλων σβυσι-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

μάτων καὶ διορθωμάτων καὶ ἀπὸ ἄλλο μέρος τοῦ φύλλου καὶ ἄλλο (*sic* ἀντί: ἄλλων) παραπομπῶν καὶ ἕνεκα τοῦ κακοῦ διὰ τὴν βίαν γραψίματος εἶνε ἀπολύτως ἀδύνατον νὰ τὰ ἀναγνώσῃς· εἰ δὲ μή, θὰ σοὶ τὰ ἔστελλα νὰ τὰ ἰδῇς. Περιμένω νὰ τελειώσῃ ἡ ἐξέτασίς των εἰς τὴν Κ/λιν (ἂν θὰ γείνῃ) καὶ τότε θὰ σοὶ τὰ στείλω διὰ νὰ κρίνῃς. Ἂς ἔλθω τώρα καὶ εἰς τὰ ἄλλα.

Τὸ Ὑπουργεῖον λοιπὸν ἤλλαξεν, ἀγνοῶ δὲ ἂν ἡ μεταβολὴ αὕτη εἰς τὰς παρούσας θὰ βλάψῃ ἢ θὰ ὠφελήσῃ. Ὁ Θεὸς ἂς κάμῃ τὸ καλλίτερον. Ἐὰν γράψῃς εἰς τοὺς ὑπουργούς, δηλ. Κουμουνδοῦρον, Βότσαρην, Χριστόπουλον καὶ Κοντόσταυλον, ἔκφρασέ τους καὶ ἀπὸ μέρους μου τὰς συγχαρητηρίους εὐχάς μου.

11

Ἑνδέκατη ἐπιστολὴ Δ. Βερναρδάκη πρὸς Ἀ. Λυκοῦργο.
Λείπουν δύο σελίδες ἀπὸ τὴν ἀρχὴ [1871][11].

Ἐνδεχόμενον, καὶ μάλιστα μετὰ καὶ διὰ τὴν πτῶσιν τοῦ Γρηγορίου μὴ ὑπερίσχυσεν ἡ γνώμη τοῦ Κλεοβούλου, ἀλλὰ τῆς ἐπιτροπῆς, ὥστε αἱ παρατηρήσεις νὰ ἀνήκωσιν εἰς αὐτήν, εἴτε εἰς τὴν πλειονοψηφίαν της. Λέγω ταῦτα, διότι, καθὼς γνωρίζεις, καὶ ἐν τούτοις ἰσχύουσι τὰ ἐγκόσμια, καὶ μετὰ τῆς ἀναστάσεως καὶ πτώσεως τῶν προσώπων συνανίστανται καὶ συγκαταπίπτουσι καὶ αἱ γνῶμαι. Καὶ κακεντρέχειαν δὲ ὄχι ὀλίγην (ἂν δὲν λανθάνωμαι) βλέπω ὑπολανθάνουσαν ἐν πολλαῖς τῶν παρατηρήσεων, ἐν ᾧ ἐγὼ εἶχον γράψῃ πρὸς αὐτοὺς μεθ' ὅσης πλείστης μετριότητος καὶ ταπεινοφροσύνης, ἐπικαλούμενος καὶ ἀπεκδεχόμενος μετὰ πάσης ἐκ τῶν προτέρων εὐγνωμοσύνης διορθώσεις καὶ ὁδηγίας τῆς Ἐπιτροπῆς, ὥστε καὶ διὰ τὸν λόγον τοῦτον ὑποπτεύω ὅτι ἐν πολλοῖς ζητήμασι παρεισήχθη καὶ ὑπερίσχυσεν ἡ γνώμη τοῦ Κλεοβούλου, οὗτινος ὁ χαρακτὴρ μοὶ ἐφάνη ἀνέκαθεν ὡς κακεντρεχὴς καὶ φθονερὸς (ἂν καὶ ἐπρόκειτο ἄλλως περὶ ἐλαχίστου πράγματος, μιᾶς κατηχήσεως διὰ τὰ σχολεῖα). Περιττὸν κρίνω νὰ Σὲ παρακαλέσω νὰ ἐπιστήσῃς σπουδαίως τὴν προσοχήν σου εἰς ὅλα ταῦτα τὰ ζητήματα, καὶ νὰ μοὶ γράψῃς ὁσονούπω τὰ δέοντα, συνοδεύων τὴν γνώμην σου μὲ τὰ ἀναγκαῖα χωρία τῶν Γραφῶν καὶ τῶν πατέρων. Ἐννοεῖται δέ, ὅτι πρὶν τυπωθῶσι τὰ βιβλία (ἐὰν τύχωσιν ὁριστικῆς ἐγκρίσεως) θὰ προσπαθήσω νὰ Σοὶ τὰ ὑποβάλω ὁλόκληρα πρὸς ἐπιθεώρησιν. Καὶ τοσαῦτα μὲν περὶ τούτων.

Ἔλθωμεν δὲ καὶ εἰς τὰ λοιπὰ μέρη τῆς ἐπιστολῆς Σου. Μὲ ἐρωτᾷς ἂν

---

11. Τὸ ἔτος 1871 προκύπτει ἀπὸ τὴ μνημονευομένη "πτῶσιν τοῦ Γρηγορίου" δηλ. τὴν παραίτηση τοῦ Γρηγορίου ς΄ ἀπὸ τὴ δεύτερη πατριαρχία του.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

πρέπει νὰ μὲ συγχαρῇς, διότι πρόκειται νὰ παρασημοφορηθῶ. Τὸ περὶ τῶν τοιούτων ματαιοτήτων φρόνημά μου τὸ γνωρίζεις. Ἀπεχθάνομαι ἐκ ψυχῆς τὰ τοιαῦτα, καὶ καθ' ἑαυτά, καὶ διότι, ὅπως κατήντησεν ἡ ἀπονομὴ αὐτῶν, ἔχασαν πᾶσαν ἀξίαν διὰ πάντα φιλότιμον ἄνθρωπον. Ἀφ' οὗ ἐπαρασημοφορήθησαν Βακαλόπουλοι καὶ Παυλίδαι κ.λπ. πρὸ τοσούτων χρόνων, δὲν ἐννοῶ ποίαν ἀξίαν θὰ ἔχῃ ἀποδιδομένη ἔπειτα ὁμοία τιμὴ καὶ εἰς ἐμέ. Ἐὰν ἡ Κυβέρνησις ἤθελε νὰ μὲ ἱκανοποιήσῃ, εἶχεν ἄλλους πολλοὺς τρόπους. Ἔπειτα δὲν ἐννοῶ, μὰ τὴν ἀλήθειαν, καὶ παράσημα διδόμενα ὑπὸ πολιτικῆς ἐξουσίας εἰς ποιητάς. Μήπως ἡ ἑλλην(ικὴ) Κυβέρνησις μετεβλήθη εἰς Ἀκαδημίαν; Τὸ πολὺ πολὺ ἡ Κυβέρνησις ἠδύνατο νὰ μὲ τιμήσῃ δι' ὅσους καὶ οἵους κόπους κατέβαλον ἐν τῇ ὑπηρεσίᾳ της. Τοῦτο τὸ ἐννοῶ. Ἀλλὰ νὰ παρασημοφορῇ τοῦτον ἢ ἐκεῖνον διὰ τὴν ποιητικήν του ἀξίαν, τοῦτο δὲν τὸ ἐννοῶ. Ὁ ποιητὴς ὡς τοιοῦτος ὑπηρετεῖ ὄχι κυρίως τὴν Κυβέρνησιν, ἀλλὰ τὴν ἐθνικήν του ἐν γένει φιλολογίαν, ὅθεν καὶ τὴν ἁρμόζουσαν τιμὴν δικαιοῦται καὶ πρέπει νὰ ἐλπίζῃ κυρίως παρὰ τοῦ ἔθνους του, ἢ καὶ παρ' ἐπιστημονικοῦ τινος σώματος, ὄχι ὅμως, κατὰ τὴν γνώμην μου, καὶ παρὰ τῆς Κυβερνήσεως. Ἀλλ' ὅλοι οἱ λόγοι οὗτοι εἶνε εἰς μάτην ἴσως, διότι ἀμφιβάλλω πολύ, καὶ μεθ' ὅσα, καθὼς μοὶ λέγεις, Σοὶ ἔγραψε περὶ τούτου ὁ Κ(ουμουνδοῦρος;), ὅτι θὰ μοὶ στείλῃ ἡ Κυβ(έρνησις) παράσημον. Ἐγὼ καὶ πρότερον, ἀλλὰ μάλιστα σήμερον εἶμαι πρόσωπον ἄχρηστον εἰς πᾶσαν ἑλλ(ηνικὴν) κυβέρνησιν, αὕτη δὲ δὲν συνήθισέ ποτε νὰ ἐνθυμῆται τινὰς ζῶντας νεκρούς. Ὁπωσδήποτε μὴ εἴπῃς περὶ τούτων μηδὲν μηδενί, διότι δὲν ἐπιθυμῶ νὰ παρεξηγῆται ἀπὸ τοὺς κακοβούλους ἡ περὶ τοιούτων πραγμάτων ἀλληλογραφία μας, καὶ μάλιστα οὐδαμῶς προκληθεῖσα ὑπ' ἐμοῦ. Μηδὲ πρὸς τὸν Κου(μουνδοῦρον) γράφε ποτέ τι περὶ ἐμοῦ, Σὲ παρακαλῶ, διότι, ἐν ᾧ, ὡς Σοὶ προεῖπα, οἱ ζῶντες δὲν ἐνθυμοῦνται τοὺς νεκρούς (τοῦτο εἶνε κανὼν γενικός, μετὰ ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων), νομίζει ἴσως, ἢ μᾶλλον βεβαίως, ὅτι Σὲ ὑποκινῶ πρὸς τοῦτο ἐγώ.

Καὶ ὅμως, ἴδε, ὀλίγον ἔλλειψε νὰ λησμονήσω ὅτι μὲ ἐνεθυμήθη ὁ Ὑπουργὸς τῆς παιδείας, ὁ Πετμεζᾶς. Πρὸ τριῶν περίπου ἑβδομάδων ὁ φίλος Κανελλίδης μοὶ ἔγραψεν ἐρωτῶν με κατὰ παραγγελίαν τοῦ Ὑπουργοῦ Κ(υρίου) Πετμεζᾶ, ἐὰν δέχωμαι τὴν θέσιν τοῦ Ἐφόρου τῆς Βιβλιοθήκης. Ἐγώ, ἂν καὶ ὀλίγην σημασίαν καὶ ὑπόστασιν δίδω εἰς τοιαύτας ἐρωτήσεις, ἐπειδὴ ὅμως πρὸ καιροῦ ἤρχισα νὰ βαρύνωμαι τὸν ἐδῶ βίον καὶ νὰ ἐπιθυμῶ τὰς Ἀθήνας (ἀφ' οὗ ἡ Ἀγλαΐα μὲ κανένα τρόπον δὲν ἠθέλησε νὰ συγκατανεύσῃ ἐπὶ τέλους διὰ τὸ εἰς Γερμανίαν ταξείδιόν μας), τῷ ἀπήντησα ὅτι δέχομαι, ἐὰν δηλ. ἡ θέσις εἶνε κενὴ καὶ χηρεύουσα, ἀλλὰ μὲ τὸν ὅρον νὰ γείνῃ παρὰ χρῆμα ὁ διορισμός, διότι σκοπεύω νὰ ἐπιπλώσω οἰκίαν ὡς μετακομιζόμενος ἐκ τῆς ἐξοχῆς εἰς τὴν πρωτεύουσαν καὶ ὅτι ἑπομένως ἀργότερα δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ δεχθῶ. Εἰς ἀπάντησιν ἀκούω ὅτι ὁ Ὑπουργός, εἰς ὃν διε-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

κοινώθη ἡ ἀπάντησίς μου, εἶνε μὲν πρόθυμος νὰ μὲ διορίσῃ, ἀλλ᾽ ἐπὶ τοῦ παρόντος, ἕνεκα τῶν πολιτικῶν κρισίμων περιστάσεων δὲν δύναται νὰ παύσῃ τὸν νῦν κατέχοντα τὴν θέσιν Κόμνον, εὐνοούμενον ἐν τῇ Αὐλῇ, φίλον τοῦ Ζαήμη, κ.τ.λ. Πόσον δίκαιον εἶχα, γράφων πρὸς τὸν Κανελλίδην, γράφων αὐτῷ ἀμέσως ἐξ ἀρχῆς, ὅτι ὅλα ταῦτα εἶνε κωμῳδία τὴν ὁποίαν παίζει πρὸς αὐτὸν ὁ Ὑπουργός, ὡς φίλον μου, πρὸς τὸ θεαθῆναι καὶ διὰ νὰ τὸν εὐχαριστήσῃ, ἐλπίζων ὅτι θὰ ἀνταποκριθῶ πρὸς τὴν πρόσκλησιν ἀρνητικῶς, ὅπως πέρυσιν. Ταῦτα μοὶ ἔγραψεν ὁ Κανελλίδης ὑπὸ *ἄκραν ἐχεμυθίαν*, καὶ ταῦτα λέγω πρὸς Σὲ μόνον ὑπὸ ἄκραν ὁμοίως ἐχεμυθίαν. *Μηδὲν δὲ μηδενὶ εἴπῃς ἀπολύτως.*

12

Τρίτη ἐπιστολὴ Ἀ. Λυκούργου πρὸς Δ. Βερναρδάκη.

Σχέδιο καθ᾽ ὑπαγόρευση. Χωρὶς τόπο, ἡμερομηνία καὶ χρονολογία [1871][12].

... Εἶδον τὰς παρατηρήσεις τῆς ἐπιτροπῆς καὶ ἐν πολλοῖς ἐλεεινολόγησα αὐτὴν διὰ τὰς σχολαστικάς της μικρολογίας, ἔν τισιν δὲ καὶ διὰ τὴν προφανῆ ἀδαημοσύνην. Ἀναμφιβόλως δὲ αἱ πλεῖσται τῶν παρατηρήσεων αὐτῆς ἀνήκουσιν εἰς τὸν πρῴην μὲν Μέγαν Πρωτοσύγκελλον, νῦν δὲ πρωτόθρονον Καισαρείας κὺρ Κλεόβουλον ὄχι μόνον δι᾽ αὐτὴν τὴν σχολαστικότητα, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν κακεντρέχειαν, ἥτις πραγματικῶς πολλαχοῦ ἀπανθεῖ. Ὁ ἄνθρωπος δυσαρεστεῖται βλέπων ἄλλους θεολογοῦντας καὶ δυναμένους νὰ γράψωσι συγγράμματα θεολογικὰ καὶ ἀφήνει νὰ ἐκχυθῇ ἐν μέρει ἰὸς ἐκ τῆς φαρμακερᾶς του καρδίας. Σὺ δὲ χάριν τῆς ἐπιτυχίας τοῦ ἔργου ἀνάγκη νὰ μεταχειρισθῇς ὅλην σου τὴν ἀμφιτεροδέξιον εὐτραπελίαν ὅπως οἰκονομήσῃς οὕτω τὰ πράγματα, ὥστε μήτε τὴν φιλοτιμίαν τῶν ἐπικριτῶν νὰ προσβάλῃς διὰ τῆς μὴ συμμορφώσεώς σου πρὸς τὰς σοφὰς των παρατηρήσεις μήτε τὰ ὀρθῶς ἔχοντα νὰ διαστρέψῃς συμμεριζόμενος τὰς προφανεῖς πλάνας των. Εἰς τοῦτο δὲ σοὶ παρέχω καὶ ἐγὼ κάπως τὸν μίτον δι᾽ ὧν ἀποστέλλω σοι ἐσωκλείστως ἀντιπαρατηρήσεων ἐπὶ ἑκάστης τῶν ἀποσταλεισῶν παραγράφων. Ἐξ αὐτῶν δὲ συνάγω ἔτι μᾶλλον τὴν ἀνάγκην τοῦ νὰ διέλθω ὁλόκληρον τὸ σύγγραμμα πρὶν ἢ δοθῇ εἰς τὸν τύπον, διότι ὑπάρχουσι πολλά, ὡς καὶ ἄλλοτε σοὶ ἔγραφον, χρήζοντα διορθώσεως, τὰ ὁποῖα διέφυγον τὴν προσοχὴν τῶν λογίων τοῦ Φαναρίου. Οὗτοι μεταξὺ τῶν ἄλλων παρατηρῶ ὅτι δὲν διώρθωσαν οὐδὲ περὶ τῶν πηγῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ λάθος σου, τὸ ὁποῖον μετ᾽ ἄλλων σοὶ εἶχον παρατηρήσει ἐνταῦθα, ὅτι δηλαδὴ πηγαὶ τῆς Ὀρθοδόξου διδασκαλίας δὲν εἶναι μόνον αἱ θεῖαι γραφαί, ἀλλὰ καὶ ἡ

---

12. Τὸ ἔτος 1871 προκύπτει ἀπὸ τὴ χρονολογικὴ θέση τῶν μνυμονευομένων γεγονότων ἔναντι προγενεστέρων καὶ μεταγενεστέρων.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

παράδοσις ἡ πιστῶς τηρουμένη ὑπὸ τῆς ἐκλησίας, καὶ αἱ ἀποφάσεις τῶν ἁγίων ἑπτὰ οἰκουμενικῶν συνόδων. Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τούτων. Περὶ δὲ τοῦ παρασήμου, ἀπορῶ ἐπ᾽ ἀληθείας πῶς ὁ Κουμουνδοῦρος νὰ μοὶ πωλήσῃ τόσον μέγα ψεῦδος γράψας μοι ὅτι καὶ πρὶν λάβῃ τὴν ἐπιστολήν μου τὸ εἶχε καὶ αὐτὸς κατὰ νοῦν καὶ προέβη εἰς τὴν πραγματοποίησίν του ἀμέσως ἀφοῦ τῷ ἔγραψα, ὥστε ἐπίστευσα ὅτι καθ᾽ ὃν χρόνον μοὶ ἔγραφες τὴν προλαβοῦσαν ἐπιστολὴν εἶχες ἤδη τὸ παράσημον. Περὶ τῆς ἀξίας τῶν τοιούτων γνωρίζεις ποίαν ἔχω καὶ ἐγὼ ἰδέαν. Πρὸ τριῶν ἤδη ἐτῶν ἔλαβον τὸ παράσημον καὶ ὅμως μέχρι τοῦδε οὐδέποτε τὸ ἐφόρεσα οὐδὲ θὰ τὸ φορέσω εἰς τὸ μέλλον ποτέ, διότι, ἂν σὺ λέγεις εἰς τοὺς ποιητὰς δὲν πρέπουσι τοιαῦτα παράσημα, πολὺ ὀλιγώτερον δὲν πρέπουσιν εἰς τοὺς ἀρχιερεῖς. Ἂν ἐνθυμεῖσαι δέ, εἶχον σκοπὸν νὰ τὸ ἐπιστρέψω, καὶ σὺ μὲ ἐμπόδισες γράψας ἐπίτηδες περὶ τούτου, ἂν δὲ ἤθελον νὰ ἀπονεμηθῇ εἰς σέ, ἤθελον τοῦτο οὐχὶ διότι ἠδύνατο νὰ σοὶ προσθέσῃ ἀξίαν, ἀλλὰ διὰ τὸν μάταιον κόσμον παρ᾽ ᾧ ζῇς, ὅστις δίδει μεγάλην σημασίαν εἰς τὰ τοιαῦτα. Τοῦτο δὲ καὶ ὁ ἴδιος μοὶ ἔλεγες ἐσχάτως ἐνταῦθα παραπονούμενος κατὰ τῆς κυβερνήσεως ὅτι οὐδὲ κἂν ταύτην τὴν ἀβροφροσύνην εἶχε νὰ δώσῃ καὶ εἰς σὲ αὐτὸ τὸ παράσημον, τὸ ὁποῖον ἔδωσε καὶ εἰς τὴν κουτσὴ Μαριά. Ἐγὼ δὲ τοῦτο ἐνθυμούμενος ἔσπευσα νὰ γράψω εἰς τὸν Κουμουνδοῦρον, ἀφοῦ ἔμαθον ὅτι ἐσταυροφορήθη ὁ Βλάχος καὶ ὁ Παράσχος. Ἔσο δὲ βέβαιος ὅτι περὶ τοιούτων πραγμάτων οὔτε ἔκαμα οὔτε θὰ κάμω πρὸς ἄλλον τινὰ λόγον.

Εἶδον καὶ ὅσα μοὶ γράφεις περὶ τῆς θέσεως τοῦ ἐφόρου τῆς βιβλιοθήκης. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἀπὸ πολλοῦ ἤδη ἀκούω παράπονα κατὰ τοῦ νῦν ἐφόρου καὶ τοῦτο ἦτο ἐπόμενον, διότι ὁ κὺρ Κόμνος δὲν ἦτο τὸ κατάλληλον διὰ τὴν θέσιν αὐτὴν πρόσωπον, καὶ πιστεύω ὅτι ἡ ἀνάγκη τῆς ὑπηρεσίας εἴτε ταχύτερον εἴτε βραδύτερον θὰ προκαλέσῃ τὴν ἐκεῖθεν ἀπομάκρυνσίν του καὶ τὴν ἀντικατάστασίν του δι᾽ ἄλλου καταλληλοτέρου καὶ βεβαίως οὐδὲν ἄλλο ὑπάρχει καταλληλότερόν σου. Ἑπομένως, ἂν ὁ Πετμεζᾶς ἔδωκεν ὑπόσχεσιν νὰ σὲ διορίσῃ εἰς ταύτην τὴν θέσιν, δὲν εἶναι ποσῶς παράδοξον. Ἂν δὲ δὲν ἐξεπλήρωσε τὴν ὑπόσχεσίν του, τοῦτο βεβαίως δὲν δύναταί τις νὰ ἀποδώσῃ εἰς ἄλλην αἰτίαν ἢ εἰς τὸ ὅ,τι ἐπὶ τοῦ παρόντος δὲν ἦτο εὔκολος τοῦ Κόμνου ἡ ἀπομάκρυσις, ἔχοντος πολλὰ ὑποστηρίγματα. Λέγω ταῦτα ὄχι διὰ νὰ ὑπερασπίσω τὸν Πετμεζᾶν, ὅστις ἄλλως, καίπερ ἀληθὴς Μωραΐτης, εἶχεν ὅμως πολλὰ καλὴν ἰδέαν περὶ σοῦ καὶ καθ᾽ ὅσον γνωρίζω σὲ ἐνεθυμεῖτο ὡς ζῶντα καὶ εἶχε τὴν διάθεσιν νὰ προβῇ εἰς τὴν ἀνάκλησίν σου. Ἀλλά, διὰ νὰ σοὶ δώσω νὰ ἐννοήσῃς ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἀπελπισθῶμεν περὶ τῆς θέσεως ταύτης, ἥτις, ὅπως ἔχουσι τὰ πράγματα, εἶναι ἡ μόνη κατάλληλος θέσις διὰ σέ, οὐδὲ πρέπει νὰ ἐξακολουθήσωμεν τὴν μέχρι τοῦδε τακτικὴν [τῆς] (διαγράφεται ἡ λέξη: περιφρονήσεως), ἀλλὰ νὰ ἐνεργήσωμεν δραστηρίως ὑπὲρ τῆς ἐπιτυχίας, διότι, ὡς πείθεσαι ἤδη καὶ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ὁ ἴδιος, συνεπικουρεῖ δὲ καὶ ἡ κυρία Ἀγλαΐα, ὀρθότατα σκεπτομένη, ὅτι οὔτε ἡ Γερμανία οὔτ' ἄλλος τις τόπος εἶναι δι' ἐσέ· ἥκιστα δὲ ἡ Μυτιλήνη, ὅστις εἶναι τόπος ὑλικός, ὁ ὁποῖος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ σοὶ παράσχῃ ἀφορμὰς νὰ ἀναπτύξῃς τὰ ἔξοχα δῶρα, μὲ τὰ ὁποῖα ἡ φύσις σὲ ἐπροίκισε, καὶ τὰς πολυειδεῖς γνώσεις, τὰς ὁποίας διὰ τοσούτων χρόνων συνεκόμιζες. Νομίζω ὅτι δὲν θὰ μοὶ ἐπαναλάβῃς καὶ πάλιν τὰς συνήθεις ἐνστάσεις. Εἴμεθα δυστυχεῖς, διότι ζῶμεν εἰς καιρούς, καθ' οὓς ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν ἐξαχρειοῦται καὶ οἱ καλοὶ γίνονται ἔρμαιον τῆς κακοβουλίας τῶν μοχθηρῶν. Ἀλλὰ διὰ τοῦτο πρέπει ἄραγε νὰ παραιτῶμεν ἀνάνδρως τὸ στάδιον τῆς ἐνεργείας διὰ τὴν πονηρίαν τῶν χρόνων; Τοῦτο δὲν εἶναι ἄλλο τι εἰ μὴ μία δειλία καὶ ἡ δειλία δὲν εἶναι ἴδιον τῶν ἀληθῶς φιλοσοφούντων. Ποῖος ἐκ τῶν ἐχόντων ἀξίαν ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ δὲν ἔγινεν ἀντικείμενον τῶν ὕβρεων καὶ τῶν προσβολῶν τῆς μοχθηρίας; Τάχα διὰ σὲ ἔπρεπε νὰ γίνῃ ἐξαίρεσις. Σὺ ἔχων πλείω τῶν ἄλλων πλεονεκτήματα ἔπρεπε νὰ διεγείρῃς μᾶλλον τὸν φθόνον καὶ νὰ δεχθῇς πλειότερα βέλη ἢ ὅσα ἐδέχθησαν οἱ ἄλλοι. Ἀλλὰ ταῦτα καὶ ἄλλοτε εἴπομεν καὶ διὰ τοῦτο δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ τὰ ἐπαναλαμβάνω καὶ πάλιν. Τὰ ἐπαναλαμβάνω δὲ συνεχῶς, διότι εἴπερ τις καὶ ἄλλος συναισθάνομαι βαθέως τὴν ἀπομάκρυνσίν σου καὶ ταράττομαι τὴν καρδίαν βλέπων ὅτι τρία ἤδη ἔτη μετὰ μικρὸν συμπληροῦνται ἀφ' ὅτου ἐγκατέλιπες τὴν Ἑλλάδα καὶ τὸ ἄστρον τῆς ποιητικῆς καὶ φιλολογικῆς σου ἀξίας, τὸ ὁποῖον ἄλλοτε ἤστραπτε ἀκτινοβόλον, καλύπτεται ὑπὸ νέφους πυκνοῦ καὶ δὲν φαίνεται πλέον. Ἆχ, ἀδελφέ, ὁ χρόνος εἶναι δραπέτης καὶ διὰ τοῦτο δὲν πρέπει νὰ τὸν ἀφήνωμεν νὰ μᾶς φεύγῃ τόσον εὐκόλως. Ἂς παύσῃ πλέον ὁ καιρὸς τῶν σχεδίων. Εἶναι καιρὸς τῆς δραστηρίου ἐκτελέσεως τῶν σχεδίων, ἐκ τῆς ὁποίας ἐξαρτᾶται ἡ ὑστεροφημία ἡμῶν ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ.

13

Τέταρτη ἐπιστολὴ Ἀ. Λυκούργου πρὸς Δ. Βερναρδάκη.

Σχέδιο καθ' ὑπαγόρευση. Χωρὶς τόπο, ἡμερομηνία, χρονολογία [1871;][13].

... Ἠπόρησα ὅτι ἀκόμη δὲν ἀπεπερατώθη ἡ διόρθωσις τῶν σῶν βιβλίων. Ἐξ ἄλλου ὅμως ἠὐχαριστήθην, διότι κάλλιον νὰ γίνῃ μετὰ περισκέψεως ἢ νὰ ἐπισπευσθῇ καὶ νὰ παρεισφρήσωσι λάθη, ὅταν ἡ Μεγάλη Ἐκκλησία ἐγκρίνῃ τὰ βιβλία, ἐλπίζω ὅτι δὲν θὰ δυσκολευθῶμεν καὶ τὴν ἔκδοσιν συστάσεως καὶ ἀπὸ μέρους τῆς ἡμ(ετέρας) Συνόδου.

---

13. Τὸ ἔτος 1871 προκύπτει ἀπὸ τὴ χρονολογικὴ θέση τῶν μνυμονευομένων γεγονότων ἔναντι προγενεστέρων καὶ μεταγενεστέρων.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ὅσον δὲ περὶ τοῦ ζητήματος τῆς ἐπανόδου σου, ἔχεις δίκαιον ἀναφέρων τὴν ἐπ᾽ ἐσχάτων μεγάλην τοῦ μωραϊτισμοῦ ἐπικράτησιν. Οὐχ ἧττον ὅμως μὴ λησμονῇς ὅτι ἡ ἐξ Ἀθηνῶν ἀπομάκρυνσίς σου ἀφῆκεν κενόν, τὸ ὁποῖον οἱ τὴν συνείδησιν ἀποπτύσαντες δὲν αἰσθάνονται καὶ ὅτι πάντοτε ὑπάρχει πιθα(νότης) περὶ τῆς ἐπανόδου σου. Λέγων δὲ περὶ τῆς θέσεως τοῦ βιβλιοθηκαρίου δὲν ἐπενόησα ποτὲ νὰ παυθῇ ὁ Κόμνος καὶ νὰ διορισθῇς σύ, διότι καὶ ἐγὼ βλέπω ὅτι τοιοῦτος διορισμὸς δὲν συμφέρει. Ἀλλὰ ἂν ὁ Κόμνος, καθ᾽ οὗ ὑπάρχουσι πλεῖσται κατηγορίαι, ἐπὶ τέλους παυθῇ χάριν τῆς ὑπηρεσίας, ἀντὶ παντὸς ἄλλου νὰ διορισθῇς σὺ καὶ μόνον ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει νὰ προβῶ καὶ ἐγὼ ὡς ὁ φίλος Κ(ύριος). Κόκκινος εἰς ἐνεργείας...

14

Πέμπτη ἐπιστολὴ Ἀ. Λυκούργου πρὸς Δ. Βερναρδάκη, Σύρος, 19 Ἀπριλίου 1872.

Ἰδιόχειρη ἐπιστολὴ ποὺ δὲν στάλθηκε.

Σήμερον ἁπαντῶ συγχρόνως καὶ πρὸς τὰς δύο τελευταίας ἀδελφικάς Σου ἐπιστολάς, τὴν ἀπὸ 17 καὶ 14 τρέχοντος....

Περὶ τῆς θέσεως δὲν λέγω πλέον τι, διότι ἀφ᾽ οὗ ἅπαξ ἀπεφάσισας νὰ ἐπιστρέψῃς καὶ νὰ ἐγκατασταθῇς εἰς Ἀθήνας, εἶμαι βέβαιος ὅτι δὲν θὰ παρέλθῃ πολὺς καιρός, καὶ ἡ θέσις θὰ ἔλθῃ μόνη ἄνευ κόπου καὶ ἄνευ ὄχλου. Ὅσον ἀφορᾷ τὰ βιβλία, εὐχῆς ἔργον θὰ ἦτο, ἂν ἡ ἔγκρισις τῆς ἐπιστολῆς ἐξεδίδετο μίαν ὥραν ἀρχήτερα, ὅπως προλάβωμεν νὰ ἐκδοθῇ καὶ ἡ ὑπὸ τῆς Ἱ. Συνόδου σύστασις μέχρι τοῦ Σεπτεμβρίου, διότι ἀκολούθως ἔρχονται ἄλλα μέλη, τὰ ὁποῖα δὲν μοὶ παρέχουσι τόσα ἀσφαλοῦς ἐπιτυχίας ἐχέγγυα, ὅσα τὰ ἐν τῇ παρούσῃ Συνόδῳ μέλη, ἰδίως ὁ Ἅγιος Κερκύρας καὶ ὁ ἡμέτερος Ἰγνάτιος (ὁ Ζερβόπουλος).

15

Ἕκτη ἐπιστολὴ Ἀ. Λυκούργου πρὸς Δ. Βερναρδάκη.

Σχέδιο καθ᾽ ὑπαγόρευση. Χωρὶς τόπο, ἡμερομηνία-χρονολογία [1872][14].

---

14. Ἀπὸ συμφραζόμενα προκύπτει ὅτι γράφηκε στὴν Κωνσταντινούπολη, κατὰ τὴν ἐκεῖ διαμονὴ τοῦ Ἀ. Λυκούργου ἀπὸ τὰ τέλη Ἰουλίου ἕως τὶς ἀρχὲς Ὀκτωβρίου τοῦ 1872. Ὁ Ἀλέξανδρος Λυκοῦργος μετέβη στὴν Κωνσταντινούπολη, γιὰ νὰ μετάσχει, ὡς ἐκπρόσωπος τῆς αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, τῶν διασκέψεων τῶν Πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως, Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας καὶ Ἱεροσολύμων, περὶ τοῦ πρακτέου μετὰ τὴν ἵδρυση τῆς Βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας. Ὡς *terminus post quem* γιὰ τὴν

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

... Ἀλλὰ θὰ σοὶ γράψω, διότι δὲν ἔχω καιρόν, ὅταν δὲ σὺν Θεῷ ἀντα-μωθῶμεν, θὰ εἴπωμεν πολλά, πρὸ πάντων τὶ θέλω ἐνεργήσῃ ἐγὼ περὶ τῆς εἰσαγωγῆς τῶν βιβλίων εἰς τὰ τῆς Ἑλλάδος σχολεῖα, σοὶ λέγω δὲ μόνον τὴν παραγγελίαν, τὴν ὁποίαν μοὶ ἔκαμε ὁ Κ. Γ. Παπαδόπουλος, μεθ' οὗ ὡς τμη-ματάρχου παρὰ τῷ Ὑπουργείῳ τῶν Ἐξωτερικῶν εἶχον συνεχεῖς συνεντεύ-ξεις. Μοὶ παρήγγειλε δηλαδὴ νὰ σὲ εἴπω ὅτι ὁ σύλλογος περὶ διαδόσεως τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων προτίθεται τουλάχιστον νὰ ἀγοράσῃ 1000 ἀντί-τυπα τῆς μικρᾶς κατηχήσεως διὰ τὰ σχολεῖα τῆς Μακεδονίας, ἀλλὰ μὲ ὀλί-γην πάντοτε ἔκπτωσιν ἕνεκα τοῦ σκοποῦ δι' ὃν θέλουσι ἀγορασθῆ.

16

Ἕνατη ἐπιστολὴ Ἀ. Λυκούργου πρὸς Δ. Βερναρδάκη.
Σχέδιο καθ' ὑπαγόρευση. Χωρὶς ἡμερομηνία-χρονολογία. Στὸ ἄνω δεξιὸ τῆς πρώτης σελίδας εἶναι γραμμένο ἀπὸ τὸν Ἀ. Λυκοῦργο: *Κωνσταντινούπολις* [1872].

Ἕνεκα ἀσχολιῶν παρῆλθον δύο ταχυδρομεῖα χωρὶς νὰ δυνηθῶ νὰ ἀπαντήσω εἰς τὸν τελευταῖον ἀδελφικόν σου, ἐν ᾧ ὑπῆρχεν ἔγκλειστος καὶ ἡ πρὸς τὴν Σύνοδον ἀναφορά. Καθ' ἃ μοὶ εἶπεν ὁ Ἀθανάσιος, ἐξην-τλήθη ἡ πρώτη ἔκδοσις τῶν βιβλίων καὶ ἤρχισε μὲν ἡ δευτέρα τῶν μι-κρῶν, ὅσον οὔπω δὲ θὰ ἀρχίσῃ καὶ ἡ τῶν μεγάλων. Τοῦτο, ἐννοεῖς, μὲ ἐνέπλησσε χαρᾶς καὶ ἀγαλλιάσεως, διότι ἐπέτυχεν ὁ σκοπός, δι' ὃν εἶχες ἀναλάβει τὴν σύνταξιν τῶν βιβλίων, καὶ τὰ μέσα τῆς ἐν Ἀθήναις δια-μονῆς σου φαίνονται ὅπως δήποτε ἐξασφαλιζόμενα. Ἀφήνω κατὰ μέρος τὸ ἐκ τῶν βιβλίων μέγα ἠθικὸν κέρδος. Ἐκεῖνο δὲ τὸ ὁποῖον σὲ παρα-καλῶ εἶναι τὸ νὰ διορθώσῃς τὴν μεγάλην *Κατήχησιν* λαμβάνων ὑπ' ὄψιν καὶ ὅσας σοὶ εἶχον δώσει προηγουμένως σημειώσεις. Ἂν λάβω καιρόν, θὰ διέλθω καὶ αὖθις τὰ βιβλία καὶ θέλω σημειώσει ὅσα ἤθελον ἀπαντήσει χρῄζοντα τυχὸν διορθώσεως. Τοιουτοτρόπως, πρὶν λάβωσι καιρὸν οἱ μω-μοσκόποι νὰ ἐπικρίνωσι τὰ ἐσφαλμένα, προλαμβάνοντες ἡμεῖς τὴν διόρ-θωσιν ἀφήνομεν εἰς αὐτοὺς ὅσον τὸ δυνατὸν ὀλιγωτέρας ἀφορμὰς πρὸς ἐπίθεσιν. Πρὸς τὴν Ἱερὰν Σύνοδον θέλω ἐπιδώσει τὴν ἀναφοράν σου ἅμα ἐπανελθὼν εἰς Ἀθήνας καὶ θέλω ἐνεργήσῃ τὰ δέοντα καὶ περὶ τῆς ἐκ μέ-ρους αὐτῆς συστάσεως τῶν βιβλίων. Ὅσον δὲ περὶ θέσεως, ἀφοῦ δὲν ἐπι-θυμεῖς, δὲν θέλω ἐνεργήσῃ τι, ἔχων ἄλλως πλήρη τὴν πεποίθησιν, ἀφοῦ ἅπαξ ἐγκατασταθῇς ἐν Ἀθήναις, δὲν θέλει παρέλθῃ καιρὸς καὶ ἡ θέσις θέ-

---

ἄφιξή του στὴν Κωνσταντινούπολη μοῦ χρησιμεύει ἡ ἡμερομηνία ἐκδόσεως τοῦ διαβα-τηρίου τούτου: 17 Ἰουλίου 1872. Ὡς *terminus post quem* γιὰ τὴν ἀναχώρηση ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη μοῦ προσφέρεται ἀπὸ τὴν ἡμερομηνία τηλεγραφήματος, 8 Ὀκτωβρί-ου 1872, μὲ τὸ ὁποῖο τὸν προσκάλεσε ὁ ἐκεῖ Πρόξενος τῆς Ἑλλάδος.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

λει ἐπιτευχθῇ ἄνευ ἐνεργείας τινός. Ἐπιθυμῶ μόνον νὰ μεταβῇς ὅσον τάχος ἐκεῖσε, εἰ δυνατὸν πρὸ τοῦ νέου ἔτους...

(Σὲ ὑστερόγραφο)

Καὶ ὁ Βρυέννιος μοὶ εἶπεν ὅτι ἀνεκάλυψε πολλὰ νέα λάθη καὶ ἐν τῇ *Ἱερᾷ Κατηχήσει*. Οὕτω π.χ. λέγεις ὅτι ὁ Ζαχαρίας διὰ κλήρου ὡρίσθη νὰ ἐφημερεύσῃ, ἐν ᾧ ὁ Εὐαγγελιστὴς δὲν λέγει ὅτι ἔλαχεν ἐφημερεύσας, ἀλλὰ θυμιάσας. Ἄλλο δὲ ἦτο τὸ θυμιᾶν καὶ ἄλλο τὸ ἐφημερεύειν.

Εἰς δὲ τὸν ζωχαδιακὸν Καλογερᾶν ἐφάνη λίαν παράδοξον πῶς δι' ὅλης τῆς *Κατηχήσεως* ἀπέφυγες νὰ ὀνομάσῃς τὴν ἀνατολικὴν ἐκκλησίαν ὀρθόδοξον. Ἀφοῦ ὅμως ἐγώ, παρόντος καὶ τοῦ Βασιάδου, τῷ ἔδειξα τὴν μεγάλην σημείωσιν ὅπου ἡ ἀνατολικὴ ἐκκλησία ὄχι μόνον ὀρθόδοξος ὀνομάζεται, ἀλλὰ καὶ ὡς ἡ μόνη ἀληθὴς τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησία ἀποδεικνύεται, ἐσιώπησε φιμωθείς. Ὁ αὐτὸς προσέτι ἀνέφερε καὶ μίαν ἔκφρασιν, ἐν ᾗ λέγεις ὅτι ἡ ἠθικὴ τοῦ Εὐαγγελίου εἶναι τουλάχιστον ὑπερτέρα πάσης ἀνθρωπίνης ἠθικῆς καὶ ἐπέκρινε ἰδίως τοῦτο (τὸ) τουλάχιστον. Ἐγὼ δὲν ἐνθυμοῦμαι τὴν ἔκφρασιν ταύτην οὐδὲ ἀνεδίφησα διὰ νὰ τὴν εὕρω. Ἂν ὅμως ὑπάρχει πραγματικῶς, φρόντισον νὰ τὴν διορθώσῃς.

17

Δέκατη ἐπιστολὴ Ἀ. Λυκούργου πρὸς Δ. Βερναρδάκη.
Σχέδιο ἐπιστολῆς καθ' ὑπαγόρευση, χωρὶς τόπο, ἡμερομηνία καὶ χρονολογία [1872].

... Ἐσωκλείστως ἀποστέλλω σοι καὶ ἃς μὴ ἔχων προχείρους δὲν ἐπρόλαβον νὰ σοὶ πέμψω ἐπιλοίπους διορθώσεις τῆς *Κατηχήσεως*, πρὸς δὲ καὶ ἐπιστολὴν τοῦ Ἰγνατίου ἐξ ἧς βλέπεις ὅτι ἡ Ἱερὰ Σύνοδος ἀπεδέξατο ὁμοφώνως τὴν περὶ τῶν βιβλίων αἴτησίν σου καὶ πρόκειται νὰ συστήσῃ αὐτὰ πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον, διὰ νὰ εἰσαχθῶσι εἰς ἅπαντα τὰ σχολεῖα τοῦ κράτους. Ἐγὼ δὲ ἔσπευσα νὰ πέμψω τὰ βιβλία κατὰ τὴν παραγγελίαν τοῦ Ἰγνατίου πλὴν τῆς *Ἱερᾶς ἱστορίας*, τῆς ὁποίας δὲν εἶχα ἀντίτυπον. Καὶ τὸν παρεκάλεσα νὰ ἐπισπεύσῃ τὴν πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον ἀποστολὴν τοῦ συνοδικοῦ ἐγγράφου πρὶν ἀποχωρήσῃ ὁ Δρόσος ἐκ τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐκκλησιαστικῶν, διότι οὗτος παρὰ πάντα ἄλλον ἕνεκα τοῦ Λιμβρίτου δύναται νὰ κάμῃ θερμοτέραν τὴν σύστασιν. Γράφω δὲ σήμερον καὶ πρὸς τὸν Λιμπρίτην ἀνακοινῶν τὴν ἀπόφασιν τῆς Συνόδου καὶ παραγγέλλων νὰ ἐνεργήσῃ δραστηρίως τὰ δέοντα. Ἐν τούτοις σὺ δὲν μοὶ γράφεις τι περὶ τῆς δευτέρας ἐκδόσεως τῶν βιβλίων, ἂν ἐτελείωσε ἢ ὄχι, ἐγὼ δὲ ὅπως δήποτε ἀποστέλλω σοι καὶ τὴν συνέχειαν τῆς εἰς τὴν *Κατήχησιν* διορθώσεως ὡς ὑπαρχούσης, τὴν ὁποίαν κρυπτομένην μεταξὺ τῶν φύλλων αὐτοῦ τοῦ βιβλίου δὲν ἠδυνάμην νὰ εὕρω μεταξὺ τῶν ἐγγράφων μου καὶ νὰ σοὶ στείλω διὰ τοῦ προλαβόντος ταχυδρομείου...

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

18

Πρώτη επιστολὴ Ἀ. Λυκούργου πρὸς Ἀθανάσιο Βερναρδάκη, Σύρος, 26 Ἰανουαρίου 1874.
Ἀντίγραφο Εἰρήνης Μαργέλου.

... ὅτι ὁ Δημητρός, ἐλθὼν εἰς Κωνσταντινούπολιν, νὰ μὲ ἀσπασθῇ ἐπιστρέψαντα ἐξ Ἀγγλίας...

Υ.Γ. Τί γίνεται ὁ Δημητρός; Ἀπὸ τριῶν ἤδη μηνῶν στεροῦμαι ἐπιστολῆς του. Ὡς φαίνεται, δὲν λαμβάνει καιρὸν καταγινόμενος εἰς τὰ κτήματά του. Πόσον λυποῦμαι διότι δὲν ἔγινε μέχρι τοῦδε τρόπος νὰ ἀφήσει τὸν τόπον ἐκεῖνον καὶ νὰ ἔλθῃ αὐτόσε, ὅπου ἔχει ἐπιστημονικὰς εὐκαιρίας εὐρυτάτου σταδίου καὶ ἀφορμὰς ἀναδείξεως πλείστας.

19

Δεύτερη ἐπιστολὴ Ἀ. Λυκούργου πρὸς Ἀθανάσιο Βερναρδάκη, Σύρος, 24 Ἀπριλ. 1874.
Ἀντίγραφο Εἰρήνης Μαργέλου.

Παρὰ τοῦ Δημητροῦ πρὸ πολλοῦ στεροῦμαι γραμμάτων. Ἀποδοκιμάζω δὲ καθ' ὁλοκληρίαν τὴν εἰς τὴν γεωργίαν ἐπίδοσίν του ἐν χρόνῳ καθ' ὃν θὰ ἠδύνατο νὰ φιλοτεχνήσῃ τὰ ὡραιότερα ἔργα. – εἶησαν κατηραμένοι οἱ ἀναγκάσαντες αὐτὸν νὰ ἐξέλθῃ τῆς τροχιᾶς του.

20

Πρώτη ἐπιστολὴ Ἀθανασίου Βερναρδάκη πρὸς Ἀ. Λυκοῦργο, Ἀθήνα, 11 Ἰουνίου 1874.
Ἰδιόχειρη.

Ὁ Δημητρὸς μοὶ ἔγραψε χθὲς νὰ ἐνεργήσωμεν ἀπὸ κοινοῦ διὰ τὴν ὑπὸ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου ἔγκρισιν τῶν ἱερῶν βιβλίων του καὶ τὴν εἰσαγωγὴν αὐτῶν, κατὰ συνέπειαν, εἰς τὰ σχολεῖα τοῦ κράτους. Ὑποθέτων δὲ ὅτι ὁ Νάκης θὰ ἔχῃ ἐνταῦθα ἐκ τῶν περὶ οὗ ὁ λόγος βιβλίων, δὲν μοὶ ἔπεμψεν, ὡς ἐγράψατε, διὸ καὶ σήμερον γράφω αὐτῷ νὰ μοὶ πέμψῃ ἀνὰ 5 ἀντίτυπα ἐξ αὐτῶν διὰ τὴν Σύνοδον καὶ ἐλπίζω νὰ τὰ ἔχω ἐντὸς 15 ἡμερῶν.

Οὐχ ἧττον κατ' ἐντολήν του ἔκαμα τὴν κατάλληλον πρὸς τὴν Ἱ. Σύνοδον ἀναφορὰν διὰ τὰ βιβλία ταῦτα, ἣν καὶ ἔπεμψα διὰ τοῦ Κ. Καλογερᾶ, ὁ ὁποῖος ἤδη τὴν εἰσήγαγε καὶ ἐλπίζει αὔριον νὰ ἔχωμεν τὴν ἔγκρισιν, ὥστε ἀγνοῶ ἂν τὰ βιβλία καὶ αἱ ὑμέτεραι ἐπιστολαὶ πρέπει νὰ σταλῶσι τώρα· οὐχ ἧττον ὅμως περιμένω τὴν ἐπὶ τούτῳ ἀπόφασίν σας.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ἐγὼ δὲ σπεύδω νὰ σᾶς γράψω ἅμα ἀποφασισθῇ τι ὁριστικὸν ἐκ μέρους τῆς Ἱ. Συνόδου....

Υ.Γ. Νομίζω περιττὸν νὰ σᾶς εἴπω ὅτι ὑπὲρ τῶν βιβλίων πράττω ὅ,τι δύναμαι, διότι τὴν εἰσαγωγὴν αὐτῶν ὁ Δημητρὸς ἔθεσεν ὡς ὅρον τῆς ἐνταῦθα ἐλεύσεώς του καὶ πρέπει διὰ πάσης θυσίας νὰ τὸν φέρωμεν ἐνταῦθα.

21

Τέταρτη ἐπιστολὴ Ἀ. Λυκούργου πρὸς Ἀθανάσιο Βερναρδάκη, Σῦρος 15 Ἰουνίου 1874.
Ἀντίγραφο Εἰρήνης Μαργέλου.

Ἔλαβον καὶ τὴν τελευταίαν ἐπιστολήν Σου καὶ εἶδον ὅσα περὶ τῶν βιβλίων μοὶ γράφεις. Ἦτο περιττὸν νὰ κάμῃς ἀναφορὰν εἰς τὴν Σύνοδον, διότι ἤδη κατὰ Νοέμβριον τοῦ 1872, ἐπιστρέψας ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, εἶχον ἐπιδώσει τοιαύτην ἐκ μέρους τοῦ Δημητροῦ καὶ ἐφ' ἧς, ὡς μὲ ἐπληροφόρησε καὶ ὁ ἀποβιώσας Μητροπολίτης καὶ ὁ πρώην γραμματεὺς τῆς Συνόδου Ἰγνάτιος ὁ Ἠπικράτης, ἐγένετο ἡ προσήκουσα ἐνέργεια καὶ ἐνεκρίθησαν τὰ βιβλία καὶ ἐπρόκειτο νὰ γράψῃ ἡ Σύνοδος πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον. Ἐπειδὴ ὅμως Ὑπουργὸς τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἦταν τότε ὁ Καλιφουρνᾶς καὶ παντοδύναμος ἐν τῷ Ὑπουργείῳ, Πανταζῆς, παρήγγειλε νὰ ἀναβληθῇ εἰς εὐθετώτερον χρόνον ἡ ἀποστολή του πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον ἔγγραφον. Ὥστε ἤδη οὐδὲν ἄλλο ὑπελείπετο ἢ νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἡ πρᾶξις ἐκείνη τῆς Συνόδου καὶ νὰ γίνῃ ἡ δέουσα σύστασις πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον. Τοῦτο δὲ ἐπρόκειτο νὰ ζητήσω δι' ἐπιστολῆς παρά τε τοῦ Μητροπολίτου καὶ τῶν ἄλλων συνοδικῶν, πέμπων συγχρόνως εἰς ἕνα ἕκαστον καὶ τὰ βιβλία. Ἀφ' οὗ ὅμως ἤδη ἐπέδωκας ὁπωσδήποτε νέαν ἀναφοράν, ἂς περιμένωμεν τὸ ἀποτέλεσμα, καὶ ἂς τελειώσῃ ἡ ὑπόθεσις αἰσίως τότε εἶναι περίπου νὰ γράψω πλέον ἐγώ, περιττὸν δὲ νὰ δώσωμεν καὶ βιβλία. Ἂν ὅμως ἴδωμεν ὅτι ἐκ ραδιουργίας τινὸς παρουσιάζονται δυσκολίαι, τότε πρέπει νὰ γείνωσι καὶ τὰ δύο. Σὺ δὲ γράψον μοι, ὅσον τάχος. Ἂν ἐγκριθῶσι τὰ βιβλία, βεβαίως θὰ ἔχῃ ὁ Δημητρὸς μίαν πρόσοδον ἐπαρκῆ καὶ τότε εὐκολώτερον θέλει ἀποφασίσῃ τὴν αὐτόσε ἐπιστροφήν του. Ναί, εἶναι τῶν ὧν οὐκ ἄνευ νὰ ξεκολλήσουν πλέον ἀπὸ τὴν Μυτιλήνην.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

22

Δωδέκατη ἐπιστολὴ Δ. Βερναρδάκη πρὸς Ἀ. Λυκοῦργο, Μυτιλήνη, 27 Σεπτ. 1874.
Ἰδιόχειρη.

Καιρὸν ἔχω νὰ Σοὶ γράψω, ὄχι μόνον διότι κυρίως δὲν ἔχω τὶ νὰ Σοὶ <εἴπω> ἐκ τῆς ἐρημίας, εἰς τὴν ὁποίαν διαμένω, ἀλλὰ καὶ διότι αἱ ἀγροτικαί μου ἀσχολίαι δὲν μὲ ἀφῆκαν καιρόν. Εἰς τὴν ἀρχὴν ὁ ἀγροτικὸς οὗτος βίος διὰ τοῦ πρίσματος τῆς φαντασίας διορώμενος μοὶ φαίνεται πάγκαλος καὶ ποιητικώτατος· ἀλλὰ πρὸ πολλοῦ ἤδη ἐνώπιον τῆς πραγματικότητος τὰ ποιητικὰ ἰνδάλματα ἐξηφανίσθησαν, καὶ ἀπέμεινε μόνος ὁ πραγματικὸς ἀγροτικὸς βίος, πάντοτε ἐν μέρει δι' ἐμὲ εὐχάριστος, εἶνε ἀλήθεια, ἀλλὰ πολὺ περισσότερον δυσάρεστος διὰ τὰς τόσας φροντίδας καὶ τοὺς κόπους, ὅσους ἀπαιτεῖ, καὶ ἔτι μᾶλλον διὰ τὰ ἔξοδα. Εἰς ἐπίμετρον δὲ τὰ ὑλικὰ κέρδη δὲν ἀνταπεκρίθησαν πρὸς τὰς μεγάλας ἐλπίδας, καὶ ἐντεῦθεν ἡ μεγάλη μου στενοχώρια καὶ λύπη, διότι ἔμεινα σχεδὸν <χωρὶς> χρήματα, ρίψας ὅλην μου σχεδὸν τὴν κατάστασιν μέσα εἰς αὐτό. Ἐννοεῖται ὅτι παρηγοροῦμαι πάντοτε μὲ τὴν ἐλπίδα, ὅτι μίαν ἡμέραν θὰ ἔχω σπουδαῖον εἰσόδημα· ἀλλὰ ἐπὶ τοῦ παρόντος οὐδ' ἕνα ὀβολὸν ἀκόμη ἔβαλα εἰς τὴν τσέπην μου, διότι καὶ εἴ τι ἐλάχιστον εἰσόδημα ἐλήφθη, ἐρρίφθη πάλιν μέσα. Ἀλλ' ἂς τὰ ἀφήσω αὐτά, διότι ἔχει ὁ Θεός....

23

Δέκατη τρίτη ἐπιστολὴ Δ. Βερναρδάκη πρὸς Ἀ. Λυκοῦργο, Μυτιλήνη, 18 Ἰουλ. 1875.
Ἰδιόχειρη.

....Ἀναστὰς δὲ ἐκ νεκρῶν Σὺ σωματικῶς θέλεις νὰ ἀναστήσῃς ἐκ νεκρῶν πνευματικῶς καὶ ἐμέ, ὅθεν καὶ μοὶ γράφεις ὅτι ἐνεργεῖς διὰ τοῦ κοινοῦ φίλου, νῦν δὲ καὶ πρυτάνεως τοῦ Πανεπιστημίου Κοκκίνου, ὅπως τέλος πάντων κατορθωθῇ νὰ ἔλθω εἰς Ἀθήνας διοριζόμενος ἔφορος τῆς Βιβλιοθήκης. Περὶ αὐτῆς ταύτης τῆς ὑποθέσεως μοὶ εἶχε γράψει πρὸ ἐνὸς καὶ ἐπέκεινα μηνὸς καὶ ὁ Βυζάντιος (ὁ ἐν Ἀθήναις Ἀναστάσιος) καὶ ὁ Λιμπρίτης, ἐσχάτως δὲ καὶ ὁ Κανελλίδης καὶ ὁ Βλάχος. Μοὶ ἔγραψαν δὲ περίπου ταῦτα, ὅτι, ἅμα κενωθείσης τῆς θέσεως τοῦ ἐφόρου ὅλων ὁ νοῦς ἐστράφη πρὸς ἐμέ, ὅτι τὴν ἰδέαν των ταύτην διεκοίνωσαν πρὸς τὸν Ὑπουργὸν τῆς Παιδείας, ὅστις καὶ ἀσμένως ἐδέχθη τὴν πρότασιν ὁμολογήσας ὅτι εἶμαι ὁ ἄριστος πάντων, ὅσοι ἐπροτάθησαν, ἀλλ' ἀμφιβάλλων ἂν θὰ δεχθῶ καὶ ἐγώ, τοὺς παρεκάλεσε νὰ μὲ ἐρωτήσωσι πρότερον. Εἰς τοὺς

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

πρώτους περὶ τούτου γράψαντάς μοι, τὸν Βυζάντιον καὶ τὸν Λιμπρίτην, ἀπήντησα ὅτι δέχομαι, ὑπὸ τὸν ὅρον νὰ ἐνεργήσω ἐλευθέρως τὰ τῆς ἐφορίας καὶ νὰ διορισθῶ συγχρόνως ἐπίτιμος καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου. Τὰ αὐτὰ δὲ κατόπιν ἔγραψα καὶ εἰς τοὺς ἄλλους τοὺς ἐρωτήσαντάς με. Θὰ παραξενευθῇς ἴσως πῶς ἐδέχθην ἐγὼ ὁ τοσάκις ἄλλοτε ἀρνηθείς. Ἰδοὺ δὲ ποῖος εἶνε ὁ λόγος. Ὅτε ἔλαβον τὰς περὶ τῆς ὑποθέσεως ταύτης ἐπιστολάς, εἶχα ἐπιστρέψει προσφάτως ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, ὅπου εἶχα μεταβῇ προσωρινῶς διὰ τὴν ὑπόθεσιν τῶν βιβλίων μου. Ἐκεῖ δὲ οἱ φίλοι μου ὅλοι ἐπέμειναν μεγάλως προτρέποντές με νὰ μὴ ἐξακολουθήσω πλέον διατρίβων ἐν Μυτιλήνῃ καὶ χανόμενος, ἀλλὰ νὰ ἐπιστρέψω ἐξ ἅπαντος εἰς Ἀθήνας. Κατὰ βάθος συνῃσθανόμην καὶ ἐγὼ τὴν ὀρθότητα τῶν προτροπῶν τούτων. Ὅθεν καὶ ἅμα ἐπιστρέψας ἀπήντησα ναί. Ἐγνώριζα ὅτι ἡ θέσις αὕτη τῆς Βιβλιοθήκης εἶνε μὲν καλλίστη δι' ἐμέ, ὡς παρέχουσά μου προχείρως βιβλία ἄφθονα εἰς μελέτην καὶ συγγραφήν, ἀλλὰ καὶ αἱ ραδιουργίαι εἶνε τοσαῦται καὶ τοιαῦται, ὥστε μετ' ὀλίγον θὰ ἀναγκασθῶ νὰ παραιτηθῶ. Διὰ τοῦτο προέβλεψα νὰ ζητήσω τὸν τίτλον τῆς ἐπιτίμου καθηγεσίας ὡς ἱκανοποίησίν μου τρόπον τινὰ διὰ τὰ προγεγεννημένα, ὡς εὔσχημον δὲ πρόφασιν διατριβῆς ἐν Ἀθήναις. Ὅσον διὰ τὴν Βιβλιοθήκην, ἀφ' οὗ τὴν διώρθωνα, ὡς ἤλπιζα, ἐσκόπευα νὰ παραιτηθῶ, ἐὰν δὲν μὲ ἄφηναν ἥσυχον αἱ ραδιουργίαι, καὶ ἐν γένει ὁ σκοπός μου ἦτο νὰ ἀναγκασθῶ τέλος πάντων νὰ ξεκολλήσω ἀπὸ ἐδῶ καὶ νὰ μεταβῶ εἰς Ἀθήνας, καὶ μετὰ ταῦτα ἀδιάφορον ἂν ἔμενα ἄνευ θέσεως. Ἤλπιζα πάντοτε ὅτι δύναμαι νὰ οἰκονομηθῶ ὁπωσδήποτε. Ἀφ' οὗ ὅμως ἔγραψα ταῦτα παρῆλθε ἱκανὸς χρόνος καὶ οὔτε φωνὴ οὔτε ἀκρόασις. Ὑποθέτω ὅτι ὁ Ὑπουργὸς δὲν δύναται νὰ τὸ πράξῃ. Ἀλλὰ καὶ ἐγώ, δὲν παρῆλθον ὀλίγαι ἡμέραι, ἀφ' οὗ ἔγραψα ταῦτα, καὶ ἄρχισα νὰ μετανοῶ, μέχρις οὗ μετενόησα καθ' ὁλοκληρίαν. Ὅθεν καὶ σὲ παρακαλῶ, ἐὰν θὰ γράψῃς εἰς τὸν Κόκκινον, νὰ τῷ εἴπῃς τοὺς ἀσπασμούς μου καὶ ὅτι ἐγὼ δὲν δέχομαι, ὥστε ἂς μὴ κοπιάζῃ. Τὰ ἑλληνικά, φίλτατε, εἶναι ἀδιόρθωτα, ἑπομένως καὶ ἡ Βιβλιοθήκη. Δὲν ἐπιθυμῶ δωρεὰν νὰ ἐκτεθῶ, νὰ κοπιάσω καὶ ἔπειτα νὰ πτύω αἷμα διὰ τὰς ραδιουργίας. Ἐλπίζω καὶ ἄνευ τούτου νὰ δυνηθῶ νὰ ὑπάγω ἐφέτος εἰς Ἀθήνας...

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

SUMMARY

MICHAEL V. SAKELLARIOU: Selected correspondence between Alexandros Lykourgos and Dimitrios Vernardakis

This paper is a publication of extracts of the correspondence between Alexandros Lykourgos (1827-1875), Professor at the University of Athens, Archbishop of Syros, Tinos and Milos, with the eminent scholar and Professor at the same University Dimitrios Vernardakis (1833-1907). The extracts are preceded by an intoduction. The publication contains 23 extracts of letters from the Archive of Alexandros Lykourgos. They offer new information on Dimitrios Vernardakis concerning the years 1866-1875, a crucial period in his life. At that point he had become the object of attacks by the scholars and professors who championed the use of ancient Greek and of harassment by the students whom they incited. Vernardakis resigned from the University in anger and settled himself in his farm in Mytilene. Unable to sustain himself otherwise, he was compelled to write school textbooks. Amidst other information, the published extracts of the letters reveal the psychological reactions of Dimitrios Vernardakis.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ Σ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ

Ο ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΤΡΥΦ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ ΩΣ ΑΣΤΙΚΟΛΟΓΟΣ

Ὁ Βασίλειος Οἰκονομίδης ἦταν μία ἀπὸ τὶς πιὸ ἐμπνευσμένες προσωπικότητες τῆς νομικῆς ἐπιστήμης καὶ τοῦ δικαστικοῦ κλάδου στὴν Ἑλλάδα τοῦ προπερασμένου αἰώνα· ἕνας νομικός, τοῦ ὁποίου τὸ ἔργο θεωρεῖται καὶ σήμερα ἀξεπέραστο. Τὸ ἔργο του αὐτὸ τὸν ἔχει καθιερώσει στὴ συνείδηση τῶν Ἑλλήνων νομικῶν ὡς ἕναν ἀπὸ τοὺς βασικοὺς θεμελιωτὲς τοῦ σύγχρονου ἑλληνικοῦ δικαίου, ὡς «τὸν πρύτανη τῶν σύγχρονων νομομαθῶν»[1]. Δικαίως παραλληλίζεται ἡ προσφορά του στὴ διαμόρφωση ἑλληνικῆς νομικῆς σκέψης μὲ ἐκείνη τῶν Windscheid καὶ Jhering στὸ γερμανικὸ δίκαιο[2]. Θὰ ἀρκοῦσε, ἴσως, νὰ ὑπενθυμίσουμε ὅτι ὁ ὅρος «δικαιοπραξία» διαπλάσθηκε ἀπὸ τὸν Οἰκονομίδη γιὰ νὰ καταδειχθεῖ, ἀπ' αὐτὸ καὶ μόνον, τὸ μέγεθος τῆς συμβολῆς του στὴ διάπλαση τοῦ δόγματος τοῦ δικαίου μας καὶ εἰδικότερα τοῦ ἀστικοῦ δικαίου. Κατὰ τὸν Παναγιώτη Ζέπο[3], ὁ Οἰκονομίδης ἦταν καὶ παρέμεινε μέχρι τὸ τέλος τῆς ζωῆς του ὁ μέγας σοφός, ὁ βαθὺς μελετητὴς τῆς νομικῆς ἐπιστήμης, ὁ ἀπαράμιλλος συγγραφέας, ὁ κατ' οὐσίαν δημιουργὸς τῆς ἑλληνικῆς νομικῆς γλώσσας, ὁ τέλειος γνώστης τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας καὶ ὁ κατ' ἐξοχὴν συστηματικὸς καὶ εὐμέθοδος νομοδιδάσκαλος.

Ἡ προσφορὰ τοῦ Βασιλείου Οἰκονομίδη στὴν ἑλληνικὴ ἐπιστήμη εἶναι πολύπλευρη καὶ πολυεπίπεδη, ἀφοῦ ὑπῆρξε διάκονος τόσο τοῦ ρωμαϊκοῦ δίκαιου, τὸ ὁποῖο καὶ πραγματικὰ ἀγάπησε, ὅσο καὶ τοῦ ἀστικοῦ δικονομικοῦ δικαίου, στὴ μελέτη καὶ διδασκαλία τοῦ ὁποίου ὁδηγήθηκε μὲν ἀπὸ τὶς περιστάσεις, κατόρθωσε ὅμως νὰ παραδώσει τέτοιας ποιότητας ἔργο, ὥστε δικαίως νὰ ἀποκληθεῖ ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους «πατέρας» τῆς Πολιτικῆς

---

1. Γ. Καλλισπέρης, *Εἰκόνες συγχρόνων ἀνδρῶν, Βασίλειος Οἰκονομίδης*, Ἀθῆναι 1895, σ. 14.

2. Ν. Δημητρακόπουλος, *Νομικαὶ ἐνασχολήσεις Β΄*, Ἀθῆναι 1912: *Ὁ Οἰκονομίδης*, σ. 27 ἐπ.11· Ἀνδρ. Γαζῆς, *Πρόλογος στὴν ἀνατύπωση τῶν «Γενικῶν Ἀρχῶν» τοῦ Οἰκονομίδη*, Ἀθήνα 1986.

3. Π. Ζέπος, «Βασίλειος Οἰκονομίδης», *Γορτυνιακά*, 1978, σ. 97.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Δικονομίας. Ὁ Οἰκονομίδης ὑπῆρξε ὅμως ταυτόχρονα καὶ μία ἀπὸ τὶς λαμπρότερες μορφὲς τοῦ δικαστικοῦ κλάδου τῆς ἐποχῆς του, φθάνοντας μέχρι καὶ τὸν βαθμὸ τοῦ Ἀντιπροέδρου τοῦ Ἀρείου Πάγου, θέση ἀπὸ τὴν ὁποία ἀπεχώρησε οἰκειοθελῶς γιὰ νὰ ὑπηρετήσει ὡς Δικαστικὸς Σύμβουλος τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν.

Στὴ μελέτη αὐτὴ θὰ ἀναφερθῶ στὸ ἔργο τοῦ Β. Οἰκονομίδη ὡς ἀστικολόγου (ἢ ὡς ρωμαϊστοῦ). Ἀναπόφευκτα ὅμως θὰ ἀναφερθῶ καὶ στὸν Οἰκονομίδη ὡς ἄνθρωπο, ἀφοῦ ἡ σκιαγράφηση τῆς εἰκόνας ἑνὸς πανεπιστημιακοῦ διδασκάλου δὲν μπορεῖ νὰ ἀγνοήσει τὴν ἀνθρώπινη πλευρὰ τοῦ ἐπιστήμονα.

Ὁ Γεώργιος Καλλισπέρης, Ὑφηγητὴς τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου τὸ 1895, ἔγραφε[4]:

> Ἡ ἀνάμνησις, νεκρῶν, οἷος ὁ Οἰκονομίδης δύναται νὰ ἀνορθωθῇ ὁλόκληρος πρὸ τῶν μεταγενεστέρων. Οἱ ἄνδρες τοῦ ἀναστήματός του δὲν ἔχουσιν ἀνάγκην προσθέτου ὕψους... Ἐπὶ τοῦ τάφου ἀνδρὸς κτησαμένου δόξαν κατ' ἀξίαν καὶ ἀληθῆ ὅσην ὁ Οἰκονομίδης, εἶναι οὐ μόνον ἀνωφελὲς ἀλλ' ἅμα καὶ ἄτοπον νὰ σκορπίζῃ τις φήμην δάνειον.

* * *

Ὁ Βασίλειος Οἰκονομίδης γεννήθηκε ἀπὸ πατέρα ἱερέα στὴ Βυτίνα τὸ ἔτος 1814, ὅταν ἀκόμη ἡ Ἑλλάδα βρισκόταν ὑπὸ τὸν τουρκικὸ ζυγό, καὶ πέθανε στὴν Ἀθήνα τὴν 1η Ἰουλίου τοῦ 1894 χωρὶς νὰ ἀφήσει ἀπογόνους. Τὰ πρῶτα στοιχειώδη γράμματα διδάχθηκε στὴ γενέτειρά του καὶ κατόπιν, τὸ 1830 ἐπὶ Καποδίστρια, στὸ περίφημο Κεντρικὸ Σχολεῖο στὴν Αἴγινα. Κατὰ τὸ διάστημα 1833-1837 ἐφοίτησε στὸ Γυμνάσιο τῶν Ἀθηνῶν, ὅπου ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ μεγάλου διδασκάλου τοῦ Γένους Γεωργίου Γενναδίου. Μὲ διάταγμα τοῦ Ὄθωνα χορηγήθηκε ἀπὸ τὴ Γραμματεία ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως[5] στὸν Οἰκονομίδη, μετὰ τὴν ἀποφοίτησή του καὶ κατόπιν συστάσεως τοῦ Γενναδίου, ὑποτροφία 1032 δραχμῶν ἐτησίως γιὰ νὰ σπουδάσει Φιλολογία καὶ Φιλοσοφία στὴ Γερμανία.

Τὸ ἔτος 1837 ὁ Οἰκονομίδης ἀναχωρεῖ γιὰ τὸ Μόναχο. Σὲ σημείωμά του μὲ ἡμερομηνία 14 Ἰουνίου 1837 (ἡμέρα Δευτέρα), τὸ ὁποῖο σώζεται στὸ ἀρχεῖο του, γράφει[6]:

Τὸ ταξίδι μου ἔκαμα διὰ τῶν Πατρῶν καὶ Τεργέστης, ὅπου ἔφθασα

---

4. Γ. Καλλισπέρης, *ὁ.π.*, σ. 5.
5. Π. Ζέπος, *ὁ.π.*, σ. 99.
6. Βλ. Π. Ζέπος, *ὁ.π.*, σ. 105.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τὴν 15 Ἰουλίου. Ἀφοῦ ἔκαμα τὴν κάθαρσιν εἰς τὴν Τεργέστην, ἔφθασα μετά ἐννεαήμερον ὁδοιπορίαν εἰς Μόναχον τὴν 27η Αὐγούστου 1837.

Τέτοιος ἦταν ὁ ζῆλος τοῦ νεαροῦ Οἰκονομίδη γιὰ τὴ γνώση.

Στὸ Μόναχο ὁ Οἰκονομίδης σπουδάζει ἐπὶ τρία περίπου ἔτη Φιλολογία καὶ Φιλοσοφία. Μετὰ τὴ λήψη τοῦ πτυχίου του ἀπὸ τὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Μονάχου, ὅπου ἀρίστευσε, ἀποφασίζει νὰ σπουδάσει καὶ νομικά. Κατὰ παράδοξο τρόπο ἡ ἀπόφασή του αὐτὴ ἐξοργίζει αὐτοὺς ποὺ τὸν στήριζαν οἰκονομικῶς στὴν Ἑλλάδα, ὅπως προκύπτει ἀπὸ σωζόμενο ἐπίσημο ἔγγραφο τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν ποὺ ἀπευθύνεται πρὸς τὸ Προξενεῖο τοῦ Μονάχου[7], καὶ τὸ ὁποῖο περιέχει ἔντονη ἐπιτίμηση τοῦ Οἰκονομίδη γιὰ τὴν ἐπιλογή του αὐτή. Μὲ τὸ ἐν λόγῳ ἔγγραφο ἐντέλλεται ὁ Πρόξενος νὰ εἰδοποιήσει τὸν ὑπότροφο ὅτι πρέπει νὰ σπουδάσει Φιλολογία καὶ ὄχι Νομικά, ἀλλιῶς θὰ διακοπεῖ ἡ ὑποτροφία του! Ὁ ἴδιος ὅμως ἀψηφᾶ τὶς ἀπειλὲς καὶ συνεχίζει τὶς σπουδές του στὰ Νομικὰ στὸ Μόναχο καὶ στὸ Βερολίνο. Τὸν Ἰούλιο τοῦ 1843 ὁ Οἰκονομίδης ἀναγορεύεται ἀριστοῦχος διδάκτωρ Νομικῆς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Μονάχου μὲ θέμα διδακτορικῆς διατριβῆς "De pupillari et quasipupillari substitutione"[8]. Μετὰ τὴν ἀνακήρυξή του ὡς διδάκτορος, κάτοχος πλέον δύο πτυχίων καὶ διδακτορικοῦ διπλώματος, ἐπιστρέφει στὴν Ἑλλάδα.

Μὲ τὴν ἐπιστροφὴ τοῦ Οἰκονομίδη στὴν Ἑλλάδα, τὸ φθινόπωρο τοῦ 1843, ἀρχίζει ἡ λαμπρὴ ἀκαδημαϊκή του πορεία. Στὶς 26 Νοεμβρίου ὁ 29χρονος τότε νομικὸς διορίζεται Ὑφηγητὴς τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου στὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ ἀρχίζει νὰ διδάσκει «Εἰσηγήσεις» καὶ «Κληρονομικὸ Δίκαιο». Σημειωτέον ὅτι μόλις τὸν Σεπτέμβριο τοῦ ἴδιου ἔτους εἶχε ἀποκτήσει τὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν ἑλληνικὸ χαρακτῆρα, ἀποβάλλοντας τὴν ξενόφωνη διδασκαλία, μὲ τὴν τοποθέτηση τοῦ Παύλου Καλλιγᾶ ἀντὶ τοῦ Emil Herzog στὴν ἕδρα τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου καὶ τὴν ἀνάθεση στὸν Π. Στροῦμπο ἀντὶ τοῦ Γοδ. Φέδερ τῆς διδασκαλίας τοῦ μαθήματος τῆς Πολιτικῆς Δικονομίας. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη στὰ ξένα πανεπιστήμια, καὶ ἰδίως στὰ γερμανικά, ἀπαραίτητο προσὸν γιὰ τὴν κατάληψη μιᾶς ἕδρας Νομικῆς Σχολῆς ἦταν νὰ ἔχει ὁ ὑποψήφιος ὡς ἐφόδιο πτυχίο Φιλολογίας. Στὴν Ἑλλάδα βεβαίως τοῦτο ἐθεωρεῖτο πολυτέλεια, ἀφοῦ οἱ συνθῆκες δὲν βοήθησαν νὰ ἀναδειχθοῦν ἄνδρες μὲ τέτοια πολύπλευρη

---

7. Π. Ζέπος, *ὅ.π.*, σ. 99.

8. K. Kotsowilis, *Die griechischen Studenten in München unter König Ludwig I. von Bayern*, München 1995, σ. 208· Θ. Χρήστου, «Βασίλειος Οἰκονομίδης», *ΙΘ΄ Πανελλήνιο Ἱστορικὸ Συνέδριο-Πρακτικά*, Ἀθήνα 1999, σ. 264.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

πανεπιστημιακὴ ἐκπαίδευση. Λαμπρὴ ἐξαίρεση ὅμως ἀποτέλεσε ὁ Οἰκονομίδης, φιλόλογος καὶ νομικός, ὁ ὁποῖος ἀνέλαβε ἔκτοτε νὰ συμβάλει ὄχι μόνον στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐπιστήμης τοῦ δικαίου καθεαυτήν, ἀλλὰ καὶ στὸ γλωσσικὸ ὕφος μὲ τὸ ὁποῖο αὐτὴ θὰ διδασκόταν.

Τὸ ἔτος 1845, ὁπότε ἀπολύθηκε ὁ Παῦλος Καλλιγᾶς ἀπὸ τὴν ἕδρα τοῦ Τακτικοῦ Καθηγητῆ τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου, ὁ Οἰκονομίδης διορίζεται Ἔκτακτος Καθηγητὴς στὴν ἴδια ἕδρα, ὅπου καὶ διαπρέπει ὡς διδάσκαλος. Στὴ χρονικὴ αὐτὴ στιγμὴ τοποθετεῖται μᾶλλον ἡ σύνταξη ἑνὸς σωζόμενου σήμερα ἰδιόγραφου σημειώματός του, στὸ ὁποῖο ὁ νέος πανεπιστημιακὸς θέτει τοὺς κανόνες τῆς διδασκαλίας του:

α. Θέλω ὑπαγορεύει τὰς στοιχειωδεστέρας προτάσεις ἑκάστου ἀντικειμένου, τὰς ὁποίας ἀκολούθως θέλω ἀναπτύσσει διὰ στόματος. Τὸν τρόπον τοῦτον τῆς διδασκαλίας διὰ μακρᾶς πείρας καὶ ὡς διδασκόμενος καὶ ὡς διδάσκων εὗρον λίαν λυσιτελῆ, μάλιστα ἐν Ἑλλάδι, ὅπου, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἐλλείπουσιν ἐγχειρίδια, δυνάμενα ἐκ τοῦ προχείρου νὰ βοηθήσωσι τοὺς διδασκομένους.

β. Θέλω ἀναφέρει, ὅπου κρίνω ἀναγκαῖον, συγγράμματα Γάλλων ἢ Γερμανῶν συγγραφέων, εἴτε πρὸς πληρεστέραν κύρωσιν εἴτε πρὸς ἀκριβεστέραν μελέτην τοῦ διδασκομένου θέματος. Κατὰ τὴν ἐμὴν γνώμην, ἡ διδασκαλία ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ πρέπει νὰ εἶναι σύντομος καὶ περιληπτική, διότι τὰ πολλὰ καὶ ὀγκώδη καταβαρύνουσι καὶ σκοτίζουσι τὸν ἔτι ἀγύμναστον νοῦν τοῦ διδασκομένου.

Ὁ Οἰκονομίδης ἀνήκει στοὺς πρώτους ἐρευνητὲς καὶ διδασκάλους τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδος. Μαζὶ μὲ τὸν Καλλιγᾶ καὶ τὸν Παπαρρηγόπουλο σφραγίζουν τὴν ἱστορία τῆς ἐπιστήμης τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου τοῦ 19ου αἰώνα. Τὸ ἔργο τους συνετέλεσε στὸν χαρακτηρισμὸ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ὡς ἐποχῆς «τῆς συστηματοποιήσεως καὶ τοῦ νομικισμοῦ»[9], στὸν δρόμο δὲ ποὺ χάραξαν αὐτοὶ βάδισαν ὅλοι οἱ μεταγενέστεροι. Οἱ τρεῖς τους συμμετεῖχαν καὶ στὴν πρώτη συσταθεῖσα ἐπιτροπὴ πρὸς σύνταξη Ἀστικοῦ Κώδικα, στὴν ὁποία ὁ Οἰκονομίδης ἐργάσθηκε μὲ μεγάλη ἐπιμέλεια*. Καὶ μὲ τοὺς δύο συναδέλφους του εἶχε κατὰ καιροὺς ἐπιστημονικές ἀψιμαχίες, οἱ ὑποσημειώσεις δὲ στὶς πρῶτες ἐκδόσεις τῶν ἔργων τους ὑπῆρξαν τὸ πεδίο τῆς πολεμικῆς τους.

---

9. Π. Ζέπος, *Ἡ νεωτέρα ἑλληνικὴ ἐπιστήμη τοῦ ἀστικοῦ δικαίου*, Ἀθήνα 1954, σ. 29.

* Γιὰ τὸ ἐν λόγῳ σχέδιο Ἀστικοῦ Κώδικα, τὸ ὁποῖο συντάχθηκε ὑπὸ τὴν ἐπίδραση κυρίως τοῦ ΓαλλΑΚ, βλ. Κ. Τριανταφυλλόπουλο, ΑΙΔ 4, 439 ἑπ.· Ἀνδρ. Γαζῆ, Γεν. Ἀρχεῖα τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου, τεύχ. Α΄, Ἀθήνα 1970, σ. 12· Ἀπ. Γεωργιάδη, Ἐμπράγματο Δίκαιο, τόμ. Ι, Ἀθήνα 1991, σ. 10, σημ. 13.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Κατὰ τὴν ἔρευνα καὶ διδασκαλία τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου ὁ Οἰκονομίδης δὲν ἀρκέσθηκε νὰ μελετήσει τὰ συγγράμματα τῶν ἑρμηνευτῶν, ἀλλὰ ἐνέκυψε στὶς ἴδιες τὶς πηγές, προσπαθώντας νὰ φωτίσει τὰ κείμενα καὶ νὰ τὰ συμπληρώσει. Αὐτὴ τὴ μέθοδο ἐρεύνης προσπάθησε νὰ μεταδώσει καὶ στοὺς φοιτητές του, ὅταν, πολὺ ἀργότερα, Ἐπίτιμος Καθηγητής πλέον, προσπάθησε, μέσῳ τῆς φροντιστηριακῆς διδασκαλίας, νὰ διδάξει τὴν ἑρμηνεία τῶν Πανδεκτῶν ἀπὸ τὸ λατινικό τους πρότυπο.

Ὁ Οἰκονομίδης ἀπὸ τὴν θέση τοῦ Ἐκτάκτου Καθηγητῆ ἀναγνωρίζεται γρήγορα ὡς μεγάλος ἀστικολόγος καὶ οἱ ἐλπίδες του γιὰ τὴν κατάληψη τῆς ἕδρας τοῦ τακτικοῦ καθηγητῆ τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου ἐνισχύονται. Πολλοὶ καὶ ἰσχυροὶ ἦταν ὅμως οἱ «μνηστῆρες», ὅπως ἱστοροῦν οἱ γνωρίζοντες τὰ τεκταινόμενα στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν[10], οἱ ὁποῖοι ἀπέβλεπαν στὴν ἴδια ἕδρα, καὶ προσπάθησαν καὶ ἐπέτυχαν μὲ τὶς ἐνέργειές τους ὄχι μόνο νὰ μὴν προσφερθεῖ τελικὰ στὸν Οἰκονομίδη ἡ ἕδρα τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀναγκασθεῖ ὁ ἴδιος νὰ ἐκτραπεῖ ἀπὸ τὸν χῶρο τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου. Τοῦτο τὸ κατόρθωσαν μὲ τὸ νὰ ἐπιδιώξουν νὰ τοῦ προσφερθεῖ ἡ ἕδρα τῆς Πολιτικῆς Δικονομίας, στὴν ὁποία ὁ Στροῦμπος εἶχε ἀποτύχει, καὶ ἡ ὁποία ἀκόμη τὴν ἐποχὴ ἐκείνη δὲν εἶχε τὴ σημερινή της αἴγλη. Ἂν καὶ κατ' ἐξοχὴν ἀστικολόγος ὁ Οἰκονομίδης, ἀποδέχεται τὴν θέση καὶ διορίζεται Ἐπίτιμος Καθηγητὴς τῆς Πολιτικῆς Δικονομίας τὸ ἔτος 1847. Καὶ μετὰ ὅμως ἀπὸ τὴν κατάληψη τῆς ἕδρας τῆς Δικονομίας ὁ Οἰκονομίδης δὲν ἔπαυσε νὰ ἐπιδιώκει νὰ ἐπιστρέψει στὴ διεκδίκηση τῆς ἕδρας τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου. Αὐτὸ προκύπτει μάλιστα ἀπὸ ἐπίσημο ἔγγραφο τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως πρὸς τὸ Βασιλέα, μὲ χρονολογία 12 Δεκεμβρίου 1853, μὲ τὸ ὁποῖο ἐζητεῖτο νὰ ἐνισχυθεῖ ἡ διδασκαλία τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου μὲ τὸ Βασίλειο Οἰκονομίδη, νὰ ἀνατεθεῖ δὲ ἡ διδασκαλία τῆς Πολιτικῆς Δικονομίας στὸ γαλλομαθῆ Κ. Πλατύ. Στὰ Γενικὰ Ἀρχεία τοῦ Κράτους σώζεται μάλιστα καὶ τὸ συνταχθὲν Βασιλικὸ Διάταγμα περὶ διορισμοῦ τῶν ἐν λόγῳ καθηγητῶν μὲ χρονολογία 19 Δεκεμβρίου 1853. Ὅμως τὸ διάταγμα αὐτὸ δὲν ὑπογράφηκε ποτὲ καὶ ἔτσι ὁ Οἰκονομίδης παρέμεινε μέχρι τὴν ἔξοδό του ἀπὸ τὴν ἀκαδημαϊκὴ ὑπηρεσία, τὸ 1874, Καθηγητὴς τῆς Πολιτικῆς Δικονομίας, τοῦ μαθήματος ποὺ διδακτικὰ καὶ συγγραφικὰ κυριολεκτικὰ ἐθεμελίωσε καὶ ἐλάμπρυνε. Κατὰ τὸ μεγαλύτερο διάστημα τῆς ἀκαδημαϊκῆς του σταδιοδρομίας ὁ Οἰκονομίδης κατεῖχε καὶ διοικητικὲς θέσεις στὸ Πανεπιστήμιο: Ἐχρημάτισε πέντε ἀκαδημαϊκὰ ἔτη Συγκλητικός (1858-1859, 1861-1863, 1865-1867), τρία ἀκαδημαϊκὰ ἔτη Κοσμήτωρ τῆς Νομικῆς Σχολῆς (1849-1850, 1857-1858, 1864-1865), Πρύτανης τοῦ Πανεπιστημίου τὸ ἀκαδημαϊκὸ ἔτος 1859-1860 καὶ Ἀντιπρύτανης τὸ 1860-1861.

---

10. Ν. Δημητρακόπουλος, *ὅ.π.*, σσ. 418-419· Γ. Καλλισπέρης, *ὅ.π.*, σ. 6.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Μετὰ τὴν ἀποχώρησή του ἀπὸ τὴν ἐνεργὸ πανεπιστημιακὴ δράση, ὁ Οἰκονομίδης ἀφιερώνεται ἀποκλειστικὰ στὴ συστηματοποίηση τῆς μελέτης τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου καὶ ἀρχίζει τὸ μᾶλλον σπουδαιότερο μέρος τοῦ ἐπιστημονικοῦ του βίου μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ ἔργου *Στοιχεῖα τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου*. Πρόκειται γιὰ κλασσικὸ σύγγραμμα τοῦ μεγαλύτερου νεοέλληνα νομικοῦ, ὅπως γράφει ὁ Ἀνδρέας Γαζῆς προλογίζοντας τὴν ἐπανέκδοση τοῦ συγγράμματος τὸ 1986, γιὰ τὸ ἐξοχώτερο προϊὸν τῆς ἑλληνικῆς νομικῆς φιλολογίας, ὅπως διαπιστώνει ὁ Νικόλαος Δημητρακόπουλος[11]. Τὸ σύγγραμμα αὐτὸ ἀποτελεῖται ἀπὸ Βιβλίον Πρῶτον: *Γενικαὶ Ἀρχαί* (α΄ ἔκδ. 1877, β΄ ἔκδ. 1893), Βιβλίον Δεύτερον: *Ἐμπράγματα Δίκαια* (α΄ ἔκδ. 1877, β΄ ἔκδ. 1986) καὶ Βιβλίον Τρίτον: *Ἐνοχικαὶ Σχέσεις*, ἡμιτελές (α΄ ἔκδ. 1891, β' ἔκδ. 1925 μὲ προσθῆκες Χρ. Πράτσικα). Τὸ ἔργο αὐτὸ μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ τὰ ἀρτιότερα ἐγχειρίδια τῶν Γερμανῶν πανδεκτιστῶν τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰώνα, ἂν ὄχι μόνο μὲ τοὺς *Πανδέκτες* τοῦ Windscheid. Ὅταν ὁ τόμος τῶν *Γενικῶν Ἀρχῶν* περιῆλθε στὰ χέρια τοῦ Zimmermann, ἑνὸς ἀπὸ τοὺς μεγάλους Γερμανοὺς ἀστικολόγους τοῦ 19ου αἰώνα, αὐτὸς ἐξέφρασε σὲ Ἕλληνα σπουδαστὴ τὴν ἀπορία του, πῶς ἕνα ἔθνος νεοπαγὲς ὅπως τὸ ἑλληνικό, ὅπου καὶ ἡ ἐπιστήμη θὰ ἀνέμενε κανεὶς νὰ εὑρίσκεται σὲ ἐμβρυακὸ στάδιο, μπόρεσε νὰ παρουσιάσει ἕνα τόσον ἄρτιο ἔργο.

Μὲ τὸ σύγγραμμά του αὐτὸ ὁ Οἰκονομίδης εἰσάγει μὲ μεγάλη ἐπιτυχία στὴν ἐπιστήμη τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου τὴ συνθετικὴ μέθοδο, ἐγκαταλείποντας τὴν χρησιμοποιούμενη ἀπὸ τὸν Καλλιγᾶ καὶ τὸν Παπαρρηγόπουλο ἐπαγωγικὴ μέθοδο, ἡ ὁποία ἦταν ἀσφαλῶς ἀκατάλληλη γιὰ συστηματοποίηση καὶ διδασκαλία τοῦ δόγματος. Μία ἀπὸ τὶς σπουδαιότερες δυσκολίες τῆς μεθόδου ποὺ ἐπέλεξε νὰ ἀκολουθήσει ἦταν καὶ ἡ ἀνάγκη δημιουργίας ὁρισμῶν. Οἱ Ρωμαῖοι νομικοὶ σπανιότατα ἔπραξαν κάτι τέτοιο, ὁ Καλλιγᾶς ἐπίσης, παρακάμπτοντας κατὰ κανόνα τὸν σκόπελο μὲ εἰσαγωγικὲς ἀναλύσεις. Ἀλλὰ ὁ Οἰκονομίδης, μὲ τὴν ἐπιμονὴ καὶ τὴν ἐπιμέλειά του, ἐδημιούργησε ὁρισμούς, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ περισσότεροι ὑπῆρξαν ὁμολογουμένως ἐπιτυχεῖς, δοκιμότεροι δὲ ἀπὸ ἐκείνους τοῦ Παπαρρηγόπουλου σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ στὴν ἔκφραση, τὴ συντομία καὶ τὴν περιεκτικότητα.

Πρὶν ἀπὸ κάθε ἑρμηνευτέο θεσμὸ ὁ Οἰκονομίδης ἐπέλεξε νὰ προτάξει σύντομη ὀρθολογικὴ κρίση, ἀπαλλαγμένη χρωματισμοῦ καὶ δύσληπτων φιλοσοφικῶν ἀξιωμάτων, εὔληπτη καὶ κατανοητή. Ὡς πρὸς τὴν ἐσωτερικὴ διάπλαση καὶ συστηματοποίηση, τὸ ἔργο του ὑπῆρξε πρωτοπόρο. Ἀποφεύγοντας τὴν ἄνευ ἐσωτερικῆς ἀλληλουχίας καὶ στενοῦ συνδέσμου ἀνάπτυξη τῶν κατ' ἰδίαν περιπτώσεων, τὴν ὀνομαζόμενη Kasuistik, ἀναζήτησε καὶ κατάφερε νὰ ἀνεύρει ἀπὸ τὴν περιπτωσιολογία τὰ γενικότερα χα-

11. *Ὅ.π.*, σ. 422.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ρακτηριστικά, τὰ ὁποῖα ἀνάγουν τὰ εἰδικότερα θέματα καὶ τὶς περιπτώσεις σὲ ἔννοιες-ὁδηγούς. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν γλωσσογράφων ἐκεῖ στράφηκε ἄλλωστε ὁ ἀγώνας τῶν ἐπιφανέστερων ἑρμηνευτῶν τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου. Πρῶτος ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες ὁ Οἰκονομίδης ἀντιμετώπισε στὰ *Στοιχεῖα τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου* πολλὰ ἀπὸ τὰ δυσχερέστερα ζητήματα τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ δικαίου, ὅπως εἶναι λ.χ. ὁ κανόνας τῆς μὴ ἀναδρομικότητας τῶν νόμων, διατυπώνοντας γενικὲς ἀρχὲς καὶ ἀποδεικνύοντας ὅτι τὸ ἔργο του εἶναι ἀποτέλεσμα ἐπίπονης μελέτης, τέλειας μετουσίωσης τῆς ἐπιστημονικῆς ὕλης σὲ συγκεκριμένους δικαιικοὺς κανόνες καὶ βαθειᾶς κατανόησης τῶν θεσμῶν.

Μεγάλη ἀρετὴ τοῦ ἔργου τοῦ Οἰκονομίδη ἀποτελεῖ ἐξάλλου ἡ συσχέτιση τῶν ρωμαϊκῶν θεσμῶν πρὸς τὰ ἀντίστοιχα λείψανα τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ δικαίου. Μέχρι τότε στὴν Ἑλλάδα ἐλάχιστη ἦταν ἡ καλλιέργεια τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου, τὴν ὁποία ὅμως ἐπιχείρησε ἐπιτυχῶς ἐν πολλοῖς ὁ ἴδιος, κατανοώντας τὴ σπουδαία σημασία τῆς μελέτης τοῦ τρισχιλιετοῦς ἑλληνικού δικαίου. Μὲ ὕφος κλασσικὸ ἀποτύπωσε στὰ συγγράμματά του τὴ σφραγίδα τῆς πλούσιας προσωπικότητάς του, ἀνευρίσκοντας καὶ συγκρίνοντας τὸ σύγχρονο δίκαιο πρὸς τὰ ἀρχαῖα θέσμια τῆς Ἑλλάδος. Τοῦτο δέ, ἔστω καὶ ἂν ἔλειπε ἀπὸ τὴν ἔρευνά του ὁ ἀπαραίτητος σύνδεσμος τοῦ ἀρχαίου κλασσικοῦ πρὸς τὸ νεότερο ἑλληνικὸ δίκαιο, ἔλειπε δηλαδὴ ἡ μελέτη καὶ τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου[12].

Ἀκόμη καὶ σήμερα τὰ *Στοιχεῖα τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου* διατηροῦν πλήρως τὴ δογματική τους ἀξία, γιὰ ἐκεῖνον τουλάχιστον ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἐπιστήμη, καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ ἔχουν σημαντικὴ ἑρμηνευτικὴ ἀξία γιὰ τμήματα τοῦ δικαίου, ὅπως τὸ δίκαιο τῶν μεταγραφῶν καὶ ὑποθηκῶν, τῶν ὁποίων οἱ σχετικὲς διατάξεις τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικα βασίζονται σὲ προγενέστερους νόμους. Τὸ ὕφος εἶναι ἀκριβολόγο καὶ ἀπέριττο, τὸ περιεχόμενο πλῆρες, οἱ παραπομπὲς στὶς ρωμαϊκὲς πηγὲς ἀκριβεῖς καὶ ἡ παρατιθέμενη ἑλληνικὴ καὶ ξένη φιλολογία ἠλεγμένη καὶ χωρὶς ὑπερβολές.

Συγγράφοντας ὁ Οἰκονομίδης, ἐπεδίωκε πρὸ πάντων νὰ δημιουργήσει γλώσσα ἐπιστημονικὴ καὶ ὅρους νομικούς. Ἡ προσπάθειά του δὲ αὐτὴ στέφθηκε μὲ ἀπόλυτη ἐπιτυχία. Ἡ βαθειὰ γνώση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας παρεῖχε στὸν συγγραφέα τὴ δυνατότητα τῆς δημιουργίας ἐπιτυχῶν τεχνικῶν ὅρων καὶ τοῦ ἐξελληνισμοῦ τῶν γνωστῶν ρωμαϊκῶν νομικῶν ὅρων, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἀξίζει νὰ θυμηθεί κανεὶς τὴ «δικαιοπραξία», τὴν «ἀναψηλάφηση», τὴν «εἰδοποιΐα», τὰ «προσωποπαγῆ» καὶ «πραγματοπαγῆ» δικαιώματα («δίκαια»), τὴν «πρωτότυπη» καὶ «παράγωγη κτήση», τὴ «συνάφεια»

---

12. Π. Ζέπος, «Βασίλειος Οἰκονομίδης», *δ.π.*, σ. 102· ὁ ἴδιος, Ἡ νεωτέρα ἑλληνικὴ ἐπιστήμη, σ. 28.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

κλπ.[13]. Τέλειος γνώστης τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας καὶ κάτοχος τῆς γλώσσας ὅσον οὐδείς, συστηματικὸς καὶ εὐμέθοδος, ἦταν ἁρμοδιότερος παντὸς ἄλλου συγχρόνου του γιὰ τὸ ἔργο αὐτό. Ἔγραφε δὲ ὁ ἴδιος[14]:

> Ἡ περὶ τῆς ἀρχαιολογίας τῶν ἡμετέρων προγόνων ἐνασχόλησις ἰδίᾳ μὲν ἐστὶ κυρίως τῶν φιλολόγων, ἀλλὰ καὶ οἱ τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν θεραπευταὶ χρεωστοῦσιν αὐτοῖς, νομίζω, συνδρομήν τινα, οἱ μὲν νομικοὶ νομικήν, οἱ δὲ ἄλλοι ἄλλην, ἵνα οὕτως καὶ ἡ ζήτησις εὐρυτέρα ἐνεργῆται καὶ ἡ κατασκευὴ ἢ εὕρεσις ὅρων ἐπιστημονικῶν, ὧν πλεῖστον ὅσων ἐπιδεόμεθα, ἐπιτηδειοτέρα.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ *Στοιχεῖα τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου* ἀλλὰ καὶ τοῦ πασίγνωστου *Ἐγχειριδίου τῆς Πολιτικῆς Δικονομίας* καὶ τῶν λοιπῶν δικονομικῶν μελετημάτων ποὺ ἐκπόνησε, στὰ ὁποῖα δὲν θὰ ἀναφερθῶ, σημαντικὴ συμβολὴ στὴν ἐπιστήμη τοῦ δικαίου ἀποτελοῦν οἱ μελέτες τοῦ Οἰκονομίδη *Περὶ τῆς σχέσεως τῆς δικαστικῆς ἐξουσίας πρὸς τὴν νομοθετικήν*, (1876), *Περὶ τῶν παρὰ Ρωμαίοις δικαιοπραξιῶν Nexum καὶ Mancipatio*, (1891) καὶ *Περὶ τῆς Εἰσαγγελίας ἐν τῷ Ἀττικῷ Δικαίῳ*, (1859). Δημοσίευσε ἐξάλλου πλῆθος γνωμοδοτήσεων καὶ μελετῶν στὸν νομικὸ τύπο, σημαντικότερες ἀπὸ τὶς ὁποῖες εἶναι οἱ μελέτες του Περὶ *τῆς ἐξ ἀδιαθέτου κληρονομίας* καὶ *Περὶ τῆς Vacus posssesio*[15].

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν θησαυρὸ τοῦ συγγραφικοῦ του ἔργου, ὁ Οἰκονομίδης κληροδότησε στοὺς μεταγενεστέρους καὶ τὴν εὐαισθησία του γιὰ τὸ ἀκαδημαϊκὸ ἦθος. Οἱ γνωμοδοτήσεις τοῦ Οἰκονομίδη ἔκλειναν πάντοτε μὲ τὴν ἐπιφύλαξη «ταῦτα, ἐφ' ὅσον δὲν ἰσχύει ἕτερος νόμος, οὗ τὴν ὕπαρξιν ἀγνοῶ», διατύπωση ποὺ ἀπὸ μόνη της φανερώνει τὴ σεμνότητα τοῦ συγγραφέα. Πάντοτε ὑποστήριζε μὲ δύναμη τὶς ἀπόψεις του, οὐδέποτε ὅμως ἀπέφυγε τὴ δημόσια αὐτοκριτική, ὁσάκις ἀντιλήφθηκε ὅτι ἔσφαλε, προικοδοτώντας τὸν ἑλληνικὸ νομικὸ πολιτισμὸ μὲ τὸ δικό του ὑπόδειγμα ὑψηλοῦ ἐπιστημονικοῦ ἤθους. Ἡ ἐπιστήμη δὲν ὑπῆρξε γιὰ τὸν Οἰκονομίδη μέσο γιὰ τὴν ἱκανοποίηση οἰκονομικῶν ἢ ἐπαγγελματικῶν ἀναγκῶν καὶ φιλοδοξιῶν, ἀλλὰ αὐτοσκοπός. Οὐδέποτε ἀρνήθηκε τὴ γνώμη του σὲ ἐκείνους ποὺ δὲν μποροῦσαν νὰ τὸν πληρώσουν καὶ ποτὲ δὲν ἐξέδωσε γνωμοδότηση ὑποστηρίζοντας θέσεις ποὺ δὲν τὸν ἔπειθαν ἐπιστημονικῶς. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ γνωμοδοτήσεις του, προβαλλόμενες ἐνώπιον δικαστηρίου, «οἱονεὶ ἐπέχουσι τόπον νόμου, ἔστιν ὅτε μάλιστα καὶ ἐπικρατοῦσιν αὐτοῦ ὡς ἡ λογικὴ καὶ ἡ

---

13. Ν. Δημητρακόπουλος, *ὅ.π.*, σ. 423 καὶ ἑφ.

14. Πρυτανικὸς λόγος τοῦ ἔτους 1859-1860 «Περὶ τῆς Εἰσαγγελίας ἐν τῷ Ἀττικῷ Δικαίῳ», Ἀθῆναι 1859, σ. 162.

15. Ν. Δημητρακόπουλος, *ὅ.π.*, σ. 428.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἀλήθεια», διαπίστωνε λίγο μετά τὸν θάνατο τοῦ Οἰκονομίδη ὁ Γεώργιος Καλλισπέρης [16].

Ὁ Οἰκονομίδης δὲν ὑπῆρξε ρήτορας[17]· ἡ διδασκαλία του δὲν ἦταν συναρπαστική· καὶ ὅμως οἱ παραδόσεις του μετέδιδαν στοὺς νεαροὺς νομικοὺς τὸν τρόπο τοῦ νομικῶς σκέπτεσθαι, τὴν ἀγάπη γιὰ τὸ δίκαιο καὶ τὴν ἔρευνα, ταυτόχρονα δὲ ἄριστο παράδειγμα εἰλικρινοῦς καὶ εὐσυνείδητης ἀφοσιώσεως στὴν ἐπιστήμη, πανεπιστημιακοῦ ἤθους καὶ ἐνάρετου βίου. Σὲ ἀχρονολόγητο σημείωμά του, τὸ ὁποῖο πάντως τοποθετεῖται στὴν περίοδο τῆς ὑφηγεσίας του, ἀναγράφει ὅσα εἶπε στοὺς φοιτητές του περὶ τοῦ μὴ ὑποχρεωτικοῦ τοῦ μαθήματος τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου καὶ προσθέτει: «Ἡ μεταξὺ ἡμῶν σχέσις εἶναι σχέσις φίλων, σχέσις ἑταίρων... θέλομεν ἀποτελέσει μὲ ἄλλας λέξεις σύλλογον ἐπιστημονικόν, σκοπὸν ἔχοντα τὴν μελέτην τῶν πηγῶν τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου».

Σὲ ἄλλο σημείωμά του τῆς 16ης Ἰουνίου 1844, ὅπου ἀναγράφει τὸν καταληκτήριο λόγο του στὶς *Εἰσηγήσεις τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου*, τονίζει:

> Διήλθομεν τὸ βαθὺ ἐναποταμίευμα ρωμαϊκῆς μεγαλουργίας ὡσεὶ περιηγηταὶ ἐπισπεύδοντες, ἐκ τῆς ἀπείρου πληθύος τοῦ προκειμένου θησαυρίσματος, τὰ οὐσιωδέστερα καὶ μόνον διαλεγόμενοι... Εἶμαι ἐνδομύχως πεπεισμένος, ὅτι ὁ ἀκάματος ζῆλος σας, ἡ ἔντονος προσοχὴ καὶ ἐπιμέλεια περὶ τὴν ἀκρόασιν τοῦ μαθήματος τῶν *Εἰσηγήσεων* κατέστησαν ὑμᾶς ἐντελῶς ἐγκρατεῖς τῶν ἀρχῶν τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου... Εἴθε, ἐξερχόμενοι ἐκ τοῦ ἱεροῦ τούτου τῆς θεωρίας ἐνδιαιτήματος καὶ καθεζόμενοι ἐπὶ τῆς ἕδρας τῆς πράξεως, εἴτε ὡς διαχειρισταὶ καὶ ἐφαρμοσταὶ τῶν νόμων εἴτε ὡς συνήγοροι τῆς προσβαλλομένης δικαιοσύνης, νὰ γένητέ ποτε ἔργῳ καὶ λόγῳ δάσκαλοι καὶ ἑρμηνεῖς τοῦ ὑψηλοῦ τούτου ἀποφθέγματος τοῦ Οὐλπιανού: jus est ars boni et aequi. Ναί, κύριοι, μόνη ἡ μετὰ τῆς ἠθικῆς ἡνωμένη δικαιομάθεια ἀναδείκνυσι τὸν ἀληθινὸν νομικὸν καὶ οὕτω πως πεπαιδευμένους ἀναμένει νὰ ἐναγκαλισθῇ ὑμᾶς ἡ φιλτάτη Πατρίς!

Ὁ Οἰκονομίδης ἦταν ἀπὸ ἀπόψεως ἤθους, φύσεως καὶ γνώσεων ὁ ἁρμοδιότερος ὅλων γιὰ νὰ ἐπιχειρήσει τὴν ἀναμόρφωση τῆς ἑλληνικῆς νομοθεσίας σὲ πολλὰ ἐπίπεδα. Δυστυχῶς ἡ ἑλληνικὴ Πολιτεία, ἡ ὁποία τὸν ἀδίκησε ἤδη κατὰ τὸ ξεκίνημα τῆς ἀκαδημαϊκῆς του πορείας, δὲν θέλησε νὰ τὸν ἀξιοποιήσει καταλλήλως. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος δὲν θέλησε νὰ συμβάλει στὸν «χλευασμὸ τῆς νομοθεσίας», ὅπως γράφει ὁ Νικόλαος Δημητρακόπουλος, μετέχοντας σὲ «ἀέναες ἐπιτροπές, ἀντιεπιτροπὲς καὶ ὑποεπιτροπὲς»

---

16. *Ὅ.π.*, σ. 12.
17. Γ. Καλλισπέρης, *δ.π.*, σ. 10.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

γιὰ λόγους οἰκονομικοὺς ἢ δεχόμενος νὰ συμπράξει σὲ πρόχειρες καὶ ἐπιπόλαιες μεταρρυθμίσεις, ποὺ παραγνωρίζουν θεμελιώδεις ἀρχὲς τοῦ δικαίου πρὸς ἐξυπηρέτηση ταπεινῶν σκοπῶν. Γι' αὐτὸ καὶ τὰ τελευταῖα χρόνια ζοῦσε σχεδὸν ξένος πρὸς τὸν περιβάλλοντα χῶρο, ἀφοσιωμένος πάντοτε στὶς σπουδές του καὶ στὶς ἐπιστημονικές του σκέψεις ὄχι μόνον στὸ σπουδαστήριο ἀλλὰ καὶ ἐκτὸς αὐτοῦ. Πέθανε δὲ στὴν Ἀθήνα τὸ 1894 μᾶλλον λησμονημένος. Ἡ ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης ὅμως, ἀδέκαστος κριτὴς καὶ ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τὴν ὅποια ἐπιρροὴ τῶν πρώτων ἐντυπώσεων ἀπὸ τὴν ἀπώλειά του, τοῦ ἀφιέρωσε γρήγορα σπουδαῖες σελίδες, καταγράφοντάς τον ὡς ἕναν ἀπὸ τοὺς ἐπιφανέστερους ἐκπροσώπους της.

SUMMARY

APOSTOLOS S. GEORGIADIS: The jurist Vasilios Tryf. Oikonomidis

This paper deals with the life and workd of V. T. Oikonomidis, a distinguished Greek jurist and scholar of the nineteenth century. As a Munich –educated jurist, Oikonomidis possessed a wide knowledge of roman law. The role he played as both an academic teacher and judge at the Greek Supreme Court is considered to have had wide implications for modern Greek jurisprudence.

Oikonomidis' contribution to the study of roman law and civil procedure law is discussed in the light of early modern academic and political life. Furthermore, the role of Oikonomidis in shaping teaching methods and modern Greek Law terminology in a time, when teaching at Athens University was still conducted in a foreign language, is described.

In this paper Oikonomidis' profound contribution to Greek jurisprudence is seen against the background to difficulties he encontered throughoit his private and academic life.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΗΛΙΑΣ Ν. ΑΡΝΑΟΥΤΟΓΛΟΥ

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Ε. ΓΕΡΑΚΑΡΗΣ (1782-1842)

«...νομομαθέστατος, καί περ ἄγευστος τῆς νομικῆς ἐπιστήμης...».

«Ἐκ τῶν νομομαθεστάτων, καί περ ἀγεύστων τῆς νομικῆς ἐπιστήμης, ἐλογίζοντο οἱ τῶν Ἐκκλήτων τοῦ Ναυπλίου Μᾶρκος Δραγούμης, Ἀναστάσιος Ἐλαιῶν, Ἀναγνώστης Ροντόπουλος, Κωνσταντῖνος Πεταλᾶς, Γ. Κλήρης, Σπ. Π. Ἀλεξόπουλος, Ἰω. Γιαννόπουλος, Ν. Γερακάρης, Δημ. Γουζέλης, Γ. Πλέσας, Ἀθανάσιος Σκανδαλίδης, καί τινες ἄλλοι. Πάντων δὲ σοφώτατοι ἐξελαμβάνοντο οἱ ἐκ τῆς Ἰονίου Πολιτείας. Καὶ φαρμακοποιοὶ καὶ ἐργαστηριακοὶ καὶ χειρώνακτες ἂν ἦσαν, ἦσο Ἑπτανήσιος; ἄρα ἦσο καὶ Φιλαγγέρης»[1].

Με αυτήν την πικρόχολη όσο και σαρκαστική αναφορά ο Νικ. Δραγούμης περιγράφει τα άτομα που στελέχωσαν τον μηχανισμό απονομής της δικαιοσύνης του νεοσύστατου ελληνικού κράτους. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο

---

1. *Ἱστορικαὶ Ἀναμνήσεις*, 171, 3η ἔκδ., Ἀθῆναι 1925 (πρόλογος Κ. Ἀμάντου). Αυτό το απόσπασμα δεν υπάρχει στην πρώτη έκδοση των απομνημονευμάτων του Νικ. Δραγούμη το 1874. Το αντίστοιχο χωρίο αναφέρει: "Νομομαθεῖς, νομομαθέστατοι μάλιστα, ἐλογίζοντο οἱ ἐκ τῆς Ἰονίου πολιτείας, καὶ φαρμακοποιοί, καὶ ἐργαστηριακοί, καὶ χειρώνακτες ἂν ἦσαν. ἦσο Ἑπτανήσιος; ἄρα ἦσο καὶ Φιλαγγέρης". Το απόσπασμα αυτό εμπεριέχεται σε ομιλία του Νικ. Δραγούμη την 7η Φεβρουαρίου 1873 στον Φιλολογικό Σύλλογο Παρνασσός και δημοσιεύτηκε σε ιδιαίτερο βιβλίδιο με τίτλο "Δικαιοσύνη, Παιδεία, Ἐκκλησία ἐν Ἑλλάδι 1821-1831" Ἀθῆναι 1873. Τα ονόματα των υποψηφίων μελών προστέθηκαν στην δεύτερη έκδοση των Απομνημονευμάτων το 1879. Είναι χαρακτηριστικό ότι η σειρά των ονομάτων είναι η ίδια με τη δημοσίευση των Πρακτικών του Βουλευτικού στα *ΑρχΕλλΠαλιγγ* 4, σελ. 372, εκτός από τον Σπύρο Παπαλεξόπουλο ο οποίος έγινε Σπ. Π. Ἀλεξόπουλος. Προφανώς, ο Νικ. Δραγούμης ή αυτός που είχε την επιμέλεια της έκδοσης, είχε πρόσβαση στα έγγραφα του Βουλευτικού του 1825 απ' όπου και αντέγραψε τα παραπάνω ονόματα. Πάντως η ψηφοφορία που προβλέπεται δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ. Αντ' αυτής, το Βουλευτικό στη μυστική συνεδρίαση 342 της 4ης Μαρτίου 1826 (*ΑρχΕλλΠαλιγγ* τόμ. Ζ΄, σ. 517) δέχθηκε εκ νέου υποψηφιότητες για το

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Νικ. Γερακάρης είναι ο φαρμακοποιός του αποσπάσματος. Μελλοντική έρευνα μπορεί να εξακριβώσει τους «ἐργαστηριακοὺς καὶ χειρώνακτες» αλλά και να διακριβώσει την νομική τους εμπειρία.

Η οργάνωση του διοικητικού και δικαστικού μηχανισμού του νεοσυσταθέντος κράτους απετέλεσε μια πρόκληση για τις επαναστατικές κυβερνήσεις και για τον Ι. Καποδίστρια. Ειδικότερα, στο χώρο της οργάνωσης της δικαιοσύνης, είναι γνωστή και έχει επανειλημμένως τονιστεί η σπάνις καταρτισμένων νομικών[2]. Η αμέσως επόμενη άριστη επιλογή για την επάνδρωση του μηχανισμού απονομής της δικαιοσύνης ήταν άτομα χωρίς νομικές σπουδές στο ενεργητικό τους, αλλά με πρακτική γνώση των δικαιοδοτικών μηχανισμών που λειτουργούσαν στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα[3]. Σ' αυτόν τον κύκλο προσώπων ανήκαν άτομα με κάποιου είδους πανεπιστημιακές σπουδές και με μεγάλο συμβολικό κεφάλαιο στην κοινότητα στην οποία ζούσαν. Με την έκρηξη της επανάστασης του 1821 πολλοί από αυτούς είχαν τοποθετηθεί σε θέσεις που τους έφεραν σε επαφή με την απονομή και την διοίκηση της δικαιοσύνης στο αρτισύστατο κρατικό μόρφωμα. Η ανεπάρκεια της νομικής κατάρτισης πολλών από αυτούς που εκλήθησαν να στελεχώσουν τα πρώτα δικαστήρια έκαναν, τόσο αυτούς όσο και εκείνους που τους τοποθέτησαν, εύκολους στόχους κριτικής και σκωμμάτων. Το γε-

---

Δικαστήριο των Εκκλήτων Ναυπλίου. Τα ονόματα των εκλεγέντων κοινοποιήθηκαν με το υπ' αριθμό 1254/4 Μαρτίου 1826 προβούλευμα (*ΑρχΕλλΠαλιγγ* τόμ. Η΄, σ. 436 και Βισβίζης (1941: 472 αρ. 572)) στο Εκτελεστικό. Το Εκτελεστικό πρότεινε την αντικατάσταση τριών μελών (προβούλευμα αρ. 18067/19 Μαρτίου 1826 και Βισβίζης (1941: 476 αρ. 581)), πρόταση που έγινε δεκτή από το Βουλευτικό (*ΑρχΕλλΠαλιγγ* τόμ. Η΄, σ. 454 και Βισβίζης (1941: 477 αρ. 582)). Όσο για τον Φιλαγγέρη, δεν πρόκειται παρά για τον γνωστό σε Ιταλοτραφείς νομικούς και νομομαθείς, Ιταλό φιλόσοφο Gaetano Filangieri (1753-1788), από τη Νάπολι, συγγραφέα του *Scienza della Legislazione*, για το έργο του οποίου βλ. S. Cotta, *Gaetano Filangieri e il problema della legge*, Torino 1954, (Università di Torino. Memorie dell'Istituto Giuridico II.86) και M.T. Maestro, *Gaetano Filangieri and his Science of Legislation*, Philadelphia 1976 (Transactions of the American Philosophical Society 66.6).

2. Βλ. Π. Ι. Ζέπος, "'Απαρχαὶ νομικῆς παιδείας εἰς τὸ μετεπαναστατικὸν Ναύπλιον" *Πελοποννησιακά* 16 (1986), σσ. 1-16. (Επίσης και στη *Μνήμη Π. Ι. Ζέπου* ΙΙ, σσ. 797-812, Θεσσαλονίκη 1988).

3. Ενδεικτική είναι η διάκριση των προτεινομένων για το Ανώτατο Κριτήριο σε επιστολή της 18ης Αυγούστου 1830 του Γ. Αινιάνος σε 4 τάξεις, (Α) αυτοί που έχουν νομικές γνώσεις, (Β) αυτοί που έχουν άλλου είδους παιδεία, (Γ) αυτοί που έχουν τοπικές γνώσεις και (Δ) αυτοί που είχαν τριβή εις την Δικαστικήν Υπηρεσίαν, βλ. Μ. Ά. Τουρτόγλου, «Τὰ πρῶτα ἐν Ἑλλάδι ἀκυρωτικὰ δικαστήρια» *ΕΚΕΙΕΔ* 10-11 (1963-64), σ. 19 αρ. 6 (επίσης και στα *Μελετήματα Ιστορίας Ελληνικού Δικαίου*, τόμ. Α΄, σ. 159 αρ. 6, Αθήνα 1984).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

γονός δε ότι αρκετοί από αυτούς ήταν Επτανήσιοι επέτεινε το κλίμα δυσπιστίας και εδραίωσε ένα αίσθημα αδικίας και νεποτισμού. Είναι χαρακτηριστικό όμως ότι ο αριθμός των Επτανησίων που τοποθετήθηκαν από τον Καποδίστρια σε κυβερνητικές και διοικητικές θέσεις ήταν ιδιαίτερα χαμηλός. Όμως, όπως έχει επισημάνει ο Λούκος (1989), οι Επτανήσιοι του κλίματος του Καποδίστρια, με, κατά κύριο λόγο, ιταλική παιδεία και οπαδοί ενός συστήματος φωτισμένης δεσποτείας, είχαν τοποθετηθεί σε θέσεις-κλειδιά του κρατικού μηχανισμού.

Η σταδιοδρομία του Νικ. Γερακάρη αποτελεί παράδειγμα μιας τέτοιας περίπτωσης. Για τον βίο του υπάρχουν μέχρι τώρα δύο σύντομες μελέτες, με χρονολογικά πρωϊμότερη αυτή του Rangabes (1926), ο οποίος, στα πλαίσια μελέτης για τις οικογένειες των Επτανησίων ευγενών, συγκέντρωσε όλα τα απαραίτητα στοιχεία για τη δραστηριότητα του Νικ. Γερακάρη. Αντίθετα, η σχετικά πιο πρόσφατη μελέτη του Παπαγεωργίου (1971) εστιάζεται, υπερβολικά θα μπορούσε να πει κανείς, στην εξαντλητική αποδελτίωση των ιστορικών μαρτυριών. Οι αναφορές στις δικαστικές και διοικητικές θέσεις που κατέλαβε ο Νικ. Γερακάρης στο μηχανισμό του νεαρού ελληνικού κράτους, καθώς και το ρόλο του στη λειτουργία των αντίστοιχων θεσμών είναι περιορισμένες, σύντομες και συνήθως ατεκμηρίωτες.

Στόχος του σημειώματος αυτού είναι να αναδείξει και να τεκμηριώσει την εν πολλοίς ξεχασμένη διοικητική και δικαστική δραστηριότητα του Νικ. Γερακάρη.

Η κεφαλονίτικη καταγωγή του αμφισβητήθηκε λόγω σύγχυσης με τον ζακυνθινό κλάδο της οικογένειας Γερακάρη[4]. Ο Νικ. Γερακάρης ήταν γόνος οικογένειας ευγενών της Κεφαλονιάς. Σύμφωνα με τον Rangabes (1926: 286) οι πρόγονοι του Νικ. Γερακάρη είχαν εγκατασταθεί στην Κεφαλονιά πριν το 1262, οπότε και εμφανίζονται ως γαιοκτήμονες. Το 1593 ο ομώνυμος πρόγονος του Νικ. Γερακάρη συμμετέχει στο Συμβούλιο των προκρίτων της νήσου (Conseglio dei primarii de l'isola)[5]. Ο παππούς του από την

---

4. Το οικόσημο του ζακυνθινού κλάδου αναφέρεται από τους Ι. Λασκαράτο, Ν. Οικονόμου, και Μ. Μπλέτα, «Οἰκόσημα τῆς Ζακύνθου ἀπὸ τὸν Κώδικα 17 τῆς ΙΕΕΕ» *Δελτίον ΙΕΕΕ* 31 (1988), σσ. 143-273 και ιδιαίτερα 156. Ο ζακυνθινός κλάδος εξέλιπε το 1848. Για τον κλάδο της οικογένειας που εγκαταστάθηκε στην Κέρκυρα από τον γιό του Νικολάου, Σπυρίδωνα, βλ. Ἰ. Τυπάλδος - Λασκαράτος, «Ἱστορικὰ μνημεῖα τοῦ Α΄ νεκροταφείου Κερκύρας» *Δελτίον ΙΕΕΕ* 28 (1985), σσ. 221-256 και ιδιαίτερα 229-230. Στέμμα του κεφαλονίτικου κλάδου στον Rangabes (1926: 288, 290).

5. Βλ. Ν. Γ. Μοσχονάς, «Πρακτικά Συμβουλίου Κοινότητας Κεφαλονιάς, Βιβλίο Α΄ (19 Μαρτίου - 19 Απριλίου 1593)» *Σύμμεικτα* 3 (1979), σσ. 265-350 και περαιτέρω ανάλυση στον Ν. Γ. Μοσχονά, «Το Συμβούλιο της Κοινότητας Κεφαλονιάς (1593). Πο-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

πατρική γραμμή, ο Ευστάθιος Τζ. Γερακάρης, διετέλεσε δημόσιος νοτάριος της Κεφαλονιάς[6].

Ο Νικ. Γερακάρης γεννήθηκε στο Κάστρο του Αγ. Γεωργίου (Castello di San Giorgio) της Κεφαλονιάς στις 10 Αυγούστου 1782. Ήταν γιός του Ευσταθίου Γερακάρη και της Σπεράντζας, κόρης του Αναστασίου Σαλομόν. Είχε 2 αδελφές, την Παρασκευή και την Αννέττα. Βαπτίστηκε στις 29 Ιουνίου 1787. Σπούδασε στην Πάδοβα ιατρική[7], και εκεί θα πρέπει να μυήθηκε στον τεκτονισμό και να εντάχθηκε σε τεκτονική στοά.

Το 1818 εγκαταστάθηκε στην Πάτρα, όπου και διατηρούσε φαρμακείο μέχρι και την έναρξη της Επανάστασης. Το 1819 έγινε μέλος της Φιλικής Εταιρείας. Το 1820 πούλησε την ακίνητη περιουσία του με σκοπό να συμμετάσχει στον Αγώνα[8].

Τον Μάρτιο του 1821 και πριν την επίσημη έναρξη της Επανάστασης, πρωτοστάτησε στην απόδραση του Παν. Λιδωρίκη, ο οποίος μεταφερόταν από τους Οθωμανούς στα Γιάννενα μέσω Πατρών. Λίγες μέρες πριν τον ξεσηκωμό των Πατρών συνάντησε τον Μακρυγιάννη στην Πάτρα. Πήρε μέρος στην πολιορκία της ακροπόλεως των Πατρών και στη μάχη του Λάλα, επι-

---

σοτική ανάλυση» *Δίπτυχα* 2 (1980-81), σσ. 300-314. Σύμφωνα με τον Rangabes (1926: 286) η οικογένεια Γερακάρη συμμετείχε ως originarii στο Maggior Consiglio.

6. Βλ. Rangabes (1926: 287) αλλά και *ΕΚΕΙΕΔ* 16-17 (1969-70), σ. 125 αρ. 468. Ο Στάθης Γερακάρης που μαρτυρείται σε σύμβαση έργου του 1781 [βλ. Γ. Ν. Μοσχόπουλος, "'Ανέκδοτα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ τέχνη στὴν Κεφαλονιὰ (17ος-19ος αἰ.) (Ἁγιογράφοι - Ξυλογλύπτες - Ἀργυρογλύπτες)" *Κεφαλληνιακὰ Χρονικὰ* 2 (1977), σσ. 226-27] εἶναι πιθανώς ο πατέρας του Νικ. Ε. Γερακάρη.

7. Ο εγγονός του, Νικ. Τηλ. Γερακάρης (1936: 6) αναφέρει την Πίζα ως τόπο σπουδών. Η άποψη των Χρ. Α. Στασινόπουλου, *Λεξικὸ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821*, τόμ. Α΄, σ. 337, Ἀθήνα 1970, Ντ. Κονόμος, *Ἱστορικὲς σελίδες καὶ ἀνέκδοτα κείμενα (1571-1821)*, σ. 48, Ἀθῆναι 1971 και Παπαγεωργίου (1971: 3) ότι ο Νικ. Γερακάρης είχε σπουδάσει νομικά ελέγχεται ως ατεκμηρίωτη και μάλλον λανθασμένη. Βλ. επίσης και Σπ. Ν. Ἀρδαβάνης-Λιμπεράτος, *Ἑπτανήσιοι ἰατροὶ διακριθέντες εἰς τὴν πολιτικὴν καὶ τὰ γράμματα*, σσ. 21-22, Κέρκυρα 1938 (Ἑταιρεία πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν Ἑπτανησιακῶν μελετῶν 6), Αρσ. Ἀνδρουτσέλης, "Οἱ ἰατροὶ τῆς Ἰονίου πολιτείας καὶ ἡ συμβολή των στὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση καὶ μετέπειτα" *Δελτίον τῆς Ἀναγνωστικῆς Ἑταιρείας Κέρκυρας* 8 (1971), σσ. 65-72 και Γ. Κ. Πουρναρόπουλος, "'Η Ἰατρικὴ τοῦ Ἀγῶνος" *Παρνασσός* 13 (1971), σσ. 289-317.

8. Βλ. Παπαγεωργίου (1971) αλλά ο Rangabes (1926: 288) αναφέρει ότι ο Νικ. Γερακάρης επέστρεψε στα Ιόνια όπου και μυήθηκε στον τεκτονισμό και έγινε μέλος των Carbonari και εγκαταστάθηκε στην Πάτρα το 1820. Με τα συμβόλαια της 5ης Ιανουαρίου, 9ης Ιανουαρίου και 20ης Μαρτίου 1820 του συμβολαιογράφου Σπ. Καρούζου εκποίησε ακίνητα.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

κεφαλής αγήματος Επτανησίων. Διέθεσε τον εξοπλισμό και τις φαρμακευτικές του προμήθειες για την ανακούφιση των τραυματιών[9].

Την 31η Μαρτίου του 1822, με την υπ' αριθμό 307 επιταγή του Υπουργείου Εσωτερικών, ορίσθηκε, μαζί με τους εφόρους του Πραστού, μέλος επιτροπής για να διερευνήσει κλοπή μεγάλου χρηματικού ποσού. Μέσα σ' ένα δεκαπενθήμερο, στις 16 Απριλίου 1822 οι έφοροι υπέβαλαν αναφορά με τα ευρήματα τους[10]. Στις 10 Μαΐου 1822 διορίσθηκε Γενικός Αστυνόμος "παρὰ τῇ Κυβερνήσει" ενώ με την κάθοδο του Δράμαλη, συμμετείχε ξανά στον ένοπλο αγώνα[11].

Την 26η Φεβρουαρίου του 1823 θα πρέπει να βρισκόταν στην περιοχή της Γαστούνης, καθώς σε επιστολή του Σ. Πανά προς τον Α. Πανά, ο αποστολέας διαβιβάζει ασπασμούς προς τον Νικ. Γερακάρη[12]. Στις 18 Μαρτίου 1823 εκδόθηκε το υπ' αριθμό 2816 προβούλευμα του Εκτελεστικού με αντικείμενο την απόδοση στρατιωτικού βαθμού στον Νικ. Γερακάρη, στο οποίο αναφέρεται ως «ὁ πρώην Ἁρμοστὴς τῆς Γενικῆς Ἀστυνομίας»[13]. Έξι ημέρες αργότερα, στις 24 Μαρτίου 1823 υπάρχει αναφορά στα Πρακτικά του Βουλευτικού Σώματος ότι εστάλη το υπ' αριθμό 187 προβούλευμα προς το Εκτελεστικό για την προαγωγή του Νικ. Γερακάρη σε χιλίαρχο «διὰ τὰς πολλὰς θυσίας καὶ κόπους του ἀπ' ἀρχῆς τοῦ ἱεροῦ ἀγῶνος»[14]. Στις 30 Μαρτίου 1823 διορίσθηκε ειδικός πληρεξούσιος "παρὰ τῇ κυβερνήσει τῶν Ἰονίων νήσων" για την απελευθέρωση πλοίων από τους Άγγλους[15].

Το 1824 ήταν το πρώτο έτος μιας τριετίας έντονης κοινωνικής δραστηριότητας για τον Νικ. Γερακάρη. Στις 27 Φεβρουαρίου 1824 απέστειλε προς την Διοίκηση εκτενή αναφορά για το Πολίτευμα[16] και στις 24 Ιουλίου 1824 απηύθυνε αναφορά προς το Βουλευτικό με σχέδιο για τη σύσταση

---

9. Βλ. Rangabes (1926: 288), Τριανταφύλλου (1959: 74), Παπαγεωργίου (1971: 4-5) και *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους* τόμ. ΙΒ΄, σσ. 86-87 και 178.

10. Βλ. Παπαγεωργίου (1971: 5) και *ΑρχΕλλΠαλιγγ* τόμ. ΙΓ΄, σ. 76 αρ. 110, Αθήναι 1981.

11. Βλ. Παπαγεωργίου (1971: 5) και Κ. Δανούσης, «Αστυνομικά Άργους, 1822-1823: Οι πρόκριτοι κατά του Αστυνόμου» *Δελτίο Ιστορικών Μελετών Ναυπλίου* 31 (1990), σσ. 195-203 όπου δημοσιεύεται κατάλογος φυλακισμένων στο Άργος που υποβλήθηκε προς τον *Μινίστρον τῆς Ἀστυνομίας*, από τον Γενικό Αρμοστή της Αστυνομίας, Νικ. Ε. Γερακάρη στις 4 Ιουνίου 1822.

12. *Αρχείο Ιωάννη Κωλέττη, Α (1) (Αύγουστος 1788-Ιούνιος 1824)*, επιμ. Β. Πλαγιαννάκου-Μπεκιάρη και Α. Στεργέλλη, σ. 244 αρ. 281, Αθήνα 1996 (Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας 13).

13. *ΑρχΕλλΠαλιγγ* 1, σ. 310.

14. *ΑρχΕλλΠαλιγγ* 1, σσ. 63 και 138.

15. Βλ. Παπαγεωργίου (1971: 5).

16. Διαμάντης, *Περιεχόμενα ΓΑΚ* 2, σ. 672, αρ. 23.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

νοσοκομείου[17]. Στις 4 Αυγούστου 1824 διορίστηκε μαζί με τους Νικ. Καλλέργη και Θεόδ. Βαλλιάνο, επιστάτης του ανασυσταθέντος νοσοκομείου στο Ναύπλιο[18]. Στις 9 Αυγούστου 1824 διαβάστηκε η αναφορά «ἐπιτροπῆς τινος, Φιλανθρωπικῆς, ἐπονομαζομένης, Ἑταιρείας», σε συνεδρίαση του Βουλευτικού, με την οποία εξουσιοδοτούνταν οι Νικ. Γερακάρης, Ed. Blaquiere[19] και Εμ. Ξένος να υποβάλλουν τον οργανισμό της εταιρείας. Στην ίδια συνεδρίαση ο οργανισμός διαβάστηκε και ορίσθηκε πενταμελής επιτροπή για να εξετάσει τα άρθρα επισταμένως[20]. Στις 11 Αυγούστου 1824 η «Φιλανθρωπικὴ Ἑταιρεία» με επιστολή, που υπογράφει μεταξύ των άλλων και ο Νικ. Γερακάρης, προς τον Γ. Κουντουριώτη γνωστοποιεί τους σκοπούς συστάσεως της, που ήταν η περίθαλψη φτωχών, ασθενών, ορφανών και χήρων αλλά και η εκπαίδευση ορφανών και απόρων[21]. Την 1η Σεπτεμβρίου 1824 έγινε συζήτηση στο Βουλευτικό Σώμα για τα ζητήματα που ανακύπτουν από αναφορά του Μαν. Βαρσαμή, ο οποίος φυλακίστηκε ως ύποπτος κλοπής ενδυμάτων του Κυρ. Τασίκα. Το Σώμα όρισε πενταμελή επιτροπή, στην οποία συμμετείχε και ο Νικ. Γερακάρης, για την ανέκκλητο εκδίκαση της διαφοράς[22]. Την 9η Σεπτεμβρίου 1824 με έγγραφο της η «Φιλανθρωπικὴ Ἑταιρεία» κατέταξε τον Γ. Κουντουριώτη στην κατηγορία μελών Α΄ τάξης[23].

Σε επιστολή της 7ης Ιανουαρίου 1825 του Δ. Μελετόπουλου προς τον Ι. Κωλέττη, γίνεται αναφορά στην επιστροφή αρπαγείσας περιουσίας του Νικ. Γερακάρη, προφανώς κατά τη διάρκεια των εμφυλίων συγκρούσεων[24].

---

17. *ΑρχΕλλΠαλιγγ* 2, σ. 364.

18. Βλ. Δημακόπουλος (1972: 254).

19. Ο E. Blaquiere στο έργο του *Narrative of a second visit to Greece*, part II, σσ. 145-153, αρ. 45, London 1825 αναφέρει επιστολή της Φιλανθρωπικής Εταιρείας προς Βρετανούς φιλέλληνες και μέλη του Κοινοβουλίου (12/24 Αυγούστου 1824) την οποία υπογράφει ανάμεσα σ' άλλους και ο Νικ. Γερακάρης.

20. *ΑρχΕλλΠαλιγγ* 2, σ. 383.

21. *Αρχείο Κουντουριώτη* 3, σ. 115.

22. *ΑρχΕλλΠαλιγγ* 2, σ. 400. Επίσης για το ίδιο ζήτημα, βλ. *ΑρχΕλλΠαλιγγ* 3, σ. 251 (προβούλευμα υπ' αριθμό 1168/1-9-1824 με το οποίο γίνονται δεκτά τα αιτήματα του καταγορουμένου) και *ΑρχΕλλΠαλιγγ* 3, σ. 259 (προβούλευμα υπ' αριθμό 1187/16-9-1824 με παρόμοιο περιεχόμενο). Για τις δικαστικές επιτροπές ως μέθοδο απονομής της δικαιοσύνης κατά την διάρκεια της επανάστασης, βλ. Βισβίζης (1941: 109-113 και 144-147).

23. *Αρχείο Κουντουριώτη* 3, σ. 197. Ο Νικ. Γερακάρης μνημονεύεται και σε επιστολή με ημερομηνία 14 Οκτωβρίου 1824 του Π. Γ. Ροδίου προς τον Γ. Κουντουριώτη (*Αρχείο Κουντουριώτη* 3, σ. 289).

24. *Αρχείο Ιωάννη Κωλέττη, Επιτομές εγγράφων Ιούλιος 1824 - Φεβρουάριος 1825*, τόμ. Β΄, αρ. 898, επιμ. Αρ. Στεργέλλης, Αθήνα 2002 (Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας 13). Ευχαριστώ τον κ. Α. Στεργέλλη για την επισήμανση αυτού του εγγράφου.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Στα Πρακτικά της συνεδρίασης της 10ης Απριλίου 1825 του Βουλευτικού Σώματος, ο Νικ. Γερακάρης αναφέρεται ως υποψήφιο μέλος της επιτροπής «τόπον ἐπεχούσης Ἀνωτάτου Κριτηρίου»[25]. Στις 14 Απριλίου του 1825 στη συνεδρίαση του Βουλευτικού Σώματος παρουσιάστηκε η αναφορά ψωμάδων του Άργους κατά του φροντιστή Νικ. Γούναρη, στην οποία εκφράζουν υποψίες αδικίας. Το Βουλευτικό διόρισε τριμελή επιτροπή για τη διερεύνηση των καταγγελιών, στην οποία μετέχει και ο Νικ. Γερακάρης[26]. Επτά ημέρες αργότερα, στις 21 Απριλίου 1825 η παραπάνω επιτροπή απευθύνεται προς το Υπουργείο Πολέμου για τον διορισμό ενός γραμματέα και δύο κλητήρων.[27] Στις 22 Μαΐου 1825 σε επιστολή από το Ναύπλιο του Τζιανμπατίστα Θεοτόκη, προς τον κόμη Διονύσιο Ρώμα, αναφέρεται ότι ο Νικ. Γερακάρης πρόκειται να επανέλθη στην Πελοπόννησο. Παρακαλείται ο κόμης να εφοδιάσει τον κ. Γερακάρη με τα "ἀναγκαιοῦντα" για την ίδρυση Τεκτονικής Στοάς[28]. Την 13η Ιουνίου του 1825 ο Νικ. Γερακάρης διορίσθηκε βοηθός Αστυνόμου Ναυπλίου[29]. Μετά από 40 μέρες, την 20η Ιουλίου 1825 ο Νικ. Γερακάρης με επιστολή του προς την Διοίκηση εκθέτει τα πορίσματα από την εξόρμηση της Αστυνομικής Επιτροπής στο Αιγαίο, στην οποία αναφέρει, ανάμεσα σε άλλα, ότι πολλοί Έλληνες ασφαλίζουν εχθρικά πλοία που μεταφέρουν προμήθειες του εχθρού, ότι κυκλοφορούν ιεραπόστολοι που προτρέπουν Έλληνες να μετακομίσουν σε άλλα αστικά κέντρα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και ότι πολλοί πρόξενοι προσφέρουν υποστήριξη στους νησιώτες του Αιγαίου πελάγους[30]. Στις 12 Σεπτεμβρίου 1825 στη συνεδρίαση 235 του Βουλευτικού Σώματος διαβάζεται από τον Ιω. Θεοτόκη αναφορά των αποτελεσμάτων της έρευνας, η οποία διενεργήθηκε από τριμελή επιτροπή μέλος της οποίας ήταν ο Νικ. Γερακάρης[31]. Στο προβούλευμα 12156/15 Σεπτεμβρίου 1825 του εκτελεστικού επισυνάπτεται σχέδιο του Νικ. Γερακάρη που αφορά τη διανομή προσωπικών διαβατηρίων και διπλωμάτων των εμπορικών πλοίων[32]. Λίγο αργότερα στις 17 Σεπτεμβρίου

---

25. *ΑρχΕλλΠαλιγγ* 4, σ. 209.

26. *ΑρχΕλλΠαλιγγ* 4, σ. 216. Βλ. και το προβούλευμα 594 του Βουλευτικού προς το Εκτελεστικό για την εξέταση του φροντιστού από την επιτροπή, *ΑρχΕλλΠαλιγγ* 4, σ. 205.

27. Διαμάντης, *Περιεχόμενα ΓΑΚ* 2, σ. 703, αρ. 46.

28. *Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον Διονυσίου Ρώμα*, ἔκδ. Δ. Γρ. Καμπούρογλου, τόμ. Α΄ (1819-1825), σσ. 520-522, Ἀθῆναι 1901.

29. Βλ. Παπαγεωργίου (1971: 5).

30. Διαμάντης, *Περιεχόμενα ΓΑΚ* 2, σ. 638, αρ. 15. Ανάγνωση της αναφοράς στα Πρακτικά του Βουλευτικού Σώματος συνεδρίαση 200, *ΑρχΕλλΠαλιγγ* 4, σσ. 289-290.

31. *ΑρχΕλλΠαλιγγ* 4, σ. 324.

32. *ΑρχΕλλΠαλιγγ* 4, σ. 325.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

1825 διαβάστηκε στη υπ' αριθμό 238 συνεδρίαση του Βουλευτικού Σώματος η αναφορά του Νικ. Γερακάρη στην οποία προτείνεται να μην αγοράζονται οι εθνικές ομολογίες του Ταμείου με ζημία του κατόχου τους, αλλά να πληρώνεται η ποσότητα καθεμιάς στο όνομα που φέρει. Η πρόταση του απερρίφθη. Στις 4 Νοεμβρίου 1825 στα Πρακτικά του Βουλευτικού Σώματος (Συνεδρίαση 273) ο Νικ. Γερακάρης αναφέρεται ως υποψήφιος για μια θέση στο Δικαστήριο των Εκκλήτων[33]. Στην υπ' αριθμό 278/16 Νοεμβρίου 1825 συνεδρίαση του Βουλευτικού διαβάζεται αναφορά του Νικ. Γερακάρη, στην οποία προτείνει να κοπούν χάλκινα νομίσματα (400 = 1 ισπ. τάλλαρο), να προμηθεύσουν μ' αυτά εμπόρους και βιοτέχνες, να πληρώνουν το σιτηρέσιο των στρατιωτών και μέρος του μισθού των υπουργών[34]. Στις 23 Νοεμβρίου 1825 με το προβούλευμα 1070 του Βουλευτικού ο Νικ. Γερακάρης ορίσθηκε μέλος πενταμελούς επιτροπής για την κρίση του Αργ. Ταρπαχτζή[35]. Στις 25 Νοεμβρίου 1825 σε αναφορά του Εκτελεστικού Σώματος προς το Βουλευτικό μαθαίνουμε ότι ο Νικ. Γερακάρης παραιτήθηκε από μέλος επιτροπής και στην θέση του διορίσθηκε ο Αντ. Πάνου[36]. Τέλος, την 1η Δεκεμβρίου 1825 διορίσθηκε από το Βουλευτικό Σώμα (Συνεδρίαση 285) μαζί με τον Γενικό Αστυνόμο Ναυπλίου για να διερευνήσει εάν οι οικογένειες που ζούν στο Ναύπλιο, έχουν τα αναγκαία τρόφιμα[37].

Στις 4 Ιανουαρίου 1826 ο Νικ. Γερακάρης μαζί με τον Δ. Δενδρινό διορίσθηκαν μέλη επιτροπής για την εκποίηση φθαρτών κτημάτων στην Αθήνα και στις 26 Ιανουαρίου 1826 υπέβαλαν έγγραφο με κάποιες σκέψεις για τη συμφερώτερη για το Εθνικό Ταμείο εκποίηση ή εκμίσθωση των εθνικών κτημάτων και για τη διάσωση των αρχαιοτήτων στην Αθήνα[38]. Η θητεία της επιτροπής τον κράτησε για αρκετούς μήνες στην Αθήνα, γιατί την 5η Απριλίου 1826 στη συνεδρίαση υπ' αριθμό 362 του Βουλευτικού διαβάστηκε η αναφορά του Νικ. Γερακάρη και του Δ. Δενδρινού για την αποκατά-

---

33. *ΑρχΕλλΠαλιγγ* 4, σσ. 371-72 και Βισβίζης (1941: 135). Το Δικαστήριο των Εκκλήτων ιδρύθηκε με τον Νόμο 13/21 Οκτωβρίου 1825 "Ὀργανισμὸς τῶν Ἑλληνικῶν Δικαστηρίων" (*ΓενΕφΕλλ* έτος Α΄, 12/14 Νοεμβρίου 1825), βλ. Βισβίζης (1941: 131-136). Πάντως, μέλη του Δικαστηρίου των Εκκλήτων Ναυπλίου δεν εξελέγησαν πριν την άνοιξη του 1826, βλ. Βισβίζης (1941: 472 αρ. 572, 476 αρ. 581 και 477 αρ. 582) και *ΑρχΕλλΠαλιγγ* τόμ. Η΄, σσ. 436 και 454.

34. *ΑρχΕλλΠαλιγγ* 4, σ. 381.

35. *ΑρχΕλλΠαλιγγ* 4, σ. 491.

36. Διαμάντης, *Περιεχόμενα ΓΑΚ* 2, σ. 638, αρ. 8.

37. *ΑρχΕλλΠαλιγγ* 4, σ. 388.

38. Διαμάντης, *Περιεχόμενα ΓΑΚ* 2, σ. 648, αρ. 6. Βλ. μνεία της επιτροπής στα έγγραφα αρ. 11-14 στο *Ἱστορικὰ ἔγγραφα περὶ ἀρχαιοτήτων καὶ λοιπῶν μνημείων τῆς Ἱστορίας κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἐπανάστασης καὶ τοῦ Καποδίστρια*, ἐπιμ. Ἐμμ. Γ. Πρωτοψάλτη, Ἀθῆναι 1967 (Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 59).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σταση οικοπέδου του Ιω. Μακρυγιάννη, τμήμα του οποίου είχε απαλλοτριωθεί για τη διάνοιξη δρόμου[39]. Η αποστολή στην Αθήνα πρέπει να κράτησε μέχρι και τις αρχές Μαΐου, διότι στις 14 Μαΐου 1826 διορίσθηκε Διευθυντής του Κρατικού Νοσοκομείου Ναυπλίου, θέση από την οποία παραιτήθηκε την 3η Νοεμβρίου 1826[40]. Τον Ιούνιο του 1826 διορίστηκε μέλος της *αντί θαλασσίου δικαστηρίου επιτροπής* σε αντικατάσταση του Π. Νικολαΐδη[41]. Στις 9 Ιουνίου 1826 μετείχε στην επιτροπή εράνου της Φιλανθρωπικής Εταιρείας, όπως αναφέρεται σε επιστολή του Γ. Σταύρου προς τον Γ. Κουντουριώτη[42]. Ο ίδιος συνεισφέρει 1224 γρόσια. Τον επόμενο μήνα (Ιούλιος 1826) εξόπλισε με δικά του έξοδα στρατιωτικό σώμα Επτανησίων με σκοπό να ενισχύσει τους υπερασπιστές της Ακρόπολης των Αθηνών.

Δεν υπάρχουν στοιχεία για τη δραστηριότητα του Νικ. Γερακάρη το 1827. Στις 22 Απριλίου του 1828 διορίσθηκε μέλος της επιτροπής υγείας της Αίγινας (μαζί με τους Αναργ. Πετράκη και Ιω. Μαμούνη), κατά την διάρκεια επιδημίας πανώλης[43], ενώ τέσσερεις μήνες αργότερα, με την υπ' αριθμό 556/23 Αυγούστου 1828 απόφαση του Βιάρου Καποδίστρια, Εκτάκτου Επιτρόπου Δυτ. Σποράδων, διορίζεται μέλος Εξεταστικής και Δικαστικής Επιτροπής για τη διαλεύκανση του φόνου του Μιχ. Ροντού[44].

Στις 23 Φεβρουαρίου 1829 διορίσθηκε μέλος της «Ἀναθεωρητικῆς Ἐπιτροπῆς» για την επανάκριση απόφασης του Θαλασσίου Δικαστηρίου[45] ενώ με την υπ' αριθμό 10151/16 Μαρτίου 1829 απόφαση διορίσθηκε Πρόεδρος του Πρωτοκλήτου Δικαστηρίου Δυτ. Σποράδων[46]. Λίγο αργότερα, στις

---

39. *ΑρχΕλλΠαλιγγ* 4, σ. 480.

40. Βλ. Παπαγεωργίου (1971: 6) και Δημακόπουλος (1972: 263).

41. Βλ. Θέμελη-Κατηφόρη (1973: 32 σημ. 3) όπως επίσης και την υπ' αριθμό 108/12 Οκτωβρίου 1826 απόφαση της επιτροπής στην *ΓενΕφΕλ*, έτος Β΄ 2/20 Οκτωβρίου 1826 σχετική με την κατάσχεση σκάφους υπό αυστριακή σημαία.

42. *Αρχείο Κουντουριώτη* 7, 140-41, αρ. 124. Βλ. και την απόδειξη υπ' αριθμό 3164/8 Ιουνίου 1826 που εκδόθηκε στο Ναύπλιο και φέρει την υπογραφή του Νικ. Γερακάρη (ΕΒΕ, Αρχείο Αγωνιστών της Ελληνικής Επανάστασης, φάκ. Κ 29, αρ. εγγράφου 19277).

43. Βλ. Παπαγεωργίου (1971: 7) και Δημακόπουλος (1972: 283).

44. Η απόφαση της Επιτροπής δημοσιεύτηκε στην *ΓενΕφΕλ*, έτος Γ΄, 76/13.10.1828. Βλ. και Γερακάρης (1936: 7).

45. Βλ. Θέμελη-Κατηφόρη (1973: 40).

46. *ΓενΕφΕλ*, έτος Δ΄, 25/27.03.1829. Για τα πρωτόκλητα δικαστήρια βλ. Σερεμέτης (1959: 52-53 (σύσταση) και 146-165 (καθ' ύλη αρμοδιότητα)). Το όνομα του Νικ. Γερακάρη αναφέρεται στους Βρετανικούς καταλόγους των υπηρετούντων Επτανήσιων σε κρατικές θέσεις το 1829 και 1830 ως δικαστικός (List of Ionians in the Civil and Military Service of Greece, FO 286/1 φύλλο 415 και 419, διαθέσιμα σε μικροφίλμ στο αρχείο του ΚΕΙΝΕ).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

18 Απριλίου 1829 το όνομα του αναφέρεται, με ιδιαίτερα υποτιμητικό τόνο, σε επιστολή του Π. Νικολαΐδη πρός τον Γ. Κουντουριώτη[47]. Η δικαστική του δραστηριότητα από τη θέση του Προέδρου του Πρωτοκλήτου Δικαστηρίου τεκμηριώνεται με έγγραφα (υπ' αριθμό 686/11 Σεπτεμβρίου 1829 διαταγή με την οποία προσδιορίζεται η αναμενόμενη συμπεριφορά του ακροατηρίου)[48], εγκυκλίους αναφορές (υπ' αριθμό 27/23 Απριλίου 1829 που απευθύνεται στις δημογεροντίες της περιοχής αρμοδιότητας του δικαστηρίου και ζητά να του γνωστοποιηθούν τα ισχύοντα έθιμα, υπ' αριθμό 455/23 Ιουλίου 1829 αναφορά με την οποία γνωστοποιούνται διατάξεις που διέπουν την άσκηση εφέσεων εναντίον αποφάσεων του Πρωτοκλήτου Δικαστηρίου)[49], αλλά και δικαστικές αποφάσεις (υπ' αριθμό 210/3 Ιουνίου 1829 απόφαση με την οποία επιδικάζεται αποζημίωση εξαιτίας φόνου, υπ' αριθμό 273/29/17 Ιουνίου 1829 απόφαση με την οποία ορίζεται η εκτέλεση της από 14 Μαίου 1829 αποφάσεως του *αντί θαλασσίου Δικαστηρίου*, υπ' αριθμό 522/3 Αυγούστου 1829 απόφαση του Δικαστηρίου δικάζοντος ως ποινικό, καταδικάζει τον κατηγορούμενο ως κλέφτη και επιβάλλει ποινή φυλάκισης ενός μηνός, υπ' αριθμό 596/21 Αυγούστου 1829 απόφαση με την οποία αναγνωρίζεται το γνήσιο χρεωστικών ομολογιών και διατάσσεται η πληρωμή κάποιων απ' αυτές)[50]. Την 16η Σεπτεμβρίου του 1829 έστειλε επιστολή προς τον Γ. Κουντουριώτη με αντικείμενο διαδικαστικά προβλήματα κατά την εκδίκαση των υποθέσεων των Υδραίων[51]. Πιο συγκεκριμένα, επειδή δεν υπήρχε η απαραίτητη προετοιμασία των υποθέσεων, που εξασφαλιζόταν με την υποβολή της αγωγής στον ειρηνοδίκη, ο Νικ. Γερακάρης απευθύνθηκε στον Κυβερνήτη περί του πρακτέου. Στις 25 Σεπτεμβρίου 1829 ο Νικ. Γερακάρης υπέβαλε αίτηση για τη χορήγηση αναρρωτικής άδειας[52]. Δεν είναι βέβαιο αν του χορηγήθηκε γιατί η δραστηριότητα του στη θέση του Προέδρου συνεχίσθηκε κατά τη διάρκεια του επόμενου μήνα, όπως μαρτυρεί το υπ' αριθμό 746/2 Οκτωβρίου 1829 έγγραφο προς τη Γραμματεία Δι-

---

47. *Αρχεία Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτου*, επιμ. Κ. Αθ. Διαμάντης, τόμ. 9, σσ. 473-75, αρ. 582, Αθήναι 1968 (Βιβλιοθήκη ΓΑΚ 7). Ο επιστολέας αναφέρει επί λέξει: «ποτὲ δὲν θέλω ὑποφέρει νὰ μὲ ἰσομετρήσουν μὲ Γερακάρηδες καὶ μὲ Ράμφους».

48. Βλ. Σερεμέτης (1959: 357 αρ. 39).

49. Βλ. *ΕΑΙΕΔ* 3 (1950), σσ. 9-10. Ο Ιάκ. Τ. Βισβίζης, «Τινὰ περὶ τῶν νομικῶν ἐθίμων ἀπὸ τῆς Τουρκοκρατίας μέχρι καὶ τοῦ Β. Διατάγματος τῆς 23 Φεβρουαρίου 1835» *Ἀθηνᾶ* 53 (1949), σσ. 226-256 αναφέρει ότι η συλλογή των απαντήσεων που σχημάτισε ο Νικ. Γερακάρης εστάλη με το υπ' αριθμό 276/ 20 Νοεμβρίου 1829 στην επί της Δικαιοσύνης Γραμματεία. Βλ. Σερεμέτης (1959: 356 αρ. 38).

50. Βλ. Σερεμέτης (1959: 352 αρ. 36, 353 αρ. 37, 408 αρ. 67, 357 αρ. 40).

51. *Αρχείο Κουντουριώτη* 10, σ. 101, αρ. 91.

52. Βλ. Σερεμέτης (1959: 134 σημ. 7).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

καιοσύνης για τη σύνταξη διοργανισμού δικαστηρίων[53] και το υπ' αριθμό 796/25 Οκτωβρίου 1829 έγγραφο προς τη Γραμματεία Δικαιοσύνης που αφορά καταχρήσεις συνηγόρων[54].

Ενδεχομένως η άδεια να του χορηγήθηκε τον Νοέμβριο και Δεκέμβριο του 1829, γιατί το πρώτο δεκαπενθήμερο του Ιανουαρίου του 1830 τον βρίσκουμε να υπογράφει την κοινοποίηση της υπ' αριθμό 20 διάταξης του Πρωτοκλήτου Δικαστηρίου Δυτικών Σποράδων σχετικά με το ωράριο λειτουργίας των Δικαστηρίων, τους κανόνες υποβολής αναφορών και τις προθεσμίες[55]. Πάντως, κατά τη διάρκεια αυτού του διαστήματος ο Νικ. Γερακάρης θα πρέπει να είχε υποβάλλει την παραίτηση του για την οποία μαθαίνουμε από την υπ' αριθμό 1026/30 Ιανουαρίου 1830 αναφορά του Πρωτόκλητου Δικαστηρίου Δυτικών Σποράδων, με την οποία οι συνδικαστές εκφράζουν τη θλίψη τους για την αποδοχή της παραίτησης του Νικ. Γερακάρη[56]. Η όποια ασθένεια, εάν αυτή ήταν η αιτία της παραίτησης του, δεν πρέπει να διήρκεσε. Την 5 Φεβρουαρίου 1830 με την υπ' αριθμό 620 πράξη διορίσθηκε στην θέση του Διοικητή Ναυπλίου, Άργους και Κάτω Ναχαγιέ (δηλ. Ερμιονίδος), σε αντικατάσταση του Κ. Κ. Ράδου[57]. Στις 17 Απριλίου 1830 απευθύνει την υπ' αριθμό 813 αναφορά προς την Αστυνομία Ναυπλίου για την μη προσήκουσα εκτέλεση ανακριτικών καθηκόντων σε υπόθεση σύλληψης παραχαράκτη[58]. Το όνομα του αναφέρεται επίσης σε επιστολή της 29ης Μαΐου 1830 του Π. Νικολαΐδη προς τον Γ. Κουντουριώτη[59], όπου ο αποστολέας αναφέρει ότι ο Γερακάρης άρχισε να περιφέρεται και να παρακινεί απλούς ανθρώπους και τους δημογέροντες, όπως έκανε και ο Κολοκοτρώνης, να υποβάλουν έγγραφα για την ακύρωση των όσων έχουν ήδη γίνει. Αυτή η ενέργεια αφορά, κατά πάσα πιθανότητα, την ενορχηστρωμένη αποστολή αναφορών προς τον πρίγκηπα Λεοπόλδο, με τις οποίες αντικρούονταν τα επιχειρήματα των αντιπολιτευομένων, δήλωναν την εμπιστοσύνη τους στο πρόσωπο του Κυβερνήτη και ζητούσαν την άφιξη του Λεοπόλδου. Αποτέλεσμα των παρασκηνιακών ενεργειών του Νικ. Γερακάρη φαίνεται να είναι οι αναφορές υποστήριξης προς την πολιτική του Κυβερνήτη των κατοίκων και δημογερόντων της επαρχίας Κ. Ναχαγιέ[60], και Ναυπλίου[61]. Τον

---

53. Βλ. Σερεμέτης (1959: 412 αρ. 72).
54. Βλ. Σερεμέτης (1959: 415 αρ. 77).
55. Βλ. Σερεμέτης (1959: 349 αρ. 34).
56. Βλ. Σερεμέτης (1959: 147 σημ. 6).
57. *ΓενΕφΕλ*, έτος Ε΄, 16/22.02.1830.
58. Βλ. Σερεμέτης (1959: 434 αρ. 91).
59. *Αρχείο Κουντουριώτη* 10, σσ. 228-230, αρ. 232.
60. Αναφορά της 9ης Ιουνίου 1830, *ΓενΕφΕλ*, έτος Ε΄, 54/11 Ιουλίου 1830.
61. Αναφορά της 4ης Ιουνίου 1830, *ΓενΕφΕλ*, έτος Ε΄, 60-61/30 Ιουλίου 1830.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ιούλιο του ίδιου έτους επέβλεψε τη διεξαγωγή μειοδοτικού διαγωνισμού για την κατασκευή "μακκελείων" στο Ναύπλιο και ανακοίνωσε με επιστολή του το αποτέλεσμα του διαγωνισμού[62]. Δεν παρέλειψε να προσθέσει και την προσωπική του εκτίμηση σχετικά με τη βασιμότητα των σχεδίων. Η θητεία του Νικ. Γερακάρη ως διοικητή έληξε τον Αύγουστο του 1830, όταν με την υπ' αριθμό 2169/19 Αυγούστου 1830 πράξη της Κυβέρνησης αντικαταστάθηκε από τον Κ. Κ. Αξιώτη[63]. Την 1η Οκτωβρίου 1830 εμφανίζεται ως μέλος του *ειδικού δικαστηρίου της κατά της δημοσίους οδούς ληστείας*, θητεία που ολοκληρώθηκε τον Απρίλιο του 1832[64].

Το επεισοδιακό 1831 βρήκε τον Νικ. Γερακάρη μέλος του *ειδικού δικαστηρίου της κατά της δημοσίους οδούς ληστείας*, το οποίο έδρευε στο Ναύπλιο ενώ κατά τη διάρκεια του 1831 μεταφέρθηκε προσωρινά στην Πάτρα[65]. Από τις αρχές Σεπτεμβρίου του ιδίου έτους είχε αλληλογραφία με τον Κυβερνήτη με αντικείμενο τη ρύθμιση του προβλήματος των καταχρηστικώς

---

62. Τα σχετικά έγγραφα δημοσιεύτηκαν στο *Δελτίο Ιστορικών Μελετών Ναυπλίου* 66 (1993), σσ. 324-328.

63. *ΓενΕφΕλ* έτος Ε΄, 70/30 Αυγούστου 1830. Οι λόγοι της αντικατάστασης του δεν είναι γνωστοί.

64. Το ειδικό δικαστήριο θεσπίστηκε με το ψήφισμα 168/8 Σεπτεμβρίου 1830 (*ΓενΕφΕλ*, έτος Ε΄, 76, 345). Η πρώτη απόφαση που υπογράφει ο Νικ. Γερακάρης (19/1 Οκτωβρίου 1830) δημοσιεύτηκε από τον Μελά (1967: 865 αρ. 441). Στην παραπάνω μελέτη δημοσιεύονται τα παρακάτω έγγραφα του ίδιου δικαστηρίου που υπογράφει ο Νικ. Γερακάρης: 866 αρ. 442 κοινοποίηση απόφασης της 6ης Νοεμβρίου 1830, 867 αρ. 443 (αίτηση για πρόσληψη υπογραμματέα) και 444 της 6ης Νοεμβρίου 1830, 874 αρ. 456 αίτηση της 15ης Φεβρουαρίου 1832 για πληρωμή εξόδων μετάβασης του Νικ. Γερακάρη, 903 αρ. 503 αναφορά της 27ης Ιουλίου 1831, 908 αρ. 513 αναφορά της 1ης Αυγούστου 1831, 928 αρ. 547 απόφαση 1007/ 10ης Σεπτεμβρίου 1831, 930 αρ. 550 έγγραφο της 18ης Σεπτεμβρίου 1831, 934 αρ. 556 έγγραφο της 3ης Οκτωβρίου 1831, 940 αρ. 567 έγγραφο της 29ης Οκτωβρίου 1831, 940 αρ. 568 έγγραφο της 2ας Νοεμβρίου 1831, 946 αρ. 582 επιστολή του Νικ. Γερακάρη προς τον Αυγ. Καποδίστρια της 21ης Ιανουαρίου 1832, 951 αρ. 593 έγγραφο της 19ης Μαρτίου 1832, ενώ στη σελίδα 952 αρ. 596 αναφέρεται ότι ο Νικ. Γερακάρης υπογράφει ως δικαστής έως και την 5η Απριλίου 1832.

65. Ο Νικ. Γερακάρης υπογράφει ως δικαστής του παραπάνω δικαστηρίου στην απόφαση υπ' αριθμό 536/23 Φεβρουαρίου 1831, η οποία δημοσιεύτηκε στην *ΓενΕφΕλ*, έτος ΣΤ΄, 22/21 Μαρτίου 1831 (Παράρτημα) και ακολουθούν: απόφαση υπ' αριθμό 540/23 Φεβρουαρίου 1831 (*ΓενΕφΕλ*, έτος ΣΤ΄, 22/ 21 Μαρτίου 1831), 591/17 Μαρτίου 1831 (*ΓενΕφΕλ*, έτος ΣΤ΄, 24/28 Μαρτίου 1831), 609/28 Μαρτίου 1831 (*ΓενΕφΕλ*, έτος ΣΤ΄, 27/ 8 Απριλίου 1831), 687/7 Μαίου 1831 (*ΓενΕφΕλ*, έτος ΣΤ΄, 36/16 Μαίου 1831), 757/1 Ιουνίου 1831 (*ΓενΕφΕλ*, έτος ΣΤ΄, 44/13 Ιουνίου 1831), 760/1 Ιουνίου 1831 (*ΓενΕφΕλ*, έτος ΣΤ΄, 46/20 Ιουνίου 1831), 973/27 Αυγούστου 1831 (*ΓενΕφΕλ*, έτος ΣΤ΄, 74/26 Σεπτεμβρίου 1831), 1071/12 Οκτωβρίου 1831 και 1101/29 Οκτωβρίου 1831 (*ΓενΕφΕλ*, έτος ΣΤ΄, 94/9 Δεκεμβρίου 1831).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

αποζημιωθέντων από την ανοικοδόμηση των Πατρών αλλά και της αποκατάστασης των συναφίων. Οκτώ μέρες πριν τη δολοφονία του Κυβερνήτη, την 19η Σεπτεμβρίου 1831, ολοκλήρωσε τη σύνταξη του πρώτου σχεδίου κωδικοποιημένων διατάξεων για τα επαγγελματικά σωματεία, τον Διοργανισμό συναφίων[66]. Μετά την δολοφονία του Ι. Καποδίστρια, διορίσθηκε την 15η Δεκεμβρίου 1831 μέλος εξεταστικής επιτροπής για τη διερεύνηση των γεγονότων του Άργους[67].

Τον Ιανουάριο του 1832 είναι ήδη νυμφευμένος με την Ασπασία, κόρη Αναστασίου Κρητικού, με την οποία απέκτησε 4 γιούς, τον Τηλέμαχο (1838-1900, δικηγόρος και δικαστής), τον Ευστάθιο (1839-1902, δικηγόρος και έπαρχος), τον Στέφανο (1841, στρατιωτικός), και τον Σπυρίδωνα (1840, δικηγόρος)[68].

Στη τελευταία δεκαετία της ζωής του ο Νικ. Γερακάρης διορίσθηκε σε μεσαίες θέσεις της διοικητικής ιεραρχίας. Στις 14 Σεπτεμβρίου 1833 μετατέθηκε από τη θέση του έπαρχου Γόρτυνας στη θέση του έπαρχου Μήλου[69]. Κατά τη διάρκεια της παραμονής του ασχολήθηκε ιδιαίτερα με τη προώθηση αιτημάτων των τοπικών κοινοτήτων για τον χαρακτηρισμό εκκλησιών ως δημοτικών ή ενοριακών και την απόδοση τους στη λατρεία[70], ενώ δεν

---

66. Βλ. την επιστολή της 14ης Σεπτεμβρίου που απευθύνει ο Ι. Καποδίστριας στον Νικ. Γερακάρη, όπου κάνει μνεία προηγούμενης επιστολής του Νικ. Γερακάρη της 2ας Σεπτεμβρίου 1831, Γκούτος (1985: 225 αρ. 3) και *ΕΚΕΙΕΔ* 36 (2002), σσ. 204-281.

67. Βλ. Παπαγεωργίου (1971: 7).

68. Βλ. Rangabes (1926: 289-290) και Τριανταφύλλου (1959: 74). Σε επιστολή του της 21ης Ιανουαρίου 1832, ο Νικ. Γερακάρης αναφέρεται στον γυναικαδελφό του Κρητικό. (Μελάς (1967: 946 αρ. 582)) Ο γιός του Τηλέμαχος εμφανίζεται ως μέλος του Πρωτοδικείου Ναυπλίου το 1868 σε απόφαση που δημοσιεύτηκε από τους Τ. Αθ. Γριτσόπουλο και Κ. Λ. Κοτσώνη (επιμ) *Ἀργολικὸν Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον 1791-1878*, σ. 460 αρ. 549, Αθήναι 1994.

69. *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος* αρ. 29.

70. Για το μοναστηριακό ζήτημα βλ. Λ. Μάουρερ, *Ο Ελληνικός Λαός. Δημόσιο, ιδιωτικό και εκκλησιαστικό δίκαιο από την έναρξη του Αγώνα για την ανεξαρτησία ώς την 31 Ιουλίου 1834*, Χαϊδελβέργη 1835, ελλ. απόδοση Ο. Ρομπάκη, επιμ. Τ. Βουρνάς, Αθήνα 1976 (Ξένοι περιηγητές στον ελληνικό χώρο 4) και Σπ. Ν. Τρωϊάνος & Χ. Γ. Δημακοπούλου, *Εκκλησία και Πολιτεία. Οι σχέσεις τους κατά τον 19ο αιώνα (1833-1852)*, Αθήνα 1999. Η ρύθμιση που προωθούσε ο Μάουρερ για τα ιδιωτικά παρεκκλήσια και μοναστήρια προέβλεπε την διατήρηση του καθεστώτος, εφόσον μπορούσε να αποδειχθεί η κυριότητα. Όσα όμως λειτουργούσαν ως ενοριακά και δεν ήταν υπό την επίβλεψη του ιδιοκτήτη τους θα υπάγονταν στο καθεστώς των μοναστηριών που επρόκειτο να κλείσουν και οι γαίες τους να ενοικιασθούν. Για την δραστηριότητα του Νικ. Γερακάρη στη Μήλο βλ. τα έγγραφα που δημοσιεύτηκαν στο περιοδικό *Μηλιακά* 4 (1999), σ. 9 αρ. 1, σ. 11 αρ. 2, σ. 12 αρ. 3, σ. 19 αρ. 12, σ. 20 αρ. 13, σ. 22 αρ. 15, σ. 66 αρ. 48, σ. 72 αρ. 52, 30 Μαΐου 1834 - 6 Νοεμβρίου 1835. Βλ. και την από 21 Μαρτίου 1834 επικύρωση του αποτελέσματος δημοπρασίας, *Μηλιακά* 4 (1999), σ. 108 σημ. 37.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

λείπουν αναφορές για σκληρότητα[71]. Η θητεία του στη Μήλο κράτησε μέχρι το 1836 οπότε και μετατέθηκε ξανά, αυτήν την φορά στην Άνδρο[72].

Την 24η Φεβρουαρίου 1837 διορίσθηκε μέλος του Πρωτοδικείου Σπάρτης[73]. Ο διορισμός του διήρκεσε μάλλον ένα έτος, γιατί στις 16 Μαρτίου 1838 του παραχωρήθηκε άδεια για την άσκηση δικηγορίας στην Πάτρα[74]. Στις 20 Μαίου 1838 του απονεμήθηκε ο βαθμός του Λοχαγού[75]. Παραμένει όμως αδιευκρίνιστο από ποια υπηρεσία παραιτήθηκε στις 22 Ιανουαρίου 1839[76]. Μερικούς μήνες πρίν τον θάνατο του στην Καρύταινα στις 23 Φεβρουαρίου 1842, είχε διοριστεί οικονομικός επίτροπος Γόρτυνας και Ολυμπίας (Απρίλιος 1841)[77]. Παρασημοφορήθηκε με το Μετάλλιο της Επανάστασης και τον Σταυρό του Σωτήρα.

Η εφημερίδα "Αἰὼν" ανήγγειλε τον θάνατο του στο φύλλο της 8ης Μαρτίου ενώ, ένα μήνα μετά τον θάνατο του, η εφημερίδα στο φύλλο της 22ας Μαρτίου 1842 ζήτησε από τον βασιλιά Όθωνα να επιδείξει πρόνοια και να χορηγήσει σύνταξη στην άπορη πλέον οικογένεια Γερακάρη.

Αν και η εισαγωγική παρατήρηση του Νικ. Δραγούμη είναι ακριβής, όσον αφορά την κατάρτιση του Νικ. Γερακάρη, εντούτοις ο σαρκαστικός τόνος είναι μάλλον προϊόν προσωπικών προκαταλήψεων. Άλλωστε κάποιος θα μπορούσε να αμφισβητήσει την επιρροή των Επτανησίων στο δικαστικό μηχανισμό· από τα 11 άτομα που μνημονεύονται στο εναρκτήριο απόσπασμα μόνο 2 προέρχονται από τα Επτάνησα. Ο Νικ. Γερακάρης δεν ήταν βεβαίως καταρτισμένος νομικός, είχε όμως υπηρετήσει σε πολλές θέσεις με οιονεί δικαστικές αρμοδιότητες (ανακριτικές και εξεταστικές επιτροπές), είχε υποβάλει αναφορές με σαφές δικαιοπολιτικό περιεχόμενο και είχε συμμετάσχει ενεργά στο μηχανισμό απονομής δικαιοσύνης τόσο κατά τη διάρκεια

---

71. Σύμφωνα με τον Γάλλο ιστορικό A. Buchon, *Voyages etc en 1841*, σ. 197 ο Νικ. Γερακάρης συμπεριφέρθηκε με σκληρότητα στην περίπτωση του κλεισίματος του μοναστηριού Μογκού στη Σίφνο την 16η Μαρτίου 1834. Βλ. όμως και Σ. Μ. Συμεωνίδης, *Μοναστήρια της Σίφνου. Άγιος Ιωάννης Θεολόγος του Μογκού, Άγιος Ιωάννης Χρυσόστομος στη Φυτειά, Άγιος Αρτέμιος της Σιμωνόπετρας*, σσ. 50-53, Αθήνα 1984.

72. Ο Rangabes (1926: 289) τον αναφέρει, μάλλον εσφαλμένα, ως έπαρχο Άνδρου τον Σεπτέμβριο του 1833.

73. *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος*, αρ. 8.

74. *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος*, αρ. 9, Β. Δ/γμα 5/17.01.1838.

75. *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος*, αρ. 18.

76. *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος*, αρ. 4/27 Φεβρουαρίου 1839.

77. *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος*, αρ. 9/27 Απριλίου 1841.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

της Επανάστασης όσο και κατά τη διάρκεια της Καποδιστριακής περιόδου. Με λίγα λόγια, είχε συσσωρεύσει έναν πλούτο εμπειριών στην διοίκηση και στην απονομή της δικαιοσύνης, που έκαναν την επιλογή του ελκυστική, ελλείψει καταρτισμένων νομικών.

Συντομογραφίες

ΑρχΕλλΠαλιγγ 1 = *Ἀρχεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας μέχρι τῆς ἐγκαταστάσεως τῆς Βασιλείας*, τόμ. Α΄, Ἀθῆναι 1971.

ΑρχΕλλΠαλιγγ 2 = *Ἀρχεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας μέχρι τῆς ἐγκαταστάσεως τῆς Βασιλείας* τόμ. Β΄, Ἀθῆναι 1972.

ΑρχΕλλΠαλιγγ 3 = *Ἀρχεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας μέχρι τῆς ἐγκαταστάσεως τῆς Βασιλείας* τόμ. Γ΄, Ἀθῆναι 1973.

ΑρχΕλλΠαλιγγ 4 = *Ἀρχεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας μέχρι τῆς ἐγκαταστάσεως τῆς Βασιλείας*, τόμ. Δ΄, Ἀθῆναι 1973.

Αρχείο Κουντουριώτη 3 = *Ἀρχεῖα Λαζάρου καὶ Γεωργίου Κουντουριώτου 1821-1832*, ἔκδ. Α. Λιγνός, τόμ. 3, Ἀθῆναι 1922.

Αρχείο Κουντουριώτη 7 = *Ἀρχεῖα Λαζάρου καὶ Γεωργίου Κουντουριώτου*, ἐπιμ. Κ. Αθ. Διαμάντης, τόμ. 7, Ἀθῆναι 1967 (Βιβλιοθήκη ΓΑΚ 5).

Αρχείο Κουντουριώτη 10 = *Ἀρχεῖα Λαζάρου καὶ Γεωργίου Κουντουριώτου*, ἐπιμ. Κ. Αθ. Διαμάντης, τόμ. 10, Ἀθῆναι 1969 (Βιβλιοθήκη ΓΑΚ 8).

ΓενΕφΕλ = *Γενικὴ Ἐφημερὶς τῆς Ἑλλάδος*.

Διαμάντης, *Περιεχόμενα ΓΑΚ 2* = *Τὰ περιεχόμενα τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους*, ἔκδ. Κ. Αθ. Διαμάντης, τόμ. 2, Ἀθῆναι 1973 (Βιβλιοθήκη ΓΑΚ 12).

Βιβλιογραφία

1. Ιάκ. Τ. Βισβίζης, *Ἡ πολιτικὴ δικαιοσύνη κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν μέχρι τοῦ Καποδιστρίου μετ' ἀνεκδότων ἐγγράφων*, Ἀθῆναι 1941.
2. Ν. Τηλ. Γερακάρης, *Σελίδες ἐκ τῆς συγχρόνου ἱστορίας (Πρόσωπα καὶ πράγματα)*, τόμ. Α΄, Ἀθῆναι 1936.
3. Χαρ. Γ. Γκούτος, *Εργασιακές σχέσεις των οικοδόμων στη χερσαία Ελλάδα μετά το 1800 (Συμβολή στην ιστορία του ελληνικού εργατικού δικαίου)*, Αθήνα 1985.
4. Γ. Δ. Δημακόπουλος, "Ἡ ἐπὶ τοῦ Ἀγῶνος ὑπὲρ τῆς δημοσίας ὑγείας κυβερνητικὴ πολιτική", *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Παντείου Ἀνωτάτης Σχολῆς Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν* 1972, σσ. 245-300.
5. Δέσποινα Θέμελη-Κατηφόρη, *Ἡ δίωξις τῆς πειρατείας καὶ τὸ θαλάσσιον δικαστήριον κατὰ τὴν πρώτην Καποδιστριακὴν περίοδον 1828-1829. Μέρος Β΄ Τὸ Θαλάσσιον Δικαστήριον*, Ἀθῆναι 1973.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

6. Χρ. Λούκος, «Οι Επτανήσιοι στο Ελληνικό Κράτος κατά την Καποδιστριακή περίοδο», *Πρακτικά του Ε΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου* (Αργοστόλι - Ληξούρι, 17-21 Μαΐου 1986), τόμ. 2, σσ. 95-107, Αργοστόλι 1989.
7. Λ. Ι. Μελάς, *Ἠπειρωτικὲς μελέτες. Μιὰ οἰκογένεια – Μιὰ ἱστορία*, Ἀθῆναι 1967.
8. Ι. Κ. Παπαγεωργίου, "Νικόλαος Γερακάρης, ὁ ἀγωνιστὴς - φαρμακοποιὸς τοῦ 1821", *Φαρμακευτικὸν Δελτίον* 265 (1971), σσ. 1-9.
9. E. Rizos-Rangabes, *Livre d'or de la noblesse ionienne*, vol. II Céphalonie, Athènes 1926.
10. Δ. Σερεμέτης, *Ἡ δικαιοσύνη ἐπὶ Καποδίστρια. Α. Πρώτη περίοδος 1828-1829 (μετ' ἀνεκδότων ἐγγράφων)*, Θεσσαλονίκη 1959.
11. Κων. Ν. Τριανταφύλλου, *Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῶν Πατρῶν. Ἱστορία τῆς πόλεως καὶ ἐπαρχίας Πατρῶν ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος ἕως σήμερον κατὰ ἀλφαβητικὴν εἰδολογικὴν κατάταξιν*, 1959, 2η ἔκδ., Πάτραι 1980.

SUMMARY

ILIAS N. ARNAOUTOGLOU: Nikolaos E. Gerakaris (1782-1842)

"...learned in law, although lacking in legal education..."

The setting up of the administration of justice in the nascent Greek State required the services of those trained in law in Europe, but also of those with some University education. This study centres on the career of Nikolaos Gerakaris, son of Eustathios, of a noble family from Cephalonia. Gerakaris was born in 1782, studied medicine in Padova, Italy and opened a pharmacy in Patras in 1819. At the outbreak of the Greek War of Independence he took part in the military operations in the area of Patras. From 1822 he was appointed to successive governmental posts. The period from 1824 to 1826 was a period of intense activity. Gerakaris was a member of a committee to raise funds for the Struggle. He submitted reports on a) the future constitution, b) the situation in the Cyclades, c) the issue of provisional passports. He participated in a commission for the sale of public land in Athens. He became successively Head of the State Hospital in Nauplion (June 1826), member of the commission to deal with the outbreal of the plague in Aigina (1828), Head of the Court of First Instance in the Western Sporades (1829). In the beginning of 1830 J. Kapodistrias appointed him Governor of Nauplion, Argos and Ermionis (Kato Nachayes), a political appointment. He

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

was replaced, for reasons unknown to us, in August 1830. In September 1831 he corresponded with Kapodistrias on the issue of compensation for those affected by the new plan of Patras and of a new egal framework for the guilds. After serving in minor administrative posts (1833-1837), he died in Karytaina, Peloponnese.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΛΥΝΤΙΑ ΤΡΙΧΑ

ΠΡΩΙΜΟΙ ΔΙΚΗΓΟΡΙΚΟΙ ΣΥΛΛΟΓΟΙ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ ΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ

Στή μνήμη τῶν δικηγόρων
Νίκου Παρασκευᾶ καί Δημητρίου Γέροντα

Κατά τό δεύτερο ἥμισυ τοῦ 19ου αἰώνα οἱ δικηγόροι, καί οἱ νομικοί γενικώτερα, κατεῖχαν, ἄν ὄχι δεσπόζουσα, πάντως ἰδιαίτερα σημαντική θέση μεταξύ τῶν μορφωμένων Ἑλλήνων καί ἀποτελοῦσαν συνήθως τήν πλειοψηφία τῶν μελῶν ὄχι μόνο τῆς Βουλῆς ἀλλά καί τῆς ἑκάστοτε κυβέρνησης.

Ὡστόσο, παρά τή σημαντική ἐπιρροή πού ἀσκοῦσαν στήν ἑλληνική κοινωνία καί παρά τό ὅ,τι ὁρισμένες ἡγετικές ὁμάδες δικηγόρων, ἀποτελούμενες κυρίως ἀπό καθηγητές τῆς Νομικῆς Σχολῆς, ἀπό πολιτευόμενους καί ἀπό νομικούς ἀφοσιωμένους στήν ἐπιστήμη τους, ἐπεδίωξαν ἐπανειλημμένως νά συστήσουν ἕναν δικηγορικό σύλλογο στήν Ἀθήνα, ἀποδείχθηκε ὅτι στό σύνολό τους οἱ δικηγόροι τῆς πρωτεύουσας δέν ἦταν ἀκόμη ὥριμοι οὔτε νά συστήσουν οὔτε νά συντηρήσουν ἕναν βιώσιμο σύλλογο.

Ἀφορμή γιά τή συγκέντρωση τοῦ ὑλικοῦ, στό ὁποῖο βασίζεται τό ἄρθρο αὐτό, ὑπῆρξε μία συζήτηση σχετικά μέ τήν ἵδρυση τοῦ σημερινοῦ Δικηγορικοῦ Συλλόγου Ἀθηνῶν πού εἶχα τό 1989 μέ τόν τότε διευθυντή του Μιχάλη Βουρνᾶ, πού δυστυχῶς δέν βρίσκεται πιά μαζί μας. Ἀπόρροια τῆς συζήτησης αὐτῆς ἦταν ἡ δημοσίευση λίγων πληροφοριῶν γιά τούς συλλόγους τοῦ 1883 καί 1893 μαζί μέ τά βιογραφικά στοιχεῖα τοῦ δικηγόρου Μιλτιάδη Ράλλη, μέλους τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου τοῦ συλλόγου τοῦ 1893, στό ἔργο μου, *Διπλωματία καί πολιτική. Χαρίλαος Τρικούπης - Ἰωάννης Γεννάδιος, Ἀλληλογραφία 1863-1894*, Ἀθήνα 1991, σ. 410.

Τό ἄρθρο αὐτό ὅμως δέν θά εἶχε γραφεῖ καί δέν θά εἶχε αὐτή τή μορφή ἄν ἡ Ἑλένη Μπελιᾶ δέν μέ εἶχε παροτρύνει σ' αὐτό, ἄν ἡ Πόπη Πολέμη, ὁ Πέτρος Ρουγκέρης καί ἡ Μαίρη Μαντούβαλου-Μανάρα δέν μέ εἶχαν βοηθήσει στήν ἀναζήτηση τῶν καταστατικῶν καί τῶν νομοσχεδίων καί ἄν ἡ Μαρία Ἀνδρεαδάκη καί οἱ ἀδελφές Ἄσπα καί Ρουμπίνη Ἀναγνωστοπούλου δέν εἶχαν μεταμορφώσει τά ἀτέλειωτα μικροφίλμ σέ ἀναγνώσιμες σελίδες. Τούς εὐχαριστῶ ὅλους θερμά.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ὄχι ὅτι δέν εἶχαν συνειδητοποιήσει ἀπό πολύ νωρίς τήν ὠφέλεια πού θά εἶχε ὁ κλάδος ἀπό τήν ἵδρυση ἑνός δικηγορικοῦ συλλόγου στήν πρωτεύουσα. Ὁ σύλλογος αὐτός θά περιφρουροῦσε τά ἐπαγγελματικά συμφέροντά τους, θά τούς ἔδινε τήν εὐκαιρία νά ἀνταλάσσουν ἀπόψεις σχετικά μέ τήν ἑρμηνεία τῶν κανόνων τοῦ δικαίου καί τή βελτίωσή τους, καί θά ἀποσκοποῦσε στήν καλύτερη ἀπονομή τῆς δικαιοσύνης. Ἡ ἀνάγκη τῆς ὕπαρξης ἑνός δικηγορικοῦ συλλόγου στήν πρωτεύουσα, καί μάλιστα νομοθετικά θεσπισμένου, ἐπισημάνθηκε ἐγκαίρως ἀπό τούς νομικούς κύκλους τῆς Ἀθήνας, καί δέν ἔπαυσε νά τονίζεται συνεχῶς, μέχρι τό τέλος τοῦ 19ου αἰώνα καί τίς ἀρχές τοῦ 20οῦ, ὁπότε καί λύθηκε ὁριστικά τό θέμα.

Παρά τίς ἐνέργειες ὅμως τῶν πρωτοπόρων, βιώσιμος σύλλογος δέν μπόρεσε νά συσταθεῖ. Ἔτσι ἀπό τό 1865, πού ἱδρύθηκε ὁ πρῶτος Δικηγορικός Σύλλογος Ἀθηνῶν, μέχρι τό τέλος τοῦ 19ου αἰώνα ἔχουμε τήν ἵδρυση τριῶν διαδοχικῶν συλλόγων (1865, 1883, 1893) καί πολλές προσπάθειες κάλυψης τοῦ κενοῦ πού ἄφηνε ἡ διάλυση τοῦ καθενός ἀπό αὐτούς.

Ἡ δράση τῶν τριῶν συλλόγων ἦταν, εὐλόγως, παρόμοια: συζητήσεις ἐπί νομικῶν θεμάτων, σύνταξη ὑπομνημάτων σχετικῶν μέ τήν ἀπονομή τῆς δικαιοσύνης καί ὑποβολή προτάσεων γιά μεταρρυθμίσεις νόμων, μέριμνα γιά τήν ἀξιοπρεπή ἄσκηση τῆς δικηγορίας, ἐξεύρεση λύσεων γιά τά ἑκάστοτε προβλήματα τοῦ κλάδου.

Τό χρονικό διάστημα πού ἦταν ἐνεργοί οἱ σύλλογοι αὐτοί συνέπεσε καί μέ ἐθνικά σημαντικές ἱστορικές στιγμές: ὁ πρῶτος μέ τήν Κρητική Ἐπανάσταση τοῦ 1866 καί τή συνταγματική παρεκτροπή τοῦ Δημητρίου Βούλγαρη, πού ψήφιζε νόμους στή Βουλή τό 1875 χωρίς τή νόμιμη ἀπαρτία· ὁ δεύτερος μέ τήν προσάρτηση τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας στή Βουλγαρία τό 1885 καί τόν *εἰρηνοπόλεμο* τοῦ Θεόδωρου Δηλιγιάννη, πού ἀκολούθησε καί εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τόν ἀποκλεισμό τοῦ Πειραιᾶ ἀπό τούς στόλους τῶν Μεγάλων Δυνάμεων τό 1886· ὁ τρίτος μέ τήν νέα Κρητική Ἐπανάσταση καί τόν Ἑλληνοτουρκικό Πόλεμο τοῦ 1897. Καί στίς τρεῖς περιπτώσεις οἱ σύλλογοι ἦταν παρόντες μέ ψηφίσματα, ἀνακοινώσεις, φυλλάδια καί ἐράνους ὑπέρ τοῦ κρητικοῦ λαοῦ, ὑπέρ τῶν ἐθνικῶν δικαίων, ὑπέρ τῆς τήρησης τοῦ Συντάγματος.

Καί οἱ τρεῖς σύλλογοι εἶχαν τή μορφή σωματείου καί ἦσαν ἄμεσα συνδεδεμένοι μέ τά πρόσωπα πού τούς διοικοῦσαν, πράγμα πού δέν ἐξασφάλισε τή συνέχειά τους καί ἀντίθετα τούς κατέστησε, ἄν ὄχι θνησιγενεῖς, πάντως ὁπωσδήποτε βραχύβιους. Οἱ προστριβές μεταξύ τῶν μελῶν καί ἡ ἀβεβαιότητα τοῦ μέλλοντος τῶν διαφόρων αὐτῶν συλλόγων ἐπέτειναν τήν ἐπιθυμία τῶν ἄμεσα ἐνδιαφερομένων νά λυθεῖ τό θέμα νομοθετικά καί τό αἴτημα αὐτό ἐπανερχόταν συνεχῶς, ὅλο καί πιό ἐπιτακτικό, μέχρι νά ὑλοποιηθεῖ τό 1908.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Τέλος καί οἱ τρεῖς Δικηγορικοί Σύλλογοι Ἀθηνῶν τοῦ 19ου αἰώνα κατέληξαν σέ ἄδοξη διάλυση, γιά τήν ὁποία γνωρίζουμε ἐλάχιστα. Σκόρπιες πληροφορίες ἀναφέρουν προσωπικές ἔριδες, πολιτικές συγκρούσεις, οἰκονομικές δυσκολίες, περιορισμένη ὑποστήριξη ἀπό τό δικηγορικό σῶμα... Τά σχετικά μέ τήν ἵδρυση ἑνός συλλόγου ἀναγγέλονται συνήθως πανηγυρικά, μέ καταστατικά, δημοσιεύματα καί συνεστιάσεις· ἡ διάλυση ὅμως ἔρχεται σιωπηλά καί σπάνια ἀνακοινώνονται οἱ πραγματικές αἰτίες καί οἱ συγκεκριμένες ἡμερομηνίες. Ἂς ἀρκεσθοῦμε ἔτσι στίς ἐνδείξεις καί τίς πιθανολογήσεις.

ΤΟ ΔΙΚΗΓΟΡΙΚΟ ΣΩΜΑ ΣΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ

Στήν ἀνερχόμενη κοινωνία τῶν μέσων τοῦ 19ου αἰώνα οἱ δικηγόροι εἶχαν καταλάβει θέση μέ ἰδιαίτερο κῦρος καί ἰσχύ, ἦσαν ἀπαραίτητοι γιά τή διεκπεραίωση πολλῶν ὑποθέσεων, ὄχι μόνο δικαστικῶν, καί ἡ τάξη τους προσήλκυε πολλούς νέους πού εἶχαν τή δυνατότητα νά σπουδάσουν.

Καθώς δέν ὑπῆρχαν εἰσαγωγικές ἐξετάσεις στό Πανεπιστήμιο, ὅλοι οἱ ἀπόφοιτοι γυμνασίου μποροῦσαν νά ἐγγραφοῦν σέ ὁποια σχολή ἤθελαν. Ἐνῶ ὅμως κατά τά πρῶτα χρόνια τῆς λειτουργίας τοῦ Πανεπιστημίου ἡ πλειοψηφία τῶν φοιτητῶν προτιμοῦσε τήν Ἰατρική Σχολή, ἀπό τή δεκαετία τοῦ 1850 παρατηρεῖται μία σταθερή καί συνεχής αὔξηση τῶν ἐγγραφομένων στή Νομική Σχολή. Οἱ νομικές σπουδές, ἐξάλλου, ἄνοιγαν τόν δρόμο καί γιά πολλά ἄλλα ἐπαγγέλματα ἐκτός ἀπό τή δικηγορία, ἐπαγγέλματα πού εἶχαν ἐπίσης ἰδιαίτερη αἴγλη: δικαστικά, διοικητικά, διπλωματικά ἤ προξενικά ἀξιώματα, ὅπως ἔλεγαν.

Ἔτσι, τήν ἐποχή πού ἱδρύθηκε ὁ πρῶτος δικηγορικός σύλλογος στήν Ἀθήνα, τό 1865, οἱ ἐγγραφές στή Νομική Σχολή ἀντιπροσώπευαν τό 58% τοῦ συνόλου[1]. Ὁ μεγάλος ἀριθμός τῶν φοιτητῶν της καί ὁ περιορισμένος ἀντίστοιχα ἀριθμός τῶν διδασκόντων δημιουργοῦσε βέβαια καί τότε προβλήματα ἀνάλογα μέ τά σημερινά. Τό 1878 ἀναφέρεται ὅτι φοιτοῦσαν 608 φοιτητές, ἐνῶ δίδασκαν 12 καθηγητές καί 7 ὑφηγητές· δέκα χρόνια ἀργότερα, τό 1888, οἱ φοιτητές εἶχαν αὐξηθεῖ σέ 1370 ἐνῶ τό διδακτικό προσωπικό ἐξακολουθοῦσε νά ἀποτελεῖται ἀπό 11 καθηγητές καί 10 ὑφηγητές[2].

Οἱ σπουδές στή Νομική Σχολή διαρκοῦσαν τέσσερα χρόνια, χωρίς

---

1. Βάσιας Τσοκόπουλος, "Ἐπιλογή σπουδῶν καί παραγωγικές δυνάμεις: μία περιοδολόγηση (1837-1930)", *Πανεπιστήμιο: Ἰδεολογία καί Παιδεία. Ἱστορική διάσταση καί προοπτικές*, τ. Β΄, Ἀθήνα 1989, σ. 463.

2. Σπύρος Ν. Τρωϊάνος, "Τό Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν τό 1879/1880 ὅπως τό εἶδε ἕνας Γερμανός ἐπισκέπτης", *Πανεπιστήμιο*, ὅ.π., τ. Α΄, σ. 109· Βλάσης Γαβριηλίδης, *Πανελλήνιος Σύντροφος Ἡμερολόγιον 1890*, Ἀθήνα 1889, σσ. 170-171 καί 187.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἐνδιάμεσες ἐτήσιες ἐξετάσεις. Οἱ πτυχιοῦχοι διαιροῦνταν σέ δύο κατηγορίες: σέ διδάκτορες, οἱ ὁποῖοι εἶχαν καλή βαθμολογία καί ἦσαν οἱ περισσότεροι, καί σέ τελειοδίδακτους ἤ προλύτες, πού εἶχαν χαμηλότερη βαθμολογία. Τόσο οἱ μέν ὅσο καί οἱ δέ μποροῦσαν χωρίς διάκριση νά γίνουν δικηγόροι· ὁρισμένοι μάλιστα ἐπιφανεῖς δικηγόροι, δικαστές καί βουλευτές εἶχαν τελειώσει τίς σπουδές τους ὡς τελειοδίδακτοι, ὅπως γιά παράδειγμα ὁ ἐφέτης Εὐθύμιος Καράκαλος, ὁ ὁποῖος λόγω τῶν προσπαθειῶν του, παράλληλα μέ τή δικαστική του σταδιοδρομία, νά προωθήσει τήν ἀγορά τῆς σταφίδας στή Ρωσία ὀνομάσθηκε σταυροφόρος τῆς σταφίδας, ὁ δικηγόρος καί πολιτικός Πέτρος Ἀντ. Μαυρομιχάλης, ὁ ὁποῖος ἐκλεγόταν πολλά χρόνια βουλευτής, διετέλεσε ἀντιπρόεδρος τῆς Βουλῆς καί τελείωσε τή σταδιοδρομία του ὡς δήμαρχος Καλαμῶν, ἤ ὁ δικηγόρος Σῖμος Μπαλάνος, πού ἐξέδιδε τό περιοδικό *Ἐφημερίς τῆς Ἑλληνικῆς καί Γαλλικῆς Νομολογίας* καί ἦταν μέλος τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου τοῦ Δικηγορικοῦ Συλλόγου Ἀθηνῶν τοῦ 1883[3].

Γιά νά διορισθεῖ κανείς δικηγόρος ἔπρεπε νά ἔχει πτυχίο τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἤ ἄλλου τοῦ ἐξωτερικοῦ, νά ἔχει συμπληρώσει τό 21ο ἔτος τῆς ἡλικίας του καί νά ἔχει μαθητεύσει κοντά σέ κάποιον δικηγόρο ἐπί ἕνα χρόνο, πρίν ὑποβληθεῖ στίς ἐξετάσεις πού ἀπαιτοῦνταν γιά τήν ἄδεια ἀσκήσεως τοῦ δικηγορικοῦ ἐπαγγέλματος —στοιχεῖα πού δέν ἔχουν μεταβληθεῖ οὐσιωδῶς μέχρι σήμερα.

Σέ μία ἐποχή ὅπου οἱ γυναῖκες δέν εἶχαν ἀκόμη τό δικαίωμα τοῦ ἐκλέγειν καί οὔτε βέβαια τοῦ ἐκλέγεσθαι, δέν ἠχεῖ παράξενο τό γεγονός ὅτι δικηγόροι ἦσαν μόνον ἄνδρες· ἡ νομοθεσία δέν προέβλεπε τόν διορισμό γυναίκας ὡς δικηγόρου. Ὅταν τό 1900 ψηφίσθηκε στή Γαλλία νόμος, πού ἐπέτρεψε στίς γυναῖκες νά δικηγοροῦν, στήν Ἑλλάδα οἱ νομικοί κύκλοι αἰσθάνονταν εὐτυχεῖς πού οἱ Ἑλληνίδες δέν εἶχαν τέτοιες ἀξιώσεις, γιατί θεωροῦσαν ὅτι "αἱ κοινωνικαί ἀνάγκαι ἐπιβάλλουσι πλέον τήν ἀποδοχήν τῶν γυναικῶν εἴς τινα ἐπαγγέλματα, ἡ στοιχειώδης ὅμως σύνεσις ὑπαγορεύει ὅπως περιορισθῶσιν αὗται εἰς ἐκεῖνα μόνον, ἅτινα εὐχερέστερον δύνανται νά συμβιβασθῶσι πρός τήν ἑαυτῆς φύσιν"· καί ἡ δικηγορία δέν συμβιβαζόταν[4].

Ὁ μεγάλος ἀριθμός τῶν φοιτητῶν τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καί ὁ ἐπίσης σημαντικός ἀριθμός Ἑλλήνων φοιτητῶν σέ ἀντίστοιχες σχολές τοῦ ἐξωτερικοῦ, εἶχαν ὡς φυσικό ἀποτέλεσμα τήν ὑπερπληθώρα τῶν δικηγόρων, τή δικηγοροπλήμμυρα, ὅπως χαρακτηριστικά τήν

---

3. Μιλτιάδης Βενιζέλος, *Λογοδοσία*, Μέρος Β΄, Πίνακες, Ἀθήνα 1867, σ. 13.

4. Στάμος Παπαφράγκος, "Ἡ γυνή δικηγόρος", *Νομική Ἐπιθεώρησις*, τ. Α΄, 1901-1902, Ἀθήνα 1902, σ. 254.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἀποκαλοῦσαν. Ἀρχικά ὁ νόμος προέβλεπε ὅτι ὁ ἀριθμός τῶν διοριζομένων δικηγόρων σέ κάθε δικαστική περιφέρεια θά προσδιοριζόταν ἀπό τήν κυβέρνηση, μετά ἀπό γνωμοδότηση τοῦ ἁρμόδιου δικαστηρίου. Ἡ περιοριστική αὐτή διάταξη ἔμεινε ἀνεφάρμοστη, ἕως ὅτου καταργήθηκε, ἀφήνοντας ἐλεύθερο τόν ἀριθμό τῶν δικηγόρων πού μποροῦσαν νά διορισθοῦν σέ κάθε δικαστήριο. Ἐνῶ ὅμως ὑπῆρχε μία συνεχής διαμαρτυρία τῶν δικηγόρων γιά τόν μεγάλο ἀριθμό τους καί ἐνῶ ἐπανειλημμένως ἔγιναν προτάσεις, ἀπό τόν νομικό κυρίως τύπο, νά προκαθορισθεῖ νομοθετικά συγκεκριμένος ἀριθμός δικηγόρων σέ κάθε δικαστική περιφέρεια ἀνάλογα μέ τόν πληθυσμό της, ἡ πλειοψηφία τους δέν φαίνεται νά τό ἐπιθυμοῦσε.

Στά τέλη τοῦ 19ου αἰώνα ὑπῆρχαν σέ ὅλο τό κράτος περίπου 2.100 δικηγόροι. Μέσα σέ τριανταπέντε χρόνια, ἀπό τό 1853 μέχρι τό 1889, εἶχαν ὀκταπλασιασθεῖ: Τό 1853 ἀναφέρονται 252, τό 1861 αὐξάνονται σέ 394, τό 1870 σχεδόν τριπλασιάζονται καί ἀναφέρονται 1.141, τό 1879 αὐξάνονται σέ 1.690 καί τό 1889 σέ 2.084[5].

Συγκρίνοντας τούς ἀριθμούς πού ἀναφέρονται, παρατηροῦμε σημαντική αὔξηση μετά τήν Ἕνωση τῶν Ἑπτανήσων τό 1864, καθώς τά Ἑπτάνησα διέθεταν ἀξιόλογη δικαστική ὀργάνωση καί δικηγορικό σῶμα, ἐνῶ ἀντίθετα ἡ προσάρτηση τῆς Θεσσαλίας τό 1881 δέν φαίνεται νά ἐπηρέασε καθόλου τόν ρυθμό αὔξησης.

Στά Ἑπτάνησα εἶχε ἰδιαίτερη ἀνάπτυξη καί τό σῶμα τῶν ὑποδικηγόρων, πού ἀριθμοῦσε κατά τήν ἐποχή τῆς Ἕνωσης περίπου διακόσια ἄτομα καί πού ἐθεωρεῖτο ἀνώτερο ἀπό αὐτό τῶν δικολάβων τῆς ὑπόλοιπης Ἑλλάδας. Οἱ ὑποδικηγόροι ἔπρεπε νά ἔχουν ὁρισμένη μόρφωση, διορίζονταν μετά ἀπό ἐξετάσεις σέ πρακτικά θέματα δικαίου καί δικηγοροῦσαν στά εἰρηνοδικεῖα καί τά πρωτοδικεῖα. Μετά τήν Ἕνωση περιορίστηκαν στά εἰρηνοδικεῖα καί τά πταισματοδικεῖα, ρύθμιση πού προκάλεσε ἔντονες διαμαρτυρίες καί εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τή σταδιακή ἐξαφάνιση τοῦ κλάδου[6]. Οἱ δικολάβοι ἀντίστοιχα, πρακτικοί δικηγόροι χωρίς πτυχίο, δικηγοροῦσαν ἀρχικά σέ ὅλα τά εἰρηνοδικεῖα τοῦ κράτους, ἀλλά ἀργότερα περιορίσθηκαν σέ ὁρισμένα μόνο, πού λειτουργοῦσαν ἐκτός ἕδρας πρωτοδικείου, καί ἐφ' ὅσον δέν ὑπῆρχαν ἐπαρκεῖς δικηγόροι.

Σύμφωνα μέ τήν ἀπογραφή τοῦ 1889, σέ ὅλο τό κράτος ἀντιστοιχοῦσε ἕνας δικηγόρος σέ 1.150 κατοίκους. Καθώς ὅμως δέν ἀσκοῦσαν ὅλοι δικη-

---

5. Βλάσης Γαβριηλίδης, *Πανελλήνιος Σύντροφος Ἡμερολόγιον 1893*, Ἀθήνα 1892, σ. 197· R.A.H. Bickford-Smith, *Greece under King George*, Λονδίνο 1893, σ. 76.

6. Σπύρος Βερύκιος, *Ἱστορία τῶν "Ηνωμένων Κρατῶν' τῶν Ἰονίων Νήσων. Ἡ ἀποκληθεῖσα Βρεττανική Προστασία' καί οἱ ἀγῶνες τῶν Ἑπτανησίων διά τήν Ἐθνικήν Ἀποκατάστασιν, 1815-1864*, Ἀθήνα 1964, σσ. 208-209.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

γορία, ὅπως ἐξάλλου συμβαίνει καί σήμερα, ἡ ἀναλογία στήν πραγματικότητα φαίνεται ὅτι ἦταν ἕνας σέ 1.500 κατοίκους, πράγμα τό ὁποῖο σήμαινε ὅτι ἀναλογικά οἱ δικηγόροι στήν Ἑλλάδα ἦταν τριπλάσιοι ἀπό ὅ,τι στή Γαλλία, ὅπου ἀναλογοῦσε ἕνας σέ 4.760 κατοίκους, καί τετραπλάσιοι ἀπό ὅ,τι στή Γερμανία, ὅπου ἀναλογοῦσε ἕνας σέ 6.420 κατοίκους[7]. Ἂς σημειωθεῖ ὅτι τό 1993, 100 χρόνια ἀργότερα, σύμφωνα μέ τά ἐπίσημα στοιχεῖα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Κοινότητας, στήν Ἑλλάδα ἀντιστοιχοῦσε ἕνας δικηγόρος σέ 380 κατοίκους, στή Γαλλία ἕνας σέ 2.380 καί στή Γερμανία ἕνας σέ 1.250 κατοίκους.

Οἱ δικηγόροι τοῦ 19ου αἰώνα παρουσίαζαν αὐξημένη κινητικότητα· στήν Ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως δημοσιεύονταν συνεχῶς μεταθέσεις τους ἀπό τό ἕνα πρωτοδικεῖο στό ἄλλο. Ἀρκετοί ἄρχιζαν τή σταδιοδρομία τους στήν ἰδιαίτερη πατρίδα τους καί ἀργότερα μετέφεραν τήν ἐπαγγελματική τους δραστηριότητα στήν Ἀθήνα, ἀλλά δέν ἦταν σπάνιο καί τό ἀντίθετο, σέ μικρότερη βέβαια ἔκταση. Συχνές ἦταν καί οἱ μεταθέσεις ἀπό ἕνα ἐπαρχιακό πρωτοδικεῖο σέ ἄλλο, ἐνῶ δέν ἔλειπαν καί οἱ παραιτήσεις δικηγόρων καί οἱ ἐπαναδιορισμοί τους στό ἴδιο ἤ ἄλλο δικαστήριο.

Στήν πρωτεύουσα πάντως εἶχαν συγκεντρωθεῖ οἱ περισσότεροι. Ἀπό τό 1865 μέχρι τό 1909 διορίσθηκαν στήν Ἀθήνα συνολικά 1.387 δικηγόροι. Στήν ἀπογραφή τοῦ 1879 ἀπογράφονται στήν πρωτεύουσα 349, σέ αὐτή τοῦ 1889 περί τούς 630, ἐνῶ σέ ὁδηγούς τῶν Ἀθηνῶν τοῦ 1875, τοῦ 1892 καί τοῦ 1900 καταγράφονται ἀντίστοιχα οἱ διευθύνσεις 172, 195 καί 278 δικηγορικῶν γραφείων[8].

Ὡστόσο, παρά τή συνεχή αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς πρωτεύουσας, πού κατά τή διάρκεια αὐτοῦ τοῦ διαστήματος ὑπέρδιπλασιάσθηκε, ἐπί εἴκοσι χρόνια, ἀπό τό 1883, ὅταν ἱδρύθηκε ὁ δεύτερος σύλλογος, μέχρι τό 1901, ἀναφέρεται σταθερά ὅτι πραγματική δικηγορία ἀσκοῦσαν 400 δικηγόροι[9].

---

7. *Θέμις*, τ. Α΄, 1890-1891, Ἀθήνα 1891, σσ. 38-39· πρβλ. Κων. Τσουκαλᾶς, *Κοινωνική ἀνάπτυξη καί κράτος. Ἡ συγκρότηση τοῦ δημοσίου χώρου στήν Ἑλλάδα*, 6η ἔκδ., Ἀθήνα 1993, σ. 153 κ. ἑ.

8. Ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν, *Στατιστική τῆς Ἑλλάδος. Πληθυσμός 1879*. Ἀθήνα 1881, Μέρος Β΄, Πίνακες, σσ. 112-113· *Θέμις*, τ. Α΄, ὅ.π., σσ. 38-39· Μιλτιάδης Μπούκας, *Ὁδηγός ἐμπορικός, γεωγραφικός καί ἱστορικός τῶν πλείστων κυριωτέρων πόλεων τῆς Ἑλλάδος τοῦ ἔτους 1875*, Ἀθήνα 1875, σσ. 62-67· Χ. Μακρίδης, *Ὁδηγός τῆς Ἑλλάδος, Ἐμπόριον, Βιομηχανία, Διοίκησις, 1892-3*, Ἀθήνα χ.χ., σσ. 55-57· Σ. Κουσουλίνος, *Ὁδηγός Ἀθηνῶν, Πειραιῶς καί τῶν κυριωτέρων πόλεων τῆς Ἑλλάδος, 1900*, Ἀθήνα 1900, σσ. 14-21· *Ἀθῆναι*, 16.2.1909.

9. *Δικηγορικός Σύλλογος Ἀθηνῶν*, τ. Α΄, Ἀθήνα 1884-1885, σ. 8· *Θέμις*, τ. Α΄, ὅ.π., σσ. 38-39 καί τ. ΣΤ΄, 1895-1896, Ἀθήνα 1896, σ. 367· *Ἐφημερίς τῶν Δικαστηρίων. Συμπλήρωμα τῆς Νομικῆς Ἐπιθεωρήσεως*, 4.11.1901.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Διορισμένοι βέβαια στά δικαστήρια τῶν Ἀθηνῶν ἦσαν πολλοί περισσότεροι· στούς φορολογικούς καταλόγους τῶν Ἀθηνῶν κατά τήν τριετία 1896-1898 ἦσαν ἐγγεγραμμένοι πάνω ἀπό 800 δικηγόροι καί κατά τήν ἑπόμενη τριετία 1899-1901 ἀκριβῶς 1.136[10].

Ὅπως ἀναφέρθηκε ὅμως ἤδη, δέν ἀσκοῦσαν ὅλοι οἱ δικηγόροι δικηγορία· ὁρισμένοι ἀπέβλεπαν σέ δικαστικές ἤ ἄλλες δημόσιες θέσεις, πού ἀπαιτοῦσαν δικηγορική προϋπηρεσία, ἄλλοι δικηγοροῦσαν γιά λίγο καί μετά ἐπιδίδονταν σέ ἄλλες δραστηριότητες καί ἄλλοι κατατάσσονταν ἐξ ἀρχῆς στούς δῆθεν ἀσκοῦντες τό δικηγορικό ἐπάγγελμα. Ἀναφέρονται μάλιστα καί δικηγόροι πού ἀσκοῦσαν τό ἐπάγγελμα τοῦ ἐμπόρου, μόνιμα ἐγκατεστημένοι σέ ἄλλη πόλη ἀπό αὐτή ὅπου ἦσαν διορισμένοι, παρά τήν ὑποχρέωσή τους νά κατοικοῦν στήν περιφέρεια τοῦ δικαστηρίου τους. Ἄν καί τό δικαίωμα τοῦ δικηγόρου νά ἀσκεῖ ἐμπορία δέν ἦταν ἀδιαμφισβήτητο, τό ἀσυμβίβαστο τῆς ἰδιότητάς του μέ αὐτῆς τοῦ ἐμπόρου δέν εἶχε τότε ἀκόμη θεσπισθεῖ νομοθετικά.

Τό δημόσιο, μέχρι νά ἰσχύσει ὁ θεσμός τῶν νομικῶν συμβούλων, χρησιμοποιοῦσε γιά τίς ὑποθέσεις του δικηγόρους τῶν Ἀθηνῶν, καί ἀπασχολοῦσε περίπου 100 μέ 110 ἐτησίως. Ἀπό αὐτούς οἱ περισσότεροι εἰσέπρατταν μικρά χρηματικά ποσά καί μόνο τό 25% περίπου ἀμειβόταν μέ ποσό πάνω ἀπό 1000 δραχμές τόν χρόνο, ἐλάχιστοι δέ εἰσέπρατταν πάνω ἀπό 3.000[11].

Οἱ δικηγόροι τῆς πρωτεύουσας μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὅτι διαιροῦνταν σέ τρεῖς κατηγορίες, ἀνάλογα μέ τήν πελατεία καί τή φήμη τους· ἀνάλογα ἦταν καί τά ἔσοδά τους. Στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1890 ὁ μεγαλύτερος ἀριθμός τῶν δικηγόρων ἀποτελοῦσε τήν τελευταία τάξη, ἐργαζόταν ἀποκλειστικά στά εἰρηνοδικεῖα καί ἀγωνιζόταν νά κερδίσει τό *τάλληρον τῆς ἡμέρας*· ἡ μέση τάξη εἶχε ἔσοδα 500-1.000 δραχμές τόν μῆνα, ἐνῶ οἱ δικηγόροι πού ἀποτελοῦσαν τήν πραγματικά προνομιοῦχο πρώτη τάξη κέρδιζαν 3.000 ἤ καί 4.000 δραχμές τόν μῆνα καί ἦσαν τόσο λίγοι, πού μποροῦσαν νά μετρηθοῦν στά δάχτυλα[12].

Τό εἰσόδημα τῆς μέσης τάξης τῶν δικηγόρων δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ μικρό, ἄν λάβουμε ὑπ' ὄψη ὅτι τήν ἴδια ἐποχή ὁ πρωθυπουργός λάμβανε ὡς μισθό 1650 δραχμές μηνιαίως, οἱ ὑπουργοί 1250, ὁ Πρόεδρος τοῦ Ἀρείου Πάγου 800, οἱ ἀρεοπαγίτες 600, οἱ νομικοί σύμβουλοι τοῦ κράτους 700 καί

---

10. *Θέμις*, τ. ΣΤ΄, ὅ.π., σ. 367· *Ἐφημερίς τῶν Δικαστηρίων. Συμπλήρωμα τῆς Νομικῆς Ἐπιθεωρήσεως*, 4.11.1901.

11. Μιχ. Ταταράκης, *Ὁ περί νομικῶν συμβούλων θεσμός*, [Ἀθήνα 1884], σσ. 45-71.

12. Βλάσης Γαβριηλίδης, *Πανελλήνιος Σύντροφος Ἡμερολόγιον 1892*, Ἀθήνα 1891, σ. 202.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

οἱ ὑποστράτηγοι 590 δραχμές, ἐνῶ οἱ βουλευτές λίγο ἀργότερα ἔπαιρναν 1800 δραχμές ἀποζημίωση γιά κάθε τακτική βουλευτική σύνοδο. Ποσά δέ ἀνάλογα μέ τά ἔσοδα τῶν λίγων προνομιούχων δικηγόρων εἰσέπρατταν ὁ Διοικητής τῆς Ἐθνικῆς Τράπεζας, ὁ ὁποῖος λάμβανε ἐτησίως 50.000 δραχμές καί ὁ Ὑποδιοικητής της, ὁ ὁποῖος λάμβανε 44.000 ἐτησίως[13].

Τό περιορισμένο εἰσόδημα τῆς πλειοψηφίας τῶν δικηγόρων εἶχε ὡς αἰτία ἀφ' ἑνός μέν τόν μεγάλο ἀριθμό τους, ἀφ' ἑτέρου δέ τό γεγονός ὅτι ἡ πελατεία συγκεντρωνόταν σέ δύο κυρίως ὁμάδες, πανελλαδικά μέν στήν τάξη τῶν πολιτευομένων δικηγόρων, στήν Ἀθήνα δέ καί σέ αὐτή τῶν καθηγητῶν τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου.

Ἡ καθηγητική ἰδιότητα προσέδιδε πάντα ἐξαιρετικό γόητρο, πού προσήλκυε μεγάλη πελατεία· ἐξάλλου οἱ περισσότερες μεγάλες ἑταιρεῖες καί οἱ τράπεζες προτιμοῦσαν νά ἀπασχολοῦν καθηγητές ὡς δικηγόρους. Οἱ καθηγητές δέ τοῦ Πανεπιστημίου ἔχοντας μηνιαῖο μισθό 350-450 δραχμές, ἐπεδίωκαν μέσω τῆς ἄσκησης τῆς δικηγορίας τήν αὔξηση τοῦ εἰσοδήματός τους, ἐνῶ οἱ δικηγόροι ὑφηγητές, δεδομένου ὅτι δίδασκαν ὡς ἄμισθοι, δέν εἶχαν ἄλλη διέξοδο[14].

Οἱ πολιτευόμενοι πάλι ἀποτελοῦσαν ἄλλο πόλο ἕλξης, γιατί ἀφ' ἑνός μέν παρεῖχαν συνήθως τίς ὑπηρεσίες τους δωρεάν, ἀποσκοπώντας στήν ἀπόκτηση καί ἑδραίωση τῆς πολιτικῆς τους δύναμης, ἀφ' ἑτέρου δέ ἔπειθαν τούς πελάτες τους ὅτι ἡ παρουσία τους καί μόνο στά δικαστήρια ἐπηρέαζε ὑπέρ τῶν πελατῶν τους τούς δικαστές, πού ὑπολόγιζαν στήν ἀνταμοιβή τους μέ εὐνοϊκή μετάθεση ἤ προαγωγή.

Οἱ δικαστές βέβαια ἦσαν ἰσόβιοι, ἡ πολιτεία ὅμως, καί κατά συνέπεια ἡ πολιτική, ἐπενέβαινε στή σταδιοδρομία τους μέ συνεχεῖς μεταθέσεις, κυρίως μετά ἀπό κάθε κυβερνητική ἀλλαγή. Χαρακτηριστικά ἀναφέρεται ὅτι, ὅταν τό 1890 ἀνέλαβε τήν πρωθυπουργία ὁ Θεόδωρος Δηλιγιάννης, μέσα σέ ἕνα χρόνο ἔγιναν ἐπί συνόλου 212 δικαστῶν (ἐφετῶν καί πρωτοδικῶν) 204 μεταθέσεις, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ 191 ἀφοροῦσαν στούς 163 πρωτοδίκες[15].

Εὐλόγως λοιπόν ὁ κόσμος πίστευε ὅτι ὁ πολιτευόμενος δικηγόρος, ἰδίως δέ ὁ συμπολιτευόμενος, μποροῦσε νά ἐπηρεάσει τήν ἔκβαση τῆς δίκης. Ἔτσι παρά τό ὅτι οἱ ἄλλοι δικηγόροι διακήρυτταν ὅτι "ἀναμφισβητήτως ἡ τοιαύτη τοῦ διαδίκου πεποίθησις προέρχεται ἐκ πλάνης", πολλοί ἀπό τούς πελάτες τους θεωροῦσαν ὅτι ἡ βουλευτική ἰδιότητα προσέδιδε στόν δικηγόρο τή δύναμη νά ἐκδώσει ὅποια ἀπόφαση ἤθελε[16].

---

13. Βλάσης Γαβριηλίδης, Πανελλήνιος ...1892, *ὅ.π.*, σσ. 196-201· *Ἀθῆναι*, 5.5.1906.
14. Βλάσης Γαβριηλίδης, Πανελλήνιος ...1892, *ὅ.π.*, σ. 198.
15. *Θέμις*, τ. Γ΄, 1892-1893, Ἀθήνα 1893, σ. 30.
16. Νομική Ἐπιθεώρησις, *ὅ.π.*, σσ. 34 καί 130.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ἡ ἀπαγόρευση στούς καθηγητές νά δικηγοροῦν ἀπασχόλησε πολύ λιγότερο νομικούς καί πολιτικούς, ἀπό ὅ,τι ἡ ἀπαγόρευση στούς ἐν ἐνεργεία βουλευτές νά ἀσκοῦν τή δικηγορία. Τό 1880 ὁ βουλευτής Καλαμῶν Δημήτριος Τζάνες, δικηγόρος καί ὁ ἴδιος, κατέθεσε σχέδιο πρότασης νόμου, μέ τόν ὁποῖο θά ἀπαγορευόταν ἡ ἄσκηση τοῦ ἐπαγγέλματος τοῦ δικηγόρου ἀπό τούς βουλευτές κατά τή διάρκεια τῆς βουλευτικῆς συνόδου. Ἡ πρόταση ἀπορρίφθηκε ἀπό τήν ἁρμόδια ἐπιτροπή τῆς Βουλῆς, ὡς ἀντισυνταγματική, διότι ἀντέβαινε στίς διατάξεις τοῦ Συντάγματος, οἱ ὁποῖες καθόριζαν περιοριστικῶς ποιά καθήκοντα ἦσαν ἀσυμβίβαστα μέ αὐτά τοῦ βουλευτῆ, καί αὐτά ἦσαν μόνο τά τοῦ ἐμμίσθου δημοσίου ὑπαλλήλου καί τοῦ δημάρχου. Ὁ δικηγόρος διοριζόταν μέν ἀπό τήν κυβέρνηση, δέν ἦταν ὅμως ἔμμισθος δημόσιος ὑπάλληλος. Ἐξάλλου, ὑποστηρίχθηκε τότε, γιατί θά ἔπρεπε νά ἀπαγορευθεῖ στούς βουλευτές μόνο ἡ ἄσκηση τῆς δικηγορίας καί ὄχι ὁποιουδήποτε ἄλλου ἐπαγγέλματος[17]; Θέμα πού ἔμελλε νά ἀπασχολήσει τή Βουλή καί στίς μέρες μας —120 χρόνια ἀργότερα— κατά τήν ἀναθεώρηση τοῦ Συντάγματος τό 2001[18].

Τό θέμα τῆς ἀπαγόρευσης τῆς ἄσκησης τοῦ δικηγορικοῦ ἐπαγγέλματος ἀπό τούς ἐκλεγόμενους βουλευτές ἐπανῆλθε στή Βουλή, στήν ἑπόμενη σύνοδο, μέ πρωτοβουλία κυρίως στρατιωτικῶν βουλευτῶν· ἡ ἰδιότητα τοῦ ἐν ἐνεργεία ἀξιωματικοῦ σύμφωνα μέ τό Σύνταγμα δέν ἦταν ἀσυμβίβαστη μέ αὐτή τοῦ βουλευτῆ, ἐκλεγόμενοι ὅμως οἱ στρατιωτικοί, τίθενταν ὑποχρεωτικῶς σέ διαθεσιμότητα γιά ὅσο διάστημα ἦσαν βουλευτές. Οἱ ἀξιωματικοί Χρήστος Σολιώτης, Κωνσταντίνος Κουμουνδοῦρος καί Παναγιώτης Τριγγέτας, ὁ στρατιωτικός γιατρός Ἰωάννης Στεφανόπουλος καί ὁ δικηγόρος Ἠλίας Παλαμίδης κατέθεσαν τό 1882 νέα πρόταση νόμου, ἡ ὁποία ὅμως προσέκρουσε στήν ἀντίδραση τῶν ἄμεσα ἐνδιαφερομένων, πού θά ἔπρεπε καί νά τήν ψηφίσουν, καί ἀπορρίφθηκε. Τήν ἴδια τύχη εἶχαν καί οἱ παρόμοιες προτάσεις πού κατατέθηκαν τό 1886 καί τό 1891 ἀπό τούς βουλευτές

---

17. *Παράρτημα Ἐφημερίδος Συζητήσεων τῆς Βουλῆς*, Η΄. Α΄., σ. τλγ΄.

18. Τό θέμα, ἀφοῦ ἐξακολούθησε νά ἀπασχολεῖ νομικούς καί πολιτικούς ἐπί χρόνια καί ἀφοῦ συζητήθηκε στά πανελλήνια συνέδρια τῶν δικηγορικῶν συλλόγων τό 1934 καί 1935, φαίνεται νά λύνεται ὁριστικῶς στίς μέρες μας, μέ τήν ἀναθεώρηση τοῦ Συντάγματος πού ἔγινε τό 2001. Κατά τά τελευταῖα χρόνια, ἐνῶ τό 1989 καθιερώθηκε νομοθετικά ἡ μερική ἀναστολή τῆς ἄδειας ἄσκησης τοῦ δικηγορικοῦ ἐπαγγέλματος γιά τούς καθηγητές καί τούς εὐρωβουλευτές (ν. 1868/1989, ἄρθ. 16), νεώτερος νόμος τοῦ 1995 ἀπαγορεύει στούς βουλευτές καί τούς εὐρωβουλευτές μόνο τήν ἐνασχόληση μέ δίκες πού ἔχουν σχέση μέ ναρκωτικά (ν. 2298/1995, ἄρθ. 16 § 20)· θεσπίζει δηλαδή ἀπαγόρευση εἰδική, πού δέν ἀποτελεῖ ἀναστολή. Τό ἀναθεωρημένο ὅμως Σύνταγμα τοῦ 2001 προβλέπει πλέον τό ἀσυμβίβαστο τῆς ἰδιότητας τοῦ βουλευτῆ μέ τήν ἄσκηση ὁποιουδήποτε ἐπαγγέλματος.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Γεώργιο Φιλάρετο, δικηγόρο, καί Θεόδωρο Φλογαΐτη, δικηγόρο καί ὑφηγητή, καθώς καί οἱ προτάσεις νά μή χρησιμοποιεῖ τό δημόσιο ὡς δικηγόρους τούς ἐν ἐνεργεία βουλευτές καί νά μήν παρίστανται οἱ βουλευτές στά ποινικά δικαστήρια τῆς ἐκλογικῆς τους περιφέρειας[19].

Οἱ δικηγόροι τοῦ 19ου αἰώνα, ἐκτός ἀπό τόν μεγάλο ἀριθμό τους καί τόν ἀνταγωνισμό τῶν καθηγητῶν καί τῶν πολιτευτῶν, κατά τήν ἄσκηση τοῦ ἐπαγγέλματός τους εἶχαν νά ἀντιμετωπίσουν καί ἕναν ἄλλο δυσμενή παράγοντα, τήν *πάσχουσα* δικαιοσύνη, στή λειτουργία τῆς ὁποίας ὑπῆρχαν πολλά τρωτά. Ὁ ὀργανισμός τῆς λειτουργίας τῶν δικαστηρίων ἦταν ἀτελής, ἡ πολιτική ἐπενέβαινε ποικιλοτρόπως τόσο στή λειτουργία τῶν δικαστηρίων ὅσο καί στήν ἀπονομή τῆς δικαιοσύνης, ὑπῆρχε παντελής ἔλλειψη εὐπρόσωπης στέγης γιά τά δικαστήρια καί τέλος οἱ δικαστές ἀφ' ἑνός μέν ἀντιμετώπιζαν τούς δικηγόρους συχνά κατά τρόπο ἀπάδοντα πρός τήν ἀξιοπρέπειά τους, ἀφ' ἑτέρου δέ σέ κάθε δημόσια κριτική ἀντιδροῦσαν μέ κατάχρηση τῆς πειθαρχικῆς ἐξουσίας πού διέθεταν ἐπί αὐτῶν[20].

Συγχρόνως παρετηρεῖτο μονίμως τέτοια καθυστέρηση στήν ἐκδίκαση τῶν ὑποθέσεων, ὥστε κατά τίς σπάνιες περιπτώσεις πού ἐκδικάζονταν ὅλες οἱ ὑποθέσεις ἑνός δικαστηρίου, τό γεγονός ἑορτάζετο μέ συμπόσιο πού παρέθεταν οἱ δικηγόροι πρός τιμήν τῶν συγκεκριμένων δικαστῶν. Γιά νά ἀντιληφθεῖ κανείς τήν τάξη μεγέθους τῶν καθυστερήσεων αὐτῶν, ἀναφέρεται ἐνδεικτικά ὅτι τό 1866 στό Ἐφετεῖο Ἀθηνῶν ἐκκρεμοῦσαν 3.000 ὑποθέσεις, τό 1884 τό ἴδιο αὐτό δικαστήριο ἐξέδωσε 1470 ἀποφάσεις καί ἄφησε ἐκκρεμεῖς 3.500 ὑποθέσεις, ἐνῶ τό 1891 τά πρωτοδικεῖα ὅλης τῆς χώρας ἐξέδωσαν 37.600 ἀποφάσεις καί ἄφησαν ἐκκρεμεῖς 11.000 ὑποθέσεις[21].

Ὅπως ἀναφέρθηκε ἤδη, τό δικηγορικό σῶμα ἦταν πολυπληθές, δέν μπορεῖ ὅμως κανείς νά ἰσχυρισθεῖ τό ἴδιο καί γιά τό δικαστικό· οἱ δικαστές ἀπό τά μέσα τοῦ 19ου αἰώνα μέχρι τό τέλος του διπλασιάσθηκαν, τή στιγμή πού οἱ δικηγόροι στό ἴδιο διάστημα σχεδόν δεκαπλασιάσθηκαν. Τό 1857 σέ ὅλη τήν Ἑλλάδα ὑπῆρχαν 10 πρωτοδικεῖα, 2 ἐφετεῖα καί ὁ Ἄρειος Πάγος ἐνῶ τό δικαστικό σῶμα ἀπαρτιζόταν ἀπό 77 πρωτοδίκες, 22 ἐφέτες καί 8 ἀρεοπαγίτες. Ὅταν τό Ἑλληνικό Βασίλειο αὔξησε τά ὅρια τῆς ἐπικράτειάς του μέ τήν Ἕνωση τῶν Ἑπτανήσων καί τήν προσάρτηση τῆς Θεσσαλίας καί ὁ πληθυσμός του διπλασιάσθηκε, τά πρωτοδικεῖα αὐξήθηκαν σέ 22 καί τά ἐφετεῖα σέ 5, ἐνῶ τό δικαστικό σῶμα ἀπαρτιζόταν πλέον ἀπό 163 πρωτοδίκες, 49 ἐφέτες καί 15 ἀρεοπαγίτες· οἱ ἀριθμοί αὐτοί παρέμειναν ἀμετά-

---

19. *Θέμις*, τ. Ζ΄, 1896-1897, Ἀθήνα 1897, σ. 64· Νομική Ἐπιθεώρησις, *ὅ.π.*, σ. 212.

20. Γιά παράδειγμα *Θέμις*, τ. Β΄, 1891-1892, Ἀθήνα 1892, σ. 477.

21. *Ἐφημερίς Νομική καί τῶν Ἀγγελιῶν*, 4.6.1866· *Δικηγορικός Σύλλογος Ἀθηνῶν*, τ. Β΄, Ἀθήνα 1885-1886, σσ. 39-40· Θέμις, τ. Γ΄, *ὅ.π.*, σσ. 94-95.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

βλητοι μέχρι τά τέλη τοῦ αἰώνα[22]. Ἀπό τά δικαστήρια ὅλου τοῦ κράτους, ἐκεῖνα πού διέθεταν τούς περισσότερους δικαστές ἦταν αὐτά τῆς πρωτεύουσας· τό Ἐφετεῖο Ἀθηνῶν εἶχε 16 ἐφέτες καί τό Πρωτοδικεῖο Ἀθηνῶν 23 πρωτοδίκες[23].

Σέ στατιστικές πού δημοσιεύονταν σχετικά μέ τήν παραγωγικότητα τῶν δικαστῶν, παρατηροῦμε ὅτι ἀπό τό 1857 μέχρι τό 1891 ὁ ἀριθμός τῶν ἀποφάσεων πού ἐξέδιδε ὁ Ἄρειος Πάγος, παρά τόν διπλασιασμό τοῦ πληθυσμοῦ, οὐσιαστικά δέν ἄλλαξε, ἐνῶ οἱ ἀποφάσεις τῶν ἐφετείων καί τῶν πρωτοδικείων ἀκολούθησαν τόν ρυθμό τῆς αὔξησης τοῦ πληθυσμοῦ καί διπλασιάσθηκαν, ἡ δέ παραγωγικότητα τῶν ἐφετῶν καί τῶν πρωτοδικῶν κατά τό διάστημα αὐτό παρέμεινε περίπου στά ἴδια ἐπίπεδα, ἐνῶ τῶν ἀρεοπαγιτῶν μειώθηκε στό μισό. Κατά μέσον ὅρο σέ κάθε πρωτοδίκη ἀναλογοῦσαν 18-20 ἀποφάσεις τόν μῆνα, σέ κάθε ἐφέτη 8 καί σέ κάθε ἀρεοπαγίτη 4 τό 1857 καί 2 τό 1891[24].

Τά αἰτήματα τοῦ δικηγορικοῦ σώματος, σχετικά μέ τή βελτίωση τῶν συνθηκῶν ἄσκησης τοῦ ἐπαγγέλματός τους, ἱκανοποιοῦνταν συνήθως κατά τρόπο προσωρινό καί ἀλυσιτελή, ὥστε μετά ἀπό ἕνα διάστημα νά συσσωρεύονται οἱ δυσαρέσκειες καί νά ἐπαναλαμβάνονται πάλι τά αἰτήματα. Ἀποτελεῖ δέ θέμα, τό ὁποῖο ἀξίζει νά διερευνηθεῖ περαιτέρω, πῶς τό γενικῶς πολύ προβεβλημένο σῶμα τῶν δικηγόρων, μέ τόσους ἐκπροσώπους στήν πολιτική, στή Βουλή καί στήν κυβέρνηση, δέν ἐπέβαλε τόν σεβασμό τοῦ ἐπαγγέλματός του ἀπό δικαστές καί πολιτικούς. Ἀξίζει νά παρατηρηθεῖ ὅτι τά προβλήματα πού ἀντιμετώπιζαν οἱ δικηγόροι τοῦ 19ου αἰώνα, δηλαδή ὁ μεγάλος ἀριθμός τους, ἡ ἄνιση κατανομή τῆς πελατείας, ἡ ἄσκηση δικηγορίας ἀπό τούς βουλευτές, ἡ ἄσκηση τοῦ ἐπαγγέλματος ὑπό συνθῆκες πού συχνά ἔθιγαν τήν ἀξιοπρέπειά τους, ἡ ἔλλειψη κατάλληλων δικαστικῶν αἰθουσῶν καί ἡ καθυστέρηση τῆς ἔκδοσης τῶν ἀποφάσεων, παρέμειναν τελικά προβλήματα διαχρονικά.

Αὐτά κυρίως τά προβλήματα καλοῦνταν νά λύσουν οἱ δικηγορικοί σύλλογοι, ὡς ἐπαγγελματικοί σύλλογοι. Ὡς ἐπιστημονικοί δέ, καλοῦνταν παράλληλα νά ἀσχοληθοῦν γενικότερα μέ τήν ἐπιστήμη τοῦ δικαίου, τήν ἑρμηνεία τῶν διαφόρων νόμων καί τή σύνταξη νομοσχεδίων πού θά βελτίωναν ἤ θά συμπλήρωναν τό ἰσχῦον δίκαιο. Καλοῦνταν ὅμως ἀκόμη νά λύσουν καί προβλήματα τοπικά καί μέ ὅλως ἰδιάζοντα χαρακτήρα, ὅπως γιά παράδειγμα στήν Κεφαλονιά, ὅπου ἡ ἵδρυση δικηγορικοῦ συλλόγου ἀναμενόταν νά ἐπιδράσει στήν ἐξάλειψη τῆς ξενικῆς ὁρολογίας, πού ἐξα-

---

22. Θέμις, τ. Γ΄, *ὅ.π.*, σσ. 94-95.
23. Δικηγορικός Σύλλογος Ἀθηνῶν, τ. Β΄, *ὅ.π.*, σσ. 39-40.
24. Θέμις, τ. Γ΄, *ὅ.π.*, σσ. 94-95.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

κολουθοῦσαν νά χρησιμοποιοῦν οἱ δικηγόροι 20 ὁλόκληρα χρόνια μετά τήν Ἕνωση[25]. Μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου οἱ σύλλογοι θά ἀναλάμβαναν καί νά παρακολουθοῦν ἐάν ἡ ἄσκηση τῶν δικηγορικῶν καθηκόντων τῶν μελῶν τους γινόταν κατά τόν προσήκοντα τρόπο καί νά ἀποδοκιμάζουν τίς τυχόν παρεκτροπές, ἀσκώντας ἔτσι πειθαρχική ἐξουσία ἐπί τῶν μελῶν τους.

ΣΥΝΤΟΜΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΤΗΣ ΙΔΡΥΣΗΣ ΤΩΝ ΣΥΛΛΟΓΩΝ

Τό Σύνταγμα τοῦ 1864 ἦταν τό πρῶτο πού μερίμνησε γιά τή συνταγματική προστασία τοῦ δικαιώματος τοῦ συνεταιρίζεσθαι. Εἶναι ἄραγε τυχαία σύμπτωση ὅτι ἕνα χρόνο ἀργότερα, τό 1865, ἱδρύεται στήν Ἀθήνα ὁ πρῶτος δικηγορικός σύλλογος τῆς χώρας; Ὁ σύλλογος αὐτός ἐξακολούθησε νά δραστηριοποιεῖται ἐπί μία δεκαετία περίπου, νά προτείνει νομοθετικές μεταρρυθμίσεις καί νά λαμβάνει θέση σέ θέματα ἐθνικῆς σημασίας, ὅπως ἀκριβῶς καί οἱ δύο ἑπόμενοι σύλλογοι τοῦ 1883 καί τοῦ 1893. Σχεδόν δέ συγχρόνως μέ τή διάλυσή του ἄρχισε νά συζητεῖται καί τό θέμα τῆς νομοθετικῆς ρύθμισης τῆς ἵδρυσης καί λειτουργίας τῶν δικηγορικῶν συλλόγων. Ἡ πρώτη σχετική πρόταση, πού ἀπορρίφθηκε, ἔγινε στή Βουλή τό 1877 καί τό πρῶτο νομοσχέδιο περί δικηγορικῶν συλλόγων, πού καταρτίσθηκε, συντάχθηκε τό 1878.

Στά τέλη τοῦ 1883 ἱδρύθηκε ὁ δεύτερος κατά σειρά Δικηγορικός Συλλόγος Ἀθηνῶν, ὁ ὁποῖος λειτούργησε ἐπί τρία περίπου χρόνια καί εἶναι ὁ μόνος πού ἐξέδωσε καί περιοδικό μέ τό ὄνομά του, ὅπου δημοσιεύονταν νομικά ἄρθρα καί νομολογία.

Ἐν τῶ μεταξύ τό 1884 ἐπανῆλθε στή Βουλή τό θέμα τῆς ἀναγκαιότητας τῆς νομοθετικῆς ρύθμισης τῶν δικηγορικῶν συλλόγων, μέ τήν κατάθεση νομοσχεδίου πού δέν συζητήθηκε. Στά τέλη τοῦ 1889 οἱ δικηγόροι τῆς πρωτεύουσας ζητοῦν, χωρίς ἀποτέλεσμα, νά ὑποβληθεῖ καί πάλι τό νομοσχέδιο. Τό νομοσχέδιο ὑποβάλλεται τελικά τό 1891, συζητεῖται ἀλλά δέν ψηφίζεται καί τόν ἑπόμενο χρόνο, τό 1892, καταρτίζεται νέο νομοσχέδιο, τό ὁποῖο ὅμως δέν κατατίθεται κἄν στή Βουλή.

Στά τέλη τοῦ 1893 ἱδρύεται ὁ τρίτος κατά σειρά Δικηγορικός Σύλλογος Ἀθηνῶν, πού λειτουργεῖ ἐπί πέντε περίπου χρόνια. Χαρακτηριστικό τοῦ καταστατικοῦ τοῦ συλλόγου αὐτοῦ εἶναι ἡ μεγάλη σημασία πού ἀπέδιδε στήν πειθαρχική ἐξουσία του ἐπί τῶν μελῶν του, τήν ἄσκηση τῆς ὁποίας ρύθμιζε λεπτομερῶς. Ὁ σύλλογος ὑπέβαλε τό 1896 στόν Ὑπουργό Δικαιοσύνης νέο νομοσχέδιο περί δικηγορικῶν συλλόγων,

25. Δικηγορικός Σύλλογος Ἀθηνῶν, τ. Α΄, *ὅ.π.*, σ. 248.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἀρτιότερο τῶν προηγουμένων, τό ὁποῖο κατατέθηκε στή Βουλή, συζητήθηκε ἀλλά δέν ψηφίσθηκε.

Ὅταν διαλύθηκε καί ὁ τρίτος σύλλογος, στή θέση του ἱδρύθηκε τό 1900 ἐντευκτήριο τῶν δικηγόρων, πού σύντομα ἀκολούθησε καί αὐτό τήν ἴδια τύχη. Στόν 20ό αἰώνα πλέον, τό 1902 ἱδρύθηκε ὁ τέταρτος κατά σειρά σύλλογος, πού διαλύθηκε σχεδόν ἀμέσως μετά τήν ἵδρυσή του. Στά τέλη τοῦ 1905 ἱδρύεται ὁ πέμπτος κατά σειρά σύλλογος, ὁ ὁποῖος χωρίς νά ἔχει τήν ὑποστήριξη ὅλου τοῦ δικηγορικοῦ σώματος, ἐξακολουθεῖ νά λειτουργεῖ μέχρι τήν ψήφιση τοῦ νόμου περί δικηγορικῶν συλλόγων, πού ἐπιτέλους ψηφίζεται τό 1908, βασισμένος στό νομοσχέδιο τοῦ 1896. Τόν ἑπόμενο χρόνο, τόν Φεβρουάριο τοῦ 1909 ἱδρύεται ὁ σημερινός σύλλογος.

Ο ΔΙΚΗΓΟΡΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΑΘΗΝΩΝ ΤΟΥ 1865

Τόν Ἰανουάριο τοῦ 1865 ἱδρύεται στήν Ἀθήνα ὁ πρῶτος Δικηγορικός Σύλλογος. Μέλη του, σύμφωνα μέ τό καταστατικό του, μποροῦσαν νά εἶναι οἱ δικηγόροι ὄχι μόνο τῶν Ἀθηνῶν ἀλλά ὅλου τοῦ κράτους, ὅπως στούς πρώιμους δικηγορικούς συλλόγους τῆς Γαλλίας.

Τό καταστατικό του ὀνομαζόταν *κανονισμός* καί ἀποτελεῖτο ἀπό 21 ἄρθρα, στά ὁποῖα καθορίζονταν ὁ σκοπός τοῦ συλλόγου, τά τῶν συνεδριάσεων τῶν μελῶν, ὁ τρόπος ἐκλογῆς, τά καθήκοντα καί τά τῶν συνεδριάσεων τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου, τό ποσόν τῆς συνδρομῆς καί ἡ διαδικασία διαγραφῆς ὅσων καθυστεροῦσαν νά τήν καταβάλουν, καί τέλος τά τῆς ἔκδοσης νομικῆς ἐφημερίδας[26].

Ἡ ἵδρυση τοῦ συλλόγου χαιρετίσθηκε πανηγυρικά ἀπό τούς νομικούς κύκλους, μέ εὐχές νά ἀκολουθήσουν τό παράδειγμά του καί οἱ δικηγόροι τῶν ἄλλων πόλεων. Πράγματι, μετά ἀπό λίγους μῆνες, ἀναφέρεται ἡ ὕπαρξη δικηγορικοῦ συλλόγου στήν Καλαμάτα καί ἀκολουθεῖ ἡ ἵδρυση τοῦ Δικηγορικοῦ Συλλόγου Μεσολογγίου[27]. Τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1865 ἀναφέρεται καί Δικηγορικός Σύλλογος Κερκύρας *συσταθείς πρό πολλοῦ*, πιθανότατα ὅμως πρόκειται γιά σύλλογο ἱδρυθέντα ἐπί ἀγγλικῆς διοίκησης[28]. Θά πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι συχνά στόν ἡμερήσιο πολιτικό τύπο, ἀλλά καί στά νομικά περιοδικά, γίνεται ἀναφορά σέ δικηγορικό σύλλογο μιᾶς πόλης, ἐνῶ στήν πραγματικότητα πρόκειται γενικότερα γιά τό δικηγορικό σῶμα της καί ὄχι γιά σύλλογο. Συνήθως πρόκειται γιά ἀναφορές σέ δικηγόρους "οἵτινες τό-

---

26. *Κανονισμός τοῦ ἐν Ἀθήναις Δικηγορικοῦ Συλλόγου*, Ἀθήνα 1865.
27. *Ἀργολίς* Ναυπλίου, 13.3.1865· *Ἐφημερίς Νομική καί τῶν Ἀγγελιῶν*, 15.7.1866.
28. *Ἀλήθεια*, 22.10.1865.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σον ἐξόχως διακρίνονται εἰς τόν δικηγορικόν σύλλογον" ἤ "διαπρέπουν ἐν τῷ δικηγορικῷ συλλόγῳ"[29].

Ἡ ἀνάγκη ὕπαρξης δικηγορικοῦ συλλόγου στήν περιφέρεια κάθε πρωτοδικείου εἶχε ἀρχίσει ἀπό καιρό νά διαφαίνεται σέ ὅλες τίς πόλεις, στήν πρωτεύουσα ὅμως, ὅπου ἦταν συγκεντρωμένος ὁ μεγαλύτερος ἀριθμός τῶν δικηγόρων, ἡ ἀνάγκη αὐτή εἶχε καταστεῖ πλέον ἐπιτακτική. Μέ τήν ἵδρυση τοῦ συλλόγου ὅλοι εὐελπιστοῦσαν ὅτι θά βελτιωνόταν ὄχι μόνον ἡ θέση τῶν δικηγόρων καί οἱ συνθῆκες κάτω ἀπό τίς ὁποῖες ἀσκοῦσαν τό ἐπάγγελμά τους, ἀλλά καί ἡ ἀπονομή τῆς δικαιοσύνης.

Ὁ Δικηγορικός Σύλλογος Ἀθηνῶν ἱδρύθηκε μέ τή μορφή σωματείου καί εἶχε ὡς σκοπό τή συζήτηση ὅλων τῶν θεμάτων πού ἀφοροῦσαν στήν καλύτερη ρύθμιση τοῦ δικηγορικοῦ ἐπαγγέλματος, τήν ἔκδοση νομικῆς ἐφημερίδας καί τή συζήτηση ἄλλων ἀντικειμένων τῆς νομοθεσίας.

Ὑπεραισιόδοξο τό καταστατικό του, προέβλεπε τακτικές συνεδριάσεις τῶν μελῶν του κάθε ἑβδομάδα· ὁρίζετο μάλιστα ὅτι ἡ συνεδρίαση θά γινόταν κάθε Σάββατο στίς 8 μ.μ. Ἀρχικά τουλάχιστον, τά μέλη τοῦ συλλόγου συνεδρίαζαν πράγματι κάθε ἑβδομάδα, πιθανῶς στήν αἴθουσα τοῦ Πρωτοδικείου. Ἀναφέρεται ὅτι στίς συνεδριάσεις συμμετεῖχαν πάνω ἀπό ἑβδομήντα δικηγόροι —συνεπῶς τά μέλη τοῦ συλλόγου ἦταν ὁπωσδήποτε περισσότερα ἀπό 70.

Ὁ σύλλογος διοικεῖτο ἀπό ἑπταμελές διοικητικό συμβούλιο, στό ὁποῖο δέν συμπεριλαμβανόταν ὁ ταμίας καί οἱ τρεῖς γραμματεῖς. Στό πρῶτο διοικητικό συμβούλιο ἐκλέχθηκαν ἰδιαίτερα προβεβλημένοι δικηγόροι: πρόεδρος ὁ πρώην καθηγητής καί ὑποδιοικητής τότε τῆς Ἐθνικῆς Τράπεζας Μάρκος Ρενιέρης· ἀντιπρόεδρος ὁ πρώην ὑπουργός Δικαιοσύνης καθηγητής Παῦλος Καλλιγᾶς· σύμβουλοι ὁ καθηγητής Πέτρος Παπαρρηγόπουλος, ἀδελφός τοῦ ἱστοριογράφου, ὁ δικηγόρος καί τακτικός ἀρθρογράφος νομικῶν ἐφημερίδων Νικόλαος Πανταλέων, ὁ βουλευτής Κέας Κωνσταντίνος Κυπριάδης[30], ὁ πρώην ἀρεοπαγίτης καί ὑπουργός Δικαιοσύνης ἐπί Ὄθωνος Εὐστάθιος Δ. Ἡλιόπουλος καί ὁ ἐπίσης πρώην ὑπουργός Δικαιοσύνης καθηγητής Γεώργιος Ἀ. Ράλλης· ταμίας ὁ ὑφηγητής τότε καί μετέπειτα καθηγητής Κωνσταντίνος Ν. Κωστῆς καί γραμματεῖς οἱ Ἀλέξ. Κ. Πιττακός, Ἰωάννης Κυριακίδης, ὁ μετέπειτα βουλευτής Κέας, καί Δημήτριος Χαριτάκης, δικηγόρος Ἀθηνῶν καταγόμενος ἀπό τήν Σπάρτη, ἐκδότης τῆς "*Νομικῆς Μέλισσας*" καί μετέπειτα ἀρχικός προσωρινός πρόεδρος τοῦ δικηγορικοῦ συλλόγου

---

29. *Θέμις* ἤ *Ἐπιθεώρησις τῆς Ἑλληνικῆς Νομοθεσίας*, τ. Γ΄, Ἀθήνα 1847, σ. 477· *Φορολογούμενος* Πάτρας, 1.12.1856.

30. Βουλευτής ἐπί Ὄθωνος, ἐκλέχθηκε πάλι βουλευτής στίς ἐκλογές τοῦ 1865, λίγες μέρες μετά τήν ἐκλογή του στό διοικητικό συμβούλιο τοῦ συλλόγου.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τοῦ 1905. Στό ἑπόμενο συμβούλιο, τοῦ 1866, πρόεδρος ἐκλέχθηκε ὁ Εὐστάθιος Δ. Ἡλιόπουλος, ὁ ὁποῖος κατόπιν ἐκλέχθηκε βουλευτής Πατρῶν.

Σύντομα τό καταστατικό τροποποιήθηκε καί τό διοικητικό συμβούλιο ἀπέκτησε δύο ἀντιπροέδρους. Στίς ἀρχαιρεσίες τοῦ 1866 ἀναφέρεται ὅτι, μετά τήν αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀντιπροέδρων, ἐκλέχθηκε παμψηφεί ὁ Νικόλαος Πανταλέων, ὁ ὁποῖος ὅμως δέν ἀποδέχθηκε τήν ἐκλογή λόγω φόρτου ἐργασίας, ὅπως δέν εἶχε ἀποδεχθεῖ καί προηγούμενη ἐκλογή του ὡς ἀντιπροέδρου. Τό 1870 ἐκλέχθηκε πρόεδρος, ἐκλογή τήν ὁποία ἀποδέχθηκε ἀλλά δέν πρόλαβε νά χαρεῖ, γιατί δύο μῆνες ἀργότερα πέθανε[31].

Τό διοικητικό συμβούλιο πού ἐκλέχθηκε τό 1870 ἦταν ἑπταμελές, καί φαίνεται ὅτι περιλάμβανε καί τούς γραμματεῖς, ὄχι ὅμως τόν ταμία. Ἐκτός ἀπό τόν Πανταλέοντα, ἐκλέχθηκαν ἀντιπρόεδροι ὁ Ἰωάννης Βενέτης καί ὁ βουλευτής Ἑρμιονίδος Γεώργιος Μίλησης, γραμματεῖς οἱ Θεόπομπος Φιντικλῆς, Ἰωάννης Ἀπαλύρας, δικηγόρος καταγόμενος ἀπό τή Χίο, Παναγιώτης Τρακάκης καί ὁ Γεώργιος Παπαχρήστου, Ἐλευσίνιος[32].

Τό καταστατικό προέβλεπε ὅτι ἕνα μέρος ἀπό τά ἔσοδα τοῦ συλλόγου θά διατίθετο γιά τή συντήρηση τῆς αἴθουσας τῶν συνεδριάσεών του καί ἕνα μέρος γιά τήν ἔκδοση νομικῆς ἐφημερίδας. Ὅταν δέ θά αὐξάνονταν οἱ πόροι του, ὁ σύλλογος θά φρόντιζε ἀφ' ἑνός μέν νά ἱδρυθεῖ νομική βιβλιοθήκη, ἀφ' ἑτέρου δέ νά ἀπονέμονται βραβεῖα στούς ἀσχολούμενους μέ ἀξιόλογες νομικές μεταφράσεις ἤ μέ τή συγγραφή νομικῶν μελετῶν. Τήν ἔκδοση τῆς ἐφημερίδας, πού θά διανέμετο δωρεάν στά μέλη, θά ἀναλάμβανε ἕνας δικηγόρος ὑπό τήν ἐπίβλεψη ἑνός μέλους τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου. Τό καταστατικό προέβλεπε καί τή διαδικασία πού θά ἔπρεπε νά τηρηθεῖ σέ περίπτωση πού κάποια ἐργασία δέν ἐθεωρεῖτο ἄξια δημοσίευσης. Ἂν ὁ συντάκτης της ἐπέμενε νά δημοσιευθεῖ καί ἦταν μέλος τοῦ συλλόγου, τήν τελική ἀπόφαση θά τήν ἔπαιρνε ἡ γενική συνέλευση.

Ἡ βιβλιοθήκη ἄρχισε νά δημιουργεῖται σύντομα μετά τήν ἵδρυσή του καί ἀπό τά πρῶτα βιβλία πού δέχθηκε ἦταν οἱ νομικές διατριβές τοῦ Νεοκλῆ Καρατζᾶ, δικηγόρου στήν Πάτρα καί ἀργότερα προέδρου τοῦ —δεύτερου πιθανῶς κατά σειρά— δικηγορικοῦ συλλόγου Πατρῶν, πού ἱδρύθηκε τό 1887[33].

Ἀντίθετα ἡ νομική ἐφημερίδα, τήν ὁποία σκόπευε νά ἐκδώσει ὁ σύλλογος, δέν ἐκδόθηκε καί οἱ εἰδήσεις, οἱ ἐπιστολές καί τά ὑπομνήματά του φιλοξενήθηκαν στήν ἐφημερίδα τοῦ δικηγόρου Γεωργίου Π. Μαριολόπουλου.

---

31. *Ἐφημερίς Νομική καί τῶν Ἀγγελιῶν*, 27.6.1866· *Πνύξ*, 24.1.1870 καί 21.3.1870· *Ἀλήθεια*, 17.3.1870.

32. *Πνύξ*, 24.1.1870.

33. *Ἐφημερίς Νομική καί τῶν Ἀγγελιῶν*, 29.5.1866· *Ἐφημερίς*, 14.10.1887.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ὁ Μαριολόπουλος ἄρχισε νά ἐκδίδει τόν Μάϊο τοῦ 1866 τήν "*Ἐφημερίδα Νομική καί τῶν Ἀγγελιῶν*", ὅπου δημοσιεύονταν νομικές διατριβές, νομολογία τῶν Ἐφετείων καί τοῦ Ἀρείου Πάγου καί διάφορες εἰδήσεις νομικοῦ ἐνδιαφέροντος. Ὅταν ἀνακοινώθηκε ἡ ἔκδοσή της, κυκλοφόρησε ἡ φήμη ὅτι τό συντακτικό συμβούλιο τῆς ἐφημερίδας, στό ὁποῖο μετεῖχε καί ὁ προαναφερθείς Πανταλέων, διάκειτο ἐχθρικῶς πρός τόν Δικηγορικό Σύλλογο Ἀθηνῶν καί ὅτι ἡ ἐφημερίδα "*ἐξεδόθη πρός ἀντίπραξιν τοῦ Συλλόγου*". Ἔτσι στό ἑπόμενο φύλλο, "*πρός διασκέδασιν πάσης ἀμφιβολίας*", δημοσιεύθηκαν φιλοφρονητικές ἐπιστολές πού ἀντάλλαξαν ὁ ἐκδότης τῆς ἐφημερίδας καί ὁ πρόεδρος τοῦ συλλόγου[34].

Ὁ σύλλογος, ἀνταποκρινόμενος στίς προσδοκίες τοῦ νομικοῦ κόσμου, ἐνεργοποιήθηκε ἀμέσως μετά τή σύστασή του, ἀσχολούμενος στίς ἑβδομαδιαῖες συνεδριάσεις του μέ ἐπίκαιρα νομοθετικά θέματα καί κυρίως μέ αὐτά πού σχετίζονταν μέ τήν ἀπονομή τῆς δικαιοσύνης· τό παράδειγμά του ἀκολούθησαν καί οἱ σύλλογοι Καλαμῶν καί Μεσολογγίου.

Ἡ συνεχής ἐνασχόληση τῶν δικηγόρων μέ τήν ἐφαρμογή καί τήν ἑρμηνεία τῶν νόμων, λογικό ἦταν νά τούς καθιστᾶ κατ' ἐξοχήν ἱκανούς νά ἀντιλαμβάνονται τίς ἀτέλειες καί τίς ἐλλείψεις τῶν νόμων, καθώς καί τόν τρόπο θεραπείας τους, καί συνεπῶς ἄξιους νά προτείνουν χρήσιμες βελτιώσεις καί μεταρρυθμίσεις. Τό γενικό πολιτικό κλίμα τῆς ἐποχῆς ὅμως δέν εὐνοοῦσε τήν ἀνάπτυξη σημαντικῶν πρωτοβουλιῶν καί οἱ ἐνέργειες τοῦ συλλόγου προσέκρουσαν στήν κρατική δυσπιστία. Παρά τίς φιλελεύθερες ἐξαγγελίες της, ἡ πολιτεία δέν ἦταν ἀκόμη ἕτοιμη νά δεχθεῖ νά ἀναγνωρίσει στούς δικηγορικούς συλλόγους τήν ἁρμοδιότητα, πού ἤθελαν καί ἔπρεπε ἐξ ἄλλου νά ἔχουν: νά συζητοῦν δημοσίως καί νά προτείνουν λύσεις σέ διάφορα νομικά θέματα, μεταξύ τῶν ὁποίων καί σέ αὐτά πού ἀφοροῦσαν στήν ἀπονομή τῆς δικαιοσύνης καί στή δικαστική ὀργάνωση. Ἔτσι, κατά τά πρῶτα χρόνια τῆς λειτουργίας τοῦ Δικηγορικοῦ Συλλόγου Ἀθηνῶν, τά ὄργανα τοῦ κράτους, μέ τήν ἀνοχή τοῦ Ὑπουργοῦ Δικαιοσύνης, ἀγνοοῦσαν συστηματικά τίς προτάσεις του ἤ ἀκόμη καί τήν ἴδια τήν ὕπαρξή του, ἐνίοτε κατά τρόπο προσβλητικό.

Στίς τακτικές συνεδριάσεις τοῦ Συλλόγου τό 1865 συζητήθηκαν διά μακρῶν τά προβλήματα πού δημιουργοῦσε στήν ἀπονομή τῆς δικαιοσύνης ἡ κακή λειτουργία τῶν δικαστηρίων. Τά πρακτικά τῶν συζητήσεων αὐτῶν στάλθηκαν στόν Ὑπουργό Δικαιοσύνης μαζί μέ τίς προτάσεις τοῦ συλλόγου. Διαβιβάσθηκε ἐπίσης καί σχετική ἀναφορά τοῦ Δικηγορικοῦ Συλλόγου Καλαμῶν. Ὁ ὑπουργός ὑποσχέθηκε πολλά, ἀλλά δέν ἔκανε τίποτε[35].

---

34. *Ἐφημερίς Νομική καί τῶν Ἀγγελιῶν*, 29.5.1866.
35. *Ἀλήθεια*, 13.3.1865· *Ἐφημερίς Νομική καί τῶν Ἀγγελιῶν*, 4.6.1866.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Τόν ἑπόμενο χρόνο, τό 1866, ὁ σύλλογος ἐπανῆλθε μέ ἕνα μακροσκελές ὑπόμνημα πρός τόν Ὑπουργό Δικαιοσύνης Τιμόθεο Φορέστη Τυπάλδο, ὅπου ἀπαριθμοῦσε τά κακῶς κείμενα καί ἐξέθετε τίς ἀπόψεις του. Τό κυριώτερο πρόβλημα πού ἀντιμετώπιζαν τά μέλη του ἦταν οἱ τρομερές καθυστερήσεις στήν ἐκδίκαση τῶν ὑποθέσεων. Νόμοι ὑπῆρχαν, ἔλεγαν, ἀλλά δέν ἀρκοῦσαν γιά νά σώσουν τό ἔθνος ἄν οἱ δικαστές δέν δίκαζαν καί δέν τούς ἐφάρμοζαν. Παρά τό ὅτι θά ἔπρεπε παράλληλα μέ τίς κατεπείγουσες ὑποθέσεις νά ἐκδικάζονται καί οἱ κανονικά ἐγγεγραμμένες στά πινάκια, στό Πρωτοδικεῖο Ἀθηνῶν ἐπί μία τριετία δέν ἐκδικάζονταν παρά σχεδόν μόνον οἱ κατεπείγουσες. Αὐτό συνέβαινε γιατί οἱ δικαστές εἶχαν τή δυνατότητα νά ἐπιλέξουν ὁρισμένες ὑποθέσεις, τίς ὁποῖες γιά ὁποιοδήποτε λόγο προτιμοῦσαν καί τίς ὁποῖες ἐκδίκαζαν, οἱ δέ ὑπόλοιπες παραπέμποντας στίς καλένδες, καθώς τό Πρωτοδικεῖο συνεδρίαζε μόνο δύο φορές τήν ἑβδομάδα γιά μία ἤ δύο ὧρες τό πολύ. Ἀλλά καί ὅσες ὑποθέσεις ἔφθαναν στό ἀκροατήριο δέν εἶχαν πάντα καλή τύχη, ὑπό τήν ἔννοια ὅτι γίνονταν πολλά λάθη· ἔτσι, δικαζόμενοι κατ' ἀντιμωλίαν βρίσκονταν στήν ἀπόφαση νά ἔχουν δικασθεῖ ἐρήμην ἤ τό ἀντίθετο, ἐνῶ πολλές φορές χάνονταν τελείως οἱ δικογραφίες. Ἀνάλογη ἦταν καί ἡ κατάσταση τόσο στό Ἐφετεῖο, ὅπου 3.000 ὑποθέσεις καθυστεροῦσαν ἀπό τό 1863 νά ἐκφωνηθοῦν, ὅσο καί στόν Ἄρειο Πάγο, ὅπου οἱ ὑποθέσεις συζητοῦνταν μέ καθυστέρηση τουλάχιστον ἑνός ἔτους[36].

Τό ὑπόμνημα, πού ὑποβλήθηκε στόν Ὑπουργό Δικαιοσύνης τό 1866, ὑπογράφηκε ἀπό τόν πρόεδρο Εὐστάθιο Ἡλιόπουλο καί τόν σύμβουλο Κωνσταντίνο Κυπριάδη "*τῇ ἀποφάσει καί ἐντολῇ τοῦ Δικηγορικοῦ Συλλόγου*", καθώς τό καταστατικό προέβλεπε ὅτι οἱ ἀποφάσεις τοῦ συλλόγου, ὅταν ἀφοροῦσαν ἀντικείμενο πού χρειαζόταν τήν ἔγκριση καί τή σύμπραξη τῆς κυβέρνησης, ὑποβάλλονταν σέ αὐτήν ἀπό τόν πρόεδρο τοῦ συλλόγου. Ὁ ὑπουργός ὅμως ἀπήντησε ἐμμέσως, μέσω τοῦ εἰσαγγελέα Ἐφετῶν, ἀπευθυνόμενος ὄχι πρός τόν πρόεδρο καί τόν σύμβουλο τοῦ συλλόγου, ἀλλά πρός τούς δικηγόρους κ.κ. Ἡλιόπουλο καί Κυπριάδη. Παρά τό ὅτι οἱ δύο ὑπογράφοντες ἦσαν σημαίνοντα πρόσωπα τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας καί παρά τό ὅτι τό πολίτευμα ἐπέτρεπε τή σύσταση συλλόγων, ὁ ὑπουργός προτίμησε νά μήν ἀναγνωρίσει τόν Δικηγορικό Σύλλογο Ἀθηνῶν, δυσαρεστώντας ἔτσι ὅλα τά μέλη του, πολλά ἀπό τά ὁποῖα πολιτεύονταν. Ἡ ἀπάντηση τοῦ συλλόγου ἦταν σέ σχετικά ἔντονο τόνο[37]:

> Ὁ δικηγορικός σύλλογος λαβών γνῶσιν τοῦ ἀπό 30 Μαΐου ἐ.ἐ. ἐγγράφου τοῦ παρά τοῖς ἐνταῦθα Ἐφέταις κ. Εἰσαγγελέως γράφοντος

36. *Ἐφημερίς Νομική καί τῶν Ἀγγελιῶν*, 4.6.1866.
37. *Ἐφημερίς Νομική καί τῶν Ἀγγελιῶν*, 4.6.1866 καί 15.7.1866.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

κατ᾽ ἐντολήν τοῦ κ. Ὑπουργοῦ τῆς Δικαιοσύνης Τιμοθ. Φορέστη πρός τούς κ.κ. Εὐστ. Ἡλιόπουλον καί Κωνστ. Κυπριάδην ἀποφαίνεται, ὅτι τό ἔγγραφον τοῦτο, ἀποτεινόμενον πρός αὐτούς ὡς ἁπλῶς δικηγόρους καί οὐχί ὡς ἀντιπροσώπους τοῦ Δικηγορικοῦ Συλλόγου, καί ὑπαινιττόμενον, ὅτι τά δικαστικά δέν χρήζουν βελτιώσεως, δεικνύει ἀσέβειαν πρός τόν θεμελιώδη Νόμον τοῦ Κράτους, μή ἀναγνωρίζων τήν ὕπαρξιν συλλόγου, περιφρόνησιν πρός τήν παρασχοῦσαν πολλάς εἰς τό ἔθνος κατά διαφόρους ἐποχάς ἐκδουλεύσεις τάξιν τῶν δικηγόρων, καί ἀδιαφορίαν πρός τήν πάσχουσαν δικαιοσύνην. Εὔχεται δέ τήν κατ᾽ ἄλλον νόμιμον τρόπον διόρθωσιν τῶν κακῶς ἐχόντων ἐν τῇ δικαστικῇ ὑπηρεσίᾳ.

Λίγες ἡμέρες μετά τήν ἀνακοίνωση αὐτή ὑπῆρξε κυβερνητική ἀλλαγή, πράγμα σύνηθες τήν ἐποχή ἐκείνη. Ὁ σύλλογος ἐπανέφερε τό ὑπόμνημα στόν νέο Ὑπουργό Δικαιοσύνης Ἐπαμεινώνδα Δεληγεώργη, στόν ὁποῖο ἔστειλε ἀνάλογο ὑπόμνημα καί ὁ Δικηγορικός Σύλλογος Μεσολογγίου, μέσω τοῦ προέδρου του Ἀ. Ροντήρη, χωρίς νά δοθεῖ συγκεκριμένη ἀπάντηση[38].

Ἡ πολιτεία δέν ἀρκεῖτο ὅμως στό νά μήν ἀναγνωρίζει τήν ὕπαρξη τοῦ Δικηγορικοῦ Συλλόγου Ἀθηνῶν. Σέ ἄλλες περιπτώσεις προχώρησε στό νά μήν ἀναγνωρίζει στούς δικηγόρους οὔτε τό δικαίωμα τοῦ ἀναφέρεσθαι στίς ἀρχές. Ἔτσι μία νέα ἀναφορά τοῦ Δικηγορικοῦ Συλλόγου Καλαμῶν πού κατατέθηκε στό Ὑπουργεῖο Δικαιοσύνης τό 1869 μέσω τοῦ Προέδρου τοῦ Δικηγορικοῦ Συλλόγου Ἀθηνῶν Ἡλιόπουλου, προκάλεσε τήν πειθαρχική δίωξη τῶν δικηγόρων τῆς Καλαμάτας πού τήν ὑπέγραψαν[39].

Ὡστόσο οἱ ἐνέργειες αὐτές τῶν συλλόγων φαίνεται ὅτι τελικά ἀπέδωσαν, γιατί ἡ κατάσταση τῶν δικαστηρίων βελτιώθηκε τόσο, ὥστε τό 1870 ὁ Δικηγορικός Σύλλογος Ἀθηνῶν ὀργάνωσε συμπόσιο στό ξενοδοχεῖο "*Μεγάλη Βρετανία*" γιά νά τιμήσει τόν πρόεδρο, τόν εἰσαγγελέα καί τούς δικαστές τοῦ Πρωτοδικείου, πού μέ τή δραστηριότητα καί τή φιλοπονία τους εἶχαν ἐκδικάσει τόν περασμένο χρόνο ὅλες τίς ἐκκρεμεῖς ὑποθέσεις[40]. Ἀνάλογο συμπόσιο ὀργάνωσε τόν ἑπόμενο χρόνο καί ὁ Δικηγορικός Σύλλογος Καλαμῶν γιά νά τιμήσει τά μέλη τοῦ πρωτοδικείου τῆς πόλης του, πού ἐπίσης εἶχαν ἐκδικάσει ὅλες τίς ἐκκρεμεῖς ὑποθέσεις, "ἐπί τῇ ἀμερολήπτῳ καί δικαίᾳ διαχειρίσει τῆς Δικαιοσύνης"[41].

Συχνές ἦταν καί οἱ ἔκτακτες συνεδριάσεις τοῦ συλλόγου μετά ἀπό τίς

---

38. *Ἐφημερίς Νομική καί τῶν Ἀγγελιῶν*, 15 καί 31.7.1866.
39. *Πελοπόννησος* Καλαμῶν, 5.12.1869.
40. *Ἐκλεκτική*, 13.1.1870.
41. *Πελοπόννησος* Καλαμῶν, 18.6.1871.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ὁποῖες ἐκδιδόταν συνήθως ἀνακοίνωση - *πρόταση*. Ἀπό τούς πρώτους σοβαρούς λόγους, πού προκάλεσαν τή σύγκληση ἔκτακτης συνεδρίασης ἦταν ἡ ἐπίθεση ἀστυνομικῶν ὀργάνων κατά τοῦ δικηγόρου καί ἀργότερα βουλευτῆ Νικολάου Στεφανίδη, λόγω τῶν θέσεων πού ἀνέπτυξε ὡς συνήγορος κατά τή διάρκεια μιᾶς ποινικῆς δίκης, στήν ὁποία εἶχαν κατατεθεῖ αἰτιάσεις κατά τῆς Διοικητικῆς Ἀστυνομίας. Ὁ σύλλογος μέ ἀνακοίνωσή του ἐξέφρασε τή λύπη του γιά τό γεγονός καί τήν ἐλπίδα ὅτι ἡ ἐξουσία θά ἱκανοποιήσει δεόντως τήν κοινωνία καί τόν νόμο[42].

Στά τέλη Ἀπριλίου τοῦ 1870, ὁ Δικηγορικός Σύλλογος Ἀθηνῶν βρέθηκε σέ πολύ δυσάρεστη θέση καθώς ἐνεπλάκη στήν ὑπόθεση τῆς σφαγῆς ἐπιφανῶν Ἄγγλων ἐκδρομέων ἀπό ληστές στό Δήλεσι. Ἡ γαλλική ἐφημερίδα "*Journal des Débats*" ἀνέφερε στό κύριο ἄρθρο της ὅτι, σύμφωνα μέ τόν Ἄγγλο Πρεσβευτή Ἔντουαρτ Ἔρσκιν, οἱ ληστές δήλωσαν στούς ἀπεσταλμένους ὅτι εἶχαν ζητήσει τή συμβουλή τριῶν γνωστῶν δικηγόρων τῶν Ἀθηνῶν καί περίμεναν τήν ἀπάντησή τους πρίν ἀποφασίσουν τήν ἀπελευθέρωση τῶν αἰχμαλώτων. Οἱ δικηγόροι τῶν Ἀθηνῶν ἐξανέστησαν καί ἀνέθεσαν στούς συναδέλφους τους Νικόλαο Σαρίπολο καί Νικόλαο Δαμασκηνό, καθηγητές τῆς Νομικῆς Σχολῆς, Ἀριστείδη Μπαλάνο καί Εὐστάθιο Ἡλιόπουλο, πρώην βουλευτές, καί Κ. Ἀξελό νά διαψεύσουν τήν φήμη αὐτή. Ἡ δήλωσή τους, ἡ ἐπιστολή τους πρός τόν Πρωθυπουργό Θρασύβουλο Ζαΐμη καί ἡ ἀπάντηση τοῦ Ζαΐμη, ἡ ἐπιστολή τους πρός τόν Ἔρσκιν καί ἡ ἱκανοποιητική τελικά ἀπάντηση τοῦ Ἔρσκιν, πού ἔκλεισε τό θέμα, δημοσιεύθηκαν καί κυκλοφόρησαν σέ μονόφυλλα, ἀπασχόλησαν ὅμως συγχρόνως καί ὅλο τόν ἀθηναϊκό τύπο[43].

Ὁ σύλλογος λειτούργησε ἐπί μία δεκαετία περίπου, ἄλλοτε μέ ἐντονώτερη καί ἄλλοτε μέ χαλαρώτερη δραστηριότητα, πρότεινε νομοθετικές τροποποιήσεις καί ἔδειξε ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιά τά ἐθνικά προβλήματα τῆς ἐποχῆς.

Εὐαίσθητος στά θέματα τοῦ ἀλύτρωτου ἑλληνισμοῦ, συνεισέφερε τό 1866, κατά τήν Κρητική Ἐπανάσταση, στόν ἔρανο ὑπέρ τῶν πασχουσῶν οἰκογενειῶν τῶν Κρητῶν· εὐαίσθητος καί στήν τήρηση τοῦ Συντάγματος, τό 1875 τάχθηκε κατά τῆς ἀντισυνταγματικῆς πρακτικῆς τοῦ Δημητρίου Βούλγαρη, πού εἶχε κηρύξει τή Βουλή σέ ἀπαρτία μέ παρόντες λιγότερους ἀπό τούς νομίμως ἀπαιτούμενους βουλευτές[44].

---

42. *Ἐφημερίς Νομική καί τῶν Ἀγγελιῶν*, 29.5.1866.

43. Ἐνδεικτικά: *Χρόνος*, 29.4.1870· *Μέριμνα*, 1 καί 8.5.1870· *Πνύξ*, 2.5.1870· *Ἀλήθεια*, 4.5.1870· *Αἰών*, 4, 11 καί 14.5.1870· *Φῶς*, 4.5.1870· *Ἐκλεκτική*, 12.5.1870· *La Grèce*, 14 καί 21.5.1870.

44. *Ἐφημερίς Νομική καί τῶν Ἀγγελιῶν*, 15.10.1866· *Αἰών*, 21.4.1875.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ὁ σύλλογος, ἂν εἶχε ἀποκτήσει δική του στέγη νωρίτερα, τό 1875 δέν τήν διέθετε πλέον· τά μέλη του συγκαλοῦνταν στήν αἴθουσα τοῦ πολιτικοῦ συλλόγου "*Κοραῆς*"[45]. Ἐκεῖ συγκεντρώθηκαν τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1875 καί ἐξέλεξαν μία ἐπιτροπή γιά νά ἀποφανθεῖ σχετικά μέ τό νόμιμο ἤ μή τῶν ἀποφάσεων τῆς Βουλῆς. Ἡ ἐπιτροπή ἀποτελεῖτο ἀπό τούς καθηγητές τοῦ Πανεπιστημίου Παῦλο Καλλιγᾶ, Πέτρο Παπαρρηγόπουλο, Γεώργιο Ράλλη, Ἐμμανουήλ Κόκκινο καί Νικόλαο Δαμασκηνό, τόν βουλευτή καί μετέπειτα καθηγητή Ἀθανάσιο Ροντήρη, τούς πρώην βουλευτές Στυλιανό Κολιάτσο καί Δημήτριο Ζέγγελη καί τόν πρώην εἰσαγγελέα Ἐφετῶν Χαράλαμπο Παπαντωνόπουλο[46].

Τό πόρισμα τῆς ἐπιτροπῆς ἐκδόθηκε κατόπιν ὡς δήλωση τοῦ συλλόγου, μέ τήν ὁποία κατήγγειλε ὡς ἀντισυνταγματικές καί παράνομες ὅλες τίς ἀποφάσεις πού πῆρε ἡ Βουλή χωρίς τή νόμιμη ἀπαρτία. Τή δήλωση αὐτή ὑπέγραψαν 134 δικηγόροι ἀπό τούς 223 πού ἀναφέρεται ὅτι δικηγοροῦσαν τήν ἐποχή ἐκείνη στήν Ἀθήνα[47]. Τή θέση του τήν ἀκολούθησαν καί οἱ δικηγόροι πολλῶν ἄλλων πόλεων, εἴτε εἶχαν συστήσει τοπικούς δικηγορικούς συλλόγους εἴτε ὄχι, προκαλώντας σέ ὁρισμένες περιπτώσεις πάλι τήν πειθαρχική τους δίωξη.

Ὡστόσο ἡ πολιτική κρίση πού δημιουργήθηκε εἶχε τελικά θετικό ἀποτέλεσμα, καθώς ἔφερε στήν ἐξουσία γιά πρώτη φορά τόν Χαρίλαο Τρικούπη, ὁ ὁποῖος θέσπισε τότε τή βασική ἀρχή τοῦ κοινοβουλευτικοῦ πολιτεύματος, τήν ἀρχή τῆς δεδηλωμένης.

Ἡ στηλίτευση τῶν ἀντισυνταγματικῶν πράξεων τοῦ Δημητρίου Βούλγαρη πιθανόν νά ἦταν τό κύκνειο ἆσμα τοῦ πρώτου Δικηγορικοῦ Συλλόγου Ἀθηνῶν. Ἤδη στίς ἀρχές τοῦ 1875 εἶχε δημοσιευθεῖ στήν "*Ἐφημερίδα*" μία μικρή εἴδηση πού δείχνει ὅτι ἡ δραστηριότητα τοῦ συλλόγου ἔτεινε νά παύσει· πολλοί δικηγόροι παρακαλοῦσαν μέσω τῆς ἐφημερίδας —καί ὄχι μέσω τοῦ συλλόγου— τόν ὑπουργό Δικαιοσύνης νά μεριμνήσει γιά τόν εὐπρεπισμό τῶν δικαστηρίων, πού στεροῦνταν καθισμάτων καί μελανοδοχείων[48]. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἡ προσβολή τῆς εὐπρέπειας τῶν δικαστικῶν συνεδριάσεων ἀπό τήν χαώδη κατάσταση πού ἐπικρατοῦσε κατά τή διάρκειά τους, κυρίως λόγω τῆς ἔλλειψης καθισμάτων, ἐξακολουθοῦσε νά ἐπισημαίνεται καί εἴκοσι χρόνια ἀργότερα[49].

Μακροβιότερος τῶν δύο ἑπόμενων συλλόγων, ὁ σύλλογος τοῦ 1865

---

45. *Ἐφημερίς*, 12.4.1875.
46. *Ἀλήθεια*, 5.4.1875.
47. *Αἰών*, 12 καί 21.4.1875· Μ. Μπούκας, *ὅ.π.*
48. *Ἐφημερίς*, 1.2.1875.
49. *Θέμις*, τ. Δ΄, 1893-1894, Ἀθήνα 1894, σ. 432.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἔπαυσε σιγά σιγά νά ἀκούγεται καί διαλύθηκε τό ἀργότερο τό 1877. Ἡ διάλυση τοῦ συλλόγου ἀναφέρεται ὅτι προῆλθε ἀπό τίς προσωπικές φιλοδοξίες ὁρισμένων μελῶν καί τίς φατριαστικές κινήσεις τους στίς ἀρχαιρεσίες, πού ἀντί νά ἔχουν ὡς ἀποτέλεσμα τήν ἐπιτυχία τους στίς ἐκλογές, διέλυσαν τό σύλλογο[50].

ΑΠΟ ΤΗ ΔΙΑΛΥΣΗ ΤΟΥ 1877 ΣΤΗΝ ΙΔΡΥΣΗ ΤΟΥ 1883

Τό κενό πού ἄφησε ἡ διάλυση τοῦ συλλόγου τοῦ 1865 ἦρθε νά συμπληρώσει ἐν μέρει ὁ νομικός σύλλογος "*Ἡ Θέμις*"[51], ἔργο πού ἀργότερα θά ἐπιτελέσει τό νομικό τμῆμα τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου "*Παρνασσός*", ὅπως ἀναφέρεται σαφῶς σέ ἐγκύκλιο τοῦ τμήματος[52].

Συγχρόνως σχεδόν μέ τή διάλυση τοῦ συλλόγου ἄρχισε νά συζητεῖται καί τό θέμα τῆς νομοθετικῆς ρύθμισης τῆς ἵδρυσης καί λειτουργίας τῶν δικηγορικῶν συλλόγων. Τό ζητούμενο ἦταν νά ἱδρυθοῦν σύλλογοι σέ ὅλα τά πρωτοδικεῖα τῆς χώρας, στούς ὁποίους θά ἐγγράφονταν ὑποχρεωτικῶς ὅλοι οἱ δικηγόροι τῆς περιφέρειας κάθε δικαστηρίου. Ἐπιδιωκόταν δηλαδή νά ἱδρυθοῦν σύλλογοι ὄχι μέ τή μορφή σωματείου, ἀλλά μέ αὐτή τῶν συντεχνιῶν, στίς ὁποῖες τό κράτος ἀνέθετε τήν κύρια εὐθύνη γιά τή ρύθμιση τοῦ ἐπαγγέλματος, ἐκχωρώντας τους εὐρύτατη αὐτονομία γιά τόν σκοπό αὐτό. Στοιχεῖο συντεχνίας ἀποτελεῖ ἡ ὑποχρεωτική ἐγγραφή στόν σύλλογο ὡς ἀναγκαία προϋπόθεση γιά τήν ἄσκηση τοῦ δικηγορικοῦ ἐπαγγέλματος, πού συνεπάγεται καί τήν ἀπαγόρευση ἄσκησης τοῦ ἐπαγγέλματος σέ περίπτωση διαγραφῆς, καθώς καί ὁ πειθαρχικός ἔλεγχος τῆς ἐπαγγελματικῆς συμπεριφορᾶς τῶν μελῶν τοῦ συλλόγου, πού μπορεῖ νά ὁδηγήσει στή διαγραφή τους[53].

Στή Γαλλία, χώρα πρωτοπόρο στόν τομέα αὐτόν, ἡ νομοθετική ρύθμιση τῆς σύστασης καί τῆς λειτουργίας τῶν δικηγορικῶν συλλόγων εἶχε γίνει ἤδη ἀπό τό 1830· μέ διάταγμα τῆς 27ης Αὐγούστου 1830 οἱ δικηγόροι τῆς περιφέρειας κάθε δικαστηρίου ἀποτελοῦσαν ὑποχρεωτικά ἰδιαίτερο σύλλογο. Ἀνάλογη ρύθμιση ἔγινε καί στή Γερμανία μέ τόν νόμο τῆς 1ης Ἰουλίου 1878, πού ἐνοποίησε τά ἰσχύοντα στά διάφορα γερμανικά κράτη. Στήν Ἑλλάδα ὁ ἀντίστοιχος νόμος δημοσιεύθηκε τό 1908. Θέμα

---

50. *Δικηγορικός Σύλλογος Ἀθηνῶν*, τ. Α΄, ὅ.π., σ. 109.

51. *Ὥρα*, 17.3.1881.

52. *Ἐφημερίς τῶν δικαστηρίων. Συμπλήρωμα τῆς Νομικῆς Ἐπιθεωρήσεως*, 4.11.1901 καί 6.1.1902· Κωνστ. Βοβολίνης, *Τό Χρονικόν τοῦ Παρνασσοῦ', 1865-1950*, Ἀθήνα 1951, σ. 142.

53. Γ. Θ. Μαυρογορδᾶτος, *Ὁμάδες πίεσης καί Δημοκρατία*, Ἀθήνα 2001, σ. 111.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἐπίσης ἄξιο νά διερευνηθεῖ εἶναι καί τό γιατί ὁ Χαρίλαος Τρικούπης, πού νεώτερος εἶχε ἐργασθεῖ στό Παρίσι ὡς γραμματεύς τοῦ ἐκεῖ δικηγορικοῦ συλλόγου, δέν ἐνδιαφέρθηκε ἐπαρκῶς γιά τή νομοθετική ἵδρυση τῶν δικηγορικῶν συλλόγων στήν Ἑλλάδα κατά τή διάρκεια τῆς μακροχρόνιας πρωθυπουργίας του.

Στήν Ἑλληνική Βουλή τό θέμα τῆς νομοθετικῆς ρύθμισης τῶν δικηγορικῶν συλλόγων συζητήθηκε, γιά πρώτη ἴσως φορά, τό 1877 ἐπί Οἰκουμενικῆς Κυβερνήσεως. Τότε, κατά τή συζήτηση ἑνός νομοσχεδίου περί προσόντων δικαστικῶν ὑπαλλήλων καί δικηγόρων, ὁ βουλευτής Πατρῶν Γεώργιος Ροῦφος πρότεινε νά συσταθοῦν διά νόμου δικηγορικοί σύλλογοι, οἱ ὁποῖοι θά ἐξασφάλιζαν τή βελτίωση τῆς λειτουργίας τοῦ δικηγορικοῦ κλάδου. Ἡ πρότασή του ἀντιμετωπίσθηκε μέ σκεπτικισμό. Ὁ τότε Ὑπουργός Δικαιοσύνης Θρασύβουλος Ζαΐμης παρατήρησε ὅτι

> εἶναι ἀληθές ὅτι εἰς τήν Γαλλίαν καί ἄλλα τῆς Εὐρώπης μέρη οἱ Σύλλογοι τῶν δικηγόρων εἰσίν κανονισμένοι, ἔχουν τά πειθαρχικά συμβούλιά των κτλ., ἀλλά δέν εἶναι εὔκολον νά μεταφυτευθῇ ὀργανισμός τις, ὅστις ὑφίσταται εἰς ἄλλα μέρη· διότι ἐκεῖ στηρίζεται εἰς παρελθόν πολύ ἐκτεταμένον, εἰς παραδόσεις καί ἕξεις.

Τό θέμα χρειαζόταν ἰδιαίτερη μελέτη, καθώς ὅμως ὁ Ζαΐμης θεωροῦσε ἄλλα δικαστικά νομοσχέδια, ὅπως τό περί ἐνόρκων, περισσότερο ἐπείγοντα, ὁμολόγησε μέ εἰλικρίνεια ὅτι δέν μποροῦσε νά ὑποσχεθεῖ ὅτι θά κατορθώσει νά βρεῖ τόν χρόνο νά τό μελετήσει, καί πράγματι δέν τόν βρῆκε[54].

Τό ἑπόμενο ἔτος, τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1878, κυκλοφόρησε ἕνα φυλλάδιο μέ τίτλο "*Περί τῆς ἀπολύτου ἀνάγκης συστάσεως δικηγορικοῦ συλλόγου ἐν Ἀθήναις*", τό ὁποῖο προβλήθηκε καί ἀπό τόν ἀθηναϊκό τύπο ὡς περιέχον ἀκαταγώνιστα ἐπιχειρήματα ὑπέρ τῆς ἀνάγκης αὐτῆς[55]. Ἡ ἔκδοση τοῦ φυλλαδίου αὐτοῦ ἐπιβεβαιώνει ὅτι ἡ διάλυση τοῦ συλλόγου τοῦ 1865 πρέπει νά τοποθετηθεῖ χρονικά τό ἀργότερο τό 1877. Ἀναφορά πού γίνεται τόν Σεπτέμβριο τοῦ 1881 σέ δικηγορικό σύλλογο, σέ σχέση μέ αἴτημά του νά ἀναβληθεῖ ἡ ἔναρξη λειτουργίας τῶν δικαστηρίων, λόγω συνεχιζομένης ζέστης, ἀφορᾶ μᾶλλον γενικότερα στό σῶμα τῶν δικηγόρων, διότι σύλλογος ἐξακολουθοῦσε νά μήν ὑπάρχει[56].

Τό 1883, "ἡ ἀνάγκη τῆς ἐν τῇ πρωτευούσῃ καταρτίσεως δικηγορικοῦ Συλλόγου, πολλά ἔχοντος νά ἐπιτελέσῃ, ἦτο πανθομολογουμένη"[57]. Ἔτσι

---

54. *Ἐφημερίς Συζητήσεων τῆς Βουλῆς*, Ζ΄. Γ΄. 28/7.12.77, σ. 193.
55. *Ἐφημερίς*, 24.4.1878.
56. *Αἰών*, 3.9.1881· *Ὥρα*, 4.9.1881.
57. Δικηγορικός Σύλλογος Ἀθηνῶν, τ. Α΄, *ὅ.π.*, σ. 8.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

μία ὁμάδα δικηγόρων, ὑλοποιώντας τὴν ἐπιθυμία τῶν συναδέλφων τους καί πιστεύοντας ὅτι ἡ ὕπαρξη ἑνός συλλόγου θά συντελοῦσε ἀποτελεσματικά στή βελτίωση τῆς κατάστασης τόσο τῶν δικηγόρων ὅσο καί τῆς δικαιοσύνης, πού ἐξακολουθοῦσε νά χαρακτηρίζεται ὡς *πάσχουσα*, ἀποφάσισαν τήν ἵδρυση ἑνός νέου Δικηγορικοῦ Συλλόγου Ἀθηνῶν.

Ο ΔΙΚΗΓΟΡΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΑΘΗΝΩΝ ΤΟΥ 1883

Ὁ δεύτερος Δικηγορικός Σύλλογος Ἀθηνῶν ἱδρύθηκε τόν Ἰούνιο τοῦ 1883. Εἴκοσι δικηγόροι συγκεντρώθηκαν στήν αἴθουσα τοῦ Πρωτοδικείου καί ψήφισαν τό ἀποτελούμενο ἀπό 14 ἄρθρα καταστατικό του, τό ὁποῖο προσυπέγραψαν ἄλλοι 120 δικηγόροι τόν Ὀκτώβριο τοῦ ἴδιου ἔτους, στή γενική συνέλευση πού ἔγινε μετά τίς θερινές δικαστικές διακοπές[58].

Στήν ἴδια συνέλευση ἐκλέχθηκε καί τό πρῶτο διοικητικό συμβούλιο: Πρόεδρος ὁ καθηγητής τοῦ στρατιωτικοῦ δικαίου στή Σχολή Εὐελπίδων Ἰωάννης Ἀλφονσάτος Τυπάλδος, γραμματεύς ὁ Γεώργιος Λογοθέτης, ταμίας ὁ ὑφηγητής τῆς Νομικῆς Σχολῆς Ἀναστάσιος Στούπης καί σύμβουλοι ὁ βουλευτής Μεγαλοπόλεως Ἀθανάσιος Κατριβάνος καί ὁ Σῖμος Μπαλάνος, ὁ μετέπειτα ἐκδότης τοῦ περιοδικοῦ "*Ἐφημερίς τῆς Ἑλληνικῆς καί Γαλλικῆς Νομολογίας*"[59].

Τό ἑπόμενο διοικητικό συμβούλιο, ἐκλέχθηκε μετά τήν ἀναθεώρηση τοῦ καταστατικοῦ καί τόν περιορισμό τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μελῶν τοῦ συμβουλίου σέ τρία. Πρόεδρος στίς ἀρχαιρεσίες τοῦ Ὀκτωβρίου τοῦ 1884, ἐκλέχθηκε πάλι ὁ Ἰωάννης Τυπάλδος καί μέλη οἱ καθηγητές τῆς Νομικῆς Σχολῆς Νικόλαος Δαμασκηνός καί Ξενοφῶν Ψαρᾶς. Χωριστά ἐκλέχθηκαν ὁ ταμίας Δ. Δημητρακόπουλος, ὁ γενικός γραμματεύς Δ. Παπαγιαννόπουλος καί ὁ εἰδικός γραμματεύς Μάρκος Μίνδλερ[60]. Ἀρχαιρεσίες ἔγιναν ξανά τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1885 καί συμπληρωματικές τόν Φεβρουάριο τοῦ 1886, στίς ὁποῖες ἐκλέχθηκαν ὡς ἀντιπρόεδρος ὁ Γεώργιος Μελισσουργός, δικηγόρος Ἀθηνῶν καταγόμενος ἀπό τήν Καλαμάτα πού θά ἐκλεγεῖ ἀργότερα ἐπανειλημμένως μέλος τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου τοῦ συλλόγου τοῦ 1893, καί ὡς σύμβουλος πάλι ὁ Ἀθανάσιος Κατριβάνος[61].

Στό καταστατικό ὁρίζονταν ὁ σκοπός τοῦ συλλόγου καί τά μέσα πρός ἐπίτευξή του, τά τῶν συνεδριάσεων τῶν μελῶν, ὁ τρόπος ἐκλογῆς τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου, τά καθήκοντά του καί τά τῶν συνεδριάσεών του, τό

---

58. *Νέαι Ἰδέαι*, 21.9.1883.
59. *Σφαῖρα*, 4 καί 7.10.1883.
60. Δικηγορικός Σύλλογος Ἀθηνῶν, τ. Α΄, ὅ.π., σ. 468.
61. *Νέα Ἐφημερίς*, 12.10.1885 καί 4 καί 27.2.1886.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ποσόν τῆς συνδρομῆς καί ὁ τρόπος διαγραφῆς ὅσων καθυστεροῦσαν τήν καταβολή της, καθώς καί ἡ πειθαρχική ἐξουσία τοῦ συλλόγου ἐπί τῶν μελῶν του, περιγραφόταν δέ ἡ σφραγίδα τοῦ συλλόγου καί προβλεπόταν ἡ δυνατότητα ἀναθεώρησης τοῦ καταστατικοῦ[62].

Σκοπός τοῦ συλλόγου, σύμφωνα μέ τό καταστατικό του ἦταν "νά συντελέση κατά δύναμιν εἰς τήν βελτίωσιν τῆς καταστάσεως τῶν δικηγόρων καί τῶν δικαστηρίων ἐν γένει". Ὡς μέσα γιά τήν ἐπίτευξη τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ ὁρίζονταν: ἡ ἐπαγρύπνηση τοῦ συλλόγου γιά τήν ἀξιοπρεπή ἄσκηση τοῦ δικηγορικοῦ ἐπαγγέλματος καί τήν ὀρθή ἀπονομή τῆς δικαιοσύνης· ἡ ἀνάγνωση καί ἐκπόνηση νομικῶν διατριβῶν· ἡ σύσταση εἰδικῶν ἐπιτροπῶν γιά τή μελέτη διαφόρων ἑκάστοτε ζητημάτων· ἡ ἔκδοση εἰδικοῦ περιοδικοῦ ἤ ἐφημερίδας· ἡ δημιουργία εἰδικῆς βιβλιοθήκης καί ὅ,τι ἄλλο ἤθελε θεωρηθεῖ πρόσφορο.

Μέλη τοῦ συλλόγου μποροῦσαν νά γίνουν μόνο οἱ δικηγόροι, οἱ διορισμένοι στήν περιφέρεια τοῦ Πρωτοδικείου Ἀθηνῶν, σέ ἀντίθεση μέ τόν σύλλογο τοῦ 1865 πού, ἀρχικά τουλάχιστον, δεχόταν καί δικηγόρους ἄλλων πόλεων. Ὁ σύλλογος θά διοικεῖτο ἀπό πενταμελές διοικητικό συμβούλιο. Οἱ τακτικές συνεδριάσεις τοῦ συλλόγου ὁρίζονταν μηνιαῖες πλέον, καί ὄχι ἑβδομαδιαῖες ὅπως στόν προηγούμενο. Προβλεπόταν ἐπίσης ὅτι τό καταστατικό δέν μποροῦσε νά ἀναθεωρηθεῖ πρίν ἀπό τήν παρέλευση ἑνός χρόνου ἀπό τήν ψήφισή του, διάταξη πού δέν ὑπῆρχε στό καταστατικό τοῦ συλλόγου τοῦ 1865, ἐπαναλήφθηκε ὅμως σέ αὐτό τοῦ 1893. Ἄς σημειωθεῖ δέ ὅτι, μόλις συμπληρώθηκε ὁ χρόνος, τό καταστατικό ἀναθεωρήθηκε[63].

Ἡ σφραγίδα τοῦ συλλόγου ὁρίζετο ὅτι θά ἔφερε στό κέντρο τή Θέμιδα καί θά ἔγραφε γύρω ἀπό αὐτήν *Δικηγορικός Σύλλογος Ἀθηνῶν*· τό σχέδιο αὐτό τῆς σφραγίδας διατηρήθηκε καί ἀπό τόν ἑπόμενο σύλλογο πού ἱδρύθηκε τό 1893 καί ἀποτέλεσε καί τήν πρώτη σφραγίδα τοῦ σημερινοῦ συλλόγου.

Τό σημαντικότερο ὅμως στοιχεῖο τοῦ καταστατικοῦ, καθοριστικό γιά τήν μετέπειτα ἐξέλιξη τῆς μορφῆς τοῦ συλλόγου, ἀποτελεῖ ἡ διάταξη πού ἀναγνώριζε τήν πειθαρχική ἐξουσία τοῦ συλλόγου ἐπί τῶν μελῶν του· μέλος, τό ὁποῖο κατά τήν ἐκτέλεση τῶν καθηκόντων τοῦ δικηγόρου ἐπεδείκνυε ἀνάρμοστη διαγωγή, ἀποδοκιμαζόταν ἤ, σέ βαρύτερες περιπτώσεις, διαγραφόταν ἀπό τόν σύλλογο. Ἡ διάταξη αὐτή, πού ἀποτελοῦσε καινοτομία ἔναντι τοῦ καταστατικοῦ τοῦ συλλόγου τοῦ 1865, ἀποτελεῖ μία πρώτη διατύπωση τοῦ αἰτήματος τῶν δικηγόρων νά μεταβιβασθεῖ στούς δικηγορικούς συλλόγους ἡ ἁρμοδιότητα νά κρίνουν τίς παραβάσεις καί τίς παραλείψεις

---

62. *Κανονισμός τοῦ Δικηγορικοῦ Συλλόγου Ἀθηνῶν*, Ἀθήνα 1883.
63. *Καταστατικόν τοῦ Δικηγορικοῦ Συλλόγου Ἀθηνῶν*, Ἀθήνα 1884.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τῶν δικηγόρων κατά τήν ἄσκηση τῶν καθηκόντων τους, ἁρμοδιότητα πού εἶχαν, βάσει τοῦ δικαστικοῦ ὀργανισμοῦ, τά κατά τόπους δικαστικά συμβούλια. Ὡστόσο, καθώς τήν ποινή παύσεως σέ δικηγόρο ἐξακολουθοῦσε νά ἐπιβάλλει μόνο τό κατά νόμο ἁρμόδιο δικαστικό συμβούλιο, ἡ ποινή τῆς διαγραφῆς, πού προέβλεπε τό καταστατικό τοῦ συλλόγου τοῦ 1883, δέν εἶχε ἐπιπτώσεις στό δικαίωμα τοῦ διαγραφέντος νά συνεχίσει νά ἀσκεῖ τό ἐπάγγελμα τοῦ δικηγόρου.

Στά τέλη τοῦ 1883 ὁ σύλλογος εἶχε 150 μέλη, αὐτούς πού προσυπέγραψαν τό καταστατικό του. Τόν Ἰούνιο ὅμως τοῦ 1884 τίθεται ἀπό τόν δικηγόρο Ἀριστείδη Κιάππε ὡς θέμα πρός συζήτηση στή συνεδρίαση τῶν μελῶν, τό γιατί ἐνῶ ὅταν συστήθηκε ὁ σύλλογος πολλοί δικηγόροι ἔδειξαν ἐνθουσιασμό, οἱ περισσότεροι κατόπιν δέν ἐμφανίσθηκαν. Στήν ἴδια συνεδρίαση ἀναφέρεται ὅτι 80 δικηγόροι δήλωσαν τήν πρόθεσή τους νά συνεργασθοῦν μέ τόν σύλλογο, ἀλλά πολλοί ἀπό αὐτούς δέν προσέρχονταν στίς συνεδριάσεις. Τό γεγονός εἶναι ὅτι στίς ἀρχαιρεσίες τοῦ 1884 προσῆλθαν νά ψηφίσουν 55 ἄτομα, τό ἕνα τρίτο δηλαδή τῶν μελῶν. Τό θέμα αὐτό, παρά τό ὅτι ὁ πρόεδρος τοῦ συλλόγου προσπάθησε νά τό ὑποβαθμίσει, ἀπασχόλησε τή συνέλευση, γιατί κατά γενική πεποίθηση ὁ σύλλογος θά ἀπέδιδε καρπούς καί θά ἦταν ἄξιος τοῦ ὀνόματός του μόνον ἄν ἀντιπροσώπευε ὅλους τούς δικηγόρους τῆς πρωτεύουσας, οἱ ὁποῖοι ἔπρεπε νά πεισθοῦν νά ἐγγραφοῦν. Κατά τή συζήτηση ὡς πιθανότερος λόγος τῆς μή ἀθρόας προσέλευσης θεωρήθηκε τό καταστατικό τοῦ συλλόγου, πού εἶχε συνταχθεῖ *ἐσπευσμένως*. Ἔτσι ἀποφασίσθηκε ἡ ἀναθεώρησή του[64].

Τό ἀναθεωρημένο καταστατικό προέβλεπε τή δυνατότητα νά ἐκλέγονται ὡς ἀντεπιστέλλοντα μέλη τοῦ συλλόγου ἐπιστήμονες πού κατοικοῦσαν ἐκτός τῆς ἕδρας τοῦ δικαστηρίου, περιέγραφε σαφέστερα τίς ἁρμοδιότητες τῶν μελῶν τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου, ἐνῶ ἐξάλλου τροποποιήθηκαν λίγο οἱ περί ἀπαρτίας τῶν συνελεύσεων διατάξεις καί προβλέφθηκε πιθανή μείωση τοῦ ποσοῦ τῆς ἐτήσιας συνδρομῆς τῶν μελῶν[65]. Ἀπό τίς τροποποιήσεις τοῦ καταστατικοῦ, καθώς δέν ὑπάρχει ἔνδειξη ὅτι θεσμοθετήθηκε ἡ ὑποβολή λογοδοσίας τοῦ ταμία γιά νά ἐξαλειφθοῦν τυχόν ὑποψίες οἰκονομικῶν ἀτασθαλιῶν, ἡ μόνη ἄλλη τροποποίηση πού, κατά τή γνώμη μου, μποροῦσε νά ἔχει ἐπίπτωση στήν προσέλκυση νέων μελῶν ἦταν ἡ ἐνδεχόμενη μείωση τοῦ ποσοῦ τῆς ἐτήσιας συνδρομῆς.

Ὁπωσδήποτε ὁ ἐνθουσιασμός πού κατεῖχε τά μέλη τόν πρῶτο καιρό μετά τήν ἵδρυση τοῦ συλλόγου, δέν κράτησε πολύ. Ἔτσι, ἐνῶ τόν πρῶτο χρόνο συνεδρίαζαν τακτικά κάθε ἑβδομάδα, παρά τό ὅτι τό καταστατικό

---

64. Δικηγορικός Σύλλογος Ἀθηνῶν, τ. Α΄, *ὅ.π.*, σ. 412.
65. Δικηγορικός Σύλλογος Ἀθηνῶν, τ. Α΄, *ὅ.π.*, σσ. 465-467.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

προέβλεπε μηνιαῖες συνεδριάσεις, τόν δεύτερο δυσκολεύονταν νά σχηματίσουν ἀπαρτία, μέ ἀποτέλεσμα οἱ συζητήσεις συχνά νά ἀναβάλλονται[66]. Ἡ ἐπέτειος ὅμως τῆς ἵδρυσης τοῦ συλλόγου γιορτάσθηκε τόν Ἰούνιο τοῦ 1885 πανηγυρικά μέ ἕνα συμπόσιο[67].

Οἱ πρῶτες συνεδριάσεις τοῦ συλλόγου μετά τήν ἵδρυσή του ἔγιναν στήν αἴθουσα τοῦ Πρωτοδικείου Ἀθηνῶν, σύντομα ὅμως ὁ σύλλογος ἀπέκτησε δική του στέγη, ἕνα νοικιασμένο σπίτι, πού χρειάσθηκε νά διαμορφωθεῖ κατάλληλα. Ἤδη στίς ἀρχές τοῦ 1884 οἱ συνεδριάσεις τοῦ συλλόγου ἄρχισαν νά γίνονται στά γραφεῖα του, τά ὁποῖα στίς ἀνακοινώσεις του ἀναφέρονταν ὡς τό *κατάστημα* τοῦ συλλόγου, ἐνῶ ἕνας χῶρος τους διασκευάσθηκε ἔτσι ὥστε νά ἀποτελέσει ἀναγνωστήριο γιά τά μέλη[68].

Οἱ ἐργασίες τοῦ συλλόγου ἄρχισαν τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1883 μέ τήν ψήφιση τοῦ κανονισμοῦ τῶν συνεδριάσεών του καί μέ τήν ἐκλογή δύο ἐπιτροπῶν, μιᾶς πού θά ἀναλάμβανε τή διακόσμηση τῶν γραφείων του καί ἄλλης πού θά μελετοῦσε τούς ὅρους τῆς ἔκδοσης τοῦ περιοδικοῦ τοῦ συλλόγου. Ἡ δεύτερη αὐτή ἐπιτροπή ἀποτελεῖτο ἀπό τόν Ἀντώνιο Μομφεράτο, μετέπειτα βουλευτή Κραναίας, ὑπουργό καί καθηγητή, τόν Κωνσταντίνο Σταυρόπουλο, πολιτευόμενο καί μετέπειτα βουλευτή Ἀττικῆς, τόν Δημήτριο Χαριτάκη, μέλος τοῦ πρώτου διοικητικοῦ συμβουλίου τοῦ συλλόγου τοῦ 1865 καί ἐκδότη τῆς "*Νομικῆς Μέλισσας*", τόν Γεώργιο Μελισσουργό, ἀργότερα ἀντιπρόεδρο τοῦ συλλόγου, καί τούς Θεοδόσιο Πέρρο καί Δ. Ἀργυρόπουλο[69].

Τήν ἔκδοση τοῦ περιοδικοῦ ἀνέλαβε τελικά τόν Ἰανουάριο τοῦ 1884 πενταμελής ἐπιτροπή, ἡ ὁποία τόν ἑπόμενο χρόνο ἀνέλαβε καί τήν ἐπιμέλεια τῆς βιβλιοθήκης καί τοῦ ἀναγνωστηρίου τοῦ συλλόγου. Ἡ πρώτη ἐπιτροπή, πού ἐκλέχθηκε τόν Ἰανουάριο τοῦ 1884, ἀποτελεῖτο ἀπό τόν πρόεδρο τοῦ συλλόγου Ἰωάννη Τυπάλδο, τούς Δημήτριο Χαριτάκη, Θεοδόσιο Πέρρο καί Γεώργιο Μελισσουργό, πού εἶχαν μελετήσει τά τῆς ἔκδοσης του περιοδικοῦ, καί τόν πρώην δικαστή καί σύμβουλο τοῦ ὑπουργείου Οἰκονομικῶν Ἀριστείδη Κιάππε, ἤ, κατά ἄλλη πληροφορία, τόν ἐπίσης πρώην δικαστή Σπυρίδωνα Βλάχο[70]. Στίς ἀρχαιρεσίες τοῦ Ὀκτωβρίου τοῦ 1884 ἐκλέχθηκε νέα ἐπιτροπή ἀποτελούμενη ἀπό τόν Γεώργιο Μελισσουργό, τόν Ἀντώνιο Μομφεράτο, τόν Δημήτριο Χαριτάκη, τόν ὑφηγητή τότε τῆς Νομικῆς Σχολῆς καί

---

66. Δικηγορικός Σύλλογος Ἀθηνῶν, τ. Β΄, *ὅ.π.*, σ. 104.
67. *Νέα Ἐφημερίς*, 20.6.1885.
68. *Νέα Ἐφημερίς*, 12 καί 14.1.1884.
69. Δικηγορικός Σύλλογος Ἀθηνῶν, τ. Α΄, *ὅ.π.*, σ. 10.
70. Δικηγορικός Σύλλογος Ἀθηνῶν, τ. Α΄, *ὅ.π.*, σσ. 14 καί 468· *Νέα Ἐφημερίς*, 16.1.1884· *Δελτίον τῆς Ἑστίας*, 29.1.1884.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

μετέπειτα καθηγητή Νικόλαο Δημαρᾶ καί τόν βουλευτή Λεβαδείας Νικόλαο Μπουφίδη.

Ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 1884 ἄρχισε καί ἡ ἔκδοση τοῦ περιοδικοῦ του συλλόγου, πού ἔφερε τό ὄνομά του, ἄν καί ἀρχικά ἐπρόκειτο νά τιτλοφορηθεῖ "*Εὐνομία*"[71]. Τό περιοδικό κυκλοφοροῦσε σέ μηνιαῖα τεύχη, μέ συνεχή ὅμως ἀρίθμηση τῶν σελίδων. Ἡ ἔκδοσή του συνεχίσθηκε κανονικά μέχρι τά τέλη τοῦ 1885, διακόπηκε γιά μερικούς μῆνες καί ἐπαναλήφθηκε τόν Μάρτιο τοῦ 1886. Συνέχισε νά ἐκδίδεται μέχρι τό τέλος τοῦ 1886. Περιεῖχε νομικές πραγματεῖες, νομολογία τῶν δικαστηρίων, γνωμοδοτήσεις καί κατά τόν πρῶτο χρόνο πολλά ἀπό τά πρακτικά τῶν συνεδριάσεων τοῦ συλλόγου, ἡ δημοσίευση τῶν ὁποίων τόν δεύτερο χρόνο περιορίσθηκε στό ἐλάχιστο. Ἡ συνδρομή κόστιζε 12 δραχμές καί τά μέλη τοῦ συλλόγου τό ἀγόραζαν ὑποχρεωτικῶς[72].

Γιά νά τεθοῦν οἱ βάσεις τῆς βιβλιοθήκης, πού φαίνεται ὅτι ἄρχισε νά δημιουργεῖται τόν δεύτερο χρόνο τῆς λειτουργίας τοῦ συλλόγου, ζητήθηκαν ἀπό τό Πανεπιστήμιο καί τά διάφορα ὑπουργεῖα τά τυχόν πολλαπλά ἀντίτυπα τῶν δικῶν τους βιβλιοθηκῶν[73].

Τίς συνεδριάσεις τοῦ συλλόγου ἀπασχόλησαν πολλά νομικά θέματα, ὅπως ἡ κατάργηση τῆς θανατικῆς ποινῆς καί ἡ σύνταξη ἀστικοῦ κώδικα, ἀλλά καί ἡ μή προσήκουσα συμπεριφορά ὁρισμένων δικαστῶν καί δικαστικῶν ὑπαλλήλων πρός τούς δικηγόρους. Ἡ πρώτη σύγκρουση τοῦ συλλόγου μέ τό δικαστικό σῶμα ἔγινε στίς ἀρχές τῆς λειτουργίας του. Τόν Μάρτιο τοῦ 1884, μετά ἀπό μακρά συζήτηση, κατά τήν ὁποία διατυπώθηκαν καί ἀμφιβολίες γιά τή σκοπιμότητα μιᾶς σύγκρουσης, ὁ σύλλογος ἐξέδωσε ἀνακοίνωση, μέ τήν ὁποία ἀποδοκίμαζε, μέ πλειοψηφία 24 ἔναντι 12, τόν πρόεδρο πρωτοδικῶν Κωνσταντίνο Βούλγαρη πού φέρθηκε κατά σκαιό τρόπο στόν δικηγόρο Κωνσταντίνο Σταυρόπουλο[74].

Ἐντονώτερη ὑπῆρξε ἡ ἀντίδραση τοῦ Δικηγορικοῦ Συλλόγου Ἀθηνῶν τό 1885, ὅταν ὁ γραμματεύς ἐφετῶν ὄχι μόνο μίλησε σκαιῶς πρός τόν δικηγόρο Ἀθανάσιο Βερενίκη, ἀλλά ἔφθασε μέχρι τοῦ σημείου νά τόν ραπίσει. Σέ ἔκτακτη συνεδρίαση ἐκδόθηκε ψήφισμα, τό ὁποῖο ἐπιδόθηκε στόν Ὑπουργό Δικαιοσύνης καί μέ τό ὁποῖο ὁ σύλλογος ἀποδοκίμαζε τή συμπεριφορά τοῦ γραμματέα καί δήλωνε ὅτι τά μέλη του θά ἀπεῖχαν τῶν συνεδριάσεων τοῦ ἐφετείου μέχρι νά ἀπολυθεῖ ὁ ἐν λόγω γραμματεύς[75].

---

71. *Δελτίον τῆς Ἑστίας*, 29.1.1884.
72. Δικηγορικός Σύλλογος Ἀθηνῶν, τ. Α΄, *ὅ.π.*, σ. 12.
73. Δικηγορικός Σύλλογος Ἀθηνῶν, τ. Α΄, *ὅ.π.*, σ. 469.
74. *Νέα Ἐφημερίς*, 11.3.1884.
75. *Ὥρα καί Παλιγγενεσία*, 21.11.1885.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Τόσο στήν Ἀθήνα ὅσο καί στήν ἐπαρχία ἡ συμπεριφορά τῶν δικαστῶν πρός τούς δικηγόρους, τούς διαδίκους, τούς κατηγορουμένους καί τούς μάρτυρες δέν ἦταν πάντα ἄψογη, ἀλλά ἀκόμη καί ἡ ἁπλή ἐπισήμανση τοῦ γεγονότος ἦταν δύσκολη, λόγω τῆς προβεβλημένης θέσης τῶν δικαστῶν καί τῆς δύναμης πού διέθεταν. Γιά παράδειγμα, ὅταν ὁ δικηγόρος Πατρῶν Ἀναστάσιος Τσέλος ἔθιξε τό θέμα αὐτό, "*μετά πάσης τῆς δυνατῆς λεπτότητος*", σέ ἄρθρο του τό 1887 στήν τοπική ἐφημερίδα "*Φορολογούμενος*", τό δικαστικό συμβούλιο τῶν πρωτοδικῶν Πατρῶν τόν καταδίκασε σέ τετράμηνη παύση. Ὁ νεοσύστατος τότε —δεύτερος— Δικηγορικός Σύλλογος Πατρῶν, μετά ἀπό μακρά συζήτηση καί αὐτός, μέ ἀνακοίνωσή του, στήν ὁποία ὑπερασπιζόταν τό δικαίωμα τοῦ Τσέλου νά δημοσιεύει ἐλεύθερα τή γνώμη του ἐντός τῶν ὁρίων τοῦ νόμου, κατήγγειλε τήν ἀπόφαση τοῦ συμβουλίου ὡς ἐκδοθεῖσα καθ' ὑπέρβασιν τῶν ἁρμοδιοτήτων του[76].

Οἱ σχέσεις τῶν συλλόγων μέ τό δικαστικό ἐν γένει σῶμα δέν χαρακτηρίζονται πάντως ἀπό τίς μεμονωμένες αὐτές περιπτώσεις. Ἀντίθετα οἱ σχέσεις τους ἦταν γενικά ἀγαθές, καί ἐθεωρεῖτο ὅτι μέ τόν ἀμοιβαῖο ἔλεγχο θεμελιωνόταν καί ὁ μεταξύ τους σεβασμός. Ἔτσι στό τέλος τοῦ 1884 ἐκφράσθηκαν τά συγχαρητήρια τοῦ Δικηγορικοῦ Συλλόγου Ἀθηνῶν στόν πρόεδρο πρωτοδικῶν Ἀθηνῶν —τόν ἴδιο ἄραγε πρόεδρο πού πρό μηνῶν εἶχε προκαλέσει τήν ἀποδοκιμαστική ἀνακοίνωση; — καί στούς λοιπούς πρωτοδίκες γιά τήν εὐάρεστη κατάσταση τῶν ἐργασιῶν τοῦ πρωτοδικείου, πού εἶχε φθάσει στό σημεῖο νά δικάζει ὑποθέσεις μετά τρεῖς ἡμέρες ἀπό τήν ἐγγραφή τους στό πινάκιο[77].

Ἰδιαίτερα ἀπασχόλησε τόν σύλλογο τό νομοσχέδιο περί χαρτοσήμου τοῦ 1884, πού ἔθιγε τά συμφέροντα τῶν μελῶν του. Ἔγιναν συζητήσεις ἐπί συζητήσεων, τόσο ἐπί τῆς οὐσίας μέ προτάσεις τροποποιήσεως τῶν ἄρθρων του, καθώς τά τέλη χαρτοσήμου χαρακτηρίζονταν ὡς ἄδικος καί ἄνισος φόρος, ὅσο καί ἐπί τῆς διαδικασίας, μέ προτάσεις γιά τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἔπρεπε νά δράσει ὁ σύλλογος. Οἱ προτάσεις τοῦ συλλόγου τελικά ὑποβλήθηκαν στή Βουλή καί στόν ὑπουργό Οἰκονομικῶν. Πενταμελής ἐπιτροπή συνάντησε τόν ὑπουργό Οἰκονομικῶν, πού δέν ἦταν ἄλλος ἀπό τόν πρωθυπουργό Χαρίλαο Τρικούπη, καί συζήτησε μαζί του ἐπί μία ὥρα τίς προτεινόμενες ἀπό τόν σύλλογο τροποποιήσεις.

Οἱ ἐντυπώσεις ἀπό τήν ἐπίσκεψη αὐτή διίσταντο, ἀνάλογα μέ τά πολιτικά φρονήματα τοῦ καθενός. Οἱ μέν φιλοκυβερνητικοί θεώρησαν ὅτι ὁ Τρικούπης πείσθηκε πλήρως ἀπό τά ἐπιχειρήματα τῆς ἐπιτροπῆς, οἱ δέ ἀντιπολιτευόμενοι ὅτι ἀντίθετα τήν περιφρόνησε καί τήν εἰρωνεύθηκε. Ὁ Κων-

---

76. *Αἰών*, 5.11.1887.
77. *Νέα Ἐφημερίς*, 30.12.1884.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σταντίνος Σταυρόπουλος μάλιστα, πολιτευόμενος πού τότε ἀνῆκε στήν ἀντιτρικουπική παράταξη, πρότεινε νά ζητήσει ὁ σύλλογος ἀπό τόν βασιλέα Γεώργιο Α΄ νά κάνει χρήση τοῦ δικαιώματός του τῆς ἀρνησικυρίας, ἑνός δικαιώματος τοῦ ὁποίου σημειωτέον δέν εἶχε κάνει ποτέ μέχρι τότε χρήση, ὥστε τό νομοσχέδιο ψηφιζόμενο νά μήν ἰσχύσει ὡς νόμος. Ἄλλοι πρότειναν νά μεταβεῖ ὁ σύλλογος σύσσωμος στή Βουλή καί νά ὑποβάλει ἐκεῖ νέο ὑπόμνημα μέ τίς προτάσεις του.

Κατά τήν πρώτη συζήτηση τοῦ νομοσχεδίου στή Βουλή οἱ προτάσεις τοῦ συλλόγου, πού εἶχαν δοθεῖ πρός διανομή στό προεδρεῖο τῆς Βουλῆς, ἀποτέλεσαν οὐσιαστικά τήν ἀγόρευση τοῦ ἀντιπολιτευόμενου βουλευτῆ Πατρῶν Ἀριστομένη Κοντογούρη, ὁ ὁποῖος, δικηγόρος καί ὁ ἴδιος, τίς ἐπικαλεῖτο συνεχῶς. Ἀπαντώντας στόν Κοντογούρη ὁ ἐπίσης δικηγόρος συμπολιτευόμενος βουλευτής Μεγαρίδος, καί μετέπειτα ὑπουργός τοῦ Τρικούπη, Στέφανος Δραγούμης, ἀπέκρουσε ἀπό τό βῆμα τῆς Βουλῆς τίς προτάσεις τοῦ δικηγορικοῦ συλλόγου ὡς προϊόν βεβιασμένης σκέψης, δυσαρεστώντας ἔτσι ἐξαιρετικά ὅλο τόν σύλλογο[78].

Σέ ἀπάντηση ὁ σύλλογος τύπωσε τίς προτάσεις του σέ φυλλάδιο καί τίς ἔστειλε τόν Δεκέμβριο τοῦ 1884 σέ ὅλους τούς βουλευτές, μαζί μέ μία ἔντονη ἔγγραφη διαμαρτυρία γιά τή στάση τοῦ Στέφανου Δραγούμη. Τίς προτάσεις τοῦ συλλόγου γιά τήν τροποποίηση τοῦ νομοσχεδίου ἐπικρότησαν καί προσυπέγραψαν οἱ δικηγορικοί σύλλογοι τῆς Πάτρας καί τοῦ Βόλου[79]. Τό νομοσχέδιο δέν ψηφίσθηκε τελικά, γιατί ἐν τῷ μεταξύ προκλήθηκε πολιτική κρίση, διαλύθηκε ἡ Βουλή καί προκηρύχθηκαν ἐκλογές, τίς ὁποῖες ἔχασε ὁ Τρικούπης.

Κατόπιν αὐτοῦ, ἐν ὄψει τῶν ἐπικειμένων βουλευτικῶν ἐκλογῶν τοῦ 1885, τό ἐνδιαφέρον τοῦ συλλόγου στράφηκε πρός τά δικαιώματα καί τά καθήκοντα τῶν μελῶν του, ὅταν ἀποστέλλονταν ὡς δικαστικοί ἀντιπρόσωποι στίς ἐκλογές. Ὁ θεσμός ἦταν σχετικά πρόσφατος, καθώς ἡ παρουσία δικαστικῶν ἀντιπροσώπων κατά τίς ἐκλογές εἶχε καθιερωθεῖ μέ τόν ἐκλογικό νόμο τοῦ 1877 καί δέν ὑπῆρχε ἐπαρκής ἐμπειρία. Ἔτσι, γιά νά δοθοῦν οἱ ἀπαραίτητες ὁδηγίες στά μέλη τοῦ συλλόγου, χρειάσθηκε νά συσταθεῖ εἰδική ἐπιτροπή νά μελετήσει τό θέμα καί νά συντάξει ὑπόμνημα, τό ὁποῖο ἐν συνεχεία ψηφίσθηκε ἀπό τόν σύλλογο, δημοσιεύθηκε στόν τύπο καί, ὡς μονόφυλλο, διανεμήθηκε στά μέλη του[80].

---

78. *Ἐφημερίς Συζητήσεων τῆς Βουλῆς*, Θ΄. Δ΄. 20/4.12.1884, σσ. 196-201.

79. Δικηγορικός Σύλλογος Ἀθηνῶν, τ. Α΄, *ὅ.π.*, σσ. 506-524 καί 529-546· *Νέα Ἐφημερίς*, 10 καί 11.12.1884.

80. Δικηγορικός Σύλλογος Ἀθηνῶν, τ. Β΄, *ὅ.π.*, σσ. 104-109· *Νέα Ἐφημερίς*, 22.3.1885· *Αἰών*, 1.4.1885, ὅπου δημοσιεύεται τό ὑπόμνημα.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ὅπως ὁ Δικηγορικός Σύλλογος Ἀθηνῶν τοῦ 1865 εἶχε δείξει ἰδιαίτερη εὐαισθησία γιά τά ἐθνικά προβλήματα τῆς ἐποχῆς του, ἔτσι καί αὐτός τοῦ 1883 ἔδειξε ἀνάλογη εὐαισθησία τό 1886 κατά τόν θαλάσσιο ἀποκλεισμό τῆς Ἑλλάδας ἀπό τούς στόλους τῶν Μεγάλων Δυνάμεων.

Στίς ἀρχές τοῦ 1886 τά μέλη τοῦ συλλόγου κλήθηκαν νά συζητήσουν τό θέμα πού ἔθεσε ὁ πρώην βουλευτής καί καθηγητής τῆς Νομικῆς Σχολῆς Ἀθανάσιος Ροντήρης, τό "*κατά πόσον δικαιολογεῖται ὑπό τῶν διεθνῶν νομίμων ἐνάσκησις βίας κατ' αὐτοκυριάρχου κράτους*". Ὁ σύλλογος μέ ἀνακοίνωσή του κατέκρινε τόν ἀποκλεισμό ὡς ἀντιβαίνοντα στούς κανόνες τοῦ διεθνοῦς δικαίου καί ἔκανε ἔκκληση πρός τίς Δυνάμεις γιά τήν ἄρση του. Εἰδική ἐπιτροπή, ἐπεξεργαζόμενη τίς προτάσεις τοῦ Ροντήρη, συνέταξε μακροσκελές ὑπόμνημα, τό ὁποῖο τυπώθηκε σέ φυλλάδιο μέ τίτλο "*Τό Δίκαιον τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἀγῶνος*"[81]. Τό κείμενο μεταφράσθηκε στά γαλλικά καί στάλθηκε στούς δικηγορικούς συλλόγους τῆς Εὐρώπης καί τῆς Ἀμερικῆς, καθώς καί σέ διακεκριμένους πολιτικούς, μέ τήν προτροπή νά ἐνεργήσουν κατάλληλα, ὥστε νά πεισθοῦν οἱ κυβερνήσεις τους νά ἐφαρμόσουν τούς κανόνες τοῦ διεθνοῦς δικαίου ὑπέρ τῆς Ἑλλάδας[82].

Μετά τά τέλη τοῦ 1886 δέν γίνεται ἄλλη ἀναφορά στόν σύλλογο καί μποροῦμε νά συμπεράνουμε ὅτι διαλύθηκε. Τό 1905, ὅταν συζητεῖτο πάλι ἡ ἵδρυση δικηγορικοῦ συλλόγου στήν Ἀθήνα, ὁ Θ. Μαριολόπουλος, πού ἐκλέχθηκε στό διοικητικό συμβούλιο τοῦ συλλόγου τοῦ 1905 καί στό πρῶτο συμβούλιο τοῦ ὑπάρχοντος καί σήμερα συλλόγου, ὑποστήριξε ὅτι οἱ λόγοι τῆς διάλυσής του ἦταν οἰκονομικοί, γιατί πολλά μέλη δέν πλήρωναν τήν συνδρομή τους[83]. Ὡστόσο, μία παράγραφος τοῦ καταστατικοῦ τοῦ ἑπόμενου συλλόγου, πού ἱδρύθηκε τό 1893, προκαλεῖ τήν ὑπόνοια, μήπως ὁ σύλλογος διαλύθηκε κυρίως λόγω πολιτικῶν παθῶν. Τό 1886, μετά τόν ἀποκλεισμό τοῦ Πειραιᾶ ἀπό τίς Μεγάλες Δυνάμεις, ὁ Δηλιγιάννης ἀποδυναμωμένος παραιτήθηκε ἀπό τήν πρωθυπουργία καί ἀνέλαβε τήν ἐξουσία ὁ Τρικούπης, ὁ ὁποῖος, ὑποστηριζόμενος καί ἀπό πολλούς βουλευτές πού μέχρι τότε ὑποστήριζαν τόν Δηλιγιάννη, προκήρυξε ἐκλογές καί τίς κέρδισε μέ μεγάλη πλειοψηφία. Μήπως λοιπόν ὁ σύλλογος, πού τό 1886 ὑποστήριζε καί αὐτός τόν Δηλιγιάννη, μετά τήν κυβερνητική ἀλλαγή ὑπῆρξε θύμα τῶν πολιτικῶν διαφορῶν καί γιά αὐτό τόν λόγο τό νέο καταστατικό ἀπαγόρευε κάθε ἀνάμιξη τοῦ συλλόγου στήν πολιτική καί στίς πολιτικές συζητήσεις;

---

81. Δικηγορικός Σύλλογος Ἀθηνῶν, *Τό Δίκαιον τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἀγῶνος*, Ἀθήνα 1886.

82. Δικηγορικός Σύλλογος Ἀθηνῶν, τ. Β΄, *ὅ.π.*, σσ. 169-184· *Νέα Ἐφημερίς*, 11 καί 27.2.1886.

83. *Ἀθῆναι*, 12.12.1905.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Τόν Ἀπρίλιο 1889 ἀναφέρεται ὅτι, κατά τόν ἑορτασμό τῆς ἑκατονταετηρίδας τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, ἐπιτροπή ἀποτελούμενη ἀπό τούς Νικόλαο Δαμασκηνό, Ξενοφώντα Ψαρᾶ καί Σῖμο Μπαλάνο συνεχάρη τόν Γάλλο πρεσβευτή, ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ δικηγορικοῦ συλλόγου. Ὁ σύλλογος ὅμως δέν ὑφίστατο πιά καί ἡ ἐπιτροπή προφανῶς ἐκπροσωποῦσε τό δικηγορικό ἐν γένει σῶμα[84]. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τίς ἀναφορές στόν δικηγορικό σύλλογο Ἀθηνῶν τοῦ νομικοῦ περιοδικοῦ "*Θέμις*" τόν Σεπτέμβριο τοῦ 1892 καί δύο μῆνες πρίν ἀπό τή σύσταση τοῦ νέου συλλόγου, τόν Νοέμβριο τοῦ 1893[85].

ΑΠΟ ΤΗ ΔΙΑΛΥΣΗ ΤΟΥ 1887 ΣΤΗΝ ΙΔΡΥΣΗ ΤΟΥ 1893

Ἐνῶ ὁ σύλλογος τοῦ 1883 βρισκόταν στούς πρώτους μῆνες λειτουργίας του, στίς ἀρχές τοῦ 1884, ὁ δημοκρατικῶν φρονημάτων βουλευτής Βόλου Γεώργιος Φιλάρετος, ὁ μετέπειτα καί Ὑπουργός Δικαιοσύνης, ἐπανέφερε στή Βουλή τό θέμα τῆς ἀναγκαιότητας τῆς νομοθετικῆς ρύθμισης γιά τήν ἵδρυση δικηγορικῶν συλλόγων.

> Ἄνευ ψηφίσεως νόμου δέν εἶναι δυνατόν νά παγιωθῶσι καί βιώσωσιν ἐπαξίως οἱ δικηγορικοί σύλλογοι· διά τοῦτο καί μετά κόπου πολλοῦ συντηροῦνται σήμερον μόνον εἷς τινας ἕδρας Πρωτοδικείων κατά πολλῶν παλαίοντες προσκομμάτων καί σπανίως συνεδριάζοντες,

γράφει καί καταθέτει στή Βουλή, μαζί μέ τόν ἐπίσης δημοκρατικῶν φρονημάτων βουλευτή Ἀττικῆς Ρόκκο Χοϊδᾶ, πρόταση νόμου, βασισμένη σέ προηγούμενο νομοσχέδιο πού εἶχαν ἐπεξεργασθεῖ οἱ καθηγητές τῆς Νομικῆς Σχολῆς Κωνσταντίνος Κωστῆς καί Νικόλαος Δαμασκηνός[86]. Τό νομοσχέδιο αὐτό τῶν καθηγητῶν συντάχθηκε τόν Ἰούνιο τοῦ 1878 καί εἶναι αὐτό, στό ὁποῖο ἀναφέρεται ὁ Φιλάρετος σέ συνεδρίαση τοῦ δικηγορικοῦ συλλόγου τόν Ἰανουάριο τοῦ 1884[87].

Σύμφωνα μέ τό νομοσχέδιο, σκοπός τῶν δικηγορικῶν συλλόγων ἦταν ὁ διαρκής ἔλεγχος τῆς ἀκριβοῦς ἐκπληρώσεως τῶν δικηγορικῶν καθηκόντων· καί ἡ μέριμνα ὑπέρ τῆς ἀξιοπρεπείας καί τῶν κοινῶν συμφερόντων τοῦ δικηγορικοῦ σώματος. Στό δέ συμβούλιο κάθε συλλόγου ἀνετίθετο ὁ ἔλεγχος τῆς διαγωγῆς τῶν μελῶν του καί ἡ πειθαρχική ἐξουσία ἐπί τῶν μελῶν πού εἴτε παρανομοῦσαν εἴτε ἐπεδείκνυαν ἀπρεπή καί

---

84. *Ἐφημερίς*, 24.4.1889.

85. Θέμις, τ. Γ΄, *ὅ.π.*, σ. 304 καί τ. Δ΄, *ὅ.π.*, σ. 432.

86. Γ. Φιλάρετος, *Ἡ δικαστική ἀναδιοργάνωσις ἐν Ἑλλάδι*, Ἀθήνα 1885, σσ. 118-121 καί 286-293· *Παράρτημα Ἐφημερίδος Συζητήσεων τῆς Βουλῆς*, Θ΄, Γ΄, σσ. 181-182.

87. Δικηγορικός Σύλλογος Ἀθηνῶν, τ. Α΄, *ὅ.π.*, σ. 13.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἀσυμβίβαστη πρός τά καθήκοντά τους συμπεριφορά. Ἡ διατύπωση τοῦ νομοσχεδίου εἶναι ἀσαφής, ἀπό τό πνεῦμα του ὅμως συνάγεται ὅτι διαγραφή δικηγόρου ἀπό τόν σύλλογο, σήμαινε καί στέρηση τοῦ δικαιώματος τοῦ δικηγορεῖν.

Στό τέλος τοῦ χρόνου τό νομοσχέδιο δέν εἶχε ἀκόμη συζητηθεῖ καί ὁ Φιλάρετος τό κατέθεσε ἐκ νέου, χωρίς ὅμως καί πάλι νά συζητηθεῖ[88]. Ἡ διάλυση καί τοῦ δεύτερου κατά σειρά ἀθηναϊκοῦ δικηγορικοῦ συλλόγου καί ἡ ἔλλειψη ἑνός βιώσιμου συλλόγου στήν Ἀθήνα ἐπανέφεραν μετά ἀπό λίγα χρόνια τό αἴτημα τῆς νομοθετικῆς σύστασής τους. Στά τέλη τοῦ 1889 πάνω ἀπό ἑκατό δικηγόροι τῆς πρωτεύουσας συνῆλθαν γιά νά συσκεφθοῦν καί νά ἀποφασίσουν *περί τοῦ πρακτέου.* Στή συνέλευση καταρχήν ἐξέλεξαν μία πολυμελή ἐπιτροπή, ἀποτελούμενη κυρίως ἀπό δικηγόρους καθηγητές, βουλευτές ἤ πολιτευτές, οἱ περισσότεροι ἀπό τούς ὁποίους εἶχαν ἀσχοληθεῖ καί στό παρελθόν ἐνεργά μέ τόν σύλλογο (Νικόλαο Δαμασκηνό, Σῖμο Μπαλάνο, Ἀθανάσιο Βερενίκη, Ἀθανάσιο Κατριβάνο, Κωνσταντίνο Σταυρόπουλο, Νικόλαο Μπουφίδη, Γεώργιο Μίλιση, Μιλτιάδη Ράλλη, Ἰωάννη Καλογερόπουλο κ.ἄ.). Ἡ ἐπιτροπή ἀνέλαβε νά παρουσιασθεῖ στόν Ὑπουργό Δικαιοσύνης Δημήτριο Βουλπιώτη καί νά τοῦ ζητήσει νά ὑποβληθεῖ στή Βουλή τό νομοσχέδιο τοῦ Φιλάρετου, ὥστε νά συσταθεῖ ἔτσι διά νόμου δικηγορικός σύλλογος στήν Ἀθήνα. Ἄλλη τριμελής ἐπιτροπή, ἀποτελούμενη ἀπό τούς Ἀναστάσιο Στούπη, Σπυρίδωνα Φόρτη καί Ἰωάννη Νικολαΐδη, ἀνέλαβε τή διενέργεια ἐράνου μεταξύ τῶν δικηγόρων τῆς πρωτεύουσας γιά τήν ἀντιμετώπιση τῶν πρώτων ἐξόδων τοῦ συλλόγου πού ἐπρόκειτο νά συσταθεῖ. Τό διάβημα ἔμεινε χωρίς αἴσιο ἀποτέλεσμα καί ἡ Ἀθήνα χωρίς δικηγορικό σύλλογο[89].

> Αἰσθάνόμεθα ἐμαυτούς συντετριμμένους πρό τοῦ παραδείγματος, τό ὁποῖον παρέχει ἡμῖν τοῖς Ἀθηναίοις ὁ δικηγορικός σύλλογος τοῦ Ναυπλίου,

ἔγραφε τό 1890, ἐπ' εὐκαιρία συμποσίου τοῦ συλλόγου τοῦ Ναυπλίου, ὁ ἐκδότης τῆς "*Θέμιδος*" Θρασύβουλος Ἀγγελόπουλος Ἀθάνατος, πού ὑπῆρξε κατόπιν ἀπό τούς πρωτεργάτες τῆς ἵδρυσης τῶν συλλόγων τοῦ 1893 καί τοῦ 1902[90].

Ὁ Φιλάρετος ὑπέβαλε τόν Ἰανουάριο τοῦ 1891 καί πάλι στή Βουλή τό νομοσχέδιό του τοῦ 1884. Τό νομοσχέδιο αὐτή τή φορά συζητήθηκε στίς δύο πρῶτες συνόδους τῆς Βουλῆς καί πρίν εἰσαχθεῖ πρός συζήτηση γιά τρίτη

---

88. *Παράρτημα Ἐφημερίδος Συζητήσεων τῆς Βουλῆς*, Θ΄. Δ΄, σσ. 35-37.
89. *Ἐφημερίς*, 20.11.1889.
90. Θέμις, τ. Α΄, *ὅ.π.*, σ. 175.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

φορά, ὅπως ἀπαιτοῦσε ὁ νόμος, ὁ Φιλάρετος ζήτησε ἀπό τούς δικηγόρους τῶν Ἀθηνῶν, νά προτείνουν, πρίν ψηφισθεῖ, τυχόν τροπολογίες πού θά τό βελτίωναν[91]. Ἡ κίνηση τῶν δικηγόρων τῆς πρωτεύουσας γιά ἵδρυση συλλόγου, πού ἀναφέρεται στά τέλη τοῦ 1891 εἶναι προφανῶς ἡ ἀνταπόκριση τῶν δικηγόρων τῆς πρωτεύουσας στήν πρόσκληση τοῦ Φιλάρετου[92]. Ἡ Βουλή ὅμως διαλύθηκε πρίν συζητηθεῖ τό νομοσχέδιο. Ὑπέρμαχος τοῦ νομοσχεδίου, τότε, ὁ συντάκτης τῆς "*Θέμιδος*" ἀναφερόμενος σ᾽ αὐτό ἔγραφε:

> Δέν ἀποκρύπτομεν τήν ἐπιθυμίαν ἡμῶν τοῦ νά ἐβλέπομεν τούς ἐν Ἀθήναις δικηγόρους ἐργαζομένους ἐν ἀνεξαρτήτῳ καί αὐτοβούλῳ συλλόγῳ, ἀλλ᾽ ἀφοῦ αἱ μέχρι τοῦδε προσπάθειαι ἐναυάγησαν, στέργομεν καί τόν διά νόμου ἐν πειθαναγκασμῷ τοιοῦτον, [...] διότι εἶναι πανθομολογούμενον ὅτι τό δικηγορικόν σῶμα τῶν Ἀθηνῶν εἰς πολλά καθυστερεῖ καί ἡ εὐεργετική αὐτοῦ ἐπιρροή ἐπί τῆς ἀπονομῆς τῆς δικαιοσύνης λάμπει διά τῆς ἀνυπαρξίας της[93].

Ἂς σημειωθεῖ ὅτι τό 1908 ὅμως, ὅταν ψηφιζόταν ὁ νόμος περί δικηγορικῶν συλλόγων, τό ἴδιο περιοδικό ὑπό τήν ἴδια διεύθυνση ἔγραφε:

> Οἱ μαγειροϋπάλληλοι καί οἱ ἀσβεστοχρῖσται ἐλευθέρους συλλόγους ἔχουσι καί οἱ ἐμποροϋπάλληλοι ἰδίας κατασκηνώσεις, καί οἱ ὑπερασπισταί τοῦ δικαίου διά νά κανονίζωσι τάς ἐργασίας αὐτῶν δέονται τῆς ἐγκρίσεως τοῦ Ὑπουργοῦ τῆς Δικαιοσύνης [...] ὁ ὁποῖος οὕτω θά εἶναι ὁ φρουρῶν πρωτεύς τῆς δικηγορικῆς ἐλευθερίας, καθ᾽ ὃν ἀκριβῶς τρόπον ἐτέθη ποτέ ὁ λύκος φύλαξ προβάτων[94].

Στήν κυβέρνηση τοῦ Κωνσταντόπουλου, πού σχηματίστηκε τόν Φεβρουάριο τοῦ 1892, ὁ Φιλάρετος ἀνέλαβε τό Ὑπουργεῖο Δικαιοσύνης. Ἐπρόκειτο ὅμως γιά κυβέρνηση μεταβατική καί σέ ἐποχή πού ἡ Βουλή δέν συνεδρίαζε. Ἔτσι, ὁ ὑπέρμαχος αὐτός τῆς νομοθετικῆς ρύθμισης τῆς ἵδρυσης καί λειτουργίας τῶν δικηγορικῶν συλλόγων, ὅταν βρέθηκε στήν κατεξοχήν ἁρμόδια θέση, δέν μπόρεσε οὔτε νά ἐπαναφέρει οὔτε νά ὑποστηρίξει τό σχετικό νομοσχέδιο. Συνέστησε μόνο μία ἐπιτροπή, ἡ ὁποία ἐπεξεργάσθηκε ὅλα τά δικαστικά νομοσχέδια πού εἶχε ὑποβάλει στή Βουλή κατά τό παρελθόν ὡς βουλευτής[95].

Ἀντίθετα, ὁ ὑπουργός πού τόν διαδέχθηκε, ὁ Ἀνάργυρος Σιμόπουλος,

---

91. Θέμις, τ. Β΄, *ὅ.π.*, σσ. 605, 623 καί 637-638.
92. Θέμις, τ. Β΄, *ὅ.π.*, σ. 481.
93. Θέμις, τ. Β΄, *ὅ.π.*, σ. 481.
94. Θέμις, τ. ΙΘ΄, 1908-1909, Ἀθήνα 1909, σ. 594.
95. Γ. Φιλάρετος, *Σημειώσεις ἀπό τοῦ 75ου ὑψώματος, 1848-1923*, τ. Β΄, Ἀθήνα 1928, σ. 253.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἀσχολήθηκε σχεδόν ἀμέσως μέ τό θέμα καί τό καλοκαίρι τοῦ 1892 κατήρτισε νέο νομοσχέδιο γιά τή σύσταση δικηγορικῶν συλλόγων σέ ὅλο τό κράτος, τό διένειμε στούς δικηγόρους γιά νά ὑποβάλουν τίς ἀπόψεις τους καί συνέστησε εἰδική ἐπιτροπή γιά νά μελετήσει τίς προτάσεις τους. Στήν ἑπόμενη σύνοδο, κατά τήν ὁποία ἐπρόκειτο νά κατατεθεῖ τό νομοσχέδιο στή Βουλή, ὁ Σιμόπουλος, ἄγνωστο γιατί, ἐνῶ κατέθεσε σειρά δικαστικῶν νομοσχεδίων, δέν τό συμπεριέλαβε· μέ τά λοιπά νομοσχέδια τροποποιήθηκαν μόνον ὁρισμένες διατάξεις σχετικές μέ τά προσόντα καί τόν διορισμό τῶν δικηγόρων[96].

Καθώς ἡ νομοθετική ρύθμιση δέν φαινόταν ἐφικτή, μέ πρωτοβουλία καί πάλι μιᾶς ὁμάδας δικηγόρων τῆς πρωτεύουσας καταρτίσθηκε τό καταστατικό τοῦ τρίτου κατά σειρά Δικηγορικοῦ Συλλόγου Ἀθηνῶν.

Ο ΔΙΚΗΓΟΡΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΑΘΗΝΩΝ ΤΟΥ 1893

Ὁ νέος Δικηγορικός Σύλλογος Ἀθηνῶν, ὁ τρίτος καί τελευταῖος κατά τόν 19ο αἰώνα, ἱδρύεται τόν Δεκέμβριο τοῦ 1893, παραμονές Χριστουγέννων. Τό καταστατικό του, πού ἀποτελεῖτο ἀπό 34 ἄρθρα, ὑπογράφηκε ἀπό 105 δικηγόρους καί ἐπικυρώθηκε μέ βασιλικό διάταγμα. Τό διάταγμα αὐτό ὅριζε ὅτι τό σωματεῖο ἔπρεπε νά καταθέτει κάθε χρόνο λογοδοσία στό Ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν καί ὅτι, σέ περίπτωση πού δέν τήν κατέθετε ἤ πού παραβιάζονταν ἤ δέν ἐκτελοῦνταν οἱ ὅροι τοῦ καταστατικοῦ, ἡ ἔγκρισή του μποροῦσε νά ἀνακληθεῖ[97].

Τό καταστατικό τοῦ νέου συλλόγου εἶχε πολλά κοινά σημεῖα μέ αὐτά τῶν δύο προηγουμένων τοῦ 1865 καί τοῦ 1883, διέφερε ὅμως οὐσιωδῶς σέ ἄλλα. Στά πέντε κεφάλαια του καθορίζονταν ὁ σκοπός τοῦ συλλόγου, ἡ σφραγίδα του καί τά τῶν συνεδριάσεων τῶν μελῶν του, ὁ τρόπος ἐκλογῆς τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου, τά καθήκοντά του καί τά τῶν συνεδριάσεών του, ἡ ἄσκηση τῆς πειθαρχικῆς ἐξουσίας ἐπί τῶν μελῶν, τό ποσόν τῆς συνδρομῆς καί ἡ διαγραφή ὅσων καθυστεροῦσαν τήν καταβολή της, καί τέλος προεβλέπετο ἡ ἀναθεώρηση τοῦ καταστατικοῦ.

Ὁρίζετο ὅτι ὁ σύλλογος ἦταν νομικό πρόσωπο καί μέλη του ἦταν οἱ δικηγόροι τῶν δικαστηρίων τῶν Ἀθηνῶν, ἐνῶ δέν προβλεπόταν δυνατότητα ἐγγραφῆς ἀντεπιστελλόντων μελῶν. Γιά νά ἐγγραφεῖ κάποιος στόν σύλλογο, ἔπρεπε νά προταθεῖ ἀπό πέντε μέλη καί νά γίνει δεκτός μέ μυστική ψηφο-

---

96. Ἄστυ, 10.7.1892· *Παράρτημα Ἐφημερίδος Συζητήσεων τῆς Βουλῆς*, ΙΓ΄. Β΄, σ. 2.

97. *Καταστατικόν τοῦ ἐν Ἀθήναις Δικηγορικοῦ Συλλόγου*, Ἀθήνα 1893· ΦΕΚ ἀρ. 7, 15.1.1894.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

φορία ἀπό τήν ἀπόλυτη πλειοψηφία τῶν παρόντων στή συγκεκριμένη συνεδρίαση. Κανένα ἀπό τά καταστατικά τῶν προηγουμένων συλλόγων δέν προέβλεπε διαδικασία ἐκλογῆς μελῶν. Ἡ διάταξη αὐτή, πού ὄχι μόνο ἐπιτρέπει ἀλλά φαίνεται νά ἐπιδιώκει τήν ἐπιλογή τῶν μελῶν, ἐμφανίζει τόν σύλλογο ὡς κλειστό ὅμιλο καί ἔρχεται σέ ἀντίφαση μέ τίς προσπάθειες τοῦ δικηγορικοῦ σώματος, ἀλλά καί τοῦ ἴδιου τοῦ συλλόγου, νά ἐπιτευχθεῖ ἡ νομοθετική ρύθμιση τῶν δικηγορικῶν συλλόγων, ρύθμιση πού θά προέβλεπε τήν ὑποχρεωτική ἐγγραφή *ὅλων* τῶν δικηγόρων κάθε περιφέρειας στούς κατά τόπους συλλόγους. Ἔτσι, δέν προκαλεῖ ἔκπληξη τό γεγονός ὅτι στήν ἀναθεώρηση τοῦ καταστατικοῦ τό 1895, ἡ περιοριστική αὐτή διάταξη ἦταν ἡ πρώτη πού καταργήθηκε. Ἐφ' ἑξῆς μέλος μποροῦσε νά γίνει κάθε δικηγόρος διορισμένος στά δικαστήρια τῆς Ἀθήνας, μέ ἁπλή αἴτησή του. Στά τέλη τοῦ 1894 ἀναφέρεται ὅτι ὁ σύλλογος ἀριθμοῦσε 250 μέλη, καθώς ὅμως τόν Μάϊο τοῦ 1895, ἡ παρουσία 100 μελῶν στό γεῦμα τοῦ συλλόγου θεωρήθηκε ὡς ἀπόδειξη τῆς γενικῆς ἀποδοχῆς του, ἴσως ὁ ἀριθμός τῶν μελῶν νά ἦταν μικρότερος[98].

Σκοπός τοῦ συλλόγου ἦταν

> ἡ διά δημοσίων ἀναγνωσμάτων καί συζητήσεων γενικωτέρα μέριμνα ὑπέρ τῆς ἐπιστήμης τοῦ δικαίου καί τῆς ἐφαρμογῆς αὐτοῦ, ἡ ἀνάπτυξις τῶν μεταξύ τῶν δικηγόρων σχέσεων, ὁ ἔλεγχος τῆς ἀκριβοῦς τῶν δικηγορικῶν καθηκόντων ἐκπληρώσεως καί ἡ ὑπέρ τῆς ἀξιοπρεπείας καί τῶν κοινῶν συμφερόντων τοῦ δικηγορικοῦ σώματος μέριμνα[99].

Ἀπαγορευόταν δέ ρητῶς κάθε ἀνάμιξη τοῦ συλλόγου στήν πολιτική, καθώς καί σέ συζητήσεις καί γνωμοδοτήσεις ἐπί θεμάτων τῆς ἐνεργοῦ πολιτικῆς. Ἡ κρίση περί αὐτῶν τῶν θεμάτων ἀνῆκε στό διοικητικό συμβούλιο ἀνεξελέγκτως. Εἶχε ἄραγε σχέση αὐτή ἡ ἀπαγόρευση μέ τό γεγονός ὅτι τό καταστατικό ψηφίσθηκε στά τέλη του 1893, κατά τή διάρκεια τῆς τελευταίας κυβέρνησης τοῦ Τρικούπη καί ἀμέσως μετά τήν πτώχευση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους; Ἤ μέ τούς λόγους πού ὁδήγησαν στή διάλυση τόν προηγούμενο σύλλογο; Ἡ "*Θέμις*" πάντως ἀναφέρει τήν πολιτική μεταξύ τῶν αἰτίων πού εἶχαν συντελέσει στήν ἀποτυχία τῶν προηγούμενων ἀποπειρῶν νά συσταθεῖ δικηγορικός σύλλογος[100].

Ὁ σύλλογος συνεδρίαζε τακτικῶς μία φορά τόν μῆνα. Τά τῆς διεξα-

---

98. *Νομική*, τ. Α΄, Ἀθήνα 1894-1895, σ. 196· Θέμις, τ. Ε΄, 1894-1895, Ἀθήνα 1895, σσ. 639-640 καί τ. ΣΤ΄, *ὅ.π.*, σ. 191.

99. Ἡ διατύπωση τῶν τελευταίων αὐτῶν γραμμῶν εἶναι ἴδια μέ τόν ὁρισμό τοῦ σκοποῦ τοῦ συλλόγου στό νομοσχέδιο τοῦ Φιλάρετου.

100. Θέμις, τ. Δ΄, *ὅ.π.*, σ. 528.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

γωγῆς τῶν συνεδριάσεων ρύθμιζε ἰδιαίτερος ἐσωτερικός κανονισμός, πού ψηφίσθηκε στίς πρῶτες συνεδριάσεις του[101].

Τό διοικητικό συμβούλιο ἦταν ἐννεαμελές, πολυμελέστερο αὐτοῦ τῶν προηγουμένων συλλόγων, καί ἐκλεγόταν κάθε χρόνο. Δέν ἀντικαθίστατο ὅλο συγχρόνως, ὅπως στούς προηγούμενους συλλόγους, ἀλλά κάθε χρόνο ἀποχωροῦσαν τρία μέλη του, στή θέση τῶν ὁποίων ἐκλέγονταν ἄλλα, χωρίς νά ἀποκλείεται ἡ ἐπανεκλογή τῶν ἰδίων, τῶν ἀποχωρούντων μελῶν. Ἀρχικά, μέχρι νά ἀνανεωθοῦν ὅλα τά μέλη, ἡ σειρά ἀποχώρησης ὁριζόταν μέ κλήρωση· κατόπιν θά γινόταν κατά ἀρχαιότητα. Ἐνῶ στούς συλλόγους τοῦ 1865 καί τοῦ 1883 κάθε μέλος μποροῦσε νά ἐκλεγεῖ στό διοικητικό συμβούλιο, τό καταστατικό τοῦ συλλόγου τοῦ 1893 καθόρισε ὁρισμένες προϋποθέσεις. Γιά νά ἐκλεγεῖ κανείς μέλος τοῦ συμβουλίου, ἔπρεπε νά ἦταν δικηγόρος τουλάχιστον ἐπί μία πενταετία καί ἡ βουλευτική ἰδιότητα ἦταν ἀσυμβίβαστη μέ αὐτή τοῦ μέλους τοῦ συμβουλίου. Ἀντίθετα, κατά τό παρελθόν συνέβαινε συχνά δικηγόροι βουλευτές νά εἶναι καί μέλη τοῦ συμβουλίου τῶν προηγουμένων συλλόγων.

Τό πρῶτο συμβούλιο καθοριζόταν ἀπό τό καταστατικό καί ἀποτελεῖτο ἀπό τόν πρώην δικαστή καί μέλλοντα βουλευτή Κωνσταντίνο Ἔσλιν, τόν ἐκδότη τοῦ νομικοῦ περιοδικοῦ "*Θέμις*" Θρασύβουλο Ἀγγελόπουλο Ἀθάνατο, τόν πρώην δικαστή Σπυρίδωνα Βλάχο, τόν πρώην δημοτικό σύμβουλο καί νομικό σύμβουλο τοῦ κράτους Μιλτιάδη Ράλλη, τόν ἀντιπρόεδρο τοῦ προηγουμένου συλλόγου Γεώργιο Μελισσουργό, τόν μετέπειτα πρόεδρο τοῦ συλλόγου τοῦ 1905 Ἰωάννη Εὐκλείδη, καί τούς Κωνσταντίνο Ζάννο, Γεώργιο Δ. Ἀντωνόπουλο καί Ἀνδρέα Ἀντωνιάδη[102].

Τόν Φεβρουάριο τοῦ 1895 ὁ Θρασύβουλος Ἀγγελόπουλος Ἀθάνατος διορίσθηκε νομάρχης καί παραιτήθηκε ἀπό τή θέση τοῦ συμβούλου· στή θέση του ἐκλέχθηκε ὁ Ἀχιλλέας Διογενίδης, δικηγόρος καταγόμενος ἀπό τή Δημητσάνα. Τό φθινόπωρο τοῦ ἴδιου χρόνου ἔγιναν οἱ πρῶτες ἀρχαιρεσίες γιά τήν ἀντικατάσταση τῶν τριῶν ἀποχωρούντων μελῶν Γ. Μελισσουργοῦ, Κ. Ζάννου καί Ἰω. Εὐκλείδη καί ἐκλέχθηκαν ὁ Ἀθανάσιος Παπαφράγκος, πρώην δικαστής καί ἐπί μακρόν γενικός γραμματεύς τοῦ Ὑπουργείου Δικαιοσύνης, ὁ Διονύσιος Στεφάνου, Ὑπουργός Δικαιοσύνης ἀπό τό 1893 μέχρι τίς ἀρχές τοῦ 1895 στήν τελευταία κυβέρνηση Τρικούπη, καί πάλι ὁ Γεώργιος Μελισσουργός[103]. Τόν Φεβρουάριο τοῦ 1896 ἀποχώρησε ἀπό τό συμβούλιο ὁ καθηγητής Ξενοφῶν Ψαρᾶς, ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι εἶχε ἐν τῶ

---

101. Θέμις, τ. Δ΄, *ὅ.π.*, σ. 593.

102. ΦΕΚ ἀρ. 7, 15.1.1894.

103. Θέμις, τ. Ε΄, *ὅ.π.*, σ. 639. Θέμις, τ. ΣΤ΄, *ὅ.π.*, σ. 352· *Νομική*, τ. Β΄, Ἀθήνα 1895-1896, σ. 156.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

μεταξύ ἐκλεγεῖ, καί στή θέση του ἐπανεκλέχθηκε ὁ Θρασύβουλος Ἀγγελόπουλος Ἀθάνατος[104]. Στίς ἐκλογές τοῦ Ὀκτωβρίου 1896 ἐκλέχθηκαν πάλι ὁ Γεώργιος Μελισσουργός καί ὁ Ἀχιλλέας Διογενίδης καθώς καί ὁ μετέπειτα καθηγητής τῆς Νομικῆς Σχολῆς Ἰωάννης Ἀραβαντινός, πού θά ἐκλεγεῖ καί στό συμβούλιο τοῦ συλλόγου τοῦ 1902[105].

Πρῶτος πρόεδρος ἐκλέχθηκε παμψηφεί ὁ Κωνσταντίνος Ἔσλιν, ὁ ὁποῖος ἦταν ἐνδιαφέρουσα προσωπικότητα. Μετά ἀπό πολύ καλές σπουδές στήν Ἀθήνα, στή Λειψία, στό Μόναχο, στή Ζυρίχη καί τίς Βρυξέλλες καί μία σύντομη θητεία στόν δικαστικό κλάδο, ἀφοσιώθηκε στή δικηγορία, πρῶτα στή Σύρο καί μετά στήν Ἀθήνα, καί ἔγινε διακεκριμένος ἀστικολόγος. Ἀνεξάρτητος ἀποτυχών ὑποψήφιος βουλευτής τό 1895, μετά τό τέλος τοῦ πολέμου τοῦ 1897 διορίσθηκε νομάρχης. Ἀργότερα, θεωρώντας ὅτι ἡ ἀποτυχία τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς ὀφείλετο στό ἄκρως φιλελεύθερο πολίτευμα, στόν ἄκρατο κοινοβουλευτισμό, συνέστησε μαζί μέ ἄλλους πολιτικούς ὅλων τῶν κομμάτων πολιτικό σύλλογο μέ σκοπό τήν ἀναθεώρηση τοῦ Συντάγματος[106]. Ὁ σύλλογος διαλύθηκε πολύ σύντομα, ὁ δέ Ἔσλιν ἀποκλήθηκε αὐλοκόλακας. Τό 1910 ἐκλέχθηκε βουλευτής καί διατέλεσε πρόεδρος τῆς ἀναθεωρητικῆς Βουλῆς, στήν ὁποία ἐργάσθηκε γιά τήν ἀναθεώρηση τοῦ Συντάγματος. Ἀπό τό 1916 καί ἔπειτα ὅμως, ἡ ζωή του εἰσέρχεται σέ πτωτική τροχιά. Ἀντιβενιζελικός κατά τήν περίοδο τοῦ διχασμοῦ 1916-1917, ἐξορίζεται στήν Κορσική· μετά τό τέλος τοῦ Α΄ παγκοσμίου πολέμου καταδικάζεται σέ θάνατο γιά συμμετοχή στά Νοεμβριανά τοῦ 1916, καί ναί μέν ἡ ἀπόφαση ἀναιρεῖται, ἀλλά ὁ Ἔσλιν πεθαίνει τό 1920 πρίν δικασθεῖ πάλι.

Πρόεδρος τοῦ τρίτου Δικηγορικοῦ Συλλόγου Ἀθηνῶν ἀπό τήν ἵδρυσή του μέχρι τό τέλος τοῦ 1897, πού διορίσθηκε νομάρχης, ὁ Ἔσλιν ἐκλέχθηκε καί τό 1909 πρῶτος πρόεδρος τοῦ σημερινοῦ Δικηγορικοῦ Συλλόγου Ἀθηνῶν. Ὑπέρμαχος τοῦ ἀσυμβίβαστου τῆς ἰδιότητας τοῦ ἐν ἐνεργεία δικηγόρου μέ αὐτῆς τοῦ βουλευτοῦ, τό 1895 εἶχε δηλώσει ὅτι ἐκλεγόμενος θά ἔκλεινε τό δικηγορικό του γραφεῖο γιά ὅσο διάστημα θά ἦταν βουλευτής. Τότε μέν δέν ἐκλέχθηκε, δέν γνωρίζω ὅμως ἄν τό ἔκλεισε τό 1910, κατά τό σύντομο διάστημα πού ὑπῆρξε βουλευτής[107].

Μαζί μέ τό διοικητικό συμβούλιο τά μέλη τοῦ συλλόγου ἐξέλεγαν καί τετραμελή κοσμητεία, πού ἀνανεωνόταν κάθε διετία καί ἀποτελεῖτο ἀπό τόν ταμία, τόν γενικό καί τόν εἰδικό γραμματέα καί τόν ἔφορο τῶν γραφείων

---

104. Θέμις, τ. ΣΤ΄, *ὅ.π.*, σ. 640.
105. Θέμις, τ. Ζ΄, *ὅ.π.*, σ. 417.
106. *Ἀθῆναι*, 7.12.1905 (τό κείμενο τῆς διακήρυξης τοῦ συλλόγου).
107. Νομική Ἐπιθεώρησις, *ὅ.π.*, σ. 34.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

(*καταστήματος*) καί τῆς βιβλιοθήκης. Τά μέλη τῆς πρώτης κοσμητείας ὁρίσθηκαν ἀπό τό καταστατικό: γενικός γραμματεύς ὁ Κωνσταντίνος Ρακτιβάν, πρώην δικαστής, κατόπιν βουλευτής, ὑπουργός καί πρῶτος πρόεδρος τοῦ Συμβουλίου Ἐπικρατείας, μέλος τοῦ συμβουλίου τοῦ Δικηγορικοῦ Συλλόγου Ἀθηνῶν τοῦ 1902, ἀντιπρόεδρος καί ἐν συνεχεία πρόεδρος τοῦ σημερινοῦ συλλόγου καί πρόεδρος τοῦ Συλλόγου πρός διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, εἰδικός γραμματεύς ὁ Στίλπων Ἰωαννίδης, συγγραφέας ἑνός βιβλίου μέ θέμα τήν ἱστορία τῶν δικηγόρων καί μέλος τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου τοῦ συλλόγου τοῦ 1905[108], ταμίας ὁ Δημήτριος Τσάτσος, ὁ πατέρας τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας Κωνσταντίνου Τσάτσου, μετέπειτα βουλευτής Εὐρυτανίας καί ἀντιπρόεδρος τοῦ συλλόγου τοῦ 1905, καί ἔφορος ὁ Θάνος Ζώρας.

Τό συμβούλιο λογοδοτοῦσε στόν σύλλογο στό τέλος κάθε χρόνου γιά τά πεπραγμένα του καί τή διαχείρισή του, ἡ ὁποία ἐλεγχόταν ἀπό τριμελή ἐπιτροπή, οἱ δέ ἐτήσιες δαπάνες γίνονταν βάσει προϋπολογισμοῦ πού πρότεινε τό συμβούλιο καί ψήφιζε ὁ σύλλογος. Τόσο ἡ ἐκλογή ἐξελεγκτικῆς ἐπιτροπῆς ὅσο καί ἡ ψήφιση προϋπολογισμοῦ δέν προβλέπονταν στά καταστατικά τῶν προηγουμένων συλλόγων.

Ἡ μεγάλη ὅμως καινοτομία τοῦ καταστατικοῦ τοῦ συλλόγου τοῦ 1893 ἔναντι τῶν προηγουμένων ἦταν ἡ σημασία πού ἀπέδιδε στήν πειθαρχική δίωξη τῶν μελῶν του. Καί τό καταστατικό τοῦ συλλόγου τοῦ 1883 προέβλεπε τήν πειθαρχική δίωξη ὅσων ἐπεδείκνυαν διαγωγή ἀσυμβίβαστη μέ τά καθήκοντα τοῦ δικηγόρου, τό καταστατικό ὅμως τοῦ 1893 ρύθμιζε λεπτομερῶς ὅλη τή διαδικασία τῆς ἐπιβολῆς ποινῆς σέ μέλος τοῦ συλλόγου, ἀφιερώνοντας ἕξι ἄρθρα στό θέμα αὐτό.

Τό διοικητικό συμβούλιο εἶχε τήν ἁρμοδιότητα νά ἐπιβλέπει τήν ἀκριβή ἐκπλήρωση τῶν δικηγορικῶν καθηκόντων τῶν μελῶν τοῦ συλλόγου καί νά προτείνει τήν τιμωρία τῶν παρεκτρεπομένων. Ἡ ἐπίβλεψη ἐπεκτεινόταν καί σέ πράξεις τῆς ἰδιωτικῆς ζωῆς τῶν μελῶν, ἐφ' ὅσον παρέβλαπταν τήν ὑπόληψη τοῦ συλλόγου. Σέ περίπτωση παρεκτροπῆς ἑνός μέλους, τό συμβούλιο τό καλοῦσε νά ἀπολογηθεῖ καί κατόπιν ὑπέβαλε αἰτιολογημένη πρόταση τιμωρίας του στόν σύλλογο, ὁ ὁποῖος συνεδρίαζε ἐκτάκτως γιά νά ἀποφανθεῖ περί τῆς ἀποδοχῆς ἤ μή τῆς πρότασης τοῦ συμβουλίου. Ἡ ἀπόφαση λαμβανόταν μέ μυστική ψηφοφορία, στήν ὁποία ἔπρεπε νά παρίσταται τουλάχιστον τό ἕνα τρίτο τῶν μελῶν τοῦ συλλόγου καί ἡ ὁποία γινόταν χωρίς νά προηγηθεῖ συζήτηση καί χωρίς τήν παρουσία τοῦ ἐγκαλουμένου. Ὁ ἐγκαλούμενος ὅμως δικαιοῦτο νά λάβει γνώση

---

108. Στίλπων Ἰωαννίδης, *Δικηγόροι καί Δικηγορία*, Ἀθήνα 1890.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τῶν προτάσεων τοῦ συμβουλίου πρίν ἀπό τήν σύγκληση τοῦ συλλόγου καί νά ὑποβάλει ἔγγραφο ἀπολογία, ἡ ὁποία διαβαζόταν στήν ἔκτακτη συνεδρίαση πρίν ἀπό τήν ψηφοφορία. Ἄν τό παράπτωμα ἐπαγόταν δικαστική δίωξη, ὁ σύλλογος ἔπρεπε νά περιμένει τή δικαστική ἀπόφαση γιά νά ἐπιληφθεῖ τῆς ὑπόθεσης.

Ἡ ἐλαφρότερη ποινή, γιά μικρά παραπτώματα, ἦταν ἡ ἐπιτίμηση μέ εἰδική καταχώριση στά πρακτικά. Ἑπόμενη ποινή ἦταν ἡ ἀποδοκιμασία καί βαρύτερη ἡ διαγραφή ἀπό τόν κατάλογο τῶν μελῶν. Ὡστόσο ἡ ἐπιβαλλόμενη ποινή τῆς διαγραφῆς, ἐξακολουθοῦσε νά μήν συνεπάγεται περιορισμό τοῦ δικαιώματος τοῦ δικηγορεῖν τοῦ τιμωρούμενου μέλους, ἐφ' ὅσον σύμφωνα μέ τόν νόμο παύση δικηγόρου μποροῦσε νά ἐπιβληθεῖ μόνον ἀπό τά δικαστικά συμβούλια.

Τό διαγραφέν λόγω παραπτώματος μέλος δέν μποροῦσε νά ἐπανεκλεγεῖ στόν σύλλογο πρίν ἀπό τήν παρέλευση πενταετίας, ἐνῶ ἡ διαγραφή του δημοσιευόταν σέ τρεῖς ἐφημερίδες. Ἀντίθετα τά μέλη πού διαγράφονταν γιατί καθυστεροῦσαν πέραν τῶν τεσσάρων μηνῶν τήν καταβολή τῆς συνδρομῆς τους, ἐγγράφονταν πάλι στόν σύλλογο καταβάλλοντας ἁπλῶς τήν καθυστερούμενη συνδρομή, ἐνῶ δέν προβλεπόταν δημοσίευση τῆς διαγραφῆς τους.

Ἡ ἀναθεώρηση τοῦ καταστατικοῦ ἐπιτρεπόταν μετά τήν παρέλευση ἑνός ἔτους καί ἐφ' ὅσον τό ζητοῦσαν 15 μέλη, ἀλλά γιά τήν τροποποίηση τοῦ ἄρθρου πού καθόριζε τόν σκοπό τοῦ συλλόγου καί ἀπαγόρευε τήν ἀνάμιξή του στήν πολιτική ἀπαιτεῖτο ἡ ὁμόφωνη ψῆφος τῶν τριῶν τετάρτων τοῦ συνόλου τῶν μελῶν του. Ἡ πρώτη ἀναθεώρηση ἔγινε τόν Φεβρουάριο τοῦ 1895. Τά ἄρθρα πού τροποποιήθηκαν ἀφοροῦσαν στήν ἐγγραφή τῶν μελῶν, στόν καταρτισμό ἀπαρτίας καί στήν ἀποβολή μέλους τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου πού ἀπουσίαζε ἐπί μακρόν ἀδικαιολογήτως ἀπό τίς συνεδριάσεις, στή δυνατότητα νά συνάπτει ὁ σύλλογος σχέσεις μέ ἄλλους νομικούς συλλόγους καί στήν ἀναθεώρηση τοῦ καταστατικοῦ, πού ἐφ' ἑξῆς μποροῦσε νά γίνεται κάθε Ἰανουάριο. Οἱ τροποποιήσεις τοῦ καταστατικοῦ ἐγκρίθηκαν μέ βασιλικό διάταγμα τόν Μάρτιο τοῦ ἴδιου χρόνου. Τό 1898 ἀκολούθησε ἄλλη ἀναθεώρηση[109].

Τό καταστατικό δέν προέβλεπε τήν ἔκδοση ἐφημερίδας, προφανῶς γιατί οἱ δυσκολίες εἶχαν γίνει ἀντιληπτές μετά τή διακοπή τῆς ἔκδοσης τοῦ περιοδικοῦ τοῦ προηγούμενου συλλόγου καί γιατί ἤδη κυκλοφοροῦσαν ἄλλα νομικά περιοδικά πού κάλυπταν τόν χῶρο.

---

109. Θέμις, τ. Ε΄, *ὅ.π.*, σ. 640, τ. ΣΤ΄, *ὅ.π.*, σσ. 95-96 καί τ. Θ΄, 1898-1899, Ἀθήνα 1899, σ. 160.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ὁ σύλλογος ἔγινε δεκτός μέ ἐπιδοκιμασίες ἀπό τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ νομικοῦ κόσμου. Μερικοί δικηγόροι ὡστόσο κατήγγειλαν ὅτι ἡ ἵδρυση τοῦ συλλόγου ὀφείλετο σέ μονομερή ἐνέργεια ὁρισμένων μόνο συναδέλφων τους καί ὅτι δέν ἀντιπροσώπευε ὅλο τό δικηγορικό σῶμα τῆς πρωτεύουσας, καταγγελία πού θά γίνει ἀργότερα καί γιά τούς συλλόγους τοῦ 1902 καί 1905[110]. Στό τέλος τοῦ χρόνου ὅμως ὁ συνήθως αὐστηρός καί ἐνίοτε πικρόχολος συντάκτης τοῦ περιοδικοῦ «*Νομική*» ἐπαινοῦσε τόν νεοσύστατο σύλλογο, γράφοντας ὅτι "διέψευσε τήν κατά τῶν τοιούτων σωματείων ὑφισταμένην δυσμενῆ πρόληψιν διανύσας τό πρῶτον τῆς συστάσεώς του ἔτος ἐν ἀξιεπαίνῳ συμπνοίᾳ καί σοβαρᾷ ἐργασίᾳ"[111].

Ἡ πρώτη συνέλευση ὅσων ἀποδέχθηκαν τό καταστατικό ἔγινε στά γραφεῖα τοῦ νομικοῦ περιοδικοῦ «*Θέμις*», ὅπου ἐκλέχθηκε καί τό πρῶτο διοικητικό συμβούλιο τοῦ συλλόγου, αὐτό πού ἀναφέρεται μέσα στό καταστατικό καί μεταξύ τῶν μελῶν τοῦ ὁποίου ἦταν καί ὁ ἕνας ἀπό τούς δύο ἐκδότες τῆς "*Θέμιδος*". Μετά τή σύσταση τοῦ συλλόγου, οἱ συνεδριάσεις του ἔγιναν ἀρχικά στήν αἴθουσα τοῦ Πρωτοδικείου καί μετά στήν μεγάλη αἴθουσα τῶν γραφείων τῆς "*Θέμιδος*", τήν ὁποία νοίκιαζε ὁ σύλλογος μέχρι τό φθινόπωρο τοῦ 1894. Τότε ἀπέκτησε δική του στέγη, στήν οἰκία Βούλτσου, στήν ἀρχή τῆς ὁδοῦ Σοφοκλέους κοντά στό Χρηματιστήριο, ὅπου καί συνεδρίαζε μέχρι τά τέλη τοῦ 1898[112]. Μαζί μέ τά γραφεῖα ἄρχισε νά λειτουργεῖ καί τό ἐντευκτήριο τοῦ συλλόγου, τό ὁποῖο "*εὐπρεπέστατον καί περικλεῖον πάσας τάς ἀνέσεις*" παρέμενε ἀνοικτό γιά τά μέλη καί τούς δικαστικούς τῆς πρωτεύουσας ἀπό τό πρωί μέχρι τά μεσάνυχτα[113].

Τά ἐγκαίνια τῶν γραφείων τοῦ συλλόγου στήν ὁδό Σοφοκλέους ἔγιναν μέ μεγάλη ἐπισημότητα, παρουσία τῶν ὑπουργῶν Δικαιοσύνης καί Ἐσωτερικῶν, Διονυσίου Στεφάνου καί Νικολάου Μπουφίδη, πού εἶχαν καί τήν ἰδιότητα τοῦ δικηγόρου, καθώς καί πολλῶν δικαστῶν καί δικηγόρων. Ὁ πρόεδρος Ἔσλιν, στόν πανηγυρικό λόγο του, ἀνέπτυξε τόν σκοπό τοῦ συλλόγου καί κατόπιν, ἀναφερόμενος στήν κατάσταση τῶν δικαστηρίων καί στόν τρόπο ἀπονομῆς τῆς δικαιοσύνης, ὑπέδειξε τίς ἀναγκαῖες κατ' αὐτόν νομοθετικές μεταρρυθμίσεις[114].

Τά μέλη τοῦ συλλόγου, ἀμέσως σχεδόν μετά τή σύστασή του, ἄρχισαν νά συνέρχονται σέ συνεδριάσεις, νά συζητοῦν πολλά ἐπίκαιρα νομικά θέ-

---

110. *Νέα Ἐφημερίς*, 3.1.1894· *Νέον Ἄστυ*, 10.8.1902· *Ἀθῆναι*, 29.5.1906.

111. *Νομική*, τ. Α΄, Ἀθήνα 1894-1895, σ. 196.

112. Θέμις, τ. Δ΄, *ὅ.π.*, σ. 544, τ. Ε΄, *ὅ.π.*, σ. 303 καί τ. Θ΄, *ὅ.π.* , σ. 495· *Νέα Ἐφημερίς*, 8.1.1894 καί 10.2.1894.

113. Θέμις, τ. Ε΄, *ὅ.π.*, σ. 351.

114. Θέμις, τ. Ε΄, *ὅ.π.*, σ. 351.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ματα, καί νά συστήνουν ἐπιτροπές γιά τή μελέτη καί τήν κατάρτιση διαφόρων νομοσχεδίων. Ἕνα ἀπό τά βασικά θέματα πού τούς ἀπασχόλησε ἦταν ἡ κατάρτιση σχεδίου νόμου γιά τή νομοθετική κύρωση τῶν δικηγορικῶν συλλόγων.

Τόν Νοέμβριο τοῦ 1894 ὁ Διονύσιος Στεφάνου, Ὑπουργός Δικαιοσύνης τῆς κυβέρνησης Τρικούπη, ζήτησε ἀπό τόν σύλλογο νά καταρτίσει νομοσχέδιο περί δικηγορικῶν συλλόγων, τό ὁποῖο σκόπευε νά φέρει στή Βουλή πρός ψήφιση. Ἡ μελέτη καί ἡ προπαρασκευή τοῦ νομοσχεδίου, βασισμένου στά ἰσχύοντα στή Γαλλία καί τή Γερμανία, ἀνατέθηκε σέ μία ἐπιτροπή, κατόπιν δέ ἄρχισαν στίς συνεδριάσεις τοῦ συλλόγου οἱ συζητήσεις τῶν ἐπί μέρους διατάξεων του, πού συνεχίσθηκαν καθ' ὅλο τό 1895. Ἐν τῶ μεταξύ ὅμως στίς ἀρχές τοῦ 1895 ὁ Τρικούπης ἔχασε τίς ἐκλογές καί ἔτσι, ὅταν ὁλοκληρώθηκε τόν Ἰανουάριο τοῦ 1896 τό νομοσχέδιο, συνοδευόμενο ἀπό ἐμπεριστατωμένη αἰτιολογική ἔκθεση, ὑποβλήθηκε στόν Ὑπουργό Δικαιοσύνης τῆς κυβέρνησης Δηλιγιάννη, Φίλιππο Βάρβογλη[115].

Τό νομοσχέδιο, τό ὁποῖο προσυπέγραψε καί ὁ Δικηγορικός Σύλλογος Καλαμῶν, κατατέθηκε στή Βουλή τόν Σεπτέμβριο τοῦ 1896, ἀλλά δέν ψηφίσθηκε[116]. Καθώς ὁ Θεόδωρος Δηλιγιάννης εἶχε γενικῶς ὡς πρόγραμμα, κατά δήλωσή του, "*τό ἀκριβῶς ἀντίθετον αὐτοῦ τοῦ κυρίου Τρικούπη*", νομοσχέδιο καταρτισμένο κατόπιν παραγγελίας τρικουπικοῦ ὑπουργοῦ, δέν εἶχε πολλές πιθανότητες νά συζητηθεῖ καί νά ψηφισθεῖ, παρά τίς ἀντίθετες ἀρχικές διαβεβαιώσεις τοῦ Βάρβογλη πρός τόν Ἔσλιν. Τό νομοσχέδιο αὐτό πάντως ἀποτέλεσε τή βάση τοῦ νόμου πού ψηφίσθηκε δώδεκα χρόνια ἀργότερα, τό 1908.

Κατά τήν αἰτιολογική ἔκθεση, πού συνόδευε τό νομοσχέδιο τοῦ 1896, ἡ ἀνάγκη τῆς νομοθετικῆς ρύθμισης τῶν δικηγορικῶν συλλόγων προέκυπτε ἀπό τρεῖς κυρίως λόγους: ἀπό τήν αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν δικηγόρων, πού χρειάζονταν συνοχή κατά τήν ἄσκηση τοῦ ἐπαγγέλματός τους, ἀπό τή δυνατότητά τους νά συμβάλουν στήν καλλίτερη ἐφαρμογή καί στή βελτίωση τῆς νομοθεσίας καί τέλος ἀπό τήν ἀνάγκη νά τροποποιηθοῦν οἱ διατάξεις πού ἀφοροῦσαν στήν πειθαρχική ἐξουσία τῶν δικαστικῶν συμβουλίων ἐπί τῶν δικηγόρων.

Ἔτσι, στούς συλλόγους θά ἀνετίθετο ἡ μέριμνα γιά τήν ἀξιοπρέπεια τῶν δικηγόρων καί γιά τόν σεβασμό πού τούς ὀφείλεται κατά τήν ἄσκηση τῶν καθηκόντων τους, ἡ ὑποβολή προτάσεων καί γνωμῶν γιά τή βελτίωση

---

115. Θέμις, τ. Ε΄, *ὅ.π.*, σ. 448 καί σ. 479· Νομική, τ. Α΄, *ὅ.π.*, σσ. 196 καί 459 καί τ. Β΄, ὅ.π., σ. 156· Δικηγορικός Σύλλογος Ἀθηνῶν, *Αἰτιολογική ἔκθεσις τοῦ περί δικηγορικῶν συλλόγων νομοσχεδίου*, Ἀθήνα 9.1.1896.

116. Θέμις, τ. Ζ΄, *ὅ.π.*, σ. 482.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τῆς νομοθεσίας καί τήν ἐφαρμογή της, ὁ ἔλεγχος τῆς ὀρθῆς ἐκπλήρωσης τῶν δικηγορικῶν καθηκόντων καί ἡ πειθαρχική ἐξουσία ἐπί τῶν δικηγόρων.

Ἀποκλείσθηκε ἡ ἰδέα νά ἀπαιτεῖται γιά τήν ἵδρυση συλλόγου ὁρισμένος ἐλάχιστος ἀριθμός δικηγόρων, ὅπως στά παλαιότερα νομοσχέδια τοῦ Φιλάρετου, πού ἀπαιτοῦσαν τήν ὕπαρξη τουλάχιστον δεκαπέντε μελῶν. Ἔτσι, ὁρίσθηκε ὅτι οἱ δικηγόροι τῆς περιφέρειας κάθε πρωτοδικείου θά ἀποτελοῦν σύλλογο, στόν ὁποῖο θά εἶναι ὑποχρεωτική ἡ ἐγγραφή τους καί ὁ ὁποῖος θά τηρεῖ τό μητρῶο τους, θά ἀποτελεῖ νομικό πρόσωπο, θά ἑδρεύει ὅπου καί τό πρωτοδικεῖο καί θά διοικεῖται ἀπό συμβούλιο ἐκλεγόμενο ἀπό τά μέλη του.

Στήν αἰτιολογική ἔκθεση τοῦ νομοσχεδίου ἀναφέρεται ἐπίσης ὅτι ἡ βάση καί ὁ κύριος σκοπός τῆς ὀργάνωσης τῶν δικηγορικῶν συλλόγων εἶναι

> ἡ ἄμεσος καί διηνεκής ἐπίβλεψις ἐπί τῶν μελῶν αὐτῶν εἰς τήν προσήκουσαν ἐκπλήρωσιν τῶν καθηκόντων των, ἐπί τῷ τέλει τοῦ ἐλέγχου καί τῆς ἀποδοκιμασίας πάσης παρεκτροπῆς,

μέ ἄμεση καί ἀναπόφευκτη συνέπεια τήν ἄσκηση πειθαρχικῆς ἐξουσίας τῶν συλλόγων ἐπί τῶν μελῶν τους. Ὡς ἐκ τούτου, ὡς πρώτη ἁρμοδιότητα τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου ἀναφέρεται ἡ ἐποπτεία ἐπί τῶν μελῶν τοῦ συλλόγου ὡς πρός τήν ἐκπλήρωση τῶν ἐπιβεβλημένων τους καθηκόντων καί ἡ ἐνάσκηση πειθαρχικῆς ἐξουσίας.

Καθοριζόταν ὅτι στήν πειθαρχική δικαιοδοσία τοῦ συλλόγου ὑπάγεται ὁ δικηγόρος λόγω ὁποιασδήποτε παράβασης ἤ παράλειψης τῶν καθηκόντων του καθώς καί λόγω διαγωγῆς ἀναξιοπρεποῦς ἤ ἀσυμβίβαστης πρός τό ἀξίωμα τοῦ δικηγόρου. Συνεπῶς ὁ δικηγόρος διώκεται καί γιά παρεκτροπές του στήν ἰδιωτική του ζωή, πού εἶναι μέν ἄσχετες μέ τά δικηγορικά του καθήκοντα, ἐκθέτουν ὅμως καί βλάπτουν στήν κοινή συνείδηση τό δικηγορικό σῶμα.

Κάθε σύλλογος θά εἶχε ἕνα πειθαρχικό συμβούλιο, πού θά ἀποτελεῖτο ἀπό τόν πρόεδρο, τόν ἀντιπρόεδρο καί τρία μέλη τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου, ἐνῶ στόν Ἄρειο Πάγο θά λειτουργοῦσε τό Ἀνώτατο Πειθαρχικό Συμβούλιο ἀποτελούμενο ἀπό ἀρεοπαγίτες καί δικηγόρους μέ πρόεδρο τόν πρόεδρο τοῦ Ἀρείου Πάγου. Τό νομοσχέδιο ἀναφέρει, ἐμμέσως, ὅτι ὡς ποινή τό συμβούλιο ἐπιβάλλει τήν πληρωμή προστίμου ἤ τήν προσωρινή παύση.

Ὁ νόμος πού ψηφίσθηκε τό 1908 τροποποίησε ὁρισμένες διατάξεις τοῦ νομοσχεδίου, κυρίως αὐτές πού ἀφοροῦν στήν ἐκλογή τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου καί στήν ἄσκηση τῆς πειθαρχικῆς ἐξουσίας, τίς τελευταῖες δέ κατά τρόπο εὐνοϊκότερο γιά τόν κατηγορούμενο δικηγόρο, προβλέποντας ἐλαφρότερες ποινές καί ἀπαγορεύοντας τήν ἐπίταση τῆς ποινῆς ἀπό τό Ἀνώτατο Πειθαρχικό Συμβούλιο.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Πέρα ὅμως ἀπό τήν κατάρτιση τοῦ νομοσχεδίου περί δικηγορικῶν συλλόγων, ὁ σύλλογος ἀσχολήθηκε ἀπό τήν ἀρχή πού ἱδρύθηκε καί μέ τήν πολυσυζητημένη ἀνάγκη ἀνέγερσης δικαστικοῦ μεγάρου. Μετά τίς πρῶτες ἀναζητήσεις καταλλήλου οἰκοπέδου, ἐκλέχθηκε τετραμελής ἐπιτροπή στήν ὁποία ἀνατέθηκε ἡ διαρκής μέριμνα γιά τήν ἀνέγερση τοῦ δικαστικοῦ μεγάρου. Ἡ ἐπιτροπή συνέταξε ὑπόμνημα, μέ τό ὁποῖο ὑποδείκνυε ὁρισμένα κατάλληλα κατά τήν κρίση της οἰκόπεδα καί τό ὁποῖο ὑπέβαλε στόν Ὑπουργό Δικαιοσύνης Βάρβογλη καί στόν Πρωθυπουργό Θεόδωρο Δηλιγιάννη, ἐνῶ συνεννοήθηκε μέ τόν γνωστό ἀρχιτέκτονα Ἐρνέστο Τσίλλερ νά ἐκπονήσει τά ἀντίστοιχα σχέδια. Τό κτίριο πού μελέτησε καί σχεδίασε ὁ Τσίλλερ θά γινόταν ἀπέναντι ἀπό τό Πολυτεχνεῖο καί ὁ προϋπολογισμός του ἀνερχόταν σέ 1,5 ἑκατομμύριο δραχμές. Παρά τίς διαβεβαιώσεις ὅμως τοῦ ὑπουργοῦ, δέν λήφθηκε καμμία ἀπόφαση καί τά δικαστήρια ἐξακολούθησαν νά λειτουργοῦν σέ πολλά καί ἀκατάλληλα κτίρια. Οὔτε ἡ πρόταση πού ἔγινε τέσσερα χρόνια ἀργότερα, στά τέλη τοῦ 1897, ὅταν κάηκε τό Μέγαρο Μελᾶ, νά νοικιασθεῖ τό κτίριο ἀπό τό δημόσιο καί νά διαρρυθμισθεῖ κατάλληλα ὥστε νά χρησιμοποιηθεῖ ὡς δικαστικό μέγαρο, εἶχε ἀποτέλεσμα. Οἱ προσπάθειες τοῦ συλλόγου στό θέμα αὐτό παρέμειναν στό στάδιο τῶν εὐχῶν καί τῶν συστάσεων[117].

Παρά τήν πάροδο τοῦ χρόνου καί τή σταδιακή ἀλλαγή τῶν νοοτροπιῶν, τόσο ἡ ἀπρεπής συμπεριφορά ὁρισμένων δικαστῶν πρός τούς δικηγόρους, πού ἀπασχόλησε στό παρελθόν τούς ἑκάστοτε δικηγορικούς συλλόγους τῶν Ἀθηνῶν καί τῶν ἄλλων πόλεων, ὅσο καί ἡ καθυστέρηση στήν ἐκδίκαση τῶν ὑποθέσεων καί στήν ἔκδοση τῶν ἀποφάσεων ἐξακολουθοῦσαν νά ταλαιπωροῦν τούς δικηγόρους καθ' ὅλο τόν 19ο αἰώνα.

Ἀναφέρεται ὅμως καί ἐπεισόδιο, κατά τό ὁποῖο ὁ προσβληθείς δικηγόρος ἀντί νά καταφύγει στόν σύλλογο, ζήτησε ἀπό τόν προσβάλλοντα εἰσαγγελέα ἱκανοποίηση διά τῶν ὅπλων. Τό ἐπεισόδιο, καθώς συνέπεσε μέ τίς ἐνέργειες τοῦ συλλόγου γιά τήν ἀνεύρεση δικαστικοῦ μεγάρου, ἔδωσε λαβή γιά σχόλια σέ βάρος ὄχι μόνο τοῦ ὑβριστῆ εἰσαγγελέα, ἀλλά καί τοῦ δικηγορικοῦ συλλόγου, ὁ ὁποῖος ἀσχολεῖτο "εἰς τυπικάς ἐμφανίσεις ἐνώπιον τοῦ κ. Ὑπουργοῦ πρός ἀνέγερσιν δικαστικοῦ μεγάρου, καθ' ἥν στιγμήν κρημνίζεται καί ποδοπατεῖται τό ἠθικόν αὐτοῦ μέγαρον"[118].

Ὁ Κ. Ἔσλιν, ὅπως καί οἱ πρόεδροι τῶν προηγουμένων συλλόγων, μέ ἀναφορά του στό Ὑπουργεῖο Δικαιοσύνης κατήγγειλε τό 1895 ὁρισμένα

---

117. Νομική, τ. Β΄, *ὅ.π.*, σσ. 296-297 καί 301 καί τ. Δ΄, Ἀθήνα 1897-1898, σ. 67· *Θέμις*, τ. Ζ΄, *ὅ.π.*, σ. 176.

118. Νομική, τ. Β΄, *ὅ.π.*, σσ. 303 καί 434.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἄτοπα πού συνέβαιναν στό Πρωτοδικεῖο Ἀθηνῶν καί ζήτησε τήν ἐπέμβαση τῶν ἁρμοδίων ἀρχῶν, πού πράγματι ἐπενέβησαν[119].

Τόν Μάϊο τοῦ 1895 ὁ σύλλογος ὀργάνωσε σέ ξενοδοχεῖο τῆς Κηφισιᾶς τό πρῶτο γεῦμα του, στό ὁποῖο παρακάθησαν πάνω ἀπό ἑκατό δικηγόροι. Μεταξύ τῶν παρευρισκομένων ἦσαν ὁ Νικόλαος Μπουφίδης, ὁ ὁποῖος ὡς Ὑπουργός Ἐσωτερικῶν στήν τελευταία κυβέρνηση τοῦ Τρικούπη εἶχε διευκολύνει τήν ἵδρυση τοῦ συλλόγου, καί ὁ Διονύσιος Στεφάνου, ὁ ὁποῖος ὡς Ὑπουργός Δικαιοσύνης στήν ἴδια κυβέρνηση συνέβαλε στήν ἑδραίωση τοῦ κύρους τοῦ συλλόγου κατά τά πρῶτα χρόνια τῆς λειτουργίας του, ζητώντας τήν γνώμη του γιά κάθε νέο νομοσχέδιο. Στούς λόγους πού ἐκφωνήθηκαν τονίσθηκε κυρίως ἡ συμβολή πού μποροῦσε νά ἔχει ὁ σύλλογος στή βελτίωση τῆς κατάστασης τῶν δικαστηρίων καί τῆς ἀπονομῆς τῆς δικαιοσύνης, συμπράττοντας μέ τόν δικαστικό κόσμο, μέ τόν ὁποῖο εἶχε κοινά συμφέροντα καί κοινά καθήκοντα. Ὁ πρόεδρος τοῦ συλλόγου Κ. Ἔσλιν ἐπέμεινε ἰδιαίτερα στή σύμπραξη αὐτή, θέλοντας νά διαλύσει φῆμες πού εἶχαν κυκλοφορήσει, ὅτι ὁ σύλλογος βρισκόταν σέ ἀντίπραξη μέ τούς δικαστές[120].

Τό συμπόσιο πού εἶχε προγραμματιστεῖ νά γίνει τόν ἑπόμενο χρόνο, τόν Μάϊο τοῦ 1896, ματαιώθηκε, καθώς ἀποφασίσθηκε οἱ συνεισφορές πού εἶχαν συγκεντρωθεῖ γιά τόν σκοπό αὐτό νά διατεθοῦν ὑπέρ τοῦ κρητικοῦ ἀγώνα[121].

Ἡ Κρητική Ἐπανάσταση καί ὁ Ἑλληνοτουρκικός Πόλεμος τοῦ 1897 δέν ἄφησαν βέβαια ἀσυγκίνητο τόν δικηγορικό σύλλογο. Ἀντιθέτως· τάχθηκε ἐξαρχῆς ὑπέρ τῆς ἕνωσης τῆς Κρήτης μέ τήν Ἑλλάδα. Τόν Ἰανουάριο τοῦ 1897 ὁ σύλλογος μέ ψήφισμά του πρός τόν Βασιλιά, τή Βουλή καί τήν Κυβέρνηση ἐξέφρασε τήν εὐχή καί τόν πόθο του νά ἐπιδιώξουν τήν πραγματοποίηση τῆς ἕνωσης τῆς Κρήτης μέ τό Ἑλληνικό Κράτος, *ἀντί πάσης θυσίας*, ἐνῶ μία ἑβδομάδα ἀργότερα συμμετεῖχε σέ συλλαλητήριο ὑπέρ τῆς Ἕνωσης[122]. Ἀνάλογο ψήφισμα ἐξέδωσαν καί ἄλλοι δικηγορικοί σύλλογοι, ὅπως γιά παράδειγμα ὁ σύλλογος τῆς Ζακύνθου[123]. Ὁ σύλλογος τοῦ Ναυπλίου συνεχάρη τόν σύλλογο τῶν Ἀθηνῶν γιά τίς πατριωτικές του ἐνέργειες[124], ἐνῶ ὁ σύλλογος τῶν Πατρῶν διοργάνωσε μνημόσυνο ὑπέρ τῶν ἡρωικῶς πεσόντων[125]. Καθώς τό Κρητικό Ζήτημα εἶχε συγκινήσει πολλούς

119. Νομική, τ. Α΄, *ὅ.π.*, σ. 458.
120. Θέμις, τ. Στ΄, *ὅ.π.*, σ. 191.
121. Θέμις, τ. Ζ΄, *ὅ.π.*, σ. 207.
122. *Νέα Ἐφημερίς*, 30.1.1897, 8 καί 9.2.1897.
123. *Νέα Ἐφημερίς*, 2.2.1897.
124. *Νέα Ἐφημερίς*, 14.2.1897.
125. *Νέα Ἐφημερίς*, 5.6.1897.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Εὐρωπαίους φιλέλληνες, τηλεγραφήματα συμπαράστασης ἀπέστειλαν στόν Δικηγορικό Σύλλογο Ἀθηνῶν καί οἱ δικηγορικοί σύλλογοι Βρυξελλῶν, Ἀμβέρσας καί Ρώμης[126].

Ὁ Ἔσλιν πρίν ἀπό τήν κήρυξη τοῦ πολέμου τοῦ 1897 εἶχε ἀνακοινώσει τήν πρόθεσή του νά τεθεῖ ἐπί κεφαλῆς τῶν δικηγόρων Ἀθηνῶν καί νά ἀποτελέσουν λεγεώνα, πού θά ἀγωνιζόταν ὑπέρ τῆς Πατρίδας. Μέ τήν κήρυξη τοῦ πολέμου ὁ σύλλογος ἀκολουθώντας τό παράδειγμα τῶν πρωτοδικῶν τῆς Ἀθήνας, δήλωσε ὅτι θά συνεισφέρει χρήματα γιά τίς ἀνάγκες τοῦ ἐθνικοῦ ἀγώνα[127].

Ὅταν μετά τό τέλος τοῦ Ἑλληνοτουρκικοῦ Πολέμου ὁ Ἔσλιν διορίσθηκε ἀπό τήν κυβέρνηση Δημητρίου Ράλλη Νομάρχης, προσωρινά τουλάχιστον, ἔπαψε νά ἀσχολεῖται μέ τόν σύλλογο, ὁ ὁποῖος συνέχισε τή δραστηριότητά του μέ διαλέξεις καί συνεδριάσεις στά γραφεῖα του γιά ἕναν ἀκόμη χρόνο, μέχρι τά τέλη τοῦ 1898[128].

Ἤδη ὅμως ἀπό τά τέλη τοῦ 1897 ὁ σύλλογος ἔδειχνε ὅτι ψυχορραγοῦσε. Τό διοικητικό συμβούλιο, πού ἀπαρτιζόταν ἀπό τούς Ἀχιλλέα Διογενίδη, Γεώργιο Μελισσουργό, Ἀθανάσιο Παπαφράγκο, Μιλτιάδη Ράλλη, Ἰωάννη Εὐκλείδη, Ἰωάννη Ἀραβαντινό καί Θρασύβουλο Ἀγγελόπουλο Ἀθάνατο μέ γραμματεῖς τούς Κωνσταντίνο Ρακτιβάν καί Στίλπωνα Ἰωαννίδη, στήν προσπάθειά του νά τόν σώσει, ἀποφάσισε στίς ἀρχές τοῦ 1898 νέα τροποποίηση τοῦ καταστατικοῦ τοῦ συλλόγου καί τήν ἀναβολή τῶν ἀρχαιρεσιῶν, προφανῶς μέχρι τήν ὁριστική ψήφιση τοῦ νέου καταστατικοῦ. Ὡστόσο οἱ μεταρρυθμίσεις πού ἐγκρίθηκαν, φαίνεται ὅτι δέν ἱκανοποίησαν τήν πλειοψηφία τῶν δικηγόρων καί τό συμβούλιο ἐπανῆλθε μέ ἄλλη ἀνακοίνωσή του τόν Μάιο τοῦ 1898, μέ τήν ὁποία, τονίζοντας τό πόσο ἀπαραίτητη ἦταν γιά τό δικηγορικό σῶμα ἡ λειτουργία τοῦ συλλόγου, δήλωνε ὅτι τό καταστατικό ἦταν "*δεκτικόν καί πάσης ἄλλης μεταβολῆς*"[129].

Ἀλλά ἡ τροποποίηση τοῦ καταστατικοῦ δέν παρέτεινε γιά πολύ τήν λειτουργία τοῦ συλλόγου. Τόν Νοέμβριο τοῦ 1899 ὁ σύλλογος εἶχε πάψει νά λειτουργεῖ καί "*ἐν ἐλλείψει δικηγορικοῦ συλλόγου*" τό νομικό τμῆμα τοῦ συλλόγου «*Παρνασσός*», γιά νά καλύψει τό κενό, ἀνέλαβε τήν ἐξέταση τῶν νομικῶν ζητημάτων ὄχι μόνο ἀπό θεωρητική ἄποψη, ὅπως μέχρι τότε, ἀλλά καί ἀπό πρακτική[130]. Ἀναφορά πού γίνεται συνεπῶς στό περιοδικό «*Θέμις*»

---

126. *Νέα Ἐφημερίς*, 28.2.1897.

127. *Θέμις*, τ. Η΄, 1897-1898, Ἀθήνα 1898, σ. 112· *Νέα Ἐφημερίς*, 9.2.1897 καί 26.4.1897.

128. *Νέα Ἐφημερίς*, 9.10 καί 20.12.1897· Θέμις, τ. Θ΄, *δ.π.*, σ. 495.

129. Θέμις, τ. Θ΄, *δ.π.*, σ. 160.

130. *Θέμις*, τ. Ι΄, 1899-1900, Ἀθήνα 1900, σ. 432.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

μετά ἀπό τρεῖς μῆνες, τόν Φεβρουάριο τοῦ 1900, στόν Δικηγορικό Σύλλογο Ἀθηνῶν, ὁ ὁποῖος "*καμαρώνει καί συνοδεύει διά τῶν εὐχῶν του*" τόν πρωτοδίκη Ἀντώνιο Ζηλήμονα, ἀφορᾶ πάλι στό δικηγορικό σῶμα καί ὄχι στόν σύλλογο[131].

ΤΟ ΕΝΤΕΥΚΤΗΡΙΟΝ ΔΙΚΗΓΟΡΩΝ ΤΟΥ 1900.

Ἀτυχῶς τήν τύχην τῶν ἱδρυθέντων μέχρι τοῦ νῦν ἐν Ἀθήναις Συλλόγων ἠκολούθησε καί τό κατά τό παρελθόν ἔτος λειτουργῆσαν ἐντευκτήριον. Ἡ ἐπιτροπή αὐτοῦ δέν ἐφείσθη κόπων ὅπως συγκρατήσῃ τοῦτο, ἀλλ' ἀτυχῶς δέν τό κατώρθωσεν. Εἶναι δέ λυπηρόν, διότι τό ἐντευκτήριον ἐν τῇ ὀλιγαμήνῳ λειτουργίᾳ του ὑπῆρξεν ἀφορμή τῆς συγκεντρώσεως τῶν ἐν Ἀθήναις δικηγόρων καί τῆς ἀνταλλαγῆς γνωμῶν μεταξύ αὐτῶν ἐπί διαφόρων ζητημάτων κατά τήν διάρκειαν αὐτοῦ ἀναπτυχθέντων. Ὀφείλομεν νά ὁμολογήσωμεν ὅτι οὐδαμοῦ ὁ κύκλος τῶν ἐπιστημόνων ἐπεδείξατο τοσαύτην ἀστοργίαν διά τά μέσα τῆς βελτιώσεώς του, εὐχόμεθα δέ ἵνα οἱ κκ. συνάδελφοι διά γενναιοτέρας εἰσφορᾶς συμβάλωσιν εἰς τήν ἀνίδρυσιν τοῦ ἐντευκτηρίου[132].

Μέ τήν εἴδηση αὐτή, πού δημοσιεύθηκε τό 1901 στήν «*Ἐφημερίδα τῶν Δικαστηρίων*», ἔκλεισε ὁ κύκλος τῶν πολλαπλῶν προσπαθειῶν πού ἔγιναν κατά τό δεύτερο ἥμισυ τοῦ 19ου αἰώνα νά ἱδρυθεῖ δικηγορικός σύλλογος στήν Ἀθήνα. Ἡ ἵδρυση αὐτοῦ τοῦ ἐντευκτηρίου ἦταν μία ὕστατη προσπάθεια στά τέλη ἀκριβῶς τοῦ αἰώνα, νά καλυφθεῖ τό κενό πού ἄφηνε ἡ ἀδυναμία νά λειτουργήσει ἕνας βιώσιμος δικηγορικός σύλλογος στήν πρωτεύουσα, ἕνας σύλλογος πού θά προσέφερε μεγάλες ὑπηρεσίες στό δικηγορικό σῶμα καί στή δικαιοσύνη, ἀλλά καί στήν πολιτεία. Μία προσπάθεια ὅμως πού δέν εὐοδόθηκε.

Τό ἐντευκτήριο ἱδρύθηκε στήν οἰκία Κολιάτσου, σέ μία αἴθουσα τοῦ ὀρόφου ἐπάνω ἀπό τό Πρωτοδικεῖο, καί ἡ διεύθυνσή του ἀνατέθηκε σέ ἐπιτροπή, τήν ὁποία ἀποτελοῦσαν ἀρχικά ὁ Μάρκος Σεβαστιανός, κατόπιν μέλος τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου τοῦ συλλόγου τοῦ 1905, ὁ Ἀριστείδης Σ. Μπαλάνος, κατόπιν ταμίας τοῦ συλλόγου τοῦ 1905, καί ὁ Ἀλέξανδρος Σοφιανός. Σ' αὐτούς προστέθηκε λίγο ἀργότερα καί ὁ Ἰωάννης Δ. Ζέπος, κατόπιν ταμίας τοῦ συλλόγου τοῦ 1902. Παρά τίς καλές προθέσεις καί τίς

---

131. Θέμις, τ. Ι΄, *δ.π.*, σ. 642.

132. *Ἐφημερίς τῶν Δικαστηρίων. Συμπλήρωμα τῆς Νομικῆς Ἐπιθεωρήσεως*, 28.10.1901.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἐνέργειες τῆς ἐπιτροπῆς, τό ἐντευκτήριο διαλύθηκε μέ τή λύση τῆς μίσθωσης τοῦ ἀκινήτου.

Στούς λίγους μῆνες τῆς λειτουργίας του οἱ δικηγόροι τῶν Ἀθηνῶν συγκεντρώνονταν ἐκεῖ γιά νά συζητήσουν διάφορα θέματα, ἐπαγγελματικά, ἐπιστημονικά ἤ γενικότερου ἐνδιαφέροντος τοῦ κλάδου, ὅπως τό συνέδριο πού ἑτοίμαζαν —ἀλλά τελικῶς ναυάγησε— τό 1901 οἱ δικηγόροι τῶν Πατρῶν, ἤ ἡ ἀντιμετώπιση τῆς σχεδιαζόμενης ἀπεργίας τῶν δικηγόρων τοῦ Βόλου, οἱ ὁποῖοι ἤθελαν νά ἀντιδράσουν ἔτσι, διαμαρτυρόμενοι γιά τή συμπεριφορά ἑνός δικαστῆ.

Τό *συναδελφικόν γεῦμα* πού διοργανώθηκε τόν Φεβρουάριο τοῦ 1901, δέν ἔγινε στό ἐντευκτήριο, ἀλλά στό Παλαιό Φάληρο, ὅπου ὑπό τούς ἤχους τῆς μουσικῆς φωτογραφήθηκαν ὅλοι μαζί οἱ παρευρισκόμενοι δικηγόροι καί ἔκαναν πρόποση γιά τήν ἵδρυση δικηγορικοῦ συλλόγου στήν Ἀθήνα. Στό γεῦμα παρευρέθηκαν περισσότεροι ἀπό διακόσιοι δικηγόροι, "ἔνδειξη ἑνότητας καί σύμπνοιας". Ὁ 20ός αἰώνας βρῆκε τούς δικηγόρους τῶν Ἀθηνῶν εὐχόμενους ἐπιτέλους "νά εὑρεθῇ μία σιδηρά θέλησις, ἥτις νά περισυλλέξῃ τούς ναυαγούς τοῦ διαλυθέντος συλλόγου καί νά ἱδρύσῃ δι' αὐτῶν καί διά τῶν νεωτέρων δικηγόρων ἓν σῶμα ἄξιον πρός τήν περιωπήν τῶν μελῶν του"[133].

Κατά τή διάρκεια ὅλων αὐτῶν τῶν χρόνων ἱδρύθηκαν δικηγορικοί σύλλογοι καί σέ πολλές ἄλλες ἑλληνικές πόλεις· ἀναφέρονται σύλλογοι στό Αἴγιο, στήν Ἄμφισσα, στό Ἄργος, στόν Βόλο, στή Ζάκυνθο, στήν Καλαμάτα, στήν Κέρκυρα, στήν Κόρινθο, στή Λαμία, στή Λάρισα, στή Λευκάδα, στό Μεσολόγγι, στό Ναύπλιο, στήν Πάτρα, στόν Πύργο, στή Σπάρτη, στή Σύρο, στά Τρίκκαλα, στήν Τρίπολη καί στή Χαλκίδα[134]. Ὁρισμένοι μετά ἀπό λίγα

---

133. *Ἐφημερίς τῶν Δικαστηρίων. Συμπλήρωμα τῆς Νομικῆς Ἐπιθεωρήσεως*, 6.1.1902.

134. Δικηγορικός Σύλλογος Αἰγίου, Θέμις, τ. Ζ΄, ὅ.π., σ. 545 (ἵδρυση).
Δικηγορικός Σύλλογος Ἀμφίσσης, *Αἰών*, 7.4.1875.
Δικηγορικός Σύλλογος Ἄργους, *Νέα Ἐφημερίς*, 8.3.1894.
Δικηγορικός Σύλλογος Βόλου, *Σφαῖρα*, 28.1.1884 (ἵδρυση)· *Νέα Ἐφημερίς*, 1.2.1884· *Δικηγορικός Σύλλογος Ἀθηνῶν*, τ. Α΄, ὅ.π., σ. 543· *Ἐφημερίς τῶν Δικαστηρίων. Συμπλήρωμα τῆς Νομικῆς Ἐπιθεωρήσεως*, 3.3.1902.
Δικηγορικός Σύλλογος Ζακύνθου, *Νέα Ἐφημερίς*, 2.2.1897.
Δικηγορικός Σύλλογος Καλαμῶν, *Ἀργολίς* Ναυπλίου, 13.3.1865· *Πελοπόννησος* Καλαμῶν, 5.12.69 καί 18.6.1871· *Σφαῖρα*, 21.1.1884 καί 17.3.1884· *Ἐφημερίς τῶν Δικαστηρίων. Συμπλήρωμα τῆς Νομικῆς Ἐπιθεωρήσεως*, 3.2.1902 (διάλυση).
Δικηγορικός Σύλλογος Κερκύρας, *Ἀλήθεια*, 22.10.1865.
Δικηγορικός Σύλλογος Κορίνθου, *Ἐφημερίς τῶν Δικαστηρίων. Συμπλήρωμα τῆς Νομικῆς Ἐπιθεωρήσεως*, 31.3.1902 (ἵδρυση).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

χρόνια λειτουργίας διαλύθηκαν· ἄλλοι ἀπό αὐτούς ἱδρύθηκαν ἐκ νέου, προφανῶς ἀπό νέα πρόσωπα, καί ἄλλοι ὄχι. Ἔτσι στό Ναύπλιο καί στή Σπάρτη ἀναφέρεται σύλλογος ἀπό τό 1875 ἀλλά ἀνακοινώνεται καί νέα ἵδρυση τό 1884, στήν Πάτρα ἀναφέρεται σύλλογος ἀπό τό 1876 ἀλλά ἀνακοινώνεται καί νέα ἵδρυση τό 1887 καί ἄλλη τό 1894, ἐνῶ στήν Καλαμάτα ὁ σύλλογος διαλύθηκε στίς ἀρχές τοῦ αἰώνα μετά τόν θάνατο τοῦ προέδρου του, ἀφοῦ ἐπί ἕνα μικρό διάστημα βρέθηκε μέ δύο προεδρεῖα. Ἄλλοι ἀπό αὐτούς τούς συλλόγους ἐργάσθηκαν ἀποδοτικά ἐπί χρόνια, ἐνῶ γιά ἄλλους "δέν ἐγνώσθη ἄν ἡ δρᾶσις τούτων προϋχώρησεν πέραν τῶν ἀρχαιρεσιῶν", ὅπως παρατηροῦσε πικρόχολα ὁ συντάκτης τῆς "*Νομικῆς*"[135].

ΑΠΟ ΤΟΝ ΣΥΛΛΟΓΟ ΤΟΥ 1865 ΣΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΑΙΩΝΑ

Παρακολουθήσαμε πῶς οἱ προσπάθειες τοῦ δικηγορικοῦ σώματος τῆς πρωτεύουσας νά ἱδρύσει ἕνα σύλλογο πού νά τό ἐκπροσωπεῖ, νά προστατεύει τήν ἀξιοπρέπειά του καί νά ἐπιτυγχάνει συγχρόνως τή βελτίωση τῆς ἐπαγγελματικῆς του δραστηριότητας, εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τήν ἵδρυ-

---

Δικηγορικός Σύλλογος Λαρίσης, *Νομική*, τ. Β΄, ὅ.π., σ. 434 (ἵδρυση)· Θέμις, τ. ΣΤ΄, *ὅ.π.*, σσ. 96 καί 176 (ἵδρυση καί ἀρχαιρεσίες).

Δικηγορικός Σύλλογος Λευκάδος, *Νομική*, τ. Β΄, ὅ.π., σ. 434 (ἵδρυση).

Δικηγορικός Σύλλογος Μεσολογγίου, *Ἐφημερίς Νομική καί τῶν Ἀγγελιῶν*, 15 καί 31.7.1866 (ἵδρυση)· *Ἀλήθεια*, 17.4.1875· *Αἰών*, 17 καί 21.4.1875· *Ὥρα*, 16.5.1879· *Νέα Ἐφημερίς*, 12.7.1885.

Δικηγορικός Σύλλογος Ναυπλίου, *Αἰών*, 12.4.1875· *Ἀλήθεια*, 15.4.1875· *Νέα Ἐφημερίς*, 3.3.1884 καί 2.4.1884 (ἵδρυση)· *Δικηγορικός Σύλλογος Ἀθηνῶν*, τ. Α΄, ὅ.π., σ. 413· *Νέα Ἐφημερίς*, 14.1.1886· *Θέμις*, τ. Α΄, ὅ.π., σ. 175.

Δικηγορικός Σύλλογος Πατρῶν, Παυσανίας Χοϊδᾶς, *Λόγος περί δικηγορικοῦ ἐπαγγέλματος*, Πάτρα 1877, *Ἐφημερίς*, 1.3.1878· *Δικηγορικός Σύλλογος Ἀθηνῶν*, τ. Α΄, ὅ.π., σ. 542· *Ἐφημερίς, Παλιγγενεσία καί Αἰών*, 14.10.1887 (ἵδρυση)· *Αἰών*, 5.11.1887· Θέμις, τ. Ε΄, *ὅ.π.*, σ. 527 (ἵδρυση)· *Νέα Ἐφημερίς*, 5.6.1897.

Δικηγορικός Σύλλογος Σπάρτης, *Αἰών*, 10 καί 17.4.1875· *Νέα Ἐφημερίς*, 15.3.1884 (ἵδρυση)· *Ἐφημερίς*, 15.2.1887· *Θέμις*, τ.Α΄, ὅ.π., σ. 574· *Ἐφημερίς τῶν Δικαστηρίων. Συμπλήρωμα τῆς Νομικῆς Ἐπιθεωρήσεως*, 2.12.1901.

Δικηγορικός Σύλλογος Σύρου, *Ἐφημερίς*, 29.3.1875 (ἵδρυση)· *Αἰών*, 31.3.1875 καί 17.7.1875· *Ἐφημερίς*, 27.3.1878.

Δικηγορικός Σύλλογος Τρικκάλων, *Θέμις*, τ. ΣΤ΄, ὅ.π., σ. 368.

Δικηγορικός Σύλλογος Τριπόλεως, *Αἰών*, 12.4.1875· *Νέα Ἐφημερίς*, 19.5.1884.

Δικηγορικός Σύλλογος Χαλκίδος, *Νέα Ἐφημερίς*, 14.1.1897.

135. Νομική, τ. Β΄, *ὅ.π.*, σ. 434.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ση τριῶν διαδοχικῶν συλλόγων κατά τό δεύτερο ἥμισυ τοῦ 19ου αἰώνα καί τήν κατάρτιση ἑνός νομοσχεδίου, πού τελικά ἔστω καί μετά ἀπό ἀρκετά χρόνια, ψηφίσθηκε ἀπό τή Βουλή καί ὁδήγησε στήν ἵδρυση τοῦ σημερινοῦ συλλόγου.

Ἂν ἡ διατύπωση τῶν καταστατικῶν μπορεῖ νά ὁδηγήσει σέ ἐκτιμήσεις τῶν προθέσεων καί τῆς νοοτροπίας τῶν δικηγόρων τῆς ἐποχῆς, τό καταστατικό τοῦ πρώτου συλλόγου ἐκφράζει τήν ἀνάγκη τῶν συντακτῶν του νά συζητήσουν καί νά καταστήσουν δημοσίως γνωστά τά θέματα πού τούς ἀπασχολοῦσαν καί πού περιστρέφονταν γύρω ἀπό τή βελτίωση τῶν συνθηκῶν ἄσκησης τοῦ ἐπαγγέλματός τους καί τήν ἀπονομή τῆς δικαιοσύνης. Ἐνῶ τά ἄλλα ἄρθρα τοῦ καταστατικοῦ εἶναι σύντομα καί μᾶλλον γενικά, τά τρία πού ἀφοροῦν στήν ἔκδοση νομικῆς ἐφημερίδας (μέσο δημοσιοποίησης τῶν θέσεων τοῦ συλλόγου) , ἡ ὁποία τελικά δέν φαίνεται καί νά ἐκδόθηκε ποτέ, ἀποτελοῦν σχεδόν τό ἕνα τρίτο τοῦ κειμένου τοῦ καταστατικοῦ καί εἶναι λεπτομερέστατα.

Στό καταστατικό τοῦ δευτέρου συλλόγου δηλώνεται σαφῶς ὅτι ὁ σκοπός του εἶναι ἡ βελτίωση τῆς κατάστασης τῶν δικηγόρων καί τῶν δικαστηρίων καί ὄχι μόνο ἡ συζήτηση γιά τό πῶς θά βελτιωθοῦν. Ἔτσι ὁ σύλλογος ἀναλαμβάνει τήν ὑποχρέωση νά ἐπαγρυπνεῖ γιά τήν τήρηση τῆς ἀξιοπρεποῦς ἄσκησης τοῦ ἐπαγγέλματος καί τήν ἀκριβή ἀπονομή τῆς δικαιοσύνης. Ἡ ἀξιοπρέπεια τοῦ δικηγορικοῦ σώματος δέν προσβάλλεται ὅμως μόνο ἀπό τρίτους (ἀπό τούς δικαστές ἤ τήν κυβέρνηση), προσβάλλεται καί ἀπό τούς ἴδιους τούς δικηγόρους ὅταν παρεκτρέπονται. Ὁ σύλλογος θέλει τά μέλη του κατά τήν ἄσκηση τῶν καθηκόντων τους νά ἐπιδεικνύουν προσήκουσα διαγωγή, ἀλλοιῶς τά ἀποδοκιμάζει ἤ καί τά διαγράφει. Ἡ ἄσκηση πειθαρχικῆς ἐξουσίας, πού στό μέλλον θά ἀποτελέσει βασικό λόγο ὕπαρξης τῶν δικηγορικῶν συλλόγων, ἐμφανίζεται γιά πρώτη φορά στό καταστατικό τοῦ συλλόγου αὐτοῦ, χωρίς ὅμως νά καθορίζεται καί ὁ τρόπος πού ἀσκεῖται.

Ἀντίθετα τά τῆς πειθαρχικῆς δικαιοδοσίας καθορίζονται λεπτομερῶς στό καταστατικό τοῦ τρίτου συλλόγου, πού δείχνει νά εἶναι προϊόν σοβαρῆς ἐπεξεργασίας, καί νά μήν καταρτίσθηκε ἐσπευσμένα ὅπως ὁμολογεῖται ὅτι ἔγινε ἐκεῖνο τοῦ 1883. Τό καταστατικό αὐτό εἶναι διπλάσιο σέ μέγεθος σέ σχέση μέ τά δύο προηγούμενα, ἀρτιότερο καί χωρισμένο σέ κεφάλαια, ὅπως καί τό νομοσχέδιο τοῦ 1896. Ἂν στό καταστατικό τοῦ πρώτου συλλόγου διαφαίνεται ἡ ἀνάγκη τῆς συζήτησης καί τῆς δημοσιότητας, σέ αὐτό φαίνεται ἡ ἀνάγκη τοῦ ἐλέγχου: Προκαθορίζονται τά πρόσωπα πού ἀποτελοῦν τό διοικητικό συμβούλιο τῆς πρώτης περιόδου, πού δέν εἶναι ἄλλοι ἀπό τούς πρωτεργάτες τοῦ συλλόγου, τό συμβούλιο ἔχει τήν πειθαρ-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

χική ἐξουσία ἐπί τῶν μελῶν τοῦ συλλόγου, μόνο τό συμβούλιο μπορεῖ νά ἀσχοληθεῖ μέ θέματα τῆς ἐνεργοῦ πολιτικῆς καί γιά τήν ἐγγραφή νέων μελῶν στόν σύλλογο ἀρχικά ἀπαιτεῖται ψηφοφορία καί προηγούμενη πρόταση ἀπό πέντε ἄλλα μέλη.

Καί οἱ τρεῖς σύλλογοι παρουσιάζουν χαρακτηριστικά κοινά σέ βραχύβιους κυρίως συλλόγους: Ἐνθουσιασμός κατά τήν ἵδρυσή τους, μία μικρή ὁμάδα πού ἀσχολεῖται ἐνεργά μέ τή διοίκηση καί τή δραστηριότητα τοῦ συλλόγου, ἕνας ἐπίσης μικρός σχετικά κύκλος μελῶν πού παρακολουθεῖ τακτικά τίς συνεδριάσεις καί τίς συζητήσεις καί παρίσταται στίς συνεστιάσεις, σταδιακή μείωση τοῦ ἐνθουσιασμοῦ πού προκαλεῖ ἀρχικά τή ματαίωση τῶν συνεδριάσεων λόγω μή ἀπαρτίας, οἰκονομικά προβλήματα καί κατόπιν τή διάλυση τοῦ συλλόγου, ἐνῶ δέν λείπουν κάποιες διχόνοιες, ἔριδες, προσωπικές δυσαρέσκειες.

Ἀπό τούς τρεῖς συλλόγους κανείς δέν πέτυχε τήν ἐπιθυμητή προσέλκυση ὅλων τῶν δικηγόρων τῆς πρωτεύουσας. Μέ τά ὑπομνήματα ὅμως πού ὑπέβαλαν πέτυχαν σέ πολλές περιπτώσεις ὄχι μόνο νά ἀκουσθοῦν ἀλλά καί νά εἰσακουσθοῦν οἱ ἀπόψεις τους, πού συνέτειναν στή βελτίωση τῆς ἰσχύουσας νομοθεσίας, νά ἐπιβάλουν σταδιακά στά δικαστήρια τόν σεβασμό τῶν δικηγόρων, ὥστε νά ἀναφέρονται ὅλο καί λιγότερα κρούσματα ἀπαξιωτικῆς συμπεριφορᾶς καί τελικά νά ψηφισθεῖ ὁ νόμος περί δικηγορικῶν συλλόγων, πού ἐξασφάλισε τή συνεχή λειτουργία τους καί ἐπέβαλε τή μεταφορά τῆς ἁρμοδιότητας τῆς πειθαρχικῆς δίωξης τῶν δικηγόρων ἀπό τά δικαστικά συμβούλια στούς δικηγορικούς συλλόγους. Συνέβαλαν ἀκόμη στή σταδιακή ἀλλαγή τοῦ τρόπου πού ἀντιμετώπιζε ἡ πολιτεία τούς συλλόγους. Ἡ διαδρομή ἀπό τήν ἐπιδεικτική ἀγνόηση τοῦ συλλόγου τό 1866 μέχρι τή συνεχή προσφυγή σέ αὐτόν γιά τή διατύπωση γνώμης πρίν τήν κατάθεση κάθε νομοσχεδίου τό 1894, τριάντα σχεδόν χρόνια ἀργότερα, προδιαγράφει τή σημασία καί τήν ἰσχύ πού θά ἔχει στό μέλλον ὁ Δικηγορικός Σύλλογος Ἀθηνῶν.

SUMMARY

LYNTIA TRICHA: Early Bar Associations in Athens in the 19th century.

After the foundation of the Greek Kingdom, lawyers played a leading role not only in the new social elite, but in the Goverment and in Parliament. This was the reason but also the consequence of their great number, which increased throughout the 19th century at a far superior rate than the population of Greece.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Although the lawyers dominated the social and economic life of the country, they were faced with many problems while practicing their profession. A professional association to deal effectively with those problems could not exist without legislative provision.

Consequently, during the 19th century mainly the lawyers of Athens, but also those of other Greek cities, established Bar Associations, which were active for some years, but could not survive for long, mainly because they did not attract all the lawyers of each city, and could not overcome the personal ambitions and disputes of their members. That is why they tried to solve the matter by law, which they achieved only in 1908.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ
ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ

ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΜΑΝΟΥΣΟΥ ΕΠΙΣΤΟΛΗ (19 Αὐγ. 1856) ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΙΑΚΩΒΟ ΠΟΛΥΛΑ

ΔΟΚΙΜΙΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΑΝΤΙΓΡΑΦΗ ΠΕΖΩΝ ΕΡΓΩΝ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΒΗΛΑΡΑ

Ἔρανος στὰ Κερκυραϊκὰ Γράμματα τοῦ ΙΘ΄ αἰώνα

Πρόκειται γιὰ αὐτόγραφη ἐπιστολὴ τοῦ γνωστοῦ λόγιου Κερκυραίου Ἀντωνίου Μανούσου πρὸς τὸν Ἰάκωβο Πολυλᾶ, γραμμένη σὲ ἕξι φύλλα ὑποκίτρινου χαρτιοῦ, διαστάσεων 30 x 21 ἑκ., τὴν ὁποία ἔχω σελιδαριθμήσει 1-12. Διατηρεῖται σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση καὶ ἀνήκει στὸ προσωπικό μου ἀρχεῖο.

Τὸ ἐπώνυμο τοῦ ἀποδέκτη δὲν ἀναγράφεται στὴν ἐπιστολή, ὑπάρχει μόνο ἡ τρυφερὴ προσφώνηση *φίλε Ἰακωβάκι.* Ἡ ταύτιση ὅμως εἶναι ἀσφαλὴς πρὸς τὸν Ἰάκωβο Πολυλᾶ, ἀφοῦ στὴν ἐπιστολή του αὐτὴ ὁ Ἀντ. Μανοῦσος ἀναφέρεται στὴ γνωστή, πρόσφατη τότε, μετάφραση ἀπὸ τὸν Πολυλᾶ τοῦ σαιξπηρικοῦ ἔργου *Ἡ Τρικυμία, τὴν* ὁποία τοῦ εἶχε στείλει ὁ Πολυλᾶς καὶ ζητοῦσε τὴ γνώμη του γι' αὐτήν.

Ὁ Γ. Βαβαρέτος, ὁ ἐκδότης τῶν Ἁπάντων τοῦ Ἰω. Βηλαρᾶ τὸ 1935, ὁ ὁποῖος πιθανότατα εἶχε ὑπ' ὄψη του ἀντίγραφο τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς τοῦ Ἀντ. Μανούσου, ταυτίζει λανθασμένα τὸν ἀποδέκτη της πρὸς τὸν Ἰάκωβο Καγκάδη, ἀνακριτὴ στὴν Κέρκυρα. Γράφει σχετικὰ στὰ προλεγόμενά του: «Σ' ἕνα γράμμα τοῦ Ἀντωνίου Μανούσου, ὁ ὁποῖος ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ἐπιμέλεια ἐκδόσεως τῶν ἔργων τοῦ Βηλαρᾶ, σταλμένο στὶς 19 Αὐγούστου 1856 πρὸς Ἰάκωβο Καγκάδη, ἀνακριτὴ στὴν Κέρκυρα, διαβάζουμε τὰ ἑξῆς σχετικὰ μὲ τὰ ἀντίγραφα τῶν ἔργων τοῦ Βηλαρᾶ: *γνώριζε ὅτι τὰ ἀντίγραφα ὅσο τρέχουν τόσο ξεμορφώνονται καὶ μάλιστα σὰν πέσουν σὲ χέρια χυδαῖα*[1]. Ἡ ἐν λόγῳ ἀνέκδοτη καὶ ἄγνωστη, ἐκτενὴς (σὲ 12 σελίδες),

---

1. Γ. Α. Βαβαρέτου, *Ἅπαντα Ἰωάννου Βηλαρᾶ*, Ἐκδ. οἶκος Πέτρου Δημητράκου, Ἀθῆναι [1935], σ. κδ΄.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἐπιστολὴ τοῦ Ἀντωνίου Μανούσου ἔχει ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὰ νέα ἑλληνικὰ γράμματα καὶ κυρίως γιὰ τὴ γλώσσα, κατὰ τὴν κρίσιμη καὶ γόνιμη ἐποχὴ τῶν μέσων τοῦ ΙΘ΄ αἰώνα, ἀφοῦ ὁ ἐπιστολογράφος Κερκυραῖος λόγιος, λυρικὸς ποιητής, θαυμαστὴς τοῦ Σολωμοῦ καὶ τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, ἐκφράζει σαφῶς τὶς προσωπικές του ἀπόψεις γιὰ τὴ δημοτικὴ γλώσσα καὶ σχολιάζει τὴ γλώσσα ποὺ χρησιμοποίησε ὁ συμπατριώτης καὶ σύγχρονός του, σπουδαῖος Κερκυραῖος λόγιος, ποιητής, διηγηματογράφος καὶ πολιτικὸς ἄνδρας Ἰάκωβος Πολυλᾶς στὴ μετάφρασή του τῆς *Τρικυμίας* τοῦ Σαίξπηρ. Σκόπιμο εἶναι νὰ τονισθεῖ ἐδῶ ὅτι ὁ Ἰάκ. Πολυλᾶς, παρὰ τὴ διαφορὰ ἡλικίας, ὑπῆρξε στενὸς καὶ πιστὸς φίλος τοῦ ἐθνικοῦ μας ποιητῆ καὶ ὁ πρῶτος ἐκδότης καὶ σοβαρὸς μελετητὴς (μὲ τὰ περίφημα *Προλεγόμενά* του, Κέρκυρα 1859) τοῦ σολωμικοῦ ἔργου. Ἔντονα πολιτικοποιημένο ἄτομο, θερμὸς καὶ δυναμικὸς θιασώτης τοῦ Ριζοσπαστικοῦ κόμματος, πρωτοστάτησε στὸ Ἑνωτικὸ κίνημα τῆς Ἑπτανήσου, μὲ τὴν ἵδρυση τοῦ πολιτικοῦ συλλόγου καὶ τῆς ὁμώνυμης ἐφημερίδας ἡ *Ἀναγέννηση*.

Ἂς σημειωθεῖ ὅτι ὁ Ἀντ. Μανοῦσος (1828-1903), ποὺ γράφει, τὸν Αὔγουστο τοῦ 1856, τὴν δημοσιευόμενη ἐδῶ ἐπιστολή, εἶναι τότε 28 μόλις ἐτῶν[2], ἐνῶ ὁ Ἰάκ. Πολυλᾶς (1 Ὀκτ. 1825 - 25 Ἰουλ. 1896), ὁ ἀποδέκτης τῆς ἐπιστολῆς, εἶναι 31 ἐτῶν[3]. Βρίσκονται δηλαδὴ καὶ οἱ δύο σὲ νεανικὴ ἡλικία, πλὴν ὅμως, βαθύτατα ἐπηρεασμένοι καὶ ζώντας στὸ κλίμα τοῦ μεγάλου Σολωμοῦ («μήγαρις ἔχω ἄλλο στὸν νοῦ μου, πάρεξ ἐλευθερία καὶ γλῶσσα», *Διάλογος*), ὁ ὁποῖος εἶναι ἐν ζωῇ ἀκόμη (πεθαίνει μετὰ ἀπὸ λίγους μῆνες, στὶς 9 Φεβρουαρίου τοῦ 1857), ἔχουν διαμορφωμένες καὶ ἀποκρυσταλλωμένες προσωπικὲς ἀπόψεις γιὰ τὴ γλώσσα, θέμα ποὺ τοὺς ἔχει προβληματίσει καὶ θὰ τοὺς ἀπασχολήσει καὶ ἀργότερα ἐνσυνείδητα καὶ σοβαρά.

Τὴν ἐπιστολή του ὁ Ἀντ. Μανοῦσος ἀπευθύνει πρὸς τὸν Ἰάκ. Πολυλᾶ

---

2. Γιὰ τὸν Ἀντώνιο Μανοῦσο βιογραφικὰ καὶ ἐργογραφικὰ βλ. Φ. Κ. Μπουμπουλίδης, «Ἡ Κερκυραϊκὴ Σχολή», *Ἑλληνικὴ Δημιουργία* 10 (1952), σσ. 342-343 (ὅπου «Ἀντώνιος Μανοῦσος»)· τοῦ ἰδίου, *Ἀνθολογία κειμένων Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, τόμ. δεύτερος, *Ποίησις* (Μέρος Πρῶτον), Ἐθν. καὶ Καποδ. Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 1973, σ. 511· Γ. Θ. Ζώρα, *Ἑπτανησιακὰ Μελετήματα*, Α΄, Ἀθῆναι 1960, σ. 185.

3. Γιὰ τὸν Ἰάκωβο Πολυλᾶ ἐκτενῆ βιοεργογραφικὰ βλ. *Ἰακώβου Πολυλᾶ Διηγήματα καὶ ἄλλα πεζά*, μὲ βιογραφικὴν εἰσαγωγὴν ὑπὸ Μαρίνου Σιγούρου, Ἐν Ἀθήναις, ἐκδοτ. οἶκος Γ. Φέξη, 1916, σσ. 3-23· *Πολυλᾶς, Ἅπαντα τὰ λογοτεχνικὰ καὶ κριτικά*, Ἀναστύλωσε Γ. Βαλέτας, β΄ ἔκδοση συμπληρωμένη, Ἀθήνα, Ἐκδόσεις Νίκα, 1959, σσ. γ-μ΄ (ὅπου λεπτομερὴς παράθεση τῆς ὡς τότε σχετικῆς βιβλιογραφίας)· *Ἰάκωβος Πολυλᾶς «Εἷς ἄλλοτε Κερκυραῖος»*, περιοδ. *Πόρφυρας* 84-85, Κέρκυρα, Γενάρης-Μάρτης 1998, σσ. 131-543 (Πρακτικὰ τοῦ Συνεδρίου *Διήμερο Ιακώβου Πολυλά*, Κέρκυρα 17-18 Ιουλίου 1996, καὶ δεύτερου Συνεδρίου, σὲ συνεργασία μὲ τὸ Ἰόνιο Πανεπιστήμιο, 23-24 Νοεμβρίου 1996).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἀπὸ τὰ Γιάννενα, ὅπου βρισκόταν τότε. Ὅπως εἶναι γνωστό, μετὰ ἀπὸ πρόσκληση τοῦ τότε μητροπολίτη Ἰωαννίνων Παρθενίου Γ΄ (1854-1869), ὁ Ἀντ. Μανοῦσος εἶχε ἐγκατασταθεῖ, ἀπὸ τὸ 1852, στὰ Γιάννενα καὶ ἐπὶ τέσσερα χρόνια δίδαξε ἐκεῖ τὴν ἰταλικὴ γλώσσα, τῆς ὁποίας ἦταν τέλειος κάτοχος καὶ γνώστης, ἀφοῦ εἶχε σπουδάσει ἑλληνικὴ καὶ ἰταλικὴ φιλολογία στὴν Κέρκυρα, ἰατρικὴ στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Πάδοβας, ἐνῶ στὴ συνέχεια κατατάχθηκε στὸν ἰταλικὸ στρατὸ καὶ ἐξελίχθηκε σὲ ταγματάρχη. Γιὰ τὸ πνευματικὸ κλίμα καὶ τὸν φιλολογικὸ-λογοτεχνικὸ ὀργασμὸ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς (μέσα τοῦ ΙΘ΄ αἰ.) στὴν Κέρκυρα, μεταφέρω χαρακτηριστικὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν Εἰσαγωγὴ τοῦ ἐπίσης Ἑπτανήσιου (Ζακυνθινοῦ) λόγιου Μαρίνου Σιγούρου (1885-1961) στὴν ἔκδοση (1916) διηγημάτων τοῦ Ἰάκ. Πολυλᾶ:

> Δὲν ἦταν, ἐκείνη τὴν ἐποχή, σὲ καμμιὰν ἑλληνικὴ πόλη τόση πνευματικὴ ἀριστοκρατία ὅση στὴν Κέρκυρα. Ἔλαμπε μὲ ὅλα τὰ μάγια τῆς τέχνης σὲ μιὰν ἰδιότροπη ζωὴν ὁ Σολωμός, καὶ ὁλόγυρά του τόσα ἄλλα ἐκλεκτὰ πνεύματα, σὰν πλανητικὸ σύστημα γύρω ἀπὸ τὴ μεγαλοφυΐα τοῦ ποιητῆ. Ὁ μουσουργὸς Μάντζαρος, ὁ φιλόσοφος Βράϊλας, ὁ ἱστοριοδίφης Μουστοξύδης, ὁ δραματικὸς Ἰωάννης Ζαμπέλιος, ὁ λόγιος Δελβινιώτης, ὁ σοφὸς δαλματὸς Θωμαζέος, ὁ ἰταλὸς αὐτοσχεδιαστὴς Ρεγάλδης καὶ ἄλλοι. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ εἶχαν τὴ μυστικὴ ἐκείνη δύναμη ποὺ ὁ Γάλλος φιλόσοφος Fouille ὠνόμασε τόσον ἐκφραστικά, ideés-forces. Ἡ ἰδεολογία ἐκείνη, ποὺ ἐμπνέει τὰ ἔργα, δυναμώνει τὴ βούληση· γιατὶ ὅ,τι ἀντιπροσωπεύει τὴν ἰδέαν εἶναι ἡ εὐγενικότερη θέληση. Ἡ Τέχνη, περισσότερον ἀπὸ καθετί, εἶναι τέτοια μεγάλη πνευματικὴ δύναμη, ποὺ μᾶς ὑψώνει ἐπάνω ἀπὸ τὲς ταπεινὲς φροντίδες.
>
> Στὴ διανοητικὴν αὐτὴ ἑστία, κατάλληλη κοινωνικὴ ἀτμοσφαῖρα, σπουδαῖο κέντρο τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων καὶ τοῦ πνευματικοῦ φιλελληνισμοῦ τῶν ἰταλῶν πολιτικῶν προσφύγων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἐφωτίσθη ἀπὸ τὴν ἱερὴ φλόγα τῆς Τέχνης ὁ νοῦς τοῦ Πολυλᾶ, ποὺ εἶχεν ἄξιους συνομήλικους συντρόφους τὸν Γεράσιμο Μαρκορᾶ, τὸν Ἀντώνιο Μανοῦσο, τὸν Σπῦρο Ζαμπέλιο καὶ ἄλλους.
>
> Ἡ ἀττικὴ σκέψη ἐξορισμένη ἀπὸ τὴν πατρίδα της, ὅπου ἡ αἴσθηση τοῦ Καλοῦ ἦταν ἀνύπαρκτη, εἶχε καταφύγει στὰ ἑφτὰ νησιὰ τοῦ Ἰονίου ποὺ ἐζοῦσαν ἄνθρωποι μὲ νοῦ πλέον καλλιεργημένο καὶ ψυχὴ πλέον εὐαίσθητη.
>
> Ἕνας τοπικὸς πολιτισμὸς εἶναι πάντα μία πολυσύνθετη καὶ μακροχρόνια προετοιμασία, μία ἐργασία προπαρασκευαστικὴ γιὰ νὰ γεννηθοῦν ὑπάρξεις μὲ βαθειὰ σκέψη καὶ ψυχὴ εὐγενική... Ἡ ἠθικὴ δύναμη τῶν λαῶν φανερώνεται, ὁλοκληρωτικὴ καὶ αὐτούσια, στὴν

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

προσωπικότητα τῶν ὀλίγων ἐκλεκτῶν. Σ' αὐτοὺς ἡ φύση συγκεντρώνει τὴν ψυχικὴ δύναμη τῶν μεγάλων ὁμάδων[4].

Ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Ἀντωνίου Μανούσου πληροφορούμαστε ὅτι ὁ Ἰάκ. Πολυλᾶς τοῦ εἶχε ἀποστείλει τὴν πρόσφατα τότε δημοσιευμένη (1855) μετάφραση τῆς *Τρικυμίας* τοῦ Σαίξπηρ[5] καὶ ζητοῦσε τὴ γνώμη του γι' αὐτήν:

> Μὲ τὸ περασμένο σου γρᾶμμα ἐκφράστηκες τὴν εὐγενικὴ ἐπιθυμεία, ζητῶντας δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἀδύνατη γνώση μου, καὶ ἀψήφιστη ἱκανότητά μου, ἀφοῦ μελετίσω τὴν μετάφρασί σου ἀπὸ τὸ δρᾶμα ἡ τρικυμία νὰ σοῦ ἐκφράσω τὴν γνώμη μου (στ. 15-18).

Πράγματι, ὁ Ἀντ. Μανοῦσος ἐκφράζει ἐδῶ, στὴν ἐπιστολή του, *κατάθαρρα* τὴν ἄποψή του γιὰ τὴ μετάφραση (γλώσσα, σύνταξη κ.ἄ.) τοῦ φίλου καὶ ὁμότεχνου συντοπίτη του:

> Σοῦ λέγω λοιπὸν φίλε κατάθαρρα ὅτι εἰς ἐκείνη τὴν μετάφρασι σὺ ἐστάθηκες ἕνας τιμιότατος ἀλλὰ πρωτόπειρος ἀδαμαντοδέτης, τιμιότατος γιατὶ δὲν ἔκαμες τὴν παραμικρὴ κατάχρησι οὐδὲ ἀμέλησες κανένα ἀπὸ τὰ τόσα πολύτιμα πετράδεια ὁποῦ τὸ κείμενο τοῦ Ἄγγλου Ὁμήρου σοῦ ἐπαρρουσίαζε, πρωτόπειρος βέβαια, γιατὶ αὐτὸ εἶναι τὸ πρῶτο σου ἔργο μὲ τὸ ὁποῖο παρρησιάζεσαι εἰς τὸ νοητικὸ βλέμμα τῆς ἑλληνικῆς οἰκογένειάς σου, καὶ ἀγκαλὰ ἐπιθυμοῦσα τὴν ἔκφρασί σου ἐντονότερη, πάνκοινη, καὶ ὄχι περιορισμένη μέσα εἰς τὰ στενὰ ὅρια τοῦ μικροῦ μας γενέθλιου κύκλου, καὶ τὸ συνθετικὸν καὶ συντακτικὸν μέρος νευροδέστερο καὶ αὐστηρότερο, μολοντοῦτο πρέπει, προσκολλημένος εἰς τὴν ἱερὰν ἀλήθεια, νὰ ὁμολογήσω, ὅτι δὲν εἶναι ἡ μετάφρασί σου ἄμοιρη καὶ γυμνὴ ἀπὸ ὠμορφάδαις, ἀπὸ φυσικὴ ζωηρότητα, καὶ ὅτι ἡ ζωὴ πνέει σχεδὸν παντοῦ. Γιὰ τοῦτο φίλε μου χρεωστῶ νὰ σοῦ προσφέρω τὸ ταπεινό μου καὶ μικρόφωνο εὔγε... (στ. 18-31).

Ἀπὸ τὴ γνώμη ποὺ διατυπώνει παραπάνω ὁ Ἀντ. Μανοῦσος γιὰ τὴ μετάφραση τοῦ Ἰάκ. Πολυλᾶ φαίνεται ὅτι ὁ νεαρὸς τότε Κερκυραῖος λόγιος

---

4. Μαρ. Σιγοῦρος, *ὅ.π.*, σσ. 3-4.

5. Ἡ μετάφραση κυκλοφόρησε τὸ 1855, μὲ τὸν τίτλο: *Ἡ Τρικυμία, δρᾶμα Οὐϊλιέλμου Σέϊκσπηρ.* Μετάφρασις Ἰ. Πολιλλᾶ, Κερκυραίου, Κέρκυρα, Τυπογραφεῖον Σχερία, 1855. Ἐπαναδημοσιεύτηκε τὸ 1913 ὑπὸ τὸν τίτλο: Λογοτεχνικὴ Βιβλιοθήκη Φέξη. Σαίξπηρ. *Ἡ Τρικυμία.* Δρᾶμα εἰς πράξεις 5. Μετάφρασις Ἰακώβου Πολυλᾶ, Ἐν Ἀθήναις, Ἐκδοτικὸς Οἶκος Γεωργίου Φέξη, 1913. Γιὰ τὴ μετάφραση αὐτὴ βλ. Φ. Κ. Μπουμπουλίδης, *Αἱ ὑπὸ τῶν Ἑπτανησίων Νεοελληνικαὶ μεταφράσεις κλασσικῶν συγγραφέων*, Ἀθῆναι 1964, σσ. 21-28· Κ. Γ. Κασίνης, «*Ἡ Τρικυμία* τοῦ Πολυλᾶ καὶ οἱ ἄλλες μεταφράσεις τοῦ ἔργου», *Πόρφυρας, ὅ.π.*, σσ. 275-312· Π. Καραγιώργος, «Ο Πολυλάς μεταφραστής του Σαίξπηρ», *Πόρφυρας, ὅ.π.*, σσ. 503-505.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τάσσεται ἀπερίφραστα ὑπὲρ τῆς κοινῆς νεοελληνικῆς δημώδους, τῆς *πάγκοινης* γλώσσας, καὶ ὄχι ὑπὲρ τοῦ περιορισμένου *μέσα εἰς τὰ στενὰ ὅρια τοῦ μικροῦ μας γενεθλίου κύκλου* ἑπτανησιακοῦ γλωσσικοῦ ἰδιώματος. Παρ' ὅλα αὐτά, ἐπαινεῖ τὶς ἀρετὲς καὶ τὴ ζωντάνια τῆς μετάφρασης καὶ συγχαίρει τὸ φίλο του Πολυλᾶ, εὐχόμενος *καὶ εἰς ἄλλα καλλήτερα καὶ μεγαλήτερα.*

Στὴ συνέχεια ὅμως τῆς ἐπιστολῆς του ἀνακοινώνει μὲ πικρία τὴ διαπίστωσή του ὅτι ἡ ὑποδοχὴ καὶ ἡ κρίση (*ἂν τοῶντι ἠμπορεῖ τέτοια ἀνέγνωμη γνώμη, νὰ ὀνομαστῇ κρίσις*) τῆς μετάφρασης εἶναι *κατὰ δυστυχία* ὅμοια μὲ ἐκείνη ποὺ ἀπάντησαν τὰ φυλλάδια τῆς Συλλογῆς τῶν *Ἐθνικῶν Τραγουδιῶν* του (στ. 32-35).

Ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ Ἀντ. Μανοῦσος (σὲ ἡλικία 22 μόνο ἐτῶν!) εἶναι ὁ πρῶτος Ἕλληνας συλλογέας καὶ ἐκδότης δημοτικῶν τραγουδιῶν, τὰ ὁποῖα κυκλοφόρησε σὲ φυλλάδια τὸ 1850, μὲ τὸν τίτλο: *Τραγούδια ἐθνικὰ συναγμένα καὶ διασαφηνισμένα ὑπὸ Ἀντωνίου Μανούσου. Ἐν Κερκύρᾳ, τυπογραφεῖον Ἑρμῆς Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφέως 1850*[6]. Τὰ περισσότερα ἀπ' αὐτὰ εἶχαν δημοσιευθεῖ στὶς παλαιότερες συλλογὲς τοῦ Fauriel (1824) καὶ τοῦ Tommaseo (1842).

Ὁ Ἰάκ. Πολυλᾶς τότε, σὲ ἄρθρο του-πρόλογο γιὰ τὴ συλλογὴ τοῦ Ἀντ. Μανούσου, γραμμένο τὸ 1851, κατακρίνει τὴ στάση τῶν λογίων ἀπέναντι στὴν προσπάθεια τοῦ Μανούσου, σημειώνοντας ὅτι ὁ λογιωτατισμὸς... *μᾶς δείχνει, τὴν ὥρα ποὺ γράφουμε, παράδειγμα ζωντανὸ καὶ τύπο φανερὸ τῆς δολερῆς οὐσίας του, μὲ τὸν τρόπο ὅπου δέχεται ὁλοένα τὸ πολύτιμο φιλοδώρημα προσφερμένο τοῦ Ἔθνους ἀπὸ τὸν Κύριον Ἀντώνιον Μανοῦσον*[7]. Ὁ καθηγητὴς Ἀλέξης Πολίτης, σχετικὰ μὲ τὴν ἐνσωμάτω-

---

6. Γιὰ τὴ συλλογὴ δημοτικῶν τραγουδιῶν τοῦ Ἀντ. Μανούσου βλ. Δ. Α. Πετρόπουλος, «Συμβολὴ εἰς τὴν βιβλιογραφίαν τῶν ἑλληνικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν (1771-1850), *Ἐπετηρὶς τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου*, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν 8 (1953-1954), σσ. 102-105· Χριστίνα Παγώνη, «Ἡ συλλογὴ δημ. τραγουδιῶν τοῦ Α. Μανούσου. Βιβλιογραφικὲς παρατηρήσεις», *Ὁ Ἐρανιστὴς* 3 (1965), σσ. 277-281· Ἀλ. Πολίτης, «Ἡ ἐνσωμάτωση τῶν Δημοτικῶν Τραγουδιῶν στὴ Γραπτὴ Νεοελληνικὴ Παράδοση», *Σύγχρονα Θέματα*, τεῦχ. 5, Καλοκαίρι 1979, σ. 106. Τὸ πρῶτο φυλλάδιο τῆς συλλογῆς τοῦ Μανούσου περιέχει στὴν ἀρχὴ τὸ «*Πρὶν τοῦ Προοιμίου*», ποὺ εἶναι διάλογος (μὲ πρόσωπα: Ἕνας τοῦ λαοῦ, Ἐκδότης, Ἄλλος τοῦ λαοῦ, Φίλος, Πρησκολογάς), κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ σολωμικοῦ διαλόγου, μὲ σκοπὸ τὴ θερμὴ ὑποστήριξη τῆς δημοτικῆς γλώσσας. Ἔχει ἀναδημοσιευθεῖ ἀπὸ τὴν Γλυκερία Πρωτοπαπᾶ, «Ἀντωνίου Μανούσου, Διάλογος περὶ γλώσσης», *Ἑλληνικὴ Δημιουργία* 10 (1952), σσ. 364-368. Μὲ τὸν ἴδιο τίτλο ἀναδημοσιεύεται καὶ ἀπὸ τὸν Γ. Θ. Ζώρα, *Ἑπτανησιακὰ Μελετήματα*, Α΄, Ἀθῆναι 1960, σσ. 218-224.

7. Χριστίνα Παγώνη, *ὅ.π.*, σ. 281.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ση τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν στὴ γραπτὴ νεοελληνικὴ παράδοση, παρατηρεῖ ὅτι *ἡ συλλογὴ τοῦ Μανούσου ἔρχεται σὲ στιγμὴ ποὺ οἱ συνθῆκες ἔχουν ὡριμάσει γιὰ νὰ δεχτεῖ ἡ ἐπίσημη γραπτὴ παράδοση τὸ δημοτικὸ τραγούδι*[8].

Μὲ ἀφορμὴ τὴ γνώμη του γιὰ τὴν ὑποδοχὴ ποὺ ἐπεφύλαξαν στὴ μετάφραση τῆς *Τρικυμίας* οἱ «συνδρομητὲς» ἢ ἐκεῖνοι ποὺ τὴν «ἀνάγνωσαν» ἢ τὴν «ἤκουσαν», σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀνάλογη ὑποδοχὴ καὶ τῆς συλλογῆς τῶν *Ἐθνικῶν Τραγουδιῶν* του, ὁ Ἀντ. Μανοῦσος, στὴν ἐπιστολή του πρὸς τὸν Ἰάκ. Πολυλᾶ, διατυπώνει ξεκάθαρα τὶς θέσεις του γιὰ τὸ γλωσσικὸ ζήτημα, τασσόμενος ἀνεπιφύλακτα ὑπὲρ τῆς ζωντανῆς κοινῆς νεοελληνικῆς δημώδους καὶ καυτηριάζοντας μὲ δριμύτητα καὶ ἔξυπνο χιοῦμορ τοὺς *λογιότατους, γραμματικοχάφτιδες, λεπροελληνιστές, κουκόσοφους* καὶ *μελανοζάφταις*, ὅπως εὑρηματικὰ καὶ εὔστοχα τοὺς χαρακτηρίζει:

> Ἡ σημερινὴ κατάστασι τῆς φιλολογικῆς Ἑλλάδος εἶναι τέτοια ὁποῦ οἱ λογιότατοι ξεφυτρώνουν παντοῦ, καὶ πολυάριθμοι, καθένας μὲ τὸ γλωσσικό του οἰκόσημο, σὰν τὸ χαμομήλη καὶ ταῖς μολόχαις, καὶ ἠμποροῦμε νὰ τὸ εἰποῦμε χωρὶς ὑπερβολή, ὅτι ὀλιγότεραις εἶναι ἡ ψήραις ὁποῦ βουρβουρίζουν μέσα ᾽ς τὴν Ἀρβανιτιά, καὶ ἡ κοριαῖς ᾽ς τὰ Γιάννινα ἀπὸ τοὺς γραμματικοχάφτιδες ἐκείνους ὁποῦ ἐκατάπνιξαν τὴν ὀρφανὴν Ἑλλάδα.
>
> Γιὰ τοῦτο κανεὶς ἂς μὴν ἐλπίσῃ νὰ θερίσῃ καρπὸ γλήγορο, καὶ πλούσιο κέρδος, ἀπὸ τοὺς Ἐθνικοὺς ῥιζομένους φιλολογικούς του κόπους, οὔτε ἔπαινο, οὔτε κἂν νὰ ἀπολάψῃ τὴν ἁπλὴ καὶ ἀθῶα ἱκανοποίησι νὰ ἀναγνωσθῇ τὸ σύγγραμμά του ἂν γράφῃ εἰς τὴν ζωντανὴ καὶ πάγκοινη γλῶσσα τοῦ Ἔθνους του, εἰς ἐκείνη ὁποῦ ὁ ὀρθὸς λόγος μᾶς ὑπαγορεύει, καὶ ὁποῦ ἡ ἱστορίαις καὶ τὰ παραδείγματα τῶν ἄλλων Ἐθνῶν, ἀνοίγωντας τὰ μάτια μας καὶ κρούωντας τὰ λογικά μας, τρανότατα μᾶς διδάσκουν. Ἀλλὰ ἂν ἐπιθυμοῦμε νὰ ἀναγνωσθοῦμε καὶ νὰ λάβωμε ἀκρόασι, ἔπαινο, στέφανα παρνασσιακὰ καὶ Ῥαλλάτικαις δραχμαῖς[9] γιὰ τὴν πλήρη δυστυχία τῶν φτωχῶν ὀρθοφρονούντων, καὶ γιὰ τὴν μαύρη μοίρα τῆς ἀγαπημένης μας κοινῆς μητέρας Ἑλλάδος πρέπει ἀφοῦ προσφέρωμε θελητικὰ ταῖς φρέναις μας καὶ τὰ αἰσθήματά μας ἁλυσσωμένα εἰς τὴν καταδίκη, ἢ εἰς τὰ προκρούστια κρεββάτια τῶν λεπροελληνιστῶν, νὰ συμμορφοθοῦμε μὲ αὐτοὺς σπέρνωντας, παραγεμίζωντας, σφινιάζωντας τὰ συγγράμματά

---

8. Ἀλ. Πολίτης, *ὅ.π.*, σ. 106.

9. Μὲ τὶς «Ῥαλλάτικαις δραχμαῖς» καὶ τὰ «στέφανα παρνασσιακὰ» ὁ Μανοῦσος ὑπονοεῖ τοὺς γνωστοὺς Ράλλειους διαγωνισμοὺς καὶ τὰ βραβεῖα, γιὰ τοὺς ὁποίους βλ. P. Moullas, *Les concours poétiques de l'Université d'Athènes 1851-1877*, Archives Historiques de la Jeunesse Grecque, 22, Athènes 1989, σσ. 31-43, 67-114.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

μας μὲ λέξαις σκοτεινόταταις βασανιστικαῖς κακοπλασμέναις, ὑδροπροξενήτραις καὶ πανάρχαιαις, ἀλλιῶς δὲν καταδέχωνται, ὄχι μοναχὰ αὐτοὶ οἱ κουκόσοφοι νὰ ῥίξουν τὴν ἀντιπροοδευτικὴ ματιά τους ᾽ς τὸ χαρτί μας, καὶ ἂν κλεῖ μέσα Νείλους καὶ ὠκεανοὺς ἀπὸ πλούσιαις, ζωηραῖς καὶ χαριτωμέναις εἰκόναις καὶ ἰδέαις, μόνε, καὶ τὸ χειρότερο μήτε οἱ ἀγράμματοι! Γιατί γνωρίζεις καλλότατα ὅτι ὅσο κανεὶς εἶναι ἀμαθής, τόσο περισσότερο εἶναι φαντασμένος, καὶ βέβαια αὐτὸς δὲν θέλει ἐπαινέσει ποτὲ ταῖς ἀρχαῖς μας, γιὰ νὰ μὴν τὸν ὀνομάσουν χυδαῖον, καὶ γιὰ νὰ ἀποφύγῃ ἀπὸ τοὺς μελανοζάφταις τὴν κατηγορία ὅτι εἶναι ὀλάκαιρο γομάρι! (στ. 36-64).

Ὁ Ἀντ. Μανοῦσος, στὴν ἐπιστολή του αὐτή, ζητεῖ ἀπὸ τὸν Ἰάκ. Πολυλᾶ νὰ βρεῖ τὸ λόγο ποὺ ἐκφώνησε ὁ Ζακυνθινὸς λόγιος, φίλος τοῦ Σολωμοῦ, ὁ θρυλικὸς καὶ θαρραλέος δικαστὴς στὴν περίφημη δίκη (1833) τοῦ Γέρου τοῦ Μοριᾶ Θ. Κολοκοτρώνη, ὁ Γ. Τερτσέτης (1800-1874) τὸ 1853 (στὶς 5 Ἀπριλίου, στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς) γιὰ τὸ θάνατο τοῦ ἐθνομάρτυρα Πατριάρχη Γρηγορίου τοῦ Ε΄ († 10 Ἀπρ. 1821). Πιστεύει ὅτι ὁ λόγος αὐτός, τὸν ὁποῖο προφανῶς δὲν ἔχει διαβάσει, *θὰ εἶναι λαμπρός*[10]. Ζητεῖ ἐπίσης καὶ τὰ ποιήματα καὶ πεζὰ τοῦ Γ. Τερτσέτη καὶ συνιστᾶ στὸν Πολυλᾶ, ἂν δὲν τὰ βρεῖ στὴν Κέρκυρα, νὰ ἀπευθυνθεῖ γιὰ τὴν ἀναζήτησή τους στὴν Ἀθήνα (στ. 119-122). Φαίνεται ἐδῶ ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Ἀντ. Μανούσου γιὰ τὴν Ἑπτανησιακὴ λογοτεχνικὴ κίνηση τῆς ἐποχῆς του, πεζογραφία καὶ ποίηση, εἶναι ζωηρὸ καὶ γενικότερο.

Ἕνα μεγάλο μέρος τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Ἀντ. Μανούσου ἀναφέρεται στὸ ἔργο, ποιητικὸ καὶ κυρίως πεζό, τοῦ Ἰωάννη Βηλαρᾶ (1771-28 Δεκ. 1823)[11]. Ὅπως φαίνεται, ὁ Ἰάκ. Πολυλᾶς, σκεπτόμενος ἴσως νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὴ δημοσίευση ἀνέκδοτων ποιημάτων τοῦ Βηλαρᾶ, εἶχε γράψει στὸν Μανοῦσο καὶ εἶχε ζητήσει τὴ γνώμη του σὲ συγκεκριμένα φιλολογικὰ καὶ ἐκδοτικὰ προβλήματα ποὺ παρουσίαζαν κάποιοι στίχοι τῶν ὑπὸ ἔκδοση βηλαρικῶν ποιημάτων.

---

10. Ὁ λόγος αὐτὸς πρωτοδημοσιεύτηκε σὲ φυλλάδιο ἀπὸ τὸν Γ. Τερτσέτη, *Ὁμιλία περὶ τοῦ ἀοιδίμου Γρηγορίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, συντεθεῖσα διὰ τὴν 25 Μαρτίου ἀλλ᾽ ἐκφωνηθεῖσα ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τῆς Βουλῆς τῇ 5 Ἀπριλίου 1853 ὑπὸ Γ. Τερτσέτη.* Ἐν Ἀθήναις, τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφέως, 1853 (σσ. β΄+40). Βλ. ἀναδημοσίευσή του: Ντίνος Κονόμος, *Ὁ Γεώργιος Τερτσέτης καὶ τὰ εὑρισκόμενα ἔργα του*, Ἔκδοση Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων, Ἀθήνα 1984, σσ. 423-436.

11. Σύγχρονη καὶ πλήρη φιλολογικὴ ἔκδοση τοῦ ποιητικοῦ ἔργου τοῦ Ἰωάννη Βηλαρᾶ, μὲ βάση αὐτόγραφά του κυρίως χειρόγραφα (σσ. 127-419), μὲ ἐκτενῆ εἰσαγωγὴ (σσ. 11-125), σχόλια, εὑρετήριο καὶ λεξιλόγιο (σσ. 422-589) βλ. Ἰωάννης Βηλαρᾶς, *Ποιήματα*, Φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Γιῶργος Ἀνδρειωμένος, Νεοελληνικὴ Βιβλιοθήκη, Ἵδρυμα Κώστα καὶ Ἑλένης Οὐράνη, Ἀθήνα 1995.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Γι᾽ αὐτὸ τοῦ γράφει ὁ Μανοῦσος *καὶ ἂς λύσωμεν τώρα ταῖς ἀπορίαις ὁποῦ ἀπάντησες εἰς ταῖς ὠδαῖς τοῦ Βηλαρᾶ μας* (στ. 66-67). Πρόκειται γιὰ τὰ δύο ἀνέκδοτα ὡς τότε ποιήματα τὰ ἐπιγραφόμενα *Ὠδὴ εἰς τὴν Τριπολιτσὰν* καὶ *Παλινωδία ὁμοιοκατάληκτη*, τὰ ὁποῖα πρωτοδημοσιεύτηκαν λίγο ἀργότερα στὴ Ζακυνθινὴ ἔκδοση τοῦ βηλαρικοῦ ἔργου τοῦ 1859[12]. Ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία μεταξὺ τῶν δύο Κερκυραίων λογίων ἀνδρῶν, ὁ Πολυλᾶς εἶχε στὴν κατοχή του χειρόγραφα τοῦ Βηλαρᾶ, τὰ ὁποῖα ὅμως δὲν ἦταν αὐτόγραφα τοῦ ποιητῆ, ἦταν ἀντίγραφα[13].

Ἔτσι ὁ Μανοῦσος, στὴν ἐπιστολή του, ἀναφερόμενος στὸ στίχο 6 τῆς *Ὠδῆς εἰς τὴν Τριπολιτσάν, Σχῆμα φέρεις, μιᾶς κορώνας / Ἄλλης ὅμοια πουθενά*, προτείνει: «Λύσις: *Τὸ ὅμοιο* νομίζω ὅτι θὰ ἐγράφθηκε ἀπὸ τὸν ποιητὴν *ὅμοιας*, καὶ τότε συμφωνεῖ ἐντελῶς μὲ τὸ οὐσιαστικὸ *κορώνα...*» (στ. 68-71). Γιὰ τὸ στίχο 9 τοῦ ἴδιου ποιήματος, *Τοῦ καλοκαιριοῦ ἡ κάψαις / Συγκερνάει συχνὴ βροχή*», γράφει: «Λύσις: Συμφωνῶ καὶ ἐγὼ ἐντελῶς μ᾽ ἐσᾶς, προτιμῶντας καλλήτερα ὡς ὀρθότερο καὶ γραμματικοσύμφωνο, ἀντὶ τῆς ὀνομαστικῆς πληθυντικῆς *ἡ κάψαις* τὴν αἰτιατικὴν *ταῖς κάψαις* ἀλλ᾽ ὄχι ὅμως τὸ *τσὴ κάψαις* (στ. 77-82). Συνεχίζοντας ὁ Μανοῦσος τὶς παρατηρήσεις του, σὲ ἄλλο σημεῖο τῆς ἐπιστολῆς του, γράφει: «Εἰς τὴν *Παλινωδία* ἀντιπροτελευταῖος στίχος. *Καὶ καταραμένης γῆς*, βάλτο ἐλεύθερα, ἔτσι θὰ ἦτον, ἀλλὰ γνωρίζεις, ὅτι τὰ ἀ ν τ ί γ ρ α φ α, ὅσο τρέχουν τόσο ξ ε μ ο ρ φ ό ν ο ν τ α ι, καὶ μάλιστα σὰν πέσουν σὲ χέρια χυδαῖα» (στ. 109-112). Γίνεται λοιπὸν ἐδῶ σαφὴς λόγος γιὰ ἀντίγραφα ἔργων τοῦ Βηλαρᾶ καὶ ἀποκλείονται τὰ αὐτόγραφά του.

Ὁ Ἰάκ. Πολυλᾶς, βέβαια, δὲν δημοσίευσε τὶς δύο αὐτὲς ὠδὲς τοῦ Βηλαρᾶ, γιὰ τὶς ὁποῖες τοῦ γράφει τὶς παρατηρήσεις καὶ διορθώσεις του ὁ Μανοῦσος στὴν ἐπιστολὴ τοῦ 1856. Δημοσιεύτηκαν, μετὰ τρία χρόνια, ὅπως ἀναφέρθηκε ἤδη, στὴ Ζακυνθινὴ ἔκδοση τοῦ 1859, τοῦ Σέργιου Ραφτάνη. Πολὺ ἀργότερα ὁ Πολυλᾶς, τὸ 1894, δύο χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατό του, δημοσίευσε στὴν *Εἰκονογραφημένη Ἑστία* τὰ ποιήματα τοῦ Βηλαρᾶ *Σὲ νέας λύρας κόρδες*, *Ἡ Πυρκαϊὰ* καὶ τὸν *Πρόλογον εἰς τὴν μετάφρασιν τῆς Βατραχομυομαχίας*[14].

---

12. Ἰωάννης Βηλαρᾶς, *Ποιήματα καὶ πεζά τινα*, ἐκδοθέντα μὲν τὸ πρῶτον ἐν Κερκύρᾳ. Ἐκδίδονται νῦν τὸ δεύτερον διὰ δαπάνης Σεργίου Χ. Ραφτάνη Ἠπειρώτου, ἐν Ζακύνθῳ, τυπογραφεῖον ὁ Παρνασσός, 1859, σσ. 69-71. Τελευταία ἔκδοση, μὲ βάση ἄλλο χειρόγραφο καὶ μὲ παραλλαγὴ τῶν τίτλων, βλ. Γ. Ἀνδρειωμένος, *ὅ.π.*, σσ. 318-319 ἀρ. [11], 316-317 ἀρ. [10]· σχόλια καὶ ὅλες τὶς ὡς τώρα ἐκδόσεις βλ. *ὅ.π.*, σσ. 456-457 ἀρ. [11] καὶ 455-456 ἀρ. [10].

13. Γιὰ τὰ βηλαρικὰ χειρόγραφα τοῦ Πολυλᾶ, προερχόμενα ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τοῦ Κερκυραίου λόγιου Πλάτωνα Πετρίδη, βλ. Γ. Ἀνδρειωμένος, *ὅ.π.*, σ. 128.

14. Βλ. Ἰάκωβος Πολυλᾶς, «Ἀνέκδοτα ἔργα τοῦ Βηλαρᾶ», *Εἰκονογραφημένη Ἑστία*, 1894, σσ. 84-85, 161, 236-237· Γ. Ἀνδρειωμένος, *ὅ.π.*, σσ. 325-330 ἀρ. [19], 330-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Στὴ συνέχεια ὁ Μανοῦσος ἀντιγράφει, στὴν ἐπιστολή του, λίγα πεζὰ τοῦ Βηλαρᾶ, ὅπως εἶχε ὑποσχεθεῖ, σὲ προηγούμενη, προφανῶς, ἐπιστολή του πρὸς τὸν Πολυλᾶ: *Ἂς σοῦ ἀντιγράψω λίγα πεζὰ τοῦ Βηλαρᾶ καθὼς σὲ ὑποσχέθηκα* (στ. 123).

Πρῶτα τοῦ ἀντιγράφει τὴν *Φυσικὴ Ἱστορία, Χημεία, Βιομηχανία κλπ.* (στ. 124), καὶ συγκεκριμένα τὰ ἐκλαϊκευτικὰ φυσιογνωστικὰ ἀναγνώσματα *Τὸ Χάλκωμα* (στ. 125-180)[15] καὶ οἱ *Μέλισσαις* (στ. 181-202)[16]. Ἀκολουθεῖ ἡ γνωστὴ *Μικρὴ Ὁρμήνια γιὰ τὰ γράμματα καὶ ὀρθογραφία τῆς Ῥομέϊκης γλῶσσας* (στ. 203-255)[17].

Τελειώνοντας γράφει ὅτι ἔχει καὶ ἄλλα πεζὰ τοῦ Βηλαρᾶ νὰ τοῦ στείλει, ἀλλὰ αὐτά, γιὰ νὰ γίνουν, *θέλουν καιρὸ καὶ ὄρεξιν*. Ἔτσι σημειώνει ἁπλῶς τοὺς τίτλους: *Τί εἶναι ἡ Ἁμαρτία*[18], *Ὁ Πάτερ Ἅγιος καὶ ὁ Φιλαλήθης*[19] (τὸ ὁποῖο χαρακτηρίζει «λαμπρότατο»), *Ἀκατανόητα*[20], *Τὸ λογικὸ τῶν ζώων ὅλων*[21], *Γνώρισε τοῦ λόγου σου*[22], *μετάφρασις ἀπὸ τὸν Πλάτωνα ὁ*

---

333 ἀρ. [20]· βλ. σχόλια καὶ τὶς ἐκδόσεις, *ὅ.π.*, σσ. 462-463 ἀρ. [19], 463-464 ἀρ. [20]. Βλ. καὶ Δ. Ζ. Σοφιανός, «Ἀνέκδοτη ἀλληλογραφία Δροσίνη καὶ Πολυλᾶ (Ἰανουάριος-Ἀπρίλιος 1894)», Γ. Κ. Καιροφύλα-Σ. Γ. Φιλιππότη, *Ἀθηναϊκὸ Ἡμερολόγιο* 1997, ἔτος 8ο, σσ. 101-111, ὅπου δημοσιεύονται τρεῖς ἐπιστολὲς τοῦ Γ. Δροσίνη καὶ μία τοῦ Ἰάκ. Πολυλᾶ, ἀναφερόμενες στὴ δημοσίευση στὸ περιοδικὸ *Εἰκονογρ. Ἑστία* τοῦ ποιήματος *Πυρκαϊά* καὶ τοῦ Προλόγου τῆς *Βατραχομυομαχίας* τοῦ Ἰω. Βηλαρᾶ.

15. Πρωτοδημοσιεύτηκε στὴ Ζακυνθινὴ ἔκδοση τοῦ 1871, *Ἅπαντα Ἰωάννου Βηλαρᾶ, ἤτοι ποιήματα καὶ πεζά τινα*, ὑπὸ Σεργίου Χ. Ραφτάνη, Ἠπειρώτου, τὸ δεύτερον ἐκδιδόμενα μετὰ προσθήκης ἀνεκδότων. Ἐν Ζακύνθῳ, ἐκ τοῦ τυπογραφείου ὁ Παρνασσός, 1871, σσ. 251-253. Ἀναδημοσιεύτηκε στὴν ἔκδοση Γ. Α. Βαβαρέτου, *Ἅπαντα Ἰωάννου Βηλαρᾶ*, Ἀθῆναι [1935], σσ. 214-215.

16. Πρωτοδημοσιεύτηκε στὴ Ζακυνθινὴ ἔκδοση τοῦ 1871, σ. 253, καὶ ἀναδημοσιεύτηκε καὶ στὴν ἔκδοση Γ. Α. Βαβαρέτου, σ. 215.

17. Πρωτοδημοσιεύτηκε στὴ *Ρομεηκη γλοσα*, Στην τηπογραφήα τον Κορφον 1814, σσ. θ-ια΄, ποὺ εἶναι τὸ μόνο βιβλίο τὸ ὁποῖο ὁ Ἠπειρώτης ποιητὴς ἐξέδωσε ὁ ἴδιος ἐνόσω ζοῦσε, καὶ ἀναδημοσιεύτηκε καὶ στὴν ἔκδοση Γ. Α. Βαβαρέτου, σσ. 239-240. Βλ. καὶ Γ. Ἀνδρειωμένος, *ὅ.π.*, σσ. 59, 76-77, 489 ἀρ. 1.

18. Βλ. Λ. Ι. Βρανούσης, *Οἱ Πρόδρομοι*, Βασικὴ Βιβλιοθήκη «Ἀετοῦ» ἀρ. 11, σσ. 307-308.

19. Πρωτοδημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν Ἀντ. Μανοῦσο στὰ φυλλάδια ποὺ ἔβγαζε μὲ τὸν τίτλο «Ὁ Ἀβδηρίτης καὶ τοῦ διαβόλου τὰ πηδήματα» (Ἀθ. 1858-59) ὁ Δ. Ν. Βρατσάνος, ἀλλ' ἔμεινε ἄγνωστο. Στὴν ἔκδοση Γ. Α. Βαβαρέτου, σσ. 216-220, δημοσιεύεται μὲ τὸν τίτλο «Θαύματα καὶ ἁγιολείψανα», διότι στὸ χειρόγραφο ποὺ χρησιμοποίησε ὁ ἐκδότης ἔλειπε ἡ ἀρχὴ τοῦ κειμένου. Βλ. Λ. Ι. Βρανούσης, *Οἱ Πρόδρομοι*, σσ. 304-306, ὅπου, ὑπὸ τὸν τίτλο «Ὁ Πατεράγιος καὶ ὁ Φιλάληθος», ἡ ἐγκυρότερη ἔκδοση.

20. Ὑπὸ τὸν τίτλο αὐτὸ δὲν ἀπαντᾶται στὶς ἐκδόσεις πεζὸ κείμενο τοῦ Βηλαρᾶ.

21. Βλ. ἔκδοση Γ. Α. Βαβαρέτου, σσ. 227-231 (ὅπου τὸ κείμενο ὑπὸ τὸν τίτλο «Τὸ λογικόν, ὁ ἄνθρωπος καὶ τὰ ζῶα»).

22. Πρωτοδημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν Λ. Ι. Βρανούση, *Οἱ Πρόδρομοι*, σσ. 308-310 (ὑπὸ τὸν τίτλο «[Γνῶθι σαυτὸν] - Γνώρισε τοῦ λόγου σου»).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

διάλογος τοῦ Σωκράτη καὶ τοῦ Κρίτωνος, πρὶν τοῦ θανάτου του[23], *καὶ ἕνα κομμάτι ἐξήγησι τοῦ Θουκιδίδη*[24].

Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ὁ Ἀντ. Μανοῦσος εἶχε στὴν κατοχή του χειρόγραφα (ἀντίγραφα μᾶλλον) τοῦ Βηλαρᾶ, τουλάχιστον τῶν πεζῶν ἔργων του, τῶν ὁποίων ὅμως τὴν τύχη δὲν γνωρίζομε.

Μιὰ ἔκδοση ποιημάτων τοῦ Βηλαρᾶ, ποὺ δὲν φέρει χρονολογία, ἔγινε «ἐπιστασίᾳ Ἀντωνίου Μανούσου», «τύποις καὶ ἀναλώμασι Π. Δ. Σακελλαρίου». Στὶς 104 σελίδες της περιλαμβάνει σύντομα βιογραφικὰ τοῦ Βηλαρᾶ, τὴν Βατραχομυομαχία, καθὼς καὶ μυθολογικὰ (μῦθοι), σατυρικὰ καὶ ἐρωτικὰ ποιήματά του[25].

Μὲ βάση τὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ τοῦ Ἀντ. Μανούσου, θὰ πρέπει νὰ διορθωθεῖ καὶ τὸ ἔτος θανάτου τῆς συζύγου τοῦ Ἰακ. Πολυλᾶ Αἰμιλίας Σορδίνα, ἡ ὁποία ἀπεβίωσε σὲ πολὺ νεαρὴ ἡλικία. Ὡς χρονολογία θανάτου της ἀναφέρεται τὸ ἔτος 1854[26]. Ὅμως, ἀφοῦ στὴν ἐπιστολή του (19 Αὐγ. 1856) ὁ Μανοῦσος, ἀπευθυνόμενος στὸν Πολυλᾶ, ἐρωτᾶ γιὰ *τὴν ποθητὴ ὑγεία... τῆς σεβαστῆς Κυρίας σου* (στ. 10-11) καὶ κλείνοντας τὴν ἐπιστολή του ἐπιλέγει *Πρόσφερε τὰ σεβασματά μου εἰς τὴν Κυρίαν σου* (στ. 264), σημαίνει ὅτι ἡ Αἰμιλία Σορδίνα βρίσκεται ἀκόμη στὴ ζωή, ὁπότε ὡς terminus post quem γιὰ τὸ θάνατό της πρέπει νὰ ληφθεῖ ἡ ἡμερομηνία καὶ χρονολογία τῆς ἐπιστολῆς (19 Αὐγ. 1856) τοῦ Μανούσου, ἐφόσον ἡ ἐπικοινωνία μεταξὺ τῶν δύο λογίων Κερκυραίων ἀνδρῶν ἦταν συχνὴ καὶ δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἀπληροφόρητος ὁ Ἀντ. Μανοῦσος γιὰ τὸ γεγονός.

Ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὴ δημοσιευόμενη ἐδῶ αὐτόγραφη ἐπιστολή του, ὁ Ἀντ. Μανοῦσος δὲν γνώριζε ἄπταιστα τὴν ὀρθογραφία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας. Ἐπειδὴ ὁ ἴδιος ὅμως ἔχει ἀπόψεις καὶ θέσεις συνειδητὲς γιὰ τὴ νεοελληνικὴ δημώδη, τῆς ὁποίας εἶναι καὶ μαχητικὸς ὑπερασπιστὴς καὶ ἀπολογητής, κατὰ τὴν ἔκδοση, ποὺ ἀκολουθεῖ, τῆς ἐπιστολῆς του σεβόμαστε ἀπόλυτα τὴ γραφή του καὶ δὲν ἀποκαθιστοῦμε τὰ τυχὸν ὀρθογραφικά του σφάλματα, οὔτε κἂν τὰ προφανῆ καὶ ἐξ ἀβλεψίας (lapsus calami). Διατηροῦμε ἐπίσης τὴ στίξη του.

---

23. Πρωτοδημοσιεύτηκε στὴ *Ρομεηκη γλοσα*, σσ. κα-μα΄.

24. Πρόκειται γιὰ τὸν γνωστὸ Ἐπιτάφιο τοῦ Θουκυδίδη (βιβλ. Β΄, §35-46). Πρωτοδημοσιεύτηκε στὴ *Ρομεηκη γλοσα*, σσ. μγ-να΄.

25. Βλ. *Ποιήματα ὑπὸ Ἰωάννου Βηλαρᾶ*. Ἐκδίδονται ἐπιστασίᾳ Ἀντωνίου Μανούσου, Ἐν Ἀθήναις, τύποις καὶ ἀναλώμασι Π. Δ. Σακελλαρίου, χ.χ. [Σακελλαρίου, Βιβλιοθήκη τοῦ Λαοῦ]· βλ. καὶ Γ. Ἀνδρειωμένος, *ὅ.π.*, σσ. 496-497 ἀρ. 37.

26. Βλ. Πολυλᾶς, *Ἅπαντα τὰ λογοτεχνικὰ καὶ κριτικά*, Ἀναστύλωσε Γ. Βαλέτας, β΄ ἔκδ., Ἀθήνα 1959, σσ. ιζ΄, ιθ΄, κ΄· Παν. Περιστέρης, «Χρονολόγιο Ιακώβου Πολυλά», *Πόρφυρας* 84-85, σ. 144· Π. Καραγιώργος, *Πόρφυρας* 84-85, σ. 504.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΕΚΔΟΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΟΛΗΣ

σελ. 1 Ποθητέ μοι φίλε Ἰακωβάκι!

Ἰωάννινα 19 Αὐγούστου 1856

Χωρὶς νὰ χάνωμε τὸν καιρόν μας εἰς ἀνωφέλευτα αἰτιολογήματα, πολεμῶντας μὲ τὰ ῥητορικὰ ὅπλα νὰ ὑπερασπίσωμε τὴν μακρυνὴ σιωπή μας, καὶ πολὺ περισσότερο τὴν ἀδικαιολόγητη ἐδική μου, εἶναι καλλήτερα εἶπα, νὰ ὁμολογήσω ῥητῶς τὸ σφᾶλμα μου, καὶ νὰ ἔμπω ἀμέσως εἰς ἄλλα πιθανὸν ἀναγκαιότερα καὶ ἀγαπητότερα! καὶ γιατί; γιατὶ πιστεύω στέρεα ὅτι ἡ καρδιὰ τοῦ φίλου δὲν πρέπει νὰ ἔχῃ θύρα, οὔτε ὑποκριτικὴ κλειδαριὰ καὶ πολὺ περισσότερο ἐκείνη τοῦ Ἰακωβάκι μου!

Καὶ πρῶτ' ἀπ' ὅλα ἐρωτῶ γιὰ τὴν ποθητή μου ὑγεία σου τῆς σεβαστῆς Κυρίας σου, καὶ τοῦ αὐταδέλφου σου καὶ τὴν χαροποιᾶ ἀπάντησί σου τὴν ἐλπίζω, τὴν παντέχω, καὶ τὴν θωρῶ πάντα σὰν ἕνα θησαυρό, ὁποῦ πλουτένει, ὄχι τὴν σακούλα μου ἀλλὰ τὴν καρδιά μου, ταῖς καλαῖς ἐλπίδαις μου, καὶ τὰ ἑλληνικότατα αἰσθήματα καὶ φρονήματά μου.

Μὲ τὸ περασμένο σου γρᾶμμα ἐκφράστηκες τὴν εὐγενικὴ ἐπιθυμεία, ζητῶντας δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἀδύνατη γνώση μου, καὶ ἀψήφιστη ἱκανότητά μου, ἀφοῦ μελετίσω τὴν μετάφρασι σου ἀπὸ τὸ δρᾶμα *ἡ τρικυμία* νὰ σοῦ ἐκφράσω τὴν γνώμη μου. Σοῦ λέγω λοιπὸν φίλε κατάθαρρα ὅτι εἰς ἐκείνη
19 τὴν μετάφρασι σὺ ἐστάθηκες ἕνας τιμιότατος ἀλλὰ πρωτόπειρος ἀδαμαντο-
σελ. 2 δέτης // τιμιότατος, γιατὶ δὲν ἔκαμες τὴν παραμικρὴ κατάχρησι οὐδὲ ἀμέλησες κανένα ἀπὸ τὰ τόσα πολύτιμα πετράδεια ὁποῦ τὸ κείμενο τοῦ Ἄγγλου Ὁμήρου σοῦ ἐπαρρουσίαζε, πρωτόπειρος βέβαια, γιατὶ αὐτὸ εἶναι τὸ πρῶτο σου ἔργο μὲ τὸ ὁποῖο παρρησιάζεσαι εἰς τὸ νοητικὸ βλέμμα τῆς ἑλληνικῆς οἰκογένειάς σου, καὶ ἀγκαλὰ ἐπιθυμοῦσα τὴν ἔκφρασί σου ἐντονότερη, πάνκοινη, καὶ ὄχι περιορισμένη μέσα εἰς τὰ στενὰ ὅρια τοῦ μικροῦ μας γενεθλίου κύκλου, καὶ τὸ συνθετικὸν καὶ συντακτικὸν μέρος νευροδέστερο καὶ αὐστηρότερο, μολοντοῦτο πρέπει, προσκολλημένος εἰς τὴν ἱερὰν ἀλήθεια, νὰ ὁμολογήσω, ὅτι δὲν εἶναι ἡ μετάφρασί σου ἄμοιρη καὶ γυμνὴ ἀπὸ ὠμορφάδαις, ἀπὸ φυσικὴ ζωηρότητα, καὶ ὅτι ἡ ζωὴ πνέει σχεδὸν παντοῦ.

Γιὰ τοῦτο φίλε μου χρεωστῶ νὰ σοῦ προσφέρω τὸ ταπεινό μου καὶ μικρόφωνο εὔγε καὶ νὰ σὲ[1] εὐχηθῶ ἀπὸ ψυχῆς, «καὶ εἰς ἄλλα καλλήτερα καὶ μεγαλήτερα». Ὡς πρὸς τὴν κρίσι ὅμως τῶν Συνδρομητῶν, ἢ ἐκείνων ποῦ τὸ

---

1. Ἀποφεύγω πάντα τὸ *σοῦ*, ὅταν ἠμπορεῖς νὰ μεταχειρισθῇς τὸ *σέ*, γιατὶ κοινότερο, ἁρμονικότερο, καὶ οἰκειότερο.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἀνάγνωσαν, ἢ τὸ ἤκουσαν[2], ἂν τοῶντι ἡμπορεῖ τέτοια ἀνέγνωμη γνώμη, νὰ ὀνομαστῇ κρίσις, εἶναι φίλε μου κατὰ δυστυχία ἡ ὅμοια ἐκείνης ὁποῦ ἀπάν-
35 τησαν τὰ φυλλάδια τῆς Συλλογῆς τῶν *Ἐθνικῶν Τραγουδιῶν* μου.

Ἡ σημερινὴ κατάστασι τῆς φιλολογικῆς Ἑλλάδος εἶναι τέτοια ὁποῦ οἱ λογιότατοι ξεφυτρώνουν παντοῦ, καὶ πολυάριθμοι, καθένας μὲ τὸ γλωσσικό του οἰκόσημο, σὰν τὸ χαμομήλη καὶ ταῖς μολόχαις, καὶ ἠμποροῦμε νὰ τὸ εἰποῦμε χωρὶς ὑπερβολή, ὅτι ὀλιγότεραις εἶναι ἡ ψήραις ὁποῦ βουρβουρί-
σελ. 3 ζουν // μέσα ᾽ς τὴν Ἀρβανιτιά, καὶ ἡ κοριαῖς ᾽ς τὰ Γιάννινα ἀπὸ τοὺς γραμ-
41 ματικοχάφτιδες ἐκείνους ὁποῦ ἐκατάπνιξαν τὴν ὀρφανὴν Ἑλλάδα.

Γιὰ τοῦτο κανεὶς ἂς μὴν ἐλπίσῃ νὰ θερίσῃ καρπὸ γλήγορο, καὶ πλούσιο κέρδος, ἀπὸ τοὺς Ἐθνικοὺς ῥιζομένους φιλολογικούς του κόπους, οὔτε ἔπαινο, οὔτε κἂν ν᾽ ἀπολάψῃ τὴν ἁπλῆ καὶ ἀθῶα ἱκανοποίησι νὰ ἀναγνω-
45 σθῇ τὸ σύγγραμμά του ἂν γράφῃ εἰς τὴν ζωντανὴ καὶ πάγκοινη γλῶσσα τοῦ Ἔθνους του, εἰς ἐκείνη ὁποῦ ὁ ὀρθὸς λόγος μᾶς ὑπαγορεύει, καὶ ὁποῦ ἡ ἱστορίαις καὶ τὰ παραδείγματα τῶν ἄλλων Ἐθνῶν, ἀνοίγωντας τὰ μάτια μας καὶ κρούωντας τὰ λογικά μας, τρανότατα μᾶς διδάσκουν[3]. Ἀλλὰ ἂν ἐπιθυμοῦμε νὰ ἀναγνωσθοῦμε[4] καὶ νὰ λάβωμε ἀκρόασι, ἔπαινο, στέφανα
50 παρνασσιακά, καὶ Ῥαλλάτικαις δραχμαῖς, γιὰ τὴν πλήρη δυστυχία τῶν φτωχῶν ὀρθοφρονούντων, καὶ γιὰ τὴν μαύρη μοίρα τῆς ἀγαπημένης μας κοινῆς μητέρας Ἑλλάδος πρέπει ἀφοῦ προσφέρωμε θελητικὰ ταῖς φρέναις μας καὶ τὰ αἰσθήματά μας ἀλυσσωμένα εἰς τὴν καταδίκη, ἢ εἰς τὰ προκρούστια κρεββάτια τῶν λεπροελληνιστῶν, νὰ συμμορφοθοῦμε μὲ
55 αὐτοὺς σπέρνωντας, παραγεμίζωντας, σφινιάζωντας τὰ συγγράμματά μας μὲ λέξαις σκοτεινόταταις βασανιστικαῖς κακοπλασμέναις, ὑδροπροξενήτραις καὶ πανάρχαιαις, ἀλλιῶς δὲν καταδέχωνται, ὄχι μοναχὰ αὐτοὶ οἱ κουκόσοφοι νὰ ῥίξουν τὴν ἀντιπροοδευτικὴ ματιά τους ᾽ς τὸ χαρτί μας, καὶ ἂν κλεῖ μέσα Νείλους καὶ ὠκεανοὺς ἀπὸ πλούσιαις, ζωηραῖς καὶ χαριτωμέναις
σελ. 4 εἰκόναις καὶ ἰδέαις, μόνε, καὶ τὸ χειρότερο || μήτε οἱ ἀγράμματοι! Γιατὶ
61 γνωρίζεις καλλότατα ὅτι ὅσο κανεὶς εἶναι ἀμαθής, τόσο περισσότερο εἶναι φαντασμένος, καὶ βέβαια αὐτὸς δὲν θέλει ἐπαινέσει ποτὲ ταῖς ἀρχαῖς μας,

---

2. Τὴν χρονικὴν αὐτὴν αὔξησιν εἰς τὰ Ἰωάννινα ὅλοι τὴν μεταχειρίζωνται, καὶ εἰς ἐμᾶς ἴσως θὰ φανῇ ἑλληνικούρα, ἀλλὰ μάθε ὅτι ἐδῶ ὁμιλοῦν ὀρθότερα καὶ γλυκύτερα.

3. Δὲν μεταχειρίζομαι παρὰ σπανίως καὶ ὅταν ἡ ἁρμονία τῆς ἀπαγγελείας μοῦ τὸ ὑπαγορεύει *το ε* εἰς τὸ τέλος τῆς λέξης, καθὼς *διδάσκουνε, πηγαίνουνε* κτλ.

4. *Ἀναγνωσθοῦμε* ἀντὶ βέβαια τοῦ *διαβασθοῦμε*, πρῶτα ἀπ᾽ ὅλα τὸ *διαβασθοῦμε* ἔχει ἐξηγιέται, [sic, γρ. ἐξήγηση], νὰ πληθοῦμε ἢ καλλήτερα ν᾽ ἀποπληθοῦμε, διαβάζω τὰ ἀγγειὰ σοῦ λέγουν, διαβάζω τὰ φορέματα, τὰ ῥοῦχα, τὰ σκουτιά, δηλαδὴ τὰ περνῶ ἀπὸ τὸ νερὸ ἀφοῦ τὰ ἔπλυνα, καὶ δεύτερο ἡμπορεῖ κανεὶς νὰ ἀμφιβάλλῃ ἂν ἄλλοι θὰ ἀναγνώσουν ἐμᾶς ἢ ἐμεῖς θὰ ἀναγνωσθοῦμε ἀπὸ τοὺς ἄλλους.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

γιὰ νὰ μὴν τὸν ὀνομάσουν χυδαῖον, καὶ γιὰ νὰ ἀποφύγῃ ἀπὸ τοὺς μελανοζάφταις τὴν κατηγόρια ὅτι εἶναι ὀλάκαιρο γομάρι!

Ἔως ἐδῶ, καὶ τελειόνωμε τὸ σοβαρὸ καὶ ἀτελείοτο τοῦτο ὑποκείμενο, καὶ ἂς λύσωμεν τώρα ταῖς ἀπορίαις ὁποῦ ἀπάντησες εἰς ταῖς ὠδαῖς τοῦ Βηλαρᾶ μας.

Στίχος 6: Σχῆμα φέρεις, μιᾶς κορώνας
Ἄλλης ὅμοια πουθενά.

Λύσις. Τὸ *ὅμοια*, νομίζω ὅτι θὰ ἐγράφθηκε ἀπὸ τὸν ποιητὴν *ὅμοιας*, καὶ τότε συμφωνεῖ ἐντελῶς μὲ τὸ οὐσιαστικὸ *κορώνα*, δηλαδή, φέρνεις σχῆμα μιᾶς κορώνας ἄλλης κορώνας ὅμοιας πουθενά.

Ἀρ. Στίχου 8: Ἀριθμῶν πλανήτων ἔχεις
θύρες τόσαις δῶ καὶ κεῖ.

Λύσις. Ἡ θύραις ἡ πολλαῖς ὁποῦ ἔχεις σκορπισμέναις, ἐδῶ καὶ κεῖ ὁμοιάζουν μ᾽ ἕναν ἀριθμὸν πλανήτων.

Στίχος 9: Τοῦ καλοκαιριοῦ ἡ κάψαις
Συγκερνάει συχνὴ βροχή.

Λύσις. Συμφωνῶ καὶ ἐγὼ ἐντελῶς μ᾽ ἐσᾶς, προτιμῶντας καλλήτερα ὡς ὀρθότερο καὶ γραμματικοσύμφωνο, ἀντὶ τῆς ὀνομαστικῆς πληθυντικῆς *ἡ κάψαις* τὴν αἰτιατικὴν *ταῖς κάψαις* ἀλλ᾽ ὄχι ὅμως τὸ *τσὴ κάψαις*. Τὸ τσὴ φίλε μου τὸ ἀποφεύγω μὲ εὐχαρίστησι, καὶ δὲν τὸ μεταχειρίζομαι παρὰ μόνον ὅταν ἔχω ἀναπόφευκτη ἀνάγκη, καὶ παρακαλῶ τοὺς φίλους μου νὰ μὴν ῥίξουν μὲ πεῖσμα τὴν μικρή μου αὐτὴ συμβουλή, ἀλλὰ νὰ συμμορφωθοῦν μαζύ μου.

σελ. 5 || Στίχοι προτελευταῖοι: Πλήν ᾽ς τὰ ἤθη τῶν ἀνθρώπων
᾽ ς τὴν εὐγένεια ᾽ς τὴν τιμή,
᾽ ς τὴν πολύ φιλοξενία
Ἄλλη πλιὰ εὐδοκιμεῖ;

Λύσις. Μὲ τὸν ἐναντιωματικὸ αὐτὸ σύνδεσμο *πλὴν* φαίνεται ὅτι ὁ ποιητὴς ἐσκόπευε ν᾽ ἀδυνατίσῃ τοὺς πρώτους ἐπαίνους του, νὰ σύρῃ τὴν προσοχὴ τοῦ ἀναγνώστου εἰς τὸ τέλος καὶ νὰ ὑψώσῃ τὰ τελευταῖα αὐτὰ προτερήματα περισσότερο ἀπὸ τὰ πρῶτα, καὶ ἀφίνωντάς μας εἰς τὸ ἀμφίβολο νὰ σφραγίσῃ τὴν ὠδή του.

Ἐξηγοῦμαι καλλήτερα, τὸ *πλὴν* ἔχει ἐδῶ δύναμι ἀναιρετικὴ νομίζω, δηλαδὴ ὅσα προειπώθηκαν τίποτε δὲν εἶναι ἐμπρὸς εἰς αὐτὰ ποῦ ἑτοιμάζωμαι νὰ εἰπῶ, ἠμπορεῖ ἀκόμη νὰ κατέχει αὐτὸ καὶ τὴν θέσιν *τοῦ περιπλέον*. Τὸ *πλιὰ πάλιν* ἔχει τόπον τοῦ *πλέον* ἢ καὶ *τοῦ περισσότερο*, καθὼς γνωρίζεις καλλότατα.

«Αὐτὴ τὴν χάρι
δέν ἔχω πλιά» (Εἰς *Τὸ πουλάκι ξένο*)

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

καθὼς ἀκόμη, «*Δὲν θέλω πλιὰ*» (ἤγουν περισσότερο), *Δὲν θὰ σὲ εἰδῶ πλιὰ* (ἤγουν πλέον). *Δὲν τὸ εἶδα πλιά. Ἀπ' ὅσα μοῦ 'δωσες δὲν ζητῶ πλιά.*

Ὀρθότατα ἐπαρατήρησες ὅτι ὁ τελευταῖος στίχος πρέπει νὰ τελειόνῃ μὲ ἐρωτηματικόν, καὶ ἰδοῦ πῶς συμπληρώνεται τότε ἡ ἔννοια: Περιπλέον, (ἀπ' ὅσα εἶπαμε) 'ς τὰ ἤθη τῶν ἀνθρώπων, κτλ. κτλ. ἄλλη πλιὰ εὐδοκιμεῖ; ἢ περισσότερον εὐδοκιμεῖ ἀπὸ αὐτήν;

Εἰς τὴν *παλινωδία* ἀντιπροτελευταῖος στίχος:

Καὶ καταραμένης γῆς, βάλτο ἐλεύθερα, ἔτσι θὰ ἦτον, ἀλλὰ γνωρίζεις, ὅτι τὰ ἀντίγραφα, ὅσο τρέχουν τόσο ξεμορφόνονται, καὶ μάλιστα σὰν πέσουν σὲ χέρια χυδαῖα. Ἐγὼ δὲν ἠθέλησα νὰ τὰ
σελ. 6 ἀγγίξω, πρίν, ἀλλὰ τώρα ποῦ || δέν εἶμαι πλιὰ μόνος εἰς τὴν κρίσι, ἀλλὰ ἔχω καὶ σᾶς τοὺς δυό, συμβοηθοὺς δὲν διστάζω νὰ ἑνώσω εἰς τὴν ἐδική σας καὶ τὴν ἐδικήν μου γνώμην.

Ἄρχισα νὰ κάμω μιὰν αὐστηρὴ ἐξέτασι εἰς τὸ βιβλίο σου, ἀλλὰ βέβαια, ἐπειδὴ δὲν εἶναι μικρό, θὰ ἀργίσω, καὶ ὅταν τελειόσω ἂν τὸ ἐπιθυμεῖς θέλει σοῦ τὸ στήλω μὲ ὅλαις ταῖς παρατήρησαίς μου.

Ἐρεύνησε νὰ βρῇς τὸν λόγον τοῦ Τερτζέτη εἰς τὸν θάνατον τοῦ Πατριάρχου Γρηγορίου, γιατὶ εἶμαι βέβαιος ὅτι θὰ εἶναι λαμπρός. Μὴν τὸ βρῃς εἰς κανένα φύλλο τοῦ *αἰῶνος*, τὸν Ἀπρίλη ἢ Μάϊ 1853, ἢ γρᾶψε εἰς ταῖς Ἀθήναις νὰ λάβῃς αὐτὸ καὶ τὰ ποιήματα καὶ πεζά του.

Ἂς σοῦ ἀντιγράψω λίγα πεζὰ τοῦ Βηλαρᾶ καθὼς σὲ ὑποσχέθηκα.

Φυσικὴ Ἱστορία, Χημεία, Βιομηχανία κλπ

Τὸ Χάλκωμα

Ἠχικότερο καὶ χρησιμότατο μέταλλο εἶναι τὸ χάλκωμα. Τὸ χρῶμα του εἶναι κόκκινο πορτοκαλάτο, σὰν πολυκαιρίσῃ πέρνει τὸ χρῶμα τοῦ σκοτιοῦ. Βρίσκεται σπανιότατα καὶ κρυσταλομένο χάλκομα μὲ τὸ χρῶμα σὰν τοῦ χρυσαφιοῦ. Φτουράει περσσότερο ἀπὸ τὸ μάλαμα καὶ ἀπὸ τὸ ἀσήμι, εἶναι δυνατότερο καὶ ἀπὸ τὸ μάλαμα καὶ ἀπὸ τὸ δουλεμένο σίδερο ὅθεν καὶ ὠφελιμότερο γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν κανονιῶν.

Μὲ τὸ χάλκωμα καπλατίζουν (carenare;) τὰ καράβια γιὰ νὰ τὰ φυλάξουν ἀπὸ τὸ νερὸ καὶ ἀπὸ τὰ σκουλίκια. Εἶναι τὸ σφιριστότερο μέταλλο ὕστερα ἀπὸ τὸ μάλαμα καὶ τὸ ἀσήμι.

Μιὰ βέργα ἀπὸ χάλκωμα καπλατισμένη μ' ἕνα φύλλο ἀπὸ μάλαμα, ἢ ἀσήμι τραβιέται σύρμα ψιλότερο ἀπὸ τῆς τρίχας τοῦ μαλιοῦ, καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ ψεύτικο χρυσὸ ἢ τὸ ἀσημόσυρμα.

σελ. 7 || Χύνεται δυσκολότερα ἀπὸ τὴν πλάτινα, καὶ τὸ σίδερο. Σμύγεται μὲ τὰ περισσότερα μέταλλα. Τὸ σμίγουν μὲ τὸ μάλαμα καὶ τὸ ἀσήμι, ὅπου κό-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

φτου [sic] τ᾽ ἄσπρα. Ἕνα δέκατο δὲν ἀλλάζει τὸ χρῶμα τοῦ ἀσημιοῦ, καὶ σηκώνει τὸ χρῶμα τοῦ χρυσαφιοῦ.

Τὸ μάλαμα καὶ τὸ ἀσήμι δουλεύονται καλλήτερα μὲ τὸ μίγμα του. Σμιγμένον μὲ ζίγκον, κάνει τὸν κίτρινο πάφιλα (Lamiera; e Latta;). Τὸ μῖγμα τοῦ πάφιλα μὲ ὀλίγο στάγκο, καλάϊ, κάνει τὸν μπροῦζο, τὸ μέταλλο γιὰ ταῖς καμπάναις ἔχει ἕνα τέταρτο καλαϊοῦ —Τὸ χάλκομα σμίγεται μὲ δυσκολία μὲ τὸ διάργυρο ὅποτε τοῦτο εἶναι εἰς τὴν φυσική του κατάστασι. Ἂν ἀναλυθῆ ὅμως μέσα ᾽ς ἕνα ξυνό, καὶ ᾽ς αὐτὸ βουτιστῆ ἕνα κομμάτι χαλκοματιένο τὸ διάργυρο κατακαθίζει εὐθὺς καὶ σκεπάζι τὸ λεπίδι μ᾽ ἕνα φύλο σὰν ἀσήμι.

Ἡ εὐκολία ποῦ ἔχει τὸ χάλκομα, νὰ σμίγεται μὲ τ᾽ ἄλλα μέταλλα, ἐπροξένησε τὸ κορθηνομέταλλο[5] ὅπου οἱ παλαιοὶ εἶχαν σὲ τόση ὑπόληψι. Αὐτὸ τὸ μέταλλο εἶχε γένει ἀπὸ τὸ τυχερὸ ἀνακάτωμα ὅλων τῶν μετάλλων ὁποῦ βρίσκονταν εἰς τὴν Κόρθο, ὅταν τὴν ἐκατάκαψαν οἱ Ῥωμάνοι. Ὁ Πλίνιος ὁμιλῶντας γιὰ ἀγγεῖα ὁποῦ εἶχαν δουλευτῆ δυὸ αἰώναις προτήτερα του μὲ τὸ αὐτὸ μέταλλο, λέει πῶς ἐτιμιῶνταν παράνω ἀπὸ μαλαματένια· ὄχι μόναχὰ [sic] γιὰ τὴν ὠμορφία τοῦ μετάλλου, ὅσο γιὰ τὴν τέχνη. Μόνε ᾽ς ἐκεῖνα ὁποῦ φτιάνουν τὴν σήμερον ἀκολουθάει, ποῦ δὲν ξέρει ἄνθρωπος ποιὸ εἶναι καταφρονιτότερο ἡ δουλιὰ ἢ ἡ ὕλη.

σελ. 8 ‖ Τὸ χάλκωμα ἀποχτάει ἀπὸ τὸν νότιον ἀγέρα μιὰ πράσινη σκούρια ὁποῦ ὀνομάζεται γιάρι.

Ἡ νότια δίνει ᾽ς τὸ χάλκωμα μία πέτσα, σὰν τῆς ἐλιᾶς τὸ χρῶμα, καὶ πλιὸ δυνατή. Οἱ ἀρχαιολόγοι τὴν μετρᾶν γι᾽ ἀπόδειξι τῆς ἀρχαιότητος τῶν νομισμάτων. Οἱ Ἰταλοὶ ὅμως ἐσοφίστηκαν νὰ δείνουν αὐτὴν τὴν πέτσα σὲ νομίσματα, ὁποῦ φτιάνουν ἀτοί τους καὶ ταῖς πολοῦν γιὰ παλιαῖς.

Ὅλα τὰ ξυνὰ ἀναλᾶν εὐκολότερα, δυσκολότερα τὸ χάλκωμα. Μὲ τὸ ξυνὸ τοῦ κρασιοῦ δείνει τὸ ἐμπορικὸ γιάρι ἢ χαλκἄνθη (verderame). Γιὰ νὰ φτιαστῆ βάνουν τὰ τζάμπια ἀπὸ τὰ σταφύλια ὅσο ποῦ ξυνίζουν, κι᾽ ἀπὲ βάνουν πλάκες χαλκοματένιες, ἡ ὁποίαις σὲ ὀλίγαις ἡμέραις γιομίζουν ἀπὸ πράσινη σκούρια καὶ ὁποῦ τὴν ξιοῦν πολλαῖς φοραῖς.

Ἡ ἀμονιακὴ ἀναλάει τὸ χάλκωμα καὶ κάνει τὸ ὠμορφότερο γαλάζιο χρῶμα· αὐτὸ τὸ ἰδίωμα τῆς ἀμονιακῆς φανερώνει τὸ χάλκωμα ὁποῦ βρίσκεται ᾽ς τὰ ὑγρὰ καὶ ᾽ς τὰ χώματα.

Παντοῦ σχεδὸν βρίσκονται μέταλλα ἀπὸ χάλκωμα μόνε δὲν ἀχρίζουν τὸν κόπο νὰ δουλευτοῦν. Τὸ χάλκωμα βρίσκεται εἰς τρεῖς διαφορετικαῖς τοποθεσίαις. Αον. Σὲ φλέβαις ᾽ς στὰ προτογέννητα ὄρη, ὅπου ἡ θέσι τους εἶναι περισσότερο ἢ ὀλιγότερο ὀρθή. Βον. Σὲ δευτερογέννητες στρῶσες

5. ἴσως κοριθομέταλλο

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

(strato) ἀπὸ ἀρδουσία μαυρουδερὴ τρύφτη[6], ὅπου ἔχουν συχνὰ τύπους ἀπὸ θαλασσινὰ ζῶα. Γον. Σὲ ἀποθῆκες λασποδικαῖς ἢ ἀμμοδικαῖς τριτογέννητες καὶ ὅπου περιέχουν ἀπομεινάδια φυτῶν. _

Τέλος

σελ. 9 || *Μέλησαις*

Ἕνα κρηνὶ μπορεῖ νὰ περιέχῃ μία μέλισσα θηλυκιὰ ὁποῦ ὀνομάζεται μάνα. Ἀπὸ διακόσια ὡς ὀκτακόσια ἀκαμάτιδες, καὶ δέκα-πέντε ὡς δεκάξη χιλιάδες οὐδέτερα, ἀργάτες, πολλαῖς φοραῖς καὶ περισσότερα.

Πρώτη φροντίδα τῶν μελισσῶν ὁποῦ προτομπαίνουν εἰς ἕνα κρηνί, εἶναι νὰ στουμπόσουν ταῖς χαραματιαῖς μὲ μίαν ὕλη, ὁποῦ οἱ παλαιοὶ τὴν ὀνόμαζαν Πρόπολιν, αὐτὴ εἶναι δυνατότερη καὶ πλιὸ εὐκολοδούλευτη ἀπὸ τὸ κηρί. Μ' αὐτὴ τὴν ὕλη ἀκόμα σκεπάζουν τοὺς στίλους, ὁποῦ βαστᾶν ταῖς πῆτες, καὶ κἄποτε ντιοῦν ὅλο τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Κρηνιοῦ.

Καθὼς ἔμπουν στὸ κρηνὶ οἱ ἀργάτες, πηγαίνουν νὰ συνάξουν τὸν κορνιαχτὸ ἀπὸ τὰ νήματα τῶν ἀνθῶν γιὰ νὰ φτιάσουν ταῖς πῆταις. Τὴν ἄνοιξι δουλεύουν ὅλη τὴν ἡμέρα. Σ ταῖς μεγάλαις κάψαις τοῦ καλοκαιριοῦ μεσημεριάζουν.

Σὰν σταθῇ ἕνα μελίσι ς τὸ λουλούδι ὅσο χρειάζεται γιὰ νὰ γιωμίσῃ ὅλο του τὸ χνοῦδι ἀπὸ κορνιαχτό, τότε τὸν μαζώνει ἀπ' ὅλο του τὸ κορμὶ μὲ τὰ ποδάρια, τὸν κάνει δύο σφαιρίδια τὰ ὁποῖα πέρνοντας ἀγάλια ς τὰ πιστινά του ποδάρια τὰ κουβαλάει στὸ κρινί. Ὅποτε κάμουν ἀρκετὴ ἐσωδιὰ ἀπ' αὐτὸν τὸν κορνιαχτὸ φυλᾶν τὸ περίσιο ς ταῖς κερίθραις γιὰ τὴν χρεία τους.

Ἡ πῆτες εἶναι παραλιλλοφτιασμέναις, ἡ μία ἐπάνω ς τὴν ἄλλη καὶ μὲ δρόμους ἀνάμεσα. Κάθε πῆτα ἔχει δύο ὄψες σχηματισμέναις ἀπὸ ἐξάγωνες κηρήθρες τεριασμέναις μιὰ ἐνάντια τῆς ἄλλης. — Τέλος.

σελ. 10 || *Μικρὴ Ὀρμήνια*

Γιὰ τὰ γράμματα καὶ ὀρθογραφία τῆς Ῥομέϊκης γλῶσσας.

Βγαλμένο ἀπὸ τὸ Βιβλίο *ἡ ῥομέϊκη γλῶσσα* τοῦ Βηλαρᾶ καὶ γραμμένο μ' ἕνα *ι* μ' ἕνα *ο* καὶ χωρὶς τόνους.

Εἴκοσι τρεία ψηφία πρέπει νὰ ἔχωμε ς στὸ Ἀλφάβητο τῆς γλώσσας, ὁποῦ κρένομε· γιατὴ τόσα χρειάζονται σωστὰ γιὰ νὰ παραστήσωμε ὅλαις ταῖς στοιχιακαῖς της φωναῖς· α, β... κτλ.

Τὰ πέντε ἀπὸ ταύτα ὀνομάζοντε φωνήεντα γιατὶ προφέροντάς τα καὶ

---

6. ἀγνοῶ τί θὰ εἰπῇ αὐτὴ *ἡ ἀρδουσία μαυρουδερὴ τρύφτη*; καὶ ἐπιθυμοῦσα νὰ τὸ μάθω ἂν γνωρίζῃς ἢ δύνασαι νὰ τὸ μάθῃς.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

μοναχὰ κάνουν φωνὴν ἀκέρια, δίχως νὰ χρειάζοντε βοήθεια ἀπὸ ἄλλο ψηφὶ καὶ εἶνε, α, ε κλ.

Τὰ δεκαεφτὰ ὀνομάζουντε σύμφωνα, γιατὶ ἀπ' ἀτά τους εἶνε βουβά, καὶ χρειάζουνται βοήθεια ἀπὸ φωνῆεντα γιὰ νὰ παραστήσουν φωνὴ ἀκέρια, καὶ εἶνε, β, γ, δ, κτλ.

Τὸ ι ἀπὸ λόγου του μνήσκη ἄφωνο, καὶ μοναχὸ ποτὲ δὲν προφέρετε, μόνε χρισημεύει γιὰ νὰ σχιματίζουνται οἱ δύφθογγες.

Ἡ δύφθογγος εἶνε φωνὴ ἀκέρια συνθεμένη ἀπὸ δύο φωναῖς, ὁποῦ ταῖς προφέρομε ᾽ς ἕναν καιρό, σὲ τρόπον ὁποῦ ἀκούγωνται καὶ ἡ δύο, δίχως νὰ κάμουν, παρὰ μιὰ φωνὴ μοναχά. Ἀφταῖς εἶναι ἐννιὰ αι, ει, οι, ουι, ια, ιε, ιη, ιο, ιου.

Ταῖς δίφθογγες μποροῦμε νὰ ταῖς μιράσουμε σὲ δυὸ τάξαις ὀνομάζοντας κύριαις ταῖς πρώταις τέσσερες αι, ει, οι, ουι, γιατὶ σὲ ταύταις ἀκούγωνται παστρικὰ καὶ ἡ δύο φωναῖς καθὼς ᾽ς ταῖς λέξαις ΧΑΙδεύω, πετΑΙ, σελ. 11 λΕΙμόνη, ‖ λΕΙ, ἐλΕΙμοσύνη, ΡΟΙδο, Ὅϊσκε, ᾽ΑΚΟΎΥΙ, ΚρΟΥΙ.

Καὶ καταχρηστικαῖς ταῖς ἄλλαις πέντε ια, ιε, ιο, ιη, ιου, γιατὶ σὲ ταύταις τὸ ι δὲν αὐγατάει φωνή, μόνε χρησιμεύει μοναχὰ γιὰ νὰ κάμη μαλακότερο τὸ φωνήεντο ὁποῦ ἀκολουθάει, καθὼς σταῖς λέξαις ΠαιδιΑ΄, ΠιΕ, ῎ΑξιΟΙ, ΣκολΙΟ, ΨωμΙΟΎ κτλ.

Ἡ γλῶσσα μας ᾽ς τὸ ἀνακάτωμά της μὲ ξέναις γλώσσαις ἐπῆρε καὶ ξέναις φωναῖς ταῖς ὁποίαις γιὰ νὰ ταῖς γράψουμε ἀναγκαζόμαστε νὰ ἀντα-μώνομε δυὸ ἡ τρία ψηφία ἀπὸ τὸ ἀλφάβητό μας, κ᾽ ἔτσι ἐσυνηθήσαμε νὰ ταῖς παρασταίνωμε· αὐταῖς εἶναι πέντε, ντ, γγ, μπ, τζ, ντζ, καθὼς ᾽ς ταῖς λέξαις μπάλα, μπαρούτη, ὄντας, τζητάο, γγιόκης, ντζηνάο κτλ.

῎Οσαις φωναῖς λοιπὸν μπένουν ᾽ς τὴ γλώσσα μας φτάνουν νὰ γραφτοῦν μὲ τὰ εἴκοσι τρία γράμματα τοῦ ἀλφαβήτου μας.

Καὶ ἀκολούθως ὅλαις αὐταῖς ἡ φωναῖς ἔχουν τὰ παραστατικά τους σημάδια, ἢ ἀπὸ ἕνα ψηφίο μόνο, ἢ ἀπὸ δύο, ἢ καὶ περισσότερα. Αὐτὰ τὰ ψηφία, τὰ παραστατικὰ σημάδια κάθε φωνῆς σὲ μιὰ λέξι βαλμένα, καὶ ἀραδιασμένα κατὰ τὴν τάξι, ὁποῦ ἔρχεται τὸ καθένα, γράφουν, καὶ παρασταίνουν καθαρὰ αὐτὴ τὴν λέξι καταπῶς τὴν προφέρομε κι᾽ ὅλας.

῎Ενας παρόμοιος ἀῤῥαδιασμὸς αὐτῶν τῶν ψηφίων, ὁποῦ παρασταίνουν ἀπὸ μία φωνή, μᾶς δίνει καὶ τακτικὸ γράψημο, ἢ τὴν ὀρθογραφία ᾽ς τὴ γλῶσσα μας. Καὶ ὀρθογράφωμε ἐκεῖνο, ὁποῦ θέλωμε, ἂν τὰ βάλωμε ᾽ς τὸ γράψιμό μας τὰ παραστατικὰ σημάδια τῶν φωνῶν, ὁποῦ ἔχει κάθε λέξι. Κάθε περίσσιο ἢ ἄλλο ψηφὶ ἀπὸ τὸ καθολικό, ἢ ὀλιγότερο ἀπὸ τὰ χρειαζούμενα ‖ σὲ κάθε λέξι κάνουν τὸ γράψιμο ἀνορθόγραφο, ἀλόφωνο, ἀνίσωστο καὶ ἐξ᾽ ἀνάγκης κακογραμμένο, καὶ βάρβαρο, ἀφορμῆς ὁποῦ δὲν παραστένει πλιὸ τὴν λέξι σωστά, καθὼς τὴν προφέρωμε κιόλα, ἢ τὴν παραστένει σελ. 12

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σὲ τρόπο, ὁποῦ διαβάζοντας τη τὴν καταλαβαίνωμε ἀχαμνᾶ, καὶ μᾶς ξυπνάει ἀχαμνή, καὶ στραβὴ ἰδέα ᾽ς τὸ νοῦ μας.

᾽Αποδείχνετε λοιπὸν φῶς φανερὰ ἀπὸ τὰ εἰπομένα, πῶς ὀρθογραφία ὀνομάζεται ὁ τρόπος, ὁποῦ ἀνάφερα γιὰ νὰ γράφωμε, ὅποιον ἄλλον τρόπον μεταχειριστοῦμε; εἶναι ἀνορθογραφήα. Καὶ τούτα φτάνουν γιὰ ὅσους θέλουν νὰ ὀρθογράφουν καὶ νὰ ὀρθοδιαβάζουν ᾽ς τὴ ῥωμέϊκη γλῶσσα.

Ἔχωμε ἀκόμη τὸ «Τί εἶναι ἡ ᾽Αμαρτία», «Ὁ Πάτερ Ἅγιος καὶ ὁ Φιλαλήθης» λαμπρότατο. «᾽Ακατανόητα» «Τὸ λογικὸ τῶν ζώων ὅλων» «Γνώρισε τοῦ λόγου σου» — Εἰσαγωγὴ ᾽ς τὴν Ῥωμέϊκη γλῶσσα λαμπρά. Μετάφρασις ἀπὸ τὸν Πλάτωνα ὁ διάλογος τοῦ Σωκράτη καὶ Κρίτωνος, πρὶν τοῦ θανάτου του καὶ ἕνα κομμάτι ἐξήγησι τοῦ Θουκιδίδη. ᾽Αλλὰ θέλουν καιρὸ καὶ ὄρεξιν.

Ὡστόσω δέξου αὐτὰ τὰ λίγα ἢ πολλὰ μ᾽ ἕνα φιλί μου ἀδελφικό[7] καὶ ἀγάπα με ὅπως σ᾽ ἀγαπῶ.

Πρόσφερε τὰ σεβασματά μου εἰς τὴν Κυρίαν σου, καὶ χαιρέτα μου τὸν καλὸν Εὐγένειον.

Ὁ παντοτεινὸς φίλος σου
᾽Αντώνιος Μανοῦσος

---

7. (σημ. ἐκδότη) «μ᾽ ἕνα φιλί μου ἀδελφικό»: ἀντὶ αὐτοῦ ὁ Α. Μανοῦσος εἶχε γράψει ἀρχικὰ καὶ ἔχει ὁ ἴδιος διαγράψει «μαζὶ μὲ τὸν ἀδελφικό μου ἀσπασμό».

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Κοντεμένο Ζάκυνθος!

Γιαννάκη. 19 Αὐγούστου 1856. Ζ.Ε.

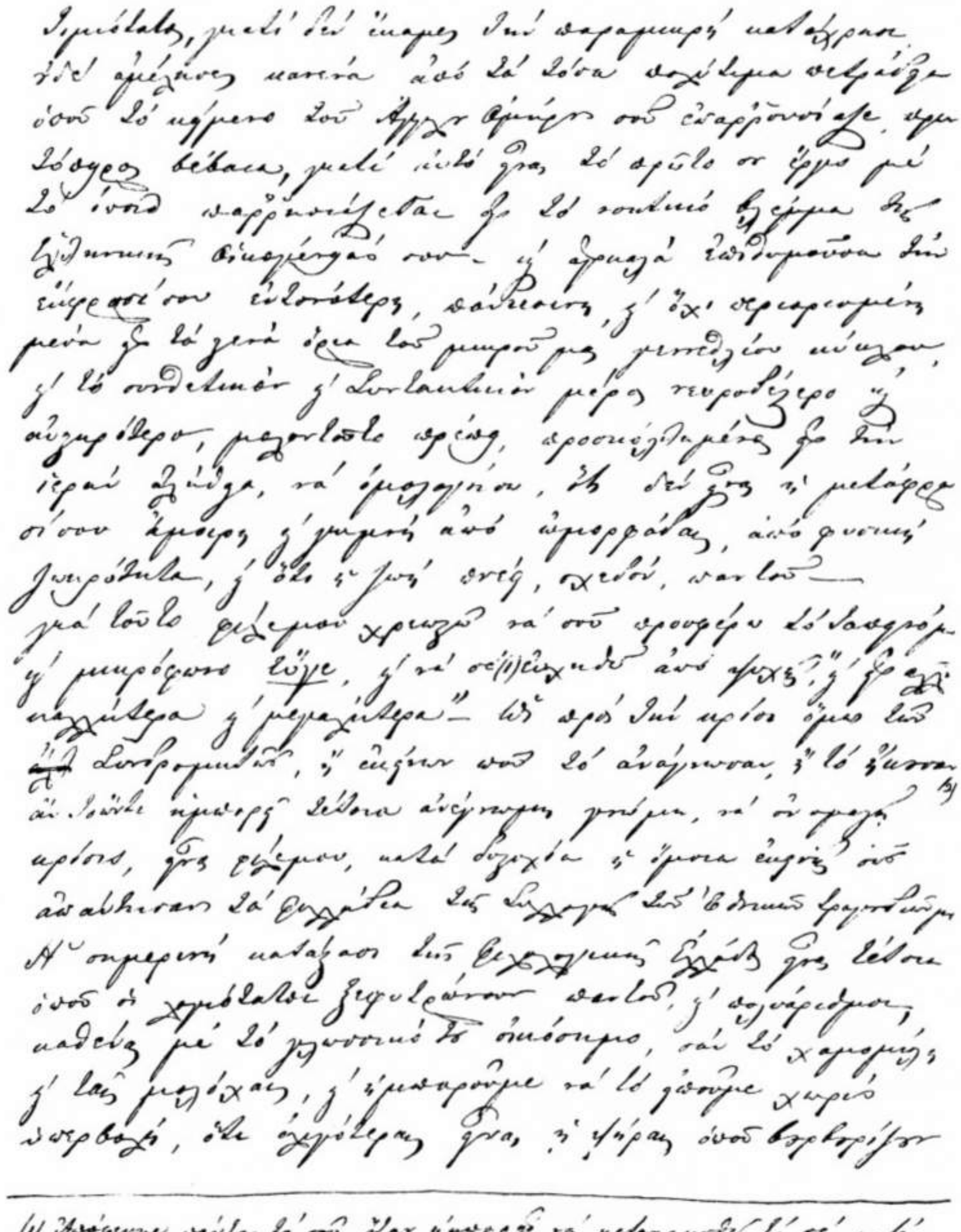
Θωρῖς νὰ χάνωμε τοὺ καιρόμας γὶ ἀναγκήζει νὰ
ἀλλιγορήσωμε, σηζητῶντας μὲ τὰ βιβλαρικὰ ὅσα νὰ
νθεραοσύνωμε τὴν μαυρινὴ συνοίκια, γ' ἀγὶ σερνότερο
τὴν ἀδιαφορίτσα ἰδικήμου, γῆρα παλαιότερα γῆα, νὰ
ὁμιλογήσω ρητὰ τὸ σρᾶγμα μου, κι' νὰ ἔμεινα ἀμέσως
γὶ ἄλλα πιθανὸν ἀναμεσάτερα γ' ἀγαπητότερα.' κι γραλὶ
γιατὶ σηγὰ σηγὰ ζέρεα ὁλο τ' παρτὰ τοῦ φιλου τὴν
πρέπη νὰ ἔχῃ θάρρα, τὸ νὑποκρισικὴ ψηλαφιά, γ'
ἀχὶ σερνότερο ἐκεῖνη τοῦ Ἀλεξάκηρου.' —
Κι' ἀρωτᾷ' ἀὸ' ὅλα ἐρωτᾷ γιατὶ δὲν πιθαλάμου σηγὰ
ἀπ' σεβαχῆ κυρίαος τ, γ' τοῦ ἀνιαθεῖρου τ, γ' τὴν
Ἀγαπιανὰ κὸν Ἰωσήφ τ τὴν ἐγάπη, τὴν Δανιέλλα, γ'
τὴν Θεραπὰ σαὶ τὰ ἐνα Θεοσαρό, ὅσου ἐγουλέγ, ὄχι
τὴν σαιούζα μου ἀγὶ τὰ' τὴν παρτὰ μου, τὰς παγαι
ἐγάνανε μου. γ' τὰ ἐγλωσσάκια ἀὸ θέρεια γ' ρωσέρια
τὰ' μου —

Μὲ τὸ σεραοχέρο σου γράμμα ἐπιφάγαμες τὴν
εὐχαριστὴ ἐπιδοχῆα, γιατῶντας λιγαὶ' ἀὸ τὴν ἀδιακή
γνώσημου, γ' ἀγάπεζη σιανέλιά μου, ἀγὼ μεγαλίτσα
τὴν μελάχραση τ ἀσὸ τὸ Δράμα γ' Σεμπρία νὰ' σου
ἐπιχεάσω τὴν χρώμησιν. Σοῦ γέγω γιατὶ θέλε
παλάβαρρα ὅτι γὸ ἐμὴ τὴν μελάχραση σὺ ἐλάβαμε
ἕνα Σημιάλι γ' τὰ' σραλόσηγο ἀδαμαντόκλη

Σημιάλι

ΠΙΝ. Α΄. Ἐπιστολὴ Ἀντ. Μανούσου πρὸς τὸν Ἰάκ. Πολυλᾶ (19 Αὐγ. 1856), σελ. 1.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

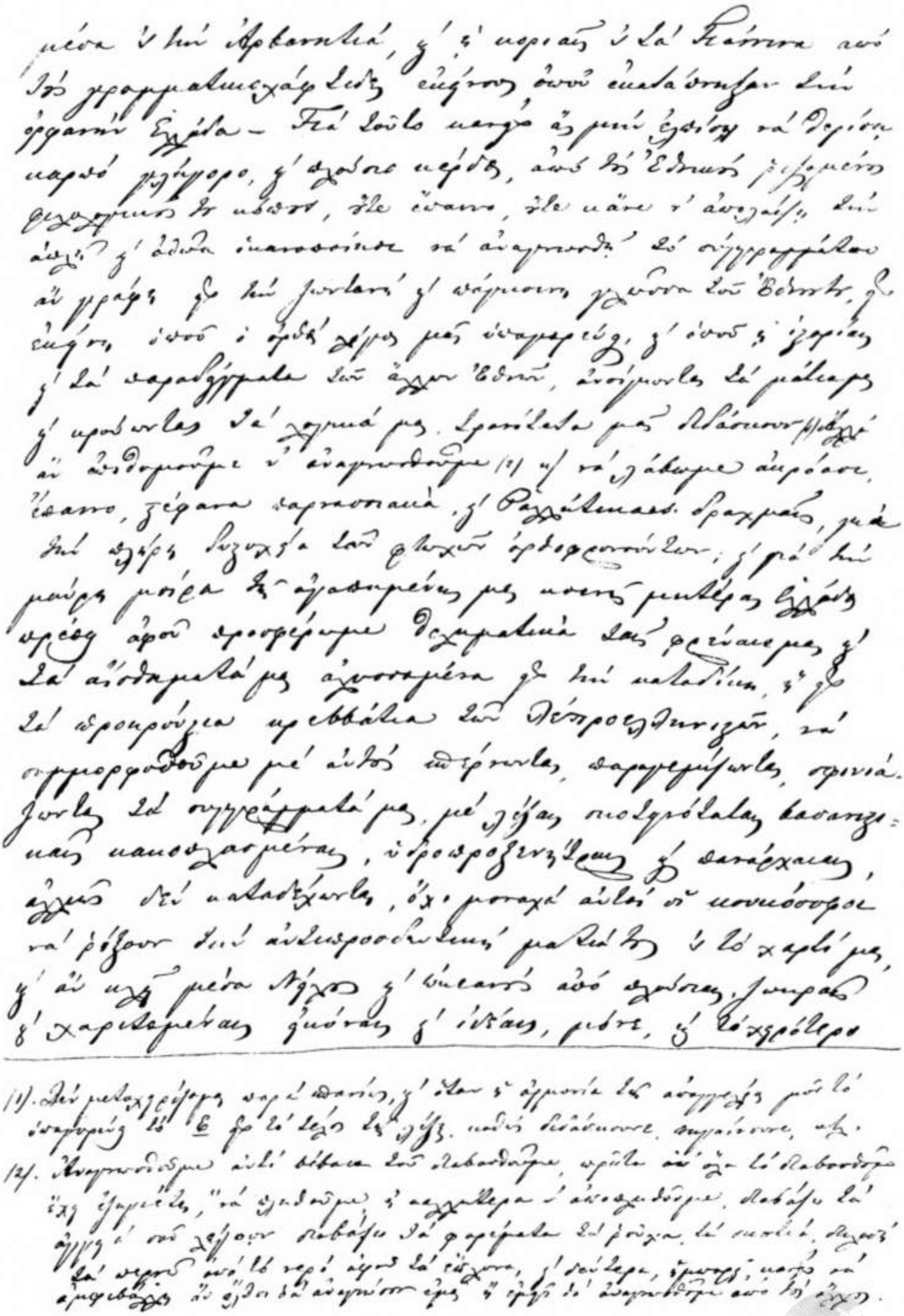

(1) Ἀκόμα καὶ τὸ οὐ. Ἴδιαν ὥρα νὰ μεταχειρισθῇ τὸ σὲ φωνὴ ποὺ ἔχει ἀρμονώτερη, γλυκυτέρη—

(2) Τὸν χρονικὸν ἀντὶ ἔζησεν ἔχει τὸ Ἰωάννου ἐχει καὶ μεταχειρίζεται, γιὰ ὅτι γράφει ὅπως τὸ φθογγὸ ἀκουστέρα, καὶ μάλιστα ὅτι ἐπὶ ὀμοιοτέρα ἀρμονικώτερα.

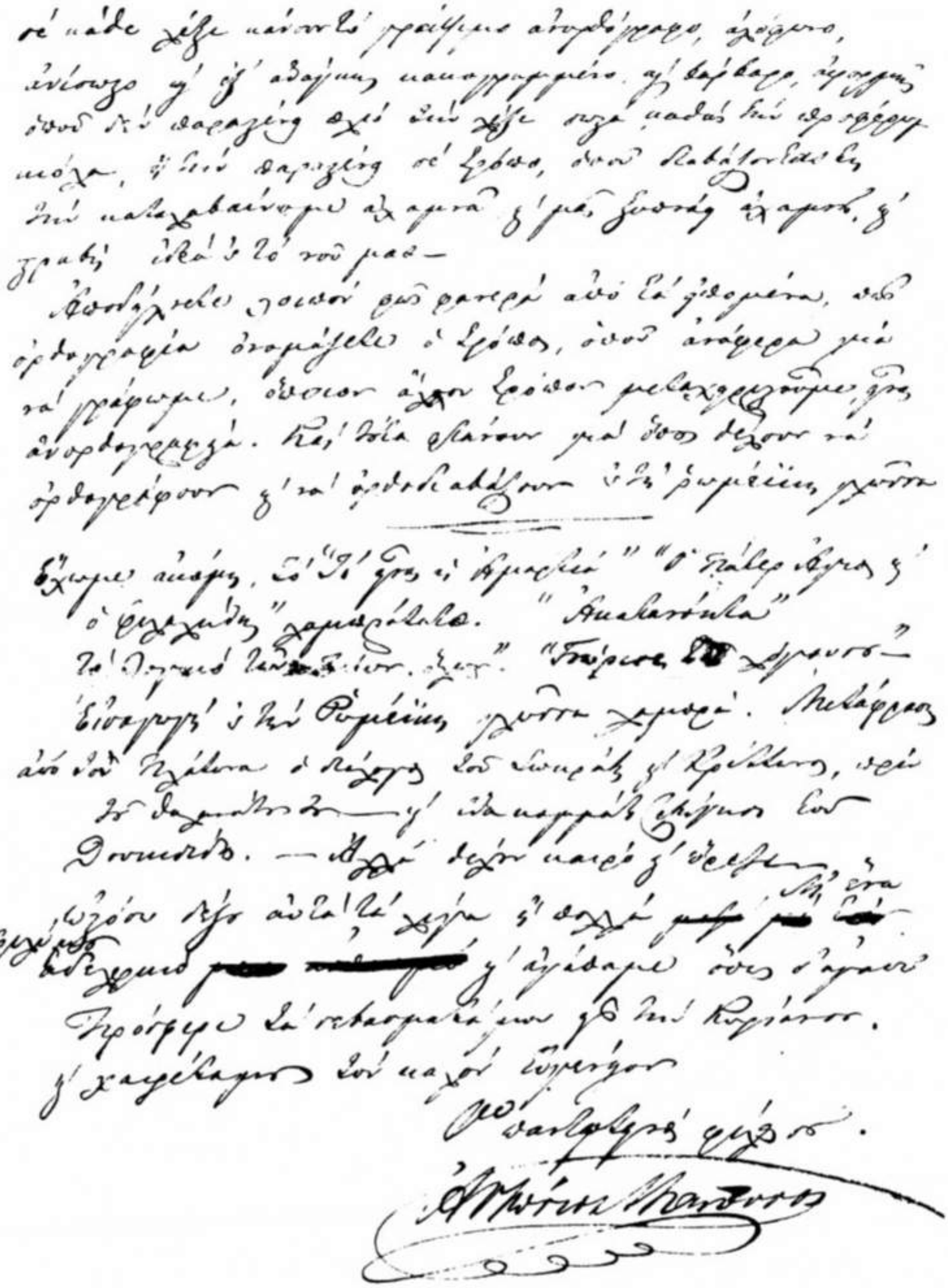
ΠΙΝ. Β΄. Ἐπιστολὴ Ἀντ. Μανούσου πρὸς τὸν Ἰάκ. Πολυλᾶ (19 Αὐγ. 1856), σελ. 2.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΠΙΝ. Γ΄. Ἐπιστολὴ Ἀντ. Μανούσου πρὸς τὸν Ἰάκ. Πολυλᾶ (19 Αὐγ. 1856), σελ. 3.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΠΙΝ. Δ΄. Ἐπιστολὴ Ἀντ. Μανούσου πρὸς τὸν Ἰάκ. Πολυλᾶ (19 Αὐγ. 1856), σελ. 12.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

SUMMARY

DEMETRIOS Z. SOPHIANOS: Antonios Manousos' letter (19th August 1856) to Jakovos Polylas. Opinions on language and copying Ioannis Vilaras' prose works.

This article is a publication of an autograph letter —unpublished until today— of the scholar Antonios Manousos, born in Corfu (1828-1903). The letter is adressed to Jakovos Polylas, poet, story writer and politician, also from Corfu (1825-1896). This long letter —consisting of 12 pages— deals with the subject of Greek language, and especially the issue of the use of common new Greek (koine neoelliniki) and not the idiomatic language. After that, the letter contains a copy of prose works of Ioannis Vilaras. Jakovos Polylas, as it seems most probable, had asked Antonios Manousos to prepare this copy for him.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ
ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΕΛΕΝΗ Δ. ΜΠΕΛΙΑ

Ο ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΠΡΟΣ ΔΙΑΔΟΣΙΝ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΠΑΡΑΓΩΝ ΚΑΙ ΦΟΡΕΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ 1869 - 1886

Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἱδρύθηκε στὴν Ἀθήνα τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1869 καὶ ἐπιβιώνει μέχρι σήμερα. Ἡ ἵδρυσή του ἦλθε νὰ ἀπαντήση κυρίως σὲ μιὰ ἔξωθεν πρόκληση: στὸν κίνδυνο ἀπὸ τὴν ἐκπαιδευτικὴ δραστηριότητα τῶν Βουλγάρων στὴ Μακεδονία καὶ τὴν Θράκη. Ὁ Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως εἶχε ἤδη ἀναλάβει τὴν ἐνίσχυση καὶ τὸ συντονισμὸ τῆς ἐκπαιδεύσεως στὶς ἑλληνικὲς κοινότητες τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Ὁρμώμενος ἀπὸ τὸ ἄλλο κέντρο τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τὴν Ἀθήνα, ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἦλθε νὰ ἀναλάβη, ὡς φορέας τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, ἀνάλογο ρόλο, στὶς ἐπαρχίες στὶς ὁποῖες τὰ ἑλληνικὰ ἐρείσματα ἐκινδύνευαν ἀπὸ τὸ βουλγαρικὸ ἀνταγωνισμό.

ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Ἡ ἵδρυση[1] τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἐντάσσεται στὰ πλαίσια τῆς ἐποχῆς της. Ἤδη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰ. καὶ ἰδιαίτερα κατὰ τὴν τελευταία τριακονταετία αὐτοῦ ἡ ἵδρυση ἑλληνικῶν φιλεκπαιδευτικῶν συλλόγων[2] εἶχε λάβει διαστάσεις φαινομέ-

---

1. Ὁ Σύλλογος ἱδρύθηκε στὶς 3 Ἀπριλίου τοῦ 1869. Τὸν ἱδρυτικὸ Διοργανισμό του, ὁ ὁποῖος ἐπικυρώθηκε μὲ τὸ ἀπό 30.4.1869 Διάταγμα (*Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, ἀρ. 24, 21.5.1869, σ. 174), βλ. εἰς *Ἡ δρᾶσις τοῦ ἐν Ἀθήναις Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων*, Ἔκδοση τοῦ ἐν Ἀθήναις Συλλόγου τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, Ἀθήνα 1970, σσ. 55-57.

2. Βλ. Albert Dumont, "Les Syllogues en Turquie", *Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques en France*, τ. 8, 1874, σσ. 527- 538. Le Marquis de

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

νου[3], τὸ ὁποῖο συνεδέετο μὲ τὴν διάδοση τῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ μὲ τὴ σημασία καὶ τὸ ρόλο της ὡς παράγοντος ἐθνικῆς ἀποκαταστάσεως στὴ συνείδηση τοῦ ἐλευθέρου καὶ τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ.

Μέχρι τὴν δεκαετία τοῦ 1870 οἱ φιλεκπαιδευτικοὶ σύλλογοι εἶχαν περιλάβει στὸ γενικὸ πλαίσιο τῶν δραστηριοτήτων τους τὴν ἵδρυση καὶ συντήρηση σχολείων, τὴν χορήγηση ὑποτροφιῶν, τὴν ὀργάνωση διαλέξεων καὶ δημοσίων μαθημάτων, τὴ συγκρότηση βιβλιοθηκῶν καὶ τὴ λειτουργία ἀναγνωστηρίων, τὴν ἔκδοση βιβλίων καὶ τὴ μέριμνα γιὰ τὴ διάσωση ἀρχαιολογικῶν μνημείων. Κατὰ τὴν ἔκφραση τῆς ἐποχῆς, "ἐξήγειραν καθ' ἑκάστην τοὺς Ἕλληνας ἐκ τοῦ ληθάργου τῆς ἀμαθείας"[4], μὲ εὐρύτερο στόχο τὴν ἐνίσχυση τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ[5].

Ἀπὸ τὴν κατηγορία τῶν συλλόγων οἱ ὁποῖοι ἐλειτούργησαν στὸ ἑλληνικὸ κράτος καὶ διαμορφώθηκαν σὲ πνευματικὰ κέντρα κυριώτεροι εἶναι ὁ Φιλολογικὸς Σύλλογος "Παρνασσός" (1865)[6], ἡ Ἑταιρεία τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ (1865), ὁ σύλλογος "Ἀθήναιον" (1865) καὶ ὁ Φιλολογικὸς Σύλλογος "Βύρων"[7] (1868). Ἐξ ἄλλου, μὲ ἀφετηρία τὴν ἵδρυση[8] τοῦ Ἑλληνικοῦ Φιλο-

---

Queux de Saint Hilaire, "Des Syllogues Grecs et du progrès des études littéraires dans la Grèce de nos jours", *Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques en France*, τόμ. 11, 1877, σσ. 286-322. *Συνέδριον τῶν Ἑλληνικῶν Συλλόγων. Πρακτικὰ τῆς πρώτης αὐτοῦ συνόδου, συγκροτηθείσης ἐν Ἀθήναις ἐν ἔτει 1879*, Ἀθήνα 1879. G. Chassiotis, *L'instruction publique chez les Grecs depuis la prise de Constantinople jusqu'à nos jours*, Παρίσι 1881, σσ. 443-472.

3. Ἡ ταχυτάτη ἐξάπλωση τῶν συλλόγων, ἰδιαίτερα στὴν δεκαετία τοῦ 1870, ἐξηγεῖ τὸν ὅρο "συλλογομανία" (βλ. Στ. Κουμανούδης, *Συναγωγὴ νέων λέξεων ὑπὸ τῶν λογίων πλασθεισῶν ἀπὸ τῆς ἁλώσεως μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, Προλεγόμενα Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ἀθήνα 1980), τὸν ὁποῖο ἐχρησιμοποίησε γιὰ πρώτη φορὰ ὁ Φιλ. Παρασκευαΐδης τὸ 1879 στὸ συνέδριο τῶν ἑλληνικῶν συλλόγων (Συνέδριον τῶν Ἑλληνικῶν Συλλόγων, *ὅ.π.*, σ. 81). Ματούλα Κουρουποῦ, "Μορφὲς κοινωνικῆς καὶ πολιτιστικῆς ὀργάνωσης τοῦ Μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ. Τὸ φαινόμενο τῶν συλλόγων", *Ἡ Λέξη*, ἀρ. 112 (1992), σ. 928).

4. Κ. Ξανθόπουλος, *Συνοπτικὴ Ἔκθεσις τῆς πνευματικῆς ἀναπτύξεως τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς ἀναγεννήσεως αὐτῶν μέχρι τοῦδε*, Κωνσταντινούπολη 1880, σ. 85.

5. Βλ. Λύδια Παπαδάκη, "Τοσοῦτοι ὀξύφωνοι ἀλέκτορες ἀναφωνοῦντες "γρηγορεῖτε": οἱ ἑλληνικοὶ πολιτιστικοὶ σύλλογοι τὸν 19ο αἰῶνα", *Τὰ Ἱστορικά*, τόμ. 14 (1997), σσ. 303-322.

6. Γιὰ τὴν δράση τοῦ συλλόγου αὐτοῦ βλ. Κωνστ. Βοβολίνης, *Τὸ Χρονικὸν τοῦ "Παρνασσοῦ" 1865-1950)*, Ἀθήνα Φιλολογικὸς Σύλλογος "Παρνασσὸς" 1951.

7. Τὴν δραστηριότητα τοῦ συλλόγου αὐτοῦ βλ. εἰς *Ὁποῖός ἐστὶν ὁ Φιλολογικὸς Σύλλογος Βύρων*, Ἀθήνα 1875.

8. Ὀδ. Ἰάλεμος, "Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου καὶ τῆς ἐπιδρά-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

λογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως τὸ 1861, παρατηρεῖται στὶς κοινότητες τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ ἡ ἐμφάνιση σημαντικοῦ ἀριθμοῦ ὀργανώσεων μὲ διαφορετικὲς ὀνομασίες: σύλλογοι, ἀδελφότητες, ἑταιρεῖες, ἀναγνωστήρια, λέσχες[9]. Ἂς σημειωθῆ ὅτι στὴ Μακεδονία καταγράφονται 176 σύλλογοι[10], στὴν Θράκη 158 καὶ στὴν Ἀνατολικὴ Ρωμυλία 47[11], στὴν δὲ

σεως αὐτοῦ ἐπὶ τῆς ἐκπαιδευτικῆς ἐν Τουρκίᾳ ἐνεργείας τοῦ ἡμετέρου ἔθνους, *Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως* [στὸ ἑξῆς Ε.Φ.Σ.Κ.], τόμ. ΙΒ΄ (1875-1878), σσ. 6-19. Τατιάνα Σταύρου, *Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος. Τὸ Ὑπουργεῖον Παιδείας τοῦ Ἀλυτρώτου Ἑλληνισμοῦ*, Ἀθήνα 1967. Γιὰ τὴν δραστηριότητα τοῦ Συλλόγου βλ. Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως, Πεντηκονταετηρὶς 1861-1911, *Ε.Φ.Σ.Κ.* Παράρτημα τόμ. ΛΔ΄ (1913-1921). Βλ. ἐπίσης Κυριακὴ Μαμώνη, "Εἰσαγωγὴ στὴν ἱστορία τῶν συλλόγων Κωνσταντινουπόλεως (1861-1922)", *Μνημοσύνη*, τόμ. ΙΑ΄ (1988-1990), σσ. 212-220. Γιὰ τὴν κοινωνικὴ σύνθεση τοῦ Συλλόγου καὶ τὴν ἰδεολογικὴ φυσιογνωμία του βλ. Χ. Ἐξερτζόγλου, *Ἐθνικὴ ταυτότητα στὴν Κωνσταντινούπολη τὸν 19ο αἰ. Ὁ Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως, 1861-1912*, Ἀθήνα 1996.

9. Πρὶν ἀπὸ αὐτὴ τὴ χρονικὴ τομή, ὑπάρχουν συλλογικὲς προσπάθειες μὲ φιλεκπαιδευτικοὺς στόχους στὸ ἑλληνικὸ κράτος, στὰ Ἑπτάνησα καὶ στὴ Σμύρνη. Ἐνδεικτικὰ σημειώνω: τὸ Φιλολογικὸ Σπουδαστήριο ποὺ ἵδρυσε τὸ 1831 στὸ Ναύπλιο ὁ Ἀ. Παπαδόπουλος Βρετὸς καὶ τὸ ὁποῖο ἐλειτουργοῦσε ὡς ἀναγνωστήριο καὶ δανειστικὴ βιβλιοθήκη (βλ. Ἀλέκα Μπουτζουβῆ Μπανιᾶ, "Τὸ Ναύπλιο στὰ χρόνια 1828-1833. Σκιαγράφηση τῆς κοινωνικῆς, πολιτισμικῆς καὶ πνευματικῆς ζωῆς", *Ὁ Ἐρανιστής*, τόμ. 18 (1986), σσ. 123, 125-131, 135-136· "Μουσεῖον" τὸ 1831 στὴν Ἑρμούπολη καὶ στὴν Ἀθήνα, σπουδαστήρια στὰ ὁποῖα δίδονται διαλέξεις (βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος. Ἡ ἐποχή του - Ἡ ζωή του - Τὸ ἔργο του*, Ἀθήνα 1986, σ. 463)· τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ποὺ ἱδρύεται τὸ 1837 στὴν Ἀθήνα (βλ. Β. Πετράκος, *Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία. Ἱστορία τῶν ἑκατὸν πενήντα χρόνων της*, Ἀθήνα 1987)· τὴν Φιλεκπαιδευτικὴ Ἑταιρεία ποὺ ἱδρύεται ἐπίσης τὸ 1837 στὴν Ἀθήνα (βλ. *Ἡ ἐν Ἀθήναις Φιλεκπαιδευτικὴ Ἑταιρεία, Ἀρσάκεια-Τοσίτσεια Σχολεῖα, 1836-1996, Ἑκατὸν Ἑξήντα χρόνια παιδείας*, Ἀθήνα 1996). Σημειώνω ἐπίσης φιλεκπαιδευτικὲς ἑταιρεῖες στὰ Ἑπτάνησα μὲ πρώτη τὴν Ἀναγνωστικὴ Ἑταιρεία στὴν Κέρκυρα ἀπὸ τὸ 1836 (βλ. Ἕλλη Γιωτοπούλου Σισιλιάνου, "Ἡ Ἀναγνωστικὴ Ἑταιρεία τῆς Κέρκυρας. Τὸ ἀρχαιότερο ἑλληνικὸ ἐκπαιδευτικὸ ἵδρυμα", *Κερκυραϊκά*, Ἀθήνα 1997, σσ. 177-191), καθὼς καὶ συλλόγους στὴ Σμύρνη ἤδη ἀπὸ τὸ 1838 (βλ. Γ. Βαλέτας, "Σελίδες ἀπὸ τὴν πνευματικὴ ἱστορία τῆς Σμύρνης", *Μικρασιατικὰ Χρονικά*, τόμ. 2 (1939), σ. 246· Κυριακὴ Μαμώνη, "Σωματειακὴ ὀργάνωση τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὴ Μικρὰ Ἀσία. Β΄ Σύλλογοι τῆς Ἰωνίας", *Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος, τόμ. 28 (1985)*, σσ. 58-61).

10. Στέφ. Παπαδόπουλος, *Ἐκπαιδευτικὴ καὶ κοινωνικὴ δραστηριότητα τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Μακεδονίας κατὰ τὸν τελευταῖον αἰῶνα τῆς Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1970, σσ. 236- 242.

11. Γιὰ τοὺς συλλόγους στὴν Θράκη καὶ τὴν Ἀνατολικὴ Ρωμυλία βλ. Κυριακὴ Μαμώνη, "Ἀπὸ τὴν ἱστορίαν καὶ δρᾶσιν τῶν συλλόγων Ραιδεστοῦ Θράκης", *Μνημοσύνη*, τόμ. Β΄ (1969), σσ. 278-302· "Les associations pour la propagation de l'instruction

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Κωνσταντινούπολη 500 σύλλογοι[12].

Ἡ δεκαετία τοῦ 1870 ὑπῆρξε κρίσιμη γιὰ τὸν Ἑλληνισμό. Ἡ ἀνάπτυξη τῶν βαλκανικῶν ἐθνικισμῶν, ἡ ὁποία εἶχε ἐπακόλουθο τὸν ἰσχυρὸ ἀνταγωνισμὸ[13] ἄλλων λαῶν, καὶ κυρίως τῶν Βουλγάρων, στὸν στίβο τῶν ἑλληνικῶν διεκδικήσεων στὴ Μακεδονία καὶ τὴν Θράκη, καὶ ἡ κρίση τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος τοῦ 1875-1878[14] εἶχαν προκαλέσει τὴν ἄμεση ἀνάγκη γιὰ τὴν ἐνίσχυση καὶ προάσπιση τῶν ἑλληνικῶν ἐθνολογικῶν ἐρεισμάτων στὶς ἐπαρχίες αὐτές. Ἔτσι, ἀπὸ τὴν δεκαετία αὐτὴ οἱ φιλεκπαιδευτικοὶ σύλλογοι, μὲ πρῶτο τὸν Ἑλληνικὸ Φιλολογικὸ Σύλλογο Κωνσταντινουπόλεως, ἐνέταξαν στὴν ἐκπαιδευτική τους πολιτικὴ ἀλυτρωτικοὺς στόχους. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ὁ Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν πρώτη δεκαετία τῆς ζωῆς του εἶχε θέσει σκοπὸ τὴ μελέτη καὶ παρουσίαση ἐπιστημονικῶν ζητημάτων, τὴν ἵδρυση βιβλιοθήκης καὶ τὴ λειτουργία ἀναγνωστηρίου, τὴν ἔκδοση περιοδικοῦ, τὴν προκήρυξη διαγωνισμῶν γιὰ τὴ συλλογὴ γλωσσικοῦ καὶ λαογραφικοῦ ὑλικοῦ καὶ τὴν ὀργάνωση δημοσίων μαθημάτων, ἀπὸ τὴν δεκαετία τοῦ 1870 ἀνέλαβε πρωτοβουλίες γιὰ τὴν διοργάνωση τῆς ἑλληνικῆς ἐκπαιδεύσεως στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία μὲ ἀπώτερο στόχο τὴν ἐνίσχυση τοῦ φρονήματος τῶν ὑποδούλων. Ἐπικέντρωσε τὸ ἐνδιαφέρον του στὴν δημιουργία ἐκτεταμένου σχολικοῦ δικτύου στοιχειώδους ἐκπαιδεύσεως καὶ στὴν ἀναδιοργάνωσή της. Γιὰ τὴν ἐπίτευξη δὲ τῶν στόχων του, συνεργάσθηκε μὲ τοὺς κατὰ τόπους φιλεκπαιδευτικοὺς συλλόγους, θεωρῶν ὅτι "ἡ πολλῶν συλλόγων συνεργασία φαεινοτάτην παράγει λάμψιν καὶ συναύγειαν πρὸς φωτισμὸν τοῦ ἔθνους"[15]. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ὁ Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος κατέστη καθοδηγητικὸ κέντρο τῆς ἐκπαιδεύσεως τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ[16]. Πολὺ εὔστοχα χαρακτηρί-

---

grecque à Constantinople (1861-1922)", *Balkan Studies*, τόμ. 161 (1975), σσ. 103-112· "Σύλλογοι Θράκης καὶ Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας (1878-1885)", *Διεθνὲς Ἱστορικὸ Συνέδριο "Ἡ τελευταία φάση τῆς ἀνατολικῆς κρίσεως καὶ ὁ Ἑλληνισμός (1878-1881)", Πρακτικά*, Ἀθήνα 1983, σσ. 349-361· "Εἰσαγωγὴ στὴν ἱστορία τῶν συλλόγων Κωνσταντινουπόλεως (1861-1922)", *ὅ.π.· Σύλλογοι Θράκης καὶ Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας (1861-1922), Ἱστορία καὶ δράση*, Θεσσαλονίκη 1995.

12. Κυριακὴ Μαμώνη, Εἰσαγωγὴ στὴν ἱστορία τῶν συλλόγων Κωνσταντινουπόλεως (1861-1922), *ὅ.π.*, σ. 222.

13. Σοφία Βούρη, *Ἡ ἑλληνικὴ ἐκπαίδευση στὸ σαντζάκι Μοναστηρίου 1870-1903*, Ἰωάννινα 1988, καὶ *Ἐκπαίδευση καὶ ἐθνικισμὸς στὰ Βαλκάνια. Ἡ περίπτωση τῆς Βορειοδυτικῆς Μακεδονίας 1870-1904*, Ἀθήνα 1992.

14. Βλ. Ev. Kofos, *Greece and the Eastern Crisis*, Θεσσαλονίκη 1975. Εὐάγγ. Κωφός, *Ὁ Ἑλληνισμὸς στὴν περίοδο 1869-1881*, Ἀθήνα 1981.

15. *Ε.Φ.Σ.Κ.*, τόμ. Η΄ (1873-1874) 1874, σσ. 291-293. Κυριακὴ Μαμώνη, Σύλλογοι Θράκης καὶ Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας (1861-1922), *ὅ.π.*, σ. 22.

16. Τὴν δραστηριότητα τοῦ Συλλόγου βλ. εἰς: Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σθηκε[17] *Ὑπουργεῖον παιδείας τῶν ἐν Τουρκίᾳ Ἑλλήνων.*

Οἱ σχετικὲς δραστηριότητες τῶν φιλεκπαιδευτικῶν συλλόγων εἶχαν μεγάλη ἀπήχηση στὸν Ἑλληνισμό, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐν πολλοῖς ἐπενδύσει σὲ αὐτοὺς τὴν ἀναγέννηση καὶ τὸ μέλλον του. Ἐνδεικτικὴ ἐν προκειμένῳ εἶναι μαρτυρία[18] τοῦ 1875:

> Γενικὴ ἐπικρατεῖ δόξα ὅτι διὰ τῶν συλλόγων θέλει συμπληρωθῆ τὸ ἔργον τῆς μεγάλης ἐθνικῆς ἐπαναστάσεως καὶ ὅ,τι κατέλιπον ἀτελὲς ἡ σπάθη καὶ τὸ πυροβόλον, τοῦτο θέλει ἀποτελειώσει ἡ νέα γενεὰ διὰ τῶν συλλόγων.

Ἐξ ἄλλου, τὸ ἀλυτρωτικὸ περιεχόμενο, τὸ ὁποῖο διέκρινε τὶς δραστηριότητες τῶν φιλεκπαιδευτικῶν συλλόγων ἀπὸ τὴν δεκαετία τοῦ 1870, δὲν διέφυγε τὴν προσοχὴ τοῦ πολιτικοῦ συμβούλου τοῦ Βαλῆ Θεσσαλονίκης. Ὁ τελευταῖος σὲ ἐμπιστευτικὴ ἀναφορά[19] του τὸ 1877 ἐπεσήμανε μὲ διορατικότητα:

> Οἱ σύλλογοι ... μὲ τὴν ἵδρυση σχολείων καὶ κέντρων ἐκπαιδεύσεως διεξάγουν ἕναν ἀνελέητο πόλεμο κατὰ τοῦ πανσλαβισμοῦ καὶ προπαγανδίζουν ὅσο τὸ δυνατὸ περισσότερο τὶς ἰδέες καὶ τὴν ἐπιρροὴ τοῦ ἑλληνισμοῦ... Οἱ Σύλλογοι ἱδρύουν καὶ ἐπιβλέπουν τὰ σχολεῖα, προμηθεύουν τοὺς καθηγητές, διαδίδουν στὴ χώρα τὶς ἑλληνικὲς ἰδέες καὶ ἀποκτοῦν μιὰ ἠθικὴ ἐπιρροή, ποὺ σὲ δεδομένη στιγμὴ μπορεῖ νὰ τοὺς χρησιμεύσει γιὰ πολιτικοὺς σκοπούς. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἠθικὴ καὶ κοινωνικὴ κατάκτηση, πρόδρομο τῆς προβαλλομένης πολιτικῆς καὶ ἐδαφικῆς κατακτήσεως.

Τὸ ἀλυτρωτικὸ περιεχόμενο τῶν δραστηριοτήτων τῶν συλλόγων ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴν οὐσιαστικὴ παρέμβασή τους πρὸς τὶς εὐρωπαϊκὲς δυνάμεις κατὰ τὴν κρίση τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος τοῦ 1875-1878. Τὸ 1877 ὁ Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως καὶ οἱ ἄλλοι μεγάλοι φιλεκπαιδευτικοὶ σύλλογοι στὴν Κωνσταντινούπολη, ὁ Θεσσαλικός, ὁ Ἠπειρωτικός, ἡ Μακεδονικὴ Ἀδελφότης καὶ ὁ Θρακικός, συνέταξαν ἀπογραφικοὺς πίνακες τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ στὶς ὑπόδουλες ἐπαρχίες, καθὼς καὶ σχετικὸ ὑπόμνημα, ὑλικὸ τὸ ὁποῖο ἐπέδωσαν στοὺς

Κωνσταντινουπόλεως, Πεντηκονταετηρὶς 1861-1911, *Ε.Φ.Σ.Κ., Παράρτημα*, τόμ. ΛΔ΄ (1913-1921).

17. Βλ. "Ἔκθεσις τῶν ἔργων τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου" Συνέδριον τῶν Ἑλληνικῶν Συλλόγων, *ὅ.π.*, σ. 113.

18. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἑλληνικὸς Ρωμαντισμός*, Ἀθήνα (Ἑρμῆς) 1985, σ. 401.

19. Ev. Kofos, Greece and the Eastern Crisis, *ὅ.π.*, σ. 31, καὶ Εὐάγγ. Κωφός, Ὁ Ἑλληνισμὸς στὴν περίοδο 1869-1881, *ὅ.π.*, σ. 55.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

πρέσβεις τῶν Μεγάλων Δυνάμεων. Ἡ πολιτικὴ αὐτὴ παρέμβαση εἶχε ἐθνικὸ στόχο: τὴν "ὑπεράσπισιν τῶν ἀπαραγράπτων δικαίων τοῦ ... ἔθνους ἐπὶ τῶν ἑλληνικωτάτων χωρῶν τῆς Θράκης καὶ Μακεδονίας"[20].

Στὶς παραμονὲς τῆς ἱδρύσεως τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἡ ἐκπαιδευτικὴ πολιτική[21] τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους εἶχε τὰ ἑξῆς χαρακτηριστικά: Στὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1860 ἐξακολουθοῦσε τὸ σχῆμα ὁμοιομορφία στὴν ἐκπαίδευση, προσήλωση στὶς κλασικὲς σπουδές, σχῆμα τὸ ὁποῖο ἐξέφραζε τὸν προσανατολισμὸ τῆς ἐκπαιδεύσεως ἀπὸ τὸ 1836. Καὶ τοῦτο μολονότι μποροῦσε νὰ ἀνοίξη συζήτηση μὲ ἀφορμὴ τὴν ἔνταξη στὸ ἑλληνικὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα τοῦ μὲ εὐρωπαϊκὰ χαρακτηριστικὰ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος τῆς Ἑπτανήσου, μετὰ τὴν Ἕνωσή της, τὸ 1864, μὲ τὴν Ἑλλάδα. Εἰδικώτερα σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ στὴν πρώτη ἐκπαιδευτικὴ βαθμίδα, στὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1860 τὰ προβλήματα ἦταν γνωστά: παρὰ τὴν ἐπέκταση τοῦ σχολικοῦ δικτύου, τὰ ποσοστὰ τοῦ ἀναλφαβητισμοῦ παρέμεναν ὑψηλά, ἡ ποιότητα τῆς διδασκαλίας ἦταν χαμηλὴ καὶ ἡ κατάρτιση τῶν δασκάλων ἐλλιπής, ἀπουσίαζε ἡ τεχνικὴ καὶ ἐπαγγελματικὴ ἐκπαίδευση, δὲν ὑπῆρχε συγχρονισμὸς μὲ τὶς ἐξελίξεις τῆς παιδαγωγικῆς ἐπιστήμης σὲ ἄλλες χῶρες. Τὸ αἴτημα γιὰ ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση ἦταν ἐπιτακτικό, καθὼς ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία εἰσερχόταν μὲ ἀργὰ βήματα στὴν πορεία πρὸς τὴν ἀστικοποίηση, διανύοντας μιὰ φάση μετεξελίξεως μὲ πολυεπίπεδη ἐπίδραση σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς πολιτικῆς, οἰκονομικῆς, κοινωνικῆς καὶ πολιτιστικῆς ζωῆς. Τὸ αἴτημα αὐτὸ στὴν ἀρχὴ ἐκφράσθηκε μὲ πολλὲς προτάσεις προερχόμενες ἀπὸ ἰδιῶτες, λογίους, ἐκπαιδευτικοὺς καὶ πολιτικούς, καὶ ἀπὸ συλλογικοὺς φορεῖς, στὴ συνέχεια ἐντάχθηκε στὴν πολιτικὴ τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους καὶ διατηρήθηκε σὲ διάφορες ἐκδοχὲς μέχρι καὶ τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ 20οῦ αἰ.

Μέχρι καὶ τὴν δεκαετία τοῦ 1860 στὸ ἑλληνικὸ κράτος δὲν ὑπῆρχε συγκεκριμένη πολιτικὴ σχετικὰ μὲ τὴν ἐκπαίδευση τῶν ὑποδούλων. Ἡ ὑποστήριξη καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐκπαιδεύσεως στὶς ἑλληνικὲς κοινότητες τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ἦταν αὐτονόητη ὑποχρέωση τῶν κατὰ τόπους ἐκκλησιαστικῶν, κοινοτικῶν καὶ κοινωνικῶν φορέων. Ἀπὸ τὴν δεκαετία ὅμως τοῦ 1870 ἡ νέα πραγματικότητα ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμὸ τῶν ἐθνοτήτων στὴ Βαλκανικὴ ἐπέβαλε τὴν ἀλλαγὴ πλεύσεως. Μὲ δεδομένο δὲ ὅτι τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἡ γλῶσσα συνιστοῦσε τὸ κύριο στοιχεῖο τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας καὶ συνειδήσεως, ἡ ὑποχρέωση γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῆς ἐκπαιδεύσεως τῶν ὑπο-

---

20. "Ἔκθεσις τῶν ἔργων τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου" Συνέδριον τῶν Ἑλληνικῶν Συλλόγων, *ὅ.π.*, σ. 159.

21. Βλ. Ἀλ. Δημαρᾶς (ἐπιμ.), *Ἡ μεταρρύθμιση ποὺ δὲν ἔγινε*, τόμ. Α΄ 1821-1894, Ἀθήνα 1973, σσ. λζ΄-λη΄.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

δούλων ἄρχισε νὰ ὑπακούῃ σὲ μιὰ νέα ἐθνικὴ δεοντολογία, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ ἐκπαίδευση μποροῦσε νὰ διασφαλίσῃ τὴν ἑλληνικὴ ἐθνικὴ συνοχή. Κατόπιν αὐτοῦ, ἡ ἐκπαίδευση ἐτέθη στὴν ὑπηρεσία τῆς ἀλυτρωτικῆς πολιτικῆς[22]. Τὰ δύο κέντρα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἡ Ἀθήνα καὶ ἡ Κωνσταντινούπολη συνεφώνησαν στὴ βάση τῆς πολιτικῆς αὐτῆς, ἡ ὁποία ἀποτελοῦσε τὴν εἰρηνικὴ - ἐκπολιτιστικὴ ἔκφραση τῆς Μεγάλης Ἰδέας[23], καὶ προσέφερε δύο προοπτικές: τὴν ἀντιμετώπιση τῶν βαλκανικῶν ἀνταγωνισμῶν καὶ τὴ συγκράτηση τῆς σλαβικῆς διεισδύσεως στὴ Μακεδονία καὶ τὴν Θράκη, καθὼς καὶ τὴν ἐνίσχυση τῆς ἑλληνικῆς ἐπιρροῆς στὶς ὑπόδουλες ἐπαρχίες.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἄλλαξε ριζικὰ προσανατολισμό. Ἡ τραυματικὴ ἐμπειρία τοῦ Κρητικοῦ Ζητήματος, καί, ἀμέσως μετὰ ἡ δυναμικὴ ἐμφάνιση τῶν Βουλγάρων ὡς ἀνταγωνιστῶν τῶν ἑλληνικῶν συμφερόντων στὴ Βαλκανικὴ ἔστρεψαν τὸ ἑλληνικὸ κράτος νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν πολιτικὴ συνεργασίας μὲ τοὺς βαλκανικοὺς λαούς, ἡ ὁποία ὡδηγοῦσε σὲ ἀντιπαράθεση μὲ τὸ ὀθωμανικὸ κράτος, καὶ νὰ ἐπιλέξῃ τὴν πολιτικὴ προσεγγίσεως τοῦ κράτους αὐτοῦ[24]. Κατὰ τὴν περίοδο ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ κυριώτερος ἐκφραστὴς τῆς πολιτικῆς αὐτῆς ὑπῆρξε ὁ Χαρίλαος Τρικούπης[25].

Στὸ ἱστορικὸ αὐτὸ πλαίσιο ἱδρύθηκε στὴν Ἀθήνα ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, ὁ ὁποῖος ἀνήκει μὲν στὴν κατηγορία τῶν φιλεκπαιδευτικῶν συλλόγων τῆς ἐποχῆς του, δὲν περιωρίσθηκε ὅμως στὴν ἀκολουθουμένη πρακτικὴ γιὰ τὴν θεωρητικὴ ἢ πρακτικὴ ἐνίσχυση τῆς ἐκπαιδεύσεως. Κατὰ τὸ χρονικὸ διάστημα 1869-1886 ἡ δραστηριότητά του ἐκινήθηκε πρὸς δύο κατευθύνσεις: πρὸς τὸν ἐκσυγχρονισμὸ καὶ τὴν εὐρεῖα διάδοση τῆς ἐκπαιδεύσεως, καὶ πρὸς τὴν ἰδεολογικὴ χρήση της γιὰ τὴν ἄμυνα τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ. Στὴν πρώτη περίπτωση ζητούμενο ἦταν ἡ μόρφωση τοῦ λαοῦ στὸ ἑλληνικὸ κράτος· στὴν δεύτερη ἡ διάδοση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ παιδείας καὶ ἡ ἐνίσχυση τοῦ ἐθνικοῦ φρονήματος στὶς

---

22. Ἑλένη Μπελιᾶ, *Ἐκπαίδευση καὶ ἀλυτρωτικὴ πολιτική. Ἡ περίπτωση τῆς Θράκης, 1856-1912*, Θεσσαλονίκη 1995.

23. Ἕλλη Σκοπετέα, *Τὸ πρότυπο βασίλειο καὶ ἡ Μεγάλη Ἰδέα. Ὄψεις τοῦ ἐθνικοῦ προβλήματος στὴν Ἑλλάδα (1830-1880)*, Ἀθήνα 1988.

24. Τοὺς νέους προσανατολισμοὺς τῆς ἑλληνικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς βλ. εἰς Εὐάγγ. Κωφός, Ὁ Ἑλληνισμὸς στὴν περίοδο 1869-1881, *ὅ.π.*, σσ. 50-58. Γιὰ τὴν πολιτικὴ τῆς ἑλληνοτουρκικῆς προσεγγίσεως κατὰ τὴν ὑπὸ μελέτη περίοδο βλ. Domna Dontas, Greece and the Great Powers, Θεσσαλονίκη 1968, σσ. 157-176.

25. Βλ. Εὐάγγ. Κωφός, "Διαπλοκὴ στρατηγικῶν και τακτικῶν ἐπιλογῶν: Ο Τρικούπης κατά την Ανατολική Κρίση, 1875-1878" στὸν συλλογικὸ τόμο *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του*, Ἀθήνα 2000, σσ. 43-62, καὶ Κ. Σβολόπουλος, "Η εξωτερική πολιτική του Χαιλάου Τρικούπη: Διαχρονική θεώρηση", *ὅ.π.*, σσ. 27-42.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἑλληνικὲς κοινότητες τῶν ὑποδούλων ἐπαρχιῶν, ἰδιαίτερα σὲ ἐκεῖνες οἱ ὁποῖες εὑρίσκοντο στὸ στίβο τῶν ἐθνικῶν ἀνταγωνισμῶν ἄλλων λαῶν. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ στὸ δεύτερο ἀντικείμενο, ὁ Σύλλογος ἐδραστηριοποιήθηκε ὡς φορέας τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, τὸ ὁποῖο τοῦ ἀνέθεσε τὸν συντονισμὸ τῆς ἑλληνικῆς ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς του πρὸς τὶς ὑπόδουλες ἐπαρχίες, κυρίως τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης[26]. Τὶς σχετικὲς ἁρμοδιότητες, μὲ ἄμεση ἐξάρτηση ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, διετήρησε ὁ Σύλλογος σχεδὸν ἐπὶ δύο δεκαετίες, ἀπὸ τὸ 1869 μέχρι τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1886. Τότε οἱ ἁρμοδιότητες τοῦ Συλλόγου ἀνετέθησαν στὴν πρὸς τοῦτο συσταθεῖσα τότε Ἐπιτροπὴ πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας καὶ Παιδείας[27], ἐπειδὴ οἱ δραστηριότητες τοῦ Συλλόγου στὴ Μακεδονία καὶ τὴν Θράκη εἶχαν κινήσει τὶς ὑποψίες τῆς Πύλης[28].

ΙΔΡΥΣΗ ΚΑΙ ΣΚΟΠΟΣ ΤΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ

Ἡ πρωτοβουλία γιὰ τὴν ἵδρυση τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων ἀνήκει στὸ γνωστὸ ἐκπαιδευτικό, ἱδρυτὴ τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐκπαιδευτηρίου στὴν Ἀθήνα, παιδαγωγὸ καὶ συγγραφέα Γρηγόριο Παπαδόπουλο[29], ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὸ 1866 ἐσχεδίαζε[30] τὴν ἵδρυση συλλόγου μὲ

---

26. Γιὰ τὴν δραστηριότητα τοῦ Συλλόγου στὶς ἐπαρχίες αὐτὲς βλ. τὶς μελέτες τῆς Ἑλένης Μπελιᾶ: "Ἡ δραστηριότης τοῦ ἐν Ἀθήναις Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων ὑπὲρ τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Θράκης", *Ἀθηνᾶ*, τόμ. ΟΕ΄ (1974-1975), σσ. 85-94. Le Syllogue pour la propagation des lettres grecques et les écoles de Thrace", *Actes du IIème Congrès International des études du Sud-Est Européen*, τ. IV, Ἀθήνα 1978, σσ. 369-376. "Ἡ ἐκπαιδευτικὴ πολιτικὴ τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους πρὸς τὴ Μακεδονία καὶ ὁ Μακεδονικὸς Ἀγών", *Πρακτικὰ Συμποσίου "Ὁ Μακεδονικὸς Ἀγώνας"*, Θεσσαλονίκη 1987, σσ. 29-40. "Ἡ ἐκπαιδευτικὴ πολιτικὴ τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους πρὸς τὴν Θράκη, 1869-1910", *Πρακτικὰ Συμποσίου "Ἡ Ἱστορική, Ἀρχαιολογικὴ καὶ Λαογραφικὴ Ἔρευνα γιὰ τὴ Θράκη"*, Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 243-268· "La contribution du Syllogue pour la propagation des lettres grcques à l'encouragement de l'Hellénisme de Macédoine, 1869-1886", *Ἑλληνικὲς Ἀνακοινώσεις στὸ ΣΤ΄ Συνέδριο Σπουδῶν Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης*. Ἔκδ. Ἑλληνικῆς Ἐπιτροπῆς Σπουδῶν Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης, Ἀθήνα 1990, σσ. 277-286. Ἐκπαίδευση καὶ ἀλυτρωτικὴ πολιτική. Ἡ περίπτωση τῆς Θράκης, 1856-1912, *ὅ.π.*, σσ. 51- 58, 100- 107.

27. Γιὰ τὴν δραστηριότητα τῆς Ἐπιτροπῆς αὐτῆς στὴν Θράκη βλ. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ἐκπαίδευση καὶ ἀλυτρωτικὴ πολιτική. Ἡ περίπτωση τῆς Θράκης, 1856-1912, *ὅ.π.*, σσ. 107-112.

28. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ἐκπαίδευση καὶ ἀλυτρωτικὴ πολιτική. Ἡ περίπτωση τῆς Θράκης, 1856-1912, *ὅ.π.*, σ. 106.

29. Βιογραφικὰ γιὰ τὸν Γρηγ. Παπαδόπουλο (Θεσσαλονίκη 1819 - Ἀθήνα 1873) ἀπὸ τὸ μαθητή του Διον. Στεφάνου βλ. εἰς Ἡ δρᾶσις τοῦ ἐν Ἀθήναις Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, *ὅ.π.*, σσ. 13-26.

30. Τὴ μαρτυρία ὅτι ἡ ἵδρυση τοῦ Συλλόγου εἶχε σχεδιασθῆ ἤδη ἀπὸ τὸ 1866 βλ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ὁ Γρηγόριος Παπαδόπουλος

Ὁ Κωνσταντῖνος Δ. Παπαρρηγόπουλος

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἀποστολὴ τὴν διάδοση τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων καὶ τὴν καλλιέργεια τῆς ἑλληνικῆς ἐθνικῆς ἰδέας στὴ Μακεδονία καὶ τὴν Θράκη. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι τὴν πρωτοβουλία αὐτὴ τοῦ Γρηγ. Παπαδοπούλου ὑπεστήριξαν ἀμέσως ἔγκριτα μέλη τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας μὲ ἐκπαιδευτικὰ ἐνδιαφέροντα καὶ ἰδιαίτερη εὐαισθησία γιὰ τὴν τύχη τῶν ἐθνικῶν θεμάτων, ὅπως οἱ Γ. Βασιλείου, Κωνστ. Δόσιος, Κωνστ. Κωστῆς, Παῦλος Λάμπρος, Νικ. Μαυροκορδᾶτος, Λέων Μελᾶς, Κωνστ. Μουρούζης, Ἰω. Πανταζίδης, Κωνστ. Παπαρρηγόπουλος, Μ. Ρενιέρης, Π. Ρομπότης, Ἀ. Γ. Σοῦτζος, Χαρίλ. Τρικούπης, οἱ ὁποῖοι καὶ ἀπετέλεσαν τὸν ἱδρυτικὸ πυρῆνα τοῦ Συλλόγου[31]. Μερικὰ ἀπὸ τὰ μέλη αὐτὰ ἀπήρτησαν καὶ τὸ πρῶτο Διοικητικὸ Συμβουλίου τοῦ Συλλόγου, τὸ ὁποῖο συγκροτήθηκε ὡς ἑξῆς: Ἀ. Γ. Σοῦτζος (Πρόεδρος, 1869-1871), Γ. Βασιλείου (Ἀντιπρόεδρος, 1869-1885), Γρηγ. Παπαδόπουλος (Γραμματέας, 1869-1873), Π. Λάμπρος (Ταμίας, 1869-1887), Κωνστ. Δόσιος, Κωνστ. Κωστῆς, Κωνστ. Παπαρρηγόπουλος, Μ. Ρενιέρης, Π. Ρομπότης (Μέλη)[32]. Στὴ συνέχεια καὶ κατὰ τὴν περίοδο ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ πρόεδροι τοῦ Συλλόγου διετέλεσαν ὁ Νικ. Μαυροκορδᾶτος (1871-1882) καὶ ὁ Κωνστ. Παπαρρηγόπουλος (1882-1887), ἀντιπρόεδρος ὁ Ἀλέξ. Πασπάτης (1885-1890), γραμματέας ὁ Ἰω. Πανταζίδης, (1873-1891)[33].

Στὸν ἱδρυτικὸ Διοργανισμό[34] του ὁ σκοπὸς τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων διαγράφεται ὡς ἑξῆς:

> Βαθμηδὸν καὶ ἀναλόγως πρὸς τοὺς πόρους αὐτοῦ ὁ σύλλογος θέλει τείνει εἰς ἐπίτευξιν τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ διὰ τῆς συστάσεως σχολείων ἀρρένων καὶ θηλέων καὶ διὰ τῆς ἐν αὐτοῖς εἰσαγωγῆς καὶ διαδόσεως τῆς στοιχειώδους παιδείας καὶ τῶν καταλληλοτέρων μεθόδων διδασκαλίας, διὰ τῆς παρασκευῆς καὶ διαδόσεως χρησίμων συγγραμμάτων καὶ δι' ἄλλων προσφόρων μέσων...

εἰς Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων Σύλλογος. Ἔκθεσις τῶν πεπραγμένων ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτοῦ μέχρι τοῦδε 17 Ἀπριλίου 1869-31 Δεκεμβρίου 1871, Ἀθήνα 1872, σ. 3.

31. Τὰ ἄλλα ἱδρυτικὰ μέλη τοῦ Συλλόγου ἦσαν: Μιχ. Ἀντωνόπουλος, Μιλτ. Βενιζέλος, Γ. Γεράκης, Παν. Γιαννόπουλος, Παῦλος Διομήδης, Λέανδρος Δόσιος, Π. Ζάνος, Π. Ζωγράφος, Π. Θεολόγος, Εὐθ. Κεχαγιᾶς, Γ. Κωνσταντινίδης, Κυρ. Λαμπρύλος, Πέτρος Λογοθέτης, Κυρ Μυλωνᾶς, Δημ. Ὀρφανίδης, Π. Παπαρρηγόπουλος, Ἀλέξ. Ρίζος Ραγκαβῆς, Ἰω. Σκαλτσούνης, Ἀλέξ. Σοῦτζος, Γρηγ. Ὑψηλάντης. Βλ. Ἡ δρᾶσις τοῦ ἐν Ἀθήναις Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, *ὅ.π.*, σ. 57.

32. Διοργανισμὸς τοῦ πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων Συλλόγου, Ἀθήνα 1869. Βλ. Ἡ δρᾶσις τοῦ ἐν Ἀθήναις Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, *ὅ.π.*, σ. 57.

33. Βλ. Ἡ δρᾶσις τοῦ ἐν Ἀθήναις Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, *ὅ.π.*, σσ. 61-62.

34. Ἡ δρᾶσις τοῦ ἐν Ἀθήναις Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, *ὅ.π.* σ. 55.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ἅμα τὰ μέσα τοῦ συλλόγου ἐπαρκέσωσι, θέλει ἀναλάβει τὴν δημοσίευσιν καὶ ἐπιστασίαν περιοδικοῦ συγγράμματος περιέχοντος διατριβὰς καὶ ἐκθέσεις συμφώνους πρὸς τὸν προορισμὸν τοῦ συλλόγου.

Ὁ Σύλλογος δηλαδὴ ἑστίασε τὸ ἐνδιαφέρον του στὰ ἑξῆς σημεῖα: εὐρεῖα διάδοση τῆς στοιχειώδους ἐκπαιδεύσεως, ἐκσυγχρονισμὸς τῶν μεθόδων διδασκαλίας, ἐκδόσεις βιβλίων. Γιὰ προφανεῖς λόγους, στὸ Ἱδρυτικὸ τοῦ Συλλόγου δὲν μνημονεύεται ἡ ἐθνικὴ σκοπιμότητα ἡ ὁποία ἐπέβαλε τὴν ἵδρυσή του, οὔτε ἡ ἐθνικὴ διάσταση τῶν στόχων του, στοιχεῖα τὰ ὁποῖα ὑπονοοῦνται ἢ ὑποδηλώνονται στὴν ἀλληλογραφία του.

Ἡ ἵδρυση καὶ ἡ φιλεκπαιδευτικὴ δραστηριότητα τοῦ Συλλόγου εἶχε μεγάλη ἀπήχηση στὸν Ἑλληνισμό· σὲ πολλὲς πόλεις τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους καὶ στὶς κοινότητες τοῦ ὑποδούλου καὶ τοῦ ἀποδήμου Ἑλληνισμοῦ καταγράφονται μέλη του, μεταξὺ τῶν ὁποίων πολλὰ συμπαραστάθηκαν στὸ ἔργο τοῦ Συλλόγου καὶ τὸ ἐνίσχυσαν μὲ δωρεὲς καὶ κληροδοτήματα[35].

Ο ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΚΑΙ Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ

Ἡ ἵδρυση τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων σηματοδοτεῖ τὶς προσπάθειες γιὰ τὸν ἐκσυγχρονισμὸ τῆς ἐκπαιδεύσεως στὸ ἑλληνικὸ κράτος, ἰδίως τῆς πρωτοβάθμιας. Οἱ πρωτοβουλίες καὶ οἱ παρεμβάσεις τοῦ Συλλόγου στὴν ἐκπαίδευση εἶχαν βασικὸ στόχο τὸν ἐκσυγχρονισμό της στὰ ἀκόλουθα κύρια σημεῖα: ἐπαναπροσανατολισμὸς τοῦ περιεχομένου σπουδῶν τῆς κατωτέρας καὶ μέσης ἐκπαιδεύσεως· γλῶσσα καὶ περιεχόμενο τῶν διδακτικῶν βιβλίων· μέθοδοι διδασκαλίας· ἐκπαίδευση δασκάλων. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ὁ Σύλλογος ἐκινήθηκε ὡς ἑξῆς: κατέγραψε τὰ προβλήματα καὶ τὶς δυσλειτουργίες τῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ ἀνεζήτησε τρόπους γιὰ τὴ βελτίωσή της, ὠργάνωσε ἕνα πρόγραμμα ἐκδόσεως διδακτικῶν καὶ μορφωτικῶν βιβλίων, καὶ ἐποπτικῶν μέσων διδασκαλίας, ἐχορήγησε ὑποτροφίες μετεκπαιδεύσεως δασκάλων, καὶ τέλος ὠργάνωσε ἕνα πρότυπο σχολεῖο πρώτης ἐκπαιδευτικῆς βαθμίδας.

Ἡ πρώτη παρέμβαση τοῦ Συλλόγου στὰ ἐκπαιδευτικὰ πράγματα ἔγινε ἀμέσως μετὰ τὴν ἵδρυσή του, τὸ 1869. Τότε ὁ Σύλλογος εἰσῆλθε στὴ συζή-

35. Μέλη τοῦ Συλλόγου καταγράφονται στὴν Ἀθήνα, στὸν Πειραιᾶ, στὴ Λαμία, τὴν Χαλκίδα, τὴν Πάτρα, τὴ Σῦρο, τὴ Νάξο, τὴν Κέρκυρα, τὴν Κεφαλονιὰ καὶ τὴ Ζάκυνθο, στὸ Βόλο, στὴν Θεσσαλονίκη, στὶς Σέρρες, στὴν Κωνσταντινούπολη, τὴ Σμύρνη, τὴν Προύσσα, τὴν Φιλιππούπολη, τὴν Χίο, στὸ Βουκουρέστι, στὴ Βραΐλα, τὴν Τεργέστη, τὴ Βενετία, στὸ Παρίσι, στὴ Μασσαλία, στὸ Λονδῖνο, στὴν Καλκούτα. Βλ. Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων Σύλλογος. Ἔκθεσις τῶν πεπραγμένων ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτοῦ μέχρι τοῦδε 17 Ἀπριλίου 1869-31 Δεκεμβρίου 1871, *ὅ.π.*, σ. 5.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τηση γιὰ τὸν ἐκσυγχρονισμὸ τῆς ἐκπαιδεύσεως μὲ τὴν προκήρυξη δύο διαγωνισμῶν μὲ θέματα τὴν κατάσταση στὴν πρωτοβάθμια καὶ τὴ μέση ἐκπαίδευση καὶ τὰ μέσα γιὰ τὴ βελτίωσή της[36], καὶ τὴν διδασκαλία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ τὰ σχολικὰ βιβλία[37].

Ὁ πρῶτος διαγωνισμὸς ἀπέβη ἄγονος· ὅμως τρία χρόνια ἀργότερα, τὸ 1872, ἐδημοσιεύθηκε ἡ ἔκθεση[38] τῆς Ἐπιτροπείας[39] τοῦ διαγωνισμοῦ, τῆς ὁποίας τὰ παρεχόμενα στοιχεῖα εἶναι πολὺ ἐνδιαφέροντα. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ στὴν κατάσταση τῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ στὰ μέσα γιὰ τὴ βελτίωσή της, κοινὴ συνισταμένη τῶν ἀπόψεων ὅτὰ ὑποβληθέντα πέντε χειρόγραφα τῶν διαγωνισθέντων εἶναι ὅτι: Δὲν ἐφαρμόσθηκε στὴ βάση του ὁ Νόμος τοῦ 1834 γιὰ τὴν ἐκπαίδευση. Παρὰ τὴν αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν σχολείων, ἐμειώθηκε τὸ

---

36. Πρόγραμμα διαγωνισμοῦ περὶ τῆς ἐν Ἑλλάδι παιδείας. Ὁ πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων Σύλλογος, 5 Σεπτ. 1869. "Ποῖαι αἱ ἐλλείψεις τῆς κατωτέρας καὶ μέσης δημοσίας παιδείας ἐν Ἑλλάδι; πόθεν ἑκάστη αὐτῶν προέρχεται, ἂν ἐκ τῶν νόμων, ἐκ τῆς ἐφαρμογῆς ἢ ἄλλων λόγων; ποῖα τὰ ἄμεσα καὶ ἔμμεσα ἀποτελέσματα τῶν ἐλλείψεων τούτων εἰς τὴν διανοητικὴν ἀνάπτυξιν καὶ εἰς τὴν ἠθικὴν διάπλασιν τῆς νεολαίας; καὶ τίς ἡ ἐπιρροὴ ἀμφοτέρων ἐπὶ τῆς καταστάσεως τῆς κοινωνίας; τέλος ποῖα τὰ καταλληλότερα θεραπευτικὰ μέσα;" Βλ. Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων Σύλλογος. Ἔκθεσις τῶν πεπραγμένων ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτοῦ μέχρι τοῦδε 17 Ἀπριλίου 1869-31 Δεκεμβρίου 1871, *ὅ.π.*, σσ. 65-69. Βλ. καὶ Ὁ πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων Σύλλογος πρὸς τοὺς ἀδελφοὺς συλλόγους, τοὺς εὐεργέτας καὶ συνδρομητὰς αὐτοῦ, μονόφυλλο, 1 Φεβρ. 1874.

37. Πρόγραμμα διαγωνισμοῦ περὶ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, 15 Σεπτ. 1869. "α. Ποῖος πρέπει νὰ εἶναι ὁ σκοπὸς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ἐν τοῖς δημοτικοῖς σχολείοις, ποῖα τὰ ἐκ τῆς διδασκαλίας ταύτης, καὶ πῶς δύναται νὰ ἐπιτευχθῇ ταχύτερον καὶ τελειότερον. β. Τίνα τὰ αἴτια δι' ἃ ἡ σπουδὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης εἰς τὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα καὶ εἰς τὰ γυμνάσια ἀποβαίνει συνήθως παρ' ἡμῖν ἀτελὴς ὡς πρὸς τὸ μέτρον τῆς γνώσεως, ἣν ὀφείλουσι ν' ἀποκτήσωσιν οἱ μαθηταὶ εἰς ἕκαστον τῶν παιδευτηρίων τούτων. Τίνες αἱ βελτιώσεις ὅσαι ἀπαιτεῖται νὰ γίνωσι περὶ τὰ διδακτικὰ βιβλία, τὴν μέθοδον τῆς διδασκαλίας, τὴν προπαρασκευὴν διδασκάλων καὶ καθηγητῶν, τὴν ἐποπτείαν αὐτῶν καὶ τὰ τοιαῦτα, ἵνα καταστῇ ὅσον ἔνεστι τελειοτέρα καὶ ταχυτέρα ἡ ἐκμάθησις τῆς γλώσσης, καθ' ἑκάστην τῶν προειρημένων βαθμίδων τῆς δημοσίας ἐκπαιδεύσεως". Ἐδημοσιεύθηκε στὴν *Πανδώρα*, τόμ. Κ΄, ἀρ. 464, 15.7.1869, σσ. 179-181. Βλ. Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων Σύλλογος. Ἔκθεσις τῶν πεπραγμένων ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτοῦ μέχρι τοῦδε 17 Ἀπριλίου 1869-31 Δεκεμβρίου 1871, *ὅ.π.*, σσ. 61-64. Βλ. καὶ Ὁ πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων Σύλλογος πρὸς τοὺς ἀδελφοὺς συλλόγους, τοὺς εὐεργέτας καὶ συνδρομητὰς αὐτοῦ, μονόφυλλο, 1 Φεβρ. 1874.

38. *Περὶ κατωτέρας καὶ μέσης παιδείας ἐν Ἑλλάδι ἢ ὁ ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου διαγωνισμός: Ἔκθεσις τῆς ἀγωνοδίκου ἐπιτροπείας, ἀναγνωσθεῖσα ἐν τῷ πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων Συλλόγῳ*, Ἀθήνα 1872.

39. Μέλη τῆς Ἐπιτροπείας ὁ ἀρχιμανδρίτης Σ. Κολιάτσος καὶ οἱ Δημ. Μαυροκορδᾶτος, Λ. Μελᾶς, Γρηγ. Παπαδόπουλος καὶ Κωνστ. Παπαρρηγόπουλος· βλ. Περὶ κατωτέρας καὶ μέσης παιδείας ἐν Ἑλλάδι, *ὅ.π.*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ποσοστὸ φοιτήσεως σὲ αὐτά, πρᾶγμα τὸ ὁποῖο ἀποδίδεται στὶς κακὲς συνθῆκες λειτουργίας τῶν σχολείων, στὴν ἐλλιπῆ κατάρτιση τῶν δασκάλων καὶ στὴ σχολαστικότητα τῆς μεθόδου διδασκαλίας. Ἡ κατεύθυνση τῶν σπουδῶν εἶναι μονοσήμαντη, μὲ ἀποκλειστικὸ τελικὸ σκοπὸ τὸ Πανεπιστήμιο. Παρατηρεῖται ἀπροθυμία τῶν δήμων νὰ ἀνταποκριθοῦν στὶς ὑποχρεώσεις τους. Τὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὶς ἐπιλογὲς τῶν ἑκάστοτε κυβερνήσεων.

Στὴν ἴδια ἔκθεση διατυπώθηκαν πολὺ ἐνδιαφέρουσες ἀπόψεις[40] τοῦ Συλλόγου γιὰ τὴ βελτίωση τῆς ἐκπαιδεύσεως: Διεύρυνση τοῦ κύκλου τῶν μαθημάτων, διδασκαλία τῆς νεοελληνικῆς, κατάργηση τῆς ἐφαρμοζομένης ἀλληλοδιδακτικῆς μεθόδου διδασκαλίας καὶ καθιέρωση τῆς συνδιδακτικῆς μεθόδου, εἰσαγωγὴ τῆς διδασκαλίας παιδαγωγικῶν μαθημάτων, φωνητικῆς μουσικῆς καὶ γυμναστικῆς, ἀνέγερση νέων σχολικῶν κτιρίων, ὀργάνωση τῶν δημοτικῶν σχολείων κατὰ τὸ γερμανικὸ πρότυπο, ἐκπαίδευση τῶν δασκάλων καὶ βελτίωση τῆς θέσεώς τους, σύσταση εἰδικῆς ἐπιτροπῆς γιὰ τὰ διδακτικὰ βιβλία, σύσταση δημοτικῶν βιβλιοθηκῶν, ἔκδοση ὠφελίμων βιβλίων ποὺ νὰ ἀπευθύνονται σὲ εὐρὺ κοινό, ἵδρυση "συμπληρωματικῶν ἐκπαιδευτηρίων" γιὰ τὴ μετάδοση "γεωργικῶν καὶ βιομηχανικῶν γνώσεων".

> Τὸ ἡμέτερον σχολεῖον τῆς τε κατωτέρας καὶ τῆς μέσης παιδείας δύο ἔχει κύρια ἔν τε τῷ ὀργανισμῷ καὶ ἐν τῇ πράξει ἐλαττώματα. α) Δὲν εἶναι παιδαγωγικόν, τουτέστιν ἐργάζεται εἰς ἀνάπτυξιν τοῦ νοητικοῦ, οὐχὶ δὲ καὶ εἰς ἀνάπτυξιν τοῦ θυμικοῦ. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν ἐπιδιώκει τὴν μόρφωσιν τοῦ νοός, οὐχὶ δὲ καὶ τὴν μόρφωσιν τῆς καρδίας. β) Ἡ διδασκαλία, κατά τε τὸν ὀργανισμόν, κατὰ τὸ εἶδος καὶ κατὰ τὴν μέθοδον, δὲν εἶναι πάντοτε ἀνάλογος πρὸς τὸν σκοπόν, ὃν ἕκαστον σχολεῖον ἔχει ἢ πρέπει νὰ ἔχῃ ἐν τῷ συνόλῳ τῆς ἐθνικῆς παιδεύσεως, ἤγουν τὰ δημοτικὰ ἢ προκαταρκτικὰ σχολεῖα εἰσὶν ἢ οὐδὲν ἢ μόνον γραμματικά· τὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα ἀποτελοῦσι κακὰς τάξεις κακῶν γυμνασίων· τὰ γυμνάσια δὲν παρέχουσι πλήρη τὴν μέσην ἐκπαίδευσιν· τὰ δὲ σχολεῖα τῶν κορασίων εἰσὶν μᾶλλον ἀρρένων ἐκπαιδευτήρια...
>
> Βάσις πάσης παιδείας τοῦ ἔθνους εἶναι τὸ προκαταρκτικὸν σχολεῖον, ἤτοι ἡ κατωτέρα ἢ δημοτικὴ λεγομένη ἐκπαίδευσις... οἱ πολλοὶ ἔχουσι ἀνάγκην τῆς ἐν τῷ δημοτικῷ σχολείῳ παιδείας, πάντες δέον νὰ συμμετάσχωσιν αὐτῆς...
>
> Ἀλλ' ἔστωσαν τὰ δημοτικὰ ἡμῶν σχολεῖα πρὸ πάντων παιδαγωγικά, εἶτα δὲ καὶ ὡς οἷόν τε πραγματικά. Ἀνάγκη οἱ πολλοὶ νὰ γίνωσιν

40. Περὶ κατωτέρας καὶ μέσης παιδείας ἐν Ἑλλάδι, *ὅ.π.*, σσ. 73-86.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

> οὐχὶ σοφοί, οὐχὶ λογιώτατοι, ἀλλὰ χρηστοὶ καὶ χρήσιμοι πολῖται...
> Ὡς πρὸς τὴν γλῶσσαν, πάντες συμφωνοῦσιν ὅτι ἐν τοῖς δημοτικοῖς σχολείοις δὲν πρέπει νὰ διδάσκωνται γραμματικοὶ ἀπηρχαιωμένοι τύποι, ἀλλ᾽ ἡ ἀκριβὴς καὶ εὐχερὴς χρῆσις τῆς ζώσης καὶ εὐλήπτου καθομιλουμένης.
> Περὶ μὲν τῶν ἑλληνικῶν σχολείων... δὲν μένει εἰμὴ ἡ ἔκφρασις τῆς εὐχῆς νὰ ἴδωμεν κατὰ μικρὸν τινὰ μὲν αὐτῶν, πρακτικωτέραν λαβόντα μορφήν, νὰ συγχωνευθοῦν ἐν τῇ τελειοτέρᾳ δημοτικῇ ἐκπαιδεύσει...
> Ὅταν ἡ δημοτικὴ ἐκπαίδευσις, ἀφ᾽ ἧς δέον νὰ ἀρχίσῃ ἡ τοῦ ἡμετέρου ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος μεταρρύθμισις, καταρτισθῇ τελεία κατὰ τὰς ἀξιώσεις τῶν καθ᾽ ἡμᾶς χρόνων, τὸ ἔργον τῆς βελτιώσεως τῶν ἡμετέρων γυμνασίων θέλει κατασταθῇ εὐχερέστερον, διότι οἱ μὲν πολλοί, ἀντὶ νὰ πληρῶσιν ἀνωφελῶς καὶ ἐπὶ ζημίᾳ αὐτῶν τὰς γυμνασιακὰς τάξεις, θέλουσιν εὑρίσκει ἐν τοῖς δημοτικοῖς σχολείοις τροφὴν πνευματικήν, ἱκανὴν καὶ μᾶλλον ἁρμόζουσαν πρὸς τὸν μέλλοντα αὐτῶν βίον...
> Ἡ ἐν Ἀθήναις ἢ ἀλλαχοῦ ἵδρυσις εἰ δυνατὸν ἑνὸς σχολείου ἰσοβάθμου μὲν γυμνασίῳ, ὠργανισμένου δὲ πρὸς ἰδιαιτέραν διδασκαλίαν τῶν φυσικῶν καὶ μαθηματικῶν γνώσεων ἰδίως εἰς τὰς τέχνας καὶ τὴν βιομηχανίαν, κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν γερμανικῶν πραγματικῶν ἢ προτεχνολογικῶν λεγομένων σχολείων (Realschulen), ἔσεται βεβαίως ὠφελιμωτάτη ἡμῖν, καθὸ συντελέσουσα εἰς τὴν ἐνίσχυσιν τῆς εὐτυχῶς ἤδη ἀρξαμένης ροπῆς πρὸς τὰ βιομηχανικὰ ἔργα...

Ἀπὸ τὶς προτάσεις αὐτὲς ἀνιχνεύεται ὁ προβληματισμὸς τοῦ Συλλόγου γιὰ τὴν ἐπανεξέταση τοῦ προσανατολισμοῦ τῶν σπουδῶν στὴν κατωτέρα καὶ τὴ μέση ἐκπαίδευση καὶ τὸν ἐκσυγχρονισμὸ τῶν μεθόδων διδασκαλίας, γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τῶν θηλέων[41] καὶ τὴν ὀργάνωση ἐπαγγελματικῆς ἐκπαιδεύσεως, ἀντικείμενα τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦσαν ζητούμενο τῆς ἐποχῆς καὶ συνδέονταν μὲ τὴν καθολικὴ ἐκπαίδευση καὶ τὴν διεύρυνση τοῦ περιεχομένου της[42]. Ἂς σημειωθῇ ὅτι ἀνάλογος ἦταν καὶ ὁ προβληματισμὸς τοῦ

41. Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Ἡ Μέση Ἐκπαίδευση τῶν κοριτσιῶν στὴν Ἑλλάδα (1830-1893,)*, Ἀθήνα 1986. Ἑλένη Φουρναράκη, *Ἐκπαίδευση καὶ ἀγωγὴ τῶν κοριτσιῶν. Ἑλληνικοὶ προβληματισμοὶ (1830-1910)*, Ἀθήνα 1987.

42. Ὁ σχετικὸς προβληματισμὸς ἀπαντᾶ στὴν ἀρθρογραφία τῶν περιοδικῶν τῆς ἐποχῆς *Πανδώρα*, *Ἐφημερὶς τῶν Φιλομαθῶν*, *Ἑστία*, ἢ στὶς ἐπιλογὲς ἢ στοὺς ἱδρυτικοὺς σκοποὺς συλλόγων. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω ἐν προκειμένῳ τὴν ἵδρυση τὸ 1872 ἀπὸ τὸν Φιλολογικὸ Σύλλογο "Παρνασσὸς" τῆς Σχολῆς Ἀπόρων Παίδων (βλ. Κ. Βοβολίνης, Τὸ Χρονικὸν τοῦ "Παρνασσοῦ" (1865-1950), *ὅ.π.*, σσ. 65-67. Μαρία Κορασίδου, *Οἱ ἄθλιοι*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Διδασκαλικοῦ Συλλόγου[43], ὁ ὁποῖος ἱδρύθηκε στὴν Ἀθήνα τὸ 1873 καὶ ἦλθε ἐπίκουρος στὸ ἔργο τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων. Στοὺς σκοποὺς τοῦ Συλλόγου αὐτοῦ ἐντάσσονται ἡ βελτίωση τῆς κατωτέρας καὶ τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως, ἡ ἵδρυση Διδασκαλείου, ἡ ἔκδοση διδακτικῶν καὶ παιδαγωγικῶν βιβλίων.

1. ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ ΚΑΙ ΕΠΟΠΤΙΚΩΝ ΠΙΝΑΚΩΝ

Ἀπὸ τὰ πρῶτα μελήματα τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ὑπῆρξε τὸ ζήτημα τῶν διδακτικῶν βιβλίων. Τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1869, μερικοὺς μῆνες μετὰ τὴν ἵδρυσή του, ὁ Σύλλογος προκήρυξε, ὅπως ἀναφέρθηκε ἤδη, διαγωνισμὸ γιὰ τὴ σύνταξη διδακτικῶν βιβλίων, παραλλήλως δὲ ἐγκαινίασε τὴν ἔκδοση βιβλίων καὶ πινάκων ἱστορίας καὶ γεωγραφίας[44].

Ἡ φιλοσοφία ποὺ διέπει τὶς ἐνέργειες αὐτὲς τοῦ Συλλόγου ἀναλύεται στὸν πρῶτο ἀπολογισμὸ[45] τοῦ ἔργου του γιὰ τὸ διάστημα 1869-1871:

> Μετὰ τὴν σύστασιν σχολείων καὶ τὴν προμήθειαν διδασκάλων, ἀνάγκη ἦτο νὰ στρέψωμεν τὴν προσοχὴν εἰς τὰ κυριώτατα τῶν ὀργάνων τῆς διδασκαλίας, εἰς τὸν ἐπιούσιον ἄρτον τοῦ λαοῦ, τὰ βιβλία. Γνωστὴ δὲ εἶναι ἡ παρ' ἡμῖν ἐπικρατοῦσα ἔλλειψις διδακτικῶν βιβλίων πρὸς τὸν ὑψηλὸν τῆς ἐκπαιδεύσεως σκοπὸν προσηρμοσμένων. Ἐξ ἀρχῆς λοιπὸν προεθέμεθα, συναγαγόντες τὰ δοκιμώτατα τῶν ἐν τῇ ἑσπερίᾳ Εὐρώπῃ εἰς τὴν στοιχειώδη καὶ τὴν τοῦ λαοῦ παίδευσιν ἀναφερομένων βιβλίων, ἔτι δὲ καὶ πάντα τὰ παρ' ἡμῖν καὶ ἀλλαχοῦ ἑλληνιστὶ ἐκδεδομένα, ταῦτα μὲν νὰ ἀναθεωρήσωμεν καὶ διασκευάσωμεν τὰ ἐπιδεκτικὰ βελτιώσεως, ἐκεῖνα δὲ ὡς ὑπο-

---

των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα το 19ο αιώνα, Ἀθήνα 1995, σσ. 153-170) καὶ τὴν ἵδρυση, τὸ ἴδιο ἔτος, τοῦ Συλλόγου Κυριῶν ὑπὲρ τῆς Γυναικείας Παιδεύσεως (βλ. *Ὁ ὑπὲρ τῆς Γυναικείας Παιδεύσεως Σύλλογος Κυριῶν*, Ἀθήνα 1872).

43. Βλ. *Πρακτικὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ Διδασκαλικοῦ Συλλόγου τοῦ ἔτους 1875-1876*, Ἀθήνα 1877, καὶ "Πρακτικὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ Διδασκαλικοῦ Συλλόγου τῶν ἐτῶν 1879-1881", *Πλάτων*, τχ. ΙΑ΄-ΙΒ΄ (1881), σσ. 407-414.

44. Τὴν ἐκδοτικὴ εὐθύνη εἶχε Ἐπιτροπὴ ἀπὸ τοὺς Λ. Μελᾶ, Κωνστ. Παπαρρηγόπουλο, Γρηγ. Παπαδόπουλο καὶ Ἰω. Πανταζίδη. Βλ. Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων Σύλλογος. Ἔκθεσις τῶν πεπραγμένων ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτοῦ μέχρι τοῦδε 17 Ἀπριλίου 1869-31 Δεκεμβρίου 1871, *ὅ.π.*, σ. 48.

45. Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων Σύλλογος. Ἔκθεσις τῶν πεπραγμένων ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτοῦ μέχρι τοῦδε 17 Ἀπριλίου 1869-31 Δεκεμβρίου 1871, *ὅ.π.*, σσ. 44-46. Ἐτήσιοι ἀπολογισμοὶ τοῦ ἔργου τοῦ Συλλόγου ἐδημοσιεύθηκαν συστηματικὰ ἀπὸ τὸ 1871 μέχρι καὶ τὸ 1878.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

γραμμὸν τιθέμενοι πρὸς τὰς καθ' ἡμᾶς ἀνάγκας ν' ἁρμόσωμεν ὅσα κριθῶσιν ἀναγκαῖα. Τέλος ἄλλα μὲν διὰ διαγωνισμοῦ ποριζόμενοι, ἄλλων δὲ τὴν σύνταξιν εἰς ἄνδρας καλῶς πρὸς τοῦτο παρεσκευασμένους ἀνατιθέμενοι, ἐπὶ πᾶσι δὲ εἰς ἐνιαῖον τι σύστημα γνώσεων καὶ διδασκαλίας ἀποβλέποντες, νὰ καταρτίσωμέν ποτε ὁπωσοῦν πλήρη σειρὰν διδακτικῶν καὶ συντελεστικῶν βιβλίων καὶ ἐκδώσωμεν αὐτά, δαπάνῃ τοῦ Συλλόγου, εἰς χρῆσιν τῶν ὑπ' αὐτοῦ ἱδρυομένων σχολείων, τοῦ λαοῦ καὶ τῶν κοινοτήτων, ὅσαι ἐπιθυμοῦσι τοὺς ἡμετέρους νὰ ἐπωφεληθῶσι μόχθους.

Ἀπὸ τὸν ἀπολογισμὸ αὐτὸ προφανὴς εἶναι ὁ στόχος τοῦ Συλλόγου· πρόκειται γιὰ τὴν ἔκδοση καὶ τὴν δημιουργία σειρᾶς: α. Βιβλίων διδακτικῶν, ποὺ θὰ ἀνταποκρίνονταν στὶς νέες ἐκπαιδευτικὲς ἀντιλήψεις καὶ στὶς ἀνάγκες τῆς ἐκπαιδεύσεως, καὶ θὰ ἐξασφάλιζαν τὸ ἐνιαῖο σύστημα διδασκαλίας. β. Βιβλίων "συντελεστικῶν", ὅπως ὀνομάζει τὰ βιβλία στοιχειωδῶν γνώσεων γιὰ τὴ μόρφωση τοῦ λαοῦ. Τὸ τελευταῖο ἐπραγματοποιήθηκε τριάντα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1899, ἀπὸ τὸν Σύλλογο πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων, τὸν ὁποῖο ἵδρυσε ὁ Δημ. Βικέλας[46].

Κατὰ τὸ διάστημα 1869-1886 ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἐξέδωσε 30 βιβλία: 12 διδακτικά (ἀλφαβητάρια, Γραμματική, Ἱστορία, Γεωγραφία, Ἱερὰ Ἱστορία, Ἀριθμητική) καὶ 2 ὁδηγοὺς διδασκαλίας, καὶ 16 "συντελεστικά" βιβλία (7 παιδαγωγικοῦ περιεχομένου καὶ 7 ἐγκυκλοπαιδικοῦ, καὶ 2 διηγήματα)[47]. Τὰ βιβλία αὐτὰ ἐκδόθηκαν σὲ πολλὲς χιλιάδες ἀντίτυπα[48], μερικὰ δὲ ἀπὸ αὐτὰ εἶχαν πολλὲς ἐκδόσεις. Ἂς σημειωθῆ ἐπίσης ὅτι κατὰ τὸ διάστημα 1877-1883 ὁ Σύλλογος ἐξέδωσε 6 πίνακες-χάρτες γιὰ τὰ μαθήματα Ἱστορίας καὶ Γεωγραφίας.

---

46. Ἑλένη Μπελιᾶ, *Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας 1899-1999*, Ἀθήνα 1999, σσ. 58-87.

47. Στὶς ἐκδόσεις ἂς προστεθῆ καὶ ἡ ἀναφερθεῖσα ἔκθεση τῆς ἐπιτροπῆς διαγωνισμοῦ γιὰ τὴν κατωτέρα καὶ μέση ἐκπαίδευση μὲ τίτλο *Περὶ κατωτέρας καὶ μέσης παιδείας ἐν Ἑλλάδι ἢ ὁ ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου διαγωνισμός* (ἔκδ. 1872).

48. Στὸν πρῶτο ἀπολογισμὸ τοῦ Συλλόγου γιὰ τὰ ἔτη 1869-1871 σημειώνεται ὅτι τὰ ἕως τότε βιβλία τοῦ Συλλόγου εἶχαν ἐκδοθῆ σὲ 48.500 ἀντίτυπα. Βλ. Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων Σύλλογος. Ἔκθεσις τῶν πεπραγμένων ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτοῦ μέχρι τοῦδε 17 Ἀπριλίου 1869-31 Δεκεμβρίου 1871, *ὅ.π.*, σ. 51.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Πίνακας βιβλίων ἐκδοθέντων ἀπὸ τὸν Σύλλογο

Ἀρ.	Συγγραφέας	Τίτλος	Ἔτος
1	Παπαδοπούλου, Ἀρσινόη	Ἡ ἀμοιβὴ τῆς τιμιότητος καὶ ἀληθὴς ἀγαθοεργία[49].	1869
2	Μελᾶς, Λέων	Χριστιανικαὶ δεήσεις μετὰ ᾀσμάτων πρὸς οἰκοδομὴν τῶν ἑλληνοπαίδων.	1870
3	Δήμιτσας, Μαργ.	Ἀρχαία Γεωγραφία τῆς Μακεδονίας. Μέρος Α΄ Χωρογραφία[50].	1870
4	Κωνσταντινίδης, Γ.	Ἀλφαβητάριον κατὰ νέαν μέθοδον[51].	1870
5	Κωνσταντινίδης, Γ.	Ἀναγνώστης.	1870
6	Χρηστομάνου, Αἰκατερίνη[52]	Εἰκόνες τοῦ παιδικοῦ βίου[53].	1870
7	Παπαρρηγόπουλος, Δημ.	Περὶ τῶν καθηκόντων τοῦ ἀνθρώπου ὡς χριστιανοῦ καὶ ὡς πολίτου.	1871
8	Πορσᾶτος, Ἰ.	Ἀγροτικὴ σοφία: Συνομιλία πάππου μὲ τοὺς ἐγγονοὺς αὐτοῦ... Βιβλίον ἀναγνωστικὸν πρὸς χρῆσιν τῶν δημοτικῶν σχολείων[54].	1871
9	Ἔννιγγ, Ἰούλιος	Ἐγχειρίδιον τῆς ὑγιεινῆς σωμασκίας κατὰ τὸ σύστημα του D. G. M. Schreber.	1871
10	Λάμπρος, Σπυρ.	Οἱ ἐκ μικρῶν τεχνιτῶν μεγάλοι ἄνδρες[55].	1872
11	Γεράκης, Γ.	Γραμματικὴ τῆς νέας Ἑλληνικῆς γλώσσης πρὸς χρῆσιν τῶν εἰς τὰ δημοτικὰ σχολεῖα φοιτώντων.	1873
12	Γεράκης, Γ.	Δ. Ν. Δαρβάρεως, Σοφίας Ἀπάνθισμα.	1873
13	Δήμιτσας, Μαργ.	Ἀρχαία Γεωγραφία τῆς Μακεδονίας. Μέρος Β΄ Τοπογραφία.	1873
14	Μηλιαράκης, Σπυρ.	Ἐγχειρίδιον Φυσικῆς Ἱστορίας[56].	1874

49. Μετάφραση ἀπὸ τὰ γαλλικά.
50. Τὸ ἴδιο ἔτος (1870) ἐκδόθηκε ἐπιτομὴ τοῦ βιβλίου γιὰ τὰ "ἑλληνικὰ" σχολεῖα.
51. Ἐπανέκδοση τὸ 1873. καὶ τὸ 1876.
52. Κατόπιν Αἰκατερίνη Λασκαρίδου.
53. Διασκευή· ἐπανέκδοση τὸ 1876 καὶ τὸ 1885.
54. Μετάφραση ἀπὸ τὰ γαλλικά.
55. Μετάφραση, διασκευὴ ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Ant. de Saint Gervais.
56. Μετάφραση ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Karl Coppe.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Πίνακας βιβλίων ἐκδοθέντων ἀπὸ τὸν Σύλλογο

15	Παπαρρηγόπουλος, Κωνστ.	Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους.	1874
16	Μελᾶς, Λέων	Ἠθικαὶ ὁμιλίαι ἐπὶ τῶν Κυριακῶν Εὐαγγελίων.	1875
17	Ξανθόπουλος, Κ.	Ἡ διδασκαλία τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης ἐν τοῖς δημοτικοῖς καὶ ἑλληνικοῖς σχολείοις καὶ γυμνασίοις τῆς Ἑλλάδος.	1875
18	Σκορδέλης, Βλ.	Τὸ χωρίον τῆς Ροδόπης.	1875
19	Μωραΐτης, Σπυρ.	Ἐγχειρίδιον στοιχειωδῶν μαθημάτων[57].	1875
20	Ρώσης, Ζῆκος	Δημ. Δαρβάρεως, Χειραγωγία εἰς τὴν καλοκαγαθίαν[58].	1876
21	Καυταντζῆς, Ν.	Στοιχεῖα Φυσιολογίας[59].	1877
22	Πύργος, Ν.	Παιδαγωγικὴ ἀνόργανος γυμναστική.	1877
23	Πύργος, Ν.	Ἐγχειρίδιον Ἡμιοργανικῆς Γυμναστικῆς.	1877
24	Μωραΐτης, Σπυρ.	Ἐγχειρίδιον ἀναγνωσμάτων	1879
25	Μωραΐτης, Σπυρ.	Ἐγχειρίδιον ἀναγνωσμάτων	1880
26	Παπαγεωργίου, Γ.	Βίος τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου	1880
27	Μωραΐτης, Σπυρ.	Διδασκαλική, ἢ σύντομοι ὁδηγίαι περὶ τῆς νέας διδασκαλικῆς μεθόδου.	1880
28	Βικέλας, Δημ.	Λουκῆς Λάρας.	1881
29	Βράιλας Ἀρμένης, Π.	Φιλοθέου καὶ Εὐγενίου ἐπιστολαί, ἤτοι σύντομος περὶ ψυχῆς καὶ Θεοῦ διδασκαλία	1884
30	Μελᾶς, Λέων	Ὁ Γεροστάθης, ἢ ἀναμνήσεις ἐκ τῆς παιδικῆς μου ἡλικίας[60].	1884

57. Ἐπανέκδοση τὸ 1877
58. Διασκευή.
59. Μετάφραση ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ M. Foster.
60. Τὸ ἔργο ἐκδόθηκε σὲ τρία τεύχη: τὸ α΄ καὶ τὸ β΄ τὸ 1884, τὸ γ΄ τὸ 1892.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Πίνακες γεωγραφικοὶ καὶ ἱστορικοί

Ἀρ.	Συντάκτης	Τίτλος	Ἔτος
1	Κίπερτ, Ἐ.	Πίναξ τῶν δύο τῆς γῆς ἡμισφαιρίων.	1877
2	Κίπερτ, Ἐ.	Πίναξ τῆς Εὐρώπης.	1877
3	Κίπερτ, Ἐ.	Πίναξ τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὴν Ε΄ ἑκατονταετηρίδα.	1880
4	Κίπερτ, Ἐ.	Πίναξ τοῦ Μακεδονικοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἤτοι τῶν χωρῶν ὅσαι ἐξελληνίσθησαν διά τε τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καὶ τῶν διαδόχων αὐτοῦ.	1880
5	Χρυσοχόου, Μιχ.	Πίναξ τῆς Μεσημβρινῆς Ἠπείρου καὶ τῆς Θεσσαλίας.	1881
6	Κίπερτ, Ἐ.	Πίναξ τοῦ Μεσαιωνικοῦ [Βυζαντινοῦ] Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὴν 10ην ἑκατονταετηρίδα.	1883

Ἀπὸ τὴν ποιοτικὴ ἀνάλυση τῶν ἐκδόσεων αὐτῶν προκύπτει ὅτι ἡ σχετικὴ παρέμβαση τοῦ Συλλόγου στὴν πρώτη ἐκπαιδευτικὴ βαθμίδα εἶχε ἐπικεντρώσει τὸ ἐνδιαφέρον της στὰ ἑξῆς κύρια σημεῖα: 1. Χρήση τῆς νεοελληνικῆς γλώσσας στὰ διδακτικὰ βιβλία καὶ ἐγκυκλοπαιδικὸς χαρακτήρας τοῦ περιεχομένου τους. 2. Συνεπικουρία τῆς διδασκαλίας μὲ ἐποπτικοὺς πίνακες καὶ χάρτες. 3. Μέριμνα γιὰ τὴν ψυχοπαιδαγωγικὴ ἀνάπτυξη τῶν παιδιῶν. Περιεχόμενο τοῦ στόχου αὐτοῦ ἦταν ὁ προσανατολισμὸς τῆς πρώτης ἐκπαιδευτικῆς βαθμίδας σὲ πρακτικὰ σχήματα ποὺ θὰ διευκόλυναν τὴν διάδοση τῆς ἐκπαιδεύσεως ὄχι μόνον στὰ σχολεῖα τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, ἀλλά, καὶ κυρίως, στὰ σχολεῖα τῶν ὑποδούλων ἐπαρχιῶν, καὶ μάλιστα τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης, οἱ ὁποῖες ὑφίσταντο καὶ στὸν ἐκπαιδευτικὸ τομέα ἰσχυρὲς πιέσεις ἀπὸ ἄλλες ἐθνότητες. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ὁ Σύλλογος ἐξέδωσε 4 ἀλφαβητάρια καὶ 3 ἀκόμη βιβλία ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ χρησιμεύσουν ὡς ἀναγνωστικά, καὶ 2 βιβλία Γραμματικῆς καὶ διδασκαλίας τῆς νεοελληνικῆς, παραλλήλως δὲ ἔδωσε ἔμφαση στὰ μαθήματα τῆς Ἱστορίας καὶ τῆς Γεωγραφίας μὲ τὴν ἔκδοση 4 σχετικῶν βιβλίων καὶ 6 γεωγραφικῶν πινάκων μὲ ἐπίκεντρο ἐνδιαφέροντος τὴ Μακεδονία. Ἂς σημειωθῆ τέλος ἡ τάση γιὰ τὴν ἔκδοση βιβλίων πρακτικῶν γνώσεων καὶ ἐγκυκλοπαιδικοῦ περιεχομένου, τὰ ὁποῖα ἐνέχουν τὴν ἔννοια τοῦ ὠφελίμου.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Παραλλήλως πρὸς τὸ ἐκδοτικό του ἔργο, ὁ Σύλλογος ἐμερίμνησε γιὰ τὴν ὀργάνωση βιβλιοθηκῶν στὰ σχολεῖα τῶν ἑλληνικῶν κοινοτήτων στὶς ὑπόδουλες ἐπαρχίες, στὰ ὁποῖα ἀπέστελλε συστηματικὰ ὄχι μόνον τὰ βιβλία ποὺ ὁ ἴδιος ἐξέδιδε, ἀλλὰ καὶ ἄλλα βιβλία τὰ ὁποῖα ἔκρινε ὅτι μποροῦσαν νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὡς διδακτικά[61].

2. ΜΕΘΟΔΟΙ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ - ΚΑΤΑΡΤΙΣΗ ΔΑΣΚΑΛΩΝ

Ὅπως ἀναφέρεται στὸν πρῶτο ἀπολογισμὸ[62] τοῦ ἔργου τοῦ Συλλόγου, ἀπὸ τὶς προϋποθέσεις τὶς ὁποῖες εἶχε θέσει γιὰ τὸν ἐκσυγχρονισμὸ τῆς πρώτης ἐκπαιδευτικῆς βαθμίδας ἦταν ἡ ἐφαρμογὴ νέων μεθόδων διδασκαλίας μὲ περιεχόμενο παιδαγωγικό, καὶ ἡ ἵδρυση Διδασκαλείου γιὰ τὴν κατάρτιση δασκάλων στὶς νέες αὐτὲς μεθόδους.

> Ὁ Σύλλογος βουλόμενος ἵνα συντελέσῃ τὸ καθ' ἕκαστον εἰς τὴν θεραπείαν τῆς μεγίστης τῶν ἀναγκῶν τῆς παρ' ἡμῖν δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως, ἤτοι εἰς τὴν σύστασιν διδασκαλείου ἱκανοῦ νὰ μορφώνῃ διδασκάλους ἀξίους τῆς ἐντολῆς αὐτῶν καὶ τῆς προσδοκίας τῆς κοινωνίας, νὰ συμπράξῃ δ' οὕτω καὶ εἰς τὴν εἰσαγωγὴν τελειοτέρων μεθόδων διδασκαλίας, δι' ὧν ἤθελον ἀπαλλαχθῆ οἱ ἑλληνόπαιδες τοῦ ἀποκτηνοῦντος τὸν νοῦν αὐτῶν ἀλόγου μηχανισμοῦ, ἔκρινεν ὅτι πρῶτον πάντων ἔπρεπε νὰ φροντίσῃ περὶ τῆς παρασκευῆς διδασκάλων ἱκανῶν νὰ καταρτίσωσι τὴν ἐπὶ τούτῳ παίδευσιν τῶν μελλόντων δημοδιδασκάλων.

Ἂς σημειωθῆ ὅτι ἡ ἵδρυση Διδασκαλείου εἶχε ἀπασχολήσει τὸν Σύλλογο ἤδη ἀπὸ τὸ Μάιο τοῦ 1869, ὅταν ὑπέβαλε σχετικὴ πρόταση στὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας[63]. Τὸ ἴδιο ζήτημα ἐπανῆλθε καὶ στὴν ἔκθεση τῆς Ἐπι-

---

61. Στὴν κατηγορία αὐτὴ ἀνήκουν τὰ βιβλία: *Ἄσματα πρὸς χρῆσιν τῶν ἑλληνοπαίδων*, *Ἄσματα ἐκκλησιαστικά*, Σπυρ. Μηλιαράκη, *Μαθήματα ἐκ τῆς Φυσικῆς Ἱστορίας* (1878), Σπυρ. Μωραΐτη, *Ἀριθμητικὰ προβλήματα*, *Ἱερὰ Ἱστορία* (1881), Ἀ. Χούμη, *Παιδικὴ Βιβλιοθήκη πρὸς χρῆσιν τῶν δημοτικῶν σχολείων* (1879), Χαρισ. Πουλίου, *Ἀναγνωσματάριον κατὰ τὸ πρόγραμμα τοῦ ἐν τῷ προτύπῳ Δημοτικῷ σχολείῳ τοῦ Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης* (τρία τεύχη 1879, 1880, 1881), *Ἀναγνώσματα ἐκ τοῦ Ἡροδότου πρὸς χρῆσιν τῶν μαθητῶν τῶν δημοτικῶν σχολείων* (1881, 1886), Σ. Σακελλαροπούλου, *Στοιχειώδης Γεωγραφία καὶ Ὁδηγίαι διὰ τὸ μάθημα τῆς Γεωγραφίας*, Λ. Μελᾶ, *Ἐγχειρίδιον Παιδαγωγικόν*, *Ἐγκόλπιον Παιδαγωγικόν*, *Χριστοφόρος*, *Χριστιανικὰ ἀσμάτια*, Γ. Κεχαγιᾶ, *Πραγματογνωσία*.

62. Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων Σύλλογος. Ἔκθεσις τῶν πεπραγμένων ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτοῦ μέχρι τοῦδε 17 Ἀπριλίου 1869-31 Δεκεμβρίου 1871, *ὅ.π.*, σ. 93.

63. Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων σύλλογος. Ἔκθεσις τῶν κατὰ τὸ 1875 πεπραγμένων, *ὅ.π.*, σ. 106.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τροπῆς τοῦ διαγωνισμοῦ γιὰ τὴν κατάσταση καὶ τὰ μέσα βελτιώσεως τῆς κατωτέρας καὶ τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως, στὴν ὁποία ἐπισημαίνεται[64] ἐπίσης ἡ ἀνεπάρκεια τῆς ἐφαρμοζομένης στὰ δημοτικὰ σχολεῖα ἀλληλοδιδακτικῆς μεθόδου καὶ προτείνεται ἡ ἐφαρμογὴ τῆς συνδιδακτικῆς[65]:

> Ἀπεδείχθη ὅτι σύστημα μηχανικῆς ὅλης διδασκαλίας, ὡς εἶνε ἡ ἀλληλοδιδακτικὴ μέθοδος... οὔτε ἠθικῶς νὰ μορφώσῃ τοὺς μαθητάς, οὔτε τὰς διανοητικὰς αὐτῶν δυνάμεις νὰ διεγείρῃ καὶ ν' ἀναπτύξῃ δύναται... Τὰ μέλη τῆς ἐπιτροπείας εἰσὶ πεπεισμένα, ὅτι ἡ κακὴ τῶν δημοτικῶν μας σχολείων κατάστασις ὀφείλεται ἐν μέρει καὶ εἰς τὴν ἐν ἰσχύι μέθοδον, καὶ ὅτι συμφέρει καὶ εὔκολον εἶνε νὰ ἐγκαταλειφθῇ μὲν ὅσον τάχος ἡ ἀλληλοδιδακτική,... νὰ εἰσαχθῇ δὲ ἀντ' αὐτῆς ἡ μετὰ τῆς κατ' ἄτομον διδασκαλίας (méthode individuelle) συνδυαζομένη συνδιδακτική (méthode simultanée).

Ἕνα χρόνο μετὰ τὴν ἵδρυσή του ὁ Σύλλογος εἶχε ἑδραιώσει τὴν πεποίθηση ὅτι ἡ ὑλοποίηση τοῦ προγράμματός του ἀπαιτοῦσε τὴ λειτουργία Διδασκαλείου γιὰ τὴν κατάρτιση δασκάλων στὶς νέες παιδαγωγικὲς μεθόδους. Ἡ πεποίθηση αὐτή, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀπὸ τὸ 1864 εἶχε ἀνασταλῆ ἡ λειτουργία τοῦ Διδασκαλείου ἀρρένων[66] ποὺ εἶχε ἱδρυθῆ τὸ 1834, ἐλειτουργοῦσαν δὲ μόνον τὰ διδασκαλεῖα θηλέων τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας[67], ὤθησε τὸ Σύλλογο νὰ ἀντιμετωπίση τὸ ζήτημα μὲ τὴν καθιέρωση τοῦ θεσμοῦ ὑποτροφιῶν γιὰ ἐκπαίδευση δασκάλων στὸ ἐξωτερικό. Ἔτσι, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1870 ὁ Σύλλογος προκήρυξε διαγωνισμό[68] γιὰ τὴν ἐπιλογὴ ὑποτρόφων, οἱ ὁποῖοι θὰ ἀπεστέλλοντο στὴ Γερμανία γιὰ νὰ διδαχθοῦν τὶς τελειότερες μεθόδους διδακτικῆς καὶ παιδαγωγικῆς.

Ἡ ἐπιλογὴ τῆς Γερμανίας δὲν ἦταν βέβαια τυχαία καὶ δὲν ὀφείλεται μόνον στὴν ἀπήχηση ποὺ εἶχε σὲ ὁλόκληρη τὴν Εὐρώπη τὸ γερμανικὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα, τὸ ὁποῖο σημειωτέον ἀπέρριπτε τὴν ἀλληλοδιδακτική.

---

64. Περὶ κατωτέρας καὶ μέσης παιδείας ἐν Ἑλλάδι, *ὅ.π.*, σσ. 41-42.

65. Γιὰ τὴ μέθοδο αὐτὴ βλ. Λυδία Παπαδάκη, *Η ἀλληλοδιδακτική μέθοδος διδασκαλίας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Ἀθήνα 1992.

66. Βλ. Χρ. Λέφας, *Ἱστορία τῆς ἐκπαιδείσεως*, Ἀθήνα 1942, σ. 217.

67. Βλ. *Ἡ ἐν Ἀθήναις Φιλεκπαιδευτικὴ Ἑταιρεία. Ἀρσάκεια - Τοσίτσεια σχολεῖα, 1836-1996 ἑκατὸν ἑξήντα χρόνια παιδείας*, Ἀθήνα 1996, σσ. 211-230.

68. Τὴν Ἐπιτροπὴ τοῦ διαγωνισμοῦ ἀπετέλεσαν οἱ καθηγητὲς τοῦ Πανεπιστημίου Εὐθ. Καστόρχης καὶ Β. Λάκωνας, οἱ καθηγητὲς τοῦ γυμνασίου Ἀ. Ἀντωνιάδης καὶ Κ. Μυλωνᾶς, καὶ τὰ μέλη τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου του Συλλόγου Ἰω. Πανταζίδης, Γρηγ. Παπαδόπουλος καὶ Κωνστ. Παπαρρηγόπουλος· βλ. Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων Σύλλογος. Ἔκθεσις τῶν πεπραγμένων ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτοῦ μέχρι τοῦδε 17 Ἀπριλίου 1869-31 Δεκεμβρίου 1871, *ὅ.π.*, σσ. 93-94.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Εἶχε ἤδη ἀρχίσει σταθερὴ διείσδυση τῆς γερμανομάθειας στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, ἰδιαιτέρως στοὺς κλάδους τῆς νομικῆς καὶ τῆς παιδαγωγικῆς ἐπιστήμης. Εἶναι ἄλλωστε ἡ ἐποχὴ τοῦ ἑλληνικοῦ ρομαντισμοῦ. Ἡ ἀρχαιολατρεία καὶ ὁ μυστικισμὸς τῆς Γερμανίας εὗρισκαν πρόσφορο ἔδαφος στοὺς ὁραματισμοὺς τῆς Μεγάλης Ἰδέας[69].

Στὶς ἐξετάσεις τοῦ διαγωνισμοῦ γιὰ τὴν ἐπιλογὴ ὑποτρόφων διακρίθηκαν δύο φοιτητὲς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ὁ Σπυρ. Μωραΐτης, 22 ἐτῶν ἀπὸ τὴ Σκιάθο, καὶ ὁ Παν. Οἰκονόμου, 20 ἐτῶν ἀπὸ τὴ Γορτυνία. Τρίτος ὑπότροφος ἐπελέγη χωρὶς ἐξετάσεις ὁ δόκιμος παιδαγωγὸς Χαρίσ. Παπαμάρκου ἀπὸ τὴ Μακεδονία, ὁ ὁποῖος ἐσπούδαζε στὴ Γοτίγγη μὲ ὑποτροφία τοῦ Βελιείου κληροδοτήματος. Τὴν ὑποτροφία αὐτὴ ἦλθε νὰ ἐνισχύση ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, προκειμένου ὁ Παπαμάρκου νὰ συνεχίση τὶς φιλολογικές του σπουδὲς καὶ νὰ εἰδικευθῆ σὲ θέματα ὀργανώσεως τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως[70]. Ἡ ὑποτροφία τοῦ Μωραΐτη διήρκεσε μέχρι τὸ 1873, τοῦ δὲ Οἰκονόμου καὶ τοῦ Παπαμάρκου μέχρι τὸ 1875[71]. Τὸ 1877 ὁ Σύλλογος προκήρυξε νέο διαγωνισμὸ γιὰ τὴν χορήγηση ὑποτροφιῶν, οἱ ὁποῖες ἐνισχύθηκαν σημαντικὰ ἀπὸ χρηματοδότηση τοῦ Γ. Ζαρίφη καὶ τοῦ Ὀδυσσ. Νεγρεπόντη. Ἐπελέγησαν καὶ ἀπεστάλησαν γιὰ σπουδὲς στὴ Γερμανία οἱ Ἰω. Δέλλιος, Μιχ. Σακελλαρόπουλος, Κωνστ. Τσούλκας, Ἀθαν. Οἰκονομίδης καὶ Γ. Ἀποστολίδης· οἱ δύο πρῶτοι γιὰ σπουδὲς στὰ φυσικομαθηματικὰ καὶ τὰ παιδαγωγικά, οἱ τρεῖς ἄλλοι γιὰ σπουδὲς στὴν Φιλολογία καὶ στὰ παιδαγωγικά[72].

Στὸν ἀπολογισμὸ[73] τοῦ ἔργου τοῦ Συλλόγου κατὰ τὴν διετία 1872-1873 ἐξακολουθεῖ ὁ στόχος του γιὰ τὴν ἵδρυση Διδασκαλείου, στὸν ὁποῖο ἔχει προστεθῆ ἕνα νέο στοιχεῖο: στὸ Διδασκαλεῖο θὰ ἦταν προσηρτημένο πρότυπο σχολεῖο στοιχειώδους ἐκπαιδεύσεως, στὸ ὁποῖο θὰ ἐφαρμόζονταν οἱ νέες μέθοδοι διδασκαλίας. Ἔτσι, τὸ 1874 ὁ Σύλλογος, μὲ τὴν οἰκονομικὴ ἐνίσχυση καὶ τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, ἵδρυσε στὴν Ἀθήνα πρότυπο σχολεῖο. Τοῦτο ἔφερε ἀρχικὰ τὴν ἐπωνυμίαν "Νέον Δημοτικὸν Σχολεῖον"[74] καὶ ἦταν

---

69. Κ. Θ. Δημαρᾶς, Ἑλληνικὸς Ρωμαντισμός, *ὅ.π.*, σσ. 353-355.

70. Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων Σύλλογος. Ἔκθεσις τῶν πεπραγμένων ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτοῦ μέχρι τοῦδε 17 Ἀπριλίου 1869-31 Δεκεμβρίου 1871, *ὅ.π.*, σσ. 94-95.

71. Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων σύλλογος. Ἔκθεσις τῶν κατὰ τὸ 1874 πεπραγμένων, *ὅ.π.*, σ. 95.

72. Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων σύλλογος. Ἔκθεσις τῶν κατὰ τὰ ἔτη 1876 καὶ 1877 πεπραγμένων, *ὅ.π.*, σ. 119.

73. Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων σύλλογος. Ἔκθεσις τῶν κατὰ τὰ ἔτη 1872 καὶ 1873 πεπραγμένων, *ὅ.π.*, σ. 48.

74. Γιὰ τοὺς στόχους καὶ τὴ λειτουργία τοῦ σχολείου βλ. *Λόγος τοῦ Προέδρου τοῦ*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἑξαετοῦς φοιτήσεως, ἐλειτούργησε δὲ κατὰ τὰ γερμανικὰ πρότυπα καὶ ὑπὸ τὴν διεύθυνση τοῦ ἐκ τῶν ὑποτρόφων τοῦ Συλλόγου Σπυρ. Μωραΐτη[75], ὁ ὁποῖος ἀνέλαβε ἐπὶ πλέον: τὴ σύνταξη διδακτικῶν βιβλίων[76] καὶ τὴν διδασκαλία μαθήματος παιδαγωγικῶν γιὰ τοὺς δασκάλους, μὲ τὸ ὁποῖο ἐκάλυπτε, ἔστω καὶ ὑποτυπωδῶς, τὴν ἔλλειψη Διδασκαλείου[77].

Τὸ 1875 τὸ "Νέον Δημοτικὸν Σχολεῖον" μετονομάσθηκε σὲ "Παιδαγωγεῖον"[78] καὶ ἀναγνωρίσθηκε ὅτι περιελάμβανε καὶ τὶς τάξεις ἑλληνικοῦ σχολείου[79]. Σύμφωνα μὲ τὸν Κανονισμό[80] του

> 1. Σκοπὸς τοῦ παιδαγωγείου εἶναι νὰ συντελέσῃ ὅπως διαδοθῇ ἐν Ἑλλάδι νέον σύστημα δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως κατὰ μέθοδον εὐδοκιμωτέραν.
>
> 3. Τὸ παιδαγωγεῖον προτίθεται κυρίως κατὰ τὸν ἑξαετῆ τοῦτον χρόνον τῆς ἐν αὐτῷ μαθητείας νὰ παρασκευάζῃ τοὺς μαθητάς του εἰς τὸν πρακτικὸν βίον, παρέχον τὰς ἀναγκαίας γνώσεις καὶ ἕξεις εἰς αὐτόν. Διὰ δὲ τὴν ὑφισταμένην ἐν τῷ παρόντι ἀνάγκην, παρεκλίνει τῆς ἀρχικῆς αὐτοῦ προθέσεως κατὰ τοσοῦτον, καθ' ὅσον εἰς τὸν ἀπολυόμενον ἐξ αὐτοῦ θὰ ἔχῃ χορηγήσει προσέτι καὶ ἐκείνας τὰς γνώσεις καὶ ἕξεις, ὅσαι καθιστῶσιν αὐτὸν ἱκανὸν νὰ μεταβῇ εἰς τὸ Γυμνάσιον[81].

Συλλόγου ἐκφωνηθεὶς κατὰ τὴν ἔναρξιν τῶν ἐξετάσεων τοῦ Νέου Δημοτικοῦ Σχολείου, καὶ *Λόγος τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Ν. Δημοτικοῦ Σχολείου*, εἰς Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων σύλλογος. Ἔκθεσις τῶν κατὰ τὸ 1874 πεπραγμένων, *ὅ.π.*, ἀντιστοίχως στὶς σελίδες 102-110, 110-131.

75. Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων σύλλογος. Ἔκθεσις τῶν κατὰ τὸ 1874 πεπραγμένων, *ὅ.π.*, σ. 48.

76. Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων σύλλογος. Ἔκθεσις τῶν κατὰ τὸ 1875 πεπραγμένων, *ὅ.π.*, σ. 45.

77. Ἂς σημειωθῇ ὅτι ἡ παρέμβαση τοῦ Συλλόγου σχετικὰ μὲ τὴν ἵδρυση διδασκαλείου δὲν ἔμεινε χωρὶς ἀποτέλεσμα. Ἕνα χρόνο ἀργότερα, τὸ 1875, ἡ Κυβέρνηση ὑποσχέθηκε τὴν ἐπαναλειτουργία τοῦ Διδασκαλείου, πρᾶγμα ποὺ ὑλοποιήθηκε τὸ 1878 μὲ τὸ Νόμο ΧΘ΄/11.1.1878 "Περὶ συστάσεως Διδασκαλείου ἐν Ἀθήναις". Βλ. Ἀ. Δημαρᾶς, Ἡ μεταρρύθμιση ποὺ δὲν ἔγινε, τόμ. Α΄, *ὅ.π.*, σσ. 233-239.

78. Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων σύλλογος. Ἔκθεσις τῶν κατὰ τὸ 1875 πεπραγμένων, *ὅ.π.*, σ. 132.

79. Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων σύλλογος. Ἔκθεσις τῶν κατὰ τὸ 1876 καὶ 1877 πεπραγμένων, *ὅ.π.*, σ. 10.

80. *Κανονισμὸς τοῦ Παιδαγωγείου τοῦ πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων Συλλόγου* εἰς Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων σύλλογος. Ἔκθεσις τῶν κατὰ τὸ 1875 πεπραγμένων, *ὅ.π.*, σσ. 132-146.

81. *Κανονισμὸς τοῦ Παιδαγωγείου τοῦ πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων Συλλόγου* εἰς Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων σύλλογος. Ἔκθεσις τῶν κατὰ τὸ 1875 πεπραγμένων, *ὅ.π.*, σ. 132.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ Σύλλογος ἤθελε ἕνα σχολεῖο, στὸ ὁποῖο νὰ ἐφαρμόζωνται οἱ νέες μέθοδοι διδασκαλίας. Ἡ διεύρυνση ὅμως τῆς βάσεως τῶν μαθημάτων στὸ "Παιδαγωγεῖον" δὲν μποροῦσε νὰ συμβαδίζῃ μὲ τὸν πρακτικὸ προσανατολισμὸ σπουδῶν στὸ σχολεῖο αὐτό, ἀλλὰ μὲ τὴν προοπτικὴ συνεχίσεως σπουδῶν στὴ μέση ἐκπαίδευση, πολὺ περισσότερο καθὼς οἱ μαθητὲς τοῦ σχολείου προέρχονταν ἀπὸ εὔπορες οἰκογένειες[82].

ΤΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΥΛΛΟΓΩΝ

Τὸ 1879, δέκα χρόνια μετὰ τὴν ἵδρυση τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, ὁ προβληματισμὸς γιὰ τὸν ἐκσυγχρονισμὸ τῆς ἑλληνικῆς ἐκπαιδεύσεως ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι ἔντονος. Συγχρόνως ἡ κρίση τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος καὶ τὰ νέα δεδομένα μετὰ τὴ συνθήκη τοῦ Βερολίνου ἐπέβαλαν τὴν χρήση τῆς ἑλληνικῆς ἐκπαιδεύσεως ὡς μέσου ἀμύνης τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὶς ὑπόδουλες ἐπαρχίες τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ἰδιαιτέρως στὴ Μακεδονία καὶ τὴν Θράκη, στὶς ὁποῖες τὰ ἑλληνικὰ ἐθνολογικὰ ἐρείσματα ἐκινδύνευαν ἀπὸ τὸν ἰσχυρὸ ἀνταγωνισμὸ ἄλλων ἐθνοτήτων.

Τὸ διπλὸ αὐτὸ αἴτημα γιὰ τὴ βελτίωση τῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ τὴν χρήση της ὡς ἀμυντικοῦ παράγοντος ἀπετέλεσε τὸ κύριο ἀντικείμενο τοῦ Συνεδρίου τῶν Ἑλληνικῶν Συλλόγων[83], τὸ ὁποῖο συνῆλθε στὴν Ἀθήνα κατὰ τὸ διάστημα 26 Μαρτίου - 9 Ἀπριλίου 1879. Τὴν πρωτοβουλία γιὰ τὴν ὀργάνωση τοῦ Συνεδρίου εἶχε ὁ Φιλολογικὸς Σύλλογος "Παρνασσός", μετὰ ἀπὸ σχετικὴ πρόταση τοῦ ἱδρυτοῦ του Μιχ. Π. Λάμπρου[84]. Στὸ Συνέδριο ἔλαβαν μέρος 63 φιλεκπαιδευτικοὶ σύλλογοι: 22 ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ κράτος, 37 ἀπὸ τὶς ἑλληνικὲς κοινότητες τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας καὶ 4 ἀπὸ τὶς κοινότητες τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς διασπορᾶς[85]. Μεταξὺ αὐτῶν πρωτεύοντα ρόλο ἔπαιξαν ὁ Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως καὶ ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων[86], καθὼς καὶ

---

82. Βλ. Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων Σύλλογος. Ἔκθεσις τῶν κατὰ τὰ ἔτη 1876 καὶ 1877 πεπραγμένων, *ὅ.π.*, σσ. 49-50.

83. Συνέδριον τῶν Ἑλληνικῶν Συλλόγων, *ὅ.π.*

84. Συνέδριον τῶν Ἑλληνικῶν Συλλόγων, *ὅ.π.*, σ. ε΄. Κ. Βοβολίνης, Τὸ Χρονικὸν τοῦ "Παρνασσοῦ" (1865-1950), *ὅ.π.*, σ. 125. Ὁ Μιχ. Π. Λάμπρος (1800-000) μαζὶ μὲ τὰ μικρότερα ἀδέλφια του Σπυρίδωνα, Κωνσταντῖνο καὶ Διονύσιο, ἵδρυσε τὸ 1865 τὸν Φιλολογικὸ Σύλλογο "Παρνασσός", τοῦ ὁποίου διετέλεσε καὶ πρῶτος πρόεδρος. Βλ. Κ. Βοβολίνης, Τὸ Χρονικὸν τοῦ "Παρνασσοῦ" (1865-1950), *ὅ.π.*, σσ. 1- 4.

85. Συνέδριον τῶν Ἑλληνικῶν Συλλόγων, *ὅ.π.*, σσ. ιδ΄-ιθ΄.

86. Ἀντιπρόσωποι τοῦ Συλλόγου στὸ συνέδριο εἶχαν ὁρισθῆ οἱ Γ. Βασιλείου, Κ. Κωστῆς, Λ. Μελᾶς, Π. Λάμπρος.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ὁ Φιλολογικὸς Σύλλογος "Βύρων", ἡ Φιλεκπαιδευτικὴ καὶ ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, ἡ Ἑταιρεία τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ, ὁ Σύλλογος τῶν Κυριῶν ὑπὲρ τῆς Γυναικείας Παιδεύσεως, ὁ Ἑλληνικὸς Διδασκαλικὸς Σύλλογος.

Στὴν ἐγκύκλιο-πρόσκληση[87] τοῦ Συνεδρίου διαγράφεται ὁ γενικὸς στόχος[88] του· τὸ συνέδριο τῶν συλλόγων, ἐπαναλαμβανόμενο σὲ τακτὰ διαστήματα, θὰ μποροῦσε νὰ ἀποτελέση τὸ συντονιστικὸ ὄργανο κοινῶν ἐνεργειῶν γιὰ τὴν ἐπιδίωξη τοῦ ἐθνικοῦ συμφέροντος:

> Συνερχόμενοι ἑκάστοτε ἐπὶ τὸ αὐτὸ οἱ ἑταῖροι τῶν ἑλληνικῶν συλλόγων, θὰ ἠδύναντο νὰ καταβάλλωσι τοὺς καρποὺς τῆς ἰδίας αὐτῶν πείρας πρὸς ἐπίτευξιν κοινῶν ἐνεργειῶν καὶ πρὸς ἐπιδίωξιν κοινῶν ἐθνικῶν συμφερόντων.

Ἐξ ἄλλου, στὸ σχετικὸ Ἀπολογισμὸ ὁ Πρόεδρος τοῦ Συνεδρίου Κωνστ. Παπαρρηγόπουλος συνόψισε[89] ὡς ἑξῆς τοὺς εἰδικώτερους στόχους τοῦ Συνεδρίου: νὰ ἀποτυπωθῆ ἡ εἰκόνα τῆς ἑλληνικῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ νὰ ἀναζητηθοῦν τρόποι γιὰ τὴ βελτίωσή της:

> Ἡ πρώτη τοῦ συνεδρίου ἐντολὴ ἦτο νὰ ἐξακριβώση τί ἕκαστον τῶν σωματείων ἔπραξεν ἄχρι τοῦδε ὑπὲρ τοῦ κοινοῦ αὐτοῦ σκοποῦ, ὅστις εἶναι ἡ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, παιδείας καὶ ἀγωγῆς ἐπίδοσις.
>
> Δευτέρα τοῦ συνεδρίου τούτου ἐντολὴ ἦτο ἡ διὰ κοινῆς σκέψεως ἐξεύρεσις τῶν τρόπων, δι' ὧν ἕκαστον σωματεῖον ἰδίᾳ καὶ πάντα ὁμοῦ δύνανται νὰ συντελέσωσιν ἔτι μᾶλλον ἢ ἄχρι τοῦδε εἰς τὴν τῆς ἐθνικῆς ἐκπαιδεύσεως προαγωγήν.

Τὸ Συνέδριο ἐλειτούργησε σὲ πέντε τμήματα: φιλολογικὸ καὶ ἀρχαιολογικό, γενικὸ ἐκπαιδευτικό, εἰδικὸ ἐκπαιδευτικὸ σὲ δύο τμήματα, καὶ καλῶν τεχνῶν. Τὰ κυριώτερα δὲ ζητήματα[90] τὰ ὁποῖα ἐτέθηκαν σὲ αὐτὸ

---

87. "Πρόσκλησις πρὸς τοὺς ἁπανταχοῦ ἑλληνικοὺς συλλόγους, 10 Ἰανουαρίου 1879" εἰς Συνέδριον τῶν Ἑλληνικῶν Συλλόγων, *ὅ.π.*, σσ. ζ΄-η΄.

88. Συνέδριον τῶν Ἑλληνικῶν Συλλόγων, *ὅ.π.*, σ. η΄.

89. Κ. Βοβολίνης, Τὸ Χρονικὸν τοῦ "Παρνασσοῦ" (1865-1950), *ὅ.π.*, σσ. 131-135.

90. Τὰ ζητήματα αὐτὰ ἀναπτύχθηκαν σὲ σχετικὰ ὑπομνήματα, ὅπως "Περὶ μεταβολῆς τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος ἐπὶ τὸ πρακτικόν"· "Περὶ ἐνισχύσεως τῆς ἠθικῆς παιδαγωγήσεως ἐν τοῖς ἑλληνικοῖς ἐκπαιδευτηρίοις"· "Περὶ γυναικείων φυλακῶν"· "Παίδευσις τῆς χωρικῆς γυναικός"· "Περὶ ἀναστάσεως καὶ ἀναγεννήσεως τῆς ἐθνικῆς γυμναστικῆς"· "Περὶ βελτιώσεως τῆς μέσης παιδεύσεως"· "Περὶ διαδόσεως τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων παρὰ τοῖς ξενοφώνοις". Βλ. Συνέδριον τῶν Ἑλληνικῶν Συλλόγων, *ὅ.π.*, σσ. 161-174, 177-192, 218-220. Εἰς αὐτὰ ἂς προστεθοῦν καὶ τὰ ὑπομνήματα "Περὶ νομοθετικῆς κυρώσεως καὶ προστασίας τοῦ δικαιώματος τῆς πνευματικῆς ἰδιοκτησίας" καὶ "Περὶ συστάσεως ἐπετηρίδος τῶν ἑλληνικῶν συλλόγων". Βλ. Συνέδριον τῶν Ἑλληνικῶν Συλλόγων, *ὅ.π.*, σσ. 175-177, 192. Εἰκοσιπέντε χρόνια ἀργότερα, τὸ 1904, τὰ ἴδια ζητή-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἦταν: ὁ ἐκσυγχρονισμὸς τῆς ἑλληνικῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ ὁ ἐπαναπροσδιορισμὸς τοῦ περιεχομένου σπουδῶν, κυρίως στὴν κατωτέρα ἀλλὰ καὶ στὴ μέση ἐκπαίδευση, ἡ γλῶσσα διδασκαλίας καὶ τὰ διδακτικὰ βιβλία, ὁ παιδαγωγικὸς καὶ συγχρόνως ἐθνοποιητικὸς ρόλος τοῦ σχολείου, ἡ ἐκπαίδευση τῶν γυναικῶν, καθὼς καὶ ἡ διάδοση τῆς ἑλληνικῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ γλώσσας σὲ ξενοφώνους πληθυσμούς.

Τὸ πρῶτο ζήτημα ἐτέθη ἀπὸ τὸν Π. Χαλκιόπουλο, ἀντιπρόσωπο τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου "Βύρων" στὴν Ἀθήνα, σὲ ὑπόμνημα[91] μὲ τίτλο "Περὶ μεταβολῆς τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος ἐπὶ τὸ πρακτικόν":

> Ἡ κατωτέρα καὶ μέση ἐκπαίδευσις ἐν ἡμῖν, τόσον τῶν ἀρρένων, ὡς καὶ τῶν θηλέων, παρέλκει ὑπὲρ τὸ δέον πρὸς τὴν σχολαστικότητα, οὐδόλως δὲ συμπαθεῖ πρὸς τὸν πρακτικὸν βίον... οἱ ἐξερχόμενοι τῶν σχολείων καὶ τῶν γυμνασίων ὄχι μόνον ἀνίκανοι εἶναι πρὸς πᾶν βιοποριστικὸν ἐπιτήδευμα, ἀλλὰ καὶ ὄρεξιν οὐδεμίαν αἰσθάνονται πρὸς τὴν ἐργασίαν ἐν γένει...
>
> Ἡ κατωτέρα καὶ μέση ἐκπαίδευσις πρέπει νὰ ἀποβάλῃ τὸν φιλολογικόν της χαρακτῆρα καὶ νὰ προσλάβῃ τὸν ἐγκυκλοπαιδικὸν καὶ πρακτικόν.

Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, σὲ ὑπόμνημα[92] μὲ τίτλο "Περὶ ἐνισχύσεως τῆς ἠθικῆς παιδαγωγήσεως ἐν τοῖς ἑλληνικοῖς ἐκπαιδευτηρίοις", τὸ ὁποῖο παρουσίασε ὁ ἀντιπρόσωπός του Λέων Μελᾶς, ἔριξε τὸ βάρος στὸν παιδαγωγικὸ ρόλο τοῦ σχολείου, ὑποδηλώνοντας ἔτσι τὸν ἐθνικοπαιδαγωγικὸ χαρακτῆρα ποὺ ἔπρεπε νὰ ἔχῃ ἡ ἐκπαίδευση, καὶ ἐζήτησε ἀπὸ τὸ συνέδριο

ματα, μὲ ἐπίκεντρο τὸν ἐκσυγχρονισμὸ τῆς ἐκπαιδεύσεως, ἀπασχόλησαν τὸ Πρῶτον Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον, τὸ ὁποῖο ὠργανώθηκε στὴν Ἀθήνα μὲ τὴ συνεργασία τριῶν συλλόγων: τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου "Παρνασσός", τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων καὶ τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Βλ. *Πρῶτον Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον, Ἀθῆναι 31 Μαρτίου - 4 Ἀπριλίου 1904, συγκληθὲν ὑπὸ τοῦ Συλλόγου πρὸς Διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου "Παρνασσοῦ" καὶ τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, μετὰ Σχολικῆς Ἐκθέσεως ἐπιβοηθούσης τὸν σκοπὸν αὐτοῦ. Ἐργασίαι τῆς Διευθυνούσης Ἐπιτροπῆς, Πρακτικὰ τῶν Συνεδριάσεων - Σχολικὴ Ἔκθεσις*, Ἀθήνα 1904. Ἀνάλυση τῶν στόχων καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Συνεδρίου βλ. εἰς Ανδρονίκης Φωτιάδου "*Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον - Αθήναι Μάρτιος - Απρίλιος 1904". Η αντίφαση του εκπαιδευτικού συστήματος στην πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, 5, Θεσσαλονίκη 1998.

91. Συνέδριον τῶν Ἑλληνικῶν Συλλόγων, *ὅ.π.*, σσ. 161-167.

92. Συνέδριον τῶν Ἑλληνικῶν Συλλόγων, *ὅ.π.* σσ. 218-220. Βλ. καὶ Ἡ δρᾶσις τοῦ ἐν Ἀθήναις Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, *ὅ.π.*, σσ. 86-87.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

> νὰ σκεφθῇ καὶ ἀποφανθῇ περὶ τοῦ καταλληλοτέρου παιδαγωγικοῦ συστήματος, τοῦ εἰσακτέου εἰς ὅλας τὰς βαθμίδας τῶν ἐκπαιδευτηρίων χάριν τῆς ἠθικῆς διαπλάσεως τῆς Ἑλληνικῆς Νεολαίας, καὶ ἐπ' ἀγαθῷ τῆς φίλης ἡμῶν πατρίδος

Τὴν ἐπαύριον τῆς Συνθήκης τοῦ Βερολίνου καὶ ἐνῶ ἔβαινε συνεχῶς αὐξανόμενος ὁ ἀνταγωνισμὸς τῶν ἐθνοτήτων στὴ Βαλκανική, φυσικὸ ἦταν νὰ ἀπασχολήση τὸ συνέδριο ἡ ἐκπαίδευση τῶν ξενοφώνων πληθυσμῶν, ἀλβανοφώνων, βλαχοφώνων, σλαβοφώνων, τουρκοφώνων, οἱ ὁποῖοι διέμεναν σὲ ὑπόδουλες περιοχὲς στὶς ὁποῖες ἐπικρατοῦσε ὁ ἑλληνικὸς πληθυσμός. Τὸ κυριώτερο ζήτημα ἦταν ἡ διάδοση μεταξὺ τῶν πληθυσμῶν αὐτῶν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, πολὺ περισσότερο καθὼς ἡ γλῶσσα ἐθεωρεῖτο στοιχεῖο καὶ τεκμήριο ἐθνικῆς ταυτότητας ἢ ἐθνικῆς συνειδήσεως. Γιὰ τὴν περίπτωση αὐτὴ ὁ Γραμματεὺς τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων Ἰω. Πανταζίδης ὑπέβαλε, ὡς ἀντιπρόσωπος τῶν μακεδονικῶν συλλόγων στὸ συνέδριο, ὑπόμνημα[93] μὲ τίτλο "Περὶ διαδόσεως τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων παρὰ τοῖς ξενοφώνοις", στὸ ὁποῖο ἐξέθεσε τοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους ἔπρεπε νὰ ὀργανωθῇ ἡ διάδοση τῆς ἑλληνικῆς ἐκπαιδεύσεως σὲ περιοχὲς ποὺ κατοικοῦσαν ξενόφωνοι πληθυσμοί. Κύρια σημεῖα τοῦ ὑπομνήματος ἦταν ἡ ἵδρυση σὲ εὐρεῖα κλίμακα στὶς περιοχὲς αὐτὲς σχολείων πρώτης ἐκπαιδευτικῆς βαθμίδας, κυρίως νηπιαγωγείων καὶ παρθεναγωγείων, ἡ κατάρτιση νηπιαγωγῶν στὰ κατὰ τόπους παρθεναγωγεῖα, ἡ χρήση γλωσσικοῦ ὀργάνου διδασκαλίας ποὺ νὰ εἶναι ἀποτελεσματικὸ γιὰ τὴν διάδοση τῆς ἐκπαιδεύσεως[94]. Εἰδικώτερα γιὰ τὸ τελευταῖο ὁ Πανταζίδης ἐπεσήμανε τὴν ἀνάγκη χρήσεως τῆς νεοελληνικῆς στὴ διδασκαλία:

> πρὸ πάντων διδασκαλία καὶ ἄσκησις περὶ τὴν νέαν ἑλληνικὴν τοιαύτην, ὥστε νὰ δύνανται οἱ ἀπολυόμενοι νὰ ἐννοῶσιν ἀπροσκόπτως πᾶν νεοελληνικὸν βιβλίον... καὶ νὰ γράφωσιν ὀρθῶς τὴν νεοελληνικὴν γλῶσσαν.

Οἱ ἐκτιθέμενοι στὸ ὑπόμνημα τρόποι ἀποτελοῦσαν μέρος τῆς πρακτικῆς ποὺ ἐφήρμοζε ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων

---

93. Συνέδριον τῶν Ἑλληνικῶν Συλλόγων, *ὅ.π.*, σσ. 218-220. Ἡ δρᾶσις τοῦ ἐν Ἀθήναις Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, *ὅ.π.*, σσ. 88-89.

94. Τὸ ἴδιο ζήτημα εἶχε ἀπασχολήσει ἤδη τὸ ἐκπαιδευτικὸ συνέδριο, τὸ ὁποῖο συνῆλθε τὸ 1873 στὶς Σέρρες μὲ πρωτοβουλία τοῦ Μακεδονικοῦ Φιλεκπαιδευτικοῦ Συλλόγου τῆς πόλεως καὶ μὲ τὴν ἐνίσχυση τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων. Βλ. Ν. Γεννάδης, Ὑποπρόξενος στὶς Σέρρες, πρὸς Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, ἀρ. 401/12.10.1873, καθὼς καὶ τὸ πρόγραμμα τοῦ συνεδρίου εἰς Α.Υ.Ε./Κ.Υ., φάκ. 36/2, 1873. Πβλ. Helène Bélia, "La contribution du Syllogue pour la propagation des lettres grcques à l'encouragement de l'Hellénisme de Macédoine, 1869-1886", *ὅ.π.*, σ. 281.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

στὶς ὑπόδουλες ἐπαρχίες ἤδη ἀπὸ τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1870. Εἰδικώτερα ἡ γλῶσσα τῆς διδασκαλίας εἶχε ἀπασχολήσει σοβαρὰ τὸν Σύλλογο ὄχι μόνον προκειμένου γιὰ τὰ σχολεῖα τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὰ σχολεῖα τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Στὴν πρώτη περίπτωση ἡ γλῶσα τῆς διδασκαλίας ἀποτελοῦσε τὸ μέσο, ἄλλοτε δὲ καὶ τὴν προϋπόθεση, γιὰ τὴν διάδοση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας μὲ ὅσα αὐτὸ συνεπαγόταν στὸ ἐπίπεδο τῆς ἐνισχύσεως τῶν ἐθνικῶν ἐρεισμάτων. Στὴν δεύτερη περίπτωση ἡ γλῶσσα διδασκαλίας ἀποτελοῦσε τὸ μέσο γιὰ τὴν εὐρεῖα διάδοση τῆς ἐκπαιδεύσεως. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ἐντάσσεται καὶ ἡ ἔκδοση ἀπὸ τὸν Σύλλογο διδακτικῶν βιβλίων[95] στὴν ἁπλῆ νεοελληνική. Τὸ ἴδιο ζήτημα, τὸ ὁποῖο ἐντάσσεται στὸν εὐρύτερο προβληματισμὸ γιὰ τὸ γλωσσικό, ἀπασχόλησε καὶ τὸ Συνέδριο τῶν ἑλληνικῶν συλλόγων[96], στὴ συνέχεια δὲ πολλοὺς παράγοντες τῆς ἑλληνικῆς ἀλυτρωτικῆς πολιτικῆς μέχρι καὶ τὶς παραμονὲς τῶν βαλκανικῶν πολέμων 1912-1913[97].

Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ Πρακτικὰ τῶν ἐργασιῶν του, τὸ Συνέδριο τῶν ἑλληνικῶν συλλόγων κατέτεινε στὰ ἀκόλουθα σημεῖα: νὰ καταγράψη τὴν δραστηριότητα[98] τῶν κατὰ τόπους φιλεκπαιδευτικῶν συλλόγων, νὰ θέση σὲ συζήτηση τὸν γενικώτερο προβληματισμὸ γιὰ τὸν ἐκσυγχρονισμὸ τῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ νὰ λειτουργήση ὡς συντονιστικὸ ὄργανο[99] γιὰ τὴ βελτίωσή της. Κοινὴ συνισταμένη τῶν ἀνωτέρω τίθεται πάντοτε ἡ χρήση τῆς ἐκπαιδεύσεως ὡς ἀμυντικοῦ παράγοντος.

Ο ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΦΟΡΕΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ-ΑΛΥΤΡΩΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Τὸν Ἰούλιο τοῦ 1869, λίγους μόνον μῆνες μετὰ τὴν ἵδρυσή του, ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, σὲ ἀναφορά[100] του

---

95. Βλ. ἀνωτέρω τὸ σχετικὸ πίνακα.

96. Συνέδριον τῶν Ἑλληνικῶν Συλλόγων, *ὅ.π.*, σσ. 190-191, 218-220.

97. Βλ. Ἑλένη Μπελιᾶ, "Ἔκθεση Στυλ. Γονατᾶ περὶ Θράκης, 1907", *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος*, τόμ. 24, 1981, σσ. 244-302· "Ἡ ἑλληνικὴ ἄμυνα στὴν Θράκη στὶς ἀρχὲς τοῦ 1908. Ἔκθεση Στυλ. Γονατᾶ", *Τόμος Τιμητικὸς Κ. Ν. Τριανταφύλλου*, Πάτρα 1990, σσ. 447-463·"Ἑλληνικὴ ἄμυνα στὴν Ἤπειρο, Μακεδονία καὶ Θράκη. Προτάσεις Ἴωνος Δραγούμη 1904, 1908", *Μνημοσύνη*, τόμ. 11, 1992, σσ. 365-425.

98. Βλ. τὶς σχετικὲς ἐκθέσεις εἰς Συνέδριον τῶν Ἑλληνικῶν Συλλόγων, *ὅ.π.*, σσ. 101-160, 196-217, 221-226, 239-248, 261-267, 273-277, 283-293.

99. Τὸ τελευταῖο προκύπτει, ἐκτὸς ἄλλων, καὶ ἀπὸ τὴν πρόταση νὰ ἐκδοθῆ ἐπετηρίδα τῶν ἑλληνκῶν συλλόγων· βλ. Συνέδριον τῶν Ἑλληνικῶν Συλλόγων, *ὅ.π.*, σ. 192.

100. Ἀρ. 46/ 15.7.1869: *Ἀρχεῖο Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν / Κεντρικὴ Ὑπηρεσία* [στὸ ἑξῆς Α.Υ.Ε./Κ.Υ.], φάκ. 77/3, 1869. Ἡ δρᾶσις τοῦ ἐν Ἀθήναις Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, *ὅ.π.* σ. 68.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, συνέδεσε γιὰ πρώτη φορὰ τὴν διάδοση τῆς ἐκπαιδεύσεως μὲ τὴν ἐθνικὴ σκοπιμότητα, ὑπογραμμίζοντας ὅτι στόχος του ἦταν

> νὰ συντελέσῃ εἰς θεραπείαν τινὰ τῶν οὐσιωδεστάτων τῆς πατρίδος ἀναγκῶν, διότι ἡ ὀρθῶς ἐννοουμένη ἑλληνικὴ παίδευσις καὶ ἡ εἰρηνικὴ τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων διάδοσις εἶναι ἡ κυριωτάτη βάσις τοῦ ... πολιτικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου.

Ἀργότερα, στὴν ἀρχὴ τῆς δεκαετίας τοῦ 1870, ὁ Σύλλογος ἔθεσε τὸ γενικὸ πλαίσιο γιὰ τὴν χρήση τῆς ἐκπαιδεύσεως ὡς ἀμυντικοῦ παράγοντος τῶν ὑποδούλων. Τὸ 1874 σὲ ἀπολογισμὸ τοῦ ἔργου του[101] του ὑπεγράμμισε:

> Τὸ σχολεῖον εἶναι τὸ ἄριστον μέσον πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως καὶ πρὸς ἄμυναν τοῦ πολλαχοῦ ἀπειλουμένου Ἑλληνισμοῦ.

Ἐνῶ τὸ 1876, σὲ ἀναφορά[102] του πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, ὁ Σύλλογος, ἐξειδίκευσε τὸ ζήτημα ὡς ἑξῆς:

> Ὁ ἡμέτερος Σύλλογος ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτοῦ ἀπέβλεψεν εἰς τὴν διὰ τῶν εἰρηνικῶν μέσων καὶ τῆς διαδόσεως τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἐνίσχυσιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ κραταίωσιν τοῦ φρονήματος ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς ἐκείναις χώραις, ἐν αἷς ὑπῆρχε κίνδυνος μήπως ὑποκύψῃ εἰς τὴν ἐπίδρασιν ἀνθελληνικῶν ἐνεργειῶν. Καὶ πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἐπέστησεν ἰδίως τὴν προσοχήν του εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ τινα μέρη τῆς Θράκης.

Τὸ ἴδιο πνεῦμα ἀπαντᾶ καὶ σὲ ἐγκυκλίους[103] τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν πρὸς τὶς κατὰ τόπους ἑλληνικὲς προξενικὲς ἀρχές, ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τῶν ὁποίων προκύπτουν ἡ σκοπιμότητα ἡ ὁποία συνέδεε τὴν διάδοση τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων μὲ τὴν προαγωγὴ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, καὶ τὸ ἰδεολογικὸ ὑπόβαθρο τῆς σχέσεως ἐκπαίδευση - ἐθνικὴ συνείδηση, δηλαδὴ ἡ θέση τῆς ἐκπαιδεύσεως ὡς ἀμυντικοῦ παράγοντος:

> οὐδὲν δύναται νὰ στηρίξῃ τὸν Ἑλληνισμὸν καὶ τὸ ἐθνικὸν αἴσθημα, ὅσον ἡ ἑλληνικὴ παίδευσις καὶ γλῶσσα

---

101. Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων σύλλογος. Ἔκθεσις τῶν κατὰ τὰ ἔτη 1872 καὶ 1873 πεπραγμένων, *ὅ.π.*, σ. 47.

102. Ἀρ. 2144, 26.5.1876: Α.Υ.Ε. / Κ.Υ., φάκ. 77/3, 1876.

103. Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν πρὸς τοὺς ἐν Δύσει προξένους, ἀρ. 10220, 30.12.1870: Ἡ δρᾶσις τοῦ ἐν Ἀθήναις Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, *ὅ.π.*, σσ. 73-74. Ἐγκύκλιος ἀρ. 10220, 4.1.1871: Α.Υ.Ε. / Κ.Υ., φάκ. 77/3, 1871. Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν πρὸς τοὺς ἐν Ἀνατολῇ προξένους, ἀρ. 3821, 22.5.1871: Α.Υ.Ε./ Κ.Υ., φάκ. 77/3, 1871. Ἡ δρᾶσις τοῦ ἐν Ἀθήναις Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, *ὅ.π.*, σσ. 77-81.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ὑπογραμμίζεται σὲ ἐγκύκλιο[104] τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν πρὸς τοὺς προξένους στὴν Εὐρώπη τὸ 1870. Ἕνα χρόνο ἀργότερα σὲ ἐγκύκλιο[105] τοῦ Ὑπουργείου πρὸς τοὺς προξένους στὴν Ἀνατολὴ τίθεται τὸ πλαίσιο τῶν ἐνεργειῶν γιὰ τὴν εὐόδωση τῶν ἐθνικῶν στόχων καὶ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν ἐθνικῶν συμφερόντων: ἀποφυγὴ συγκρούσεων μὲ ἄλλες ἐθνότητες· εἰρηνικὲς ἐνέργειες ἐντὸς τῆς νομιμότητας τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους· συντονιστικὸ ὄργανο ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων:

> Πρὸ πάντων πρέπει νὰ ἀποφεύγετε πᾶν ὅ,τι δύναται νὰ παράσχῃ ἀφορμὴν εἰς εὔλογον ἀντίστασιν, εἰς διχόνοιαν, εἰς ἐρεθισμὸν οἱασδήποτε ἐθνικῆς ροπῆς... Διότι ἕκαστον ἔθνος, ὑγιῶς διεγερθείσης αὐτῷ τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως, ἔχει καθῆκον καὶ δικαίωμα νὰ καλλιεργήσῃ τὰ ἐθνικὰ αὐτοῦ στοιχεῖα...
> Ἡ ἡμετέρα λοιπὸν ἐντολὴ περὶ τῆς διαδόσεως τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων πρέπει νὰ γίνηται δι' ὅλως εἰρηνικῶν μέσων· κατὰ τὰς ἐνεργείας ὑμῶν πρέπει νὰ βαίνητε συμφώνως πρὸς τὴν διοίκησιν τοῦ κράτους, ἔνθα διαμένετε καὶ νὰ διάγητε ἐν ἁρμονίᾳ μετὰ τῶν τοπικῶν ἀρχῶν... Ἐπειδὴ δὲ ὁ ἐνταῦθα πρό τινων ἐτῶν συστὰς πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων Σύλλογος ἰδίαν ἔχει ἐντολὴν καὶ μεριμνᾷ περὶ τῶν ἐν τῇ παρούσῃ ἐγκυκλίῳ ἀναφερομένων ἐθνικῶν συμφερόντων, μετὰ ζήλου δὲ καὶ ἐπιγνώσεως πράττει τὸ καθ' ἑαυτόν, ὅ,τι πρὸς εὐόδωσιν τοῦ σκοποῦ τούτου δυνατόν... διὰ ταῦτα σᾶς παρακαλοῦμεν νὰ συνεννοῆσθε μετ' αὐτοῦ καὶ νὰ ὁδηγῆτε τοὺς ἐνδιαφερομένους νὰ συνεννοῶνται περὶ ἐκλογῆς καὶ ἀποστολῆς δασκάλων διαφόρων βαθμῶν, ... περὶ κανονισμῶν, προγραμμάτων καὶ ὁδηγιῶν, περὶ ἐκλογῆς βιβλίων κ.λπ.

Οἱ προβαλλόμενοι στόχοι τοῦ Συλλόγου καὶ τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν ἐντάσσονται στὸ γενικὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς, καὶ εἶχαν τεθῆ καὶ ἀπὸ ἄλλους φιλεκπαιδευτικοὺς καὶ πολιτιστικοὺς συλλόγους, τὸ ἔργο τῶν ὁποίων ὁ Σύλλογος χαρακτηρίζει ἐθνικό[106], δίνοντας ἔτσι καὶ τὸ στίγμα τῆς ἰδεολογίας του γιὰ τὴν ἀνάγκη ἐνισχύσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ μὲ μέσο τὴν διάδοση τῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ εὐρύτερα τῆς παιδείας:

---

104. Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν πρὸς τοὺς ἐν Δύσει προξένους, ἀρ. 10220, 30.12.1870: Ἡ δρᾶσις τοῦ ἐν Ἀθήναις Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, *ὅ.π.*, σ. 74.

105. Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν πρὸς τοὺς ἐν τῇ Ἀνατολῇ προξένους, ἀρ. 3821, 22.5.1871: Η δρᾶσις τοῦ ἐν Ἀθήναις Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, *ὅ.π.*, σσ. 77-81.

106. *Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων σύλλογος. Ἔκθεσις τῶν κατὰ τὸ 1874 πεπραγμένων*, Ἀθήνα 1875, σ. 9.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Οἱ σύλλογοι εἶνε τῷ ὄντι χρησιμώτατοι εἰς τὴν εὐόδωσιν τῆς διανοητικῆς καὶ ἠθικῆς ἡμῶν ἀναπτύξεως, εἶνε ὡς τοσοῦτοι ὀξύφωνοι ἀλέκτορες, καθ' ἑκάστην ἐξεγείροντες τοὺς Ἕλληνας ἐκ τοῦ ληθάργου τῆς ἀμαθείας καὶ ἀναφωνοῦντες πρὸς αὐτούς, *γρηγορεῖτε*, τί καθεύδετε ὕπνον βαθύν, ἐν ὅσῳ βλέπετε τὰ περὶ ἡμᾶς ἔθνη προχωροῦντα γιγαντιαίοις βήμασιν εἰς τὸν πολιτισμὸν καὶ ἀπειλοῦντα νὰ κατακλύσωσιν ὑμᾶς διά τε τοῦ ὄγκου καὶ τῆς ὑπεροχῆς;

Στὸ πλαίσιο τῆς ἰδεολογίας ἀλλὰ καὶ τῆς πολιτικῆς ἡ ὁποία εἶχε θέσει τὴν ἐκπαίδευση στὴν ὑπηρεσία τῆς ἐθνικῆς σκοπιμότητας, κατὰ τὸ χρονικὸ διάστημα 1869-1886 ἡ δραστηριότητα τοῦ Συλλόγου ἐξετάθη σὲ δύο τομεῖς: στὸν ἐκπαιδευτικὸ καὶ τὸν πολιτικό. Στὴν πρώτη περίπτωση ὁ Σύλλογος ἀσχολήθηκε συστηματικὰ μὲ τὴν ἵδρυση καὶ οἰκονομικὴ ἐνίσχυση σχολείων στὶς ὑπόδουλες ἐπαρχίες, τὴν χορήγηση βιβλίων καὶ ἐποπτικῶν μέσων διδασκαλίας στὰ σχολεῖα, τὴ μέριμνα γιὰ τὴν κατάρτιση ἐκπαιδευτικοῦ δυναμικοῦ ἀπὸ τὸν ἐντόπιο πληθυσμό. Στὴν δεύτερη περίπτωση ἡ ἐνέργεια τοῦ Συλλόγου συνίστατο στὴν δημιουργία, μέσῳ τῶν κατὰ τόπους ἑλληνικῶν προξενικῶν ἀρχῶν, δικτύου κέντρων ἀμύνης τοῦ ὑποδούλου ἑλληνικοῦ στοιχείου. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις στὸ ἐπίκεντρο τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Συλλόγου ἦταν ἡ Μακεδονία.

ΣΧΟΛΕΙΑ

Κατὰ τὸ χρονικὸ διάστημα 1869-1886, κατὰ τὸ ὁποῖο ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ὑπῆρξε φορέας τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους γιὰ τὴν ἄσκηση ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς μὲ ἀλυτρωτικὸ περιεχόμενο πρὸς τὴ Μακεδονία καὶ τὴν Θράκη, ἀλλὰ καὶ τὴν Ἤπειρο, ὁ ἐθνολογικὸς χάρτης[107] τῶν ἐπαρχιῶν αὐτῶν εἶχε τὰ ἑξῆς χαρακτηριστικά: Στὴ νοτία ζώνη τῆς Μακεδονίας ὁ πληθυσμὸς ἦταν ἀμιγῶς ἑλληνικός. Στὴ μεσαία ἡ πλειοψηφία τοῦ γηγενοῦς πληθυσμοῦ, ἀγροτικοῦ ἢ ἀστικοῦ, διατηροῦσε τὴν ἑλληνικὴ συνείδηση, ἀκόμη καὶ στὶς περιπτώσεις ποὺ ἦταν σλαβόφωνος, βλαχόφωνος ἢ ἀλβανόφωνος. Τέλος ἡ πλειοψηφία τῶν σλαβοφώνων τῆς βορείας ζώνης εἶχε προσχωρήσει στὴν Ἐξαρχία καὶ εἶχε ἀποκτήσει βουλγαρικὴ συνείδηση[108]. Κατὰ τὴν ἰδία περίοδο στὴν Θράκη ὁ ἑλληνικὸς πληθυσμὸς

---

107. Βλ. A. Synvet, *Carte éthnographique de la Turquie d'Europe et dénombrement de la population grecque de l'Empire Ottoman*, Παρίσι 1877, καὶ *Les Grecs de l'Empire Ottoman. Étude statistique et ethnographique*, Κωνσταντινούπολη 1878. *Στατιστικὴ τῶν μεγάλων συλλόγων Κωνσταντινουπόλεως*, 1878.

108. Εὐάγγ. Κωφός, "Μακεδονία", *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τόμ. 13, Ἀθήνα 1977, σ. 381.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἀποτελοῦσε, σύμφωνα μὲ τὶς στατιστικές, τὸ 35% τοῦ πληθυσμοῦ, καὶ ὁ βουλγαρικὸς τὸ 24%. Εἰδικώτερα ἡ ἐθνολογικὴ τοπογραφία τῆς Θράκης παρουσίαζε τὴν ἀκόλουθη εἰκόνα: Ὁ ἑλληνικὸς πληθυσμὸς ἦταν διεσπαρμένος σὲ ὁλόκληρο τὸ βιλαέτι Ἀδριανουπόλεως, πυκνότερος στὰ νότια καὶ ἀνατολικὰ καὶ ἀραιότερος στὰ βόρεια, καὶ μὲ συντριπτικὴ ὑπεροχὴ στὰ μεγάλα ἀστικὰ κέντρα. Οἱ Βούλγαροι ἦταν συγκεντρωμένοι ἰδιαιτέρως σὲ μία ζώνη κατὰ μῆκος τῆς βουλγαροτουρκικῆς ὁροθετικῆς γραμμῆς στὸ βόρειο τμῆμα τοῦ σαντζακιοῦ Σαράντα Ἐκκλησιῶν, καθὼς καὶ σὲ μεμονωμένα χωριὰ μεταξὺ συμπαγῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν στὸ τμῆμα Γκιουμουλτζίνας (Κομοτινῆς)-Δεδέαγατς (Ἀλεξανδρουπόλεως). Ἐξ ἄλλου, στὸ τμῆμα τῆς Θράκης τὸ ὁποῖο μὲ τὴ συνθήκη τοῦ Βερολίνου, τὸ 1878, ἀποτέλεσε τὴν Ἀνατολικὴ Ρωμυλία[109] ὁ ἑλληνικὸς πληθυσμὸς ἀντιπροσώπευε τὸ 12% τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ καὶ ὁ βουλγαρικὸς τὸ 42%[110]. Τέλος στὴν Ἤπειρο τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο ἀποτελοῦσε τὰ 2/3 τοῦ πληθυσμοῦ καὶ εἶχε ἀναλογικὴ κατανομὴ στὴν περιοχὴ ἀπὸ τὸν Ἄραχθο μέχρι τὸν Ἀῶο. Σὲ ὡρισμένες περιοχὲς κατοικοῦσαν ξενόφωνοι χριστιανικοὶ πληθυσμοὶ μὲ σαφῆ ἑλληνικὴ συνείδηση: Στὴ γραμμὴ Μετσόβου, Γρεβενῶν, Κόνιτσας βλαχόφωνοι, στὴ γραμμὴ Χιμάρας, Ἀργυροκάστρου, Κορυτσᾶς ἀλβανόφωνοι[111].

Τὴν ἰδία περίοδο οἱ ἐθνικοὶ ἀνταγωνισμοὶ τῶν βαλκανικῶν λαῶν στὶς τρεῖς ἐπαρχίες ἐμφανίζουν τὴν ἑξῆς εἰκόνα: Οἱ Βούλγαροι ἀπέβλεπαν στὴν ἀπόκτηση ἐθνολογικῶν ἐρεισμάτων στὴ Μακεδονία καὶ τὴν Θράκη. Γιὰ τὴν ἐπίτευξη δὲ τοῦ στόχου αὐτοῦ ἐκινήθηκαν σὲ δύο ἐπίπεδα: νὰ προσελκύσουν στὴν Ἐξαρχία τοὺς σλαβοφώνους πληθυσμοὺς τῆς μεσαίας ζώνης τῆς Μακεδονίας, καθὼς καὶ τῆς Θράκης, καὶ νὰ ἐπιτύχουν τὴν διείσδυση καὶ τὴν δημιουργία βουλγαρικῶν θυλάκων στὴ νοτία ζώνη τῆς Μακεδονίας καὶ σὲ περιοχὲς μὲ συμπαγῆ ἑλληνικὸ πληθυσμὸ στὴν Θράκη.

Οἱ ἐνέργειες αὐτὲς ἐπραγματοποιοῦντο κυρίως μέσῳ μιᾶς πολὺ καλὰ

---

109. Ἡ τύχη τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας, σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ στὸν Ἑλληνισμό, διεγράφη λίγα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1885, μὲ τὴν προσάρτησή της στὴ Βουλγαρικὴ Ἡγεμονία. Βλ. κυρίως Γ. Μέγα, *Ἀνατολικὴ Ρουμελία*, Ἀθήνα 1945. Χρ. Νάλτσα, *Ἀνατολικὴ Ρωμυλία. Ἡ κατάληψις αὐτῆς ὑπὸ τῶν Βουλγάρων καὶ ὁ ναυτικὸς ἀποκλεισμὸς τῆς Ἑλλάδος 1886-1886*, Θεσσαλονίκη 1963. Maria Manolova, *Russia i Konstitutsiono Ustroisivo na Istosna Rumelia (Ἡ Ρωσία καὶ ἡ συνταγματικὴ συγκρότηση τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας)*, Σόφια 1976.

110. Στατιστικὰ πληθυσμιακὰ στοιχεῖα τῆς Θράκης βλ. εἰς Στ. Ψάλτης, *Ἡ Θράκη καὶ ἡ δύναμις τοῦ ἐν αὐτῇ ἑλληνικοῦ στοιχείου*, Ἀθήνα 1919. Σχετικοὺς πίνακες βλ. καὶ εἰς Ἑλένη Μπελιᾶ, Ἐκπαίδευση καὶ ἀλυτρωτικὴ πολιτική. Ἡ περίπτωση τῆς Θράκης, 1856-1912, *ὅ.π.*, σσ. 195-201.

111. Β. Κόντης, "Ἤπειρος", *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τόμ. 13, Ἀθήνα 1977, σ. 388.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ὀργανωμένης ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς, τὴν ὁποία κατήυθυνε ἡ Ἐξαρχία. Βάση τῆς πολιτικῆς αὐτῆς ἦταν ἡ ἐξάπλωση, κυρίως στὴν ὕπαιθρο τῶν περιοχῶν αὐτῶν, μεγάλου δικτύου σχολείων στοιχειώδους ἐκπαιδεύσεως μὲ στόχο τὴν διάδοση μεταξὺ τῶν σλαβοφώνων πληθυσμῶν τῆς βουλγαρικῆς γλώσσας, ἡ ὁποία ἀποτελοῦσε ἀπαραίτητο στοιχεῖο γιὰ τὴν διαμόρφωση ἐθνικῆς βουλγαρικῆς συνειδήσεως καὶ τὴ συνακόλουθη δημιουργία ἐθνολογικῶν ἐρεισμάτων στὴ Μακεδονία καὶ τὴν Θράκη. Σημαντικὸ κεφάλαιο τῆς βουλγαρικῆς προπαγάνδας ἀποτελοῦσε ὁ προσηλυτισμός, κυρίως ἀπόρων. Ἐν προκειμένῳ χαρακτηριστικὰ εἶναι ὅσα ἀναφέρονται σὲ προξενικὴ ἔκθεση[112] τοῦ 1883 γιὰ τὴ βουλγαρικὴ προπαγάνδα στὴν περιοχὴ Ἀδριανουπόλεως στὴν Θράκη:

> Αἱ προπαγάνδαι, καὶ ἰδίως αἱ σλαβικαί, πάντα ἑλληνόπαιδα ὅστις δὲν δύναται νὰ πληρώσῃ τὸ ἐτήσιον εἰσιτήριον (δίδακτρα) ἢ εἶναι ἄπορος ἢ στερεῖται βιβλίων, παραπείθουσι δίδοντες αὐτῷ δωρεὰν οὐχὶ μόνον τὴν ἐκπαίδευσιν, ἀλλὰ καὶ βιβλία καὶ ἐνδύματα, ἄλλους δὲ θέτουσιν εἰς τὸ Οἰκοτροφεῖον[113].

Ἐθνολογικὰ ἐρείσματα στὴν Ἤπειρο καὶ τὴ Μακεδονία ἐπεδίωκαν ἐπίσης οἱ Ἀλβανοὶ καὶ οἱ Ρουμάνοι, ἐκμεταλλευόμενοι ἀντιστοίχως τὴν ὕπαρξη ἀλβανοφώνων καὶ βλαχοφώνων πληθυσμῶν, ἐνῶ πρὸς τοὺς ἰδίους στόχους, προκειμένου γιὰ τὴ Μακεδονία, εἶχαν στραφῆ καὶ οἱ Σέρβοι[114].

Στὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 στὶς διαθέσιμες στατιστικὲς[115] κατα-

---

112. Δ. Μητσάκης, Πρόξενος Ἀδριανουπόλεως, πρὸς Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, ἀρ. 126/Δ58, 7.2.1883: Α.Υ.Ε./Κ.Υ., φάκ. 29/3, 1883.

113. Πρόκειται γιὰ τὸ βουλγαρικὸ Οἰκοτροφεῖο στὴν Ἀδριανούπολη, τὸ ὁποῖο ἱδρύθηκε τὸ 1882, γιὰ νὰ στεγάζῃ μαθητὲς ἀπὸ τὴν ὕπαιθρο τῆς περιοχῆς Ἀδριανουπόλεως ἢ καὶ τὴ Βουλγαρικὴ Ἡγεμονία, οἱ ὁποῖοι ἐφοιτοῦσαν στὸ βουλγαρικὸ γυμνάσιο τῆς πόλεως. Βλ. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ἐκπαίδευση καὶ ἀλυτρωτικὴ πολιτική. Ἡ περίπτωση τῆς Θράκης, 1856-1912, *ὅ.π.*, σ. 84.

114. Εὐάγγ. Κωφός, Ὁ Ἑλληνισμὸς στὴν περίοδο 1869-1881, *ὅ.π.*, 141. Β. Κόντης, "Ἤπειρος", *ὅ.π.*, σ. 388. Ἐλευθερία Νικολαΐδου, *Ξένες προπαγάνδες καὶ ἐθνικὴ ἀλβανικὴ κλινηση στὶς μητροπολιτικὲς ἐπαρχίες Δυρραχίου καὶ Βελεγράδων κατὰ τὰ τέλη τοῦ 19ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰώνα*, Ἰωάννινα 1978, σσ. 157-259. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ἐκπαίδευση καὶ ἀλυτρωτικὴ πολιτική. Ἡ περίπτωση τῆς Θράκης, 1856-1912, *ὅ.π.*, σσ. 75-89.

115. A. Synvet, Carte éthnographique de la Turquie d'Europe et dénombrement de la population grecque de l'Empire Ottoman, *¬π.*, καd Les Grecs de l'Empire Ottoman. Étude statistique et ethnographique, *ὅ.π.*, Στατιστικὴ μεγάλων συλλόγων Κωνσταντινουπόλεως, *ὅ.π.*. Στατιστικὴ Γ. Χασιώτη, 1878/1879 εἰς G. Chassiotis, L'instruction publique chez les Grecs depuis la prise de Constantinople jusqu'à nos jours, *ὅ.π.*, σσ. 498-503, 508-509, 512-514, 516-519, 524-525. Εἰδικώτερα γιὰ τὴν Θράκη βλ. Στ. Ψάλτης, Ἡ Θράκη

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

γράφονται στὴν Ἤπειρο 696 σχολεῖα, στὴ Μακεδονία 477, καὶ στὴν Θράκη 290 σχολεῖα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ 52 ἐλειτουργοῦσαν στὴν Ἀνατολικὴ Ρωμυλία.Τὰ σχολεῖα αὐτὰ συνετηροῦντο κυρίως ἀπὸ τὴν ἐκκλησία, τὶς κοινότητες καὶ τοὺς κατὰ τόπους φιλεκπαιδευτικοὺς συλλόγους, φορεῖς οἱ ὁποῖοι εἶχαν καὶ τὴν πρωτοβουλία γιὰ τὴν ἵδρυση σχολείων. Ἡ εἰδοποιὸς διαφορὰ τῆς παρεμβάσεως τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων στὰ ἐκπαιδευτικὰ τῆς Ἠπείρου, τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης ἦταν ἡ συγκεκριμένη πολιτικὴ μέσῳ τῆς ἐκπαιδεύσεως μὲ στόχο τὴν ἄμυνα τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τὴν ἐνίσχυση τῶν ἑλληνικῶν ἐθνικῶν ἐρεισμάτων στὶς ἐπαρχίες αὐτές.

Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων μὲ τὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν καὶ τὶς κατὰ τόπους ἑλληνικὲς προξενικές, ἐκκλησιαστικὲς καὶ κοινοτικὲς ἀρχὲς ἀποτελεῖ πηγὴ πληροφοριῶν γιὰ τὴν κατάσταση τῆς ἐκπαιδεύσεως στὶς ἐπαρχίες στὶς ὁποῖες εἶχε δραστηριότητα ὁ Σύλλογος καὶ γιὰ τὴν ἐκπαιδευτικὴ πολιτικὴ ποὺ ἀσκοῦσε σὲ αὐτές. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ στὸ δεύτερο ἀντικείμενο, ἀπὸ τὰ ποιοτικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς πολιτικῆς αὐτῆς συνάγονται καὶ οἱ βάσεις τοῦ προσανατολισμοῦ τῆς ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς τὴν ὁποία ἀσκοῦσε τότε τὸ ἑλληνικὸ κράτος πρὸς τὶς ὑπόδουλες ἐπαρχίες. Ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία αὐτὴ προκύπτει ὅτι μέχρι τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 ἀκολουθεῖται ἡ πρακτικὴ τῶν κατὰ τόπους κοινοτικῶν παραγόντων, δίδεται δηλαδὴ προτεραιότητα στὴν ἵδρυση σχολείων σὲ μεγάλα ἀστικὰ κέντρα μὲ συμπαγῆ ἑλληνικὸ πληθυσμό, ἤτοι σχολείων στοιχειώδους ἐκπαιδεύσεως σὲ πόλεις καὶ κωμοπόλεις, καὶ σχολείων μέσης ἐκπαιδεύσεως στὶς πρωτεύουσες τῶν βιλαετίων, ἐπιλογὴ μὲ σαφῆ στόχο τὴν δημιουργία ἐντυπώσεων, παραλλήλως δὲ ἐμφανίζεται προβληματισμὸς γιὰ τὴν δημιουργία διδακτικοῦ δυναμικοῦ ἀπὸ ἐντοπίους. Κατὰ τὴν δεκαετία τοῦ 1880 ἡ πολιτικὴ αὐτὴ δίνει προτεραιότητα σὲ ἕνα ἀκόμη σημεῖο: Στὴν ἵδρυση σὲ εὐρεῖα κλίμακα σχολείων πρώτης ἐκπαιδευτικῆς βαθμίδας, καὶ κυρίως παρθεναγωγείων καὶ νηπιαγωγείων, σὲ περιοχὲς οἱ ὁποῖες ἐδέχοντο ἰσχυρὲς πιέσεις ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμὸ ἄλλων ἐθνοτήτων[116]. Καὶ στὶς δύο δεκαετίες κοινὸς στόχος τῆς ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς ἦταν ἡ χρησιμοποίηση τῆς ἐκπαιδεύσεως στὴν ἄσκηση ἀλυτρωτικῆς πολιτικῆς. Στὴν πρώτη περίπτωση τὸ βάρος ἔπεσε στὴν ὀργάνωση τῆς ἐκπαιδεύσεως, ἔτσι ὥστε νὰ ἐνισχυθῆ ἡ ἑλληνικὴ ἐπιρροή. Στὴν δεύτερη κύριο ζητούμενο ἦταν ἡ χρήση τῆς ἐκπαιδεύσεως ὡς μέσου ἀμύνης τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

καὶ ἡ δύναμις τοῦ ἐν αὐτῇ ἑλληνικοῦ στοιχείου, *ὅ.π.*, καὶ Ἑλένη Μπελιᾶ, Ἐκπαίδευση καὶ ἀλυτρωτικὴ πολιτική. Ἡ περίπτωση τῆς Θράκης, 1856-1912, *ὅ.π.*, σσ. 195-201.

116. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ἐκπαίδευση καὶ ἀλυτρωτικὴ πολιτική. Ἡ περίπτωση τῆς Θράκης, 1856-1912, *ὅ.π.*, σσ. 54-56, 90-93.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Μὲ βάση τὴν διαλεκτικὴ σχέση πρόκληση-ἀπάντηση, ἡ ἐκπαιδευτικὴ πολιτικὴ τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἐπικέντρωσε τὸ ἐνδιαφέρον της σὲ περιοχὲς στὶς ὁποῖες εἶχε ἐκδηλωθῆ ἰσχυρὸς ἀνταγωνισμὸς ἄλλων ἐθνοτήτων πρὸς τοὺς Ἕλληνες. Στὸ πλαίσιο αὐτό, ὁ Σύλλογος ἔστρεψε τὴν προσοχή του, κυρίως στὴν ἀντιμετώπιση τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν Βουλγάρων στὴ Μακεδονία καὶ τὴν Θράκη, οἱ ὁποῖοι ἐπεδίωκαν νὰ ἐξαπλωθοῦν στὴν ὕπαιθρο τῶν δύο αὐτῶν ἐπαρχιῶν καὶ νὰ διεισδύσουν σὲ περιοχὲς μὲ συμπαγῆ ἑλληνικὸ πληθυσμό, καθὼς καὶ στὴν ἀντιμετώπιση τῆς ρουμανικῆς προπαγάνδας στὴν Ἤπειρο καὶ τὴ Μακεδονία.

Εἰδικώτερα τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἡ βουλγαρικὴ ἐκπαιδευτικοῦ περιεχομένου ἐνέργεια στὴ Μακεδονία ἐξετείνετο στὴ γραμμὴ Ὀχρίδα, Περλεπέ, Στρώμνιτζα, Μοναστήρι μέχρι Φλώρινα, ἔντονη δὲ σχετικὴ δραστηριότητα παρετηρεῖτο στὴ γραμμὴ Ἔδεσσα, Θεσσαλονίκη, Σέρρες, Δράμα. Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς βουλγαρικῆς ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς παρίσταται ἀνάγλυφο σὲ στατιστικὸ πίνακα[117] ποὺ καλύπτει τὴν περίοδο 1884-1888: στὶς περιοχὲς αὐτὲς καταγράφεται ἡ λειτουργία 207-230 βουλγαρικῶν σχολείων, κατὰ μέσον ὅρον ποσοστὸ 65%, ἐπὶ συνόλου 303-369, τὰ ὁποῖα ἐλειτούργησαν σὲ ὁλόκληρη τὴ Μακεδονία κατὰ τὴν ἴδια περίοδο. Στὴν Θράκη οἱ ἰσχυρότερες βουλγαρικὲς πιέσεις παρετηροῦντο στοὺς καζάδες Ἀδριανουπόλεως, Σαράντα Ἐκκλησιῶν, Διδυμοτείχου, Γκιουμουλτζίνας, Ξάνθης, Δεδέαγατς[118]. Ἐνδεικτικὸς τῆς βουλγαρικῆς διεισδύσεως στὶς περιοχὲς αὐτὲς εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν σχολείων. Πρόκειται γιὰ 53 σχολεῖα, ἤτοι ποσοστὸ 50%, ἐπὶ συνόλου 105-125 βουλγαρικῶν σχολείων, τὰ ὁποῖα καταγράφονται[119] στὸ βιλαέτι Ἀδριανουπόλεως κατὰ τὴν δεκαετία τοῦ 1880. Τὴν ἴδια ἐποχὴ ἡ ρουμανικὴ προπαγάνδα εἶχε στόχο τὴν προσέλκυση τῶν βλαχοφώνων πληθυσμῶν στὴν περιοχὴ τῆς Πίνδου[120], στὴ γραμμὴ Βελεσσά, Κρούσοβο, Μοναστήρι, Γεβγελῆ, Θεσσαλονίκη καὶ στὸ τρίγωνο Μοναστήρι, Βέροια, Σαμαρίνα[121].

---

117. Στατιστικὸς πίναξ τῶν ἐν τῇ Εὐρωπαϊκῇ Τουρκίᾳ λειτουργησάντων βουλγαρικῶν σχολείων κατὰ τὰ σχολικὰ ἔτη 1885-1886, 1886-1887, 1887-1888: Α.Υ.Ε./Κ.Υ., ἄνευ ἀριθ. κατατάξεως ΙΑ΄, 1888.

118. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ἐκπαίδευση καὶ ἀλυτρωτικὴ πολιτική. Ἡ περίπτωση τῆς Θράκης, 1856-1912, *ὅ.π.*, σ. 85.

119. Σχετικοὺς πίνακες βλ. εἰς Ἑλένη Μπελιᾶ, Ἐκπαίδευση καὶ ἀλυτρωτικὴ πολιτική. Ἡ περίπτωση τῆς Θράκης, 1856-1912, *ὅ.π.*, σσ. 212-213.

120. Ἡ δρᾶσις τοῦ ἐν Ἀθήναις Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, *ὅ.π.*, σσ. 107-108.

121. Βλ. κυρίως Π. Λογοθέτης, Πρόξενος Μοναστηρίου, πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, ἀριθ. 2316.8.1869, ἀριθ. 86, 23.10.1869, ἀριθ. 121, 12.12.1869: Α.Υ.Ε./Κ.Υ., 76/1, 1869. Νικ. Μαυροκορδᾶτος, Πρόεδρος τοῦ Συλλόγου, πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, ἀριθ. 598, 2.12.1879: Α.Υ.Ε./Κ.Υ., 77/3, 1880.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Στὰ πλαίσια αὐτὰ ἐντάσσεται ἡ λειτουργία κατὰ τὸ διάστημα 1870-1880 23 ρουμανικῶν σχολείων στὴν περιοχή[122].

Γιὰ τὸ ὕψος τῶν ἐπιχορηγήσεων τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους πρὸς τὸ Σύλλογο καὶ γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐπιχορηγουμένων σχολείων στὴν Ἤπειρο, τὴ Μακεδονία καὶ τὴν Θράκη οἱ πηγές, ἰδιαίτερα γιὰ τὴν δεκαετία τοῦ 1870, δὲν εἶναι ἀναλυτικὲς καὶ οἱ πληροφορίες ἀπὸ τὰ Πρακτικὰ τῶν συνεδριάσεων τοῦ Συλλόγου καὶ τὴν ἀλληλογραφία του μὲ τὶς κατὰ τόπους προξενικὲς ἀρχὲς εἶναι ἀποσπασματικές. Στοὺς ἐτησίους δὲ ἀπολογισμούς[123] του ὁ Σύλλογος περιορίζεται, γιὰ προφανεῖς λόγους, στὴν ἔκθεση τῶν φιλεκπαιδευτικῶν δραστηριοτήτων του, χωρὶς νὰ περιελαμβάνη στὶς πηγὲς ἐσόδων του τὶς ἐπιχορηγήσεις του ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν. Ἂς σημειωθῆ ἐπίσης ὅτι οἱ ἐπιχορηγήσεις αὐτὲς πρὸς τὰ σχολεῖα διενέμοντο μέσῳ τῶν κατὰ τόπους παραγόντων, ὅπως τῆς ἐκκλησίας, τῆς κοινότητας καὶ τῶν ἑλληνικῶν προξενικῶν ἀρχῶν, ἢ καὶ μέσῳ τῶν φιλεκπαιδευτικῶν συλλόγων. Περισσότερα εἶναι τὰ σχετικὰ διαθέσιμα στοιχεῖα γιὰ τὴν δεκαετία τοῦ 1880, ἀλλὰ καὶ αὐτὰ δὲν εἶναι ἀναλυτικά, δεδομένου ὅτι ἡ διανομὴ τῶν ἐπιχορηγήσεων ἐγίνετο μέσῳ διαφόρων φορέων. Στὴν περίπτωση τῆς Θράκης π.χ. τὴν διανομὴ τῶν ἐπιχορηγήσεων πρὸς τὰ σχολεῖα εἶχε ἀναλάβει ἡ ἱδρυθεῖσα τὸ 1880 ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο Ἐκπαιδευτικὴ καὶ Φιλανθρωπικὴ Ἀδελφότης Κωνσταντινουπόλεως "Ἀγαπᾶτε Ἀλλήλους"[124]. Παρὰ ταῦτα, ὡρισμένα στοιχεῖα εἶναι ἐνδεικτικά: Κατὰ τὴν τετραετία 1880-1883 στὶς σχετικὲς ἀναγραφὲς[125] οἱ ἐπιχορηγήσεις τοῦ Ὑπουργείου τῶν

---

122. Κ. Βακαλόπουλος, *Ὁ Βόρειος Ἑλληνισμὸς κατὰ τὴν πρώιμη φάση τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγώνα (1878-1894)*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 104.

123. Βλ. Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων Σύλλογος. Ἔκθεσις τῶν πεπραγμένων ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτοῦ μέχρι τοῦδε 17 Ἀπριλίου 1869-31 Δεκεμβρίου 1871, *ὅ.π. Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων σύλλογος. Ἔκθεσις τῶν κατὰ τὰ ἔτη 1872 καὶ 1873 πεπραγμένων*, Ἀθήνα 1874. Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων σύλλογος. Ἔκθεσις τῶν κατὰ τὸ 1874 πεπραγμένων, *ὅ.π.* Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων Σύλλογος. Ἔκθεσις τῶν κατὰ τὸ 1875 πεπραγμένων, Ἀθήνα 1876. Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων Σύλλογος. Ἔκθεσις τῶν κατὰ τὰ ἔτη 1876 καὶ 1877 πεπραγμένων, *ὅ.π.*

124. Κυριακὴ Μαμώνη, "Ἡ Ἐκπαιδευτικὴ καὶ Φιλανθρωπικὴ Ἀδελφότης Κωνσταντινουπόλεως καὶ τὰ σχολεῖα τῆς Θράκης", *Πρακτικὰ Συμποσίου "Ἡ ἱστορική, Ἀρχαιολογικὴ καὶ Λαογραφικὴ Ἔρευνα γιὰ τὴ Θράκη"*, Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 215-230.

125. Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν πρὸς Σύλλογο πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, ἀρ. 7987, 8.10.1880: Α.Υ.Ε./Κ.Υ., φάκ. 77/3, 1880· Κωνστ. Παπαρρηγόπουλος, Πρόεδρος Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, πρὸς Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, Ἰούνιος 1882: Α.Υ.Ε./Β, 1882· Σύλλογος πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων πρὸς Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, ἀρ. 1399, 13.10.1883: Α.Υ.Ε./Β (Προξενεῖα εἰς Μακεδονίαν καὶ Θράκην) 1883.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ἐξωτερικῶν πρὸς τὸ Σύλλογο καὶ γιὰ τὶς τρεῖς ἀλύτρωτες ἐπαρχίες ἀρχίζουν ἀπὸ 200.000 δρχ. τὸ 1880 γιὰ νὰ ὑπερδιπλασιασθοῦν τὸ 1883 καὶ νὰ φθάσουν στὶς 417.000 δρχ. μὲ πρόβλεψη νὰ αὐξηθοῦν στὶς 500.000 δρχ. Ἐξ ἄλλου, τὸ 1883 μαρτυρεῖται[126] ὅτι ὁ Σύλλογος διέθεσε 386.000 δρχ. γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἐνίσχυση 351 σχολείων στὴν Ἤπειρο, τὴ Μακεδονία καὶ τὴν Θράκη καὶ 102.000 δρχ. γιὰ ὑποτροφίες μαθητῶν, ἤτοι συνολικὸ ποσὸν 488.000 δρχ., μικρὸ τμῆμα τοῦ ὁποίου προφανῶς προέρχεται ἀπὸ ἄλλες πηγές. Αναλυτικὲς καταγραφὲς μὲ ἐπιμερισμὸ τῶν ἐπιχορηγήσεων στὶς τρεῖς ἐπαρχίες ὑπάρχουν σὲ ἀπολογιστικοὺς πίνακες τῆς Ἐπιτροπῆς πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας καὶ Παιδείας, ἡ ὁποία, ὅπως ἀναφέρθηκε ἤδη, διεδέχθη τὸ 1886 τὸ Σύλλογο στὴν διαχείριση τῆς ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους πρὸς τὶς ἐπαρχίες αὐτές. Ἐνδεικτικὸς ἐν προκειμένῳ γιὰ τὸ ὕψος καὶ τὴν κατανομὴ τῶν ἐπιχορηγήσεων τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους πρὸς τὴν Ἤπειρο, τὴ Μακεδονία καὶ τὴν Θράκη μέχρι τὸ 1886 εἶναι ὁ πρῶτος σωζόμενος πίνακας[127] τῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ ἔτους 1888/1889, στὸν ὁποῖο οἱ σχετικὲς ἐπιχορηγήσεις πρὸς τὶς τρεῖς ἐπαρχίες κατανέμονται[128] ὡς ἑξῆς: ἐπὶ συνόλου 455.653 δρχ. 43.263 δρχ. διατίθενται στὴν Ἤπειρο, 322.092 δρχ. στὴ Μακεδονία καὶ 90.298 δρχ. στὴν Θράκη.

Οἱ πηγὲς εἶναι ἐπίσης ἐλλειπτικὲς ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ τῶν σχολείων τῶν ἱδρυθέντων ἢ ἐπιχορηγουμένων ἀπὸ τὸν Σύλλογο. Οἱ ἐτήσιοι ἀπολογισμοὶ τοῦ Συλλόγου δὲν ἀναφέρουν, γιὰ προφανεῖς λόγους, σχετικὰ στοιχεῖα. Ἐξ ἄλλου, οἱ μαρτυρίες ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Συλλόγου περιορίζονται σὲ σχολεῖα ἀστικῶν κέντρων ἢ περιοχῶν στὶς ὁποῖες παρατηρεῖται ἀνταγωνισμὸς ἄλλων ἐθνοτήτων πρὸς τοὺς Ἕλληνες. Ἐνδεικτικές, ἐν τούτοις, εἶναι οἱ ἀκόλουθες μαρτυρίες: Τὸ 1883 ὁ Σύλλογος ἀνέφερε[129] ὅτι στὶς

---

126. Σύλλογος πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων πρὸς Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, ἀρ. 1399, 13.10.1883: Α.Υ.Ε./ Β (Προξενεῖα εἰς Μακεδονίαν καὶ Θράκην) 1883.

127. Ἀπολογισμὸς Ἐπιτροπῆς πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας καὶ Παιδείας, 1888/1889: Α.Υ.Ε. Β΄ 1889. Ἀναλυτικοὶ ἀπολογισμοὶ τῆς Ἐπιτροπῆς σώζονται μέχρι τὸ 1910, ὁπότε τὸ ἔργο της ἀνέλαβε ἡ πρὸς τοῦτο συσταθεῖσα Ἐπιτροπὴ ἐπὶ τῶν Εὐαγῶν Σκοπῶν. Σχετικὸ πίνακα βλ. εἰς Ἑλένη Μπελιᾶ, "Ἡ ἐκπαιδευτικὴ πολιτικὴ τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους πρὸς τὴν Θράκη, 1869-1910", *Πρακτικὰ Συμποσίου "Η ιστορική, αρχαιολογική και λαογραφική έρευνα για τη Θράκη"*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 267.

128. Ἡ ἀναλογία τῆς κατανομῆς τῶν ποσῶν, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ 75% διατίθεται στὴ Μακεδονία διατηρεῖται μὲ μικρὲς ἀποκλίσεις μέχρι τὸ 1910. Σχετικὸ πίνακα βλ. εἰς Ἑλένη Μπελιᾶ, "Ἡ ἐκπαιδευτικὴ πολιτικὴ τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους πρὸς τὴν Θράκη, 1869-1910", *δ.π.*, σ. 267.

129. Σύλλογος πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων πρὸς Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, ἀρ. 1399, 13.10.1883: Α.Υ.Ε./Β (Προξενεῖα εἰς Μακεδονίαν καὶ Θράκην) 1883.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τρεῖς ἐπαρχίες Ἤπειρο, Μακεδονία καὶ Θράκη ἐπιχορηγοῦσε 351 σχολεῖα. Εἰδικώτερα μαρτυρεῖται ὅτι ὁ Σύλλογος ἐπιχορηγοῦσε σὲ ἐτησία βάση στὴν Ἤπειρο σχολεῖα σὲ 40 κοινότητες[130], τὸ 1885-1886 στὸ βιλαέτι Ἀνδριανουπόλεως στὴν Θράκη 106 σχολεῖα[131], ἐνῶ σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ στὴ Μακεδονία, μαρτυρίες φέρουν τὸ Σύλλογο νὰ καλύπτη πλήρως τὰ ἔξοδα συντηρήσεως 10 σχολείων τὸ 1876[132], 52 τὸ 1879[133], ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ μισὰ στὴ Μακεδονία, πλέον τῶν 80 σχολείων τὸ 1885-1886[134]. Πληρέστερη εἰκόνα γιὰ τὶς ἐπιχορηγήσεις τοῦ Συλλόγου σὲ σχολεῖα τῆς Μακεδονίας δίνει ἀπολογιστικὸς πίνακας[135] τῆς Ἐπιτροπῆς πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας καὶ Παιδείας τοῦ 1888-1889. Σὲ αὐτὸν καταγράφονται 243 σχολεῖα ἐπιχορηγούμενα ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ στὴ Μακεδονία, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν ποσοστὸ 40% ἐπὶ τῶν 610 ἑλληνικῶν σχολείων ποὺ ἐλειτουργοῦσαν τότε στὴν περιοχή. Ἀπὸ τὸν πίνακα αὐτό, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀναφορὰ[136] τοῦ Συλλόγου τοῦ 1883, μποροῦμε νὰ ἔχωμε μὲ μεγάλη προσέγγιση τὸν ἀριθμὸ τῶν σχολείων ποὺ ἐπιχορηγοῦσε, ἐν μέρει ἢ ἐν ὅλῳ, μέχρι τὸ 1886 ὁ Σύλλογος στὴ Μακεδονία, καθὼς καὶ τὸ ποσοστὸ συμμετοχῆς τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους διὰ τοῦ Συλλόγου στὴν ἐνίσχυση τῆς ἐκπαιδεύσεως στὴν περιοχή.

Σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ στὰ σχολεῖα, ἀξίζει νὰ ἀναφερθοῦν ἐνδεικτικὰ ὡρισμένες δραστηριότητες τοῦ Συλλόγου. Στὴν περιοχὴ τῆς Πίνδου καὶ στὴ Βόρειο Ἤπειρο ὁ Σύλλογος ἔδωσε ἰδιαιτέρα σημασία στὴν ἵδρυση καὶ συντήρηση σχολείων, κυρίως νηπιαγωγείων καὶ παρθεναγωγείων. Εἰδικώτερα στὴν περιοχὴ τῆς Πίνδου ὁ Σύλλογος ἐργάσθηκε συστηματικὰ πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ ἀπὸ τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 μὲ στόχο τὴν ἀποτροπὴ ἐνεργειῶν τῆς ρουμανικῆς προπαγάνδας μεταξὺ τῶν βλαχοφώνων τῆς περιοχῆς[137]. Στὴ Μακεδονία καὶ τὴν Θράκη ὁ Σύλλογος ἐκινήθηκε συστημα-

---

130. Ἡ δρᾶσις τοῦ ἐν Ἀθήναις Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, *ὅ.π.*, σ. 107.

131. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ἐκπαίδευση καὶ ἀλυτρωτικὴ πολιτική. Ἡ περίπτωση τῆς Θράκης, 1856-1912, *ὅ.π.*, σσ. 103, 222-223.

132. Σύλλογος πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων πρὸς Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, ἀριθ. 2144, 26.5.1876 : A.Y.E./K.Y., 77/3, 1876.

133. Συνέδριον τῶν ἑλληνικῶν συλλόγων, *ὅ.π.*, σσ. 8157-158.

134. Ἐπιτροπὴ πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας καὶ Παιδείας πρὸς Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, ἀριθ. 827, 17.11.1887: A.Y.E./K.Y., 29/3, 1887.

135. Ἀπολογισμὸς Ἐπιτροπῆς πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας καὶ Παιδείας, 1888/1889: A.Y.E. Β΄ 1889.

136. Σύλλογος πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων πρὸς Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, ἀρ. 1399, 13.10.1883: A.Y.E./ Β (Προξενεῖα εἰς Μακεδονίαν καὶ Θράκην) 1883.

137. Η δρᾶσις τοῦ ἐν Ἀθήναις Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, *δ.π.*, σσ. 107-108.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τικὰ πρὸς δύο κατευθύνσεις: πρὸς τὴν ἐξάπλωση σχολικοῦ δικτύου πρώτης ἐκπαιδευτικῆς βαθμίδας στὴν ὕπαιθρο χώρα, καὶ πρὸς τὴν ἐνίσχυση σχολείων μέσης ἐκπαιδεύσεως στὰ ἀστικὰ κέντρα. Στὴν πρώτη περίπτωση ἐδόθη προτεραιότητα στὴν ἵδρυση νηπιαγωγείων καὶ παρθεναγωγείων, κυρίως στὶς ἤδη ἀναφερθεῖσες περιοχὲς οἱ ὁποῖες ἐδέχοντο πιέσεις ἀπὸ τὴ βουλγαρικὴ ἢ τὴ ρουμανικὴ δραστηριότητα στὸ ἴδιο πεδίο. Στὴν δεύτερη ὑπῆρξε ἔμφαση στὴν ὀργάνωσὴ γυμνασίων καὶ παρθεναγωγείων, τὰ ὁποῖα θὰ μποροῦσαν νὰ λειτουργήσουν καὶ ὡς κέντρα ἐκπαιδεύσεως διδακτικοῦ προσωπικοῦ. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις οἱ ἐνέργειες τοῦ Συλλόγου ἀποτελοῦσαν, κατὰ κανόνα, ἀπάντηση σὲ ἀνάλογες ἐνέργειες τῆς βουλγαρικῆς πλευρᾶς. Ἐνδεικτικὰ στοιχεῖα τῆς δραστηριότητας αὐτῆς τοῦ Συλλόγου στὴ Μακεδονία καὶ τὴν Θράκη εἶναι ἡ ἵδρυση γυμνασίων στὸ Μοναστήρι καὶ στὴν Θεσσαλονίκη τὸ 1870 καὶ ἡ συστηματικὴ οἰκονομικὴ τους ἐνίσχυση ἀπὸ τὸ Σύλλογο, καθὼς καὶ ἡ ἵδρυση, τὸ 1880, Κεντρικοῦ Παρθεναγωγείου στὸ Μοναστήρι, καὶ Ἱερατικῆς Σχολῆς[138], τὸ 1886, στὴν ἴδια πόλη[139]. Ἂς σημειωθῆ ἐπίσης ἡ παγία οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τοῦ Συλλόγου πρὸς τὸ Γυμνάσιο καὶ τὸ Ζάππειο Παρθεναγωγεῖο Ἀδριανουπόλεως, καθὼς καὶ ἡ αὔξηση τῶν ἐπιχορηγήσεων, μετὰ τὸ 1880, πρὸς τὰ σχολεῖα τῆς Φιλιππουπόλεως καὶ εὐρύτερα τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας, καὶ πρὸς τὰ σχολεῖα τοῦ Δεδέαγατς, περιοχὴ στὴν ὁποία οἱ Βούλγαροι ἀσκοῦσαν μεγάλες πιέσεις[140].

Ἀπὸ τὴν διασταύρωση τῶν πηγῶν προκύπτουν ἰδιαίτερα ποιοτικὰ στοιχεῖα τῆς ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς τοῦ Συλλόγου, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ πλέον χαρακτηριστικὰ ἦταν τὰ ἑξῆς: Ἀπὸ τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 ὁ Σύλλογος ἔδωσε ἔμφαση στὴν ἵδρυση καὶ συντήρηση σχολείων πρώτης ἐκπαιδευτικῆς βαθμίδας στὴν ὕπαιθρο. Ἂς σημειωθῆ ὅτι τὸ 50% τῶν σχολείων αὐτῶν ἦταν νηπιαγωγεῖα καὶ παρθεναγωγεῖα ποὺ ἐλειτουργοῦσαν σὲ περιοχὲς οἱ ὁποῖες εὑρίσκοντο στὸ ἐπίκεντρο τοῦ ἀνταγωνισμοῦ ἄλλων ἐθνοτήτων πρὸς τοὺς Ἕλληνες. Σὲ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἡ γλῶσσα ἐθεωρεῖτο τὸ ἰσχυρότερο τεκμήριο ἐθνικῆς ταυτότητας, ἡ πολιτικὴ αὐτὴ εἶχε στόχο τὴν ἐνίσχυση τῶν ἑλληνικῶν ἐθνολογικῶν ἐρεισμάτων[141], ἐπὶ πλέον δὲ

---

138. Βλ. *Προσωριναὶ διατάξεις τῆς Ἱερατικῆς Σχολῆς Μοναστηρίου*, 1886 συνημμένο στὸ Κωνστ. Παπαρρηγόπουλος, Πρόεδρος τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, πρὸς Κ. Πανουργιᾶ, Πρόξενο τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους στὸ Μοναστήρι, ἀριθ. 497, 2.8.1886: A.Y.E./K.Y., 29/3, 1886.

139. Hélène Bélia, "La contribution du Syllogue pour la propagation des lettres grcques à l'encouragement de l'Hellénisme de Macédoine, 1869-1886", *ὅ.π.*, σ. 281.

140. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ἐκπαίδευση καὶ ἀλυτρωτικὴ πολιτική. Ἡ περίπτωση τῆς Θράκης, 1856-1912, *ὅ.π.*, σσ. 102-104.

141. Hélène Bélia, "La contribution du Syllogue pour la propagation des lettres

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἐρχόταν νὰ ἀπαντήση σὲ ἀνάλογη πολιτική, τὴν ὁποία ἐφήρμοζαν ἤδη στὸν ἴδιο χῶρο οἱ ἄλλες ἐθνότητες, καὶ ἰδιαίτερα ἡ βουλγαρική. Ὁ Σύλλογος ἐνίσχυε ἐπίσης σχολεῖα σὲ μεγάλα ἀστικὰ κέντρα, ἰδιαίτερα σχολεῖα μέσης ἐκπαιδεύσεως, ἡ λειτουργία τῶν ὁποίων ἦταν ἀπαραίτητη καὶ γιὰ τὴν ἄσκηση ἐπιρροῆς σὲ ἀνταγωνιστικὸ περιβάλλον.

ΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Ἡ κατάρτιση διδακτικοῦ δυναμικοῦ ἱκανοῦ νὰ ἀνταποκριθῆ στὶς ἀπαιτήσεις μιᾶς μεταρρυθμιστικῆς προσπαθείας στὸν τομέα τῆς ἐκπαιδεύσεως στὸ ἑλληνικὸ κράτος δὲν ἦταν ὁ μόνος λόγος ποὺ κατήυθυνε τὶς σχετικὲς ἐνέργειες τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων. Τὸ Σύλλογο ἀπασχολοῦσε σοβαρὰ ἡ ἐκπαίδευση δασκάλων καὶ στὶς ὑπόδουλες ἑλληνικὲς κοινότητες, στὶς ὁποῖες τὸ ζήτημα αὐτὸ εἶχε ἀποκτήσει εἰδικὸ περιεχόμενο: ἦταν ἀνάγκη νὰ δημιουργηθῆ διδακτικὸ δυναμικὸ ἀπὸ τὸν ἐντόπιο πληθυσμό, πρᾶγμα τὸ ὁποῖο θὰ ἐξασφάλιζε τὴν ἐπάρκεια δασκάλων στὶς κοινότητες αὐτές, κυρίως δὲ στὴν ὕπαιθρο, ὅπου τὸ σχολικὸ δίκτυο ἐκινδύνευε νὰ ἀποδυναμωθῆ· τὸ δυναμικὸ αὐτὸ ἔπρεπε νὰ ἐκπαιδευθῆ ἔτσι, ὥστε νὰ ἀνταποκρίνεται καὶ στὶς νέες συνθῆκες ποὺ εἶχαν προκύψει στὴν ἀρχὴ τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμὸ ἄλλων ἐθνοτήτων σὲ τόπους μὲ συμπαγῆ ἑλληνικὸ πληθυσμό.

Ὁ δάσκαλος λοιπὸν εὑρέθηκε τὴν περίοδο αὐτὴ στὸ ἐπίκεντρο τῆς συζητήσεως καὶ τοῦ ἐνδιαφέροντος, καθὼς ὁ ρόλος του ἀπέκτησε καὶ ἐθνικὸ χαρακτῆρα. Ἐνδεικτικοὶ ἐν προκειμένῳ εἶναι οἱ ἐκφωνηθέντες λόγοι τὸν Ἰούνιο τοῦ 1875 κατὰ τὶς ἐτήσιες ἐξετάσεις τοῦ Νέου Δημοτικοῦ Σχολείου τοῦ Συλλόγου στὴν Ἀθήνα. Ὁ Διευθυντὴς τοῦ σχολείου Σπυρ. Μωραΐτης ἐπικέντρωσε[142] τὸ ἐνδιαφέρον του στὸν δάσκαλο, ἀπὸ τὴν κατάρτιση τοῦ ὁποίου ἐξήρτησε κυρίως τὴν ἐπιτυχία κάθε μεταρρυθμιστικῆς παρεμβάσεως στὴν ἐκπαίδευση. Στὸ ἴδιο πλαίσιο ἐκινήθηκε[143] καὶ ὁ Πρόεδρος τοῦ Συλλό-

---

grcques à l'encouragement de l'Hellénisme de Macédoine, 1869-1886", *ὅ.π.*, σσ. 281-282. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ἐκπαίδευση καὶ ἀλυτρωτικὴ πολιτική. Ἡ περίπτωση τῆς Θράκης, 1856-1912, *ὅ.π.*, σσ. 107-112.

142. *Λόγος τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Ν. Δημ. Σχολείου*, Ἀθήνα, 17 Ἰουνίου 1875 εἰς Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων σύλλογος. Ἔκθεσις τῶν κατὰ τὸ 1875 πεπραγμένων, *ὅ.π.*, σσ. 110-131.

143. *Λόγος τοῦ Προέδρου τοῦ Συλλόγου ἐκφωνηθεὶς κατὰ τὴν ἔναρξιν τῶν ἐξετάσεων τοῦ Νέου Δημοτικοῦ Σχολείου* εἰς Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων σύλλογος. Ἔκθεσις τῶν κατὰ τὸ 1875 πεπραγμένων, *ὅ.π.*, σσ. 102-110.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

γου Νικ. Μαυροκορδᾶτος, ὁ ὁποῖος ἔδωσε τὸ στίγμα τῶν ἀπόψεων τοῦ Συλλόγου γιὰ τὴν ἐπίδραση ποὺ ἀσκεῖ ὁ δάσκαλος στὴν διαμόρφωση χαρακτῆρος καὶ ἐθνικοῦ φρονήματος:

> Ψυχὴ τοῦ σχολείου εἶναι ὁ διδάσκαλος· αὐτοῦ τὸ ἔνθεον πῦρ ἀναπτεροῖ καὶ αὐξάνει τῶν μαθητῶν τὸν πρὸς τὰ γράμματα ἔρωτα· καὶ τοὺς μὲν μικροὺς διὰ τῆς ὑπομονῆς καὶ τῆς πειθοῦς καθοδηγεῖ πρὸς πᾶν ὅ,τι ἀγαθὸν καὶ εὐγενές· εἰς δὲ τοὺς ἐν μείζονι ἡλικίᾳ ἐμπνέει διὰ τοῦ παραδείγματος καὶ τοῦ λόγου καὶ τῆς διδαχῆς τ' ἀπαραίτητα στοιχεῖα ὅπως κατασταθῶσιν ἀγαθοὶ ἄνδρες καὶ ἀληθεῖς Ἕλληνες[144].

Ἂς σημειωθῆ ὅτι ἡ κατάρτιση δασκάλων εἶχε ἤδη ἀπασχολήσει φιλεκπαιδευτικοὺς συλλόγους στὴν Ἤπειρο καὶ τὴν Θράκη. Τὸ 1873 ὁ Ἠπειρωτικὸς Φιλεκπαιδευτικὸς Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως ἵδρυσε μὲ χορηγία τοῦ Χρηστάκη Ζωγράφου στὸ Κεστοράτι τῆς Ἠπείρου τὰ Ζωγράφεια Ἐκπαιδευτήρια[145]. Ἕνα χρόνο ἀργότερα, τὸ 1874, ὁ Θρακικὸς Φιλεκπαιδευτικὸς Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως ἵδρυσε μὲ χορηγία τοῦ Γ. Ζαρίφη στὴν Φιλιππούπολη τὰ Ζαρίφεια Διδασκαλεῖα[146]. Ἂς σημειωθῆ ἐπίσης ὅτι οἱ σύλλογοι ἐνίσχυαν πρωτοβουλίες τῶν δασκάλων γιὰ τὴ βελτίωση τῆς ἐκπαιδεύσεως.

Ἡ ἵδρυση τοῦ Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης[147] τὸ 1876 ὀφείλεται στὴν πρωτοβουλία τοῦ Φιλεκπαιδευτικοῦ Συλλόγου Θεσσαλονίκης[148], τὴν ὁποία ἐνίσχυσε ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων. Στὸν Κανονισμὸ[149] λειτουργίας του ὁ σκοπὸς τοῦ Διδασκαλείου διαγράφεται ὡς ἑξῆς:

---

144. Λόγος τοῦ Προέδρου τοῦ Συλλόγου ἐκφωνηθεὶς κατὰ τὴν ἔναρξιν τῶν ἐξετάσεων τοῦ Νέου Δημοτικοῦ Σχολείου, *ὅ.π.*, σ. 105.

145. Β. Κόντης, "Ἤπειρος", *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τόμ. ΙΓ΄, σ. 392.

146. Ἑλένη Μπελιᾶ, "Τὰ Ζαρίφεια Διδασκαλεῖα Φιλιππουπόλεως", *Δελτίο τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ*, Τόμος πρῶτος Μνήμη Ἐλευθερίου Πρεβελάκη, σσ. 117-154.

147. Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων σύλλογος. Ἔκθεσις τῶν κατὰ τὸ 1876 καὶ 1877 πεπραγμένων, *ὅ.π.*, σσ. 53-58, καὶ σσ. 171-225 (Κανονισμὸς λειτουργίας του). Γιὰ τὴν ὀργάνωση καὶ λειτουργία τοῦ Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης βλ. Ἡ δρᾶσις τοῦ ἐν Ἀθήναις Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, *ὅ.π.*, σσ. 90-92. Στέφ. Παπαδόπουλος, *ὅ.π.*, σσ. 101-102. Δ. Χ. Παπαδόπουλος, "Διδασκαλείο Θεσσαλονίκης: Στοιχεία για την ίδρυση και τη φάση λειτουργίας του υπό τη διεύθυνση του Χ. Παπαμάρκου", *Συμπόσιο "Τα Ελληνικά Σχολεία στη Θεσσαλονίκη κατά τον τελευταίο αιώνα της Τουρκοκρατίας"*, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 203-210.

148. Κυρ. Μπονίδης, "Ο εν Θεσσαλονίκη Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος" Συμπόσιο "Τα Ελληνικά Σχολεία στη Θεσσαλονίκη κατά τον τελευταίο αιώνα της Τουρκοκρατίας", *ὅ.π.*, σσ. 93-116.

149. Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων σύλλογος. Ἔκθεσις τῶν κατὰ τὸ 1876 καὶ 1877 πεπραγμένων, *ὅ.π.*, σσ. 171-225.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἀμέσως μὲν νὰ ἐπιδράσῃ ἐπὶ τῆς βελτιώσεως τῆς πρώτης παρ᾽ ἡμῖν ἐκπαιδεύσεως χριστιανικῶς καὶ ἐθνικῶς καὶ ἐπιστημονικῶς, κατὰ τὰς ἀπαιτήσεις τῶν νῦν καιρῶν συντελουμένης, ἐμμέσως δὲ νὰ συντελέσῃ εἰς τὴν βελτίωσιν τῆς λοιπῆς παιδεύσεως, παρέχον μὲν τοῖς ἐν αὐτῷ μαθητεύουσιν τὰς ἀναγκαίας εἰδικὰς γνώσεις καὶ τὸ προσῆκον ἦθος εἰς πάντα διδάσκαλον, ὑποδεικνῦον δὲ καὶ ἐθίζον αὐτὸν εἰς τὸν τρόπον τοῦ ὀρθῶς διδάσκειν καὶ καλῶς παιδεύειν τοὺς νεαροὺς ἑλληνόπαιδας.

Ἡ ἵδρυση τοῦ Διδασκαλείου ἀπετέλεσε σταθμὸ στὰ ἐκπαιδευτικὰ πράγματα τῆς Θεσσαλονίκης καὶ εὐρύτερα τῆς Μακεδονίας. Ἡ διεύθυνσή του ἀνετέθη σὲ δύο διαπρεπεῖς παιδαγωγοὺς τῆς ἐποχῆς, οἱ ὁποῖοι εἶχαν σπουδάσει στὴ Γερμανία μὲ ὑποτροφία τοῦ Συλλόγου: στὸν Π. Οἰκονόμου καὶ στὸν Χαρίσ. Παπαμάρκου. Ἡ φοίτηση στὸ Διδασκαλεῖο ἦταν τριετὴς καὶ τὰ διδασκόμενα μαθήματα Θρησκευτικά, Φιλοσοφικά, Παιδαγωγικά, Ἑλληνικά, Μαθηματικά, Φυσική, Χημεία, Φυσικὴ Ἱστορία, Σωματολογία, Γεωγραφία, Κοσμογραφία, Γενικὴ Ἱστορία, Ἑλληνικὴ Ἱστορία, Μουσική, Ἰχνογραφία, Καλλιγραφία, Γυμναστική. Στὸ Διδασκαλεῖο ἦταν προσηρτημένο πρότυπο δημοτικὸ σχολεῖο, στὸ ὁποῖο οἱ τελειόφοιτοι τοῦ Διδασκαλείου ἔκαναν πρακτικὴ ἐξάσκηση. Στὸ Διδασκαλεῖο ἐφοίτησαν πολλοὶ ἀπὸ τοὺς δασκάλους οἱ ὁποῖοι ἐστελέχωσαν ἀργότερα τὰ σχολεῖα στὴν ὕπαιθρο καὶ στὰ ἀστικὰ κέντρα τῆς Μακεδονίας.

Τέλος στὸ πλαίσιο τῶν προσπαθειῶν του γιὰ τὸν ἐκσυγχρονισμὸ τῆς ἐκπαιδεύσεως, ὁ Σύλλογος ἐνίσχυσε τὸ 1873 τὴν πρωτοβουλία τοῦ Μακεδονικοῦ Φιλεκπαιδευτικοῦ Συλλόγου Σερρῶν νὰ ὀργανώσῃ στὴν πόλη συνέδριο τῶν δασκάλων τῆς περιοχῆς μὲ θέμα τὴ βελτίωση τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος στὴν πρωτοβάθμια ἐκπαίδευση[150].

* * *

Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν φιλεκπαιδευτικῶν συλλόγων τῆς ἐποχῆς του καὶ ἐκινήθηκε στὸ πλαίσιο τῶν δραστηριοτήτων τους: Προῆλθε ἀπὸ τὴν ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία, ἦλθε νὰ καλύψῃ ἀνάγκες ποὺ δὲν ἐκάλυπτε τὸ ἑλληνικὸ κράτος, εἶχε ἀντικείμενο τὴν ἐκπαίδευση καὶ κύριο στόχο τὴν εὐρεῖα διάδοσή της. Ἐκεῖνο ποὺ διαφοροποιεῖ τὸ Σύλλογο ἀπὸ τοὺς ἄλλους φιλεκπαιδευτικοὺς συλλόγους τῆς ἐποχῆς του εἶναι ὅτι ἐνεργοῦσε πρὸς τὶς ἑλληνικὲς κοινότη-

---

150. Βλ. Ν. Γεννάδης, Ὑποπρόξενος στὶς Σέρρες, πρὸς Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, ἀρ. 401/12.10.1873, καθὼς καὶ τὸ πρόγραμμα τοῦ συνεδρίου εἰς Α.Υ.Ε./Κ.Υ., φάκ. 36/2, 1873. Πβλ. Helène Bélia, "La contribution du Syllogue pour la propagation des lettres grcques à l'encouragement de l'Hellénisme de Macédoine, 1869-1886", *ὅ.π.*, σ. 281.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τες τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ὡς φορέας τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, ἰδιότητα ἡ ὁποία προσέδιδε μὲν κύρος στὶς ἐνέργειές του, συγχρόνως ὅμως προκαλοῦσε προβλήματα. Ὁ Σύλλογος ἔπρεπε, κατὰ τὶς κινήσεις καὶ ἐνέργειές του, νὰ διατηρῆ τὶς ἰσορροπίες στὶς σχέσεις του μὲ τὴν ὀθωμανικὴ κρατικὴ ἐξουσία στὶς ὑπόδουλες ἐπαρχίες καὶ μὲ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς καὶ κοινοτικοὺς παράγοντες σὲ αὐτές, συγχρόνως δὲ νὰ ἀντιμετωπίζη ἀποτελεσματικὰ τὶς ἀντιδράσεις τῶν ἀνταγωνιζομένων ἐθνοτήτων.

Εἰδικώτερα, ἡ ἐθνικὴ σκοπιμότητα ποὺ ὑπαγόρευσε τὴν ἵδρυση τοῦ Συλλόγου δὲν διέφυγε τὴν προσοχὴ τῶν Βουλγάρων, οἱ ὁποῖοι ἀντέδρασαν ἔντονα ἤδη μὲ τὴν ἵδρυση τοῦ Συλλόγου, ὑποστηρίζοντας ὅτι ὁ πραγματικὸς στόχος του ἦταν ἡ καταπολέμηση ἄλλων ἐθνοτήτων ἐντὸς τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Ὁ Σύλλογος βεβαίως ἀπέκρουσε τὶς αἰτιάσεις αὐτές, ὑποστηρίζοντας ὅτι τὸ ἔργο του ἦταν καθαρὰ φιλεκπαιδευτικό[151], ἐφρόντιζε δὲ ὥστε οἱ κινήσεις καὶ οἱ ἐνέργειές του πρὸς τὶς ὑπόδουλες ἑλληνικὲς κοινότητες νὰ εἶναι πολὺ προσεκτικὲς καὶ στὰ πλαίσια τῆς νομιμότητας τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους[152].

Εἶναι, ἐν τούτοις, προφανὲς ὅτι ὁ Σύλλογος ἐρχόταν σὲ σύγκρουση μὲ τὴν νομιμότητα αὐτή, καθὼς καὶ μὲ τοὺς παραδοσιακοὺς φορεῖς τῆς ἐκπαιδεύσεως τῶν ὑποδούλων, τὴν Ἐκκλησία καὶ τὴν Κοινότητα, ὅταν διεκδικοῦσε, ὡς φορέας τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, τὸν ἔλεγχο τῆς ἐκπαιδεύσεως στὶς ὑπόδουλες ἐπαρχίες. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω ὅτι τὸ 1882 ὁ Πρόεδρος τοῦ Συλλόγου Κωνστ. Παπαρρηγόπουλος σὲ ὑπόμνημά[153] του πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν ἔθεσε τὸ ζήτημα ὡς ἑξῆς: Ὁ Σύλλογος ἔπρεπε νὰ ἀποκτήση οὐσιαστικὸ ρόλο στὴν ἐποπτεία των σχολείων καὶ νὰ διαχειρίζεται ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὶς κατὰ τόπους μητροπόλεις τὶς ἐπιχορηγήσεις τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν πρὸς τὰ σχολεῖα. Ἡ θέση αὐτὴ εἶχε βεβαίως βάση στὸ πρακτικὸ ἐπίπεδο, στὴν κάλυψη δηλαδὴ τῆς ἀνάγκης γιὰ τὴν ἄσκηση καὶ τὸ συντονισμὸ τῆς ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς ἀπὸ ἕνα κέντρο, καὶ γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ ἐνιαίου ἐκπαιδευτικοῦ προγράμματος, πρᾶγμα ποὺ ἀποτελοῦσε τὴν ἀδυναμία τῆς πολιτικῆς αὐτῆς, ἐρχόταν ὅμως σὲ σύγκρουση μὲ τὸ προνομιακὸ καθεστώς. Συναφὲς μὲ τὴν ἐποπτεία τῶν σχολείων εἶναι καὶ τὸ ζήτημα τῆς ἐπιθεωρήσεως[154] τῶν σχολείων, τὸ ὁποῖο ὁ Σύλλογος εἶχε ἐξε-

---

151. *Ὁ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων Σύλλογος. Ἔκθεσις τῶν κατὰ τὰ ἔτη 1876 καὶ 1877 πεπραγμένων*, Ἀθήνα 1878, σσ. 7-8.

152. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ἐντάσσεται καὶ ἡ ἐγγραφή, τὸ 1869, τοῦ Μεγάλου Βεζίρη ὡς πρώτου ἐπιτίμου μέλους του. Βλ. Ἡ δρᾶσις τοῦ ἐν Ἀθήναις Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, *ὅ.π.*, σ. 64.

153. Κωνστ. Παπαρρηγόπουλος πρὸς Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, Ἰούνιος 1882: Α.Υ.Ε., Β΄ Ἀρχεῖο, 1882.

154. Βλ. τὶς ὑπ' ἀριθ. 1022/4.1.1871 καὶ 3821/22.5.1871 ἐγκυκλίους τοῦ Ὑπουργεί-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τάσει ἤδη ἀπὸ τὸ 1871. Τὸ ζήτημα αὐτὸ συνδεόταν ὄχι μόνον μὲ τὴν ἐφαρμογὴ ἐνιαίας ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἐπιθεωρητὴς τῶν σχολείων θὰ ἀποτελοῦσε καθοδηγητικὸ ὄργανο γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ ἐθνικοῦ ἀνταγωνισμοῦ στὸ ἐκπαιδευτικὸ ἐπίπεδο, πρᾶγμα τὸ ὁποῖο θὰ ἐνίσχυε τὸ ρόλο τοῦ σχολείου ὡς ἀμυντικοῦ παράγοντος. Καὶ τοῦτο μὲ δεδομένο ὅτι ἡ βουλγαρικὴ πλευρὰ ἐφήρμοζε ἤδη τὸν θεσμὸ τῆς ἐπιθεωρήσεως τῶν σχολείων, τὴν δὲ ἐπιθεώρηση ἀσκοῦσαν πράκτορες τῆς Ἐξαρχίας.

Οἱ ἐπιδιώξεις αὐτὲς τοῦ Συλλόγου ἐξέφραζαν σαφῶς τὴν θέση γιὰ τὴν ἀποστολὴ τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους στὴν ἑνοποίηση τοῦ ἔθνους, εἰδικώτερα δὲ τὴν πολιτική[155] τοῦ Χαριλ. Τρικούπης γιὰ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους στὸν ὑπόδουλο Ἑλληνισμὸ ὡς ἐθνικοῦ κέντρου[156]:

> Τὸ ἑλληνικὸν κράτος οὔτε ὅλος ὁ ἑλληνισμὸς εἶναι, οὔτε τὸ πλεῖστον τοῦ ἑλληνισμοῦ. Ὑπάρχουσιν ἐκτὸς τοῦ κράτους σπουδαῖαι ἐθνικαὶ δυνάμεις· ἀλλὰ μόνον ἐν τῷ ἑλληνικῷ κράτει δύναται νὰ ὑπάρξῃ ὀργανισμὸς τῆς ἐθνικῆς ἐνεργείας, οὗ ἄνευ ἀνέφικτος ἡ ἐπιτυχία.

Ἡ πολιτικὴ αὐτὴ ἔφερε σὲ σύγκρουση τὸ ἑλληνικὸ κράτος μὲ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, τὰ δύο κέντρα τοῦ Ἑλληνισμοῦ τὰ ὁποῖα ἔβλεπαν ἀπὸ διαφορετικὴ ὀπτικὴ γωνία τὸ ἀλυτρωτικὸ ζήτημα, κατὰ συνέπειαν δὲ καὶ τὴ σχετικὴ μὲ αὐτὸ ἐκπαιδευτικὴ πολιτική. Τὸ ἑλληνικὸ κράτος ἔβλεπε τὸ ζήτημα στὰ πλαίσια τῶν στόχων του γιὰ τὴν ἐθνική του ὁλοκλήρωση· τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο στὰ πλαίσια τῆς οἰκουμενικῆς πολιτικῆς του. Παραλλήλως οἱ ἐνέργειες τοῦ Συλλόγου δὲν ἄργησαν νὰ προεκαλέσουν τὴν ἀντίδραση τῆς Πύλης, ἡ ὁποία, μὲ πρόφαση τὴν δραστηριότητα τοῦ Συλλόγου στὴ Μακεδονία καὶ τὴν Θράκη, ποὺ ἐχαρακτηρίσθηκε ὕποπτη, ἤγειρε τὸ 1883-1884 τὸ προνομιακὸ λεγόμενο ζήτημα, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐκινδύνευσε ἄμεσα ἡ αὐτοδιοίκηση τῆς ἐκπαιδεύσεως τῶν ὑποδούλων[157].

ου τῶν Ἐξωτερικῶν εἰς Α.Υ.Ε./Κ.Υ., φάκ. 77/3, 1871, καὶ Ν. Γεννάδης, Πρόξενος Ἀδριανουπόλεως, πρὸς Σύλλογο πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, 8.6.1882: Α.Υ.Ε./Κ.Υ., φάκ. 29/3, 1882. Παρὰ τὶς σχετικὲς προσπάθειες, τὸ ζήτημα τῆς ἐπιθεωρήσεως τῶν σχολείων ἔμεινε σὲ ἐκρεμότητα μέχρι τὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰ. Βλ. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ἐκπαίδευση καὶ ἀλυτρωτικὴ πολιτική. Ἡ περίπτωση τῆς Θράκης, 1856-1912, *ὅ.π.*, σσ. 129-130.

155. Σία Ἀναγνωστοπούλου, "Η σύγκρουση Χ. Τρικούπη-Ιωακείμ Γ΄. Όψεις της πολύπλοκης και αντιφατικής διαδικασίας για την επιβολή της Αθήνας ως πολιτικο-εθνικού κέντρου", στὸν τόμο Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του, *ὅ.π.*, σσ. 99-106.

156. Δημ. Πουρνάρας, Χαρίλαος Τρικούπης. Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του, τόμ. Α΄, Ἀθήνα 1976², σ. 190.

157. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ἐκπαίδευση καὶ ἀλυτρωτικὴ πολιτική. Ἡ περίπτωση τῆς Θράκης, 1856-1912, *ὅ.π.*, σ. 106.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ὁ Σύλλογος, κατὰ τὴν διάρκεια τῆς θητείας του (1869-1886) ὡς φορέας τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους γιὰ τὴν ἄσκηση ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς στὶς ὑπόδουλες ἐπαρχίες, ἔγινε, ὅπως ἦταν φυσικό, δέκτης τοῦ προβληματισμοῦ ὅλων τῶν ἐμπλεκομένων παραγόντων, ἐκκλησιαστικῶν, κοινοτικῶν, προξενικῶν, ἐκπαιδευτικῶν. Ἐπὶ πλέον τὸ εὐρύτατο δίκτυο πληροφοριῶν τὸ ὁποῖο εἶχε ὀργανώσει καὶ τὸ σχετικὸ ὑλικό, ὅπως ἐκθέσεις καὶ στατιστικές, τὸ ὁποῖο εἶχε συγκεντρώσει, κατέστησαν τὸ Σύλλογο τὸ κατ' ἐξοχὴν συμβουλευτικὸ ὄργανο τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους γιὰ τὴν διαμόρφωση ὄχι μόνον τῆς ἐκπαιδευτικῆς του πολιτικῆς πρὸς τὶς ὑπόδουλες ἐπαρχίες, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀλυτρωτικῆς πολιτικῆς του πρὸς αὐτές.

Θεωρῶ σκόπιμο νὰ σημειώσω ἐπ' αὐτοῦ ἐνδεικτικὰ ὅτι τὸ 1883, τὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν ἐζήτησε τὴ γνώμη τοῦ Συλλόγου γιὰ τὸ Μακεδονικὸ Ζήτημα. Τὸ Μάρτιο τοῦ 1884 ὁ Σύλλογος ὑπέβαλε σχετικὸ ὑπόμνημα[158], στὸ ὁποῖο πρότεινε τὴν διαίρεση τῆς Μακεδονίας σὲ τρεῖς παράλληλες ζῶνες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ νότια ζώνη ὁρίζεται μέχρι τὴ γραμμὴ Πίνδος, Γράμμος, Ροδόπη. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ στὴν ἑλληνικὴ ἐνέργεια στὶς ζῶνες αὐτές, ὁ Σύλλογος συνέστησε τὴ συνέχισή της στὴ νότια ζώνη, τὴν δραστηριοποίηση στὴ μεσαία ζώνη, μὲ στόχο τὴν ἐνίσχυση τῶν σλαβοφώνων πληθυσμῶν ποὺ εἶχαν ἑλληνικὴ ἐθνικὴ συνείδηση, καὶ τὴν ἐπέκταση τῆς ἑλληνικῆς ἐνέργειας στὴ βόρεια ζώνη μέχρι τὴ γραμμὴ Μοναστήρι, Γεβγελῆ, Στρώμνιτσα, Μελένικο, μὲ στόχο τὴν διασφάλιση τῶν ἑλληνικῶν ἐρεισμάτων στὴ νότια ζώνη τῆς Μακεδονίας. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ὁ Σύλλογος ὑπεγράμμισε ὡς ἀποφασιστικὸ παράγοντα γιὰ τὴν ἐπιτυχία τῶν ἑλληνικῶν θέσεων στὴ Μακεδονία τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς περιοχῆς, ἄποψη ἡ ὁποία ἐπαναλαμβάνεται[159] καὶ ἀπὸ ἄλλους ἀλυτρωτικοὺς παράγοντες μέχρι καὶ τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ 20οῦ αἰ.

Ἀποτιμῶντας τὴν παρέμβαση τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων στὰ ἐκπαιδευτικὰ τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, καὶ τὴν ἐκπαιδευτικὴ πολιτική του πρὸς τὴ Μακεδονία καὶ τὴν Θράκη, παρατηροῦμε τὰ ἑξῆς: Στὴν πρώτη περίπτωση οἱ παρεμβάσεις τοῦ Συλλόγου σηματοδοτοῦν μεταρρυθμιστικὲς προσπάθειες στὸν τομέα τῆς ἐκπαιδεύσεως στὰ πλαίσια τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ τοῦ κράτους καὶ μὲ στόχο τὴν διεύρυνση τῆς ἐκπαι-

---

158. Κωνστ. Παπαρρηγόπουλος, Πρόεδρος Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, πρὸς Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, 31.3.1884: Α.Υ.Ε./Κ.Υ., χωρὶς ἀριθ. κατατάξεως Α΄, καὶ Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Ἀρχεῖο Δραγούμη, φάκ. 214.

159. *Σχέδιον ἐπιτοπίου ἑλληνικῆς οἰκονομικῆς ὀργανώσεως ἐν Μακεδονίᾳ:* Α.Υ.Ε./Κ.Υ., χωρὶς ἀριθ. κατατάξεως Η΄, 1908. Ἀντ, Σπηλιωτόπουλος, *Σχέδιον ἐθνικῆς ἐνεργείας ἐν Μακεδονίᾳ*, Ἀθήνα 1903. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ἑλληνικὴ ἄμυνα στὴν Ἤπειρο, Μακεδονία καὶ Θράκη. Προτάσεις Ἴωνος Δραγούμη 1904, 1908, *ὅ.π.*, σσ. 393-394, 421.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

δευτικῆς βάσεως καὶ τὴ μόρφωση τοῦ λαοῦ. Στὴν περίπτωση τῆς ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς πρὸς τὴ Μακεδονία καὶ τὴν Θράκη, ἡ πολιτικὴ τοῦ Συλλόγου ἐπέτυχε στὰ περισσότερα σημεῖα: Αὐξήθηκε ὁ ἀριθμὸς τῶν σχολείων καὶ ἐπεκτάθηκε τὸ σχολικὸ δίκτυο στὴν ὕπαιθρο· ἡ διάδοση τῆς ἑλληνικῆς ἐκπαιδεύσεως ἐβοήθησε στὴν ἀντιμετώπιση τοῦ ἀνταγωνισμοῦ ἄλλων ἐθνοτήτων στὸν ἴδιο χῶρο· ἐτέθησαν οἱ βάσεις μιᾶς ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς μὲ ἀλυτρωτικὸ περιεχόμενο, τὴν ὁποία συνέχισε ἀποτελεσματικὰ ὡς φορέας τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους μέχρι τὶς παραμονὲς τῶν βαλκανικῶν πολέμων 1912-1913 ἡ Ἐπιτροπὴ πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας καὶ Παιδείας· ἡ πολιτικὴ αὐτὴ συνέβαλε οὐσιαστικὰ στὴν διατήρηση καὶ ἐνίσχυση τῶν ἑλληνικῶν ἐθνολογικῶν ἐρεισμάτων στὴ Μακεδονία καὶ τὴν Θράκη.

SUMMARY

ELENI BELIA: The Society for the Dissemination of Greek Letters, a factor and instrument of Educational Policy, 1869-1886

The Society for the Dissemination of Greek Letters was founded in Athens in 1869 and has survived until the present. During the period 1869-1886 the activities of the Society were directed (a) towards the modernization and dissemination of education and (b) towards its ideological use in order to face Balkan rivalries in Epiros, Macedonia and Thrace and to strengthen the Greek national base in these regions. In promoting this aspect of its policy the Society acted as the instrument of the Greek State.

As for the first target, the Society intervened in matters concerning the educational policy of the Greek State: publication of school textbooks, methods to feaching, education of teachers, a Conference on education. The main points of the Society's educational policy in Epiros, Macedonia and Thrace were the setting up of a network of elementary schools in highly contested areas, the establishment of a Teachers College in Thessaloniki and the use of education to serve the irredentist policy of Greece.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

CATHERINE BRÉGIANNI

LA MÉTONYMIE LITTÉRAIRE
REPRÉSENTATIONS DE L'ESPACE ÉCONOMIQUE DANS LA LITTÉRATURE GRECQUE XIXE-XXE SIÈCLES

À la mémoire de Vassiliki Brégianni

La littérature, étant un «laboratoire» de la société, englobe les signes des activités humaines dans leur dimension sociale. Dans le monde méditerranéen, la production littéraire est souvent enveloppée des sentiments, nés sous l'influence des faits historiques. En particulier, dans le cas grec, les nouvellistes du XIXe démontrent un instinct collectif qui est rare aux textes officiels et administratifs. Par ailleurs, la littérature qui fait son apparition pendant l'entre-deux-guerres, reflète les conséquences importantes de divers faits historiques, tels que: le développement du mécanisme de l'économie, l'installation en Grèce des réfugiés provenant de l'ex-Empire ottoman, l'expansion du tissu urbain. Les auteurs rassemblés sous le nom «génération des années trente» ont réussi à exprimer les aspirations et les intuitions de l'individu face à la transformation sociale et économique[1]. Or, la production littéraire qui sera examinée, peut être aperçue comme source indirecte, évoquant non seulement les signes du comportement économique au niveau social, mais aussi la perception du changement par l'inconscient social.

On considère, alors, l'œuvre littéraire comme une représentation[2]

---

1. L'influence très importante, la dominance alors de la génération des années trente sur la vie intellectuelle grecque durant le XXe siècle, s'enracine aux aspirations modernistes decrivées par ces pages littéraires. *Cf.* Γ. Καραμπελιάς, *1922. Δοκίμιο γιά τήν νεοελληνική ἰδεολογία*, Athènes, Ἐναλλακτικές Ἐκδόσεις, 2002, p. 34.

2. Selon C. Ginzburg, la représentation "tient lieu de la réalité qu'elle représente et évoque une absence. De l'autre [côté], elle rend visible la réalité qu'elle représente et suggère donc une présence" [C. Ginsburg, *A distance. Neuf essais sur le point de vue en histoi-*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

sociale, étant créateur d'une identité ou exprimant des concepts encore imprécis au sein d'un groupe social. Parallèlement, on essayera de depasser cette «objectivité» fausse qui veut mesurer les actes et les opinions du passé, les assimilant aux idées dominantes du présent[3]. Néanmoins, il est juste de dire qu'au cours de la procédure de formulation de nos hypothèses, la sélection du thème de la recherche n'est pas le fruit du hasard. L'intérêt spécifique de l'historien incite le choix de sources concrètes, ajustées à sa propre perception du monde, autrement dit, à sa propre version de la réalité. Il est évident qu'une telle résolution ne signifie pas que les résultats de la recherche sont déterminés. Mais, on pense que le rapport entre l'historien et ses sources évoque une nuance d'interaction, relative à la qualité intellectuelle. Les pages littéraires, étant des signes de la réalité sociale, ne dessinent pas pour le chercheur de simples données: elles sont des segments de sa propre pensée, incorporées à sa façon d'expliquer le monde[4]. Sous cette perspective, l'interprétation du«langage» littéraire est inscrite –il faut le noter– à notre préoccupation de comprendre les mécanismes de l'économie, de saisir les sentiments que les individus éprouvent face au changement[5].

CRITIQUE DES SOURCES

Prenant en considération le côté historiographique, on doit définir –d'une façon très générale– la méthode qu'on a suivie pour choisir les ouvrages littéraires utilisés, c'est qui permet de procéder à leur présentation générale. En ce qui concerne les ouvrages du XIXe siècle, la caractérisasion du moralisme comme des textes équivalent à une littérature réflexive, devenant son propre objet, n'est pas rare. Il s'agit d'une littérature où le

---

re, trad. franç., Paris, Gallimard, 1998, p. 73]. Ce jeux de miroirs, la fonction donc ambivalente de la représentation, constitue l'hyphotèse céntrale, l'outil principal, de ce texte.

3. Fr. Nietzsche, *Ιστορία και ζωή*, trad. grecque, Athènes, Γνώσση, ²1998, p. 61.

4. *Cf.* J. Starobinsky, «La littérature», *in:* P. Nora, J. Le Goff (dir.), *Faire de l'Histoire*, Paris, Gallimard (coll. Bibliothèque des Histoires), 1976, vol. I.

5. L'évocation de la relation entre la représentation historique et la représentation littéraire peut conduire à l'approximation du sujet elaboré sous un autre angle épistémologique. *Cf.:* P. Ricœur, *La mémoire, l'histoire, l'oubli*, Paris, Seuil/essais, 2000, p. 339. Loin d'assimiler l'histoire à la narration, Ricœur valorise également sa dimension épistémologique. En ce qui concerne la présentation et l'élaboration du débat européen sur le caractère «narratif» de l'histoire, *cf.:* N. E. Καραπιδάκης, «Η πρακτική των τεκμηρίων», *Τα Ιστορικά*, vol. 37, décembre 2002, pp. 283-300.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

monde s'enroulait sur lui-même[6]. Cette résolution sur le moralisme grecque fait appel à d'autres moments de l'histoire littéraire de l'Europe, évoquant en général la division entre la littérature classique et les modernistes[7]. L'évaluation de la forme littéraire a souvent fonctionné contre l'interprétation intellectuelle des problèmes sociaux, comme les générations de la fin du siècle dernier l'admettaient: "Notre époque misérable et vulnérable nous a tellement déçus que nous n'avions ni d'intérêts sociaux ni d'intérêts politiques. Nous ne pouvions trouver solution et soulagement qu'à un art où l'objet était la forme. On a fait l'art pour l'art "[8]. Néanmoins, pendant le XIXe siècle une consience sociale précaire fait son apparition, dans l'ouvrage de certains écrivains comme Théotokis ou encore Polylas[9]. Dans d'autres cas, comme chez Papadiamandis ou Moraïtidis, les problèmes sociaux deviennent fondamentaux grâce à la religiosité sombre et l'humanisme des écrivains. L'impuissance des pauvres, la position radicale de la monnaie dans la structuration sociale, la réalité dure des phénomènes économiques et leur impact sur la vie quotidienne, trouvent leur place dans ces pages littéraires. Généralement, le moralisme littéraire coïncide avec l'introduction de l'économie monétarisée, à ses premiers pas au territoire grec.

Parler argent c'est parler d'une économie monétarisée ou d'une économie en vue de développement. Or, la génération des années trente vit justement la mutation de l'économie grecque, le conflit –tant théorique que réel– entre le libéralisme et le protectionnisme, ensuite la jonction finale du nationalisme économique au régime autoritaire imposé par le dictateur Ioannis Métaxas. La variation des faits économiques et la prolifération conséquente des courants idéologiques ont été exprimées à travers cette production littéraire, dont l'influence de la conjoncture historique sur la vie des hommes est une caractéristique majeure. Par ailleurs, l'impuissance des individus à réagir face aux changements socio-économiques consiste en un motif com-

---

6. *Cf.* M. Foucault, *Les mots et les choses*, Paris, Gallimard, 1966, p. 32.

7. D. Saint-Jacques, A. Viala, «A propos du champ littéraire. Histoire, géographie, histoire littéraire», *Annales HSS*, mars-avril 1994, nº 2, pp. 398-399.

8. Ι. Γρυπάρης, propos tirés par Κ. Μπαστιάς, *Πρωΐα*, 4-3-1932. Cité par Mario Vitti, *in: idem, Ἡ γενιὰ τοῦ τριάντα*, Athènes, Ερμής, nouv. éd., 1995, pp. 69-70.

9. En ce qui concerne les idées et la carrière politique de I. Polylas, *cf.:* Ἀ. Ἀνδρεάδης, «Ἰάκωβος Πολυλᾶς. Τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς πολιτικῆς του ζωῆς», *Κερκυραϊκὴ Ἀνθολογία*, 1-3-1924. Selon l'auteur, la pensée politique de Polylas se régissait par trois principes: nation, administration honnête, langue *populaire* [δημοτική].

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

mun, que l'on peut apercevoir dans l'œuvre de Vénézis et Karagatsis, entre autres. Néanmoins, la référence à l'espoir que les idéologies récemment diffusées au territoire grec ont procréé auprès de certains groupes sociaux, n'est pas rare: les intellectuels, les jeunes, les étudiants ont été attirés par le communisme, le socialisme ou encore le libéralisme (un libéralisme personnifié dans l'homme politique charismatique Eléfthérios Vénizélos), visant à la création d'un nouveau monde[10]. Cet espoir sera, malgré tout, brisé: la génération des années trente vit le changement économique et les drames que la société grecque a subis pendant la période de l'entre-deux-guerres. Le monde des littéraires vit la transformation adoptant une allure passive et péjorative. L'idée de la décadence et le sentiment de la déception pendant une période de transformation socio-économique sont des lieux communs dans l'histoire des mentalités[11]. Le cas de l'entre-deux-guerres grec répète ce concept, accentuant sur les antagonismes sociaux et sur le rôle essentiellement politique de l'individu.

I. LA MONÉTARISATION EN DISCUSSION: RÊVER L'ARGENT?

Cherchant les traces de la monétarisation, on doit mentionner le rôle primordial du secteur agricole au sein de l'économie grec. La voie de monétarisation pendant le XIXe siècle grec passe par le développement de l'agriculture, secteur primordial au sein de l'économie de l'époque. Néanmoins, un effort de capitaliser l'agriculture grecque pendant le XIXe siècle ne pourrait qu'échouer; le morcellement de l'économie agricole en marchés locaux, le manque d'un réseau routier, l'impossibilité de commercialiser suffisamment la production agricole ont dominé l'espace rural jusqu'à la fin du siècle[12]. De surcroît, le partage des terres nationales a constitué un problème essentiel de la scène politique. En 1871, le problème sera resolu par un acte

---

10. Καραμπελιάς, 1922, *op. cit.*, pp. 33-36.

11. L'opposé du cas qu'on examine renvoie au romantisme, qui représente une critique de la modernité, voire de la civilisation capitaliste. *Cf.* M. Löwy, R. Sayre, *Εξέγερση και μελαγχολία. Ο ρομαντισμός στους αντίποδες της νεοτερικότητας*, trad. grecque, intr. Γ. Καραμπελιάς, Athènes, Εναλλακτικές Εκδόσεις, 1999, pp. 84-85.

12. Pour une étude générale des conditions régissant l'agriculture grecque *cf.* Ε. Μπουρνόβα, Γ. Προγουλάκης, «Ο αγροτικός κόσμος 1830-1940», *in:* Β. Κρεμμυδάς (dir.), *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία*, Athènes, Γ. Δάρδανος, 1999, pp. 45-104.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

reglementaire: la loi YLA΄ permettra au grecs, agriculteurs et bourgeois, de racheter les terres nationales, en constituant des noyaux du développement agricole. Quelques années plus tôt, les premiers prêts agricoles ou de préférence fonciers ont été accordés par la Banque Nationale. Pendant cette même décennie de 1870, divers projets concernant la création d'une banque foncière ont croisé –l'un après l'autre– l'échec.

La production littéraire de l'époque reflète la méfiance vers une modernisation mal adaptée: on peut, alors, approfondir sur l'image "fatiguée" que les données quantitatives attribuent à l'économie rurale[13] en utilisant des sources de type différent. En effet, les pages littéraires décrivent, d'une façon souvent symbolique, la réalité, désignant les aspirations humaines et les complications de la vie quotidienne. En outre, l'œuvre littéraire suit fréquemment (selon la sensitivité et l'instinct de l'auteur) les traces des mécanismes économiques, leur formation et leur développement. Il n'est pas rare –tout au contraire– que la mutation économique soit perçue comme un mal, un obstacle; ce sont, peut-être, ces pages qui permettent au chercheur de mieux tracer les antagonistes du système et d'aborder les contradictions au sein d'une société quelconque.

I. 1. LE MYTHE DE L'ARGENT: CRÉDIT ET USURE AU MILIEU AGRAIRE

Le fait est assez banal: chercher les indications, concernant la monétarisation d'une société quelconque, aux sources de caractère non quantitatif. Prenant, pourtant, en considération la multiplicité des enjeux qui règne actuellement au sein des études historiques, on va tenter de décrire l'attitude de la société rurale grecque vis-à-vis de la monnaie, à travers la littérature du XIXe siècle, qu'on caractérise de moraliste[14]. L'élaboration de ce type de sources nous permettra de retracer les mécanismes économiques qui dominent le monde rural et la façon selon laquelle les autres perçoivent la ruralité; le regard que les écrivains du XIXe siècle jettent sur la société campagnarde

---

13. En ce qui concerne l'agriculture du XIXe siècle, *cf.* Αλ. Μανσόλας, *Πολιτογραφικαί πληροφορίαι περί Ἑλλάδος*, réédition en fac-similé, par Θ. Βερέμης, Σ. Παπαγεωργίου, Κ. Παπαθανασόπουλος, de l'éd. d'Athènes, 1867, Athènes, N. Καραβίας, 1980 & P. Moraïtinis, *La Grèce telle qu'elle est*, Paris, Firmin Didot, 1877.

14. À titre exemple, en ce qui concerne la représentation de l'espace rural dans la littérature du XIXe siècle on se réfère à l'étude: R. Gill, *Happy rural. The English country and the litterary imagination*, New Haven/London, Yale University Press, 1972, *passim*.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

constitue, évidemment, une source indirecte en ce qui concerne l'économie agricole mais, parallèlement, il évoque les dispositions de la société bourgeoise envers l'espace rural. Ainsi, la littérature est un champ observable dont la structuration interne évoque le social[15]; de notre point de vue, la production littéraire du siècle précédent décrit parfaitement le dispositif social par rapport au financement de l'agriculture, reflétant allusivement la demande en capitaux au sein du monde de la campagne. Toutefois, cette présentation sera, ici, relativement succincte et ne mentionnera que quelques dimensions du sujet.

Le thème récurrent dans les textes du champ littéraire, constitués essentiellement de «nouvelles moralistes de la société villageoise», est l'usure. À travers des lignes profondément sombres, les nouvellistes du XIXe siècle décrivent cette attitude économique qui dévaste la campagne, évoquant le problème dans toutes ses dimensions. Dans la nouvelle *Le Pardon*, de l'écrivain corfiote Iakovos Polylas, le personnage central est un usurier qui, après sa mort, vient réclamer, sous la forme d'un revenant[16], le pardon de ses compatriotes. En effet, ses crimes ne sont pas insignifiants: "Il avait prêté à Nicolas peu de livres, et puis, avec les taux et les intérêts et les frais de justice, il les avait multipliés et lui avait confisqué sa vigne unique et sa maison"[17]. Ici, nous sommes en présence d'un agriculteur pauvre qui se trouvant en nécessité de liquidité, recourt à l'usurier du village qui appartient au mécanisme de l'économie agricole.

Un autre aspect du phénomène de l'usure nous est livré par Konstantinos Théotokis, dont les romans et les nouvelles ont également pour cadrel'île de Corfou. L'aristocrate et ancien seigneur féodal Ofiomachos se trouve en grande difficulté financière, en raison de l'abolition de ses privilèges féodaux, juste après l'annexion des îles Ioniennes à la Grèce en 1864:

> Et un jour il se trouve sans argent. Ému, triste, agité, il a emprunté pour la première fois dans sa vie. En secret, et sans passer par la Ban-

---

15. Sur ce point *cf.* l'analyse de P. Bourdieu: *Les régles de l'art. Genèse et structure du champ littéraire*, Paris, Seuil/Libre examen, 1992, *passim.*

16. Songes et revenants hantent la littérature moraliste grecque, comme une forme de réflexivité fâce à la réalité. *Cf.* D. Saint-Jacques, A. Viala, «A propos du champ littéraire ...» *loc. cit.* Il s'agit de l'écho renversé d'une écriture qui est la prose du monde. Pour une élaboration parallèle *cf.:* Foucault, Les mots..., *op. cit.*, pp. 60-61.

17. Ἰ. Πολυλᾶς, «Ἡ συγχώρεσις», *in:* Β. Τωμαδάκης (éd.), *Ἡ συλλογὴ Ἑλληνικὰ Διηγήματα τοῦ 1896*, Athènes, Ἵδρυμα Νεοελληνικῶν Σπουδῶν, 1998, 1ère éd. Εστία, 1896, p. 27.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

> que, afin que son acte reste inaperçu. Il a appelé un agent, qui volontairement lui a accordé l'argent demandé, et même plus, parce qu'il a tout de suite senti les profits attendus par la transaction avec le seigneur..... C'était le début de la ruine de la fortune d'Ofiomachos [18].

Le passage du système féodal à l'économie capitaliste, résumée dans le cas ionien sur une période courte et résultant de faits historiques, a des conséquences sociales étendues; l'ancien seigneur ne peut s'adapter aux changements, il ne comprend pas la transformation des mécanismes et –emporté par son besoin d'argent– il échappe même au système bancaire, et œuvre à sa ruine.

L'auteur par excellence de l'espace rural, Alexandros Papadiamantis, a évoqué ce même thème de l'usure et sa place dominante, dans l'économie de l'île de Skiathos:

> Ils étaient [c'est-à-dire les héros de sa nouvelle], eux aussi parmi tant d'autres, des victimes de l'usure, qui se pratiquait aut aux de 36%. L'usurier, comme un gueux violent (et parfois le gueux, qui se cache derrière l'usurier; Qui est le monstre le plus violent?), fort des ses 36% a défait, il y a bien longtemps, la marine marchande de l'île, et a réduit ses habitants à l'esclavage [19].

Alexandros Moraïtidis, qui fut cousin et compatriote de Papadiamandis, a également représenté dans ses ouvrages le monde rural, d'une façon probablement moins naturaliste mais également vive. De ses nouvelles, on retire l'image d'une société rurale où la circulation de la monnaie est très limitée et par conséquent très recherchée. L'apparition de l'argent est le résultat d'un fait extraordinaire, d'un vol ou d'un envoi migratoire. Ainsi, quand le maire du village où l'action se déroule dépense régulièrement de l'argent, les autres villageois, comme d'ailleurs sa famille, pensent qu'il a

---

18. Κωνστ. Θεοτόκης, *Οἱ σκλάβοι στὰ δεσμά τους*, Athènes, Νέα Σύνορα/Λιβάνης, 1991, 1ère èd. 1922, p. 44.

19. Ἀλέξ. Παπαδιαμάντης, «Νεκρὸς ταξιδιώτης», *in: idem, Τὰ ρόδινα ἀκρογιάλια καὶ ἄλλα διηγήματα*, réunies et presentées par Σπ. Κόκκινος, Athènes, Εστία, 1976, pp. 45-90. La perception du monde matériel cher Papadiamantis, se réfère à son esprit d'observation ainsi qu'à sa sensibilité. Cf. Z. Λορεντζάτος, «Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης. Πενήντα χρόνια ἀπὸ τὸ θάνατό του», in: *Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης. Εἴκοσι κείμενα γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του*, préf. Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Athènes, Οι εκδόσεις των φίλων, 1979, σ. 215.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

trouvé un trésor[20]. La rareté de la monnaie justifie, donc, sa circulation seulement grâce à des circonstances peu régulières.

Ce type de références littéraires manifestent la difficulté éprouvée par l'économie agraire en ce qui concerne son adaptation au changement des mécanismes, qui évoluent suivant la commercialisation de la production et son introduction aux structures du marché. Le motif littéraire reflète les immobilités sociales, puisque les individus agissent non seulement selon l'axe de la rationalité économique mais, aussi, sous l'influence de l'émotion ou des sentiments. À ces trop courtes citations, il aurait fallu ajouter de nombreuses pages, où les nouvellistes du XIXe siècle décrivent la pauvreté des campagnes, le labeur de l'agriculteur et les conditions dures de la vie campagnarde. De toute façon, la production littéraire du XIXe siècle décrit la quasi-mystification qui régit la relation de l'individu avec la monnaie; parfois la «moralité» de l'auteur dicte une position clairement hostile envers l'argent, perçu comme la source de tout malheur de l'homme souffrant. Dans d'autres cas, on constate que la monnaie est idolâtrée, puisqu'elle contribue à la socialisation de l'individu, lui offrant de nombreuses perspectives. Ces observations paraissent avoir une valeur dépassant les frontières grecques. La polémique contre l'économie monétarisée, ainsi que l'adoration de la monnaie, sont des phénomènes parallèles, que l'on retrouve également en France, pendant le XIXe siècle[21]. Or, la dimension psychologique de la monnaie devient naturellement créatrice de sentiments; son impact sur les méntalités sociales est profond.

La littérature, à l'instar du discours des économistes de l'époque, a stigmatisé l'usure en la critiquant, pourtant, dans son côté économique plutôt que moral. Quand la plume des nouvellistes du XIXe siècle adopte un style sentimental face à l'usurier, elle se veut critique face à un phénomène économique qui démolit la collectivité. Du discours tant économique que littéraire, est absente cette perspective religieuse que l'on trouve dans la critique occidentale de l'usure. Pour la conscience grecque moderne, l'usurier a trahi les conventions sociales, donc il a péché. Mais l'intériorisation de cette

---

20. Ἀλέξ. Μωραϊτίδης, «Ὁ μπάρμπα-δήμαρχος», *in: idem*, *Τὰ διηγήματα*, éditées par N. Τριανταφυλόπουλος, Athènes, Στιγμή & Γνώσση, 1990, pp. 336-338.

21. *Cf.* H. Bonin, *L'argent en France depuis 1880. Banquiers, financiers, épargnants dans la vie économique et politique*, Paris, Masson, 1989, chap. 14, *L'argent mythique*, p. 226 et *sqq.*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

faute est tout à fait différenciée de sa perception métaphysique, contrairement à ce qui se passe dans le monde occidental[22]; l'usure est ici plutôt une incohérence sociale qu'un tabou sacré. Par ailleurs, les effets psychologiques provoqués par l'endettement, sont profonds: l'endettement comme phénomène monétaire extériorise les relations entre les individus et matérialise leur rapport à l'argent, prêté ou emprunté[23]. Toutefois, la littérature qui se réfère au monde rural adhère à une attitude critique à l'égard de la circulation monétaire, la considérant comme un envahisseur dans la société du village.

Comment l'Etat grec du XIXe siècle a-t-il anticipé le problème de la circulation monétaire? Comment était-il extériorisé l'effort de rationaliser le comportement du monde rural à l'égard de la monnaie? On peut facilement deviner la réponse; c'était l'organisation centralisée du crédit agricole, dont le caractère hiérarchique et oligopolistique est déployé autour de la Banque Nationale durant le XIXe siècle, qui a tenté de rompre le cercle incessant de l'usure[24]. Les mécanismes bancaires ont, alors, créé de nouveaux réseaux de crédit, auxquels la possibilité des agriculteurs à s'insérer était réduite, puisque les prêts agricoles étaient soit hypothécaires, soit contractés sur lettre de

---

22. On cite sur ce point l'apostrophe charmant de Jacques Le Goff: "Quel phénomène offre, plus que l'usure, durant sept siècles en Occident, du XIIe au XIXe, un mélange aussi détonant d'économie et de religion, d'argent et de salut...?" [*idem, La bourse et la vie. Économie et religion au Moyen Age*, Paris, Hachette (coll. Textes du XXe siècle, 1986, p. 9]. Pour l'élaboration du thème de l'usure en Occident, *cf.*: *ibid,* chap. *Entre l'argent et l'enfer: l'usure et l'usurier,* pp. 9-16. En outre, on collationne cette perspective métaphysique de l'usure à ses perpétuelles apparences littéraires, comme dans la *Comedia Divina* de Dante.

23. *Cf.* les observations de G. Simmel, sur l'energie des phénomènes économiques. *Idem, Philosophie de l'argent*, trad. de l'allemand par S. Cornille et P. Ivernel, Paris, PUF/Quadrige, ^{2}1999, *passim.*

24. En ce qui concerne les structures du crédit agricole en Grèce, durant le XIXe s., *cf:* G. Dértilis, (dir.), *Banquiers, usuriers et paysans. Réseaux de crédit et stratégies du capital en Grèce. 1780-1930*, Paris, Éd. de la Découverte / Fondation des Treilles, 1988, *passim,* Th. Kalafatis,«Politique bancaire et crédit agricole en Grèce. 1861-1901», *in: Économies méditerranéennes. Équilibres et intercommunications. XII-XIXe siècles*, Actes du IIe Colloque International d'Histoire, Athènes, 18-25 septembre 1983, Athènes, Centre de Recherches Néo-helléniques/ FNRS, 1986, t. 2, pp. 395-406, Ε. Πρόντζας, *Οικονομία και γαιοκτησία στη Θεσσαλία 1881-1912*, Athènes, MIET, 1992, *passim*, C. Brégianni, *Les banques, l'agriculture et l'Etat. Stratégies de crédit et politique agraire en Grèce de 1861 à 1940*, Lille, Presses Universitaires de Septentrion, 2002, pp. 67-123.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

change. Il paraît que la diffusion du crédit agricole officiel pendant le XIXe siècle soit insignifiante, comme le prouve l'absence des références relatives, soit dans la littérature, soit dans la presse de l'époque.

I. 2. L'ARGENT DOUTEUX: ANTAGONISMES AU MILIEU URBAINE

La littérature moraliste consiste également en une source intéressante, en ce qui concerne la fonction de la monnaie dans le milieu urbain. L'argent forme souvent une mythologie réaliste, en inventant un paysage dissimulé où le pouvoir économique et politique se cache devant l'amoralisme individuel. Le caractère presque métaphysique de l'argent lui donne la puissance de corrompre la nature humaine: "L'argent m'a pourri. Il m'a transformé à un homme méchant, il m'a brutalisé. Il m'a poussé à battre mes enfants et à contrarier ma femme!..."[25]. À ces mots, le héros du nouvelliste Anghélos Vlachos rend l'argent offert par son voisin riche, fuyant à sa défaite définitive, que ce cadeau inattendu aurait pu lui provoquer. Dans la ville, comme dans l'espace rural, l'argent incite des sentiments profonds et est ainsi vêtu d'un pouvoir extrême. Néanmoins, la circulation de la monnaie à l'étendue de la ville comprent certains éléments dont la complexité se lie à l'évolution des mécanismes économiques ainsi qu'à la hiérarchisation de la société urbaine. Un tissu idéologique intervient, souvent, pour diviser les citoyens en tricheurs et honnêtes, selon leur pouvoir économique. La séparation, donc, entre grecs autochtones et grecs de la Diaspora, qui vient progressivement s'installer dans le nouveau royaume au cours de XIXe siècle[26], paraît avoir des causes économiques. Il faut noter que l'installation de membres de la Diaspora à Athènes durant les dernières décennies du XIXe siècle avait un caractère particulier. D'une part, ces derniers étant intensivement actifs dans le milieu économique grec, n'ont pas cependant réussi à obtenir un statut social vraiment élevé. D'autre part, leur activité économique est limitée dans le domaine financier, alors qu'ils n'étaient pas vraiment intéressés à investir dans l'industrie. Bien que la capitale économique de l'espace élargi grec soit

---

25. Ἄ. Βλάχος, «Τὰ χρήματα», *in:* Β. Τωμαδάκης (éd.), Ἡ συλλογὴ Ἑλληνικὰ Διηγήματα τοῦ 1896..., *op. cit.*, p. 75.

26. En ce qui concerne la division entre Grecs autochtones et Grecs de la Diaspora, installés en Grèce vers 1870, *cf.* Ἕλλη Σκοπετέα, *Τὸ πρότυπο Βασίλειο καὶ ἡ Μεγάλη Ἰδέα. Ὄψεις τοῦ ἐθνικοῦ προβλήματος στὴν Ἑλλάδα. 1830-1880,* Athènes, Πολύτυπο, 1988, pp. 76-98.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

non pas Athènes mais Constantinople, pendant presque entièrement le XIXe siècle, un grand nombre de projets, réussis ou échoués, ont été élaboré par les «omoghénis». Ces projets concernaient dans leur ensemble, la création des banques, le développent du domaine financier et l'expansion du réseau ferroviaire[27].

Ainsi, vers 1880, le terme «omoghénis» était associé à la richesse et, par conséquent, rempli de sentiments négatifs de la part de l'opinion publique[28]. La spéculation sur l'action de la Société grecque des Mines de Lavrion a intensivement contribué à l'accueil défavorable de cette activité économique. Vers 1873, sa hausse très considérable, au sein du petit marché boursier d'Athènes, a rapidement donné naissance aux espoirs d'enrichissement des petits bourgeois, en participant à la distribution des «trésors» de Lavrion. La conversation suivante, imaginaire mais crédible en est assez parlante:

—Vive Sygros, vive le bon patriote qui va remplir Athènes de livres.

— Ah! Ah! Jusqu'à maintenant on n'a vu que les papiers de M. Sygros. On n'a pas encore aperçu les livres. ...

— ... Ce papier a des intérêts, a de la dividende comme on dit à la haute société. Est-ce que tu as une idée de ce que ça veut dire, dividende de la Société de Lavrion ? Ceci veut dire un profit à cent pour cent. ...

— Le problème c'est que l'argent qui coule -selon toi- comme l'eau aux Mines de Lavrion, va remplir d'autres poches avant qu'il arrive à ceux qui ont acheté ces papiers[29].

La résiliation de ces espoirs a causé une question politique, provoquant une crise profonde, sociale et économique, qui a coïncidé avec la création de la Bourse d'Athènes. Étant donnée que la Société Anonyme de Lavrion était fondée par l'homme d'affaires Andréas Sygros, faisant partie de la Diaspora, il était considéré comme responsable unique de la crise, provocateur d'un nombre de faillites très élevé. En conséquence: "...un autre historien du futur

---

27. Pour une intrerpétation récente, rélative à l'activité economique des "omoghénis", *cf.* I. Pepelasis Minoglou, J. Foreman-Peck, «Entrepreneurship and Convergence. Greek Bussinessmen in the later Nineteeth Century», *Rivista di Storia Economica*, XVI, 2000 3, pp. 279-303.

28. Σκοπετέα, Τὸ πρότυπο..., *op. cit.*, p. 78.

29. Ἄ. Βλάχος, «Λαυρεωτικῆς μετοχῆς ἀπομνημονεύματα», *in: idem*, *Διηγήματα*, Athènes, Νεφέλη, 1997, pp. 145-146 (1ère publ. dans la revue *Ἀθηναϊκὸ Ἡμερολόγιο*, 1874).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

va remarquer que les «omoghénis» étaient des carnivores et surtout des anthropophages, nourris de la chair des autochtones, qu'ils attrapaient avec un piège, connu sous le nom de titre d'action"[30]. Ainsi, juste après le drame profond de l'action de Lavrion, les «omoghénis» ont été assimilés aux spéculateurs, sinon aux voleurs. On ne peut pas nier que cette perception sociale des grecs émigrés qui viennent à s'installer à Athènes, cache des origines psychologiques, dépassant le symbolisme –tantôt effrayant, tantôt adoratif– de l'argent. Par ailleurs, comme les textes littéraires l'insinuent, la méfiance vis-à-vis des «omoghénis» a pu avoir aussi ses origines dans l'introduction par les grecs de la Diaspora de nouvelles méthodes financières. Les titres d'action, les bons du Trésor, les valeurs mobilières n'ont pas une apparence réelle, et se sont considérés comme faux, comparés à la monnaie liquide. C'est justement la problématique introduite par Roïdis, l'écrivain étant lui-même une des victimes de l'épisode pénible de Lavrion[31].

On a essayé de focaliser sur l'aperçu social de la circulation monétaire, le moment où les structures économiques du royaume grec se sont en cours de construction. Ensuite, on va tenter d'analyser le comportement économique, à l'époque de la transformation économique et sociale.

II. LA DÉTRESSE DU CHANGEMENT: ÉVOLUTION ÉCONOMIQUE ET AGONIE EXISTENTIELLE DANS LA LITTÉRATURE DE L'ENTRE-DEUX-GUERRES

Durant l'entre-deux-guerres, la société grecque change; la stabilisation monétaire, la réorganisation du système bancaire, la réforme agraire constituent des unités de mesures institutionnelles, qui transforment le pays au niveau social et économique. La production littéraire suit cette évolution, représentant, surtout, les problèmes que l'application progressive du modèle occidental pose à l'individu. La modernisation économique et politique est

30. [Ἐμμ. Ροΐδης] «Σκνίπες», *Ἀσμοδαῖος*, 2-2-1875. Tiré par: Ἄ. Ἀγγέλου (éd.), *Ἐμμανουὴλ Ροΐδης. Ἅπαντα*, vol. II, *1868-1879*, Athènes, Ερμής, 1978, p. 114.

31. En ce qui concerne l'influence de la ruine économique de Roïdis sur la dévalorisation qu'il attribue aux mécanismes du marché, *cf.:* Ἀ. Ἀνδρεάδης, «Ἐμμανουὴλ Ροΐδης. Βιογραφικὸν Σημείωμα», *in: idem, Ἔργα*, éd. Κ. Βαρβαρέσσος, Γ. Ἀ. Πετρόπουλος, Ἰ. Πίντος, Athènes, 1939, vol. III, pp. 55 et sqq. Le texte de Andréadis a été prémierèment publié au lieu d' introduction à l'édition des œuvres complètes de Roïdis, chez l'éditeur G. Féxis.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ainsi élaborée sous l'angle de sa connexion avec l'esprit national: c'est-à-dire que les littéraires de l'époque, comme l'ensemble des intellectuels, se sont préoccupés de l'étendue profonde de la nation, une notion perçue comme «hellénisme». Bien sûr, cette perception de la production littéraire est assez simpliste. Néanmoins, elle nous permet de regrouper un certain nombre d'ouvrages, dont la caractéristique commune est le rôle que l'individu[32] joue au sein d'une société en transformation, voire souffrante.

Il est clair que les écrivains rassemblés sous le nom collectif «génération des années trente» ne présentent pas une régularité généralisée en ce qui concerne à la fois la forme littéraire et la vision idéologique. D'ailleurs, l'âge des écrivains ne constitue pas une preuve d'appartenance à cette équipe, dont la caractéristique principale est la résolution de rupture avec les formes traditionnelles et l'adoption d'une nouvelle optique vis-à-vis de la société grecque. Jeunes ou moins jeunes, ils participent à l'«exploration» idéologique de l'entre-deux-guerres, attirés (selon le cas individuel) par le libéralisme ou le communisme. C'est justement cette participation à la fièvre idéologique, cette recherche du renouvellement des structures sociales qui donne à la génération littéraire des années trente une nuance profonde de collectivité[33].En outre, il faut souligner qu'il s'agit d'une littérature quasi engagée ou prometteuse. Cette «promesse» des écrivains, désignés par le nom «génération des années trente», ne représente pas obligatoirement un engagement politique[34]. Il s'agit plutôt d'un engagement qui manifeste l'intention d'une génération de se distinguer des ses antécédents. Par ailleurs, cette promesse annonce le cible de la modernisation de la société grecque, orientée dorénavant à l'ouest[35].

À la base de cet inconscient littéraire on tentera de tracer les indices que l'évolution économique rapporte: nous sommes au moment où le progrès

---

32. La subjectivité se trouve aux origines de la pensée moderne, parce qu'elle permet une compinaison très vaste des éléments psychiques. D'autre part, le sujet est lié à son entourage, social et naturel. *Cf.* Π. Κονδύλης, *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού. Από τη μοντέρνα στη μεταμοντέρνα εποχή και από το φιλευθερισμό στη μαζική δημοκρατία*, trad. grecque, Athènes, Θεμέλιο, 2000, pp. 117-118.

33. *Cf.* M. Vitti, *Ἡ γενιὰ τοῦ τριάντα*, Athènes, Ερμής, nouv. éd. augmentée, 1995, pp. 53-59.

34. En ce qui concerne l'engagement politique au sein de la littérature, *cf.* J.-P. Sartre, *Qu'est-ce que la littérature ?* Paris, Gallimard/essais, ²1985, p. 45.

35. *Cf.* les aspirations novatrices à l'œuvre-référence de Γ. Θεοτοκᾶ, *Ἐλεύθερο Πνεῦμα* [nouv. éd., Athènes, Ερμής, 1988].

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

social et l'évolution économique ont été souvent aperçus comme contradictoires. Or, la position idéologique de cette sorte de sources n'est pas prise. Elle se construit progressivement et sous l'influence de la conjoncture historique. De plus, la génération des années trente constitue l'inverse du moralisme. Selon G. Théotokas, qui se veut le porte-parole de sa génération, les moralistes grecs peuvent être regroupés sous une école littéraire désignée strictement comme «photographique»[36]. Or, une structure sociale qui change est suivie par la variation de la forme littéraire. Cette différenciation aide le chercheur afin de révéler la répercussion moderniste au cœur de la collectivité sociale atypique. Dans une perspective différente, ces pages littéraires nous forcent de surpasser une histoire sans les hommes, en indroduisant le facteur psychologique tant pour les écrivains comme sujets historiques que pour les héros imaginaires, réflets d'ailleurs d'une réalité sociale[37].

II. 1. LA HAUTE ET LA PETITE BOURGEOISIE

Le romain de M. Karagatsis «Yiougerman»[38] désigne un palimpseste intéressant de l'entre-deux-guerres grec. L'esprit cosmopolite qui règne sur ses pages évoque l'image d'une réalité qui se trouve loin de la fermeté et l'austérité du monde rural. Les destins des grecs de la Diaspora, des émigrés et des nouveaux riches s'entrecroisent pour accomplir le tableau d'une société en pleine mutation. Juste après la destruction définitive du régime tsariste, l'émigré finlandais Vassili Yiougerman débarque au Pirée, chassé par les bolcheviques: l'ex-officier de l'armée russe ne tardera pas à s'engager par une Banque privée. La Succursale du Pirée de la Banque de Crédit Commercial trouve ainsi un employé compétent et doué. Chargé progressivement de responsabilités élargies, Yiougerman devient conseiller en cachette, de la haute direction. Les réseaux du commerce international passent devant les yeux du lecteur, décrits d'une façon presque mystique. L'activité économique suit une évolution systématique, les mécanismes capitalistes étant soumis à une croissance déterministe. Graduellement, le héros aventurier se transforme

---

36. Vitti, Ἡ γενιὰ τοῦ τριάντα, *op. cit.*, p. 38

37. Pour l'explication théorique de la relation existante entre les concepts fondamentaux de la psychanalyse et l'histoire, *cf.:* S. Friendländer, *Histoire et psychanalyse*, Paris, Seuil, 1975, pp. 21-79.

38. M. Καραγάτσης, *Γιούγκερμαν*, Athènes, Εστία, 1998, 1ére éd. Εστία, 1936, 2 vols, 462 + 420 p.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

à un bourgeois respectable; malgré les apparences, son caractère obscur résiste à l'intonation conforme qui le dissimule. Une capitale, vague et déloyale, fonctionne comme avant-scène du romain: à Athènes, l'éternel va et vient des hommes (citoyens et campagnards) n'a rien de vif: les rues sont toujours salles, les amours gouvernés par des instincts brutales, le luxe dans les foyers bourgeois montre l'indignité des propriétaires.

Devant ce décor néfaste, la monnaie paraît être le centre de toute activité, la cause des conflits et le manipulateur des actions humaines. Néanmoins, à la recherche de la richesse, le pouvoir économique ne constitue pas un objectif sollicité pour soi-même. Pour les héros de Karagatsis, l'argent est le moyen pour qu'ils établissent leur propre force, afin de stabiliser leur prépondérance sociale. Poussés par un dynamisme presque instinctif, ces héros faibles et simultanément durs se battent contre le destin et contre eux-mêmes. D'un part, la rationalité et les qualités intellectuelles démontrées par le héros principal, Yiougerman, lui permettent de devenir un facteur considérable de la vie économique. D'autre part, les faiblesses, comme la prodigalité ou l'irrationalisme économique, conduissent les autres personnes du romain à la ruine. À l'intervalle, l'indignité et la malhonnêteté sont souvent considérées comme présupposées de la réussite. Face à ce monde, les institutions économiques –les Banques, les industries, la Bourse– paraissent avoir leur propre vie, insensibles aux actes humains. Des mécanismes déterminés, des lois, régissent leur évolution, c'est-à-dire l'évolution du marché[39]. Les machines marchent, évoquant l'industrialisation tardive du pays, les banques fonctionnent, représentant le gonflement du secteur tertiaire: "Le grand rez-de-chaussée, avec les guichets en bronze. L'énorme statue du fondateur de la Banque de Crédit Commercial. Les caisses. Un vrai temple. Trois cents employés-prêtres travaillent sur leurs tables .... Cinq cents clients, assemblés devant les guichets, ont l'expression des religieux"[40].

En même temps, les hommes se battent pour leur survie. La monnaie est neutre, ni mauvaise ni bonne. Cette perception de l'activité financière, nous aide à soupçonner le libéralisme économique de l'auteur: selon leurs com-

---

39. Les rapports réciproques entre les mécanismes du marché, le renforcement des institutions et les entrepreneurs (comme noyaux subjectifs) se sont montrés également par l'histoire économique. *Cf.:* P. Verley, *Entreprises et entrepreneurs du XVIIIe siècle au début du XXe siècle*, Paris, Hachette, 1999, pp. 97-103.

40. Καραγάτσης, Γιούγκερμαν, *op. cit.*, vol. 2, pp. 351-352.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

pétences, intellectuelles et morales, les hommes gagneront ou perdront. Néanmoins, ce libéralisme n'a rien de l'optimisme exprimé par la pensée économique classique. La liberté de l'individu est toujours poursuivie par ses instincts violents et par la conjoncture historique. L'évolution des idées politiques, ainsi que la déception causée par la fatalité du destin humain[41], influencent le libéralisme de Karagatsis, influence qu'on peut la tracer à sa propre vie. Par ailleurs, le tissu freudien qui enveloppe son œuvre, fonctionne souvent comme catalyseur, offrant un terrain d'action universelle.

Il est certain que le livre tourne autour de la haute bourgeoisie et son combat pour le pouvoir. Néanmoins, la sympathie de l'auteur pour un autre monde, le monde des laboureurs, des journaliers, est perceptible. Ce monde se confronte –naturellement– au monde des patrons. Mais, il s'agit d'une opposition tolérante plutôt que révoltée: "Un groupe des ouvriers étaient assis au bord des fenêtres, en mangeant leur repas. Au passage des patrons, ils ont levé leurs têtes avec curiosité. Même pas un mot. Aux yeux seulement un sentiment, quelque-chose comme de l'ironie"[42]. On note un certain déterminisme, vu que la place sociale de chaque individu est presque stable. En parallèle, les qualités extraordinaires de l'homme peuvent le conduire à dépasser les limites, économiques, sociales ou encore politiques.

Le banquier Yiougerman peut être aperçu comme un symbole des capitalistes de l'époque. Son activité, tout en reflétant la réalité grecque, s'intègre à un comportement économique dirigé par l'individualisme et la vanité, caractéristiques souvent liées à la haute bourgeoisie. L'œuvre a un caractère universel, mais, en même temps, il constitue une image de la bourgeoisie grecque: l'impact de la conjoncture historique sur l'action humaine est profond. En général, on constate que la puissance individuelle se trouve face aux forces de l'histoire, auxquelles l'homme tent à prédominer. L'arrogance du héros principal représente souvent sa force, sa capacité à surpasser la fatalité et les obstacles, sociales et privés. Yiougerman, dans ce combat incessant –une bataille contre les autres et contre soi-même– sera récompensé par la solitude éternelle et progressive. Décalque d'un être surhumain, hanté

---

41. L'évolution des idées politiques et leur influence sur le libéralisme économique suivent la conjoncture historique, en même temps que l'interaction entre l'économique et la politique se reflète à la réalité des faits. *Cf.* L. von Mises, *Η οικονομική της ελευθερίας*, éd. grecque, Αθήνα, 1984, pp. 131-146.

42. Καραγάτσης, Γιούγκερμαν, *op. cit.*, vol. 2, p. 26.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

par des cauchemars freudiens, le héros –et son entourage– ne cessent pas de solliciter des réponses.

Dans une atmosphère athénienne différente, on trouve le monde des petits-bourgeois, effrayés par la mutation de la société grecque mais vivants une vie mystique: c'est justement le titre de l'ouvrage de Anghélos Térzakis[43]. Malgré l'édition tardive de ce romain, il semble qu'on puisse l'incorporer dans le climat des années trente, non seulement parce que son auteur fait nettement partie de cette génération, mais aussi, parce qu'une ambiance de décadence et de pessimisme réside dans ses pages[44]. Le fait que la narration suive la première personne du singulier n'est pas étonnant. Essayant d'exprimer directement ses sentiments, l'auteur adopte les caractéristiques du héros, lui prête plutôt ses propres faiblesses[45]. Comme le titre l'insinue, le héros principal vit une existence intérieure, absorbant d'une façon indirecte l'influence de son entourage. Étant un petit intellectuel«professionnel», son quartier prend la forme d'une cellule, sa vie se révèle sans issue. Des yeux omniprésents l'espionnent, le privant de la «vraie» vie. Un tissu d'incompréhension règne sur la ville et les lacunes de communication sont présentes pour justifier la misère des héros. Ici l'amour n'a pas le pouvoir de changer le monde.

En effet, le milieu urbain de Térzakis fait appel à la ville achronique du cinéma néoréaliste, où les sorties sont fermées, les sentiments bloqués. L'ensemble évoque une société en changement, structurée et hiérarchisée malgré tout. La maladie physique répercute l'impuissance sociale et économique de l'individu. C'est finalement le contraire de Yiougerman, dont l'on a désigné rechercher son destin personnel. De plus, Térzakis semble condamner le côté strict et absolu de son héros. C'est, peut-être, cette partie inélastique qui prive le héros (l'*alter ego* de Térzakis?) de la réussite professionnelle et personnelle. En un mot, "le monde de Térzakis fermé, petit-bourgeois, s'inonde d' une impasse amère"[46]. Dans la fatalité de la vie

---

43. Ἄ. Τερζάκης, *Μυστική ζωή*, Athènes, Εστία, 1957, 372 p.

44. Ἀ. Καραντώνης, *Πεζογράφοι καί πεζογραφήματα τῆς γενιᾶς τοῦ Τριάντα*, Athènes, Παπαδήμας, ³1990, pp. 205-208.

45. *Cf.* les annotations de Linos Politis, concernant le cadre petit-bourgeois dans l'ouvrage de A. Térzakis; Λ. Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Athènes, MIET, ⁵1989, p. 315.

46. Π. Μουλάς, «Η λογοτεχνία από το 1913 εως το 1940», *in*: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Athènes, Εκδοτική Αθηνών, 1978, p. 503.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

humaine, les mécanismes du marché ou l'activité économique ne représentent pas une délibération. Au contraire, les besoins de la vie quotidienne incitent l'amoralisme et la poussière de la réalité fait sortir des instincts primitifs. D'un autre chemin, les destins des héros de Térzakis rencontrent ceux de Karagatsis. Les impasses de l'entre-deux-guerres ne conduisent pas à une littérature révoltée[47], mais plutôt à une littérature parfois intériorisée et parfois cruelle.

II. 2. CONJONCTURE HISTORIQUE ET INDIVIDUALISME ÉCONOMIQUE

Le bouleversement de la société grecque, dû à l'échange des minorités ethniques juste après l'échec de l'expédition asie-minorienne, provoquera une variation des faits, tant politiques que sociales. Le trauma de l'installation d'une population de 1.500.000 réfugiés –entre les années 1911 et 1923– est resté blessant pendant une longue période[48]. Réinventée par la littérature, cette aventure nationale se transformera souvent à un symbole universel. Tel était le cas du romain de Elias Vénézis, «Gallini»[49]. Vénézis, provenant lui-

47. On utilise ici ce terme pour décrire une littérature militante, visant à une nouvelle organisation culturelle de la société.*Cf. L. Trotski, Λογοτεχνία και Επανάσταση*, éd. grecque, préf. de M. Λαμπρίδης, Athènes, [3] 1982, pp. 152-153. Lorsque Trotski cherche à transformer le dynamisme de l'entre-deux-guerres à une raison d'agir, les écrivains grecs qu'on examine trouvent à cette période de changement les origines de leur agonie, au détriment d'une conscience révolutionnaire. Néanmoins, si l'art évoque la revendication de l'équilibre et de la consolation, la rupture imposée par la génération des années trente face à la littérature moraliste constitue un bouleversement. En ce qui concerne le rôle réformateur de l'art, voir la préface de M. Labridis à la même édition.

48. Par rapport à l'echange des populations balkaniques,on se refère à titre indicatif aux études suivants: D. Pentzopoulos, *The balkan exchange of minorities and its impact upon Greece*, Paris/La Haye, Éd. de l'ÉPHÉ /Muton, 1962 & A. A. Pallis, «Les effets de la guerre sur la population de la Grèce», *in:* A. Andréadis *et al.*, Les effet séconomiques et sociaux de la Guerre en Grèce, Paris/New Haven, PUF/Yale University Press (coll. "Histoire Économique et Sociale de la Guerre Mondiale"/Donnation Carnegie], 1928, pp. 136-150.

En ce qui concerne l'aspect technique de l'installation rurale et urbaine des réfugiés, des éléments importants peuvent être tirés par les études suivants: B. Alivizatos, *La réforme agraire en Grèce au point de vue économique et sociale*, Paris, Librairie du Recueil Sirey, 1932, & Em. Tsoudéros, *L'indemnisation des réfugiés grecs*, Paris, Librairie du Recueil Sirey, 1928, p. 25 [extrait de la *Revue d'Economie Politique*, 1, 1928].

49. Ἡ. Βενέζης, *Γαλήνη*, Athènes, Εστία, 1985, 1ère éd. Εστία, 1939, 237 p.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

aussi de l'Asie Mineure[50] et étant soumis aux conséquences sombres de la guerre, retrace de la conjoncture historique les éléments qui peuvent dessiner une image universelle. Malgré la tentative de la génération des années trente de concevoir les caractéristiques de l'hellénisme, de fixer, alors, les divers indices de l'identité nationale, il est, peut-être, juste de noter que souvent cet effort conduit à un résultat beaucoup plus généralisé. Le destin commun de l'humanité, la nature humaine partout identique, et aussi un pessimisme provoqué par l'influence des faits historiques, force les écrivains de cette génération à dépasser les «frontières nationales», à englober les questions universelles et à toucher l'âme humaine[51].

La trame centrale du romain consiste en la colonisation d'un peuple villageois provenant des côtes asie-minoriens, qui s'installe à la terre stérile de Anavysos, au bord d'une mer peu accueillante. Vénézis suit l'aventure humaine, les premières difficultés, la décision constante des réfugiés à cultiver cette terre omise, les antagonismes, le déploiement finalement des sentiments. Malgré le sentimentalisme du romain, dû à l'implication personnelle de son auteur à l'épisode asie-minorien, un rationalisme économique profond pénètre, tant les réactions des hommes que le déroulement de l'action. Ainsi, l'effort des réfugiés à survivre prend –presque aussitôt– la forme d'une activité économique basée sur la culture de la terre: le romain nous donne la possibilité de suivre de près les conditions de l'installation rurale des agriculteurs, en même temps qu'il focalise sur les antagonismes nés parmi les autochtones et la population installée par l'Etat grec. Dans le cas examiné, les autochtones sont des pasteurs nomades qui, naturellement, sont hostiles face aux réfugiés, pour une raison supplémentaire: l'agriculture exercée par la population installée représente un mode de production concurrant à l'élevage. Les provocations des nomades, concernant la destruction de travaux de première importance, dépassent les limites de perversité pour montrer l'immobilité des mentalités et la faiblesse de la nature humaine. De surcroît, l'ensem-

---

50. Vénézis est né à Mytilène en 1904. Il est mort à Athènes en 1973. Après son arrestation par les Turcs, il arrive en Grèce et en 1931 édite son premier romain *Νούμερο 31328* [traduit en français sous le titre *La grande pitié*] basé sur ses expériences dans le camp de concentration. Il continu son travail d'écrivain jusqu'à sa mort. Il était membre de l'Académie Grecque depuis 1957.

51. C'est peut-être grâce à cet humanisme universel que les œuvres de Vénézis ont connu de nombreuses traductions aux principales langues européennes (français et allemand notamment).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ble du livre constitue une source intéressante en ce qui concerne les méthodes de culture utilisées à l'époque, les outils agricoles, la maison rurale. Loin de mettre l'accent sur l'aspect technique de l'exploitation agricole, Vénézis transfère le village des réfugiés en la scène d'un drame universel. En effet, Vénézis décrit les comportements qu'un historien ne peut que les imaginer, les sources officielles fournissant seulement les aspects techniques ou cano-niques de l'installation. L'on se trouve, alors, devant le cas où la littérature cristallise les actes et le discours humains, que l'histoire laisse de côté. Telle une image plus réelle que les sources réglementaires, la page littéraire transmet la matérialité, filtrée par le propre instinct de l'auteur. Vénézis, malgré son intégration au *statu quo* grec, conserve les sensibilités qui lui sont utiles afin de décrire la naissance d'un nouveau monde de coexistence.

Les pages de "Gallini" transmettent une autre représentation de type économique, connue, d'ailleurs, par l'anthropologie et les études agrono-miques de l'entre-deux-guerres[52]. Il s'agit de la différenciation remarquée par rapport aux réfugiés provenant de l'intérieur asie-minorien et ceux provenant des côtes. La population montagnarde prouve une lassitude économique et préfère préserver son mode de vie, rejetant les innovations et s'éloignant de la mer. D'autres dimensions de l'aspect économique sont le travail féminin et enfantin agricole, la distinction des classes, la présence lointaine de la capitale. En général, on note que l'œuvre de Vénézis contient une perception profonde de l'espace économique, telle qu'on ne le trouve pas dans les autres ouvrages examinés. L'emploi de Vénézis à la Banque de Grèce (de 1932 à 1957) a, peut-être, influencé la réceptivité de l'auteur face aux mécanismes économiques et leurs effets sur la vie humaine[53]. Il s'agit d'un exemple de l'intériorisation des expériences personnelles dans la production littéraire.

CONCLUSIONS

Au cours de cette étude on a utilisé la trame des pages littéraires, ce qui a permis de focaliser –d'une façon générale– sur certaines figures de la réalité grecque. En conclusion, hormis les remarques déjà formulées, on doit

---

52. *Cf.*, entre autres: Ν. Ἀναγνωστόπουλος, *Ὁ κάμπος τῶν Σερρῶν*, Athènes, ΑΤΕ/ Ἀρχεῖο Γεωργοοικονομικῶν Μελετῶν, 1937, *passim*.

53. Vénézis fut l'auteur de la première esquisse historique, concernant la Banque de Grèce: *idem*, *Χρονικὸν τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος*, préf. de Χ. Ζολώτας, Athènes, 1955, p. 457.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

mentionner la conception différenciée de l'espace économique et social par les courants littéraires examinées. La littérature moralisante du XIXe siècle cherche à établir un espace socio-politique en commun: l'activité économique, les relations sociales, les mécanismes administratifs sont perçus dans le contexte d'un ensemble national, en voie de construction. La mise en relief de l'identité nationale évoque, ainsi, la naissance d'une littérature entreprenant les problèmes vers la création progressive des mécanismes étatiques. Les deux axes examinés, c'est-à-dire la monétarisation et l'espace rural, représentent les questions majeures, durant le XIXe siècle. Les immobilismes et les contrariétés manifestés par le monde de la campagne face à la monétarisation démontrent, également, une image créée par l'espace urbain. Ainsi, la littérature naturaliste reflète les mentalités stabilisées et constantes vis-à-vis du monde rural, en même temps qu'elle énonce la peur des couches bourgeoises face à la monétarisation.

Pendant l'entre-deux-guerres, l'amalgame idéologique et les explorations politiques évoquent la transformation sociale et économique; cette évolution ne concerne pas seulement le cas grec, mais elle s'étend pour envelopper le monde européen. Comme on l'a déjà remarqué, à cette conjoncture, la Grèce et les autres pays balkaniques sont soumis aux conséquences des faits historiques, dues à la destruction définitive de l'Empire Ottoman. En même temps, l'exigence de la modernisation impose un nouvel agencement de l'espace national. La génération littéraire des années trente anticipe les douleurs de la transformation sociale en échappant à un monde intérieur, souvent fermé et cruel. La généralisation de cette agonie existentielle permet à certains parmi ces écrivains de toucher l'âme humaine et d'expérimenter le destin universel.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ
ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

V. KARCAYANNI-KARABÉLIA

DE LA «LEÇON D'OUVERTURE DU COURS DE LANGUE ET DE LITTÉRATURE GRECQUES MODERNES À LA FACULTÉ DES LETTRES DE L'UNIVERSITÉ DE PARIS, PAR HUBERT PERNOT (11 DÉCEMBRE 1912)»

À la mémoire de E. Legrand, H. Pernot, André Mirambel et de mon professeur C. Th. Dimaras

Ainsi que son titre l'indique, cette communication porte sur la *Leçon** *d'ouverture du cours de Langue et Littérature grecques modernes*, faite par Hubert Pernot[1] à la Faculté des Lettres de l'Université de Paris, le mercredi 11 décembre 1912. Le texte a été édité en brochure de 32 pages par la librairie H. Walter, 6 rue Bernard Palissy, Paris 6e, en 1913. L'exemplaire de l'édition originale que nous avons consulté est conservé à la bibliothèque de l'Institut Néohellénique de la Sorbonne sous la cote B2 2.12. Il est à noter que sur la couverture, sous le titre, nous pouvons lire: «Fondation du gouvernement hellénique».

La lecture de cette «Leçon» s'avère très instructive à plusieurs titres. En introduction, H. Pernot signale qu'un enseignement du grec (Langue et Littérature) est créé à la Sorbonne et que lui-même a été chargé de ce «cours public»[2]. Il mentionne, à ce propos, la convocation quelques mois auparavant

---

(*) Ce texte a fait l'objet d'une communication orale au 5e Colloque International de Linguistique Grecque, 13-15 septembre 2001, Sorbonne.

1. H. Pernot, 1870-1946, linguiste et homme de lettres, un des hellénistes les plus éminents des débuts du 20e siècle.

2. Cf. «Leçon», p. 31. La création de ce cours précède de quelques années la création de l'Institut Néohellénique de la Sorbonne en 1919 (constitué essentiellement par

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

par le gouvernement hellénique et l'université d'Athènes, à un congrès des «orientalistes du monde entier» à un Congrès et qu'«à cette manifestation scientifique, qui fut aussi une manifestation philhellénique, la Sorbonne s'associa en choisissant des délégués de préférence parmi ses «Athéniens», ces «gens qui ont passé en Attique quelques années de leur belle jeunesse» et «qui forment un des liens solides qui unissent la France et la Grèce[3]. Ces liens» poursuit Pernot, «le gouvernement hellénique a manifesté son désir de les resserrer encore» lorsqu'il a décidé, dès avril dernier, de fonder chez nous un second cours de grec moderne et qu'il a pressenti à ce sujet l'Université de Paris». La faculté des lettres et le Conseil de l'Université ainsi que le vice-recteur de l'Université de Paris ont fait à Pernot, un Athénien de plus, le «triple honneur» de le charger de ce cours, dont il dit sentir «tout le prix»[4]. [Ce poste, Hubert Pernot le gardera jusqu'en 1938, d'abord comme chargé de cours, puis, à partir de 1923 comme professeur sans chaire, enfin de 1930 à 1938 comme professeur titulaire. Professeur honoraire depuis 1938, il continuera à s'intéresser aux travaux de l'Institut et au bon fonctionnement de sa bibliothèque jusqu'à son décès, survenu le 27 juin 1946[5].

Avant de poursuivre la lecture –et notre survol rapide de la «Leçon» de H. Pernot– arrêtons-nous un peu sur cette première partie de l'introduction pour souligner certains dires et, surtout, essayer de donner corps aux «non-dits», aux silences.

Nous constatons tout d'abord que le gouvernement hellénique de l'époque (présidé par E. Venizélos, qui «avait su insuffler à tous les secteurs de l'activité gouvernementale un esprit nouveau» –au moins aux débuts de sa

---

une bibliothèque comprenant les fonds inestimables d'ouvrages, périodiques, manuscrits, collection de clichés etc., de la collection E. Legrand, enrichie par H. Pernot, puis par André Mirambel, enfin par Constantin Dimaras), due également à la double initiative du gouvernement hellénique et de l'Université de Paris qui «ont tenu à permettre à un enseignement existant déjà (...) de recevoir une consécration plus scientifique et d'exercer une action plus étendue». La citation est d'André Mirambel, *Les études du grec moderne à l'Institut Néohellénique de l'Université de Paris*, Annales de l'Université de Paris, 1947.

3. *L'École française d'Athènes* avait été créée le 11.09.1846 sous Louis-Philippe et doit sa naissance, selon Psichari (*Les études du grec moderne en France au XIXe siècle*, Paris 1904) au «sentimentalisme philhellénique de l'époque».

4. *Ibidem*, p. 4.

5. Je renvoie pour plus d'informations à A. Mirambel, *Les études*, *op. cit.* qui était à l'époque professeur aux Langues Orientales, chargé de cours et Directeur de l'Institut néohellénique de la Sorbonne].

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

présidence) manifeste un très grand intérêt pour le développement des études grecques dans le monde et plus particulièrement en France, ainsi que pour l'image de la Grèce à l'étranger. La concrétisation de cet intérêt, de ce «désir»[6], fut la fondation du cours de grec moderne à la Faculté des Lettres de l'Université de Paris.

Le deuxième point où nous nous arrêterons concerne ce 'second' cours de grec moderne dont parle H. Pernot pour ne rien préciser de plus et ne point y revenir par la suite.

Second, en effet, puisqu'il existait déjà un autre cours à Paris, à l'École Spéciale des Langues Orientales Vivantes, où professait J. Psichari depuis le 20 février 1904, succédant à ce poste au grand néohelléniste français E. Legrand dont il avait été l'assistant en 1887/1888 et qui venait de mourir[7]. Pernot avait été lui aussi candidat à ce poste[8] mais c'est Psichari qui fut élu[9].

Pernot avait été l'élève aussi bien de Legrand que de Psichari et l'influence de ses deux professeurs est clairement manifeste dans ses premiers travaux. Psichari, par ailleurs, le recommandera chaleureusement à N. Politis[10] en 1892, lorsque Pernot (qui avait déjà fait de nombreux voyages à Athènes pendant son enfance, sa mère enseignant le français auprès des familles) ira passer quelques mois dans la capitale grecque afin d'y étudier la langue «des Halles» et faire des recherches sur le tsakonien. Dans sa lettre à Politis, Psichari le qualifiait d'«excellent linguiste» et comme un des élèves sur lequel il comptait le plus (il en fera son «répétiteur» en 1895). De son côté Pernot,

---

6. *Leçon*, p. 4.

7. En 1987-88 E. Legrand venait juste d'être nommé titulaire après avoir été suppléant depuis 1877 (cf. H. Pernot, *Notice sur la vie et les œuvres d'Émile Legrand*, Paris, 1906). À cette époque, J. Psichari enseignait également à l'École des Hautes Études (depuis le 15 avril 1885) en tant que maître de conférences. Il sera nommé directeur d'études en 1896.

8. Cf. Ηρώ Κατσιώτη, J. Psichari. Lamed et Lambda, Νέα Έστία, *Ψυχάρης*, Πρωτοχρονιά, 1980, p. 158-161.

9. Sa propre *Leçon d'ouverture du cours du grec moderne à l'École Spéciale des Langues Orientales Vivantes* le samedi 20 février 1904, éditée à Paris par la Librairie Générale de droit et de jurisprudence (extraite de la «Revue Internationale de l'enseignement», N° du 15 mars 1904, p. 220-239), est également conservée à l'Institut Néohellénique.

10. Cf. E. Kriaras, Ψυχάρης, Ἰδέες, Ἀγῶνες, Ὁ ἄνθρωπος, Έστία, Athènes 1981, p. 352.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

en avril 1897 –à savoir neuf ans après la parution du livre-manifeste du démoticisme «Mon Voyage» («*Τὸ Ταξίδι μου*)» de J. Psichari (qui allait, comme nous le savons, provoquer un énorme tumulte dans les milieux intellectuels athéniens et constituer le point de départ de nouvelles luttes entre démoticistes et puristes tout en offrant une «armature scientifique» relativement solide aux partisans de la langue vivante)[11] dans la préface de sa «Grammaire grecque moderne» (éditée chez Garnier Frères, à Paris) parlait de façon élogieuse du «professeur» et «ami» J. Psichari en exprimant le souhait que cette Grammaire puisse ne pas paraître indigne de l'enseignement du Maître[12]. Ajoutons que Pernot en 1898-1899, suivant les conseils et selon l'exemple de Psichari, avait fait plusieurs voyages à Chio et effectué des enquêtes qui lui donneront la possibilité de réaliser de très importants travaux sur la phonétique, la morphologie, les particularités lexicologiques des idiomes de Chio et de relater ses impressions de voyage dans les livres «En pays turc. L'île de Chio», 1903[13], «Mélodies populaires de l'île de Chio»[14], «Etudes de linguistique neohellénique», «1: Phonétique des parlers de Chio»[15].

Jusqu'en 1899 donc à peu près, l'estime semble réciproque, les relations plutôt cordiales, même si Pernot, adepte aussi du démoticisme, se rapproche de plus en plus d'E. Legrand, admirateur fervent depuis toujours de la langue grecque parlée, mais dont la «modération naturelle» (comme l'écrira plus tard Pernot) «le tint constamment éloigné des extrêmes». Extrêmes que Psichari avait déjà dépassées avec la publication de «*Τὸ ταξίδι μου*» et les luttes linguistiques violentes à implications politiques qui s'en suivirent. Car la question politique traverse toutes ces luttes. «Le problème linguistique est un problème politique» écrivait Psichari, convaincu qu'il menait un combat patriotique par excellence et qui en défendant ce qu'il appelait la «langue vivante» il défendait aussi «la liberté dans un pays qui avait inventé la liberté

---

11. Cf. C. Th. Dimaras, *Histoire de la littérature néo-hellénique*, Collection de l'Institut français d'Athènes, 1965, p. 385.

12. Psichari avait publié en 1886-1889 un *Essai de Grammaire historique Néogrecque*. Cf. Γ. Βαλέτας, *Ψυχαρικὴ βιβλιογραφία*, Νέα Ἑστία, Ψυχάρης, *op. cit.*, p. 106-129.

13. Paris, Maisonneuve, 1903. Écrits en français, ces travaux ne seront publiés en Grèce qu'en 1946, en 3 volumes. Cf E. Kriaras, ibid., 6. 353.

14. Paris, Leroux, 1903.

15. Paris, Champion, 1907.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

et la littérature»[16]. De jeunes Grecs, Palamas tout le premier, avaient accueilli avec enthousiasme les prédications du *Voyage*, les forces du démoticisme s'organisèrent, la réaction aussi. Mais des événements extra-linguistiques vinrent modifier le paysage. La guerre gréco-turque de 1897 –catastrophique, honteuse, humiliante; l'abandon de la «grande idée» sous sa forme originelle; la révolte crétoise de 1908; la révolution néo-turque; la révolte militaire de 1909 (Goudi) –résultent d'un long processus de mécontentement et d'exaspération; les élections de 1910 qui portèrent Vénizélos au pouvoir triomphalement... Tous les malheurs, les tourmentes et les souffrances des Grecs, leurs nouveaux espoirs aussi, ont transformé les conditions (y compris ou essentiellement psychologiques) qui régissaient la vie des gens. La nouvelle réalité historique exigeait de nouvelles approches dans tous les domaines. L'absolutisme linguistique de Psichari, situé hors de la réalité sociale grecque, devenait aux yeux de beaucoup une simple élaboration théorique. La vraie réforme de la langue allait être réalise par des lettrés établis en Grèce même. H. Pernot qui, à l'opposé de Psichari, avait longtemps vécu en Grèce et suivant de près l'évolution des luttes linguistiques au sein même du corps social grec, réalise la complexité des problèmes posés par la langue et les causes des violentes réactions[17]. Tout comme il réalise, manifestement, que le démoticisme psichariste est une construction «préfabriquée»: à partir de 1903 plus particulièrement et les débats contradictoires qui commencent à paraître

---

16. Psichari, *La mort des Anciens. Costis Palamas.* Extrait d'«Athéna», 10 juin 1911.

17. En février 1908, au parlement hellénique, K. Mavromihalis est intervenu en accusant violemment Psichari de *ne point enseigner le grec moderne à Paris* mais une fabrication «vulgaire et misérable» («γλῶσσα ἐλεεινὴ καὶ χυδαία, φρικῶδες κατασκεύασμα τοῦ διδάσκοντος αὐτήν»), exigeant même que la Grèce «prie» le gouvernement français de changer l'intitulé de la chaire ou, encore mieux, qu'il oblige son titulaire d'enseigner «seulement et réellement le grec» (Cf. P. Σταυρίδου-Πατρικίου, *Δημοτικὴ καὶ κοινωνικὸ πρόβλημα*, Ἑρμῆς, N.E.B., 1976). Fort heureusement des députés (comme Δραγούμης, Καφαντάρης) protestèrent et s'opposèrent à ce que le parlement se prononce sur des problèmes analogues... Il n'empêche que dans les comptes rendus des débats, une phrase sera gardée qui précise que «la langue puriste est la langue officielle de l'État et conforme à la conscience nationale». Un an auparavant (1907) sur proposition du même Mavromihalis arguant qu'on ne devait pas permettre au vulgarisme l'entrée dans les Écoles, un projet de loi avait été adopté à l'unanimité, devint loi, et la langue puriste devint la langue officielle de l'État grec: la démotique y était qualifiée de «reste des haillons de l'esclavage» («ὑπόλοιπον τῶν ρακῶν τῆς δουλείας») et constituant un danger pour l'unité nationale des Hellènes.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

dans la presse notamment dans *Noumas*; grâce aux contributions de I. *Γεννάδιος*[18], à travers les positions des démoticistes régis par des idéaux socialistes comme D. Glinos, G. Skliros, Alexandre Delmouzos (qui proclament que la langue n'est pas indépendante des phénomènes sociaux); grâce également à la nouvelle lumière jetée progressivement sur la personnalité morale et les écrits d'Adamance Coraïs, «premier éclaireur» (*πρῶτος διαφωτιστής*.) de la nation hellénique. Un Coraïs «libéré de préjugés» et «précurseur du démoticisme»[19], ce même Coraïs que Psichari de son côté ne traite pas seulement de créateur maudit de la langue puriste et responsable finalement de tous les maux dont souffre le peuple grec, mais le qualifie de «criminel» («*κακοῦργος, ποὺ κακὸ χρόνο νάχει*»)[20].

Il est possible, néanmoins, qu'en dehors des problèmes proprement helléniques, il y eut d'autres raisons qui éloignèrent progressivement Pernot de Psichari.

En 1894, rappelons-nous, se déclenchait en France «l'affaire Dreyfus». Dreyfus était jugé, condamné, et l'affaire Dreyfus devint le problème politique colossal que l'on sait. J. Psichari, à partir de 1897 déjà mais surtout après le célèbre *J'accuse* de Zola en 1898, défendit l'innocence de Dreyfus, signa des pétitions en sa faveur et pour la révision du procès, s'est battu avec Zola et tous les autres intellectuels, artistes, scientifiques, etc., qui ont risqué tranquillité et renommée, afin de défendre une cause juste. Même s'il n'a pas conservé ses idées de jeunesse et de maturité jusqu'à la fin de sa vie, Psichari eut à l'époque le courage de défendre la justice et la liberté contre toute la lâcheté, la bêtise et le fanatisme politiques dominants. Car il en fallait du courage.

Pernot, proche des idées de Psichari dans un premier temps, aussi bien dans le domaine linguistique qu'idéologique, penche progressivement vers des positions plus «modérées» et s'en éloigne –pour se rapprocher davantage de Legrand dont l'humilité, la sagesse, l'étendue du savoir, la bonté et l'équité qui le caractérisaient (et que Pernot sut si bien louer dans sa «Notice sur la vie et les œuvres d'Émile Legrand» publiée en 1906) l'attiraient davantage.

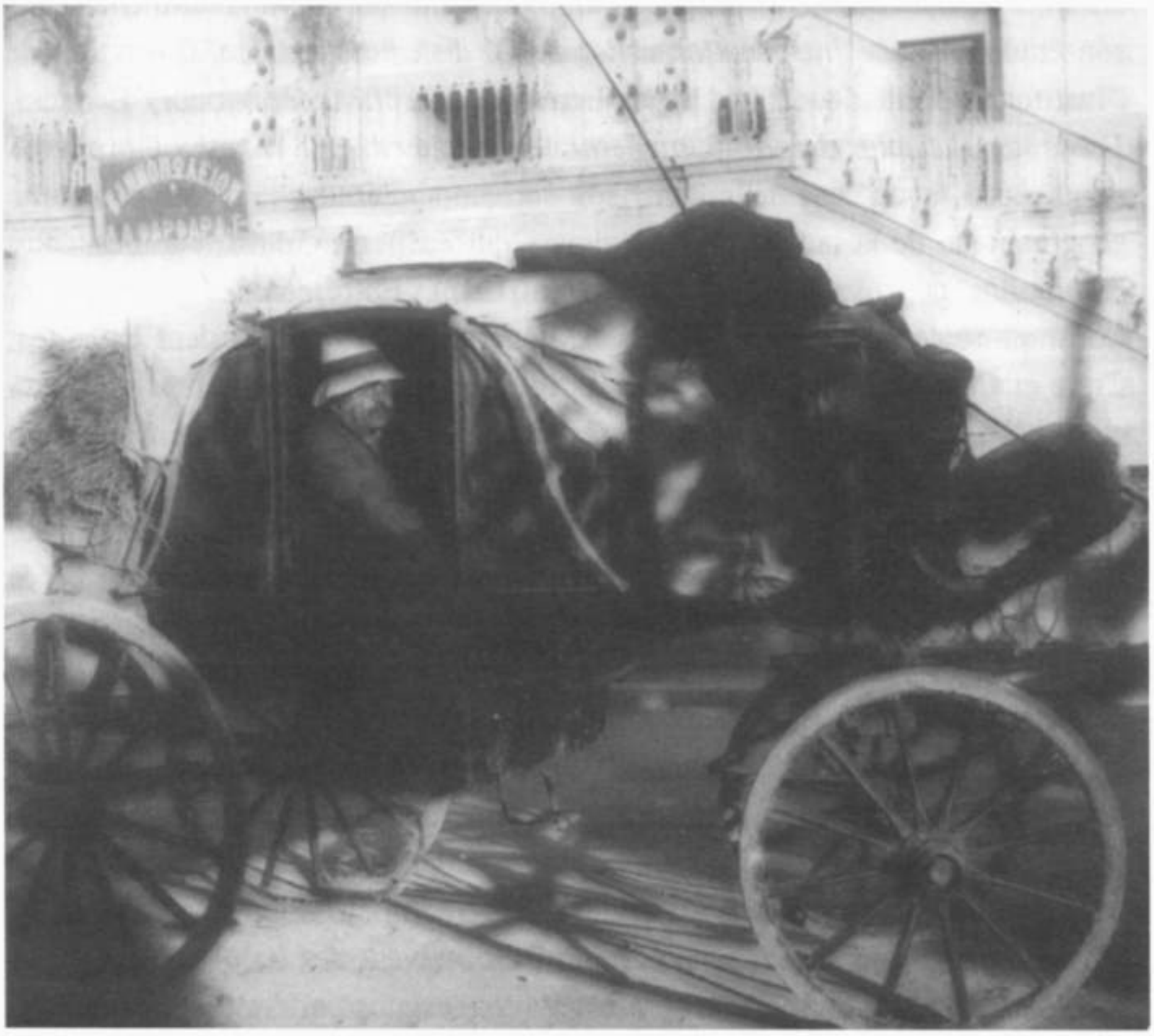
18. Cf par exemple, *Κρίσεις καὶ σκέψεις τοῦ ἀειδίμου Κοραῆ*, Τεργέστη 1903.

19. Cf. Φ. Ἡλιοῦ, *Ἰδεολογικὲς χρήσεις τοῦ Κοραϊσμοῦ στὸν 20ον αἰώνα*, Ὁ Πολίτης, Athènes, 1989, p. 47 et notes 54-55.

20. Cf. Lettre à Alex. Pallis (de 1923) où il accuse ce dernier d'avoir donné le nom d'un criminel à une chaire de grec à Londres.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

"Tripolitza. Voiture du service postal pour Sparte". Notice autographe de Hubert Pernot sous une plaque photographique en verre provenant des Archives Photographiques Pernot - Boissonas de l'Institut Neohéllenique (Université de Paris 4 - Sorbonne). Sans date (1910?)

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Pernot termine son introduction par un court inventaire des études grecques depuis la fin du 19e siècle et de quelques publications qui avaient vu le jour; la thèse, entre autres, de Gaston Deville (1866) sur le dialecte tsaconien (sujet qui sera, un peu plus tard, traité par Pernot lui-même dans son étude intitulée *Introduction à l'étude du dialecte tsaconien*, Collection de l'Institut Néohellénique / Les Belles Lettres, Paris, 1934); de Mondry Beaudin, *Étude du dialecte chypriote moderne et médiéval* (1884), etc. Il «ouvre» ensuite sa leçon en délimitant son «champ d'études» et le «domaine géographique de la langue néohellénique» qui «dépasse», dit-il, «de beaucoup les confins du royaume de Grèce[21] (en 1912). Épire, Macédoine, Thrace, Constantinople et les côtes de l'Asie Mineure; les îles qui bordent les côtes; Crète et Chypre; Philippopolis vers le Nord; les colonies florissantes d'Odessa et de l'Egypte; ou encore les bourgs et les villages situés dans l'ancienne Cappadoce, près de Césarée, patrie de Saint Basile» qui «ont sauvegardé le patrimoine linguistique ancestral»[22]. «De cette dernière région», continue Pernot, «*nous connaissons maintenant tous les parlers helléniques et je pourrais vous les faire entendre à cet instant d'après les rouleaux phonographiques*»[23]. Les différences constatées avec «la langue maternelle» d'un Athénien, par exemple –ajoute Pernot– sont «précieuses pour l'historien»[24].

Il parle ensuite des populations grecques de la Mer Noire, d'Amisos jusqu'à Trébizonde (où, précisément, le premier manuscrit du poème de Digénis Akritas avait été trouvé une quarantaine d'années auparavant) pour passer ensuite à l'Ouest, à la «Grande Grèce», «en pays d'Otrante, et, dans la province de Reggio, à Bova et ses environs où vivent des Italo-grecs» dont la langue est dans des rapports trop étroits avec certains parlers du Péloponnèse et des îles de la mer Égée pour qu'on puisse la faire remonter jusqu'au dorien autrefois connu dans ces parages»[25]. Enfin, de la colonie grecque de Cargèse, en Corse, Pernot promet de conter «un jour l'histoire détaillée», tout en précisant que ce furent les habitants de Cargèse qui ont fondé une autre «petite colonie» en Algérie, Sidi-Mérouan, dans la province de Constantine[26].

---

21. Cf. *Leçon*, p. 7.
22. *Ibid.*, p. 8.
23. *Ibid.*, c'est moi qui souligne.
24. *Ibid.*
25. *Ibid.*, p. 9.
26. *Ibid.*, p. 10.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Il est intéressant de suivre ensuite Pernot (qui s'adresse, ne l'oublions pas, à des universitaires français) dans ses interrogations sur les origines du grec moderne, en cherchant le moment où il peut être question pour la première fois d'une langue néohellénique, et estimant que cela doit se placer aux premiers siècles de notre ère, dans cette «*χοινή* d'où sont sortis les dialectes et la langue commune moderne», dans laquelle sont également écrits les premiers textes du Nouveau Testament et des Évangiles; une langue qui, à cette époque, était considérée comme «barbare» (*βαρβαρίζουσα*) et pleine de solécismes (*σολοικίζουσα*)[27].

Particulièrement éclairante par rapport à Psichari, a ses positions radicales et au divorce –désormais consommé– d'avec ses doctrines, est l'opinion de Pernot sur l'évolution du grec et l'avis qu'il exprime sur la question linguistique en avouant tout d'abord qu'il avait «professé» dans sa «jeunesse» «des opinions radicales qui, avec l'âge et peut-être une meilleure connaissance des choses, se sont beaucoup adoucies…» pour conclure que «*ce n'est pas à nous, étrangers, si familiers que nous soyons de la Grèce moderne, qu'il appartient de nous ériger en juges dans une question si délicate* (…); le mieux que nous puissions faire est d'enregistrer l'usage athénien, sans prétendre le diriger (…); dans notre cours public, nous prendrons en considération toute œuvre susceptible de nous renseigner utilement sur la pensée néohellénique, et nous n'exclurons aucune forme de langue; dans nos conférences d'explications, une part toute naturelle sera faite à la langue officielle»[28]. La hache de guerre est désormais franchement brandie.

Je vais clore ici ma présentation en soulignant que je n'ai pu aborder qu'une petite partie des questions soulevées par la Leçon de Pernot, avec l'espoir que cet «essai de lecture» ait créé au lecteur le désir de s'y pencher davantage. Il serait utile, dans ce cas, de comparer cette leçon à une autre leçon qui la précède, à savoir *la Leçon d'ouverture du cours de grec moderne à l'École Spéciale des Langues Orientales vivantes* du samedi 20 février 1904, par J. Psichari[29], ainsi qu'à la brochure intitulée *Les Études du grec moderne et l'Institut Néohellénique de l'Université de Paris*, d'André Mirambel de 1947[30]. Hautement instructive, cette comparaison fait –je le pense– appa-

27. *Ibid.*, p. 12.
28. *Ibid.* C'est moi qui souligne.
29. Paris, Librairie Générale de droit et de jurisprudence, 1904.
30. Annales de l'Université de Paris, XVII – 1947, Sorbonne, Paris V^e^.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

raître, au-delà des divergences, les points communs. La certitude, surtout, que le grec –comme le soutiennent aujourd'hui encore, en France, de nombreux hellénistes comme Jacqueline de Romilly ou J.-P. Vernant, à maintes reprises, est *une* langue, car les changements même constatés au cours des siècles témoignent de «l'usage ininterrompu» des mots, les *έπεα πτερόεντα* (paroles ailées, selon les anciens) n'ayant «cessé une seule seconde de se transmettre de bouche à bouche».

Les remarques de H. Pernot sur les dialectes modernes qui «ne servent pas seulement à l'étude de la langue ancienne» mais «renferment aussi de multiples enseignements sur la vie, l'histoire et la psychologie du peuple grec»[31] trouvent, suivant des formes différentes, leur pendant aussi bien chez J. Psichari que chez A. Mirambel et retiennent notre attention.

L'insistance finale d'H. Pernot sur la *valeur symbolique* de la «fondation qui a été faite» (à savoir du cours de grec moderne qui sera complété par la création d'un *Institut néohellénique à la Sorbonne en 1919*, due à la *double initiative*[32] du gouvernement hellénique et de l'Université de Paris) ainsi que sur son rôle dans l'espace culturel français, devrait par ailleurs toucher les sensibilités de tous les hellénistes et interpeller les instances universitaires et gouvernementales, aussi bien grecques que françaises d'aujourd'hui.

31. Cf. *Leçon...*, p. 30.
32. *Ibid.*, p. 32. C'est moi qui souligne.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

Η ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΣΤΗΝ ΕΠΙΘΕΣΗ ΤΟΥ ΑΞΟΝΑ ΚΑΙ Η ΚΥΠΡΟΣ ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 1940 - ΜΑΪΟΣ 1941

Ο χειμώνας του 1940-41 ήταν για τους λαούς της Ευρώπης ο πιο παγερός, ίσως, του πολέμου. Οι δυνάμεις του Άξονα είχαν εκτείνει την κυριαρχία τους από τον Ατλαντικό Ωκεανό ως τον Εύξεινο Πόντο και από τη Βόρεια Θάλασσα έως τη δυτική Μεσόγειο. Μόνη εστία αντίστασης στον ηπειρωτικό ευρωπαϊκό χώρο είχε απομείνει η Ελλάδα. Η βάναυση ιταλική επίθεση είχε αποκρουστεί και νικηφόρα τα ελληνικά στρατεύματα προήλαυναν ήδη στο έδαφος της Αλβανίας, ορμητήριο των εισβολέων.

Το επίφοβο, εντούτοις, ενδεχόμενο, μετά την ιταλική επίθεση, μιας γερμανικής εισβολής στα Βαλκάνια έτεινε, με την έλευση της άνοιξης του 1941, να επιβεβαιωθεί. Τα στρατεύματα της Βέρμαχτ είχαν διασχίσει το φιλικό έδαφος της Ρουμανίας και, από την 1η Μαρτίου, της Βουλγαρίας, προσεγγίζοντας στην ελληνική μεθόριο. Έστω και χωρίς να διαρραγούν οι στεγανοί δίαυλοι της μυστικής διπλωματίας, το δυσοίωνο μήνυμα είχε μεταδοθεί. «Ἀφ' ἧς τὰ γερμανικὰ στρατεύματα διέβησαν τὸν Δούναβιν, γενικὴ ὑπάρχει ἐνταῦθα ἡ ἐντύπωσις ὅτι ἡ κατὰ τῆς Ἑλλάδος δρᾶσις αὐτῶν ἀμέσως ἐπίκειται», διεμήνυε ο Έλληνας πρεσβευτής από τη Σόφια[1].

Η εμμονή της Ελλάδας στην απόφαση να αμυνθεί με κάθε μέσο, σε περίπτωση και γερμανικής επίθεσης, είχε σταθερά διακηρυχτεί από την ελληνική κυβέρνηση και αντανακλούσε πιστά, όπως στην περίπτωση της ιταλικής πρόκλησης, τα αισθήματα της συντριπτικής πλειοψηφίας του ελληνικού λαού[2]. Τα μέσα της αντίστασης θα διευρευνηθούν σε διαδοχικές συναντήσεις Ελλήνων και Βρετανών ιθυνόντων, στην Αθήνα —παρόντες ο βασι-

---

1. Υπουργείο Εξωτερικών, *1940-41. Ελληνικά Διπλωματικά Έγγραφα* [*Ε.Δ.Ε.*], επιμ. Κ. Σβολόπουλου, Αθήνα, 1980, σ. 154.

2. C. Svolopoulos, "The Greek decision to resist the Axis invasion, 1940-41", *Greece's Pivotal Role in World War II*, ed. by E. Rossides, Washington, 2000, pp. 11-19.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

λεύς Γεώργιος, ο πρωθυπουργός Αλ. Κοριζής, ο Άντονυ Ήντεν, υπουργός Εξωτερικών του Ηνωμένου Βασιλείου. Η πρώτη συνάντηση πραγματοποιήθηκε στις 22 Φεβρουαρίου, η δεύτερη στις 2 Μαρτίου —όταν η απειλή της γερμανικής επίθεσης ήταν πλέον άμεση[3]. Ακριβώς τότε, ο Κοριζής θα προβάλει την πρώτη, από την έναρξη του πολέμου, απαίτηση της Ελλάδας, στο όνομα των θυσιών της στο βωμό του κοινού συμμαχικού αγώνα:

> Ὁ ἑλληνικὸς λαός, ὅστις θὰ κληθῇ νὰ προσφέρῃ τὰς μεγαλυτέρας τῶν θυσιῶν, ἔχει ἀνάγκην, πρὸς διατήρησιν τοῦ ἀρίστου ἠθικοῦ του, καὶ θετικῆς τινος ἀπὸ τοῦδε ἱκανοποιήσεως. Μοὶ εἶναι ἀδύνατον νὰ σᾶς περιγράψω πόσον μεγάλη θὰ ἦτο ἡ δημιουργηθησομένη κατὰ τὰς κρισίμους ταύτας στιγμὰς ἐντύπωσις ἐκ μιᾶς εὐγενοῦς χειρονομίας ἐκ μέρους τῆς Μ. Βρετανίας, προβαινούσης εἰς δήλωσιν περὶ παραχωρήσεως τῆς Κύπρου εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ρίπτω ἁπλῶς μίαν ἰδέαν πρὸς μελέτην χωρὶς οὐδεμίαν νὰ ζητῶ ἀπάντησιν[4].

Το αίτημα για την ενσωμάτωση της Κύπρου στον κορμό της ελληνικής επικράτειας είχε αποτελέσει σταθερή παράμετρο των εθνικών αλυτρωτικών διεκδικήσεων σε ευρύτερη χρονική διάρκεια. Αντίξοες εντούτοις συγκυρίες και δυσμενείς διπλωματικές διαπλοκές είχαν αναστείλει την ικανοποίησή του. Στην κορύφωσή της, την επαύριο του πρώτου παγκόσμιου πολέμου, η προσπάθεια για την εκπλήρωση των εθνικών επιδιώξεων είχε άμεσα συναρτηθεί με την υποστήριξη ακριβώς της Μεγάλης Βρετανίας. Μετά την παγίωση, εξάλλου, του καθεστώτος της ειρήνης, η βρετανική κυριαρχία συνυφαινόταν με τη διατήρηση της ισορροπίας των δυνάμεων στον ευρύτερο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου· και, παράλληλα, με την ουσιαστική αδυναμία της Αθήνας να διεκδικήσει σθεναρά και αποτελεσματικά την ενσωμάτωση της Μεγαλονήσου. Έχοντας ήδη μεταλλάξει τον κεντρικό στρατηγικό της προσανατολισμό, η Ελλάδα ενέμενε πρωταρχικά στην ικανοποίηση, ως νέας μείζονος στρατηγικής της επιδίωξης, αντί της προώθησης των αλυτρωτικών διεκδικήσεων, της διασφάλισης της εδαφικής ακεραιότητας και της ανεξαρτησίας της. Η προώθηση των εξακολουθητικά ανεκπλήρωτων εθνικών διεκδικήσεων —προς την κατεύθυνση, κυρίως, των Δωδεκανήσων και της Κύπρου— συνεχόταν, και αυτή, με την προγενέστερη ενίσχυση της διεθνούς θέσης της ή και την προαγωγή των φιλικών σχέσεών της με τις ίδιες τις επικυρίαρχες δυνάμεις, Ειδικότερα, στην περίπτωση της Κύπρου, η δυναμική αναμέτρηση με το Λονδίνο, ενώ δεν προοιώνιζε μια θετική έκβαση, κρινόταν ικανή να υποβάλει σε κρίσιμη δοκιμασία γενικότερα εθνικά συμφέροντα

---

3. *Ε.Δ.Ε.*, *ό.π.*, σσ. 96-106, 120-133.
4. Αλ. Κοριζής (μνημόνιο), 2 Μαρτίου 1941, βλ. *Ε.Δ.Ε.*, *ό.π.*, σσ. 123-24.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

και προϋποθέσεις αναγκαίες για την αποτελεσματική προάσπιση των εθνικών θέσεων στο διεθνή χώρο. Την άποψη αυτή είχε διατυπώσει και εφαρμόσει, με παρρησία και σταθερότητα, πρώτος ο Ελευθέριος Βενιζέλος, αρχιτέκτονας της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής και μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάνης[5].

Η εκδήλωση εν τούτοις της νέας παγκόσμιας σύρραξης έμελλε να μεταβάλει τα κριτήρια που προσδιόριζαν τις τακτικές επιλογές της ελληνικής διπλωματίας· κατά μείζονα λόγο αφότου οι τελευταίες αυτές δεν συνδέονταν πλέον αναγκαστικά με την προστασία των ευαίσθητων ισορροπιών που προϋπέθετε η διατήρηση της ειρήνης, αλλά, αντίθετα, με την προάσπιση γενικότερων σκοπών και αρχών που ενέπνεαν έναν αγώνα «ζωής και θανάτου» από την πλευρά των δυτικών συμμάχων, στο όνομα της ελευθερίας των ατόμων και της αυτοδιάθεσης των λαών. Η μοιραία αντίφαση μεταξύ ηθικής έξαρσης και πολιτικού ρεαλισμού, έκδηλη τον Οκτώβριο του 1931, έτεινε υπό τις συνθήκες αυτές να εξαλειφθεί. Η εμμονή των Ελλήνων της Μεγαλονήσου στην εκπλήρωση των εθνικών τους πόθων συνέρρεε στην ίδια κοίτη, τη φορά αυτή, με την επίσημη τοποθέτηση της ελληνικής Κυβέρνησης.

Αν, πράγματι, η Ελλάδα αποτελούσε κύριο παράγοντα, οι ίδιοι οι κάτοικοι της Κύπρου συνέθεταν, αυτονόητα, τον πρωταρχικό συντελεστή στην ανέλιξη του κυπριακού ζητήματος. Η βούληση της μεγάλης πλειοψηφίας τους είχε διαδηλωθεί τον Οκτώβριο του 1931. Η ωμή αντίδραση της βρετανικής διοίκησης αρκούσε, και μόνη, για να υπογραμμίσει την ισχύ αυτού του φαινομένου: αναστολή της ελεύθερης εκλογής δημοτικών αρχών, διατήρηση ακέφαλης της εκκλησίας της Κύπρου, ως κυρίας υπεύθυνης για τις ταραχές, απαγόρευση διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας, παράταση αναιτιολόγητη του καθεστώτος έκτακτης ανάγκης[6], προσπάθεια, ακόμη, ανασύνθεσης της ιστορίας της Κύπρου, με σκοπό να αναδειχτεί μια εθνική ταυτότητα «κυπριακή» —όχι ελληνική. Οι Βρετανοί ιθύνοντες, πέρα από οποιαδή-

---

5. Βλ. Κ. Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1900-1945*, Αθήνα, (γ΄ έκδ.), σσ. 211 κ.ε.

6. Βλ. αναλυτικά, G. Georgallides, "British Policy on Cyprus during 1931", *Πρακτικά τοῦ Πρώτου Διεθνοῦς Κυπρολογικοῦ Συνεδρίου*, 3d vol., Nicosia, 1974, pp. 95-104, Κ. Σβολόπουλος, «Ἡ στάση τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως κατὰ τὴν κυπριακὴ κρίση τοῦ 1931», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Π.Α.Σ.Π.Ε.* (1976-1977), σσ. 485-511, Γ. Πικρός, «Ο Βενιζέλος και το Κυπριακό ζήτημα», *Μελετήματα γύρω από το Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα 1980, σσ. 173-292. Επίσης, *Survey of International Affairs: 1931*, σσ. 354-394; Sir. G. Hill, *A History of Cyprus*, vol. IV: *The Ottoman province. The British Colony, 1571-1948*, ed. by Sir H. Luke, Cambridge, 1952, σσ. 539-552.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ποτε δημόσια αναφορά επιβεβλημένη υπό το κράτος της σκοπιμότητας, είχαν επίγνωση της πραγματικής κατάστασης που επικρατούσε στη Μεγαλόνησο. Ο ίδιος ο Ήντεν, αποδέκτης της πρότασης του Κοριζή, στις 2 Μαρτίου 1941, θα καταγράψει μεταγενέστερα την εμπειρία που είχε αποκομίσει από την πρώτη, μετά την ανάληψη των καθηκόντων του, επίσκεψη στην Κύπρο, κυριαρχημένη από εθνικό αγωνιστικό παλμό· και θα αναφέρει, στη συνέχεια, την αντίστοιχη εμπειρία, τριανταπέντε χρόνια ενωρίτερα, του πρωθυπουργού Ουϊνστων Τσώρτσιλ:

> Όταν ανέφερα την εμπειρία μου στον κ. Τσώρτσιλ, μου αφηγήθηκε ο ίδιος την ιστορία της πρώτης επίσκεψής του στην Κύπρο, στα πρώτα χρόνια του αιώνα, όταν ήταν νεαρός υφυπουργός στο Υπουργείο Αποικιών. Καθώς πλησίαζε στο νησί πάνω σε ένα αντιτορπιλικό, του προξένησε εντύπωση η θέα ενός μεγάλου πλήθους, συγκεντρωμένου στην ακτή για να τον χαιρετήσει με σημαίες και λάβαρα. Το θεώρησε υπέροχο, γιατί δεν περίμενε η φήμη του να έχει απλωθεί τόσο πολύ. Έκανε το ανάλογο σχόλιο στον πλοίαρχο. «Περιμένετε μέχρι να φθάσετε πλησιέστερα» ήταν η απάντηση... Αυτή ήταν η πρώτη εμπειρία του κ. Τσώρτσιλ από μια διαδήλωση για την Ένωση»[7].

Πράγματι, οι Βρετανοί είχαν πολλαπλές κατά διαστήματα ευκαιρίες ώστε να γνωρίζουν τα εθνικά αισθήματα των κατοίκων της Μεγαλονήσου...

Η κοινή βούληση των Ελλήνων, στην Ελλάδα και στην Κύπρο, αποτελούσε καθοριστικό γνώμονα των εξελίξεων· δεύτερος παράγοντας, αναπόδραστα αποφασιστικός, ήταν η στάση της βρετανικής Κυβέρνησης. Πως θα αντιδρούσε, πράγματι, το Λονδίνο στην πρόταση για την παραχώρηση της Μεγαλονήσου; Η αρχική απάντηση του Ήντεν, στη σύσκεψη της 2ας Μαρτίου, συνοψιζόταν στην επισήμανση της αδυναμίας του «νὰ ὁμιλήσῃ ἐπὶ τοῦ δυσχερεστάτου καὶ λεπτοτάτου τούτου ζητήματος, ὡς ἐξερχομένου τῶν ὁρίων τῆς ἐντολῆς του»[8]. Όταν, μετά ένα μήνα, λίγα εικοσιτετράωρα πριν από τη γερμανική επίθεση, ο Έλληνας πρωθυπουργός, σε νέα συνάντησή τους στην Αθήνα, υπογραμμίσει και πάλι «τους λόγους τους συνηγορούντας υπέρ της παραχωρήσεως της Κύπρου εις την Ελλάδα προς εξύψωσιν του ηθικού του μαχομένου ελληνικού λαού», ο Βρετανός υπουργός των Εξωτερικών θα εκφραστεί σαφέστερα: «Ὁ κύριος Ἤντεν —αναφέρεται στο πρακτικό της συνομιλίας— ἀπήντησε μειδιῶν, ὅτι δὲν κατηγάγομεν εἰσέτι τὴν τελικὴν νίκην ἵνα ζητῶμεν προσάρτησιν ἐδαφῶν». Ελάχιστα ενθαρρυντική

---

7. *The Memoirs of the Rt. Hon. Sir Antony Eden: Full Circle*, London, 1960, σσ. 394-95.

8. Αλ. Κοριζής (μνημόνιο), 2 Μαρτίου 1941, βλ. *Ε.Δ.Ε.*, *ό.π.*, σ. 124.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

θα είναι η πρώτη του αντίδραση και όταν, στη συνέχεια, ο Κοριζής προτείνει την άμεση παραχώρηση τμήματος, έστω, της Κύπρου, προκειμένου, αν καταληφθεί η ελληνική επικράτεια, ο βασιλιάς και η κυβέρνηση να εγκαταστήσουν την έδρα τους σε ελεύθερο έδαφος ελληνικό:

> Ἡ Κυβέρνησις δὲν δύναται νὰ μὴ ἀντιμετωπίσῃ ἐκ τῶν προτέρων καὶ τὴν περίπτωσιν καθ' ἣν ἤθελεν εὑρεθῇ εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν πρωτεύουσαν καὶ νὰ μεταφέρῃ τὴν ἕδραν τῆς Α.Μ. τοῦ Βασιλέως καὶ αὐτῆς ἀλλαχοῦ. Ἡ πρώτη βεβαίως σκέψις της ἦτο νὰ ἐκλέξῃ ὡς τόπον διαμονῆς τὴν νῆσον Κρήτην. Δεδομένου ὅμως ὅτι αὕτη ἀποτελεῖ ζώνην πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων, ἀπέχει δὲ ἐλάχιστα ἀπὸ τῶν μελλόντων νὰ χρησιμοποιηθῶσιν ὑπὸ τοῦ ἐχθροῦ τόπων εἰς τὴν περίπτωσιν καταλήψεως ὑπ' αὐτοῦ τῆς Πελοποννήσου, κατελήξαμεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἐν τῇ νήσῳ ταύτῃ παραμονὴ τῆς Α.Μ. τοῦ Βασιλέως δὲν θὰ ἐπλήρου τοὺς ἀναγκαίους ὅρους ἀσφαλείας τῆς ζωῆς αὐτοῦ. Ὡς ἐκ τούτου, ἐσκέφθημεν ὅτι θὰ ἦτο μᾶλλον ἐνδεδειγμένη ἡ μεταφορὰ αὐτοῦ εἰς ἑτέραν ἀσφαλεστέραν νῆσον [...] μόνον ἡ Κύπρος [ἀπέμενε]. Ἀλλ' ἡ λύσις αὕτη παρουσιάζει τὸ μειονέκτημα τῆς ἀδυναμίας ἐξασκήσεως τοῦ βασιλικοῦ imperium ἐπὶ τοῦ μέλλοντος νὰ ἀπομείνῃ ἐλεύθερον τμῆμα τῆς Ἑλλάδος, ἀπὸ ἐδάφη μὴ ἑλληνικά. Διὰ τοῦτο εὑρίσκομαι εἰς τὴν ἀνάγκην, προσέθεσα, νὰ παρακαλέσω καὶ πάλιν ὑμᾶς ὅπως ἐξετάσητε μεθ' ὅλου τοῦ ἐνδιαφέροντος τὴν περίπτωσην ταύτην καὶ εἰσηγηθῆτε εἰς τὴν βρετανικὴν Κυβέρνησιν τὴν παραχώρησιν τῆς Κύπρου εἰς τὴν Ἑλλάδα ἢ τουλάχιστον τοῦ τμήματος ἐκείνου αὐτῆς ἔνθα θὰ ἐγκαθίστατο ἐνδεχομένως ἡ Α.Μ. ὁ Βασιλεύς, ἵνα οὕτω καταστῇ δυνατὴ ἡ μεταφορὰ αὐτῆς ἐκεῖ καὶ ἡ ἐνάσκησις τοῦ βασιλικοῦ imperium ἐπὶ ἑλληνικοῦ ἐδάφους.
>
> Ὁ κ. Eden ἠρώτησεν ἂν δὲν θὰ ἦτο δυνατὴ ἡ μεταφορὰ τοῦ Βασιλέως καὶ τῆς Κυβερνήσεως εἰς τὴν Δωδεκάνησον. Βεβαίως, ἀπήντησα, ἀλλὰ μόνον εἰς τὴν Ρόδον μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν αὐτῆς. Ὁ κ. Eden εἶπε τότε ὅτι τὸ ζήτημα τῆς προσωρινῆς ἕδρας τοῦ Βασιλέως καὶ τῆς Κυβερνήσεως θὰ ἀποτελέσῃ ἀντικείμενον ἐξετάσεως κατὰ τὴν ἐν Λονδίνῳ ἐπιστροφήν του καὶ θὰ ἐξετασθῇ συγχρόνως ἡ περὶ Κύπρου παράκλησις μας μεθ' ὅλη τῆς δυνατῆς εὐμενείας[9].

Αν η διαμόρφωση της ελληνικής στάσης δεν αφήνει ανοιχτά ερωτήματα, η διευκρίνιση της αντίστοιχης βρετανικής απαιτεί ενδελεχέστερη διερεύνηση. Ποιά ήταν τα όργανα που προσδιόρισαν την απόφαση του Λονδίνου

---

9. Αλ. Κοριζής (σημείωμα), 1 Απριλίου 1941, βλ. *Ε.Δ.Ε.*, σ. 181.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

και ποιά έμελλαν να πρυτανεύσουν στη λήψη της; Στην οριστική, πράγματι, μορφοποίηση της, με ευθύνη του Υπουργικού Συμβουλίου, θα συμβάλουν φορείς κυβερνητικοί, κυρίως οι υπουργοί Εξωτερικών και Αποικιών και, τελικά, ο πρωθυπουργός, αλλά και ανεπίσημοι, όπως το Βασιλικό Ινστιτούτο Διεθνών Υποθέσεων (Royal Institue of International Affairs) –ημιεπίσημο γνωμοδοτικό όργανο του Φόρεϊν Όφφις.

Σε επίπεδο, αρχικά, ενδοκυβερνητικό, αισθητή ήταν η απόκλιση στις απόψεις των υπουργών Εξωτερικών, αφενός, και Αποικιών, αφετέρου. Ο πρώτος θα φανεί διατεθειμένος, περισσότερο από κάθε άλλον μεταξύ των Βρετανών ιθυνόντων, να αναζητήσει λύση πρόσφορη να ικανοποιήσει, έστω και εν μέρει την ελληνική Κυβέρνηση. Πέρα και από τις εισηγήσεις αρμόδιων οργάνων του Φόρεϊν Όφφις, εμπνευσμένες, όχι σπάνια και αυτές, από πνεύμα μετριοπάθειας, ο Άντονυ Ήντεν, προτάσσοντας πάντοτε τα συμφέροντα της Αυτοκρατορίας, δεν παρέμεινε —στην ευρύτερη διάρκεια του πολέμου— αδιάφορος απέναντι στις ηθικές υποχρεώσεις που συνεπαγόταν για τη χώρα του η γενναία συνδρομή των Ελλήνων: αντίδραση έκδηλη, περισσότερο από το Κυπριακό, στο πλαίσιο των ζυμώσεων με αναφορά στο Δωδεκανησιακό ζήτημα[10]. Στον αντίποδα, ο υπουργός των Αποικιών θα προασπίσει την αρχή της διατήρησης, ανέπαφης, της βρετανικής κυριαρχίας στη Μεγαλόνησο. Το κείμενο της γνωμάτευσης του Ινστιτούτου Διεθνών Υποθέσεων, διευθυντής ο Άρνολντ Τόϋνμπη, θα αναδείξει τους βαθύτερους λόγους —ιστορικούς, πολιτικούς, ακόμη και στρατηγικούς— που συνηγορούσαν υπέρ της αναγνώρισης του δικαιώματος της αυτοδιάθεσης στον κυπριακό λαό. Ο ίδιος, τέλος, ο πρωθυπουργός, χωρίς να συμμετάσχει άμεσα στην κυοφορία, θα διατυπώσει το τελικό πόρισμα, επιθέτοντας τη σφραγίδα μιας ψυχρής, βαθιά συντηρητικής, αλλά και έκδηλα καιροσκοπικής αντίληψης.

Μετά την υποβολή της ελληνικής πρότασης για την παραχώρηση, έστω και τμήματος, της Κύπρου, τα γεγονότα, στην ειδικότερη διαμόρφωσή τους υπό την καθοδήγηση της βρετανικής Κυβέρνησης, θα διαγράψουν μια τεθλασμένη πορεία προς την κατεύθυνση της τελικής απόρριψης. Στις 9 Απριλίου, τρίτη ημέρα της γερμανικής επίθεσης, προτού ακόμη συζητηθεί η εισήγησή του από τα αρμόδια όργανα της βρετανικής Κυβέρνησης, ο Κοριζής εξουσιοδότησε τον Έλληνα πρεσβευτή στο Λονδίνο, Χαράλαμπο Σιμό-

---

10. Η άποψη αυτή τεκμηριώνεται από στοιχεία που έχω αντλήσει από τα Γενικά Βρετανικά Αρχεία (Public Record Office) με αναφορά στο Δωδεκανησιακό Ζήτημα στη διάρκεια του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου. Η σχετική μελέτη θα δημοσιευτεί στη διάρκεια του τρέχοντος έτους.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

πουλο, να επισκεφθεί τον πρωθυπουργό και τον υπουργό των Εξωτερικών και να επαναλάβει εσπευσμένα το αρχικό αίτημα· αν, εν τούτοις, η αποδοχή του προσκρούσει «εἰς τὸ μὴ ἐπίκαιρον μιᾶς ριζικῆς λύσεως», ο Έλληνας διπλωμάτης εντελλόταν να παρακαλέσει

> ὅπως ἐξετασθῇ ἂν καὶ κατὰ ποῖον τρόπον θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ παραχωρηθῇ μία οἱαδήποτε λωρὶς τῆς Κύπρου εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὅπως, ἐν περιπτώσει ἀναγκαστικῆς ἐγκαταλείψεως τῆς πρωτευούσης, σωθῇ ὁ Βασιλεὺς ἐκ τῶν κινδύνων ἐμπολέμου ζώνης καὶ κυβερνᾷ τὸ ἐλεύθερον τμῆμα τῆς χώρας του ἀπὸ ἑλληνικῆς γῆς.

Ακόμη, αν και αυτή η πρόταση προσέκοπτε σε σοβαρούς δισταγμούς, ο πρωθυπουργός άφηνε στη διάκριση του διπλωματικού εκπροσώπου του ανοιχτό το πεδίο για μια ύστατη υποχώρηση: η αποδοχή της έκκλησής του θα ήταν δυνατό «νὰ λάβῃ ἐν ἀνάγκῃ μορφὴν προσωρινότητος, ἀφήνουσα τὴν βρετανικὴν Κυβέρνησιν κυρίαν πάσης εἰς τὸ μέλλον ὁριστικῆς ἀποφάσεως...»[11]. Δύο ημέρες αργότερα, ο Γεώργιος Β΄ θα επαναλάβει τις ίδιες θέσεις στον Μάϊκλ Πάλαιρετ, Βρετανό πρεσβευτή στην Αθήνα[12].

Η πρώτη επίσημη αντίδραση του Λονδίνου, τρεις ημέρες αργότερα, απότοκη διαβουλεύσεων στους κόλπους της Κυβερνητικής Επιτροπής για την Εθνική Άμυνα, ήταν εντελώς αρνητική: η αγγλική Κυβέρνηση —τονιζόταν— βρισκόταν σε συνεννόηση με την Κυβέρνηση της Κύπρου για την εγκατάσταση του βασιλιά και της ελληνικής Κυβέρνησης υπό καθεστώς ανάλογο με το αντίστοιχο των συμμάχων Κυβερνήσεων που είχαν προσωρινά εγκατασταθεί στη βρετανική πρωτεύουσα· δεν αντιμετώπιζε, κατά συνέπεια, τη μεταβίβαση της κυριαρχίας τμήματος της Μεγαλονήσου, ούτε και προσωρινά στην Ελλάδα[13]. Στην κοινοποίηση της απάντησης αυτής, από τον πρεσβευτή του Ηνωμένου Βασιλείου στην Αθήνα, ο Αλέξανδρος Κοριζής αντέδρασε ζωηρά. Ιδού τι έσπευσε να μεταδώσει στον Έλληνα πρεσβευτή στο Λονδίνο, Χ. Σιμόπουλο:

> Ἀπήντησα εἰς τὸν κ. Palairet ὅτι ἀπάντησις αὐτὴ δὲν μᾶς ἱκανοποιεῖ. Ἐνομίσαμεν ὅτι ἡ ἀσφάλεια τοῦ Βασιλέως καὶ τὰ ὑποβαλλόμενα ὑφ' ἡμῶν ἐπιχειρήματα δικαιολογοῦν ἀπολύτως τὴν αἴτησιν ἡμῶν. Ἐν περιπτώσει ἀρνήσεως τῆς ἀγγλικῆς Κυβερνήσεως. Ὁ Βασιλεὺς θὰ μεταβῇ εἰς νῆσον ἐξ Ἑλλάδος ἀδιαφορῶν διὰ κινδύνους εἰς οὓς δύναται νὰ ἐκτεθῇ ἐκ τούτου, ἀλλὰ νομίζομεν ὅτι κατὰ τὰς τόσον δυσχερεῖς στιγμὰς ἃς διέρχεται ἡ Ἑλλὰς δικαιούμεθα νὰ ἐπιμείνωμεν ἐπὶ

11. Αλ. Κοριζής προς Χ. Σιμόπουλο, 9 Απριλίου 1941, *Ε.Δ.Ε.*, *ό.π.*, σ. 100.
12. Αλ. Κοριζής προς Χ. Σιμόπουλο, 12 Απριλίου 1941, *Ε.Δ.Ε.*, *ό.π.*, σσ. 205-06.
13. Αλ. Κοριζής προς Χ. Σιμόπουλο, 13 Απριλίου 1941, *Ε.Δ.Ε.*, *ό.π.*, σσ. 207-09.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

αἰτήσεώς μας τοσούτῳ μᾶλλον ὅσον τὸ μέτρον δὲν θὰ προεδίκαζεν ὁριστικὴν παραχώρησιν».

Καταλήγοντας, ο πρωθυπουργός έδινε στον Χ. Σιμόπουλο την εντολή να επαναφέρει το αίτημα στο ανώτατο κλιμάκιο συγκεκριμένα με τον Ήντεν και να εμμείνει στην παραχώρηση έστω και τμήματος του κυπριακού εδάφους[14].

Η συνάντηση του Έλληνα διπλωμάτη με τον Βρετανό υπουργό των Εξωτερικών πραγματοποιήθηκε την επόμενη ημέρα, 14 Απριλίου:

> Εἶδον πρὸ ὀλίγου κ. Ἤντεν, εἰς ὃν ἀνεκοίνωσα ἀπογοήτευσιν ἣν προεκάλεσεν ἀπάντησις αὐτοῦ καὶ παρεκάλεσα ἐπιμόνως ὅπως ἀναθεωρηθῇ ἀπόφασις Κυβερνήσεως καὶ γίνῃ δεκτὴ πρότασις ἡμῶν. Κύριος Ἤντεν μοὶ ἀπήντησεν ὅτι ἐλυπεῖτο ὅτι ἀπάντησις αὐτοῦ δὲν ἐκρίθη ἱκανοποιητικὴ καί, ἀναφερόμενος εἰς δύο συνομιλίας ἃς ἔσχε μεθ' ἡμῶν, μοὶ εἶπεν ὅτι εἶχεν ἤδη παραστήσει ὑμῖν δυσχερείας ἀποδοχῆς προτάσεως ἡμῶν. Μοὶ προσέθηκεν ὅτι τίθεται εἰς λίαν στενόχωρον θέσιν, διότι ἐπιθυμία του ἦτο πρᾶξῃ πᾶν δυνατὸν ὑπὲρ ἡμῶν, καὶ ἐθεώρει ἀπόφασιν Α.Μ. Βασιλέως λίαν παρακεκινδυνευμένην. Ἐπέμεινα ὅτι ἔδει νὰ ἀναλογισθῇ κρίσιμον συνθηκῶν καὶ ἐξεύρῃ τρόπον ἱκανοποιήσεως ἡμῶν. Κύριος Ἤντεν, μοὶ εἶπεν ὅτι δὲν ἔβλεπεν οὐδὲν ἐμπόδιον εἰς ἄσκησιν δικαιωμάτων Α.Μ. Βασιλέως κατὰ ἐνδεχομένην ἐν Κύπρῳ παραμονὴν αὐτοῦ ὑφ' ἃς συνθήκας καὶ οἱ ἐνταῦθα διαμένοντες ξένοι ἀρχηγοὶ κρατῶν. Ἐπέμεινα ἐκ νέου ὅτι ἀπὸ ἀπόψεως γοήτρου εἰς τὰς παρούσας στιγμὰς ἐνεδεικνύετο μιὰ χειρονομία ἐκ μέρους Κυβερνήσεώς του. Κύριος Ἤντεν προφανῶς στενοχωρημένος μοὶ εἶπεν ὅτι δὲν ἠδύνατο μοὶ δώσῃ ἀπάντησιν πρὶν ἢ συνεννοηθῇ μετὰ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου, ὅπερ θὰ συνήρχετο ἑσπέραν ταύτην καὶ πρὸ τοῦ ὁποίου θὰ ἔφερε ζήτημα· ἀλλὰ μοὶ ἐτόνισεν ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ τρέφω αἰσιοδοξίαν, διότι τὸ ζήτημα ἦτο λίαν πολύπλοκον καὶ δυσχερές[15].

Η συζήτηση του θέματος στο βρετανικό Υπουργικό Συμβούλιο, το απόγευμα της ίδιας ημέρας, δεν συνετέλεσε άμεσα στην προώθηση του ελληνικού αιτήματος, αλλά και δεν ανέστειλε το διάλογο επί του επίμαχου εθνικού ζητήματος. Αρχικά αποκρούστηκε κάθε πιθανότητα άμεσης εκχώρησης κυριαρχικών δικαιωμάτων, ενώ επαναβεβαιώθηκε η πρόθεση για την παροχή διευκολύνσεων στη Μεγαλόνησο —σύμφωνα με την άποψη που είχε διατυπωθεί —την προηγούμενη— από την Επιτροπή για την Εθνική Άμυνα

---

14. *Ό.π.*.

15. Χ. Σιμόπουλος (Λονδίνο) προς Υπ. Εξωτερικών, 14 Απριλίου 1941, *Ε.Δ.Ε.*, *ό.π.*, σ. 209.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

και είχε, ήδη, κοινοποιηθεί στην Αθήνα. Στο σημείο όμως αυτό, ο Άντονυ Ήντεν επεσήμανε ότι η ελληνική Κυβέρνηση, με νεώτερο τηλεγράφημά της, εμμένει σταθερά στο αίτημα για την εκχώρηση εδαφικής λωρίδας, έστω και περιορισμένης έκτασης:

> Οι αμέσως επόμενες ημέρες θα ήταν δυνατό να αποδειχτούν πολύ δύσκολες για την Ελληνική Κυβέρνηση και κατέχομαι από τη διακαή επιθυμία να μη δώσω απάντηση αρνητική σε ένα αίτημα το οποίο αντανακλά την έντονη ευαισθησία της.

Απερίφραστα αρνητική εκδηλώθηκε, τότε, η αντίδραση του υπουργού των Αποικιών: αφότου μια ισχυρή μερίδα στην Κύπρο έχει ταχθεί ανεπιφύλακτα υπέρ της ένωσης με την Ελλάδα, η άσκηση κυριαρχικών δικαιωμάτων της ελληνικής Κυβέρνησης και του Βασιλέως των Ελλήνων σε ένα τμήμα της, θα καταστήσει αδύνατη την εξακολουθητική διατήρηση της εξουσίας από τον Βρετανό κυβερνήτη... Τελικά, οι απόψεις των μελών του Υπουργικού Συμβουλίου συνέκλιναν στην εξουσιοδότηση του υπουργού των Εξωτερικών

> να τηλεγραφήσει προκειμένου να επιβεβαιώσει την έγκριση ως ορθού του σχεδίου για τη μετάβαση της ελληνικής Κυβέρνησης, εφόσον θα υποχρεωνόταν να εγκαταλείψει την Ελλάδα, σε πρώτη φάση στην Κρήτη, καθώς και την πρόθεση να συζητηθεί από κοινού το σχέδιο για την Κύπρο σε μεταγενέστερη ημερομηνία[16].

Η οριστική απάντηση του Λονδίνου θα δοθεί, δύο περίπου μήνες αργότερα, όταν θα έχει πλέον καταληφθεί από το Γερμανό εισβολέα και η τελευταία σπιθαμή εθνικής επικράτειας. Αμετακίνητη στο αίτημά της, η ελληνική Κυβέρνηση, υπό νέο πρωθυπουργό, τον Εμμανουήλ Τσουδερό, είχε σταθερά επαναλάβει τα επιχειρήματα που συνηγορούσαν αποφασιστικά υπέρ της παραχώρησης της Κύπρου. Ήδη όμως οι Βρετανοί είχαν εισαγάγει το ερώτημα αν η Κύπρος αποτελούσε, πράγματι, έδαφος ασφαλέστερο από την Κρήτη[17]. Η τελική απόφασή τους ήταν απότοκη, αφενός,

---

16. Public Record Office: Cabinet Papers [CAB] 65/22 (War Cabinet's proceedings, April 14, 1941).

17. Παράλληλα με την προσδοκία μιας εθνικής λύσης του ζητήματος της Κύπρου μετά τον πόλεμο, ο Εμ. Τσουδερός ανανέωσε, με νέο υπόμνημα προς την Βρετανική Κυβέρνηση, την σχετική πρόταση του προκατόχου του. Ιδού πώς καταγράφει ο Τσουδερός τις απόψεις που ανέπτυξε στον Άγγλο πρεσβευτή στην Αθήνα: «Ὑπεστήριξα τὴ γνώμη ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ καταφύγωμε στὴν Κύπρο. Ἐπίστευα, καὶ περὶ αὐτοῦ εἶχεν εἰδοποιηθῆ καὶ ὁ ἐν Λονδίνῳ Πρέσβυς μας διὰ νὰ τὸ ἔχῃ ὑπ' ὄψιν καὶ νὰ τὸ ὑποστηρίξῃ, ὅτι ἡ ὑποχώρησή μας στὴ δεύτερη αὐτὴ Ἑλληνικὴ Μεγαλόνησο τῆς Μεσογείου, τὴν Κύπρο, θὰ ἦτο μιὰ ἠθικὴ ἐνίσχυση τοῦ μαχομένου Ἔθνους πρώτου μεγέθους σὰν συμβολισμὸς τῆς μεταπολεμικῆς της τύχης.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

της σφαιρικής ανάλυσης των γενικότερων στρατηγικών πολιτικών και οικονομικών συμφερόντων του Ηνωμένου Βασιλείου στην ανατολική μεσόγειο και, αφετέρου, της ειδικότερης διερεύνησης των πιθανοτήτων ανάληψης μιας επιθετικής πρωτοβουλίας του Βερολίνου με στόχο τη Μεγαλόνησο· και συνεπέραναν

> ότι ο υπουργός των Εξωτερικών δεν θα όφειλε να εγκαινιάσει στο στάδιο αυτό συζητήσεις με την ελληνική Κυβέρνηση πάνω στο μέλλον της Κύπρου. Αν, μολοντούτο, —κατέληγε η απόφαση του Υπουργικού Συμβουλίου— ανακύψει σχετικό θέμα, μπορούμε να απαντήσουμε ότι είμαστε προετοιμασμένοι να συζητήσουμε μαζί της το μέλλον της Κύπρου μετά τον πόλεμο στο πλαίσιο του γενικότερου διακανονισμού των όρων της ειρήνης[18].

Αντίδραση αρνητική, ως προϊόν ομόθυμης ταυτόσημης τοποθέτησης των αρμοδίων φορέων; Κατά συγκυρία ιδιόμορφη, όχι. Η οριστική απόρριψη του ελληνικού αιτήματος, η άρνηση ακόμη και του διαλόγου με αντικείμενο τη μελλοντική εκχώρηση των κυριαρχικών δικαιωμάτων στη Μεγαλόνησο, υπήρξε απόρροια, κυρίως, της αντίθεσης ενός ή δύο κορυφαίων οργάνων της βρετανικής Κυβέρνησης, του υπουργείου Αποικιών και, πρωταρχικά, του ίδιου του πρωθυπουργού. Θα ήταν, μάλιστα, δυνατό να παρατη-

---

«Εἶπα εἰς τὸν Ἄγγλον Πρέσβυν ὅτι προσδοκῶ ἐθνικὴ λύσιν τοῦ ζητήματος τῆς Κύπρου μετὰ τὸν πόλεμον: «Ἡ Ἑλλάς, μὲ ἀρχηγὸν τὸν Βασιλέα της —ἔγραφα εἰς ἕνα ὑπόμνημα ποὺ τοῦ ἐπέδωκα— ἐτήρησε σταθερὰν καὶ γενναίαν στάσιν εἰς τὸν ἀγῶνα κατὰ τοῦ Ἄξονος πρὸς ὑπεράσπισιν τῆς συμμαχικῆς ὑποθέσεως. Τὰ δεινὰ ὅμως τοῦ ἀγῶνος δύνανται νὰ κάμψουν τὸν ἐνθουσιασμόν της, καὶ θὰ ἤξιζε δι' ἕνα λαὸν ὡς τὸν Ἑλληνικόν, νὰ τονωθῇ εἰς τὴν ὑπεράνθρωπον προσπάθειάν του, μὲ ἐνδείξεις ἀπὸ μέρους τῶν συμμάχων, ὅτι ἐκτιμᾶται ἡ θυσία του καὶ ὅτι ἐν καιρῷ θὰ δικαιωθοῦν τὰ ἐθνικὰ αἰτήματά του. Πρὸς τοῦτο, θὰ συνετέλει ἡ παραχώρησις τῆς Κύπρου εἰς τὸν Βασιλέα Γεώργιον Β΄, ὅπως ἔγινε ἄλλοτε διὰ τὰς Ἰονίους Νήσους, αἱ ὁποῖαι παρεχωρήθησαν εἰς τὸν πάππον του Γεώργιον Α΄. Κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ πολέμου ὁ Βασιλεὺς θὰ διοικοῦσε τὴν νῆσον μὲ τὴν ὑπάρχουσαν ἐκεῖ βρεταννικὴν διοικητικὴν ὑπαλληλικὴν διάρθρωσιν. Θὰ μᾶς ἐδίδετο οὕτω ἡ δυνατότης, ἐὰν ὑποχρεωθῶμεν νὰ ἀποχωρήσωμεν ἀπὸ τὴν Κρήτην, νὰ καταφύγωμεν ἐκεῖ καὶ νὰ εἴμεθα Ἕλληνες μεταξὺ Ἑλλήνων. Παντοῦ ἀλλοῦ θὰ εἴμεθα ξένοι πρόσφυγες» (βλ. Ἐ. Ἰ. Τσουδερός, Διπλωματικὰ παρασκήνια, 1941-1944, Αθήνα, 1950, σσ. 82-90. Πρβλ. Εμμανουήλ Ι. Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο 1941-1944*, τ. Α΄, Αθήνα, 1990, σσ. 22-23). Οι βρετανικές θέσεις, σε απάντηση των εισηγήσεων Τσουδερού, καταγράφονται στην αλληλογραφία μεταξύ Πάλαιρετ και Ήντεν. Πέρα από την ανασφάλειά της, τονίζει ο υπουργός των Εξωτερικών, η Κύπρος, «όταν τη στιγμή αυτή υπόκειται στον κίνδυνο επίθεσης, είναι απευκταίο να αποτελέσει το αντικείμενο προσφοράς στην Ελλάδα» (F.O. 371/29884, Palairet to Eden, May 3; Eden to Palairet, May 6, 1941).

18. F.O. 371/29846, Extract from War Cabinet Conclusions, June 2, 1941.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ρηθεί ότι η διαδικασία που είχε εγκαινιαστεί στις 27 Μαρτίου μετά την ανάθεση από το Φόρεϊν Όφφις της εντολής για τη συστηματική διερεύνηση του θέματος στο Βασιλικό Ινστιτούτο Διεθνών Υποθέσεων[19] προοιώνιζε, σε πρώτη φάση, την θετική μάλλον αντιμετώπιση ελληνικής πρότασης!

Το πόρισμα, πράγματι, της έκθεσης που συντάχθηκε από το Τμήμα Έρευνας Εξωτερικών Υποθέσεων του σημαντικού αυτού ιδρύματος αντιμετώπιζε ευνοϊκά την ενσωμάτωση της Μεγαλονήσου: υπογραφή, H. Beeley[20]. Στο πολιτικό πεδίο —αποφαινόταν— η βαθμιαία ένταση του εθνικού αναβρασμού δεν αφήνει σοβαρά περιθώρια ούτε καν για την επάνοδο σ' ένα σύστημα φιλελεύθερης διακυβέρνησης, χωρίς τον κίνδυνο να απολεσθεί ο έλεγχος από την κεντρική εξουσία· παράλληλα, κρινόταν ως «ἀντίθετο στὶς παραδόσεις καὶ γενικότερα, στὰ συμφέροντα τῆς βρετανικῆς αὐτοκρατορίας» να διατηρεί καθεστώς πολιτικής υποτέλειας σε βάρος ενός λαού, του οποίου το κοινωνικό και πολιτιστικό επίπεδο «δικαιολογεί τὴν ἀπαίτηση τῆς αὐτοδιάθεσης». Ειδικότερα, η έκθεση υπογράμμιζε: η παρουσία ενός ανικανοποίητου και εχθρικού πληθυσμού θα ήταν δυνατό να αποτελέσει παράγοντα αδυναμίας, ικανό να φέρει σε δύσκολη θέση την επικυρίαρχη δύναμη σε στιγμή κρίσης, ή ακόμη και να εξουδετερώσει ολοκληρωτικά τα πλεονεκτήματα, στο όνομα των οποίων διατηρεί, μέχρι σήμερα, την εξουσία της· η διάσταση ανάμεσα στον ελληνικό πληθυσμό και τις βρετανικές αρχές θα ήταν δυνατό να επιδράσει αρνητικά στην εξέλιξη γενικότερα των αγγλοελληνικών σχέσεων· η προσφυγή στη λύση των μερικών παραχωρήσεων, αντί να κατευνάσει, θα ενίσχυε την επιθυμία για ένωση με την Ελλάδα.

Στο στρατηγικό πεδίο, η ιδέα της παραχώρησης της Κύπρου στην Ελλάδα προσφερόταν —σύμφωνα με την Έκθεση Beeley— για να δικαιολογήσει ορισμένες επιφυλάξεις, όχι όμως ιδιαίτερα σοβαρές. Οι επιπτώσεις μιας παρόμοιας λύσης έμελλαν να εξαρτηθούν από τις γενικότερες εξελίξεις στην ανατολική λεκάνη της Μεσογείου και τη διατήρηση ή την απώλεια άλλων στρατηγικών ερεισμάτων στον ευαίσθητο αυτό χώρο. Το βρετανικό ενδιαφέρον συνεχόταν με την επίκαιρη —έστω και μειωμένη σε σχέση με το παρελθόν— στρατηγική σημασία της Μεγαλονήσου και με την ανάγκη να αποτραπεί η επιβολή ελέγχου από τρίτη δύναμη. Η εξυπηρέτηση όμως των συμφερόντων αυτών δεν αντέφασκε αναγκαστικά με την παραχώρηση της Κύπρου, αν η μεταβίβαση των κυριαρχικών δικαιωμάτων συνοδευόταν με την εκχώρηση, από την Ελλάδα, ή την ενοικίαση ναυτικών ή αεροπορικών βά-

---

19. Public Record Office: R. 3353/198/19, P. Nichols to A. Toynbee, March 27, 1941.

20. Memorandum by the Royal Institute of International Affairs: Cyprus (F.O. 371/29846).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σεων —για συγκεκριμένο ή και απεριόριστο χρόνο: ο Ελευθέριος Βενιζέλος είχε ήδη προτείνει τη ρύθμιση αυτή από το βήμα της ελληνικής Βουλής, πριν από δέκα χρόνια.

> Αν, όπως φαίνεται πιθανό —υπογραμμιζόταν συμπερασματικά— η λύση αυτή έχει ως πρώτο αποτέλεσμα την παγίωση φιλικών σχέσεων ανάμεσα στο βρετανικό προσωπικό και το γηγενή πληθυσμό, τα βρετανικά συμφέροντα στην Κύπρο θα διασφαλιστούν πληρέστερα απ' ό,τι σήμερα.

Οπωσδήποτε, χωρίς να αποδοθεί καθοριστικός ρόλος, δεν παραγνωρίζονταν από τους συντάκτες της έκθεσης τα συμφέροντα της μουσουλμανικής μειονότητας και οι «στρατηγικές ανησυχίες» της τουρκικής Κυβέρνησης· όσες ρυθμίσεις, εντούτοις, θα κρινόταν ενδεχομένως σκόπιμο να προβλεφθούν δεν συσχετίζονταν με το καθεστώς της εδαφικής κυριαρχίας. Η παραίτηση, εξ άλλου, της Άγκυρας από κάθε κυριαρχικό δικαίωμα —σύμφωνη και με θεμελιακές αρχές της κεμαλικής ιδεολογίας— είχε και συμβατικά επιβεβαιωθεί με το άρθρο 15 της Συνθήκης της Λωζάνης[21].

Προτού συντάξει την εισήγησή του προς το Υπουργικό Συμβούλιο, ο υπουργός των Εξωτερικών μελέτησε επισταμένως, σε συνεργασία με την αρμόδια υπηρεσία του Φόρεϊν Όφφις, το περιεχόμενο της εμπεριστατωμένης έκθεσης του Ινστιτούτου Διεθνών Υποθέσεων. Τα στελέχη του τμήματος Νότιας Ευρώπης είχαν σχολιάσει επιμελώς το κείμενο. Ο E.R. Warner είχε ταχθεί υπέρ της παραχώρησης της Κύπρου στην Ελλάδα πριν από τη λήξη του πολέμου, αφού διασφαλιζόταν η διατήρηση στρατηγικών βάσεων σε ελληνικό νησιωτικό έδαφος της ανατολικής Μεσογείου: «Ἐφόσον μαχόμαστε γιὰ τὴ δημοκρατία, εἶναι φανερὸ ὅτι θὰ ἦταν ἐξαιρετικὰ δύσκολο γιὰ ὁποιαδήποτε κυβέρνηση σ' αὐτὴ τὴ χώρα νὰ διατηρήσει τὸ σημερινὸ καθεστὼς στὴν Κύπρο μετὰ τὴ νίκη τῆς δημοκρατίας». Ο R.J. Bowker δεν ήταν, ούτε αυτός, αντίθετος στην αρχή της παραχώρησης της Κύπρου στην Ελλάδα· εξέφραζε όμως το φόβο μήπως η χειρονομία αυτή δημιουργήσει την εντύπωση ότι η Αγγλία δεν διαθέτει τη δύναμη να υπερασπιστεί το νησί σε περίπτωση γερμανικής επίθεσης και μεταθέτει την ευθύνη στους Έλληνες. Ο P. J. Dixon ήταν απόλυτα αρνητικός: η πιθανή μεταβολή τόσο των γενικών όσο και των ειδικότερων στρατηγικών δεδομένων στη γεωγραφική ζώνη της ανατολικής Μεσογείου θα ήταν δυνατό να καταστήσει την Κύπρο, μετά τη

---

21. C. Svolopoulos, "The Lausanne Peace Treaty and the Cyprus problem", *Greece and Great Britain during World War I*, Thessaloniki (Institute for Balkan Studies), 1985, σσ. 233-45.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

λήξη του πολέμου, στρατηγικό έρεισμα απαραίτητο για την Αυτοκρατορία. Ο H. Nichols, προϊστάμενος του τμήματος νοτιοανατολικής Ευρώπης, αφού χαρακτήριζε το υπόμνημα «χρήσιμο», έκρινε απρόσφορη κάθε απόφαση πριν από τη λήξη του πολέμου. Τέλος, ο Sir Orme Sargent, υφυπουργός των Εξωτερικών, παρατηρούσε ότι θα είναι χρήσιμη η προσφυγή στο κείμενο της έκθεσης «ὅταν θὰ ἔχει ἐπιστεῖ ὁ χρόνος γιὰ νὰ ἐξεταστεῖ τὸ μέλλον τῆς Κύπρου»· και απέκλειε τη δυνατότητα της άμεσης ριζικής αντιμετώπισης του ζητήματος[22].

Στην εισήγησή του προς το Υπουργικό Συμβούλιο, ο Ήντεν ήταν έκδηλα επηρεασμένος από τις θέσεις του Βασιλικού Ινστιτούτου· ταυτόχρονα όμως κατέβαλε προσπάθεια να μην αποκλίνει από τη συνισταμένη των απόψεων της διπλωματικής ιεραρχίας. Συγκεκριμένα, συγκεφαλαίωνε, χωρίς να εκφράζει οποιαδήποτε επιφύλαξη, τις βασικές διαπιστώσεις της Έκθεσης Beeley· και φαινόταν, μάλιστα, να υιοθετεί τις προτάσεις για την υπερκέραση όσων προσκομμάτων παρεμβάλλονταν καθ' οδόν προς την ενωτική λύση, σε συνάρτηση ειδικότερα με τη διασφάλιση των στρατηγικών συμφερόντων της Αυτοκρατορίας. Παράλληλα, συνδύαζε την εξέταση των σταθερών παραμέτρων της κυπριακής υπόθεσης με την αντιμετώπιση του επίφοβου ενδεχόμενου μιας γερμανικής πρωτοβουλίας για την απόδοση της Μεγαλονήσου στην υποτελή κυβέρνηση της Αθήνας, τονίζοντας:

> Όταν ήμουν πρόσφατα στην Αθήνα, ερωτήθηκα αν η κυβέρνηση της Α.Μ. ήταν διατεθειμένη να προχωρήσει στην άμεση εξαγγελία της απόφασης ότι θα παραχωρήσει το νησί μετά τον πόλεμο. Θα ήταν δυνατό, κατά συνέπεια, να θεωρηθεί ασυνεπές αν προχωρήσουμε, τώρα, σε μια οριστική προσφορά. Η προσφορά της Κύπρου στην Ελλάδα υπό τις σημερινές συνθήκες θα φαινόταν, γενικώς, σαν πράξη πανικού. Καταλήγοντας, προσανατολιζόταν σε περισσότερες εναλλακτικές δυνατότητες, χωρίς να αποκλείει και αυτή την προκαταρκτική συμφωνία μεταξύ των δύο κυβερνήσεων βρετανικής και ελληνικής, πάνω στους όρους, υπό τους οποίους θα ήταν, μετά τον πόλεμο, δυνατό να παραχωρηθεί η Κύπρος[23].

Η μετριοπαθής εισήγηση του υπουργού των Εξωτερικών ήταν μοιραίο, κατά την επικείμενη συνεδρίαση του Υπουργικού Συμβουλίου, να προκαλέσει τη ζωηρή αντίδραση του υπουργού των Αποικιών. Προτού όμως εκδη-

---

22. F.O. 371/29846, [Παρατηρήσεις στο υπόμνημα Beeley].

23. Memorandum by the Secretary of State for Foreign Affairs" "Future of Cyprus", May 31, 1941 (F.O. 371/29846).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

λωθεί, πράγματι, η επικίνδυνη αυτή απόκλιση, ο Ουίνστων Τσώρτσιλ θα αναστείλει, ουσιαστικά με δική του πρωτοβουλία, την αναζήτηση λύσης ικανής να ανταποκριθεί έστω και σε βάση μακροπρόθεσμη, στο ελληνικό αίτημα. Ενήμερος πάνω στις απόψεις που είχαν διατυπωθεί, ο πρωθυπουργός κατέγραψε, στις 2 Ιουνίου, ημέρα σύγκλησης του Υπουργικού Συμβουλίου, το ιδικό του πόρισμα έχοντας αναγνώσει, τελευταίος, την πρόταση του Ήντεν:

> Είναι κατά πολύ προτιμότερο να αφήσουμε προς ρύθμιση μετά τον πόλεμο όλα τα θέματα που αφορούν εδαφικές ανακατατάξεις. Αν αποκλίνουμε, έστω και μία φορά, από αυτή την αρχή, πολλές άλλες δύσκολες περιπτώσεις θα ήταν δυνατό να ανακύψουν. Δεν νομίζω ότι πρέπει να παραχωρήσουμε έστω και μία ίντσα βρετανικού εδάφους στη διάρκεια του πολέμου... Έχω παρακολουθήσει εκ του σύνεγγυς ό,τι έχει συμβεί στην Κύπρο αφότου επισκέφθηκε το νησί και συνέταξα ένα υπόμνημα σχετικά με tribute περί το τέλος του 1907. Υποθέτω ότι είσθε πληροφορημένοι για την ύπαρξη ενός υπολογίσιμου μουσουλμανικού πληθυσμού στην Κύπρο, που υπήρξε πάντοτε απόλυτα νομιμόφρων απέναντί μας και θα αισθανόταν δυσάρεστα αν υποβαλλόταν σε καθεστώς ελληνικής κυριαρχίας[24].

Ήταν φανερό ότι ούτε η παρέλευση τεσσάρων δεκαετιών, στη διάρκεια των οποίων είχαν συντελεστεί καταλυτικές μεταβολές στους κόλπους της διεθνούς κοινωνίας, αλλ' ούτε και η κραταιά αντίσταση των Ελλήνων, μόνων συμμαχητών της χώρας του στην ευρωπαϊκή ήπειρο, είχαν αρκέσει για να κάμψουν την εμμονή του μεγάλου συντηρητικού ηγέτη στη διατήρηση ακέραιης της βρετανικής αποικιακής αυτοκρατορίας· ή και να κλονίσουν την πεποίθησή του ότι η Τουρκία ήταν, ταυτόχρονα, απαραίτητη και διαθέσιμη να εξυπηρετήσει τις ανάγκες της[25]. Οπωσδήποτε, η ισχυρή παρουσία του εθνικού φαινομένου στην Κύπρο τον είχε εντυπωσιάσει —ήδη από το 1907:

> Οπουδήποτε και αν πήγα έγινα δεκτός από τον ελληνικό πληθυσμό, ο οποίος αποτελεί τα τέσσερα πέμπτα των νησιωτών, με ελληνικές σημαίες και ελληνικά τραγούδια, με περιπαθείς εκκλήσεις στη μεγαλοψυχία και τις φιλελεύθερες παραδόσεις της Μ. Βρετανίας, προκει-

---

24. F.O. 371/29846, [Χειρόγραφες παρατηρήσεις πρωθυπουργού], June 1, 1941.

25. B.R. Kuniholm, *The origins of the Cold War in the Near East. Great Power Conflict and Diplomacy in Iran, Turkey and Greece*, Princeton Univ. Press, 1980, σ. 70 πρβλ. S. Deringil, *Turkish Foreign Policy during the Second World War*, Cambridge Univ. Press, 1989, σ. 186.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

μένου να τους επιτραπεί να ενωθούν με την Ελλάδα, να τους αποδοθεί η ελευθερία.

Η τελική διαπίστωσή της, εντούτοις, παρέμενε έκτοτε αναλλοίωτη — ακόμη και κατά τη λεκτική εκφορά της:

> Αν πραγματοποιηθεί η Ένωση με την Ελλάδα, η ζωή των εντοπίων Μουσουλμάνων, που υπερβαίνουν το ένα πέμπτο του πληθυσμού και έχουν επιδείξει απέναντί μας τη μέγιστη δυνατή φρόνηση και καλή διαγωγή, θα αποβεί δυσβάστακτη στο έπακρο, και θα υποβληθεί σε καθεστώς καταπίεσης ή frozen out, όπως ακριβώς σε παλαιότερους χρόνους είχε συμβεί, όταν υπέφεραν οι Έλληνες[26].

Σταθερή εμμονή στην παραγνώριση της ειδοποιού διαφοράς μεταξύ αυτονόητων δικαιωμάτων της πλειοψηφίας και νόμιμων απαιτήσεων της μειοψηφίας, σε εφαρμογή της κλασικής δημοκρατικής αρχής!

Τα γεγονότα, στη διαπλοκή τους, αποφαίνονται εύγλωττα και κάθε εξεζητημένη απόπειρα ερμηνείας απειλεί να αποδυναμώσει το βάρος και το κύρος της μαρτυρίας τους. Οπωσδήποτε όμως παραμένει ανοιχτό το πεδίο για τη διατύπωση ορισμένων συγκεφαλαιωτικών υποθέσεων, η ισχύς μάλιστα των οποίων διαπερνά χρονικά το συγκεκριμένο περιστατικό.

Μεταξύ των Βρετανών διατηρούνταν, εξακολουθητικά ενεργές και ισχυρές, οι δυνάμεις αντίδρασης απέναντι στο μείζον αίτημα των λαών για αυτοδιάθεση, ως δικαιώματος καταρχήν αυτονόητου. Υπήρχαν όμως παράλληλα και δυνάμεις υπολογίσιμες ήδη στο επίπεδο και ης εξουσίας, διατεθειμένες να συζητήσουν σοβαρά την προοπτική της παραχώρησης τουλάχιστο της Κύπρου στην Ελλάδα. Η αξιοποίησή τους, εντούτοις, προς όφελος της εθνικής υπόθεσης αποτελούσε συνάρτηση κατάλληλου χρονισμού και, παράλληλα, διεθνούς παρουσίας μιας Ελλάδας ισχυρής και αξιόπιστης. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, την άνοιξη του 1941, η σύζευξη των δύο αυτών παραγόντων δεν λειτούργησε όσο αποδοτικά είχε αρχικά υπολογιστεί. Ενώ, πράγματι, η χρονική στιγμή της διατύπωσης του ελληνικού

---

26. Public Record Office: Colonial Office [C.O.] 883/7, "Condition of Cyprus": memorandum by Mr. Churchill, October 19, 1907 (Conf. Prints, Mediterranean no. 65). Η παράθεση των απόψεων που ο Τσώρτσιλ διατύπωσε στις απόρρητες αναφορές του στο Κυπριακό ζήτημα αποδεικνύουν ότι η εντύπωση για την ευνοϊκή, καταρχήν, τοποθέτησή του οφείλονται σε δημόσιες δηλώσεις του, μέσω των οποίων απλώς διαδήλωνε την πεποίθησή του στην προσήλωση των Ελλήνων της Μεγαλονήσου στην ενωτική επιδίωξη. Σχετικά με την εντύπωση αυτή, βλ. G: S : Georghallides, *Cyprus and the Governorship of Sir Ronald Storrs: the causes of the 1931 crisis*, Λευκωσία, 1985, σσ. 240, 320.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

αιτήματος συνέπεσε με πραγματικές καταστάσεις, πρόσφορες να ευνοήσουν την αποδοχή του, η κυοφορία και, τελικά, η διατύπωση της οριστικής απόφασης του Λονδίνου ανακοινώθηκε όταν είχε πλέον ολοκληρωθεί η κατάκτηση της Ελλάδας από τα στρατεύματα του Άξονα. «Διακατέχομαι από την διακαή επιθυμία να μη δώσω απάντηση αρνητική», είχε τονίσει ο Ήντεν στις 14 Απριλίου· στις 2 Ιουνίου, ενώπιον και πάλι του Υπουργικού Συμβουλίου, εξέφραζε το φόβο μη τυχόν η προσφορά της Κύπρου στην Ελλάδα εκληφθεί, «υπό τις παρούσες συνθήκες», ως «πράξη πανικού»[27].

Απέμεινε, άραγε, ο,τιδήποτε, αν όχι ως κεκτημένο, τουλάχιστο ως υποθήκη, από την άκαρπη απόπειρα της ελληνικής Κυβέρνησης να εκμαιεύσει μια θετική βρετανική χειρονομία στην Κύπρο; Η απάντηση, αρνητική, συνέχεται με τη βαθμιαία εξάλειψη, στη ροή του πολέμου, της δεύτερης αναγκαίας προϋπόθεσης για την αποτελεσματική προάσπιση των εθνικών συμφερόντων στο διεθνή χώρο —μετά τον κατάλληλο χρονισμό: της παρουσίας ελληνικών κυβερνήσεων με ισχύ και κύρος. Ακριβώς, όμως, η διαίρεση των Ελλήνων, ενώ συνέχιζαν να διεξάγουν τον σκληρό ένοπλο αγώνα στο πλευρό των συμμάχων, κατέληγε —σύμφωνα με παρατήρηση του Τσώρτσιλ που επανέλαβε στην πλατεία Συντάγματος ο Γ. Παπανδρέου— να «αμαυρώσει η λάμψη» της εποποιίας του 40-41. Η έγκαιρη προειδοποίηση του Εμμ. Τσουδερού, για την ύπαρξη εκείνων «ποὺ περιμένουν μιὰν ἐσωτερικὴν ἀστάθειαν ἐν Ἑλλάδι διὰ νὰ ὑπεκφύγουν ἀπὸ τὰς ἠθικὰς ὑποχρεώσεις των», θα ήταν δυνατό να ηχήσει και ως ευθεία αναφοράς τη στάση των Βρετανών στους Έλληνες της Κύπρου απέναντι στο αίτημα για την αναγνώριση του αυτονόητου δικαιώματός της.

Πράγματι, η ανάγκη της αναφοράς στους παράγοντες που προσδιόρισαν την έκβαση της συγκεκριμένης απόπειρας για την επιλογή του εθνικού θέματος της Κύπρου δεν θα όφειλε να απολήξει σε συλλογιστική που αντανακλά μόνη την ψυχρή λογική των δυναμικών ισορροπιών. Η ανθρωπότητα, στη χοάνη της ανελέητης πολεμικής δοκιμασίας, κλήθηκε να επιλέξει ανάμεσα στην εμμονή ή την απόκλιση από την πορεία προς μια ορθολογική οργάνωση της διεθνούς ζωής, ως μέσου για τη διασφάλιση της ειρήνης και την προάσπιση ης ελευθερίας των ατόμων και των λαών. Οι δυτικοί σύμμαχοι είχαν υψηλόφωνα κηρύξει την προσήλωσή τους στην επιδίωξη αυτή —κορυφαία εκδήλωση η εξαγγελία του Χάρτη του Ατλαντικού από το Ρούσβελτ και τον Τσώρτσιλ στις 14 Αυγούστου 1941. Τον Ιανουάριο του 1943, ένας Βρετανός βουλευτής —ονόματι Astor— υπέβαλε στη Βουλή των Κοινοτήτων το ερώτημα αν ο καταστατικός αυτός Χάρτης θα εφαρμοζόταν μετά τη λήξη του πολέμου σε κάθε περίπτωση· στη σκέψη του είχε τα Δω-

27. Βλ. παραπάνω, σσ. 225-226.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

δεκάνησα, θα ήταν όμως δυνατό να είχε και την Κύπρο... Οι ιθύνοντες του Φόρεϊν Όφφις καταλήφθηκαν από αμηχανία και ζήτησαν να αποσυρθεί η ερώτηση· αν όμως δεν αποσυρόταν, εισηγούνταν να δοθεί απάντηση αναγκαστικά καταφατική...[28]. Τελικά, ο βουλευτής, υπό πίεση, απέσυρε την ερώτηση· για να την επαναφέρει όμως τον Ιούνιο του επόμενου έτους, 1944. Από το βήμα της Βουλής των Κοινοτήτων, ο Ήντεν επεσήμανε, τότε, ότι «τὸ μεταπολεμικὸ καθεστὼς τῶν Δωδεκανήσων δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἀποφασιστεῖ τὴ στιγμὴ αὐτή». Ο βουλευτής αντέτεινε, ίσως και με δόση ειρωνίας: «Ἀσφαλῶς ὁ Χάρτης τοῦ Ἀτλαντικοῦ δὲν ἐξαιρεῖ ἐδάφη ποὺ κατοικοῦνται ἀπὸ μέλη τοῦ γενναίου ἑλληνικοῦ ἔθνους;» «Ὄχι κύριε —απάντησε ο Ήντεν— πιστεύω ὅτι τὸ συμπέρασμά σας εἶναι κατὰ βάση ὀρθό»[29]. Προσδοκίες εύλογες... Αλλά, έκδηλα, και αμηχανία, δηλωτική της εξακολουθητικής αμφιταλάντευσης —των ισχυρών κυρίως, αλλ' όχι μόνον— μεταξύ των σκοπιμοτήτων που υπαγορεύει η δίψα για δύναμη και των υποχρεώσεων που, επιτέλους, αναμενόταν —μάταια, αλλοίμονο!— ότι θα επέβαλλε μετά την επικράτηση του συμμαχικού μετώπου ο σεβασμός του δικαίου και η προσήλωση στις αρχές της ελευθερίας και της δημοκρατίας.

SUMMARY

CONSTANTINE SVOLOPOULOS: Greek Resistance to the Axis attack and Cyprus (October 1940 - May 1941)

Based on unpublished primary sources from the Greek Ministry for Foreign Affairs and the British Public Record Office, this paper reveals and systematically investigates the proposal of the Greek Government for the incorporation of Cyprus, advanced in the spring of 1941. It deals in particular with the course of the bilateral Greek- British negotiations initiated on the eve of the German invation of Greece and continued until the final occupation of Greek territories by the Axis forces at the end of May 1941. The investigation covers the exchange of views on the subject between the two parties, as well as the procedure that eventually lead the British Government to reject the Greek request.

---

28. F.O. 371/3539, "Parliamentary question by Mr. Astor; to ask the Secretary of State for Foreign Affairs, whether the Atlantic Charter applies to the Dodecanese Islands" (2nd sitting day after 24th January 1943).

29. F.O. 371/43755, June 14, 1944.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΜΑΡΙΑ ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ

SOE: ΣΤΡΑΤΟΛΟΓΗΣΗ ΕΛΛΗΝΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΣΤΗ ΜΕΣΗ ΑΝΑΤΟΛΗ (1941-1944)

Τον Ιούλιο του 1940 ιδρύεται στη Βρετανία η «Διεύθυνση Ειδικών Επιχειρήσεων» (Special Operations Executive, SOE), μυστική υπηρεσία η οποία υπάγεται στο Υπουργείο Οικονομικού Πολέμου. Σκοπός της SOE είναι η εκτέλεση «ανορθόδοξων», ή, αλλιώς, παραστρατιωτικών επιχειρήσεων στις κατεχόμενες από τον Άξονα χώρες. Πρόκειται για επιχειρήσεις που το διεθνές δίκαιο του πολέμου δεν επιτρέπει να εκτελούνται από τακτικές δυνάμεις του στρατού, του ναυτικού ή της αεροπορίας, και αφορούν μυστικές αποστολές για τη συλλογή στρατιωτικών πληροφοριών, την εκτέλεση δολιοφθορών και την υποστήριξη ή ανάπτυξη αντιστασιακών ενεργειών.

Η δραστηριότητα της SOE στα Βαλκάνια, όπως και στη Μέση Ανατολή, στην Τουρκία, στη Λιβύη και στη Μάλτα, κατευθύνεται από το Αρχηγείο της στο Κάιρο (MO4 ή, από το 1943, Force 133). Τα Βαλκάνια έχουν ιδιαίτερη σημασία για τις δύο αντιμαχόμενες πλευρές κατά τη διάρκεια του πολέμου, καθώς αποτελούν την κύρια βάση του Άξονα για τη διενέργεια επιθέσεων εναντίον των συμμαχικών δυνάμεων στον ευρύτερο χώρο της Μέσης Ανατολής. Η Ελλάδα αποτελεί κομβικό στόχο επιχειρήσεων για τους Συμμάχους, επειδή θεωρείται ότι μπορεί να προσφέρει βάσεις υποβρυχίων και αεροδρόμια με εύκολη πρόσβαση στην Ανατολική Μεσόγειο. Έτσι, στη χώρα θα αναπτυχθούν οι μεγαλύτερες επιχειρήσεις της SOE. Το φθινόπωρο του 1943 η υπηρεσία απασχολεί στα Βαλκάνια προσωπικό 300 περίπου ατόμων και η μεγαλύτερη ανάπτυξη των δραστηριοτήτων της συντελείται στον ελληνικό χώρο. Στα τέλη του 1944 το προσωπικό της στην Ελλάδα υπερδιπλασιάζεται φθάνοντας τα 600 περίπου άτομα.

Οι προσπάθειες διείσδυσης της SOE στην Ελλάδα αρχίζουν από τα τέλη της άνοιξης του 1940, με στόχο την άσκηση προπαγάνδας εναντίον του

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Άξονα, την προετοιμασία ομάδων που θα εκτελούσαν δολιοφθορές εναντίον του εχθρού, καθώς και ανταρτικών ομάδων που θα δρούσαν πίσω από τις εχθρικές γραμμές. Το Νοέμβριο του 1941 λειτουργούν πλέον ασύρματοι, με τους οποίους επικοινωνούν τα άτομα που είχαν έλθει σε επαφή με την υπηρεσία πριν από την κατάληψη της χώρας. Το Μάριο του 1942 αρχίζει η εκτέλεση οργανωμένων δολιοφθορών, που θα συνεχισθεί μέχρι την Απελευθέρωση. Από τον Οκτώβριο της ίδια χρονιάς ξεκινά, εξάλλου, η ανάπτυξη ευρύτερων επιχειρήσεων στον ελλαδικό χώρο. Η ανατίναξη της γέφυρας του Γοργοποτάμου, το Νοέμβριο του 1942, με τις συντονισμένες ενέργειες της Βρετανικής Στρατιωτικής Αποστολής, του ΕΛΑΣ και του ΕΔΕΣ, θα αποτελέσει την πρώτη σημαντική νίκη εναντίον των δυνάμεων του Άξονα στην Ελλάδα. Από το καλοκαίρι του 1943, όταν ο ΕΔΕΣ και ο ΕΛΑΣ τίθενται υπό τις διαταγές του Γενικού Στρατηγείου Μέσης Ανατολής, θα γίνει δυνατή η διείσδυση μεγαλύτερου αριθμού συνδέσμων της SOE, Βρετανών αξιωματικών και Ελλήνων. Πραγματοποιούνται εκτεταμένες δολιοφθορές στο οδικό και στο σιδηροδρομικό δίκτυο, βυθίζονται εχθρικά πλοία και συλλέγονται πληροφορίες που συμβάλλουν στον ευρύτερο σχεδιασμό των συμμαχικών ενεργειών[1].

Υπολογίζεται ότι μόνο το 15% των αρχείων της SOE έχει διασωθεί. Τα περισσότερα έγγραφα του Αρχηγείου του Καΐρου, τα οποία χρονολογούνται πριν από το 1942, καταστράφηκαν κατά την προέλαση των δυνάμεων του Άξονα στο αιγυπτιακό έδαφος, την ίδια αυτή χρονιά. Είναι ενδεικτικό ότι οι φάκελοι που αφορούν αποκλειστικά τη Γιουγκοσλαβία και την Αλβανία, 101 και 104 αντίστοιχα, δεν αντιπροσωπεύουν το εύρος της εμπλοκής της SOE στις χώρες αυτές. Ωστόσο, έχουν διασωθεί 537 φάκελοι[2],

---

1. Βλ. W. J. M. Mackenzie, *The secret history of SOE: the Special Operations Executive 1940-1945*, Λονδίνο 2000, σ. 75 κ.εξ.· M. R. D. Foot, *SOE. An Outline History of the Special Operations Executive 1940*-1946, Λονδίνο² 1999, σσ. 1-26. Συγκεκριμένα για την Ελλάδα βλ. Θ. Μαρίνος, *Ο εφιάλτης της εθνικής αντίστασης (προσωπικές μαρτυρίες 1941-1944)*, τ. Α΄, Αθήνα 2000, σσ. 79 κ.εξ.· Θ. Σαμπατακάκης, «Οι βρετανικές υπηρεσίες πληροφοριών στην Ελλάδα», *Ιστορικά [εφημ. Ελευθεροτυπία]*, τχ. 106 (25 Οκτωβρίου 2001), σσ. 18-23· του ίδιου «Οι βρετανικές υπηρεσίες πληροφοριών», *Ιστορικά [Ελευθεροτυπία]*, τχ. 80 (26 Απριλίου 2001), σσ. 24-26· Public Record Office, *SOE Operations in the Balkans. A Guide to the Records in the Public Record Office*, Λονδίνο 1998, σσ. 1-3 και 23-25.

2. Οι φάκελοι αυτοί (SOE Operations in the Balkans, Greece HS 5/231-750) βρίσκονται μικροφωτογραφημένοι στο ΚΕΙΝΕ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

που αφορούν την Ελλάδα, γεγονός που επιτρέπει την πληρέστερη παρακολούθηση της πορείας των γεγονότων. Εξάλλου, λόγω της φύσης του αντικειμένου της SOE, τα αρχεία της δεν τηρούνται με τρόπο συστηματικό και ιδιαίτερα όσα βρέθηκαν σε κατεχόμενες χώρες, συχνά χάθηκαν ή καταστράφηκαν κατά τις εχθρικές επιθέσεις. Το προσωπικό της υπηρεσίας που συμμετείχε σε επιχειρήσεις, δεν μπορούσε, άλλωστε, να μεταφέρει όγκο εγγράφων για λόγους πρακτικούς αλλά και ασφαλείας[3].

Θα επιχειρήσουμε εδώ μια πρώτη συγκεντρωτική προσέγγιση της στρατολόγησης Ελλήνων από την SOE, εξετάζοντας, κυρίως, τους φακέλους της υπηρεσίας που περιλαμβάνουν ατομικά φύλλα μεγάλου αριθμού ατόμων[4]. Πρόκειται για τους άνδρες που παρουσιάζονται προς στρατολόγηση ή στρατολογούνται απευθείας από την SOE, για να λάβουν μέρος στις επιχειρήσεις που συντονίζει στην κατεχόμενη Ελλάδα ή στην ευρύτερη ανατολική Μεσόγειο, ως μέλη ή επικεφαλής των επιχειρησιακών ομάδων. Ελάχιστα αντίστοιχα στοιχεία υπάρχουν για ορισμένες από τις άλλες χώρες των Βαλκανίων[5]. Από τα ατομικά φύλλα που υπάρχουν στους φακέλους της SOE προκύπτουν πληροφορίες για 232 Έλληνες[6]. Η SOE χαρακτηρίζει τα άτομα που στρατολογεί «προσωπικό», «στρατολογηθέντες», «πράκτορες» ή «συνδέσμους». Ιδιαίτερα η λέξη «πράκτορας» έχει στις μέρες μας διαφορετική σημασία[7]. Ωστόσο, οι χαρακτηρισμοί αυτοί χρησιμοποιούνται με διαφορετικούς όρους τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο και δεν εμπεριέχουν οποιαδήποτε απαξιωτική έννοια.

Τα 232 αυτά άτομα δεν αντιπροσωπεύουν σε καμία περίπτωση το σύνολο των Ελλήνων που συνεργάσθηκαν, με οποιοδήποτε τρόπο, με την SOE

---

3. Βλ. L. Atherton, *SOE Operations in Africa and the Middle East. A Guide to the Newly Released Records in the Public Record Office*, Λονδίνο 1994, σσ. 4, 7· Public Record Office, SOE Operations..., *ό.π.*, σ. 1.

4. Βλ. SOE Operations in the Balkans, Greece HS 5/370-372, 404-407, 411-413. Στοιχεία επίσης χρησιμοποιήθηκαν από τους φακέλους HS 5/363, 367 και 409, που δεν περιέχουν ατομικά φύλλα.

5. Βλ. SOE Operations in the Balkans: Yugoslavia HS 5/877· Roumania HS 5/798· Balkans HS 5/171.

6. Συναντάται ακόμη ένας ο οποίος χρησιμοποιήθηκε από την υπηρεσία μεταγενέστερα, το 1945, και για το λόγο αυτό δεν θα μας απασχολήσει. Γυναίκες δεν περιλαμβάνονται στα ατομικά φύλλα. Τα ονόματα των προσώπων αυτών βλ. εδώ στο τέλος.

7. Βλ. π.χ. Εμμ. Κριαράς, *Νέο Ελληνικό Λεξικό της σύγχρονης δημοτικής γλώσσας*, Αθήνα 1995: «όργανο μυστικής υπηρεσίας μιας χώρας που εργάζεται με μισθό για τα συμφέροντά της».

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

στη Μέση Ανατολή και στην Ελλάδα. Για τη συμπλήρωση της εικόνας απαιτείται η πλήρης εξέταση των φακέλων της SOE, αλλά και άλλων αρχειακών σειρών, καθώς και της σχετικής βιβλιογραφίας. Οι πληροφορίες, ωστόσο, που περιέχονται σε άλλες πηγές είναι συνήθως αποσπασματικές και δεν εντάσσονται στα πλαίσια μιας πρώτης γενικής εκτίμησης που επιχειρούμε εδώ. Τα δημοσιεύματα που αφορούν τους Έλληνες που στρατολογήθηκαν από SOE είναι ελάχιστα, διαφωτιστικά ωστόσο[8].

Στόχος του Αρχηγείου της SOE στο Κάιρο, όσον αφορά την Ελλάδα, εκτός από το σχεδιασμό και την εκτέλεση επιχειρήσεων στην κατεχόμενη χώρα, είναι η στρατολόγηση ατόμων που θα στελεχώσουν τις επιχειρήσεις αυτές. Πρόκειται κυρίως για Βρετανούς και Έλληνες. Δεν θα αναφερθούμε εδώ στις ίδιες τις επιχειρήσεις, καθώς τα ατομικά φύλλα δεν περιέχουν αναλυτικά στοιχεία. Το ζήτημα των επιχειρήσεων, ή αλλιώς αποστολών, που εκτελούνται κατά τη διάρκεια της Κατοχής έχει, άλλωστε, μέχρι τώρα, ελάχιστα ερευνηθεί, γεγονός που οφείλεται και στη σχετικά πρόσφατη δυνατότητα ελεύθερης πρόσβασης στα αρχεία της υπηρεσίας αυτής[9].

ΑΤΟΜΙΚΑ ΦΥΛΛΑ

Τα ατομικά φύλλα είναι έντυπα, συνήθως δισέλιδα, στα οποία συμπληρώνονται, χειρόγραφα ή δακτυλόγραφα, τα στοιχεία κάθε ατόμου, και έχουν αρχειοθετηθεί, στους αντίστοιχους φακέλους, κατά αλφαβητική σειρά σύμφωνα με το επώνυμο. Συναντώνται περισσότεροι από ένας τύπος εντύπων, τα οποία συχνά αφορούν το ίδιο άτομο. Δεν διαθέτουμε ακριβώς τις ίδιες πληροφορίες για όλους τους άνδρες, καθώς δεν συμπληρώνεται πάντα κάθε ζητούμενο των εντύπων, ούτε υπάρχει ο ίδιος τύπος ή αριθμός ατομικών φύλλων για κάθε ενδιαφερόμενο. Το ίδιο άτομο μπορεί να περιλαμβάνεται σε περισσότερους από έναν φάκελο του αρχείου. Τα φύλλα αυτά είναι απόρρητα έγγραφα και προορίζονται κυρίως για εσωτερική χρήση από την SOE.

Συναντώνται οι εξής κατηγορίες ατομικών φύλλων στους φακέλους με τα στοιχεία των Ελλήνων[10]:

---

8. Βλ. κυρίως Μαρίνος, *ό.π.*· Σαμπατακάκης, Οι βρετανικές υπηρεσίες πληροφοριών στην Ελλάδα..., *ό.π.*· Οι βρετανικές υπηρεσίες πληροφοριών στην Ελλάδα..., *ό.π.*

9. Τα έγγραφα που αφορούν αποκλειστικά την Ελλάδα κατέστησαν προσβάσιμα το 1997, ενώ ορισμένα που αφορούν γενικά τα Βαλκάνια το 1994.

10. Για τα στοιχεία περιεχομένου και το χρονικό διάστημα που καλύπτει κάθε φά-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

α) Τρεις τύποι ατομικών φύλλων στους φακέλους 370 (χειριστές ασυρμάτου, 1942, 13 άτομα), 370-372 (προσωπικό: Έλληνες A-Z, 1942, 51 άτομα), καθώς και 412-413 (εκθέσεις εκπαίδευσης A-Z, 1941-1942, 90 άτομα).

Το πρώτο ατομικό φύλλο είναι δισέλιδο, φέρει φωτογραφία του ενδιαφερομένου και 17 σημεία προς συμπλήρωση. Πρόκειται για στοιχεία ταυτότητας (επώνυμο, όνομα, υπηκοότητα, οικογενειακή κατάσταση, χρόνος και τόπος γέννησης, όνομα – υπηκοότητα – επάγγελμα πατέρα), πληροφορίες που αφορούν το μορφωτικό επίπεδο, την τυχόν γνώση ξένων γλωσσών, την επαγγελματική απασχόληση, τις γεωγραφικές περιοχές που είναι οικείες στους ενδιαφερόμενους, τις ιδιαίτερες ενασχολήσεις τους και τα προσόντα τους. Επίσης στοιχεία της στρατιωτικής προϋπηρεσίας και εκπαίδευσης που έχουν τυχόν παρακολουθήσει, καθώς και σύντομη έκθεση του επικεφαλής της εκπαίδευσης. Συχνά σημειώνεται και ημερομηνία με την ένδειξη «άφιξη», παρουσίασης δηλαδή προς στρατολόγηση.

Το δεύτερο φύλλο είναι πολυγραφημένο, μονοσέλιδο, με 16 σημεία/ζητούμενα, αντίστοιχα με εκείνα του πρώτου, ως προς τα στοιχεία ταυτότητας και στρατιωτικής κατάστασης. Επιπλέον ζητείται το θρήσκευμα και καταγράφονται στοιχεία εξωτερικής εμφάνισης (ύψος, βάρος, περίμετρος στήθους, χρώμα μαλλιών και ματιών, ιδιαίτερα φυσικά χαρακτηριστικά). Φαίνεται ότι συμπληρώνεται όταν ο ενδιαφερόμενος παρουσιάζεται για να στρατολογηθεί. Το τρίτο έγγραφο είναι επίσης πολυγραφημένο και συμπληρώνεται σε όλες στις περιπτώσεις στη γραφομηχανή. Πρόκειται για την «τελική έκθεση εκπαίδευσης στο STC» και περιέχει πληροφορίες σχετικά με την εκπαίδευση που παρακολούθησε ο ενδιαφερόμενος στο «Κέντρο Ειδικής Εκπαίδευσης 102» (Special Training Centre, 102 STC) της SOE στη Χάιφα της Παλαιστίνης[11].

β) Οι φάκελοι 405-406 (στρατολογηθέντες Έλληνες A-Z, 1943-1945, 140 άτομα) περιέχουν τρεις τύπους ατομικών φύλλων αντίστοιχων της πρώτης κατηγορίας, τα οποία, ωστόσο, παρουσιάζουν μικρές διαφορές· ο φάκελος 407 (στρατογηθέντες Έλληνες: απώλειες, 1942-1944, 16 άτομα) περιλαμβάνει μόνον ένα φύλλο από εκείνα των φακέλων 405-406. Το πρώτο έντυπο, που φέρει φωτογραφία του ενδιαφερομένου, καθώς και το δεύτερο

κελος βλ. κατάλογο Public Record Office, SOE Operations..., *ό.π.*, α.αρ. Τα στοιχεία του καταλόγου δεν αντιστοιχούν πάντοτε ακριβώς στα έγγραφα των φακέλων. Στους φακέλους αυτούς έχει συμπληρωθεί και μικρός αριθμός ατομικών φύλλων που αφορά Βρετανούς, οι οποίοι δεν θα μας απασχολησουν εδώ.

11. Για το Κέντρο αυτό και την εκπαίδευση που παρέχει βλ. παρακάτω.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

αποτελούν συγκερασμό των δύο πρώτων εντύπων της κατηγορίας α), με επιπλέον, ωστόσο, στοιχεία. Περιέχονται και πληροφορίες για την επιχείρηση ή τις επιχειρήσεις στις οποίες ο ενδιαφερόμενος συμμετείχε, ημερομηνία στρατολόγησης, στοιχεία οικογενειακής κατάστασης, λεπτομερέστερα στοιχεία στρατιωτικής προϋπηρεσίας, πληροφορίες για τη μισθοδοσία και τον τόπο όπου φυλάσσονται τα υπάρχοντά του. Το τρίτο έντυπο είναι έκθεση που αφορά τη δράση του ενδιαφερομένου, κατά τη διάρκεια της υπηρεσίας του στην SOE, και απευθύνεται στο ελληνικό Υπουργείο Στρατιωτικών.

γ) ο φάκελος 404 (προσωπικό: απασχόληση, διάθεση, πληρωμές και συντάξεις, 1944, 2 άτομα) περιέχει ειδικό ατομικό φύλλο, διαφορετικό από τα προηγούμενα, και φέρει τον τίτλο «Υποψήφιοι για μυστικές και εμπιστευτικές εργασίες ή αποστολές. Προσωπικά στοιχεία». Το έγγραφο αυτό είναι τετρασέλιδο και προβλέπει την καταγραφή στοιχείων για άτομα των δύο φύλων και κάθε υπηκοότητας, σε αντίθεση με εκείνα των δύο προηγούμενων κατηγοριών[12]. Εκτός από τα στοιχεία ταυτότητας του ενδιαφερομένου, τα στοιχεία των γονέων και της συζύγου του, τις πληροφορίες για την επαγγελματική του απασχόληση, το μορφωτικό του επίπεδο, την στρατιωτική του προϋπηρεσία και εκπαίδευση, ζητείται τυχόν τόπος κατοικίας σε κάποια ευρωπαϊκή χώρα, πληροφορία εάν το άτομο υπήρξε υπήκοος «ξένου» κράτους, καθώς και τα ονόματα των δύο προσώπων που το συστήνουν. Επίσης έχει χώρο για την υπογραφή του ενδιαφερομένου.

δ) ο φάκελος 411 (εκθέσεις εκπαίδευσης Βρετανών και Ελλήνων A-Z, 1943-1944, 36 άτομα) περιέχει τέσσερις ιδιαίτερους τύπους εντύπων, εκθέσεις εκπαίδευσης σε μεθόδους ανορθόδοξου πολέμου. Τα στοιχεία ταυτότητας των ενδιαφερομένων είναι συνοπτικά (υπηκοότητα, ονοματεπώνυμο, βαθμός στρατιωτικός) ή, σε μία περίπτωση, λείπουν.

Συμπληρωματικά στοιχεία για ορισμένα άτομα, που περιλαμβάνονται στους παραπάνω φακέλους, ή γενικότερα τη στρατολόγηση Ελλήνων, συναντώνται και στους φακέλους: 363 (προσωπικό: διεισδύσαντες Έλληνες που εργάζονται για την SOE· Βρετανοί συλληφθέντες· αποκατάσταση· εκκαθάριση, 1942-1945) και 367 (προσωπικό: βαθμοί, μισθοί, τιμητικές διακρίσεις, 1943), οι οποίοι δεν περιέχουν ατομικά φύλλα.

---

12. Η SOE εκπαιδεύει και χρησιμοποιεί άτομα και των δύο φύλων, τουλάχιστον στις σχολές που διαθέτει στη Βρετανία, βλ. Public Record Office, *SOE Syllabus. Lessons in ungentlemanly warfare World War II*, Εισαγωγή Denis Rigden, Λονδίνο 2001, σ. 1.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ενενήντα πρόσωπα (38,62% του συνόλου) συναντώνται σε περισσότερους από ένα φακέλους. Η σύμπτωση αφορά κυρίως τους φακέλους που περιέχουν ατομικά φύλλα του ίδιου τύπου[13]. Το πρώτο βασικό ατομικό φύλλο των κατηγοριών α) και β) έχει συμπληρωθεί πλήρως ή μερικώς για 208 άτομα, ενώ συνολικά είναι 211 εκείνα για τα οποία διαθέτουμε τα δύο πρώτα ατομικά φύλλα των κατηγοριών αυτών. Η έκθεση εκπαίδευσης της κατηγορίας α) υπάρχει για 33 άτομα και οι εκθέσεις δράσης της κατηγορίας β) για 12 άτομα.

Μπορούμε να εκτιμήσουμε, ως ένα βαθμό, την ακρίβεια των πληροφοριών που καταγράφονται στα ατομικά φύλλα, από τα συμπληρωματικά στοιχεία των φακέλων που δεν περιέχουν ατομικά φύλλα, τη βασική βιβλιογραφία, αλλά και κάποιες ελάχιστες προφορικές μαρτυρίες που έγινε δυνατό να συλλεγούν. Οι πληροφορίες των φακέλων είναι στην συντριπτική τους πλειοψηφία ακριβείς ως προς τα στοιχεία ταυτότητας και στρατιωτικής προϋπηρεσίας, κάποτε ελλειπείς ως προς τη στρατιωτική εκπαίδευση, συχνά ελλειπείς ως προς τη στρατολόγηση και τη συμμετοχή σε επιχειρήσεις. Δεν επιχειρήθηκε έρευνα για το σύνολο των 232 ατόμων. Είναι, όμως, βέβαιο ότι δεν στρατολογούνται, ούτε τελικά χρησιμοποιούνται από την SOE, όλοι όσοι διαθέτουν ένα ή περισσότερα ατομικά φύλλα, ενώ είναι κάπως μεγαλύτερος ο αριθμός όσων συμμετέχουν σε επιχειρήσεις. Επίσης ορισμένοι δεν μεταβαίνουν κατά τη διάρκεια του πολέμου στη Μέση Ανατολή, αλλά συνεργάζονται με την υπηρεσία επί τόπου, στην κατεχόμενη Ελλάδα.

Το προσωπικό της SOE που συμπληρώνει τα βασικά ατομικά φύλλα των κατηγοριών α) και β), δεν φαίνεται να ήταν πολυπληθές, βάσει των γραφικών χαρακτήρων που συναντώνται. Οι σημειώσεις γίνονται με προσοχή, ακρίβεια και όσες περισσότερες λεπτομέρειες είναι δυνατό. Σε ορισμένες περιπτώσεις φαίνεται να καταγράφουν ακριβώς τις πληροφορίες που τους παρέχουν οι ενδιαφερόμενοι[14]. Επίσης δεν σημειώνονται λάθη στην απόδοση τοπωνυμίων ή ονοματεπωνύμων.

---

13. Οι λόγοι για τους οποίους συμβαίνει αυτό αφορούν τον τρόπο λειτουργίας και τήρησης των αρχείων της SOE και δεν είναι, προς το παρόν τουλάχιστον, ανιχνεύσιμοι.

14. Π.χ. βαπτιστικό «Yorgakis», τόπος γέννησης «Serre», φοίτηση στη «deftera gymnasiou», επάγγελμα «tmimatarchis Dimou Piraeus». Ωστόσο, στη συντριπτική πλειοψηφία των περιπτώσεων οι πληροφορίες είναι στην αγγλική γλώσσα.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Τα ζητούμενα των διαφόρων εντύπων δεν συμπληρώνονται, όπως ήδη επισημάναμε, σε κάθε περίπτωση. Συνήθως, όμως, οι κάθε είδους πληροφορίες αφορούν ικανό αριθμό ατόμων και επιτρέπουν την εξαγωγή συγκεντρωτικών συμπερασμάτων, ή αφορούν ελάχιστο αριθμό, αλλά έχουν σημαντική ποιοτική αξία. Εξάλλου, και λόγω του είδους των εντύπων, δεν έχουμε ακριβώς τις ίδιες πληροφορίες για το κάθε άτομο, ούτε πρόκειται εδώ να αναφερθούμε λεπτομερώς σε κάθε στοιχείο, όπως π.χ. η εξωτερική εμφάνιση των ενδιαφερομένων. Το ποσοστό συμπλήρωσης κάθε ζητούμενου αντανακλά, σε ορισμένες περιπτώσεις, και τη σημασία που έχει η σχετική πληροφορία για την SOE.

ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΥΠΟΨΗΦΙΩΝ

Γνωρίζουμε την υπηκοότητα 214 ανδρών συνολικά, δύο από τους οποίους φέρουν βρετανική υπηκοότητα, ενώ οι υπόλοιποι ελληνική[15]. Επίσης γνωρίζουμε τον τόπο γέννησης 200 ανδρών, από τους οποίους 27 γεννήθηκαν εκτός Ελλάδος, οι περισσότεροι σε περιοχές της Τουρκίας[16]. Το θρήσκευμα είναι γνωστό μόνο για 61 άνδρες, ορθόδοξοι όλοι, εκτός από έναν που ακολουθεί το αγγλικανικό δόγμα. Ωστόσο, βάσει της υπηκοότητας, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η πλειοψηφία των ανδρών είναι ορθόδοξη. Η πληροφορία αυτή ζητείται σε έντυπο που δεν συναντάται συχνά στους φακέλους και δεν φαίνεται ότι είναι απαραίτητη για την υπηρεσία.

Από τις εκθέσεις των εκπαιδευτών, που θα εξετάσουμε στη συνέχεια, προκύπτει ότι η SOE δεν επιθυμούσε να στρατολογήσει πολύ νεαρά άτομα, καθώς δεν διέθεταν την αναγκαία ωριμότητα, αλλά ούτε και άτομα άνω των σαράντα ετών, που δεν είχαν τις φυσικές δυνάμεις να αντεπεξέλθουν στις συνθήκες των επιχειρήσεων ανορθόδοξου πολέμου. Φυσικά, και ως προς την ηλικία, αλλά και ως προς άλλα χαρακτηριστικά, όπως είναι το επάγγελμα, η στρατιωτική προϋπηρεσία, οι ιδιαίτερες δεξιότητες, η SOE ήταν υποχρεωμένη να επιλέξει μεταξύ όσων παρουσιάζονταν. Η συμμετοχή,

---

15. Οι δύο Βρετανοί υπήκοοι έχουν ελληνικά ονόματα, ο ένας γεννήθηκε στη Σμύρνη και κατοικούσε στη Θεσσαλονίκη, ενώ ο δεύτερος γεννήθηκε και κατοικούσε στα Χανιά.

16. Στην Τουρκία γεννήθηκαν 10 άτομα, από τα οποία 9 φέρουν ελληνική υπηκοότητα και ένα βρετανική. Στην Αίγυπτο γεννήθηκαν 8 άτομα, για τα οποία γνωρίζουμε ότι τα 7 έχουν ελληνική υπηκοότητα. Επίσης, μικρός αριθμός γεννήθηκε στη Βουλγαρία, τη Ρωσία, τις ΗΠΑ ή την Κύπρο (από 2 άτομα αντίστοιχα) ή την Αλβανία (1 άτομο). Από τους τελευταίους γνωρίζουμε ότι όλοι, πλην ενός, έχουν ελληνική υπηκοότητα.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

εξάλλου, σε αυτού του είδους τις υπηρεσίες απαιτούσε συγκατάθεση του ενδιαφερομένου και ήταν εθελοντική[17]. Γνωρίζουμε για 190 άνδρες την ηλικία που είχαν κατά τη στρατολόγη, την εκπαίδευση στη Μέση Ανατολή ή τη συμμετοχή τους σε κάποια επιχείρηση (81,89% του συνόλου). Οι περισσότεροι ήταν 20-29 ετών (125 άτομα) ή 30-39 (50 άτομα)[18].

Η οικογενειακή κατάσταση, η οποία αποτελεί φυσικά συνάρτηση της ηλικίας των υποψηφίων, αλλά και των συνθηκών του πολέμου, είναι γνωστή για 198 άνδρες, από τους οποίους το 81,81% είναι ανύπανδροι (20-24 ετών οι περισσότεροι). Συναντώνται επίσης 34 παντρεμένοι, ηλικίας 30-39 ετών κυρίως, καθώς και δύο διαζευγμένοι. Ο αριθμός των παιδιών όσων είναι παντρεμένοι, έχει καταγραφεί μόνο για 11 περιπτώσεις και δεν ξεπερνά, συνήθως, τα δύο.

Σημαντική ένδειξη των κριτηρίων βάσει των οποίων γίνεται η στρατολόγηση, αποτελεί το μορφωτικό επίπεδο και η επαγγελματική εμπειρία των ανδρών. Τα παραπάνω είναι, επίσης, συνάρτηση της ηλικίας τους. Το μορφωτικό επίπεδο όσων παρουσιάζονται προς στρατολόγηση φαίνεται ανώτερο από εκείνο του γενικού ελληνικού πληθυσμού της εποχής.

Έχουν καταγραφεί πληροφορίες για την εκπαίδευση που παρακολούθησαν 160 άνδρες (70% σχεδόν του συνόλου). Είναι χαρακτηριστικό ότι από αυτούς το 71% έχουν φοιτήσει πέραν της υποχρεωτικής εκπαίδευσης, είναι δηλαδή τουλάχιστον απόφοιτοι του δημοτικού και έχουν παρακολουθήσει κάποια τάξη του γυμνασίου, ενώ το 36,25% τουλάχιστον απόφοιτοι γυμνασίου. Εξάλλου, 57 άτομα (ποσοστό 30% από εκείνους που διαθέτουμε τα σχετικά στοιχεία), είναι πτυχιούχοι ή φοιτητές πανεπιστημιακών σχολών ή ανώτατων στρατιωτικών σχολών. Μεταξύ των τελευταίων συναντώνται και απόφοιτοι ευρωπαϊκών ή άλλων ξένων ανώτατων ιδρυμάτων, ενώ 13 είναι απόφοιτοι της Σχολής Ευελπίδων[19].

---

17. Βλ. Μαρίνος, *ό.π.*, σσ. 78, 83. Εδώ σημειώνεται ότι οι μονάδες των ελληνικών δυνάμεων Μέσης Ανατολής στέλνουν συνήθως στο 102 STC όσους περισσεύουν ή θέλουν να ξεφορτωθούν και ότι η τελική επιλογή γίνεται πάντα από την υπηρεσία. Βλ. επίσης HS 5/409, όπου περιέχεται αλληλογραφία του Αρχηγείου του Καΐρου της SOE με το Γενικό Στρατηγείο Μέσης Ανατολής, σχετική με τις ανάγκες της υπηρεσίας σε ελληνικό προσωπικό και τον εθελοντικό χαρακτήρα της συμμετοχής των ενδιαφερομένων.

18. Υπάρχουν, επίσης, 6 νεώτεροι, καθώς και 9 μεγαλύτεροι (18-19 και 40-48 ετών αντίστοιχα).

19. Επίσης 15 άτομα έχουν παρακολουθήσει μέρος ή το σύνολο μαθημάτων διάφορων μέσων επαγγελματικών σχολών, κυρίως εμπορικών.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Η γνώση κάποιας ξένης γλώσσας, της αγγλικής ή της γαλλικής συνήθως, αποτελεί προσόν για την εκπαίδευση των ενδιαφερομένων στη Μέση Ανατολή, όπου οι περισσότεροι εκπαιδευτές είναι Βρετανοί, καθώς και για τη συμμετοχή σε επιχειρήσεις, καθώς στις αποστολές συμμετέχουν συνήθως και Βρετανοί. Είναι χαρακτηριστικό ότι συνήθως δεν σημειώνεται απλώς η μία ή οι περισσότερες ξένες γλώσσες που κατέχουν οι ενδιαφερόμενοι, αλλά και η επάρκεια χειρισμού τους. Ωστόσο, η γνώση ξένων γλωσσών δεν αποτελεί αποκλειστικό κριτήριο επιλογής[20]. Συναντώνται ακόμη και ασυρματιστές που δεν γνωρίζουν καμία ξένη γλώσσα, μεγάλος αριθμός από τους οποίους θα συμμετάσχει τελικά σε μία ή περισσότερες επιχειρήσεις. Αντίθετα, μειονέκτημα αποτελεί τυχόν έντονη τοπική προφορά των ενδιαφερομένων, γεγονός που δεν θα τους επιτρέπει να περνούν απαρατήρητοι κατά τη συμμετοχή τους σε ενέργειες στην κατεχόμενη Ελλάδα.

Τα άτομα για τα οποία διαθέτουμε ατομικά φύλλα στα οποία καταγράφεται η γνώση ή μη ξένων γλωσσών είναι 216 (93,10% του συνόλου). Η τυχόν γνώση ξένης γλώσσας είναι συνάρτηση του μορφωτικού επιπέδου και του τόπου καταγωγής. Περίπου οι μισοί άνδρες (47,22%) δεν γνωρίζουν καμία ξένη γλώσσα, οι περισσότεροι, ωστόσο, θα λάβουν μέρος σε επιχειρήσεις (ποσοστό 55%). Τουλάχιστον μία ξένη γλώσσα κατέχουν, σε κάποιο βαθμό, 114 άτομα, από τα οποία το 50% θα συμμετάσχει σε κάποια επιχείρηση αργότερα. Γνωρίζουμε το μορφωτικό επίπεδο των περισσοτέρων, που συνήθως είναι πτυχιούχοι ή φοιτητές ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Ποσοστό 43% γνωρίζει δύο ξένες γλώσσεις, συνήθως αγγλικά και γαλλικά, μικρότερο ποσοστό γνωρίζει μόνο μία (38,59%), ενώ 13 άτομα γνωρίζουν τρεις ξένες γλώσσες και 8 άτομα περισσότερες. Το 75,43% κατέχει τουλάχιστον τη γαλλική γλώσσα, γεγονός συνηθισμένο για την ευρωπαϊκή παιδεία της περιόδου, και το 55,26% τουλάχιστον την αγγλική. Δεν είναι μεγάλος ο αριθμός εκείνων που γνωρίζουν ξένες γλώσσες που θα τους ήταν χρήσιμες σε επιχειρήσεις, καθώς λίγοι γνωρίζουν ιταλικά ή γερμανικά (14 και 9 άτομα αντίστοιχα), ενώ 30 κάποια βαλκανική γλώσσα, κυρίως τουρκικά ή βουλγαρικά[21].

---

20. Εξάλλου, μεταξύ όσων τελικά επιλέγονται, εκπαιδεύονται και συμμετέχουν σε επιχειρήσεις, περιλαμβάνονται και άνδρες χαμηλής μόρφωσης, με εξαιρετικές ικανότητες. Για τη σχετική πολιτική της SOE βλ. Μαρίνος, *ό.π.*, σ. 82· Public Record Office, SOE Syllabus..., *ό.π.*, σ. 27.

21. Πρόκειται για 23 και 6 άτομα αντίστοιχα. Είναι χαρακτηριστικό, πάντως, ότι σχεδόν όλοι όσοι γεννήθηκαν εκτός Ελλάδος (τα 22 από τα 27 άτομα), κατέχουν του-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Υπάρχουν στοιχεία για την επαγγελματική απασχόληση των περισσότερων ανδρών (200 άτομα). Οι σχετικές πληροφορίες καταγράφονται μονολεκτικά ή με περισσότερες λεπτομέρειες, όταν κρίνεται πως η επαγγελματική εμπειρία αποτελεί ιδιαίτερο προσόν. Το 17% των ατόμων ασκούσαν περισσότερα από ένα επαγγέλματα, συχνά συναφή. Η ανάλυσή μας βασίζεται στο επάγγελμα που καταγράφεται ως κύριο. Το εύρος των επαγγελμάτων και ορισμένα στοιχεία επαγγελματικής εμπειρίας, φανερώνουν το σύνθετο χαρακτήρα των προσόντων που είναι χρήσιμο να διαθέτουν όσοι συμμετέχουν σε επιχειρήσεις ανορθόδοξου πολέμου.

Μεγαλύτερη είναι η συχνότητα των επαγγελμάτων που παρέχουν εμπειρία χρήσιμη κατά την εκτέλεση επιχειρήσεων (79 άτομα, 39,50% όσων έχουμε αντίστοιχα στοιχεία). Πρόκειται κυρίως για μόνιμους στρατιωτικούς (43 άτομα), μηχανικούς διαφόρων ειδικοτήτων και επιπέδων εκπαίδευσης (19)[22], ναυτικούς (6), ασυρματιστές ή τηλεφωνητές (6), και αστυνομικούς (2 άτομα). Επίσης, δύο άνδρες έχουν εμπειρία στο χειρισμό εκρηκτικών και ένας είχε υπηρετήσει ως φαροφύλακας. Από το σύνολο των παραπάνω, 43 άνδρες συμμετείχαν τελικά σε επιχειρήσεις, ενώ από το σύνολο των μόνιμων στρατιωτικών συμμετείχαν 30 άνδρες.

Σημαντικό είναι και το ποσοστό των ελεύθερων επαγγελματιών (50 άτομα): έμποροι κυρίως (21), αλλά και επιστήμονες (10), μικροεπιχειρηματίες διάφοροι (9), λογιστές (4), καλλιτέχνες (2)[23]. Επίσης συναντώνται δύο γαιοκτήμονες, καθώς και δύο χρηματιστές. Ενδεικτικό του επιπέδου ορισμένων ανδρών είναι ότι ένας έμπορος ήταν και βουλευτής, στους δικηγόρους περιλαμβάνεται άτομο που υπήρξε διπλωμάτης, ενώ στους χρηματιστές και άτομο που παράλληλα εξασκούσε τη δημοσιογραφία και ανελάμβανε εκτιμητής ασφαλειών[24]. Άλλες επαγγελματικές δραστηριότητες που

λάχιστον μία ξένη γλώσσα, όχι απαραίτητα εκείνη του τόπου γέννησής τους. Τέλος, η άλλη ξένη γλώσσα που συναντάται είναι κυρίως η αραβική, την οποία γνωρίζουν 9 άτομα.

22. Όπως π.χ. απόφοιτος δημοτικού που εργάσθηκε ως μηχανικός στις οχυρώσεις των ελληνοβουλγαρικών συνόρων, μηχανικός σε καΐκι για τον οποίο δεν γνωρίζουμε το επίπεδο εκπαίδευσης, αλλά και 10 άτομα πτυχιούχοι ανώτερων ή ανώτατων σχολών.

23. Οι επιστήμονες είναι 7 δικηγόροι, 2 γεωπόνοι και ένας γιατρός, ενώ οι καλλιτέχνες είναι ένας ζωγράφος και ένας ηθοποιός.

24. Ο τελευταίος είναι ο Ιωάννης Πελτέκης, επικεφαλής της μυστικής κατοχικής οργάνωσης ΑΠΟΛΛΩΝ, που δημιουργείται από την SOE, ο οποίος και είναι ο μόνος, που λόγω του χαρακτήρα της αποστολής του, δεν καταγράφεται με το πραγματικό του

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

καταγράφονται είναι: αγρότες ή ψαράδες (22 άτομα), δημόσιοι ή ιδιωτικοί υπάλληλοι (21)[25], και εργάτες ή τεχνίτες (8). Τέλος 20 άτομα φοιτούσαν σε ανώτερες ή ανώτατες κυρίως σχολές.

Διαθέτουμε, επίσης, πληροφορίες για το επάγγελμα του πατέρα 78 ανδρών. Η πληροφορία αυτή, που ζητείται μόνο στο βασικό ατομικό φύλλο της κατηγορίας α), δεν φαίνεται να αποτελεί σημαντικό κριτήριο επιλογής των υποψηφίων από την SOE και δεν θα μας απασχολήσει.

Η στρατιωτική προϋπηρεσία και εκπαίδευση, καθώς και τυχόν επιπλέον γνώσεις ή δεξιότητες των υποψηφίων, αποτελούν βασικά κριτήρια επιλογής εκ μέρους της SOE. Κάποιο ρόλο φαίνεται να παίζουν και οι περιοχές που γνωρίζουν οι ενδιαφερόμενοι.

Στοιχεία για τις περιοχές που γνωρίζουν, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, όσοι παρουσιάζονται στην SOE, διαθέτουμε για 194 άτομα. Οι περιοχές αυτές σχετίζονται συνήθως με τον τόπο γέννησης των ενδιαφερομένων, την επαγγελματική τους απασχόληση ή την στρατιωτική τους προϋπηρεσία. Καταγράφονται συγκεκριμένες πόλεις, καθώς και περιορισμένης ή ευρείας έκτασης περιοχές. Τα περισσότερα άτομα γνωρίζουν περισσότερες από μία περιοχές. Οι σχετικές πληροφορίες δεν σημειώνονται μόνο στα ειδικά σημεία των ατομικών φύλλων, αλλά κάποτε και στα ειδικά προσόντα κάθε ενδιαφερόμενου. Από τις εκθέσεις δράσης 12 ατόμων που υπάρχουν στους φακέλους της SOE[26], προκύπτει ότι οι περισσότεροι (9 άτομα) λαμβάνουν μέρος σε επιχειρήσεις που διεξάγονται σε περιοχές τις οποίες γνωρίζουν. Εξάλλου, από το σύνολο των 194 ατόμων, γνωρίζουμε ότι οι μισοί ακριβώς συμμετείχαν σε κάποια επιχείρηση. Όταν οι γνώσεις μας για τις επιχειρήσεις θα είναι πληρέστερες, θα είμαστε σε θέση να εκτιμήσουμε το ρόλο που παίζει η γνώση συγκεκριμένων περιοχών στην επιλογή των υποψηφίων.

Στην παρούσα φάση θα αναφέρουμε μόνο ενδεικτικά κάποια δεδομένα: 101 άτομα γνωρίζουν τουλάχιστον την Αθήνα και την ευρύτερη περιοχή της, 46 τη Θεσσαλονίκη, 50 περιοχές της Μακεδονίας, 46 περιοχές της

όνομα στο ατομικό φύλλο, αλλά με το κωδικό όνομα ΑΠΟΛΛΩΝ YVONNE, βλ. Mackenzie, *ό.π.*, σσ. 479-481· Γενικό Επιτελείο Στρατού, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης (1941-1944)*, τ. 7, Αθήνα 1998, αριθ. εγγράφων 11, 63, 64.

25. Στα άτομα αυτά περιλαμβάνονται 4 εκπαιδευτικοί και 8 ανώτατα στελέχη του δημόσιου ή του ιδιωτικού τομέα.

26. Βλ. HS 5/405-406.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Πελοποννήσου, 45 ένα ή περισσότερα νησιά του βόρειου Αιγαίου, 35 περιοχές της Κρήτης, 32 της Θράκης, ενώ 16 άτομα γνωρίζουν μία ή περισσότερες περιοχές εκτός Ελλάδος[27].

Πληροφορίες σχετικά με ειδικά ενδιαφέροντα, ιδιαίτερες δεξιότητες ή ενασχολήσεις έχουν καταγραφεί για 84 συνολικά άτομα, ενώ τα ατομικά φύλλα στα οποία ζητούνται τα στοιχεία αυτά αφορούν 208 άτομα. Σε επτά περιπτώσεις σημειώνεται ότι οι ενδιαφερόμενοι δεν διαθέτουν κανένα ζητούμενο από τα παραπάνω, και μάλλον το ίδιο ισχύει και για τους υπόλοιπους, για τους οποίους δεν υπάρχει κάποια πληροφορία. Από τους άνδρες που διαθέτουν ένα ή περισσότερα επιπλέον προσόντα, οι 37 (44,04%) συμμετέχουν σε επιχειρήσεις.

Τα ειδικά ενδιαφέροντα ή οι ιδιαίτερες δεξιότητες που απαντούν συχνότερα είναι: κολύμβηση 48,80%, ιππασία 48,80%, ποδηλασία 23,80%, γνώσεις ιστιοπλοΐας ή χειρισμού σκαφών 20,23%, κωπηλασία 17,85%, οδήγηση αυτοκινήτου 17,85%, καταδύσεις 8,33%, μηχανικές γνώσεις αυτοκινήτων ή μοτοσυκλετών 7,14%. Τα παραπάνω συχνά οφείλονται στο επάγγελμα ή τη στρατιωτική εμπειρία των ενδιαφερομένων. Μικρότερο αριθμό ατόμων αφορούν άλλες δεξιότητες, ορισμένες από τις οποίες φαίνονται, εκ πρώτης όψεως, τουλάχιστον εκκεντρικές, χρήσιμες όμως κατά την εκτέλεση επιχειρήσεων: γνώσεις αστρονομίας, γνώση ορισμένων αεροδρομίων του ελληνικού χώρου, ενασχόληση με τη φωτογραφία, το κυνήγι ή την ορειβασία, γνώσεις χαρτογράφησης, αλλά και ικανότητες στη ζωοκλοπή, με ειδικότητα στις κατσίκες και τους σκύλους. Τέλος υπάρχει ένα άτομο για το οποίο σημειώνεται ότι το μόνο του ενδιαφέρον είναι οι γυναίκες, στοιχεία σημαντικό για το χαρακτήρα του[28].

Σχεδόν σε όλα τα είδη των ατομικών φύλλων ζητούνται στοιχεία που αφορούν την στρατιωτική προϋπηρεσία, τα οποία συχνά καταγράφονται λεπτομερώς. Διαθέτουμε ένα ή περισσότερα από τα φύλλα αυτά, για το σύνολο των ατόμων που περιλαμβάνονται στους φακέλους που εξετάζουμε. Μόνο για 13 άτομα δεν υπάρχει καμία πληροφορία, για τα οποία,

---

27. Πρόκειται κυρίως για τη Βόρεια Ήπειρο, όπου πολέμησαν, την τουρκική ενδοχώρα, που γνωρίζουν λόγω καταγωγής, καθώς και τα παράλια της Τουρκίας. Ένας άνδρας γνωρίζει τα παράλια από την Τουρκία μέχρι και την Παλαιστίνη.

28. Η SOE δεν δίσταζε να στρατολογεί ακόμη και σκληρούς εγκληματίες του κοινού ποινικού δικαίου, ιδιαίτερα όσους κατείχαν χρήσιμες δεξιότητες, όπως π.χ. παραβίαση θησαυροφυλακίων, βλ. Public Record Office, SOE Syllabus..., *ό.π.*, σ. 27.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ωστόσο, γνωρίζουμε ότι 7 πήραν μέρος σε επιχειρήσεις, ενώ 4 άλλα εκπαιδεύθηκαν στη Μέση Ανατολή, κυρίως στην εκτέλεση δολιοφθορών. Οι άνδρες για τους οποίους γνωρίζουμε κάποια στοιχεία της στρατιωτικής τους προϋπηρεσίας είναι 219 (94,39% του συνόλου). Οι σχετικές πληροφορίες αφορούν το χρόνο κατάταξης ή θητείας στο στράτευμα, το σώμα στο οποίο υπηρετούν, το βαθμό που τυχόν είχαν, το μέτωπο στο οποίο πολέμησαν κατά την περίοδο 1940-1941. Τα παραπάνω δεν καταγράφονται σε όλες τις περιπτώσεις.

Σε ποσοστό 65,29% (143 άτομα) σημειώνεται ο χρόνος κατάταξης ή στρατιωτικής θητείας: οι περισσότεροι κατατάσσονται ή υπηρετούν την περίοδο 1935-1939 (51 άτομα) και 1940-1941, μέχρι την κατάληψη της Ελλάδας από τον Άξονα, (34 άτομα)[29]. Μετά την κατάληψη της χώρας, και μέχρι το 1943, κατατάσσονται 20 άτομα, τα 10 κατά τη διάρκεια του 1941, ενώ όσοι υπηρέτησαν ή κατετάγησαν κατά τη διάρκεια προηγουμένων ετών είναι 34[30]. Περισσότεροι από τους μισούς (55%) πολέμησαν την περίοδο 1940-1941, στο αλβανικό ή στο μακεδονικό μέτωπο, ή στη μάχη της Κρήτης. Ορισμένοι διέφυγαν, μετά την κατάρρευση του μετώπου, στην Τουρκία ή στη Μέση Ανατολή.

Ο μεγαλύτερος αριθμός των ανδρών έχει υπηρετήσει ή υπηρετεί στον Στρατό, λιγότεροι στην Αεροπορία και ελάχιστοι στο Ναυτικό. Υπάρχουν πληροφορίες για 209 άτομα, από τα οποία το 78,94% ανήκει στο Στρατό, το 16,26% στην Αεροπορία και μόλις το 3,82% στο Ναυτικό[31]. Σαράντα τρεις είναι οι μόνιμοι στρατιωτικοί κάθε σώματος.

Ο βαθμός που κατέχουν στο στράτευμα καταγράφεται για 198 άτομα[32]. Επίσης σημειώνεται ότι 8 ήταν πολίτες[33]. Το ποσοστό των μη βαθμοφόρων

---

29. Χαρακτηριστικό είναι ότι για 10 άνδρες σημειώνεται ότι κατατάσσονται στις 28 Οκτωβρίου 1940.

30. Κατά τη χρονική περίοδο 1920-1929 υπηρέτησαν 15 και κατά την περίοδο 1930-1934 19 άτομα.

31. Επίσης ένα άτομο υπήρξε χωροφύλακας και ένα υπηρέτησε στο βρετανικό στράτευμα. Εξάλλου, 21 άτομα προέρχονται από τις ελληνικές δυνάμεις της Μέσης Ανατολής (14 από την Ι ελληνική Ταξιαρχία και 8 από τη ΙΙ).

32. Βλ. και Μαρίνος, Ο εφιάλτης..., *ό.π.*, σ. 83, όπου αναφέρεται ότι οι περισσότεροι μαθητές στο 102 STC είναι υπαξιωματικοί, του Στρατού κυρίως.

33. Οι πολίτες συμμετέχουν όλοι σε μία ή περισσότερες επιχειρήσεις, δύο μάλιστα φέρουν στρατιωτικούς βαθμούς, του λοχαγού και του λοχία. Τρεις συνολικά γνωρίζουμε ότι έχουν ήδη υπηρετήσει τη στρατιωτική τους θητεία, ενώ πέντε εκπαιδεύθηκαν στη Μέση Ανατολή.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

είναι μικρό (14,14%)[34], καθώς οι περισσότεροι υποψήφιοι ήταν κατώτατοι αξιωματικοί (45,45%)[35], ή υπαξιωματικοί (32,82%)[36], και ελάχιστοι ανώτατοι αξιωματικοί[37]. Συνολικά οι έφεδροι αξιωματικοί είναι 13 άτομα, οι μόνιμοι στρατιωτικοί 43 και 25 όσοι φοίτησαν έστω και ένα χρόνο στη Σχολή Ευελπίδων ή στη Σχολή Ικάρων. Οι περισσότεροι βαθμοφόροι είναι ανθυπολοχαγοί ή λοχίες, και ακολουθούν όσοι είναι δεκανείς. Εξάλλου, για 2 άτομα γνωρίζουμε απλώς ότι ο ένας είναι υπαξιωματικός του Ναυτικού και ο άλλος έφεδρος αξιωματικός. Επιπλέον, δύο άτομα αναφέρονται ως ασυρματιστές.

Απαραίτητος όρος για την επιλογή των υποψηφίων ήταν να μην ανήκουν σε οποιοδήποτε ναζιστικό ή φασιστικό κόμμα. Το ζήτημα των πολιτικών φρονημάτων δεν απασχολεί, θεωρητικά τουλάχιστον, την SOE μετά την εισβολή της Γερμανίας στη Σοβιετική Ένωση και την είσοδο της τελευταίας στον πόλεμο, αλλά μόνον μετά τα μέσα του 1943, όταν αρχίζει η εκδήλωση κινημάτων στις ελληνικές ένοπλες δυνάμεις Μέσης Ανατολής[38]. Η σχετική πληροφορία περιέχεται κυρίως στο βασικό φύλλο των φακέλων 405-407 της κατηγορίας β), όπου ζητείται «περίληψη ικανοτήτων του υποκειμένου (συμπεριλαμβανομένων τυχόν πολιτικών τάσεων και εκτίμησης χαρακτήρα)». Τρεις είναι μόνο οι άνδρες που γνωρίζουμε ότι αποφασίζεται να μη χρησιμοποιηθούν λόγω πολιτικών φρονημάτων[39].

---

34. Είκοσι πέντε φαντάροι και 3 υποδεκανείς του Στρατού· 2 ναύκληροι του Ναυτικού. Ένας φαντάρος διαθέτει κάποια επιπλέον εμπειρία, καθώς υπηρέτησε στις Διαβιβάσεις.

35. Του Στρατού: 6 ανθυπασπιστές, 31 ανθυπολοχαγοί, 20 υπολοχαγοί, 11 λοχαγοί (ο ένας των Διαβιβάσεων)· της Αεροπορίας: 16 σμηνίτες, 5 υποσμηναγοί και ένας επισμηναγός.

36. Του Στρατού: 21 δεκανείς, 31 λοχίες, 4 επιλοχίες (ο ένας των Διαβιβάσεων)· της Αεροπορίας : 8 σμηνίες και του Ναυτικού ένας υπαξιωματικός.

37. Πέντε ταγματάρχες και ένας αντισυνταγματάρχης του Στρατού· ένας ανθυποπλοίαρχος, ένας υποπλοίαρχος και ένας αντιπλοίαρχος του Ναυτικού.

38. Βλ. Public Record Office, SOE Syllabus..., *ό.π.*, σ. 27· Μαρίνος, *ό.π.*, σ. 83. Ο Μαρίνος επισημαίνει ότι κανείς απόφοιτος του 102 STC δεν έλαβε μέρος στα κινήματα που εκδηλώθηκαν αργότερα στις ελληνικές δυνάμεις Μέσης Ανατολής.

39. Ο ένας είναι 41 ετών, ηλεκτρολόγος, υπηρετεί ως έφεδρος λοχίας στο Στρατό και ακολουθεί, κατά τη διάρκεια του 1942, τη βασική εκπαίδευση στο 102 STC, όπου χαρακτηρίζεται πρώτης τάξεως αξιωματικός, με μεγάλες αρχηγικές ικανότητες και ιδιαίτερη δεξιότητα στην πρόκληση καταστροφών και το χειρισμό σκαφών. Αδύνατά του σημεία, ωστόσο, είναι η έλλειψη πειθαρχίας και η μεγάλη ηλικία του. Σε μεταγενέστερο

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΣΤΡΑΤΟΛΟΓΗΣΗ, ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΤΙΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ

Η επιλογή και η εκπαίδευση των πρακτόρων είναι διαδικασίες αλληλένδετες, καθώς ένας από τους στόχους της SOE είναι να αποκλείσει τα ακατάλληλα άτομα κατά τα διαδοχικά στάδια των εκπαιδευτικών κύκλων. Στη Μέση Ανατολή οι διαδικασίες αυτές είναι πιο συνοπτικές από όσο στη Βρετανία, λόγω της πιεστικής ανάγκης να στελεχωθούν οι επιχειρησιακές ομάδες[40]. Τα βήματα που ακολουθούνται είναι, ωστόσο, αντίστοιχα. Το όλο σύστημα εκπαίδευσης συγκροτείται βάσει ad hoc αποφάσεων και κινείται μεταξύ συγκεντρωτισμού και αποκέντρωσης, καθώς δεν υπάρχει συγκεντρωτική ευθύνη της εκπαίδευσης που παρέχεται σε όλες τις σχολές. Η κεντρική διοίκησης της υπηρεσίας, στο Λονδίνο, δεν ελέγχει άμεσα τις σχολές που δημιουργούνται στη Βόρεια Αφρική, στην Ιταλία, στη Μέση Ανατολή και στην Ινδία, ενώ το αντίθετο συμβαίνει με τη σχολή στον Καναδά. Εξάλλου, η μαζική εκπαίδευση στην εκτέλεση κάθε είδους υπονομευτικών ενεργειών αποτελούσε εντελώς νέο φαινόμενο για τα βρετανικά δεδομένα[41].

ατομικό του φύλλο σημειώνεται ότι έχει αναμειχθεί σε πολιτικές ταραχές στο παρελθόν, είναι άτομο γνωστό στην Αστυνομία Αθηνών, και κρίνεται αναξιόπιστος και ακατάλληλος να χρησιμοποιηθεί από την SOE, που τον χρησιμοποιεί σε διοικητική θέση. Ο δεύτερος είναι 37 ετών, μόνιμος αξιωματικός με το βαθμό του λοχαγού, παρουσιάζεται το 1943, δεν γνωρίζουμε εάν έχει εκπαιδευθεί στη Μέση Ανατολή, και στο μοναδικό ατομικό φύλλο που τον αφορά έχει σημειωθεί ότι ο ίδιος συμφώνησε, «λόγω πολιτικών προβλημάτων» να μη χρησιμοποιηθεί από την υπηρεσία. Ο τρίτος είναι 28 ετών, δημόσιος υπάλληλος, έφεδρος αξιωματικός, εκπαιδεύθηκε στη Μέση Ανατολή, και επιστρέφεται στις ελληνικές δυνάμεις υπό κράτηση, τον Ιούλιο του 1943. Βλ. HS 5/371, 412 για τον πρώτο· 405 για τους δύο άλλους.

40. Βλ. Mackenzie, *ό.π.*, σ. 734. Ο αριθμός των ανδρών που εκπαιδεύονται στην ευρύτερη περιοχή της Μεσογείου από την SOE, θα πρέπει να ήταν σημαντικός, ακριβή στοιχεία, ωστόσο, δεν υπάρχουν. Όσον αφορά τους πράκτορες κάθε εθνικότητας που συμμετέχουν σε επιχειρήσεις στα Βαλκάνια, η κεντρική διοίκηση της υπηρεσίας στο Λονδίνο έκρινε, βάσει της εμπειρίας που διέθεταν, ότι ήταν στην ουσία ανεκπαίδευτοι. Είναι χαρακτηριστικό, επίσης, το γεγονός ότι έως και το ένα τρίτο εκείνων που παρακολουθούν τη βασική εκπαίδευση στις σχολές της Βρετανίας, κρίνεται ακατάλληλο και δεν χρησιμοποιείται τελικά.

41. Για την επιλογή και την εκπαίδευση από την SOE βλ. συνοπτικά Foot, *ό.π.*, σσ. 79-90 και αναλυτικά Mackenzie, *ό.π.*, σσ. 729-735· Public Record Office, SOE Syllabus..., σσ. 1-12, 17.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Όλοι οι άνδρες για τους οποίους έχει συμπληρωθεί κάποιου είδους ατομικό φύλλο παρουσιάζονται στην SOE και υποβάλλονται κατ'αρχήν σε διερευνητική συνέντευξη, από την οποία κρίνεται εάν είναι κατάλληλοι ή όχι. Η υπηρεσία έχει ήδη ενημερώσει τις ελληνικές και τις βρετανικές στρατιωτικές αρχές Μέσης Ανατολής για τις ανάγκες και τις απαιτήσεις της[42].

Διαθέτουμε δεδομένα σχετικά με τη στρατολόγηση 93 ανδρών (40,08% του συνόλου), από τα ατομικά φύλλα και την ενδεικτική χρησιμοποίηση της βιβλιογραφίας. Η πληροφορία αυτή δεν σημειώνεται πάντα, ούτε με τον ίδιο τρόπο, και μπορεί να αφορά το χρόνο και τον τόπο στρατολόγησης, καθώς και το φορέα που πραγματοποιεί την πρώτη επαφή με τους ενδιαφερομένους. Οι περισσότεροι από τους 93 άνδρες εκπαιδεύθηκαν στη Μέση Ανατολή (71 άτομα) και συμμετείχαν σε επιχειρήσεις (59 άτομα). Ο μεγαλύτερος αριθμός στρατολογείται ενώ βρίσκεται στη Μέση Ανατολή (81 άτομα), είτε απευθείας από την SOE, είτε μέσω των ελληνικών αρχών[43]. Στην κατεχόμενη Ελλάδα στρατολογούνται 9 άνδρες, κυρίως κατά το διάστημα 1942-1943[44], ενώ 3 κατά την παραμονή τους στη Σμύρνη, όπου υπάρχει κλιμάκιο της SOE[45]. Από τις πληροφορίες που διαθέτουμε για τους υπόλοιπους 139 άνδρες, τα στοιχεία για τη στρατολόγηση των οποίων δεν καταγράφονται, γνωρίζουμε ότι 50 συμμετείχαν σε επιχειρήσεις. Συνολικά, δηλαδή, στρατολογούνται τουλάχιστον 143 άνδρες από όσους παρουσιάζονται στην SOE (61,63%).

Ενδείξεις για το χρόνο στρατολόγησης αποτελούν είτε η ημερομηνία κατά την οποία παρουσιάζεται ο υποψήφιος, είτε οι ημερομηνίες εκπαίδευ-

---

42. Βλ. HS 5/409.

43. Συγκεκριμένα, στα ατομικά φύλλα σημειώνεται ότι η SOE στρατολογεί, μέσω πρακτόρων της, 5 άνδρες. Εξάλλου, 9 άνδρες υπηρετούσαν προηγουμένως στην Ελληνική Υπηρεσία Πληροφοριών, που υπάγεται στο ελληνικό Υπουργείο Στρατιωτικών της εξόριστης ελληνικής Κυβέρνησης, 3 υπηρετούσαν στο Γενικό Κέντρο Εκπαιδεύσεως και Σχολών (ΓΚΕΣ) του ελληνικού Στρατού Μέσης Ανατολής, ένας εργάσθηκε για την ελληνική εξόριστη Κυβέρνηση και ένας υπηρέτησε στο ελληνικό Υπουργείο Στρατιωτικών.

44. Πέντε άτομα θα εκπαιδευθούν αργότερα στη Μέση Ανατολή. Γνωρίζουμε ότι τουλάχιστον δύο βρίσκονται σε επαφή με την SOE από το 1940, βλ. Σαμπατακάκης, Οι βρετανικές υπηρεσίες πληροφοριών..., σ. 25. Επίσης, στα ατομικά φύλλα σημειώνεται ότι τρία άτομα στρατολογούνται στην Αθήνα, τα δύο από την μυστική οργάνωση ΑΠΟΛΛΩΝ και το τρίτο από Βρετανό αξιωματικό – σύνδεσμο, ενώ ένα στρατολογείται στην Κρήτη, όπου γεννήθηκε και κατοικούσε.

45. Δύο άτομα γνωρίζουμε ότι στρατολογούνται το 1943, ενώ το τρίτο είχε ήδη επαφή με Βρετανό σύνδεσμο στην Αθήνα το 1941.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σής του στη Μέση Ανατολή, όταν λείπει το πρώτο στοιχείο, είτε τέλος οι ημερομηνίες συμμετοχής σε επιχειρήσεις, όταν λείπουν και τα δύο πρώτα στοιχεία. Είναι μόνο τέσσερις οι άνδρες για τους οποίους δεν διαθέτουμε κάποιο από τα παραπάνω. Καταγράφονται: 8 άτομα το 1941, 133 το 1942, 85 το 1943 και 22 το 1944. Είναι φυσικό, εφόσον η δράση της SOE, αλλά και των ελληνικών αντιστασιακών οργανώσεων, αρχίζει να αναπτύσσεται κυρίως το 1942 και λαμβάνει τα επόμενα χρόνια τη μεγαλύτερη έκτασή της, η στρατολόγηση και εκπαίδευση Ελλήνων συνδέσμων από τη βρετανική υπηρεσία να ακολουθεί αντίστοιχους ρυθμούς.

Επιπλέον στοιχείο που αφορά τη στρατολόγηση των ενδιαφερομένων συνιστά η πληροφορία για την καταβολή μηνιαίου μισθού, η οποία περιλαμβάνεται στο βασικό ατομικό φύλλο της κατηγορίας β) και έχει συμπληρωθεί για 100 άνδρες. Η σχετική καταγραφή αποτελεί ένδειξη ότι τα συγκεκριμένα άτομα στρατολογούνται και χρησιμοποιούνται από την SOE, όχι αναγκαστικά σε επιχειρήσεις. Από αυτούς οι 75 συμμετείχαν σε μια ή περισσότερες επιχειρήσεις, ενώ οι 73 είναι γνωστό πού στρατολογούνται[46].

Δεν γνωρίζουμε το χρονικό διάστημα κατά το οποίο καταβάλλεται ο μισθός σε κάθε ενδιαφερόμενο, ενώ σε τέσσερις μόνο περιπτώσεις σημειώνεται η ημερομηνία έναρξης της μισθοδοσίας[47]. Πενήντα άτομα μισθοδοτούνται από τις ελληνικές αρχές της Μέσης Ανατολής, ενώ επτά απευθείας από την Force 133. Εκτός του βασικού μισθού, ορισμένοι λαμβάνουν και επίδομα αλεξιπτωτιστή, επίδομα κατοικίας ή κάποιο άλλο επιπλέον ποσό. Σε 88 περιπτώσεις αναφέρεται το ύψος του μισθού, το οποίο κυμαίνεται μεταξύ 3,5 και 70 λιρών, γεγονός που δεν δικαιολογείται πάντα από την τυχόν επιπλέον εκπαίδευση, τη συμμετοχή σε επιχειρήσεις, την ηλικία ή το στρατιωτικό βαθμό των ενδιαφερομένων[48]. Δεν θα αναφερθούμε αναλυτικά,

---

46. Βλ. HS 5/405-407. Στους 100 άνδρες περιλαμβάνεται και ένας που αρνείται να συμμετάσχει σε επιχειρήσεις, στον οποίο θα αναφερθούμε στη συνέχεις. Σχετικά με τον τόπο στρατολόγησής τους γνωρίζουμε ότι 64 στρατολογούνται στη Μέση Ανατολή, 7 στην Ελλάδα και 2 στη Σμύρνη.

47. Τρεις άνδρες παρακολουθούσαν τότε (1943) εκπαίδευση στο 102 STC και ο τέταρτος είναι ο Ιωάννης Πελτέκης, που του καταβάλλεται μισθός από την 1/2/1944. Δεν γνωρίζουμε από ποιό φορέα καταβάλλονται οι μισθοί των συγκεκριμένων ανδρών.

48. Τα τελευταία δεν είναι γνωστά για το σύνολο των 100 ανδρών. Είναι, όμως, χαρακτηριστικό ότι έξι λοχαγοί λαμβάνουν μισθό από 5 έως και 45 λίρες. Οι μισθοί καταβάλλονται σε βρετανικές ή αιγυπτιακές λίρες, νομίσματα της ίδιας αξίας τότε. Το άτομο που φέρεται να λαμβάνει το μεγαλύτερο μισθό είναι ο Ιωάννης Πελτέκης, στον

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ωστόσο, στο θέμα, καθώς δεν διαθέτουμε αντίστοιχες πληροφορίες για τους μισθούς στις ελληνικές ή στις άλλες συμμαχικές ένοπλες δυνάμεις, ούτε πλήρη στοιχεία των ατόμων που μισθοδοτούνται. Σημειώνουμε, ωστόσο, ότι υπάρχουν ενδείξεις πως η SOE καταβάλλει υψηλότερους μισθούς[49].

Πληροφορίες, εξάλλου, για τη διαβίωση των ανδρών στη Μέση Ανατολή παρέχει το βασικό ατομικό φύλλο της κατηγορίας β) στο οποίο σημειώνεται σε 65 περιπτώσεις πού βρίσκονται τα υπάρχοντα του ενδιαφερομένου, τυχόν ειδικές οδηγίες για τη διάθεσή τους, ή τυχόν οδηγίες για την προώθηση της αλληλογραφίας του. Από τα 65 αυτά άτομα, μόνο τέσσερα δεν συμμετέχουν σε επιχειρήσεις. Επίσης, σε κάθε είδους ατομικά φύλλα σημειώνεται, προφανώς όταν υφίσταται, η διεύθυνση του ενδιαφερομένου ή συγγενικού του προσώπου στη Μέση Ανατολή[50]. Βάσει των τελευταίων αυτών, γνωρίζουμε ότι μικρός αριθμός ανδρών διέμενε στη Μέση Ανατολή, στο Κάιρο κυρίως, σε κάποιο διαμέρισμα ή ξενοδοχείο (15 άτομα)[51]. Ελάχιστα μεγαλύτερος αριθμός ανδρών (20), είχε κάποιο στενό συγγενή στη Μέση Ανατολή ή σε άλλη χώρα, εκτός Ελλάδος[52].

Σπάνια καταγράφονται οδηγίες για την προώθηση της αλληλογραφίας ή του μισθού των ενδιαφερομένων κατά την απουσία τους. Για τρία άτομα ζητείται η αλληλογραφία τους να προωθείται σε στενό συγγενικό τους πρόσωπο που διαμένει στο Κάιρο, ενώ για άλλα τρία ο μισθός τους να κατα-

---

οποίο έχουμε ήδη αναφερθεί. Ο Πελτέκης λαμβάνει μισθό 70 λιρών και επίδομα διαβίωσης 4 λιρών. Για την καταβολή μισθού από την SOE στους πράκτορές της, βλ. Public Record Office, SOE Syllabus..., *ό.π.*, σ. 27.

49. Οι λοχίες λαμβάνουν μισθό 6-15 λιρών, ο οποίος γνωρίζουμε ότι σε δύο περιπτώσεις καταβάλλεται από τις ελληνικές αρχές και κυμαίνεται μεταξύ 6 και 8 λιρών, ενώ σε δύο πάλι περιπτώσεις καταβάλλεται από την Force 133 και κυμαίνεται μεταξύ 12 και 15 λιρών.

50. Φυσικά δεν πρόκειται για τους άνδρες που γεννήθηκαν στην Αίγυπτο ή κατοικούσαν στη χώρα αυτή ήδη προτού στρατολογηθούν.

51. Στο Κάιρο δέκα άνδρες νοικιάζουν διαμέρισμα, τρεις κρατούν δωμάτιο σε ξενοδοχείο και ένας αφήνει τα πράγματά του στο Ali Club, λέσχη που λειτουργούσε κατά τα βρετανικά πρότυπα. Εξάλλου, ένας κρατούσε δωμάτιο σε ξενοδοχείο της Ιερουσαλήμ.

52. Στο Κάιρο διαμένουν συγγενικά πρόσωπα 16 ανδρών (αδέρφια, σύζυγοι, αρραβωνιαστικιές, ξαδέρφια, θείοι και ο πατέρας ενός). Επίσης, ενός άνδρα η μητέρα κατοικεί στη Νέα Υόρκη, όπου γεννήθηκε και ο ίδιος, ενώ η αδερφή και η σύζυγός του βρίσκονται στο Κάιρο, και ενός δεύτερου ο θείος κατοικεί στο Λονδίνο, όπου εκείνος είχε σπουδάσει. Τέλος οι αδερφοί δύο ανδρών υπηρετούν σε ελληνική μονάδα της Μέσης Ανατολής.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

βάλλεται σε συγγενείς στο Κάιρο ή στην Ελλάδα[53]. Εξάλλου, για επτά άτομα ζητείται να ενημερώνονται κάθε μήνα οι συγγενείς τους, που βρίσκονται συνήθως στην Αίγυπτο, ότι ζουν και είναι καλά.

Τα υπάρχοντα των ενδιαφερομένων, στα οποία γίνεται αναφορά, είναι κυρίως σάκκοι κάθε είδους, στους οποίους φυλάσσονται τα προσωπικά αντικείμενα των ενδιαφερομένων και η στρατιωτική τους εξάρτηση. Ορισμένοι διεθέτουν επιπλέον αντικείμενα, που δεν περιλαμβάνονται στη συνήθη ατομική εξάρτηση, όπως είναι π.χ. κρεββάτι εκστρατείας, μάσκα αερίων. Οι περισσότεροι διαθέτουν τουλάχιστον στρατιωτικό γυλιό ή κάποιο σάκκο. Για 46 άνδρες σημειώνεται πού βρίσκονται τα υπάρχοντά τους: σε 30 περιπτώσεις σε κάποιο αποθηκευτικό χώρο της Force 133, σε 2 περιπτώσεις σε χώρο των ελληνικών δυνάμεων και σε 14 περιπτώσεις οι ενδιαφερόμενοι τα έχουν αφήσει σε συγγενικό ή φιλικό τους πρόσωπο ή στο χώρο προσωρινής τους διαμονής, στην Αίγυπτο ή, σε μία περίπτωση, στην Ιερουσαλήμ. Ζητείται για έξι άτομα να επιστραφούν τα υπάρχοντά τους, αν σκοτωθούν, στους στενούς τους συγγενείς. Τέλος, για 28 άνδρες καταγράφεται το είδος των υπαρχόντων που διαθέτουν και τα οποία μπορεί να είναι: τσάντες, γυλιοί, κρεββάτι εκστρατείας, προσωπικά έγγραφα, μάσκα αερίων, κουβέρτες, βαλίτσα, κάποιο δέμα, σάκκος ή μπαούλο. Ο καθένας μπορεί να έχει ένα ή περισσότερα από τα παραπάνω[54].

Στοιχεία για τη στρατιωτική εκπαίδευση των ενδιαφερομένων ζητούνται σχεδόν σε όλα τα ατομικά φύλλα, ένα τουλάχιστον από τα οποία έχει συμπληρωθεί για κάθε ενδιαφερόμενο. Πρόκειται κυρίως για εκπαίδευση στη διεξαγωγή ανορθόδοξων πολεμικών επιχειρήσεων, η οποία δεν παρέχεται κατά τη διάρκεια της στρατιωτικής θητείας, ούτε αποκτάται κατά τη συνήθη πολεμική στρατιωτική υπηρεσία. Το είδος και η έκταση των πληροφοριών που συναντώνται ποικίλλει, ανάλογα με το είδος των ατομικών φύλλων και το βαθμό συμπλήρωσής τους. Διαθέτουμε πληροφορίες για 173 άνδρες[55], ενώ για τους υπόλοιπους 59 είναι βέβαιο ότι 21 θα συμμετάσχουν σε

53. Ο τρόπος με τον οποίο θα γινόταν η καταβολή του μισθού στην Ελλάδα δεν είναι γνωστός. Η οδηγία αυτή αφορά ένα άτομο.

54. Είκοσι άνδρες έχουν τουλάχιστον μία τσάντα, 15 τουλάχιστον γυλιό, ενώ 9 κρεβάτι εκστρατείας, ένας μάσκα αερίων και ένας προσωπικά έγγραφα, τα οποία φυλάσσονται στο χρηματοκιβώτιο της Force 133.

55. Κυρίως από τα ατομικά φύλλα και σε ορισμένες περιπτώσεις από το δημοσίευμα του Μαρίνου, βλ. Μαρίνος, *ό.π.*, σ. 84. Ο συγγραφέας αναφέρεται σε 34 άτομα,

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

μία ή περισσότερες επιχειρήσεις. Το τελευταίο αυτό γεγονός αποδεικνύει ότι κάποια ειδική στρατιωτική ή παραστρατιωτική εκπαίδευση δεν είναι απαραίτητη σε όλες τις επιχειρήσεις, αλλά και ότι, πιθανόν, η καταγραφή των στοιχείων που αφορούν κάθε άτομα δεν είναι πάντοτε πλήρης[56]. Τριάντα τρεις άνδρες, από εκείνους που παρακολούθησαν επιπλέον εκπαίδευση, είναι μόνιμοι στρατιωτικοί, 5 πολίτες, και 91 συνολικά (52,60%) όσοι θα συμμετάσχουν σε επιχειρήσεις. Η ηλικία των περισσοτέρων κυμαίνεται μεταξύ 20 και 30 ετών[57].

Όλοι, πλην τριών, εκπαιδεύονται στη Μέση Ανατολή, συνήθως σε περισσότερους από ένα τομείς, και ολοκληρώνουν την εκπαίδευσή τους κυρίως κατά το διάστημα 1942-1943[58]. Ειδικά ως αλεξιπτωτιστές εκπαιδεύονται 70 άτομα, ως ασυρματιστές 39, ενώ 7 αποκτούν κάποιες γνώσεις διαβιβάσεων. Το 80% σχεδόν ακολουθεί τα διάφορα επίπεδα της εκπαίδευσης που παρέχει η SOE και οι βρετανικές στρατιωτικές αρχές, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Επίσης, μικρότερος αριθμός φαίνεται ότι ακολουθεί αποσπασματική εκπαίδευση στο χειρισμό όπλων, ως μηχανικοί αυτοκινήτων ή πυροτεχνουργοί, στην πρόκληση δολιοφθορών, ως καταδρομείς ή στην εκτέλεση ανορθόδοξων ναυτικών επιχειρήσεων. Είναι πιθανό, όμως, να μην είναι αποσπασματική η εκπαίδευση αυτών των τελευταίων, αλλά τα στοιχεία των ατομικών φύλλων. Αλλωστε, οι πληροφορίες για την εκπαίδευση στη Μέση Ανατολή και στις αντίστοιχες σχολές της SOE σε άλλες

που υπήρξαν εκπαιδευόμενοί του, κατά το διάστημα 1941-1942, και συμμετείχαν αργότερα σε επιχειρήσεις. Στους φακέλους που εξετάζουμε περιλαμβάνονται ένα ή περισσότερα ατομικά φύλλα για 30 από τα άτομα αυτά.

56. Π.χ. γνωρίζουμε από προφορική μαρτυρία συγγενών, ότι ο Κ. Πινότσης μετέβη στη Μέση Ανατολή, όπου πιθανόν παρακολούθησε κάποιου είδους στρατιωτική εκπαίδευση, και κατόπιν επέστρεψε στην Ελλάδα με υποβρύχιο. Για το πρόσωπο αυτό, ωστόσο, εκτός από τα στοιχεία ταυτότητας και μορφωτικού επιπέδου, το όνομα της επιχείρησης στην οποία συμμετείχε, καθώς και το γεγονός ότι στρατολογείται όσο βρίσκεται στην Αθήνα, δεν διαθέτουμε άλλες πληροφορίες στο ατομικό του φύλλο. Εξάλλου, ο Ιωάννης Πελτέκης, ο σημαντικότερος ίσως Έλληνας πράκτορας της SOE, στον οποίο αναφερθήκαμε ήδη, σημειώνεται ότι δεν έχει καμία στρατιωτική εκπαίδευση.

57. Γνωρίζουμε την ηλικία 147 ανδρών: 5 είναι 18-19 ετών, 69 είναι 20-25, 43 είναι 26-30, 25 είναι 31-39 ετών και 5 άνδρες 41-48 ετών.

58. Εξήντα έξη εκπαιδεύονται σε ένα μόνο αντικείμενο. Από τους τρεις που δεν εκπαιδεύονται στη Μέση Ανατολή σημειώνεται ότι ένας έχει τη συνήθη εκπαίδευση του ελληνικού Πεζικού, ένας δεύτερος ακολούθησε κάποια ειδική εκπαίδευση στον ελληνικό Στρατό και ο τρίτος είχε εκπαιδευθεί ως αλεξιπτωτιστής.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

χώρες, είναι συχνά συγκεχυμένες. Το γεγονός οφείλεται στη συνεχή προσπάθεια της υπηρεσίας να ανταποκρίνεται στις μεταβαλλόμενες ανάγκες και συνθήκες του πολέμου. Οφείλεται, όμως, και στην απώλεια μεγάλου μέρους των αρχείων της. Στην ουσία κάθε μορφή εκπαίδευσης που παρέχει η υπηρεσία είναι παραστρατιωτική, εφόσον οι εκπαιδευόμενοι προορίζονται να εκτελέσουν παραστρατιωτικές επιχειρήσεις, ενώ το περιεχόμενο της εκπαίδευσης αυτής εξελίσσεται, ανάλογα με το υπάρχον δυναμικό και τις σχεδιαζόμενες επιχειρήσεις[59].

Το Σεπτέμβριο του 1941 αρχίζει να λειτουργεί το 102 STC, κοντά στη Χάιφα της Παλαιστίνης, μία από τις ελάχιστες ειδικές σχολές της SOE εκτός Βρετανίας και η σπουδαιότερη στην Ανατολική Μεσόγειο. Στο Κέντρο αυτό εκπαιδεύονται οι μυστικοί πράκτορες, κάθε εθνικότητας, που θα διεισδύσουν στα κατεχόμενα Βαλκάνια για να αναπτύξουν αντιστασιακές δραστηριότητες. Δημιουργείται ειδικό ελληνικό τμήμα για την εκπαίδευση Ελλήνων, αλλά και Βρετανών, που θα στελεχώσουν τις επιχειρησιακές ομάδες για την Ελλάδα. Ο συνολικός αριθμός όσων εκπαιδεύθηκαν στο Κέντρο δεν είναι γνωστός, λόγω της κατάστασης των αρχείων της SOE. Οι εκπαιδευτές είναι κυρίως Βρετανοί, εργάζονται όμως και άτομα που έχουν την ίδια εθνικότητα με τους εκπαιδευόμενους[60].

Τα πρώτα στελέχη του ελληνικού τμήματος είναι οι ελληνομαθείς Βρετανοί λοχαγοί C. M. Woodhouse, N. Hammond και P. Leigh Fermor, που αργότερα θα αναλάβουν σημαντικές αποστολές στην κατεχόμενη Ελλάδα[61].

---

59. Για την αποφυγή περαιτέρω σύγχυσης χρησιμοποιούμε τον όρο παραστρατιωτική εκπαίδευση σε εισαγωγικά, όταν πρόκειται για ακριβή μετάφραση του αντίστοιχου αγγλικού και αναφέρεται σε συγκεκριμένο εκπαιδευτικό κύκλο.

60. Βλ. Μαρίνος, *ό.π.*, σσ. 81-92, όπου ο συγγραφέας, χρησιμοποιεί τον ακριβέστερο όρο «Σχολή Ειδικών Υπηρεσιών Πολέμου»· Public Record Office, SOE Syllabus..., *ό.π.*, σ. 11. Η σημαντικότερη Σχολή εκτός Βρετανίας (Special Training School 103 ή Camp X) λειτούργησε στον Καναδά. Εκτός από το 102 STC, αντίστοιχες σχολές λειτούργησαν στη Σιγκαπούρη, στο Αλγέρι, στην Ινδία και στην Αυστραλία. Επίσης, στη Βρετανία, λειτουργούν και σχολές που εκπαιδεύουν άτομα συγκεκριμένων εθνικοτήτων, όπως Δανούς, Νορβηγούς, Πολωνούς και Τσέχους. Ο Μαρίνος σημειώνει ότι η Σχολή στη Χάιφα αρχίζει να λειτουργεί το Σεπτέμβριο του 1941, ενώ ο Rigden τον Δεκέμβριο του ίδιου χρόνου. Από τα στοιχεία των ατομικών φύλλων προκύπτει ότι πράγματι η Σχολή λειτουργεί από το Σεπτέμβριο.

61. Ο Woodhouse ως Διοικητής της Συμμαχικής Στρατιωτικής Αποστολής, ο Hammond ως ανώτερος Βρετανός αξιωματικός – σύνδεσμος στη Μακεδονία και αργό-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Επίσης διδάσκουν έμπειροι Βρετανοί υπαξιωματικοί, ο Θέμης Μαρίνος, πρώτος Έλληνας εκπαιδευτής, ανθυπολοχαγός τότε, καθώς και μικρός αριθμός άλλων νέων Ελλήνων εφέδρων ανθυπολοχαγών. Οι Έλληνες αυτοί θα είναι στην αρχή συγχρόνως εκπαιδευόμενοι και εκπαιδευτές. Η εκπαίδευση διεξάγεται υπό εξαιρετικά αυστηρή πειθαρχία, με τρόπο, ωστόσο, που καλλιεργεί ατμόσφαιρα συναδέλφωσης και εμπιστοσύνης μεταξύ εκπαιδευομένων και εκπαιδευτών, ασχέτως στρατιωτικού βαθμού, ηλικίας και μόρφωσης.

Η διάρκεια της βασικής εκπαίδευσης, που κατ' αρχήν παρέχεται στο 102 STC, είναι έξι εβδομάδες και μπορούσε να περιλαμβάνει ευρύ κύκλο μαθημάτων: από γυμναστικές ασκήσεις μέχρι ιαπωνική πάλη, διδασκαλία επιβίωσης υπό οποιεσδήποτε συνθήκες και στερήσεις, χρήση κάθε ατομικού όπλου, πυροβόλου ή μη, με έμφαση σε εκείνα που χρησιμοποιεί ο εχθρός, μάχη σώμα με σώμα (unarmed combat), χρήση εκρηκτικών υλών και κάθε είδους μηχανισμών για την πρόκληση καταστροφών, ανάγνωση χαρτών, κατασκευή σκαριφημάτων, χρήση πυξίδας και γνώση προσανατολισμού σε κάθε είδος εδάφους, μέρα ή νύχτα. Οι σύνδεσμοι θα πρέπει να έχουν την ικανότητα να φθάνουν στον προορισμό τους, κινούμενοι σε ξένο και επικίνδυνο έδαφος, να εκτελούν την αποστολή τους και να διαφεύγουν χωρίς απώλειες. Κατέχουν, μετά την ολοκλήρωση των μαθημάτων, τις τεχνικές του ανταρτοπολέμου, και ορισμένοι εκπαιδεύονται επιπλέον στην κρυπτογράφηση μηνυμάτων, ή ως ασυρματιστές ή ακόμη στο χειρισμό σκαφών με πανί, καθώς και στην οργάνωση επιχειρήσεων κομάντος από τη θάλασσα[62].

τερα στο Γενικό Στρατηγείο του ΕΛΑΣ, ο P. Leigh Fermor στην Κρήτη, επικεφαλής της επιχείρησης απαγωγής του Kreipe, Γερμανού Υποστράτηγου, Διοικητή των Χερσαίων Δυνάμεων Κρήτης, βλ. ενδεικτικά C. M. Woodhouse, *The Apple of Discord*, Λονδίνο 1948· N. Hammond, *Venture into Greece. With the Guerrillas 1943-44*, Λονδίνο 1983· P. Leigh Fermor, «Introduction», στο G. Psychoundakis, *The Cretan Runner*, Λονδίνο [1]1955, 1998, σσ. 1-32.

62. Τα παραπάνω στοιχεία προέρχονται από τα ατομικά φύλλα και το δημοσίευμα Μαρίνος, *ό.π.*, σσ. 82-88. Το δημοσίευμα αυτό είναι μόνη, μέχρι σήμερα, βιβλιογραφική αναφορά σχετικά με τους Έλληνες που εκπαιδεύονται στη Μέση Ανατολή, ιδιαίτερα διαφωτιστικό για τον πρώτο χρόνο λειτουργίας του 102 STC. Αντίστοιχη με τη βασική εκπαίδευση στο Κέντρο είναι η εκπαίδευση που παρέχεται στις «προκαταρκτικές σχολές» της SOE στη Βρετανία, κατά τη διάρκεια δύο ή τριών εβδομάδων, όπου εκτιμώνται οι ικανότητες και ο χαρακτήρας των μαθητών, οι οποίοι δεν έχουν ακόμη γνωρίσει το μυστικό χαρακτήρα της υπηρεσίας σε βάθος, βλ. Mackenzie, *ό.π.*, σ. 729· Foot, SOE..., σ. 79.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Κατά την πρώτη φάση λειτουργίας του 102 STC, μόνο η ειδικότητα του αλεξιπτωτιστή δεν διδάσκεται επί τόπου. Από το καλοκαίρι του 1942, αναβαθμίζονται οι δραστηριότητες του παραρτήματος του Κέντρου στο οποίο διδάσκεται η εκτέλεση ναυτικών επιχειρήσεων και τελικά δημιουργούνται δύο ξεχωριστά σημεία εκπαίδευσης. Το Κέντρο ονομάζεται πλέον «Στρατιωτικό Κατάστημα 102» (Military Establishment 102, 102 ME), μάλλον για λόγους ασφαλείας, και παρέχει εκπαίδευση και σε αλεξιπτωτιστές. Στα μέσα του 1944 μεταφέρεται στην Ιταλία, όπου συνεχίζεται η εκπαίδευση πρακτόρων για τα Βαλκάνια και τη Μέση Ανατολή[63].

Το 80% σχεδόν όσων είχαν κάποια επιπλέον εκπαίδευση, παρακολούθησαν μαθήματα στο 102 STC (137 άτομα): το βασικό κύκλο των έξι εβδομάδων 33 άνδρες, ενώ 71 περισσότερο εξειδικευμένη εκπαίδευση[64]. Ποσοστό 54,01% από τους εκπαιδευθέντες στο Κέντρο συμμετείχε αργότερα σε επιχειρήσεις. Σε τρία είδη ατομικών φύλλων περιέχονται πληροφορίες που αφορούν κυρίως τη βασική εκπαίδευση: στο βασικό ατομικό φύλλο της κατηγορίας α), στην «τελική έκθεση εκπαίδευσης στο STC» και στην «έκθεση για την εκπαίδευση στο STC». Υπάρχουν επίσης τέσσερις τύποι ατομικών φύλλων σχετικοί με περισσότερο εξειδικευμένη εκπαίδευση, η οποία παρέχεται στο σύνολό της σχεδόν στο 102 STC.

1. Βασική εκπαίδευση

Για 33 άνδρες συμπληρώνονται οι πληροφορίες του βασικού ατομικού φύλλου της κατηγορίας α), οι οποίες αφορούν την βασική εκπαίδευση στο 102 STC. Είναι η έκθεση του επικεφαλής της εκπαίδευσης, που περιλαμβάνει και εκτιμήσεις για το χαρακτήρα, την υγεία, τα δυνατά και αδύνατα σημεία των ενδιαφερομένων στα αντικείμενα που διδάχθηκαν, καθώς και γενικότερες παρατηρήσεις των εκπαιδευτών. Από τους άνδρες αυτούς 14 συμμετείχαν σε επιχειρήσεις (42,42%). Οι σχετικές πληροφορίες, αν και αφορούν μικρό αριθμό ατόμων, μας δίνουν μία λεπτομερέστερη εικόνα όσων εκπαιδεύονται και αργότερα συμμετέχουν σε επιχει-

---

63. Βλ. Μαρίνος, *ό.π.*, σ. 92· Public Record Office, SOE Syllabus..., *ό.π.*, σ. 11.

64. Συγκεκριμένα 60 άνδρες παρακολούθησαν κάποιου είδους «παραστρατιωτική» εκπαίδευση, και 11 εκπαιδεύτηκαν σε πλέον εξειδικευμένους τομείς. Το περιεχόμενο των τομέων αυτών θα εξετάσουμε στη συνέχεια. Επίσης, για 33 άνδρες σημειώνεται ότι εκπαιδεύθηκαν στο Κέντρο, χωρίς να διευκρινίζεται το είδος της εκπαίδευσης.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ρήσεις. Δεκαπέντε άνδρες (ποσοστό 45,45%) παρακολουθούν εκπαίδευση σε ένα ή περισσότερα επιπλέον αντικείμενα: 13 άνδρες μαθήματα πτώσης με αλεξίπτωτο, 7 χειρισμού ασυρμάτου, 5 «παραστρατιωτική» εκπαίδευση και ένας μαθήματα πρόκλησης δολιοφθορών[65]. Οι περισσότεροι ήταν μεταξύ 20 και 25 ετών[66].

Η «τελική έκθεση εκπαίδευσης στο STC» έχει συμπληρωθεί για 33 επίσης άτομα[67], τα οποία, πλην ενός, συμπίπτουν με τα παραπάνω. Στην έκθεση αυτή ζητούνται στοιχεία σχετικά με την πρόκληση καταστροφών και δολιοφθορών[68], το χειρισμό όπλων, τις ναυτικές γνώσεις και τη γνώση μηχανών σκαφών, την οδήγηση αυτοκινήτου και μοτοσυκλέτας, την ανάγνωση χάρτη, τη χρήση πυξίδας και τη δυνατότητα κίνησης σε έδαφος κάθε είδους. Οι εκπαιδευόμενοι παρακολουθούν θεωρητικά μαθήματα και εκτελούν πρακτικές ασκήσεις, διαδικασία που ακολουθείται σε κάθε μορφή εκπαίδευσης στη Μέση Ανατολή. Στην έκθεση, επίσης, καταγράφονται οι δυνατότητες των ενδιαφερομένων να συλλέγουν πληροφορίες[69]. Οι εκτιμήσεις για το τελευταίο αυτό ζητούμενο, βασίζονται κυρίως στο χαρακτήρα των ενδιαφερομένων και συμφωνούν με την έκθεση του επικεφαλής της εκπαίδευσης που βρίσκεται στο βασικό ατομικό φύλλο, η οποία προφανώς συντάσσεται μετά την ολοκλήρωση της εκπαίδευσης, μετά δηλαδή τη συμπλήρωση της «τελικής έκθεσης». Για τους λόγους αυτούς, θα εξετάσουμε συνολικά το περιεχόμενο των δύο ατομικών φύλλων. Τα δύο αυτά φύλλα συμπληρώνονται κατά τη διάρκεια του 1942.

Πέντε άνδρες έχουν προβληματικό χαρακτήρα, οι οποίοι και δεν θα συμμετάσχουν σε επιχειρήσεις[70]. Η φυσική κατάσταση των περισσοτέρων

---

65. Τα παραπάνω, εκτός από την πτώση με αλεξίπτωτο παρέχονται στο 102 STC.

66. Γνωρίζουμε την ηλικία και των 33 ανδρών: 2 ήταν 19 ετών, 22 ήταν 20-25, 4 ήταν 26-30 και 5 μεταξύ 34 και 41 ετών.

67. Βλ. HS 5/370-372.

68. Περιλαμβάνονται και στοιχεία για τις επιδόσεις των ενδιαφερομένων στο χειρισμό της «χελώνας» (limpet), ειδικής μαγνητικής βόμβας που σχεδιάζεται από τους τεχνικούς της SOE, και χρησιμοποιείται για τη βύθιση σκαφών. Η βόμβα αυτή περιλαμβάνεται στις διάφορες μηχανικές συσκευές που σχεδιάζονται από την υπηρεσία και χρησιμοποιούνται από τους πράκτορές της, βλ. Public Record Office, SOE Syllabus..., *ό.π.*, σ. 19.

69. Στο σημείο αυτό σημειώνονται και τυχόν γνώσεις χειρισμού ασυρμάτου.

70. Από τους υπόλοιπους, οι περισσότεροι διαθέτουν εξαιρετικό ή πολύ καλό χαρακτήρα και μεγάλη εξυπνάδα (22 άτομα), ενώ έξη είναι σταθεροί, έξυπνοι και γενικά καλοί.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

κυμαίνεται από εξαιρετικά καλή έως καλή (29 άτομα), ενώ μόνο ένας έχει κακή φυσική κατάσταση[71]. Τα αδύνατα σημεία των ενδιαφερομένων εντοπίζονται κυρίως στην ανάγνωση χάρτη και στη χρήση πυξίδας. Περισσότεροι από τους μισούς έχουν τουλάχιστον καλή επίδοση: 1) στην πρόκληση καταστροφών και δολιοφθορών, 2) στην ανάγνωση χάρτη, στη χρήση πυξίδας και στη κίνηση σε έδαφος κάθε είδους, 3) στο χειρισμό όπλων, 4) διαθέτουν καλές ναυτικές γνώσεις και γνωρίζουν κολύμβηση[72]. Στο μάθημα που αφορά τους χάρτες, την πυξίδα και την κίνηση στο έδαφος, συναντάται ο μεγαλύτερος αριθμός ανδρών που χαρακτηρίζονται από μέτριοι έως ανεπίδεκτοι[73]. Ο τελευταίος χαρακτηρισμός χρησιμοποιείται μόνο σε αυτή την περίπτωση. Στους άλλους τομείς οι περισσότεροι είναι μέτριοι. Πέντε άτομα γνωρίζουν πώς λειτουργούν οι μηχανές σκαφών[74], ενώ 24 οδηγούν αυτοκίνητο, μοτοσυκλέτα ή και τα δύο, με σχετική επάρκεια.

Στις παρατηρήσεις και στην έκθεση του επικεφαλής της εκπαίδευσης σημειώνονται περισσότεροι του ενός χαρακτηρισμοί για κάθε ενδιαφερόμενο[75]. Σχεδόν οι μισοί ξεχωρίζουν για την ιδιαίτερη ευστροφία τους (16 άτομα), ή είναι απλώς έξυπνοι (4), άλλοι διαθέτουν θάρρος (10), αποφασιστικότητα (5), αξιοπιστία (4) ή πονηριά (2 άτομα). Ιδιαίτερη βαρύτητα δίνεται στο ρόλο που θα μπορούσαν να έχουν στα πλαίσια μιας ομάδας επιχειρήσεων: 7 θα ήταν χρήσιμοι με τη σωστή καθοδήγηση, 4 θα ήταν προτιμότερο να δράσουν ατομικά, 3 διαθέτουν εξαιρετικές αρχηγικές ικανότητες, ενώ 2 θα ήταν χρήσιμοι εάν αναλάβουν κάποια ενέργεια στις περιοχές που γνωρίζουν. Φυσικά αναφέρονται και εδώ όσοι έχουν προβληματικό χαρακτήρα. Στο σημείο της έκθεσης που ζητούνται εκτιμήσεις για την αξία του ενδιαφερομένου στη συλλογή πληροφοριών, σημειώνονται κυρίως στοιχεία του χαρακτήρα τους, αλλά και κάποια επιπλέον στοιχεία, όπως π.χ. τυχόν έντονη ή μη τοπική προφορά, ευρύς κύκλος γνωριμιών λόγω επαγγέλματος, ή το γεγονός ότι θεωρούνται νεκροί από τις οικογένειές τους. Σημειώνονται, επίσης, για 16 άτομα οι περιοχές της Ελλάδας που γνωρίζουν. Πέντε

71. Οι σχετικές πληροφορίες περιέχονται μόνο στο βασικό ατομικό φύλλο.

72. Πρόκειται για 19 άτομα στις δύο πρώτες περιπτώσεις, 18 στη δεύτερη και 17 στην τρίτη.

73. Έξη άνδρες είναι μέτριοι, 8 αδύνατοι, ένας πολύ αδύνατος και ένας ανεπίδεκτος.

74. Στοιχείο που συμπληρώνεται μόνο για 11 άνδρες.

75. Τόσο οι παρατηρήσεις, όσο και η έκθεση είναι σύντομες, γραμμένες σχεδόν τηλεγραφικά, με χαρακτηρισμούς που επαναλαμβάνονται σταθερά.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

άνδρες ξεχωρίζουν, οι οποίοι και θα συμμετάσχουν σε επιχειρήσεις, ενώ άλλοι πέντε θεωρείται ότι θα έχουν μικρή αξία ή κρίνονται ακατάλληλοι, και δεν θα λάβουν μέρος σε επιχειρήσεις.

Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις δύο ανδρών, για τους οποίους διαθέτουμε και τα δύο παραπάνω ατομικά έντυπα. Ο ένας ήταν σμηνίτης, παρακολούθησε τη βασική εκπαίδευση των έξι εβδομάδων, καθώς και εκπαίδευση ασυρματιστή, αλλά δεν χρησιμοποιήθηκε σε επιχειρήσεις. Χαρακτηρίζεται πολύ εύστροφος, ανεξάρτητος, με μεγάλη αυτοπεποίθηση, δυνατότητα ανάληψης πρωτοβουλιών και δράσης κατά μόνας, θαρραλέος πολύ, ριψοκίνδυνος και παρατηρητικός. Βρισκόταν σε καλή φυσική κατάσταση, δεν είχε κανένα αδύνατο σημείο, ενώ ήταν πολύ καλές οι επιδόσεις του στην πρόκληση καταστροφών και δολιοφθορών, στο χειρισμό όπλων, στην ανάγνωση χάρτη και στη χρήση πυξίδας, είχε ναυτικές γνώσεις και ήταν πολύ καλός κολυμβητής. Ήταν, ωστόσο, απείθαρχος και θερμοκέφαλος[76]. Ο δεύτερος ήταν σμηνίας, παρακολούθησε τη βασική εκπαίδευση, καθώς και εκπαίδευση ασυρματιστή και αλεξιπτωτιστή, είχε πολύ καλό χαρακτήρα και φυσική κατάσταση, κανένα αδύνατο σημείο και πολύ καλές επιδόσεις στην πρόκληση δολιοφθορών, στη χρήση «χελώνας», στην οδήγηση αυτοκινήτου, στην ανάγνωση χάρτη, στη χρήση πυξίδας και ήταν εξαιρετικός κολυμβητής. Χαρακτηρίζεται πολύ χρήσιμος, σταθερός και ευσυνείδητος. Συμμετείχε σε δύο επιχειρήσεις στην κατεχόμενη Ελλάδα και το 1944, κατά τη διάρκεια της τελευταίας αποστολής του, σκοτώθηκε από τους Γερμανούς[77].

Η «έκθεση για την εκπαίδευση στο STC» συμπληρώνεται, επίσης, κατά τη διάρκεια του 1942, για 11 άτομα, τα οποία δεν συμπίπτουν με τα 33 που ήδη αναφέραμε. Περιέχει πληροφορίες αντίστοιχες με την «τελική έκθεση», επιπλέον περιλαμβάνει εκτιμήσεις σχετικά με τις επιδόσεις των ενδιαφερομένων στη μάχη σώμα με σώμα, στην ικανότητα παρατήρησης, στο χειρισμό του κώδικα των σημάτων Μορς και τη λήψη φωτογραφιών[78]. Από τα άτομα αυτά, πέντε συμμετείχαν σε επιχειρήσεις (45,45%), ενώ επτά εκπαιδεύθηκαν και σε άλλα αντικείμενα (63,63%), ως αλεξιπτωτιστές, ασυρματιστές, ή ακολούθησαν «παραστρατιωτική» εκπαίδευση. Οι περισσότεροι ήταν με-

---

76. Βλ. HS 5/370, 413. Για ευνόητους λόγους δεν αναφέρουμε εδώ το όνομα του προσώπου αυτού.

77. Βλ. HS 5/370, 407, 412 και 363. Πρόκειται για τον Νίκο Καπάτο, από την Κεφαλλονιά, 21 ετών το 1944.

78. Βλ. HS 5/412-413.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ταξύ 20 και 28 ετών[79]. Δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς συντάσσεται η έκθεση αυτή, καθώς όπως και τα περισσότερα ατομικά φύλλα δεν φέρει ημερομηνία. Αναφέρεται, ωστόσο, σε διευρυμένο κύκλο μαθημάτων, πέραν της βασικής εκπαίδευσης, η οποία αντιστοιχεί με την «παραστρατιωτική» εκπαίδευση, που θα εξετάσουμε στη συνέχεια, αν και, στην προκειμένη περίπτωση, δεν φαίνεται ότι διδάσκονται όλα τα αντικείμενα στα οποία αναφέρεται η έκθεση. Έτσι, τουλάχιστον οι συγκεκριμένοι άνδρες, δεν διδάσκονται φωτογραφία ούτε τον κώδικα Μορς. Η διάρκεια της εκπαίδευσης δεν είναι γνωστή.

Το επίπεδο των ανδών αυτών είναι ανώτερο από εκείνο των 33 που παρακολούθησαν τη βασική εκπαίδευση καθώς τουλάχιστον 7 είναι καλοί στην πρόκληση καταστροφών και δολιοφθορών, στο χειρισμό όπλων, στην κολύμβηση[80], στην ανάγνωση χάρτη, στη χρήση πυξίδας και στην κίνηση σε κάθε είδους έδαφος. Επίσης 6 είναι καλοί στη μάχη σώμα με σώμα, 9 διαθέτουν ικανότητες παρατήρησης και σχεδόν όλοι γνωρίζουν τουλάχιστον μέτρια κολύμβηση. Τέσσερις, εξάλλου, έχουν αρχηγικές ικανότητες, ενώ μόνο δύο άκρως προβληματικό χαρακτήρα. Οι τελευταίοι δεν συμμετέχουν σε επιχειρήσεις. Ένας τέλος, ξεχωρίζει για το υψηλό του επίπεδο σε όλους τους τομείς, χαρακτηρίζεται ως ο καλύτερος της τάξης του και άτομο που ασκεί, παρά το νεαρό της ηλικίας του, θετική επιρροή στους συναδέλφους του. Οι πέντε συνολικά, που συμμετέχουν σε επιχειρήσεις, είναι εκείνοι που ξεχωρίζουν σε όλα τα επίπεδα.

2. Εξειδικευμένη εκπαίδευση

Οι σχετικές πληροφορίες περιέχονται στα εξής ατομικά έντυπα: 1) στην «έκθεση για την παραστρατιωτική εκπαίδευση», τον ειδικό δηλαδή κύκλο μαθημάτων του «τεχνικού τομέα εκπαίδευσης» (report on paramilitary course, Technical Course/Wing, Special Course), 2) στην έκθεση για τον κύκλο του «πρότυπου τομέα εκπαίδευσης» (Experimental Wing Training), 3) στην έκθεση για «την εκπαίδευση του ειδικού πρότυπου τομέα» (Special Experimental Wing Course), καθώς και 4) στην «έκθεση εκπαίδευσης» αλε-

---

79. Γνωρίζουμε την ηλικία 9 ατόμων: 6 ήταν 20-25 ετών, 2 ήταν 27-28 και ένας 31 ετών.

80. Η γνώση κολύμβησης είναι απαραίτητη στην εκτέλεση «παρα-ναυτικών» επιχειρήσεων (ναυτικών επιχειρήσεων ανορθόδοξου πολέμου).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ξιπτωτιστή. Οι κύκλοι μαθημάτων παρέχονται στο Κέντρο της Χάιφα, που αναφέρεται πλέον ως 102 ΜΕ, εκτός από την εκπαίδευση των αλεξιπτωτιστών. Οι εκθέσεις συντάσσονται κατά το διάστημα 1943-1944 και αφορούν 36 άτομα[81]. Η πρώτη έκθεση συμπληρώνεται για 30 άνδρες, οι εκθέσεις για την εκπαίδευση του πρότυπου τομέα και του ειδικού πρότυπου τομέα συμπληρώνονται για 4 άτομα, από 2 σε κάθε περίπτωση, ενώ η έκθεση εκπαίδευσης αλεξιπτωτιστή για 2 άτομα.

Οι παραπάνω εκθέσεις αφορούν το μισό περίπου αριθμό ανδρών που παρακολούθησαν αντίστοιχους κύκλους μαθημάτων. Γνωρίζουμε ότι 60 συνολικά άνδρες παρακολούθησαν κάποιου είδους «παραστρατιωτική» εκπαίδευση στη Μέση Ανατολή, οι 35 από τους οποίους και τον ειδικό κύκλο μαθημάτων του τεχνικού τομέα ή μόνο αυτόν. Αντίστοιχα 11 άνδρες παρακολούθησαν εκπαίδευση του πρότυπου ή του ειδικού πρότυπου τομέα[82], ενώ είναι κατά πολύ περισσότεροι εκείνοι που εκπαιδεύτηκαν ως αλεξιπτωτιστές (51 άτομα). Πέντε άτομα είχαν παρακολουθήσει, επίσης, τη βασική εκπαίδευση των έξι εβδομάδων, 32 εκπαιδεύτηκαν ως αλεξιπτωτιστές, 28 ως ασυρματιστές, ενώ το 65% συμμετείχε αργότερα σε επιχειρήσεις. Σποραδικά σημειώνεται η διάρκεια της εκπαίδευσης, η οποία κυμαίνεται από 5 ημέρες έως και έξι μήνες, συνήθως είναι όμως ένα μήνα. Η ηλικία των περισσοτέρων ανδρών δεν ξεπερνούσε τα 30 έτη[83], ενώ περισσότεροι από τους μισούς ήταν κατώτατοι αξιωματικοί[84].

---

81. Βλ. HS 5/411. Επιπλέον των τεσσάρων αυτών εκθέσεων διαθέτουμε το βασικό ατομικό φύλλο της κατηγορίας β) για 18 άτομα, στο οποίο περιέχονται αναλυτικότερα στοιχεία ταυτότητας, αλλά δεν διαθέτουμε κάποιου άλλου είδους εκπαιδευτικές εκθέσεις.

82. Τα επιπλέον στοιχεία προέρχονται από τα βασικά ατομικά φύλλα της κατηγορίας β), στα οποία, ωστόσο, δεν διευκρινίζεται ακριβώς το είδος της πρότυπης εκπαίδευσης. Από τους 11 άνδρες, ένας παρακολούθησε την εκπαίδευση του ειδικού πρότυπου τομέα σε αντίστοιχη σχολή στο Κεμπρίτ της Αιγύπτου.

83. Γνωρίζουμε την ηλικία 42 ατόμων: 1 ήταν 18 ετών, 17 μεταξύ 20 και 24, 13 μεταξύ 25 και 29, 8 μεταξύ 30 και 32, ενώ 3 άτομα έχουν μεγαλύτερη ηλικία (37, 41 και 48 ετών αντίστοιχα). Είναι χαρακτηριστκό ότι ο τελευταίος, που παρακολουθεί παραστρατιωτική εκπαίδευση του τεχνικού τομέα, κρίνεται τελικά ακατάλληλος λόγω φυσικής κατάστασης και επιστρέφει στην Ι ελληνική Ταξιαρχία στην οποία υπηρετούσε.

84. Συνολικά 2 άνδρες είναι απλοί φαντάροι, 22 υπαξιωματικοί (7 δεκανείς, 3 επιλοχίες, 10 λοχίες, 2 σμηνίες), 34 κατώτατοι αξιωματικοί (16 ανθυπολοχαγοί, 6 υπολοχαγοί, 1 λοχίας, 2 ανθυπασπιστές, 8 σμηνίτες, 1 υποσμηναγός), και δύο είναι ανώτατοι αξιωματικοί του Ναυτικού (αντιπλοίαρχος και υποπλοίαρχος).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Στοιχεία για το περιεχόμενο της εκπαίδευσης που χαρακτηρίζεται απλώς «παραστρατιωτική» δεν περιέχονται στα ατομικά έντυπα, αλλά θα πρέπει να ήταν ανάλογο με εκείνο των «παραστρατιωτικών σχολών» της Βρετανίας, στις οποίες φοιτούν όσοι παρακολούθησαν επιτυχώς τις «προ-καταρκτικές σχολές». Στις σχολές αυτές παρέχεται η συνήθης εκπαίδευση των καταδρομέων, συχνά και μαθήματα πτώσης με αλεξίπτωτο, ενώ μία σχολή επικεντρώνεται στην εκπαίδευση σε «παρα-ναυτικές» επιχειρήσεις. Η εκπαίδευση διαρκούσε από 5 ημέρες έως 3 εβδομάδες[85].

Ο ειδικός κύκλος μαθημάτων του τεχνικού τομέα περιλαμβάνει τα εξής: ανάγνωση χάρτη[86], πρόκληση καταστροφών, χειρισμό όπλων, παρα-ναυτικές επιχειρήσεις, φυσική εξάσκηση και κώδικα Μορς. Ο κύκλος μαθημάτων του πρότυπου τομέα περιλαμβάνει τα ίδια αντικείμενα, εκτός από παρα-ναυτικές επιχειρήσεις. Τα μαθήματα των δύο τομέων δεν διαφέρουν από εκείνα της βασικής εκπαίδευσης, ωστόσο, η διάρκειά τους δεν είναι σταθερή, το περιεχόμενό τους είναι περισσότερο εξειδικευμένο, ενώ δεν φαίνεται ότι όλοι οι άνδρες παρακολουθούν το σύνολο των μαθημάτων. Εξετάζοντας συνολικά τις πληροφορίες για τα 32 άτομα, που διαθέτουμε έκθεση εκπαίδευσής τους σε ένα από τους δύο τομείς, συγκροτούμε συνολικότερη εικόνα των εκπαιδευθέντων, καθώς, άλλωστε, για τον πρότυπο τομέα διαθέτουμε μόνο δύο εκθέσεις. Σημειώνουμε, ωστόσο, ότι ο πρότυπος τομέας αφορά μεγαλύτερο βαθμό εξειδίκευσης από τον τεχνικό.

Κανένας από τους εκπαιδευθέντες δεν διδάσκεται τον κώδικα Μορς, και μόλις δύο άτομα εκπαιδεύονται σε παρα-ναυτικές επιχειρήσεις, με ικανοποιητικές επιδόσεις, ενώ οι περισσότεροι παρακολουθούν τουλάχιστον μαθήματα πρόκλησης καταστροφών και χειρισμού όπλων, καθώς και ανάγνωσης χάρτη[87]. Το επίπεδο των ενδιαφερομένων είναι υψηλότερο από όσους παρακολούθησαν κάποιου είδους βασική εκπαίδευση και κανένας δεν κρίνεται απαράδεκτος ή αδύνατος σε κάποιο μάθημα. Τα δύο τρίτα έχουν επιδόσεις που κυμαίνονται από εξαιρετικές έως καλές, ενώ οι υπόλοιποι είναι μέτριοι. Οκτώ άτομα δεν ασκούνται καθόλου, κυρίως για λόγους υγείας, ενώ τα δύο τρίτα των ενδιαφερομένων διαθέτουν τουλάχιστον καλή φυσική κατάσταση.

---

85. Βλ. Mackenzie, *ό.π.*, σσ. 729, 731.
86. Στο οποίο περιλαμβάνεται η χρήση πυξίδας και η κίνηση σε έδαφος κάθε είδους.
87. Είκοσι εννέα άτομα τα δύο πρώτα και 26 το τελευταίο.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Περισσότεροι από τους μισούς ήταν αξιωματικοί[88], ενώ το ποσοστό εκείνων που υπηρετούσαν στην Αεροπορία ή στο Ναυτικό ήταν υψηλότερο του συνόλου των υποψηφίων προς στρατολόγηση, καθώς οι γνώσεις και η εμπειρία τους ήταν χρήσιμες στην εκτέλεση επιχειρήσεων[89]. Πάντως, μόλις 11 άνδρες γνωρίζουμε ότι συμμετείχαν τελικά σε επιχειρήσεις (34,37%)[90]. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση ενός ιδιαίτερα εκπαιδευμένου ατόμου, για το οποίο σημειώνεται ότι αρνήθηκε να συμμετάσχει σε επιχείρηση και επέστρεψε τον Αύγουστο του 1943 στη μονάδα του, στις ελληνικές ένοπλες δυνάμεις Μέσης Ανατολής. Το άτομο αυτό ήταν μόνιμος αξιωματικός, υπολοχαγός του Πεζικού, ηλικίας 30 ετών, και είχε παρακολουθήσει «παραστρατιωτική» εκπαίδευση, εκπαίδευση του τεχνικού τομέα και του πρότυπου τομέα, καθώς και εκπαίδευση ασυρματιστή. Στην έκθεση της εκπαίδευσής του στο τεχνικό τομέα σημειώνεται ότι ήταν εργατικός, δεν διέθετε ιδιαίτερα προσόντα, ούτε οργανωτικές ικανότητες, είχε πολύ καλή φυσική κατάσταση, και θα εκτελούσε ικανοποιητικά τυχόν αποστολή που θα ανελάμβανε. Η άρνησή του ενισχύει τον εθελοντικό χαρακτήρα που είχε πάντα η συμμετοχή σε επιχειρήσεις και αποτελεί, ίσως, ένδειξη ότι οι εκπαιδευόμενοι δεν γνώριζαν, τουλάχιστον μέχρι την ολοκλήρωση της εκπαίδευσης στη Μέση Ανατολή, ότι σκοπός της εκπαίδευσης αυτής ήταν η συμμετοχή τους σε μυστικές επιχειρήσεις[91].

Συνολικά 27 άνδρες είχαν ήδη παρακολουθήσει την «παραστρατιωτική» εκπαίδευση, οι τέσσερις και την εκπαίδευση ενός από τους δύο πρότυπους τομείς. Επίσης 12 άνδρες, εκπαιδεύθηκαν και σε ένα ή περισσότερους

---

88. Μόνο δύο ήταν φαντάροι, 9 ήταν υπαξιωματικοί (2 δεκανείς, 5 λοχίες, 2 επιλοχίες), 19 κατώτατοι αξιωματικοί (8 σμηνίτες, 5 ανθυπολοχαγοί, 5 υπολοχαγοί, 1 ανθυπασπιστής) και 2 ήταν ανώτατοι αξιωματικοί του Ναυτικού (υποπλοίαρχος και αντιπλοίαρχος). Από τους λοχίες ο ένας ήταν πολίτης 41 ετών, που είχε λάβει αυτό το βαθμό, ενώ ένας δεύτερος υπηρετούσε προηγουμένως στην Ελληνική Υπηρεσία Πληροφοριών του Υπουργείου Στρατιωτικών. Επτά άνδρες ήταν μόνιμοι στρατιωτικοί, ο ένας του Ναυτικού και οι υπόλοιποι του Στρατού.

89. Συνολικά υπηρετούσαν στην Αεροπορία 8 άνδρες, ποσοστό 25%, και στο Ναυτικό 2 άνδρες, ποσοστό 6,25%. Τα αντίστοιχα ποσοστά στο σύνολο των υποψηφίων για τους οποίους γνωρίζουμε τη θέση τους στις ένοπλες δυνάμεις ήταν 16,26% και 3,82%.

90. Σε αυτούς δεν περιλαμβάνονται οι δύο που παρακολούθησαν την εκπαίδευση του πρότυπου τομέα.

91. Βλ. HS 5/405 και 411, όπου το βασικό ατομικό του φύλλο και η έκθεση εκπαίδευσης.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

άλλους στρατιωτικούς τομείς, κυρίως ως αλεξιπτωτιστές, αφού είχαν ολοκληρώσει την εκπαίδευσή τους στον τεχνικό ή τον πρότυπο τομέα (9 άτομα). Τέσσερις, εξάλλου, είχαν παρακολουθήσει προηγουμένως κάποιου είδους εξειδικευμένη εκπαίδευση σε σχολές που δημιούργησαν οι βρετανικές ή ελληνικές ένοπλες δυνάμεις στη Μέση Ανατολή[92].

Οι εκθέσεις εκπαίδευσης στον τεχνικό και τον πρότυπο τομέα περιέχουν, εκτός από τις επιδόσεις των ενδιαφερομένων στα μαθήματα, και έκθεση του επικεφαλής της εκπαίδευσης καθώς και παρατηρήσεις του διοικητή της Σχολής. Ο τελευταίος βασίζεται στην έκθεση του επικεφαλής, επιπλέον, όμως, εκτιμά ποιοί είναι κατάλληλοι για να ακολουθήσουν την εκπαίδευση του ειδικού πρότυπου τομέα. Τα δύο αυτά σημεία των εκθέσεων είναι ιδιαίτερα διαφωτιστικά ως προς τα προσόντα που πρέπει να έχουν οι μελλοντικοί πράκτορες: αρχηγικές ικανότητες ή πνεύμα συνεργασίας και ομαδικότητας, εργατικότητα, δυνατότητα ανάληψης πρωτοβουλιών, αξιοπιστία και σταθερότητα, προηγούμενη στρατιωτική ή άλλου είδους χρήσιμη εμπειρία, καλές επιδόσεις κατά την εκπαίδευση, τυχόν γνώση ξένων γλωσσών, και τέλος επιθυμία του ενδιαφερομένου να συμμετάσχει σε επιχειρήσεις ή γενικότερα να αγωνισθεί για την πατρίδα του. Τα παραπάνω είναι συνήθως και συνάρτηση της ηλικίας των ενδιαφερομένων.

Οι περισσότεροι άνδρες εργάσθηκαν σκληρά κατά την εκπαίδευσή τους, είχαν καλό χαρακτήρα, τέσσερις διέθεταν αρχηγικές ικανότητες, ενώ εννέα θα ήταν εξαιρετικά χρήσιμοι εάν δρούσαν υπό την καθοδήγηση δυναμικού αρχηγού. Ο διοικητής εκτιμά ότι 10 άτομα δεν είναι κατάλληλα για να ακολουθήσουν την εκπαίδευση του πρότυπου τομέα[93], ενώ συνιστά 3 να την ακολουθήσουν οπωσδήποτε. Ακατάλληλοι κρίνονται οι περισσότεροι λόγω νεαρής ηλικίας[94], έλλειψης εμπειρίας ή κακού χαρακτήρα. Οι τρεις που συνιστά να παρακολουθήσουν επιπλέον εκπαίδευση, διαθέτουν τα περισσότερα από τα προσόντα ενός καλού πράκτορα, αλλά δεν φαίνεται ότι τελικά εξειδικεύθηκαν περισσότερο.

Η έκθεση για την εκπαίδευση του ειδικού πρότυπου τομέα είναι τε-

---

92. Πρόκειται για τη Σχολή Εχθρικών Όπλων στην Αίγυπτο (Enemy Weapons School), τη Σχολή Μηχανικού στην Αίγυπτο επίσης (Engineering School), τη Σχολή Ορεινού Πολέμου στο Λίβανο (Mountain Warfare School) και το ΓΚΕΣ του ελληνικού Στρατού.

93. Οι οποίοι και δεν φαίνεται να συμμετέχουν σε κάποια επιχείρηση αργότερα.

94. Τα συγκεκριμένα άτομα δεν γνωρίζουμε πόσο ετών ήταν όταν εκπαιδεύονται.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

λείως διαφορετική από τις υπόλοιπες εκπαιδευτικές εκθέσεις. Πρόκειται για έγγραφο του Κέντρου 102 ΜΕ προς το Αρχηγείο της SOE στο Κάιρο, με θέμα την εκπαίδευση δύο Ελλήνων υπολοχαγών στον ειδικό πρότυπο τομέα, στο οποίο επισυνάπτονται σύντομη έκθεση για τις επιδόσεις των εκπαιδευθέντων, το πρόγραμμα των μαθημάτων καθώς και οι σημειώσεις που κράτησαν[95].

Η εκπαίδευση είχε διάρκεια 4 ημερών και ήταν εντατική. Οι εκπαιδευόμενοι παρακολούθησαν 23 συνολικά ομιλίες, πρωί και απόγευμα, και κράτησαν σημειώσεις, τις οποίες ζήτησαν να συμβουλευθούν και μετά την ολοκλήρωση των μαθημάτων. Το αντικείμενο των ομιλιών είχε ως εξής: εισαγωγή (στα αντικείμενα και τις μεθόδους του ανορθόδοξου πολέμου) και προσωπική ασφάλεια, κάλυψη, ανακρίσεις, εχθρική αντικατασκοπεία, διακριτικά του γερμανικού στρατού, συλλογή πληροφοριών και σύνταξη εκθέσεων, την πρώτη μέρα· στρατηγική υπονομευτικής δράσης και εκτίμηση στόχων, σχεδιασμός μιας επίθεσης, άφιξη και διαβίωση τις πρώτες μέρες, παρακολούθηση (του εχθρού), σχεδιασμός μιας οργάνωσης, τη δεύτερη μέρα· επικοινωνία στο εσωτερικό της κατεχόμενης χώρας και επικοινωνία με το εξωτερικό, στρατηγική προσωπικών επαφών, μέθοδος περιγραφής (καταστάσεων και προσώπων), διαχείριση πρακτόρων και στρατολόγηση, κώδικας Benn, ναζιστική αστυνομία, την τρίτη μέρα· εισαγωγή στις μεθόδους προπαγάνδας, αρχές σύνταξης φυλλαδίων, παθητική αντίσταση και οργάνωση αντίστασης σε εργοστάσια, υπονόμευση των εχθρικών δυνάμεων, τελικές ρυθμίσεις, ειδικά ζητούμενα, επανάληψη των διδαχθέντων, την τέταρτη και τελευταία μέρα[96]. Ο μυστικός χαρακτήρας της εκπαίδευσης αυτής φαίνεται και από την παράκληση του 102 ΜΕ προς το Αρχηγείο να καταστραφούν οι σημειώσεις των εκπαιδευθέντων, αφού οι τελευταίοι τις συμβουλευθούν.

Η εκπαίδευση του ειδικού πρότυπου τομέα είναι αντίστοιχη με εκείνη που παρέχεται στις «σχολές ολοκλήρωσης της εκπαίδευσης» (finishing

---

95. Βλ. HS 5/411, 21 Μαρτίου 1944, Military Establishment 102 MEF (Midde East Forces) προς HQ (Headquarters) Force 133 MEF. Συντάκτης του εγγράφου είναι ο λοχαγός J. D. Hirst, επικεφαλής της εκπαίδευσης μάλλον.

96. Τις περισσότερες φορές το θέμα των ομιλιών σημειώνεται μονολεκτικά ή σχεδόν τηλεγραφικά. Τα στοιχεία σε παράνθεση προέρχονται από τις λεπτομέρειες που περιλαμβάνονται στα μαθήματα της σχολής του Καναδά, βλ. Public Record Office, SOE Syllabus..., *ό.π.*, σσ. 31-32.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

schools) της SOE στη Βρετανία και αλλού. Τα μαθήματα στις σχολές αυτές, τουλάχιστον στη Βρετανία και στον Καναδά, διαρκούν τρεις εβδομάδες και οργανώνονται σε πέντε ενότητες με τα εξής αντικείμενα: τεχνική παράνομης διαβίωσης, πρακτικές ασκήσεις για να διαπιστωθεί η κατοχή της τεχνικής αυτής, οργάνωση του εχθρού, προπαγάνδα και κωδικοί. Μόνο σε αυτό το στάδιο πληροφορούνται οι εκπαιδευόμενοι για την ακριβή φύση της μελλοντικής τους αποστολής. Το περιεχόμενο των μαθημάτων ενημερωνόταν και εμπλουτιζόταν συνεχώς. Η εκπαίδευση που παρακολούθησαν οι δύο συγκεκριμένοι Έλληνες περιλαμβάνει, σε συνοπτική προφανώς μορφή, το σύνολο σχεδόν των μαθημάτων της σχολής του Καναδά, για την οποία διαθέτουμε λεπτομερή στοιχεία[97].

Οι δύο άνδρες που εκπαιδεύθηκαν ήταν οι υπολοχαγοί Ελευθέριος Τρικατζόπουλος και Ματελίνος, κανένας από τους οποίους δεν συμμετείχε σε επιχειρήσεις. Για τον πρώτο γνωρίζουμε περισσότερα στοιχεία καθώς υπάρχει το βασικό ατομικό του φύλλο και έκθεση δράσης του[98], ενώ για τον δεύτερο μόνο τα στοιχεία του παρόντος εγγράφου, στο οποίο δεν σημειώνεται το βαπτιστικό του. Ο Τρικατζόπουλος ήταν 26 ετών το 1944, απόφοιτος της Σχολής Ευελπίδων και μόνιμος αξιωματικός του Ιππικού, γνώριζε ελάχιστα αγγλικά και είχε παρακολουθήσει εκπαίδευση στη βρετανική Σχολή Τεθωρακισμένων στην Αμπασία της Αιγύπτου, στην οποία ακολούθως και υπηρέτησε. Επίσης είχε εκπαιδευθεί ως αλεξιπτωτιστής στο 102 ΜΕ και είχε εργασθεί στην Ελληνική Υπηρεσία Πληροφοριών. Ανήκε στο προσωπικό της Force 133, κατά το διάστημα 21/2/1944-8/1/1945, ενώ δηλαδή παρακολούθησε την εκπαίδευση του ειδικού πρότυπου τομέα. Δεν χρησιμοποιήθηκε επιχειρησιακά από την Force 133, παρά το γεγονός ότι ήταν μέ-

---

97. Βλ. Mackenzie, *ό.π.*, σ. 731· το πρόγραμμα των μαθημάτων της σχολής του Καναδά, το Φεβρουάριο του 1944, και αναλυτικά το περιεχόμενό τους, βλ. Public Record Office, SOE Syllabus..., *ό.π.*, σσ. 4 και 31 κ.εξ. Οι δύο υπολοχαγοί δεν παρακολούθησαν μαθήματα σχετικά με τον τρόπο δράσης των ασυρματιστών κατά τη διάρκεια μιας επιχείρησης, μαθήματα πρόκλησης δολιοφθορών, ούτε ασκήσεις φυσικής κατάστασης, τα οποία παρέχονται στον Καναδά, όπου, όμως, το περιεχόμενο των μαθημάτων είναι κατά πολύ ευρύτερο από εκείνο των άλλων σχολών της SOE. Εξάλλου, στο έγγραφο που τους αφορά σημειώνεται ότι δεν ολοκλήρωσαν την εκπαίδευσή τους στους κωδικούς, καθώς δεν υπήρχε δυνατότητα να γίνει αυτό στα ελληνικά, διδάχθηκαν όμως τον κώδικα Benn, και επρόκειτο να ολοκληρώσουν τη σχετική εκπαίδευσή τους στο Κάιρο.

98. Βλ. HS 5/406.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

λος επιχειρησιακής ομάδας, η οποία επεχείρησε να πέσει με αλεξίπτωτο στην Κέρκυρα το 1944. Τα μέλη της ομάδας αυτής επέστρεψαν στην Ιταλία, αναμένοντας την κατάλληλη ευκαιρία για να επιχειρήσουν νέα διεύσδυση στην Κέρκυρα. Στην Ιταλία ο Τρικατζόπουλος προσφέρθηκε εθελοντικά και υπηρέτησε ως διερμηνέας σε βρετανικές μονάδες, παραμένοντας στη χώρα αυτή μέχρι τις 20 Νοεμβρίου, οπότε επέστρεψε στο Κάιρο. Κατά την εκπαίδευσή του στον ειδικό πρότυπο τομέα, έδειξε μεγάλη ευστροφία και ικανότητα. Κατανόησε πολύ καλά το περιεχόμενο της εκπαίδευσης και επέδειξε οργανωτικές ικανότητες. Ο Ματελίνος έδειξε εξαιρετική ικανότητα κατά την εκπαίδευσή του. Είχε γρήγορη αντίληψη, διέθετε ευστροφία και εξυπνάδα, καθώς και μεγάλες οργανωτικές ικανότητες. Και οι δύο εκτιμήθηκε ότι θα έχουν πολύ καλή απόδοση στους τομείς για τους οποίους προορίζονται, οι τομείς αυτοί, ωστόσο, δεν σημειώνονται.

Η εκπαίδευση των αλεξιπτωτιστών δεν θεωρείται παραστρατιωτική, εκείνη, ωστόσο, που παρεχόταν υπό τις οδηγίες της SOE είχε καθαρά παραστρατιωτικό χαρακτήρα και προετοίμαζε τους άνδρες για να συμμετάσχουν σε επιχειρήσεις στις κατεχόμενες χώρες. Το ίδιο ίσχυε και για την εκπαίδευση των ασυρματιστών, στην οποία θα αναφερθούμε στη συνέχεια[99]. Εβδομήντα άνδρες παρακολούθησαν εκπαίδευση αλεξιπτωτιστή στη Μέση Ανατολή, ενώ ένας ήταν ήδη εκπαιδευμένος στον τομέα αυτό, κατά τη στρατολόγησή του. Δεκαέξη άνδρες σημειώνεται ότι παρακολούθησαν μαθήματα στη Σχολή Αλεξιπτωτιστών στο Κεμπρίτ της Αιγύπτου, κατά τη διάρκεια του 1942, ενώ 11 στο 102 STC, κατά το διάστημα 1942-1943. Για τους υπόλοιπους δεν σημειώνεται ο τόπος εκπαίδευσής τους και είναι πιθανό ορισμένοι να φοίτησαν σε κάποια άλλη σχολή των βρετανικών δυνάμεων. Δύο άνδρες δεν ολοκλήρωσαν τα μαθήματα λόγω τραυματισμών κατά τις εκπαιδευτικές πτώσεις, ενώ ένας παρακολούθησε και επιπλέον εκπαίδευση αλεξιπτωτιστή.

Εξήντα από τους αλεξιπτωτιστές συμμετείχαν σε επιχειρήσεις (84,50%), ποσοστό εξαιρετικά υψηλό, που δεν συναντάται μεταξύ των εκπαιδευθέντων σε οποιοδήποτε άλλο τομέα. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει

---

99. Στις σχολές της Βρετανίας εκπαιδεύονται ως αλεξιπτωτιστές, όσοι άνδρες έχουν ήδη παρακολουθήσει τη βασική εκπαίδευση και έχουν κριθεί κατάλληλοι να αναλάβουν επιχειρησιακή δράση. Ορισμένοι από αυτούς θα εκπαιδευθούν και ως ασυρματιστές. Εξάλλου, όσοι φοιτούσαν στη Σχολή του Καναδά φαίνεται ότι γνώριζαν ήδη να πέφτουν με αλεξίπτωτο και να χειρίζονται ασύρματο, τουλάχιστον σε στοιχειώδες επίπεδο. Βλ. Foot, *ό.π.*, σ. 84· Public Record Office, SOE Syllabus..., *ό.π.*, σσ. 31-32.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

την ιδιαίτερη επιχειρησιακή αξία της συγκεκριμένης εκπαίδευσης[100], αλλά και το υψηλό επίπεδο όσων επιλέγονται να την παρακολουθήσουν. Χαρακτηριστικό είναι, άλλωστε, πως ακόμη και οι δύο άνδρες που τραυματίσθηκαν κατά τις εκπαιδευτικές πτώσεις με αλεξίπτωτο, συμμετείχαν αργότερα σε επιχειρησιακές ομάδες. Μόνο επτά δεν εκπαιδεύθηκαν σε κάποιο άλλο αντικείμενο, ενώ 35 άνδρες είχαν παρακολουθήσει «παραστρατιωτική» εκπαίδευση στο 102 STC, διαφόρων τομέων και επιπέδων, συνήθως πριν εκπαιδευθούν ως αλεξιπτωτιστές· 24, επίσης, είχαν εκπαιδευθεί ως ασυρματιστές. Οι περισσότεροι ήταν κατώτατοι αξιωματικοί ή υπαξιωματικοί[101]. Στην Αεροπορία υπηρετούσαν εννέα αξιωματικοί, ενώ ο ένας ταγματάρχης είχε προϋπηρεσία στο σώμα αυτό. Εξάλλου, 23 ήταν μόνιμοι στρατιωτικοί. Η ηλικία των περισσοτέρων κυμαινόταν μεταξύ 20 και 25 ετών, ο νεώτερος ήταν 18 και ο μεγαλύτερος 46. Η πτώση με αλεξίπτωτο προϋποθέτει ένα μίνιμουμ επίπεδο φυσικής κατάστασης, ωστόσο, η ηλικία των ενδιαφερομένων δεν φαίνεται να αποτελεί μειονέκτημα στην προκειμένη περίπτωση, καθώς και εκείνος που ήταν 46 ετών συμμετείχε σε επιχείρηση.

Η έκθεση εκπαίδευσης αλεξιπτωτιστή, που διαθέτουμε, είναι έντυπο μιας σελίδας, το οποίο συμπληρώθηκε στις 17 Αυγούστου του 1944 και αφορά δύο άνδρες, τα ονόματα των οποίων δεν σημειώνονται[102]. Η εκπαίδευση διεξήχθη στη «Σχολή Αλεξιπτωτιστών», προφανώς του Κεμπρίτ, και περιελάμβανε τέσσερις πτώσεις με αλεξίπτωτο, κατά τη διάρκεια τεσσάρων συνεχόμενων ημερών, καθώς και δύο σχετικά μαθήματα/ομιλίες που αφορούν τη συμπεριφορά του αλεξιπτωτιστή μετά την πτώση του σε εχθρικό έδαφος και υπό συνθήκες παρανομίας. Υπήρχε η δυνατότητα να πραγματοποιηθούν δύο τουλάχιστον επιπλέον πτώσεις, αλλά στις συγκεκριμένες περιπτώσεις δεν κρίθηκε αναγκαίο. Σύμφωνα με την έκθεση του εκπαιδευτή, η οποία βρίσκεται στο τέλος του εντύπου, οι δύο εκπαιδευθέντες έδειξαν μεγάλο ενδιαφέρον για τα μαθήματα, απέδω-

---

100. Τα μέλη των επιχειρησιακών ομάδων διεισδύουν στις κατεχόμενες χώρες είτε πέφτοντας με αλεξίπτωτο, είτε μεταφέρονται με κάποιο πλωτό μέσο, είτε διέρχονται μυστικά από τις συνοριακές περιοχές, βλ. Public Record Office, SOE Syllabus..., *ό.π.*, σ. 142. Στην Ελλάδα, συνήθως, ακολουθούνται οι δύο πρώτοι τρόποι, βλ. HS 5/405-406, 363.

101. Οι κατώτατοι αξιωματικοί ήταν 35 άτομα, οι υπαξιωματικοί 21, ενώ οι μη βαθμοφόροι 10 και οι ανώτατοι αξιωματικοί 4 άτομα. Δεν γνωρίζουμε τη θέση στο στράτευμα ενός άνδρα.

102. Βλ. HS 5/411.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σαν στις πρακτικές ασκήσεις και κατανόησαν πλήρως όλες τις λεπτομέρειες. Συμπεριφέρθηκαν πολύ καλά μέσα στο αεροπλάνο και εκτέλεσαν τις πτώσεις τους με άψογο στυλ[103].

Η έλλειψη ασυρματιστών συχνά αποτελούσε σοβαρό εμπόδιο στις επιχειρήσεις της SOE, σε όλη την Ευρώπη, και αντιμετωπίσθηκε με τη δημιουργία σχολών από τα τοπικά Αρχηγεία της υπηρεσίας. Έτσι, π.χ. από το Αρχηγείο του Καΐρου συγκροτήθηκαν σχολές στη Μέση Ανατολή και στη βόρεια Αφρική, αλλά ακόμη και στην κατεχόμενη Ελλάδα[104]. Συνολικά 46 Έλληνες παρακολούθησαν κάποια σχετική εκπαίδευση στη Μέση Ανατολή: 39 ως ασυρματιστές και 7 στις Διαβιβάσεις. Δεν διαθέτουμε εκπαιδευτικές εκθέσεις, ούτε άλλα επαρκή στοιχεία για τη διάρκεια της εκπαίδευσης ή το περιεχόμενό της, παρά μόνο κάποιες σποραδικές αναφορές στα ατομικά φύλλα. Οι εκπαιδευόμενοι φαίνεται ότι παρακολουθούσαν μαθήματα βραχείας ή μεγάλης διάρκειας, από τέσσερις εβδομάδες μέχρι εννέα μήνες, στρατιωτικού ή συνήθως παραστρατιωτικού χαρακτήρα, στο 102 ΜΕ ή σε άλλες σχολές[105]. Μόνο επτά είχαν εκπαιδευθεί αποκλειστικά ως ασυρματιστές, ενώ οι υπόλοιποι είχαν παρακολουθήσει είτε παραστρατιωτική εκπαίδευση διαφόρων επιπέδων, είτε είχαν εκπαιδευθεί τουλάχιστον ως αλεξιπτωτιστές. Τα τρία τέταρτα περίπου των ασυρματιστών αυτών, συμμετείχαν αργότερα σε επιχειρήσεις (33 άτομα).

Συνολικά σε επιχειρήσεις συμμετείχαν 113 άνδρες, οι 15 από αυτούς σε περισσότερες από μια. Τα σχετικά στοιχεία καταγράφονται κυρίως στα ατομικά φύλλα, καθώς και στις εκθέσεις δράσης των ενδιαφερομένων, που ήδη εξετάσαμε[106]. Οι περισσότεροι είναι κατώτατοι αξιωματικοί ή υπαξιωματικοί[107], ηλικίας 26 ετών κατά μέσο όρο, 18 ο νεώτερος και 46 ο μεγαλύτερος[108]. Είναι γνωστή η επαγγελματική απασχόληση 98 ανδρών, για

---

103. Βλ. και Μαρίνος, *ό.π.*, σσ. 90-91. Ο συγγραφέας παρακολούθησε αντίστοιχη εκπαίδευση στο Κεμπρίτ επίσης, διάρκειας πέντε περίπου εβδομάδων.

104. Βλ. Mackenzie, *ό.π.*, σσ. 739-740.

105. Όπως ήταν π.χ. η Σχολή Διαβιβάσεων στην Αίγυπτο, υπό Νεοζηλανδική διοίκηση.

106. Βλ. HS 5/404-407 σε 110 περιπτώσεις. Επίσης, τρεις περιπτώσεις στο φάκελο HS 5/363 που δεν περιέχει ατομικά φύλλα.

107. Σχετικά στοιχεία διαθέτουμε για 105 άτομα, από τα οποία 44 είναι κατώτατοι αξιωματικοί, 34 υπαξιωματικοί, 11 μη βαθμοφόροι και 6 ανώτατοι αξιωματικοί. Επίσης δύο είναι ασυρματιστές και οκτώ πολίτες, ο ένας από τους οποίους φέρει το βαθμό του λοχία.

108. Γνωρίζουμε την ηλικία 95 ανδρών.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τους οποίους σημειώνουμε ότι 23 είναι ελεύθεροι επαγγελματίες κάθε είδους, 13 μόνιμοι αξιωματικοί, 13 υπάλληλοι, 12 φοιτητές, 8 αγρότες και 7 μηχανικοί διαφόρων επιπέδων. Τα δύο τρίτα περίπου είναι τουλάχιστον απόφοιτοι του δημοτικού, 12 παρακολούθησαν το σύνολο ή ένα μέρος της εκπαίδευσης στη Σχολή Ευελπίδων, ένας είναι απόφοιτος της Σχολής Ικάρων και 17 είναι πτυχιούχοι ή φοιτητές ανώτατων σχολών[109]. Οι μισοί γνωρίζουν τουλάχιστον μία ξένη γλώσσα, ενώ το 23% δύο. Ογδόντα τέσσερα άτομα, τα δύο τρίτα δηλαδή των ανδρών, εκπαιδεύθηκαν στη Μέση Ανατολή. Από αυτούς 29 παρακολούθησαν τουλάχιστον τη βασική εκπαίδευση των έξη εβδομάδων, 35 «παραστρατιωτική» εκπαίδευση, 2 εκπαιδεύθηκαν μόνο στην πρόκληση καταστροφών, 2 μόνο ως καταδρομείς, ενώ συνολικά 29 εκπαιδεύθηκαν ως ασυρματιστές και 60 ως αλεξιπτωτιστές[110]. Επίσης γνωρίζουμε ότι 76 άνδρες μισθοδοτούνται[111]. Το επίπεδο όσων διαθέτουμε τις σχετικές εκπαιδευτικές εκθέσεις, ήταν, στις περισσότερες περιπτώσεις, τουλάχιστον ικανοποιητικό.

Κατά τις επιχειρήσεις αιχμαλωτίσθηκαν 4 άνδρες, 12 εκτελέσθηκαν από τους Γερμανούς ή σκοτώθηκαν ενώ εκτελούσαν την αποστολή τους, ενώ ένας σκοτώθηκε στις μάχες των Δεκεμβριανών στην Αθήνα το 1944. Ένας θεωρήθηκε αιχμάλωτος των Βουλγάρων, αλλά αργότερα επέστρεψε στη μονάδα του στις ελληνικές δυνάμεις, ενώ τριών η τύχη ήταν άγνωστη. Τα στοιχεία αυτά σημειώνονται σποραδικά στα ατομικά φύλλα ή στο φάκελο 363, στον οποίο ήδη αναφερθήκαμε, και καταγράφονται εδώ ενδεικτικά.

Στοιχεία για τη συμμετοχή στις επιχειρήσεις, καθώς και το διάστημα κατά το οποίο οι ενδιαφερόμενοι υπηρετούν στην Force 133, περιέχονται στις εκθέσεις δράσης. Οι εκθέσεις αυτές συντάσσονται τον Ιανουάριο του 1945 και περιλαμβάνουν, εκτός από το ονοματεπώνυμο, και το βαθμό κάθε ατόμου, πληροφορίες σχετικές με τη διάρκεια της υπηρεσίας του στην Force 133, τη φύση της απασχόλησής του, λεπτομέρειες που αφορούν τη δράση του, καθώς και εκτιμήσεις για τον χαρακτήρα του[112].

109. Τα σχετικά στοιχεία αφορούν 78 άτομα.

110. Μόνο δύο ασυρματιστές και τρεις αλεξιπτωτιστές δεν παρακολούθησαν εκπαίδευση σε άλλο τομέα.

111. Οι 43 από τις ελληνικές στρατιωτικές αρχές και οι 6 από την Force 133. Για τους υπόλοιπους δεν καταγράφεται κάποιο στοιχείο.

112. Βλ. HS 5/405-406. Πρόκειται για έγγραφα, σε τυποποιημένη μορφή, του Αρχηγείου της Force 133 στο Κάιρο προς το ελληνικό Υπουργείο Στρατιωτικών στην

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Διαθέτουμε εκθέσεις για 12 άνδρες, μικρό αλλά χαρακτηριστικό αριθμό περιπτώσεων, ως προς το επίπεδο εκείνων που συμμετέχουν σε επιχειρήσεις[113]. Όλοι συμμετείχαν σε επιχειρησιακές ομάδες, ένδεκα όμως εκτέλεσαν τελικά την αποστολή που είχαν αναλάβει, καθώς η ομάδα ενός δεν κατόρθωσε να διεισδύσει στην Ελλάδα[114]. Ο χρόνος της υπηρεσίας τους στην Force 133 κυμαινόταν από 11 έως 33 μήνες, 21 μήνες κατά μέσο όρο. Ήταν μεταξύ 21 και 37 ετών (25 μ.ο.), βαθμοφόροι όλοι, πλην ενός, (7 υπαξιωματικοί και 4 κατώτατοι αξιωματικοί), και μόνο δύο υπηρετούσαν στην Αεροπορία, ενώ οι υπόλοιποι στο Στρατό. Ένας, ο οποίος μάλιστα υπήρξε αρχηγός αποστολής, δεν είχε παρακολουθήσει παραστρατιωτική εκπαίδευση στη Μέση Ανατολή, έφερε, όμως, το βαθμό του υπολοχαγού και ήταν απόφοιτος της Σχολής Ευελπίδων. Έξι άνδρες είχαν παρακολουθήσει «παραστρατιωτική» εκπαίδευση, από τους οποίους τρεις και τον τεχνικό τομέα και ένας και τον ειδικό πρότυπο τομέα, ενώ δύο άλλοι είχαν παρακολουθήσει ειδικά μαθήματα καταδρομών. Επίσης τέσσερις ήταν αλεξιπτωτιστές και πέντε είχαν εκπαιδευθεί ως ασυρματιστές ή στις Διαβιβάσεις.

Πέντε άτομα συμμετέχουν ως ασυρματιστές στις επιχειρησιακές ομάδες που εκτέλεσαν την αποστολή τους, από τους οποίους δύο απο-
κλειστικά ως ασυρματιστές, ένας και ως υπαρχηγός της αποστολής, ένας δεύτερος συμμετείχε στην οργάνωση ανταρτικών ομάδων και στην εκτέλεση δολιοφθορών και ένας τρίτος στη συλλογή πληροφοριών για την κίνηση των εχθρικών μονάδων. Τέσσερα άτομα συμμετείχαν ως δολιοφθορείς, ένας ως γενικός βοηθός συμμαχικών στρατιωτικών αποστολών και ένας ως αρχηγός αποστολής. Όλοι ενήργησαν αποτελεσματικά, σε συνθήκες εξαιρετικά επικίνδυνες, ορισμένοι μάλιστα επέδειξαν εξαιρετικές ικανότητες και θάρρος.

Μία τελευταία ένδειξη για τη στρατολόγηση των ενδιαφερομένων αποτελούν οι σημειώσεις που αναφέρονται στην «αποχώρηση» ή στην «επιστροφή» 88 ανδρών, ενέργειες για τις οποίες μόνο σε μία περίπτωση διευκρινίζεται ότι έχουν εθελοντικό χαρακτήρα. Συναντώνται σε διάφορα ατο-

---

Αθήνα. Τα έγγραφα αυτά είναι τα μόνο, από εκείνα που εξετάζουμε, τα οποία δεν προορίζονται για εσωτερική χρήση της SOE.

113. Επιπλέον των εκθέσεων δράσης, διαθέτουμε για ένα άτομο δύο ατομικά φύλλα και έκθεση της βασικής εκπαίδευσης στο 102 STC, για ένα άτομο μόνο δύο ατομικά φύλλα, ενώ για τρία άτομα διαθέτουμε την έκθεση εκπαίδευσης στον τεχνικό τομέα και για ένα την έκθεση εκπαίδευσης στον ειδικό πρότυπο τομέα.

114. Βλ. παραπάνω την περίπτωση του Τρικατζόπουλου.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

μικά φύλλα, στα οποία σε 77 περιπτώσεις υπάρχει και σχετική ημερομηνία. Οι άνδρες αυτοί είτε κρίνονται ακατάλληλοι και επιστρέφουν στις μονάδες όπου υπηρετούσαν, είτε έχουν ολοκληρώσει την υπηρεσία τους στην SOE και επιστρέφουν στις μονάδες τους. Μια τρίτη περίπτωση αποτελούν εκείνοι που εκπαιδεύονται και κατόπιν επιστρέφουν στις μονάδες τους, καλύπτοντας τις ανάγκες των ελληνικών δυνάμεων.

Ένδεκα άνδρες σημειώνεται ότι «αποχωρούν»: δύο τον Οκτώβριο του 1941 και οι υπόλοιποι στις αρχές του 1942. Δεν έχουν ολοκληρώσει την εκπαίδευσή τους στη Μέση Ανατολή και δεν συμμετέχουν σε επιχειρήσεις τελικά. Τέσσερις, ωστόσο, έχουν ήδη παρακολουθήσει τη βασική εκπαίδευση των έξη έβδομάδων στο 102 STC, κανένας τους δεν είχε εξαιρετικές ή έστω καλές επιδόσεις, δύο μόνο ήταν ικανοποιητικοί, ενώ οι άλλοι δύο είχαν προβληματικό χαρακτήρα. Προφανώς κρίνονται ακατάλληλοι και επιστρέφουν στις μονάδες στις οποίες υπηρετούσαν, πριν παρουσιασθούν στην SOE[115].

Η «επιστροφή» των υπολοίπων ανδρών πραγματοποιείται, τουλάχιστον για τις περιπτώσεις που γνωρίζουμε, κυρίως κατά το διάστημα 1943-1945[116]. Δεκαεπτά επιστρέφουν στις μονάδες ή την υπηρεσία που ανήκαν το 1943, δύο από τους οποίους είχαν ήδη συμμετάσχει σε επιχειρήσεις. Από αυτούς, οι 12 έχουν εκπαιδευθεί στη Μέση Ανατολή, δύο μάλιστα στον τεχνικό τομέα της «παραστρατιωτικής» εκπαίδευσης και ένας στον πρότυπο τομέα, ενώ επτά είναι και αλεξιπτωτιστές. Γνωρίζουμε τους λόγους για τους οποίους επιστρέφουν 6 από τους 17 άνδρες: δύο λόγω πολιτικών προβλημάτων, δύο λόγω κακής φυσικής κατάστασης που τους καθιστά ακατάλληλους για επιχειρήσεις, και ένας επειδή αρνείται να συμμετάσχει στην επιχείρηση για την οποία προορίζεται[117].

Είκοσι τρεις επιστρέφουν το 1944, μέχρι τα τέλη Οκτωβρίου: οι 17 έχουν παρακολουθήσει διάφορα επίπεδα στρατιωτικής και παραστρατιωτικής εκπαίδευσης στη Μέση Ανατολή, ενώ συνολικά 14 συμμετείχαν σε μία

115. Όσοι κρίνονται ακατάλληλοι επιστρέφουν κατ'αρχήν στην Ελληνική Υπηρεσία Πληροφοριών, βλ. HS 5/409.

116. Τρεις άνδρες επιστρέφουν στις ελληνικές Ταξιαρχίες στα μέσα του 1942, λίγο μετά την παρουσίασή τους προς στρατολόγηση, δίχως να έχουν παρακολουθήσει κάποια εκπαίδευση.

117. Βλ. σχετικά παραπάνω, στην αναφορά για τα πολιτικά φρονήματα των ενδιαφερομένων.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ή περισσότερες επιχειρήσεις. Δύο σημειώνεται ότι επιστρέφουν στο πεδίο της μάχης, τον Αύγουστο, ένας ότι δεν χρησιμοποιείται και ένας τελευταίος ότι επιστρέφει στη μονάδα του διότι δεν ήταν καλός χειριστής ασυρμάτου. Από το Νοέμβριο και μέχρι το τέλος του 1944, ενώ έχει πλέον εγκατασταθεί η ελληνική Κυβέρνηση στην Αθήνα, επιστρέφουν στις μονάδες τους 6 άνδρες, όλοι εκπαιδευμένοι στη Μέση Ανατολή και μέλη επιχειρησιακών ομάδων που εξετέλεσαν την αποστολή τους. Τέλος στις αρχές του 1945 επιστρέφουν 22 άνδρες, σχεδόν όλοι εκπαιδευμένοι στη Μέση Ανατολή (21), και μέλη επιχειρησιακών ομάδων (20).

Πληροφορίες για τη στρατολόγηση Ελλήνων και τις επιχειρήσεις στις οποίες συμμετέχουν, περιέχονται, επίσης, στους φακέλους 363 και 367, αποσπασματικού χαρακτήρα ωστόσο. Για το λόγο αυτό, τα επιπλέον άτομα που συναντώνται στους συγκεκριμένους φακέλους, δεν εξετάσθηκαν από κοινού με εκείνα για τα οποία διαθέτουμε κάποιο ατομικό φύλλο.

Στο φάκελο 363 περιλαμβάνονται τρεις κατάλογοι, που συντάχθηκαν τον Ιούλιο του 1945, και αναφέρονται σε Έλληνες οι οποίοι ανήκαν στο προσωπικό της υπηρεσίας, συνελήφθησαν από τις δυνάμεις Κατοχής ή το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, κατά το διάστημα 1942-1944 και αγνοούνται. Σημειώνονται συνοπτικά στοιχεία ταυτότητας κάθε ατόμου, ο χρόνος υπηρεσίας του στην SOE, το είδος της αποστολής καθώς και τυχόν στοιχεία για την τύχη του[118]. Πρόκειται για 62 άτομα (60 άνδρες και 2 γυναίκες), 59 από τα οποία χρησιμοποιούνται σε συγκεκριμένες επιχειρήσεις, ενώ τα υπόλοιπα είναι στενά συγγενικά τους πρόσωπα. Σαράντα τρία άτομα φαίνεται ότι στρατολογούνται στην Ελλάδα και είναι κυρίως πολίτες, ενώ δεκαέξι στρατολογούνται στη Μέση Ανατολή, όπου και εκπαιδεύονται, πλην ενός. Τα 59 άτομα που συνεργάζονται με την SOE, και στα οποία περιλαμβάνονται οι δύο γυναίκες, συμμετέχουν σε μυστικές αποστολές ως διερμηνείς, δολιοφθορείς, ασυρματιστές, βοηθοί ασυρματιστών ή εκτελούν χρέη συνδέσμων. Ορισμένα, μάλιστα, ενεργούν ως μέλη των ομάδων στις οποίες ανήκουν οι 16 άνδρες που στρατολογήθηκαν στη Μέση Ανατολή και για τους οποίους διαθέτουμε ατομικά φύλλα. Συνολικά 44 συνελήφθησαν από τους Ιταλούς ή τους Γερμανούς, κυρίως κατά το διάστημα 1943-1944, ενώ 16 από το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ το 1944.

---

118. Δεν σημειώνεται το κωδικό όνομα των επιχειρήσεων στις οποίες εντάσσονται οι αποστολές που εκτελούν τα συγκεκριμένα άτομα.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Στον φάκελο 367 περιλαμβάνονται σύντομα βιογραφικά στοιχεία έξι ανδρών. Όλοι αναπτύσσουν αντιστασιακή δράση εναντίον των αρχών Κατοχής στην Κρήτη, αμέσως μετά την κατάληψη του νησιού, σε συνεργασία με Βρετανούς αξιωματικούς – συνδέσμους της SOE ή ανεξάρτητα. Πέντε φυγαδεύονται στη Μέση Ανατολή στις αρχές του 1943 και ένας αργότερα. Δεν έχει συνταχθεί κάποιο ατομικό φύλλο για τους παραπάνω, διαθέτουμε όμως φύλλα για συγγενικά πρόσωπα δύο ανδρών.

Από τα στοιχεία των παραπάνω φακέλων γίνεται φανερό πόσο περιορισμένος είναι ο αριθμός των 232 ανδρών που είχαν κάποια επαφή με την SOE, συγκριτικά με το πλήθος των ατόμων που συνεργάσθηκαν με οποιονδήποτε τρόπο, άμεσο ή έμμεσο, με την υπηρεσία στην κατεχόμενη Ελλάδα ή στη Μέση Ανατολή. Αντιπροσωπεύει, ωστόσο, σε μεγάλο βαθμό, το σύνολο όσων εκπαιδεύονται από την SOE και συμμετέχουν στις επιχειρήσεις που συντονίζει. Η περαιτέρω μελέτη των αρχείων θα μας επιτρέψει να συμπληρώσουμε την εικόνα των Ελλήνων που στρατολογήθηκαν και συμμετείχαν σε επιχειρήσεις, αλλά και των ίδιων των επιχειρήσεων. Προσωπικές συνεντεύξεις με εκείνους που ζουν ακόμη, ίσως να συμπληρώσουν τα κενά των αρχείων.

ΕΛΛΗΝΕΣ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΟΠΟΙΟΥΣ ΥΠΑΡΧΟΥΝ ΑΤΟΜΙΚΑ ΦΥΛΛΑ ΤΗΣ SOE

Αγαπητός, Ζόγκας (Σαββίδης, Γεώργιος)[119]
Αγαπητός, Άγγελος
Αγγελίδης, Άγγελος
Αγγελόπουλος, Αργύρης
Αγορακόπουλος, Φωκίων
Αδάμ, Θρασύβουλος
Αθανασόπουλος, Παναγιώτης
Αλεβιζάκης, Γεώργιος
Αλεξάτος, Στέφανος (Οδυσσεύς)
Αλέξης, Μιχαήλ
Αμουργιανός, Ιωάννης
Αναγνωστάκος
Αναγνωστόπουλος, Ιωάννης
Αναστασίου, Γεώργιος
Ανδρικόπουλος, Δημήτριος
Ανδρόνικος, Ματθαίος
Ανδρούτσος, Ιωάννης (Rout)
Αντωνίου, Αριστείδης
Αποστολάκης, Γεώργιος
Αποστολάτος, Αλέξανδρος
Αρβανιτόπουλος

119. Σε παρένθεση τίθεται τυχόν ψευδώνυμο ή κωδικό όνομα του προσώπου, που σημειώνεται στα ατομικά φύλλα. Σε αγκύλες τίθενται οι ορθοί τύποι των ονομάτων, όπως συναντώνται στη βιβλιογραφία. Τα ονόματα σημειώνονται στα ατομικά φύλλα με λατινικούς χαρακτήρες.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Αργίτης, Δημήτριος ή Γρηγόριος (Ιγγλέσης, Ανδρέας)
Αρφάνης, Αντώνιος (Γεωργιάδης, Χρήστος ή Cimon ή Παρασκευάς, Τάκης)
Αρχοντής, Ιωάννης
Ασημακόπουλος, Αθανάσιος
Ασλανίδης, Κωνσταντίνος
Αυγερινός, Θεόδωρος
Βαλδζάκης, Νικόλαος
Βαμβάκος, Κυριάκος
Βανδουλάκης, Ευάγγελος
Βανδουλάκης, Ιωάννης
Βανδουλάκης, Περικλής
Βασιλάκης, Δημήτριος
Βάσσος, Αλέξανδρος
Βίγγας, Εμμανουήλ
Βισκαδουράκης, Μανώλης
Βουρλιώτης, Μενέλαος
Γαρδέλης, Αλέξανδρος
Γενεράλης, Σάββας
Γεωργακάκης, Γεώργιος
Γεωργακόπουλος, Αναστάσης
Γιαννακόπουλος
Γιαννόπουλος, Δημήτριος ή Θεόδωρος
Γιατσάκης, Κώστας
Γκεϊτζίδης, Γεώργιος ή Χριστόφορος
Γρηγορίου, Νικόλας
Γυφτογιάννης, Ευάγγελος
Γυφτόπουλος, Δημήτριος
Δασκαλάκης, Σπύρος
Δεσύλλας, Γεώργιος
Δημητρέλλης, Θεόδωρος
Δημητρίου, Μιχαήλ
Διακογιάννης, Γεώργιος
Διακόπουλος, Ελευθέριος
Διαμαντής, Αθανάσιος
Διαμαντόπουλος, Γεώργιος
Ελευθεριάδης, Κωνσταντίνος
Ελευθερίου, Παναγιώτης (Νικολετόπουλος, Βρασίδας ή Απέργης, Βασίλειος)
Ευαγγέλου, Απόστολος
Ζακυνθηνός, Βασίλειος
Ζαννής, Ιωάννης
Ζαννής, Ευριπίδης
Ζαφειρίδης, Νάσος
Ζογιόπουλος, Μάριος
Ζώτος, Θεοτόκης
Θαλασσινός
Θεοχαρίδης, Ευστάθιος
Θωμαΐδης, Ιωάννης
Θωμαΐδης, Παράσχος
Ιωαννίδης, Ηρακλής
Καζάνης, Κωνσταντίνος
Καΐρης, Αριστοτέλης
Καλαμπόκας, Ι.
Καλεβράς, Ιωάννης
Καλογερόπουλος, Γιωργάκης
Καλογερόπουλος, Γεώργιος
Καμήλος ή Καμίλλος, Γεράσιμος
Καμπάκης, Δημήτριος Εμμανουήλ
Καμπετάκης, Αντώνιος
Καπάτος, Νίκος (Χριστοφίδης, Νίκος)
Καραβίτης, Κώστας
Καραγεωργίου, Ηρακλής
Καραγκιόκας, Γεώργιος
Καραμανώλης, Εμμανούηλ
Καρδαμήτσος, Πελοπίδας
Κατεχάκης, Ζαχαρίας
Κατσάμπας, Ευάγγελος (Ρεΐσης, Μιχαήλ)
Κελέσσης, Σπυρίδων
Κίπης, Δημήτριος

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Κλαδάκης, Μάρκος Πέτρος
Κοζάνος, Κωνσταντίνος
Κόκκινος, Κωνσταντίνος
Κορανάκης, Νικόλαος
Κοτσάμπασης, Κωνσταντίνος
Κούκας, Α.
Κούκιος, Μιχαήλ
Κουρκουλάκος, Μιχαήλ
Κουρκουτάς, Νικόλας
Κουτσογιαννόπουλος, Χαράλαμπος
Κυφωνίδης, Ιωάννης
Κωνσταντόπουλος, Ελευθέριος
Λαγγουράνης, Ιωάννης
Λαδάς, Αλέξης
Λάζαρης, Ιωάννης
Λεβίδης, Ορέστης
Λεγατής, Εμμανουήλ
Λεοντιάδης, Όθων
Λιάκος, Θεόδωρος
Λιάνης, Κώστας
Λουκής, Αντώνιος
Λουκόπουλος, Αριστοτέλης
Λύτρας
Μαθιός, Παναγιώτης
Μαϊνός, Κωνσταντίνος
Μαναράκης, Εμμανουήλ
Μανιτσούδης, Ιπποκράτης
Μάντικας, Σταμάτιος
Μανωλόπουλος
Μαράκης, Μάριος
Μαρινάκης, Αετιδεύς
Μαρίνος, Θεμιστοκλής
Μαρκατής, Ιπποκράτης
Μαρκέας, Ιωάννης
Μαρκέας, Παναγιώτης
Ματελίνος
Μεγίτης, Μάριος
Μερτίκας, Παντελής
Μεταλλινός, Γιάννης
Μεταξάκης, Ιωάννης
Μήλας, Ηλίας
Φραδέλλος, [Εμμανουήλ], (Μήλας)
Μιγάδης, Ιωσήφ
Μίνης, Ζαχαρίας
Μιχαλάς, Δημήτριος
Μοναχός, Νικόλαος
Μουρμούρης, Νικόλας
Μπακίτας, Μιχαήλ
Μπακλαβάρας, Απόστολος
Μπαξεβανάκης, Π.
Μπασλής, Εμμανουήλ
Μπατίστας, Γεώργιος
Μπέσσας, Γεώργιος
Μυτιληναίος, Πέτρος [Αντώνης]
Μωραΐτης, Ιωάννης
Νέσγος, Αντώνιος
Νικολαΐδης, Π.
Νικολάου, Θωμάς
Ξένος, Σ.
Ξυλάκης, Εμμανουήλ
Οικονομίδης, Αλέξανδρος
Ορφανουδάκης, Γεώργης
Πάγκαλος, Νικόλας
Παλαμίδης, Δημήτριος
Παναγιωτόπουλος, Κωνσταντίνος Γεώργιος
Πανούσης, Γεώργιος
Παπαγιάννης, Κωνσταντίνος
Παπαδάκης, Θεόδωρος
Παπακυριακόπουλος, Νικόλας
Παπακυριακού, Κώστας
Παπακωνσταντίνου, Θεόδωρος
Παπαληγούρας, Παναγής
Παπανικολάου, Γεώργιος

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Παπαντουράκης, Μανώλης
Παρασκευόπουλος, Β.
Πατεράκης, Βλάσσης
Πατρίκιος, Γεράσιμος
Πατρονίδης, Πασχάλης
Παυλίδης, Φ.
Πελίκας, Ι.
Πελτέκης, Ιωάννης (ΑΠΟΛΛΩΝ YVONNE)
Πετράκης, Κλέαρχος
Πετράκης, Κ.
Πετρίδης, Γεώργιος
Πετρόπουλος, Πέτρος
Πετρόπουλος, Σταύρος
Πιλαβάκης, Αριστείδης (Κρέων)
Πινότσης, Κώστας
Πνευματικάτος, Σπύρος
Πολυζόπουλος, Αστέριος
Προββατόπουλος, Δημήτριος
Ραυτόπουλος, Γεώργιος
Ρούσσος, Κώστας
Σαββαΐδης, Θεόδωρος
Σακελλαρόπουλος, Αντώνιος
Σαρίκας, Θεόφιλος ή Χριστόφορος (Μιχόπουλος, Νικόλαος)
Σαρρής, Β.
Σάρρος, Κωνσταντίνος
Σεβαστάκης, Κωνσταντίνος
Σελιανάκης, Χαράλαμπος
Σιαπέρας, Ιωάννης
Σιδέρης, Κούλης
Σιδέρης, Παρασκευάς
Σπανός, Χρίστος
Σπανός, Φωτεινός
Σπανός, Χαράλαμπος
Σπυρόπουλος, Θάνος (Ηλιόπουλος, Αντρέας)
Σταθόπουλος, Θεόδωρος (Ελευθέριος)
Στιακάκης, Ιωάννης
Στριγγάρης, Κ.
Συμεωνίδης, Ιωάννης
Συνοδινός, Γεώργιος
Ταμβακάς, Νικόλαος
Τάμπας, Δημήτρης
Τζαβάρας ή Τζαναβάρας [Τζουβάρας], Αλέξανδρος
Τζανάκης, Αρτέμης
Τρικατζόπουλος, Ελευθέριος
Τσακουμάνγκος, Νούφριος [Ονούφριος]
Τσακουντάκης, Γεώργιος
Τσαμίτας, Αναστάσιος
Τσαπάρας, Στέφανος
Τσάχαλος, Παναγιώτης
Τσελέντης, Ε.
Τσελεπιδάκης, Κλέων
Τσεπαπαδάκης, Χαρίλαος
Τσιτσιπής, Χρήστος
Τσουβαράς, Βασίλης
Τσουβαρής, Βασίλειος
Φελουζάκης, Χρήστος
Φιλιππίδης, Ανδρέας
Φούης, Σπύρος
Φραγκογιάννης, Δημήτριος
Φωτόπουλος, Αθανάσιος
Χαλίδας, Παλαιολόγος
Χαλκιολάκης, Γεώργιος
Χαλοπιλιάς, Σκέβος
Χαμπέρης, Γεώργιος ή Νικόλας (Παπαδόπουλος, Πέτρος)
Χατζηκαμπούρης, Νικόλαος
Χατζόπουλος, Θεόδωρος
Χατζόπουλος, Τ.
Χίμος, Αναστάσιος Δημήτριος
Χουρμούζης, Γεώργιος
Χωραφάς, Εμμανουήλ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

SUMMARY

MARIA SPILIOTOPOULOU: S.O.E. recruitment of Greeks in the Middle East (1941-1944)

The profile and the training of 232 men are studied in this article, in a first global approach of the recruitment of Greeks by the S.O.E. There exists one or more personnel file for every one of them, that contain information regarding their age, origin, studies, job qualifications, military rank and previous military experience, character, aptitudes and performance during the training, as also their eventual participation in specific operations.

The men, officers mainly, were recruited in the Middle East or in occupied Greece. Most of them followed paramilitary training, of various levels, or were trained as wireless operators, in the special training centers that S.O.E. operated in the Middle East. They took part in the S.O.E. operations in Greece, as agents or liaison officers, while others returned to their military units and fought as highly trained personnel. Their age range, 20-29 years old chiefly, their educational level, job qualifications and military or other experience, were taken into account for their recruitment. Most had the aptitude to direct a group or participate in one successfully, they usually also had an extensive knowledge of Greece or neighboring countries. They represent but a small fraction of the Greeks that worked in contact with S.O.E. during 1941-1944, in Greece or in the Middle East, but a considerable part of those trained by this service.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΕΥΑΝΘΗΣ ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΑΛΕΞΗ ΚΥΡΟΥ, 1953-1954

Πρόσφατα, καθώς η πρόσβαση σε νέο αρχειακό υλικό γίνεται ολοένα και ευκολότερη, παρατηρείται μία σημαντική τάση για την ανάπτυξη των μελετών σχετικά με την ελληνική εξωτερική πολιτική της μετεμφυλιακής περιόδου. Στο πλαίσιο αυτό, ωστόσο, σημαντική είναι η ανάλυση όχι μόνον των γεγονότων αυτών καθ' εαυτών, αλλά και των «βαθύτερων δυνάμεων» (οικονομία, γεωγραφία κλπ), καθώς και η διερεύνηση της επιρροής των προσωπικοτήτων που επέδρασαν καταλυτικά στη διαμόρφωση των διεθνών σχέσεων της Ελλάδας. Ο τελευταίος αυτός τομέας —η επιρροή των προσώπων— επιτρέπει και τη διάγνωση των κυρίαρχων αντιλήψεων που καθόρισαν τη στάση τους, άρα αποτελεί και μία μελέτη στις ιδεολογικές απαρχές της μεταπολεμικής ελληνικής εξωτερικής πολιτικής.

Η μελέτη αυτή αποσκοπεί να ασχοληθεί με την επιρροή μίας σημαντικής προσωπικότητας, του διπλωμάτη Αλέξη Κύρου στην περίοδο 1953-54. Επιλογή ασυνήθιστη, καθώς οι υπηρεσιακοί παράγοντες κατά κανόνα αντιμετωπίζονται ως χειριστές, όχι ως διαμορφωτές της πολιτικής: Ωστόσο, θα υποστηριχθεί εδώ ότι ο συγκεκριμένος διπλωμάτης, πέραν των δεσμών του με ένα από τα σημαντικότερα ελληνικά έντυπα, την εφημερίδα *Εστία*, αποτελεί μία ιδιάζουσα περίπτωση, εξαιτίας τόσο των μεγάλων δυνατοτήτων του στη διεθνοπολιτική ανάλυση, όσο και της μακράς θητείας του σε μία κρίσιμη θέση (τη μόνιμη αντιπροσωπεία στον ΟΗΕ) και της προσωπικής επιρροής του στον Πρωθυπουργό Αλέξανδρο Παπάγο. Ο Κύρου είναι, πράγματι, μία προσωπικότητα που παραμένει, αρκετά χρόνια μετά, αινιγματική και γοητευτική, ακόμη και για αυτούς (ίσως *περισσότερο* για αυτούς) που εκφράζουν επιφυλάξεις για την πολιτική του σε συγκεκριμένους τομείς, ιδιαίτερα στο Κυπριακό.

Ασφαλώς, η προσπάθεια συστηματικής προσέγγισης των απόψεών του, όπως επιχειρείται εδώ, δεν αρκεί για να καλύψει οριστικά το ζήτημα: κάτι

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τέτοιο θα καταστεί δυνατόν μόνον μετά τη δημοσιοποίηση των αρχείων του Υπουργείου Εξωτερικών, αλλά και μετά την εκπόνηση σειράς μελετών για την κρίσιμη αυτή περίοδο —μετά δηλαδή την ολοκλήρωση της σχετικής επιστημονικής συζήτησης, διαδικασία που πιθανότατα θα διαρκέσει πολλά χρόνια και θα διέλθει από διάφορα στάδια. Επιπρόσθετα, πρέπει να λαμβάνεται υπόψη ότι η χρήση βρετανικών και αμερικανικών εγγράφων ούτε το Αρχείο του ελληνικού Υπουργείου των Εξωτερικών μπορεί να αντικαταστήσει, αλλά ούτε και σε συμπεράσματα ακλόνητα να οδηγήσει. Τούτο ισχύει κατά μείζονα λόγο για τον Κύρου: Οι Βρετανοί δεν τον έβλεπαν θετικά (αφού αποτελούσε διαπρύσιο κήρυκα της ανακίνησης του Κυπριακού), και από το 1953 τον θεωρούσαν, ανοικτά πλέον, εχθρό τους· οι Αμερικανοί σέβονταν τη γνώμη του, αλλά από το 1954, καθώς θα γίνεται σαφής η προτίμησή του για μία προσφυγή στο ΟΗΕ για το Κυπριακό (με την οποία έντονα διαφωνούσαν) άρχισαν να τον αντιμετωπίζουν με πολύ μεγαλύτερη επιφύλαξη. Υπό την έννοια αυτή, η παρούσα μελέτη βασίζεται πρώτιστα στα βιβλία του Κύρου και στις πηγές —μαρτυρίες και μελέτες— που είναι διαθέσιμες από την ελληνική πλευρά, ενώ η χρήση των βρετανικών και των αμερικανικών αρχείων γίνεται επικουρικά. Ο γράφων, εκτιμώντας ότι η ελληνική επιστήμη τώρα αναπτύσσει μία ευρύτερη συζήτηση για τον ρόλο της προσωπικότητας στη διαμόρφωση της εξωτερικής πολιτικής στη μεταπολεμική εποχή, αποσκοπεί να συμβάλλει σε αυτήν, παρά να διατυπώσει συμπεράσματα οριστικά.

Η ΕΠΙΡΡΟΗ ΤΟΥ ΑΛΕΞΗ ΚΥΡΟΥ, 1953-1954

Η ελληνική εξωτερική πολιτική από το τέλος του εμφυλίου πολέμου και έως το 1955 κυριαρχήθηκε από την αγωνία για την κατοχύρωση της ασφάλειας της χώρας, την επαύριο των αναστατώσεων της δεκαετίας του 1940 —πόλεμο, τριπλή κατοχή, εμφύλια διαμάχη, επιλογή της ένταξης στο πλαίσιο του δυτικού κόσμου. Ωστόσο, μία επιμέρους τομή μπορεί να αναζητηθεί στον Νοέμβριο του 1952, οπότε η άνοδος στην εξουσία του Ελληνικού Συναγερμού και του Αλέξανδρου Παπάγου, είχε σημαντικές επιπτώσεις στις διεθνείς σχέσεις της χώρας: Η τεράστια κοινοβουλευτική ισχύς της νέας κυβέρνησης —της πρώτης μονοκομματικής της μετεμφυλιακής Ελλάδας— καθώς και το τεράστιο κύρος του Παπάγου, υπήρξαν καταλύτες για την ανάδυση μίας νέας εξωτερικής πολιτικής, λιγότερο εκτεθειμένης σε πιέσεις από το εξωτερικό. Πράγματι, οι εκλογές του 1952 εγκαινίασαν μία περίοδο κατά την οποία την εξουσία στην Αθήνα θα ασκήσουν ισχυρές πολιτικές προσωπικότητες με σημαντικό λαϊκό έρεισμα και κοινοβουλευτική

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

δύναμη (Παπάγος, Κ. Καραμανλής, Γ. Παπανδρέου), στοιχείο που συνέβαλε σημαντικά στη μείωση της εξάρτησης από τις ΗΠΑ[1]. Στην ίδια άλλωστε κατεύθυνση κατέτειναν η ανάκαμψη της ελληνικής οικονομίας και η παράλληλη μείωση της αμερικανικής οικονομικής και στρατιωτικής βοήθειας. Η αμερικανική πλευρά έκανε, ήδη το 1953, ευθεία αναφορά στην αισθητά μεγαλύτερη αυτονομία της ελληνικής πολιτικής:

> Καθὼς ἡ Ἑλλάδα ἀνακτᾶ κάποιο βαθμὸ σταθερότητας, οἱ ἰθύνοντες εἶναι ἀπρόθυμοι νὰ δεχτοῦν λεπτομερεῖς ἀμερικανικὲς ὁδηγίες, μία κατάσταση ποὺ ἐν μέρει ὀφείλεται καὶ στὴν ἐπιμονὴ τοῦ Παπάγου ὅτι ἡ Ἑλλάδα πρέπει νὰ σταθεῖ στὰ δικά της πόδια[2].

Ο Αλέξης Κύρου υπήρξε ο κυριότερος διπλωματικός επιτελής της κυβέρνησης Παπάγου. Κυπριακής καταγωγής, αδελφός του εκδότη της φιλοκυβερνητικής *Εστίας*, ο Κύρου είναι ευρύτερα γνωστός για τον πράγματι καταλυτικό ρόλο που έπαιξε στην εξέλιξη του Κυπριακού το 1931 (όταν, ως Γενικός Πρόξενος της Ελλάδας στην Κύπρο, είχε, κατά παράβαση των οδηγιών του, ενθαρρύνει την εξέγερση των Ελληνοκυπρίων κατά της βρετανικής Διοίκησης[3]), όσο και το 1953-54, όταν έπεισε τον Παπάγο για την αναγκαιότητα της διεθνοποίησης του Κυπριακού με προσφυγή στη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ και χειρίστηκε ο ίδιος το ζήτημα έως την συζήτηση στον διεθνή οργανισμό, τον Δεκέμβριο του 1954[4]. Οι δύο αυτές ενέργειες, και ιδίως η διεθνοποίηση του Κυπριακού, έχουν δεχτεί την κριτική πολλών παρατηρητών και συγγραφέων (μεταξύ των οποίων και του γράφοντα)· αλλά η ενασχόληση με τον ρόλο του Κύρου και η κριτική προσέγγιση των

---

1. Βλ. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Ἡ ἑλληνικὴ ἐξωτερικὴ πολιτική*, τ. Β΄ (1945-1981), Αθήνα 2001, σσ. 82-83, 92· βλ. επίσης, Ιωάννης Δ. Στεφανίδης, «Οι εξωτερικές σχέσεις της Ελλάδας, 1949-1955: Σε αναζήτηση ασφάλειας», *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τ. ΙΣΤ΄, Αθήνα 2000, σσ. 237-247· Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Η άνοδος του Κωνσταντίνου Καραμανλή στην εξουσία*, 1954-1956, Αθήνα 2001, σ. 60. Οπωσδήποτε, η πλέον ολοκληρωμένη ειδική ανάλυση παραμένει το Theodore A. Couloumbis, *Greek Political Reaction to American and NATO Influences*, Νιου Χέηβεν και Λονδίνο, 1966.

2. Special Report Prepared by the Psychological Strategy Board, 11 Σεπτεμβρίου 1953, Department of State, *Foreign Relations of the United States* [στο εξής *FRUS*], 1952-54, τ. I, Ουάσιγκτον 1983, σσ. 1515-1517.

3. Βλ. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, «Ἡ στάση τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως κατὰ τὴν κυπριακὴ κρίση τοῦ 1931», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα ΠΑΣΠΕ*, (1976-1977), σσ. 485-511·Γιάννης Π. Πικρός, *Ὁ Βενιζέλος καὶ τὸ Κυπριακό*, Αθήνα 1980.

4. Βλ. ειδικότερα, τη λεπτομερή ανάλυση στο Stephen G. Xydis, *Cyprus: Conflict and Conciliation, 1954-1958*, Κολούμπους, Οχάιο 1967, εισαγωγή· του ίδιου, «Toward 'Toil and Moil' in Cyprus», *The Middle East Journal*, τ. 20 (1966), σσ. 1-19.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

θέσεών του στο Κυπριακό, δεν πρέπει να συσκοτίσουν τον ευρύτερο και ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο του στη διαμόρφωση της ελληνικής πολιτικής και σε πεδία άλλα από το συγκεκριμένο ζήτημα.

Πράγματι, ο Κύρου υπήρξε ένας από τους σημαντικότερους διπλωμάτες στην ιστορία του νεότερου ελληνικού κράτους: Υποστηρικτής του Ε. Βενιζέλου, στενός συνεργάτης του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου στο Υπουργείο Εξωτερικών το 1929-30 και κατόπιν Γενικός Πρόξενος στην Κύπρο, πρωτοστάτησε στην απόφαση των διπλωματών που παρέμειναν το 1941 στην κατεχόμενη Ελλάδα να παραιτηθούν από την Υπηρεσία[5]. Μετά τον πόλεμο, υπήρξε μέλος της ελληνικής αντιπροσωπείας στη Βαλκανική Επιτροπή του ΟΗΕ, Μόνιμος Αντιπρόσωπος στον ΟΗΕ από το 1947 έως το 1953 (και εκπρόσωπος της Ελλάδας στη μοναδική της θητεία στο Συμβούλιο Ασφαλείας το 1952-53), Γενικός Διευθυντής του Υπουργείου Εξωτερικών το 1954, έως την ήττα στον ΟΗΕ, οπότε παραιτήθηκε από τη Γενική Διεύθυνση[6]. Χειρίστηκε κρίσιμες πτυχές των διεθνών σχέσεων της μεταπολεμικής Ελλάδας — εκτός του Κυπριακού, τη βαλκανική της πολιτική και την πολιτική της προς τον ανατολικό συνασπισμό. Επιπλέον, ακριβώς λόγω της μακράς θητείας του στη Νέα Υόρκη (και μάλιστα σε μία περίοδο κατά την οποία οι ελληνικές διπλωματικές αποστολές στο εξωτερικό ήταν αριθμητικά περιορισμένες), υπήρξε ο κυριότερος παράγοντας επαφής της Ελλάδας με τις νέες εξελίξεις και ζυμώσεις στο διεθνές επίπεδο, που διαφαίνονταν, πρώτιστα, στον ΟΗΕ. Ειδικότερα κατά τα έτη 1953-54, ισχυρή προσωπικότητα ο ίδιος, επηρέαζε σημαντικά τον Παπάγο στον τομέα των διεθνών σχέσεων και διέθετε σημαντική επιρροή στο Υπουργείο των Εξωτερικών.

Δεν θα πρέπει συνεπώς να ξενίζει το γεγονός ότι, στη μελέτη αυτή, αναφέρεται ο Κύρου —όχι ο Υπουργός Εξωτερικών, Στέφανος Στεφανόπουλος— ως διαμορφωτής της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής στα χρόνια 1953-54. Τούτο δεν θα πρέπει να εκληφθεί ως προσπάθεια υποβάθμισης της θέσης και του ρόλου του Στεφανόπουλου, ενός από τους σημαντικούς πολιτικούς της μεταπολεμικής περιόδου· αλλά, το 1952-55, μεταξύ των δύο, ο Κύρου ήταν αναμφισβήτητα ο πλέον ειδικός, ο καλύτερος αναλυτής στο πεδίο των διεθνών σχέσεων και παράγοντας με μεγάλη επιρροή στη χάραξη

---

5. Βλ. Χρήστος Ξανθόπουλος-Παλαμάς, *Διπλωματικό τρίπτυχο*, Αθήνα 1979, σσ. 134 και 169.

6. «Αλέξης Κύρου», *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, τ. 5, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1986, σσ. 124-125. Βλ. επίσης τα απομνημονεύματά του, *Όνειρα καί πραγματικότης: χρόνια διπλωματικῆς ζωῆς (1923-1953)*, Αθήναι 1972, τα οποία δεν πρόλαβε να ολοκληρώσει, ιδιαίτερα για την περίοδο κατά την οποία υπήρξε Γενικός Διευθυντής του Υπουργείου Εξωτερικών.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

κρίσιμων τομέων της πολιτικής της χώρας. Είναι επίσης σαφές ότι, τουλάχιστον στην κυπριακή πολιτική της Αθήνας, ο Κύρου επισκίασε πλήρως τον Υπουργό Εξωτερικών[7].

Άλλωστε, ο ίδιος ο Παπάγος είχε, αμέσως μετά την εκλογική νίκη του, το Νοέμβριο του 1952, διαμηνύσει στον Κύρου ότι επιθυμούσε την επιστροφή του στην Αθήνα, στη θέση του Γενικού Διευθυντή του Υπουργείου Εξωτερικών[8]. Το στοιχείο αυτό καταδεικνύει τον βαθμό της επιρροής του Κύρου στην ελληνική εξωτερική πολιτική ήδη από το 1953. Η ιδιαίτερη, έως τα τέλη του 1954, θέση του Κύρου στη χάραξη της εξωτερικής πολιτικής καταδεικνύεται και από το γεγονός ότι, στο βιβλίο που εξέδωσε το 1979 ο Χρήστος Ξανθόπουλος-Παλαμάς, και στο τμήμα «τα πρόσωπα και τα πράγματα», προσωπογράφησε 10 πολιτικούς (Ε. Βενιζέλο, Α. Μιχαλακόπουλο, Λ. Ακρίτα, Κ. Τσαλδάρη, Ι. Σοφιανόπουλο, Ν. Πλαστήρα, Σ. Βενιζέλο, Γ. Παπανδρέου, Στ. Κωστόπουλο και Π. Πιπινέλη —πρώην διπλωμάτη, αλλά κατόπιν σημαντικό πολιτικό παράγοντα), και μόνον δύο διπλωμάτες, τον Ε. Πανά, ιδρυτή του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού και τον Αλέξη Κύρου[9].

Αλλά ακόμη και στο Κυπριακό, οι επιφυλάξεις για τις θέσεις του Κύρου (και ιδιαίτερα για την αισιόδοξη άποψή του σχετικά με την ηθική πίεση που μπορούσε να επιφέρει μία απόφαση του ΟΗΕ), δεν θα πρέπει να καταλήγουν στην απόδοση – συνοπτικά – σε αυτόν όλων των ευθυνών, επειδή το εθνικό θέμα δεν εξελίχθηκε κατά τρόπο ευνοϊκό. Παλαιότερες μελέτες[10] ή μαρτυρίες επιφανών διπλωματών επεσήμαναν ότι ο Κύρου, παρά τη μεγάλη αισιοδοξία του για τον ρόλο του ΟΗΕ, είχε, αρχικά τουλάχιστον, «περιορισμένους και συγκεκριμένους στόχους»: δεν θεωρούσε την προσφυγή στον διεθνή οργανισμό ως *τρόπο λύσης* του Κυπριακού, αλλά μόνον ως μοχλό πίεσης, ώστε να ενισχυθεί η ελληνική θέση σε μία μελλοντική ελληνοβρετανική διαπραγμάτευση, την οποία θεωρούσε ως μόνο πρόσφορο τρό-

---

7. Evanthis Hatzivassiliou, *Britain and the International Status of Cyprus, 1955-59*, Μιννεάπολις 1997, σ. 11· Ioannis D. Stefanidis, *Isle of Discord: Nationalism, Imperialism and the Making of the Cyprus Problem*, Λονδίνο 1999, σ. 263.

8. Α. Κύρου, Όνειρα καί πραγματικότης..., *ό.π.*, σσ. 369-370.

9. Χρ. Ξανθόπουλος-Παλαμάς, Διπλωματικό τρίπτυχο... *ό.π.*, σσ. 123-172. Ο συγγραφέας δεν προσωπογράφησε, δηλαδή, τους χειριστές της εξωτερικής πολιτικής που βρίσκονταν στην εξουσία κατά την εποχή της δημοσίευσης του βιβλίου, ή και λίγο πριν: Κ. Καραμανλή, Ε. Αβέρωφ, Δ. Μπίτσιο, Γ. Ράλλη.

10. Βλ. μεταξύ άλλων, Stephen G. Xydis, «The UN General Assembly as an Instrument of Greek Policy: Cyprus, 1954-58», *Journal of Conflict Resolution*, τ. 12 (1968), σσ. 141-158.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

πο διευθέτησης του ζητήματος[11]. Υπάρχει άλλωστε, εκτός από τη δημοσιευμένη, το 1955, άποψη του Κύρου για τις αδυναμίες του διεθνή οργανισμού και την «ηθικήν μόνον δέσμευσιν» που επέφεραν «επί του παρόντος» οι αποφάσεις της Γενικής Συνέλευσης[12], και η κατατεθειμένη υπηρεσιακά θέση του, το 1952: το δικαίωμα του κυπριακού λαού για αυτοδιάθεση,

> μετὰ προσοχῆς καὶ ἄνευ ὑπερβολῶν χρησιμοποιούμενον, θὰ εἶναι εἰς χεῖρας μας βαρυσήμαντον ψυχολογικὸν ὅπλον κατὰ τὴν διεξαγωγὴν ἀπ' εὐθείας ἑλληνοαγγλικῶν διαπραγματεύσεων περὶ Κύπρου[13].

Αλλά και οι περισσότερο σύγχρονες αναλύσεις, τονίζοντας ότι το Κυπριακό υπήρξε, σε κάθε περίπτωση, αντικείμενο προσωπικού χειρισμού από τον Παπάγο, σημειώνουν ότι «[ί]σως ο ρόλος του [Κύρου] μπορεί περισσότερο επακριβώς να περιγραφεί ως αυτός του υπεύθυνου της τακτικής, ενός είδους αρχηγού των επιχειρήσεων, υπό την ανώτατη διοίκηση του Παπάγου»[14]. Πράγματι, ο ρόλος του Κύρου *επισημαίνεται*, στο πλαίσιο όμως του γενικότερου συμπεράσματος ότι η απόφαση της διεθνοποίησης λήφθηκε προσωπικά από τον Παπάγο[15].

Δεν πρέπει επίσης να λησμονείται ότι ο Κύρου παραιτήθηκε από τη Γενική Διεύθυνση του Υπουργείου τον Δεκέμβριο του 1954, ενώ η δυσμενής πορεία του Κυπριακού το επόμενο έτος οφειλόταν σε ένα συνδυασμό παραγόντων: στην ασθένεια του Παπάγου (που άφησε επί μήνες ουσιαστικά ακέφαλη την Κυβέρνηση), στην έναρξη του αγώνα για τη διαδοχή του Πρωθυπουργού, στη συνακόλουθη κυβερνητική κατάρρευση το καλοκαίρι του 1955 —με αποτέλεσμα, *σε συνδυασμό και με την απουσία του Κύρου*, να βρεθεί η ελληνική εξωτερική πολιτική σε μία κατάσταση διαρκούς αμηχανίας (σε μία εποχή κατά την οποία η Βρετανία αναλάμβανε την πρωτοβουλία της σύγκλησης της Τριμερούς Διάσκεψης του Λονδίνου), μία αμηχανία την οποία και πλήρωσε κατά τον εφιαλτικό Σεπτέμβριο του έτους αυτού. Ακόμη και εάν, όπως υποστηρίζουν πολλοί, ο Σεπτέμβριος του 1955

---

11. Μαρτυρία Βύρωνα Θεοδωρόπουλου, στο Μενέλαος Αλεξανδράκης, Βύρων Θεοδωρόπουλος, Ευστάθιος Λαγάκος, *Το Κυπριακό, 1950-1974: μία ενδοσκόπηση*, Αθήνα 1987, σ. 120.

12. Αλέξης Αδ. Κύρου, *Ἑλληνικὴ ἐξωτερικὴ πολιτική*, Αθήνα 1984, πρώτη έκδοση 1955, σσ. 155-156.

13. Κύρου (Νέα Υόρκη) προς Σοφοκλή Βενιζέλο, 28 Απριλίου 1952, Πολιτικό Αρχείο Ε. Αβέρωφ-Τοσίτσα, Φ. 106, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Αθήνα. Στο έγγραφο αυτό αναφορά έγινε και στο St. G. Xydis, «Toward 'Toil and Moil' in Cyprus...», *ό.π.*

14. I. Stefanidis, Isle of Discord... , *ό.π.* σ. 263.

15. Κ. Σβολόπουλος, Ἡ ἑλληνικὴ ἐξωτερικὴ πολιτική... , *ό.π.*, σσ. 82-83.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ενυπήρχε, σε εμβρυακή έστω μορφή, στην κυπριακή πολιτική του Κύρου, η ένταση της κρίσης εκείνης μεγιστοποιήθηκε και από παράγοντες άσχετους με τη δική του δράση. Είναι άλλωστε χαρακτηριστικό ότι, τον Ιανουάριο του 1955, οι αμερικανικές υπηρεσίες πληροφοριών πράγματι προέβλεπαν ότι η μείωση της αμερικανικής βοήθειας και το Κυπριακό θα συντελούσαν, μεσοπρόθεσμα, στην ανάδυση μίας ελληνικής εξωτερικής πολιτικής περισσότερο ανεξάρτητης από τις ΗΠΑ, αλλά εκτιμούσαν ότι το Κυπριακό δεν θα έθετε σε κίνδυνο τους δεσμούς της Αθήνας με τη Δύση[16] —ένδειξη σαφής, ότι η κρίση του Σεπτεμβρίου 1955 δεν ήταν προβλέψιμη και οφειλόταν σε πρόσθετους παράγοντες, όπως ο κακός βρετανικός σχεδιασμός και η ένταση της τουρκικής αντίδρασης.

Οπωσδήποτε, πρέπει να σημειωθεί ότι ο Κύρου διέθετε σημαντική *επιρροή* στην εξωτερική πολιτική και την πολιτική ασφαλείας· δεν τις *έλεγχε*, ούτε και μπορούσε να τις ελέγξει, αφού σημαντικοί τομείς τους, ιδιαίτερα η ασφάλεια, ήταν αντικείμενα χειρισμού από τον ίδιο τον Παπάγο, πολιτικό που δεν ανεχόταν εύκολα διαφωνίες. Η επιρροή του Κύρου έτεινε να μειωθεί μετά τη σύγκρουση Μαρκεζίνη-Παπάγου, το φθινόπωρο του 1954, καθώς ο ίδιος ήταν στενός πολιτικός φίλος και του πρώην Υπουργού Συντονισμού· παραιτήθηκε, άλλωστε, από τη Γενική Διεύθυνση του Υπουργείου λίγο αργότερα, όταν απορρίφθηκε η ελληνική προσφυγή στον ΟΗΕ για το Κυπριακό. Είναι πάντως ενδεικτική η αρθρογραφία της *Εστίας* (την οποία οπωσδήποτε επηρέαζε σε κάποιο βαθμό), το φθινόπωρο του 1954, καθώς ξεκινούσε η εσωτερική πολιτική κρίση που θα συνεχιστεί και το επόμενο έτος: Η εφημερίδα κατήγγελε ότι η πολιτική εσωστρέφεια οδηγούσε την ελληνική κυβέρνηση να θέτει σε δεύτερη μοίρα το μείζον ζητούμενο, το Κυπριακό[17] —επιχείρημα που μπορεί, με λελογισμένη βεβαιότητα, να υποτεθεί ότι απηχούσε και την άποψη του Γενικού Διευθυντή του Υπουργείου Εξωτερικών. Μετά την ανοικτή σύγκρουση Παπάγου-Μαρκεζίνη, τον Νοέμβριο του 1954, η *Εστία* τάχθηκε υπέρ του δεύτερου, σημειώνοντας (με τη χαρακτηριστικά καυστική της φρασεολογία) ακόμη και ότι ο πρώην Υπουργός Συντονισμού ήταν ο «μόνος πολιτικός νους» στην κυβέρνηση του Παπάγου —τονίζοντας έτσι, ανοικτά, ότι «πολιτικός νους» δεν ήταν ο ίδιος ο Παπάγος[18]! Είναι συνεπώς θεμιτό να διατυπωθεί και το ερώτημα κατά πόσον η διαμάχη Παπάγου-Μαρκεζίνη και η στάση της *Εστίας* σε αυτήν, εξασθένισαν και τη θέση του Κύρου στο Υπουργείο και σε κάποιο βαθμό έπαιξαν ρόλο και στην

16. Βλ. National Intelligence Estimate, 18 Ιανουαρίου 1955, *FRUS*, 1955-57, τ. XXIV, Ουάσιγκτον 1989, σ. 530

17. Ε. Χατζηβασιλείου, Η άνοδος του Καραμανλή..., *ό.π.*, σσ. 77-78.

18. «Ἡ δευτέρα ἐπέτειος», *Εστία*, 16 Νοεμβρίου 1954.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

παραίτησή του από τη Γενική Διεύθυνση. Ερώτημα στο οποίο δεν έδωσε ο ίδιος απάντηση, αφού δεν πρόλαβε να ολοκληρώσει αυτό ακριβώς το τμήμα των απομνημονευμάτων του.

ΟΙ ΘΕΣΕΙΣ ΤΟΥ ΚΥΡΟΥ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Οι απόψεις του σημαντικού αυτού διπλωμάτη για την ελληνική εξωτερική πολιτική μπορούν να ευρεθούν σε δύο σημαντικά βιβλία, που εκδόθηκαν το 1955 και το 1962 αντίστοιχα[19]. Από αυτά, το πρώτο μπορεί να θεωρηθεί και το πλέον σημαντικό, πόσο μάλλον αφού γράφηκε το πρώτο εξάμηνο του 1955, αμέσως μετά την παραίτησή του από τη θέση του Γενικού Διευθυντή του Υπουργείου Εξωτερικών· άλλωστε, το δεύτερο βιβλίο επικεντρώθηκε σε βαλκανικά ζητήματα. Η διεθνοπολιτική σκέψη του Κύρου αντιπροσωπεύει για τη μεταπολεμική ελληνική πολιτική τη μετάβαση από την τραυματική (και πρώτιστα ιδεολογικά προσανατολισμένη) εμπειρία του Εμφυλίου, σε μία περισσότερο ψύχραιμη (γεωπολιτικά και ιστορικά προσανατολισμένη) ανάλυση του περιφερειακού πλαισίου της ασφάλειας και των σχέσεων με τις γειτονικές χώρες. Εκφράζει δηλαδή την τάση προσαρμογής της Ελλάδας στον νέο μεταπολεμικό κόσμο, ή, για να τεθεί το θέμα διαφορετικά, τη διάθεση για επάνοδο της χώρας σε μία πολιτική εξωστρεφή, μετά την αναγκαστική εσωστρέφεια που προκλήθηκε από τις εμπειρίες της δεκαετίας του 1940· η τάση για εξωστρέφεια, άλλωστε, ήταν ακριβώς ένα από τα στοιχεία της βενιζελικής πολιτικής κληρονομιάς του ίδιου του Κύρου. Αλλά ακόμη και η πολιτική του στο Κυπριακό —όποιες αντιρρήσεις και εάν έχει κανείς για αυτήν – αντανακλά ακριβώς τη νέα αυτοπεποίθηση της Αθήνας μετά τις περιπέτειες των προηγούμενων ετών.

Πράγματι, στα δύο βιβλία του διαφαίνεται μία έντονη προσπάθεια αποστασιοποίησης από το πλαίσιο της *ιδεολογικής φόρτισης* της διεθνούς διαμάχης και μία εμμονή σε παράγοντες από τη φύση τους περισσότερο μόνιμους στη χάραξη της ελληνικής πολιτικής. Πρώτον, τονίζει (όπως και όλοι οι διπλωμάτες που συνέγραψαν σχετικά κείμενα) την ανάγκη για απεμπλοκή των χειρισμών της εξωτερικής πολιτικής από τις δαιδαλώδεις εσωτερικές πολιτικές σκοπιμότητες, καθώς και την ανάγκη να αφεθεί η εκτέλεση των χειρισμών στο διεθνές πεδίο στους ειδικούς, τους διπλωμάτες —με άλλα λόγια υποστηρίζει τον διαχωρισμό του (υγιούς) ενδιαφέροντος της κοινής γνώμης για τις διεθνείς σχέσεις της χώρας, από την πολυπραγμοσύνη στο ζήτημα των χειρισμών:

---

19. Α. Κύρου, Ἑλληνικὴ ἐξωτερικὴ πολιτική..., *ό.π.* του ίδιου, *Οί βαλκανικοί μας γείτονες*, Αθήναι 1962.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ἂς ἀντιληφθῶμεν μίαν φορὰν διὰ πάντοτε ὅτι δὲν ἀρκεῖ ἡ περίφημος ἑλληνικὴ εὐφυΐα ἵνα μεταβάλλεται, ὡς διὰ μαγικῆς ῥάβδου, ὁ πρῶτος τυχὸν συζητητὴς τοῦ Ζαχαράτου εἰς Ταλλεϋράνδον, οὔτε ἡ ἀνάγνωσις μιᾶς διπλωματικῆς μελέτης ἢ μιᾶς γεωπολιτικῆς πραγματείας, ἵνα ἐμφανίζεται κανεὶς εἰς τὰς ἐφημερίδας καὶ τὰ περιοδικὰ μὲ στόμφον καὶ ἀξιώσεις δέκα Βενιζέλων[20]!

Δεύτερον, έδωσε το κύριο βάρος της ανάλυσής του στη γεωπολιτική και τα ιστορικά στοιχεία —όχι στην ιδεολογική αντιπαράθεση του Ψυχρού Πολέμου: οι κύριοι παράγοντες διαμόρφωσης της εξωτερικής πολιτικής της χώρας, τόνισε, ήταν «ἡ γεωγραφική της θέσις, οἱ οἰκονομικαὶ ἀνάγκαι της, ἡ ἐκ τῆς ἱστορίας πεῖρα, ἡ ἐπίγνωσις τοῦ ρόλου της εἰς τὴν κοινωνίαν ὅλων μὲν τῶν ἐθνῶν γενικώτερον, εἰδικώτερον δὲ εἰς τὴν Βαλκανικὴν καὶ τὴν νοτιοανατολικὴν λεκάνην τῆς Μεσογείου»· και σε τούτα, κρίσιμο ρόλο έπαιζε η επίτευξη της ασφάλειας: «εὑρίσκεται τὸ μέλλον τῆς Πατρίδος μας εἰς τὴν θάλασσαν, ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν ὅμως, ὅτι θὰ ἔχωμεν τὰ νῶτα μας ἀσφαλῶς στηριγμένα ἐπὶ τῆς γρηᾶς-Ροδόπης»[21]. Η «στήριξη των νώτων» θα μπορούσε να επιτευχθεί με το *συνολικό* σύστημα συμμαχιών στο οποίο εναπέθετε πλέον η Ελλάδα την ασφάλειά της, δηλαδή το ΝΑΤΟ, την τριμερή σχέση Ελλάδας-Τουρκίας-Γιουγκοσλαβίας (οι οποίες, τόνισε, «αλληλοσυμπληρούνται αρμονικώς») και τέλος τη συμφωνία του 1953 για την εγκατάσταση των αμερικανικών βάσεων στην Ελλάδα.

Ειδικότερη σημασία απέδιδε ο Κύρου στη διμερή ελληνοαμερικανική σχέση, όχι μόνον στο πολιτικό επίπεδο, αλλά και στο ψυχολογικό: την «ψυχική συγγένεια» των δύο λαών, έγραφε, «ὀφείλομεν νὰ τὴν περιθάλπωμεν ὡς κόρη ὀφθαλμοῦ»[22]. Η άποψη αυτή μπορεί να συνδυαστεί και με την αρθρογραφία της *Εστίας*, τον Δεκέμβριο του 1954, αμέσως μετά την απόρριψη της ελληνικής προσφυγής για το Κυπριακό που είχε προκαλέσει το πρώτο αντιαμερικανικό «ξέσπασμα» της κοινής γνώμης. Σε διαδοχικά κύρια άρθρα, η κορυφαία εφημερίδα επεσήμανε ότι κύριος αντίπαλος της Ελλάδας στο Κυπριακό ήταν η Βρετανία, όχι οι ΗΠΑ, και αποδοκίμαζε τις αντιαμερικανικές εκδηλώσεις[23]. Μπορεί πάντως, να παρατηρηθεί ότι η κατάθεση της προσφυγής του 1954, με την καταλυτική συμβολή του ίδιου του Κύρου στη λήψη της σχετικής απόφασης, έγινε με *γνωστή* την προειδοποίηση της Ουά-

---

20. Α. Κύρου, Ἑλληνικὴ ἐξωτερικὴ πολιτική..., *ό.π.*, σ. 125.
21. Α. Κύρου, Ἑλληνικὴ ἐξωτερικὴ πολιτική..., *ό.π.*, σσ. 126 και 128.
22. Α. Κύρου, Ἑλληνικὴ ἐξωτερικὴ πολιτική..., *ό.π.*, σ. 168
23. «Τὸ ἀγγλικὸν παιγνίδιον», *Ἑστία*, 17 Δεκεμβρίου 1954 και «Τὸ Κυπριακὸν καὶ ἡ ἐξωτερικὴ πολιτική μας», *Ἑστία*, 30 Δεκεμβρίου 1954.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σιγκτον ότι δεν θα υποστήριζε την Ελλάδα στη Γενική Συνέλευση· τούτο βέβαια —εκ του αποτελέσματος συνάγεται— δεν συνέβαλε τελικά στη διατήρηση της «ψυχικής συγγένειας» μεταξύ Ελλήνων και Αμερικανών, αφού ήδη από τον Δεκέμβριο του 1954 φάνηκαν οι πρώτες ενδείξεις ότι η απογοήτευση του ελληνικού κοινού θα μπορούσε να έχει ανεξέλεγκτες επιπτώσεις στις ελληνοαμερικανικές σχέσεις.

Ως προς τις σχέσεις με τον ανατολικό συνασπισμό —πτυχή στην οποία θεωρούνταν κατ' εξοχήν ειδικός— ο Κύρου ανήγαγε την κατοχύρωση της ασφάλειας σε βασική προϋπόθεση και όρο για την ανάπτυξη μίας ενεργότερης ελληνικής πολιτικής στην Ανατολή. Ιδιαίτερη έμφαση έδωσε στη βουλγαρική πολιτική από τον 19ο αιώνα (όχι στην πολιτική της κομμουνιστικής Βουλγαρίας από το 1944), τονίζοντας έτσι την πεποίθησή του ότι το πρόβλημα ασφαλείας από τον βορρά προερχόταν από ένα *μόνιμο* βουλγαρικό επεκτατισμό, και όχι από την κομμουνιστική φύση του βουλγαρικού καθεστώτος μετά τον πόλεμο· είναι μάλιστα ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα η άποψή του ότι η βουλγαρική πολιτική υπήρξε στη διαδρομή της ιστορίας, ιδιαίτερα αποτελεσματική. Η θέση αυτή είναι αναμφισβήτητα λανθασμένη (αφού η Σόφια έκανε *διαδοχικές* ατυχείς επιλογές συμμαχιών το 1913, το 1915, το 1941, αλλά και το 1944, δηλαδή ούτε μία σωστή από τον πρώτο Βαλκανικό Πόλεμο και μετά!)· είναι όμως και δικαιολογημένη, για έναν Έλληνα ιθύνοντα, μετά τις τραυματικές εμπειρίες των προηγούμενων ετών. Με αυτή την αφετηρία, ο Κύρου περιέγραψε την ελληνική πολιτική απέναντι στη Βουλγαρία ως εξής:

> [Ὁ γράφων] εἶναι προσωπικῶς τῆς γνώμης, ὅτι τὰ ἑλληνικὰ συμφέροντα ἐπιβάλλουν τὴν ὁμαλοποίησιν τῶν ἑλληνοβουλγαρικῶν σχέσεων καὶ τὴν διεξαγωγὴν ρεαλιστικῆς πολιτικῆς ἔναντι τῆς γειτονικῆς χώρας. Ταυτοχρόνως, ὅμως, εἶναι πεπεισμένος, ὅτι ἡ καθοδήγησίς μας ἀπὸ τὰ διδάγματα τοῦ παρελθόντος, *προσφάτου καὶ ἀπωτέρου*, ὡς καὶ ἡ ὑπὸ τῶν Βουλγάρων κατανόησις τῆς ἀποφάσεώς μας νὰ μὴ τὰ λησμονήσωμεν, ἀποτελοῦν στοιχειώδεις προϋποθέσεις διὰ τὴν ἐπιτυχίαν τοιαύτης ρεαλιστικῆς πολιτείας ἀπέναντί των, *ἀδιάφορον ἂν σήμερον εὑρίσκονται συγκροτημένοι εἰς «Λαϊκὴν Δημοκρατίαν» καὶ ἄν, ἀντὶ τοῦ Τσαγκώφ, τοὺς κυβερνᾶ ὁ σύντροφος Τσερβενκώφ.* Οὔτε μίσος, δηλαδή, οὔτε μνησικακία, οὔτε ἄκαμπτοι προκαταλήψεις, οὔτε ἔμμονος ἀντιπάθεια. Ψυχρά, μόνον, λογικὴ καὶ συστηματική, πάντοτε, ἐπιφυλακτικότης. Καταβολὴ ἀπὸ μέρους μας κάθε νοητῆς προσπαθείας διὰ τὴν πλήρη ὁμαλοποίησιν τῶν ἑλληνοβουλγαρικῶν σχέσεων, ἀλλὰ καὶ σαφὴς συναίσθησις τοῦ ὅτι οἱ ἴδιοι οἱ Βούλγαροι δὲν θὰ ἐπιτρέψουν ὅπως ἡ τοιαύτη ὁμαλοποίησις μεταβληθῇ εἰς εἰλι-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

κρινῆ φιλίαν. Τόσον τὸ καλύτερον, ἐὰν τὸ μέλλον ἔλθῃ νὰ διαψεύσῃ 100% τὸ παρελθόν[24]!

Ακόμη περισσότερο εύγλωττη για τη θέση του ότι η βεβαρυμένη ιστορική κληρονομιά (και όχι η διαφορά των πολιτικών και οικονομικών καθεστώτων) χώριζε την Ελλάδα και τη Βουλγαρία, ήταν η σχετική αναφορά του στο επόμενο βιβλίο του, το 1962:

> Ἐάν, τῷ ὄντι, ἀφίνοντες, ἄνευ τῆς παραμικρᾶς ζηλοτυπίας, κατὰ μέρος τὴν ζοφερὰν δόξαν τῶν Βουλγαρικῶν ἐπιτευγμάτων ἐπὶ τοῦ Κρούμου ἢ τοῦ Συμεῶνος, τοῦ Σαμουὴλ ἢ τῶν Ἀσενιδῶν, φθάσωμεν εἰς τὴν νεωτέραν ἱστορίαν των, θὰ ἴδωμεν ὅτι αὕτη εὐθὺς ἀπ' ἀρχῆς, ἀφ' ὅτου, δηλαδή, ἔλαβον οἱ Βούλγαροι συνείδησιν τῆς ἐθνικῆς των ὑποστάσεως, τῆς διατηρηθείσης καὶ ἀναπτυχθείσης χάρις εἰς τὴν εὐεργετικὴν ἐπίδρασιν τοῦ Ἑλληνικοῦ κλήρου, τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος καὶ τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης, θεμελιοῦται ὑπὸ τῶν ἡγετῶν τοῦ Βουλγαρικοῦ λαοῦ ἐπὶ φανατικοῦ μίσους ἐναντίον τῆς Ἑλλάδος, τῶν Ἑλλήνων καὶ παντὸς τοῦ Ἑλληνικοῦ. Ἂς ἐνθυμηθῶμεν!

Ακολουθούν στο βιβλίο 37 σελίδες μεγάλου σχήματος που περιγράφουν την, κατά τον συγγραφέα, βουλγαρική κακοπιστία στη νεότερη ιστορία[25].

Αντίστοιχα σημαντική ήταν η διατύπωση του ερωτήματος στα συμπεράσματα του ίδιου βιβλίου: Ἔχει ἀραγε ἐπέλθει μεταβολὴ στον «λυσσαλέον ἐκεῖνον καὶ ἐπιθετικὸν σωβινισμόν», έχει εκλείψει «ἡ ἀπὸ ἑβδομηκονταετίας ὀλεθρία ἐπιρροή των, διαφόρου ἀποχρώσεως καὶ ποικίλης ἐμφανίσεως, κομιτατζήδων»; Ο Κύρου δεν απάντησε σε τούτο το ερώτημα το 1962 —και φαινόταν ότι, εάν απαντούσε, δεν θα απαντούσε καταφατικά— επέμεινε όμως ότι η Αθήνα έπρεπε να επιμείνει στην παροχή *εγγυήσεων* για να θεωρήσει ότι είχε πράγματι αλλάξει η βουλγαρική πολιτική[26].

Δεν θα πρέπει να εκπλήσσει η αίσθηση αυτή της απελπισίας (στη στάση όχι μόνον του Κύρου αλλά της μεγάλης πλειοψηφίας των Ελλήνων ιθυνόντων) απέναντι στη βουλγαρική πολιτική: Οφειλόταν στις τραγικές εμπειρίες του 1913-44. Και τούτο ακριβώς, εγγυήσεις, ζήτησε και η επίσημη ελληνική πολιτική, ιδιαίτερα το 1952-54, με τη δική του καταλυτική συμβολή: Το κοινό ελληνοβουλγαρικό ανακοινωθέν του Μαΐου 1954 προέβλεπε ότι οι δύο χώρες θα αποκαθιστούσαν διπλωματικές σχέσεις, χωρίς όμως να

---

24. Α. Κύρου, Ἑλληνικὴ ἐξωτερικὴ πολιτική..., *ό.π.*, σσ. 143-145, 201-217 (το παράθεμα στη σελίδα 217, οι υπογραμμίσεις έγιναν από τον γράφοντα)· Βλ. επίσης Οι βαλκανικοί γείτονες..., *ό.π.*, κεφάλαιο για τη Βουλγαρία.

25. Α. Κύρου, Οί βαλκανικοί γείτονες..., *ό.π.*, σσ. 85-86.

26. Α. Κύρου, Οί βαλκανικοί γείτονες..., *ό.π.*, σσ. 226-229.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ανταλλάξουν πρεσβευτές έως την εκκαθάριση του ζητήματος των επανορθώσεων που όφειλε η Σόφια βάσει της Συνθήκης Ειρήνης του 1947. Η πληρωμή των επανορθώσεων γινόταν έτσι το κριτήριο βάσει του οποίου θα μπορούσε η Ελλάδα να διαγνώσει την ύπαρξη «ειλικρίνειας» από την πλευρά των Βουλγάρων[27].

Αντίστοιχες ήταν οι εισηγήσεις του Κύρου όσον αφορά τις ελληνοαλβανικές σχέσεις —το αποτέλεσμα όμως, στο πρακτικό πεδίο, ήταν διαφορετικό. Δύσπιστος ως προς την πολιτική των Τιράνων απέναντι στην Ελλάδα, υποστηρικτής της ελληνικής διεκδίκησης επί της Βορείου Ηπείρου[28], δεν θεωρούσε πάντως ότι η πλήρης έλλειψη διπλωματικών επαφών μεταξύ των δύο χωρών εξυπηρετούσε τα ελληνικά συμφέροντα.

Ο ίδιος, ως Μόνιμος Αντιπρόσωπος στον ΟΗΕ, χειρίστηκε το ζήτημα της αλβανικής πρότασης το 1953 (η Αλβανία δεν ήταν ακόμη μέλος του διεθνούς οργανισμού), για την επανατοποθέτηση των συνοριακών πυραμίδων που είχαν αφαιρεθεί κατά τη διάρκεια της Κατοχής: Η ελληνική πλευρά ουσιαστικά απέρριψε την πρόταση, διαμηνύοντας, μέσω του ΟΗΕ, ότι, εφόσον οι δύο χώρες βρίσκονταν σε εμπόλεμη κατάσταση, το αλβανικό Γενικό Επιτελείο έπρεπε να επικοινωνήσει με το ελληνικό για τη σύναψη Συνθήκης Ειρήνης[29]. Ήδη όμως, ο Κύρου —αλλά και άλλοι ιθύνοντες στην Αθήνα— διερευνούσαν και άλλα ενδεχόμενα. Η ελληνική πλευρά, με εκπρόσωπο ακριβώς τον Κύρου, ξεκίνησε διαβουλεύσεις με τη (φιλοδυτική) αλβανική Επιτροπή για την Ελεύθερη Αλβανία, η οποία σχεδίαζε την ανατροπή του καθεστώτος Χότζα. Στο πλαίσιο των διαβουλεύσεων αυτών, η ελληνική πλευρά επανέλαβε ότι ενέμενε στη διεκδίκηση της Βορείου Ηπείρου με ειρηνικά μέσα και τόνιζε ότι επιθυμούσε την ανάδυση μίας φιλικής και ανεξάρτητης Αλβανίας· πάντως, δεν θα θεωρούνταν φιλική προς την Ελλάδα *οποιαδήποτε* μη κομμουνιστική κυβέρνηση στα Τίρανα, αλλά μόνον αυτή που θα αναγνώριζε τις παλαιότερες (προ του 1940) διεθνείς υποχρεώσεις της Αλβανίας προς τη μειονότητα (δηλαδή το καθεστώς αυτονομίας), θα αποκήρυσσε την πολιτική καταπίεσής της και θα επέστρεφε τους Έλληνες στρατιωτικούς που κρατούνταν αιχμάλωτοι εκεί[30]. Παρά το γεγονός ότι η θέση

---

27. Για τις ελληνοβουλγαρικές διαπραγματεύσεις το 1954-59, βλ. Evanthis Hatzivassiliou, «Greek-Bulgarian and Greek-Soviet Relations, 1953-1959: A View From the British Archives», *Modern Greek Studies Yearbook*, τ. 8 (1992), σσ. 119-137.

28. Α. Κύρου, Ἑλληνικὴ ἐξωτερικὴ πολιτική..., *ό.π.*, σσ. 224-260.

29. Α. Κύρου, Ἑλληνικὴ ἐξωτερικὴ πολιτική..., *ό.π.*, σ. 200.

30. Ελληνικό υπόμνημα προς την αμερικανική κυβέρνηση, 25 Μαΐου 1953, National Archives, State Department Papers, RG 59, Ουάσιγκτον, 667.81/5-2553· Lambert προς Cheetham, 28 Μαΐου και ελληνικό υπόμνημα προς τη βρετανική κυβέρνηση, 12

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

αυτή συνεπαγόταν ουσιαστικά την απόσυρση της διεκδίκησης της Βορείου Ηπείρου (και την αποδοχή μίας αυτόνομης Βορείου Ηπείρου ως τμήματος του αλβανικού κράτους), δεν θεωρήθηκε ικανοποιητική από την Επιτροπή για την Ελεύθερη Αλβανία, που επιζητούσε την ανεπιφύλακτη αποδοχή από την Ελλάδα της ανεξαρτησίας και εδαφικής ακεραιότητας της Αλβανίας. Τη στιγμή αυτή, συνεπώς, η ελληνική κυβέρνηση, με καταλυτική την επιρροή του Κύρου, διατηρούσε μεν στο προσκήνιο τη διεκδίκηση της Βορείου Ηπείρου, φαινόταν όμως, παράλληλα, διατεθειμένη να την αποσύρει, εάν ήταν δυνατόν, υπό μία άλλη, φιλοδυτική, αλβανική κυβέρνηση, να κατοχυρωθούν τα μειονοτικά δικαιώματα των Βορειοηπειρωτών.

Η αποτυχία των αμερικανικών σχεδίων για την ανατροπή του αλβανικού κομμουνιστικού καθεστώτος κατέστησε ανέφικτη την επιλογή μίας συμφωνίας με ενδεχόμενη φιλοδυτική αλβανική κυβέρνηση και έφερνε την Αθήνα σε ένα νέο δίλημμα: Θα ήταν σκόπιμη η αποκατάσταση των διπλωματικών σχέσεων έστω και με το καθεστώς του Ενβέρ Χότζα; Το 1953-55, διαμορφώθηκε σταδιακά μία τάση στους κόλπους του ελληνικού Υπουργείου των Εξωτερικών, που θεωρούσε ότι ήταν χρήσιμο να διατηρεί η χώρα πρεσβεία στα Τίρανα, αν μη τι άλλο, για να διαθέτει επαρκή εικόνα για τις εξελίξεις εκεί, αλλά και για να εξισορροπεί την επιρροή των Γιουγκοσλάβων και των Ιταλών που διέθεταν διπλωματική εκπροσώπηση στην Αλβανία[31]. Φαίνεται ότι με την περισσότερο πραγματιστική αυτή στάση συμφωνούσε και ο Κύρου, ο οποίος, στο βιβλίο που εξέδωσε το 1962, τάχθηκε υπέρ της αποκατάστασης των διπλωματικών σχέσεων με την Αλβανία, σημειώνοντας ότι κάτι τέτοιο δεν επηρέαζε την ελληνική διεκδίκηση[32]. Οπωσδήποτε, στα χρόνια αυτά η απόσυρση της διεκδίκησης της Βορείου Ηπείρου προσέκρουσε σε ανυπέρβλητες εσωτερικές δυσχέρειες. Η περισσότερο πραγματιστική πολιτική έμελλε να εφαρμοστεί πολύ αργότερα —κατά ειρωνεία της τύχης, με σημείο εκκίνησης το 1971, από τη δικτατορία των συνταγματαρχών.

Πέραν των βεβαρημένων σχέσεων με τη Βουλγαρία και την Αλβανία, η στάση του Κύρου γενικότερα ως προς το σοβιετικό συνασπισμό ήταν πολύ περισσότερο ευέλικτη —με την επισήμανση ότι προϋπόθεση για την ανά-

---

Ιουνίου 1953, Public Record Office, Foreign Office Records [στο εξής FO] 371/107289/13 και 14· Συνομιλία Hasan Dosti (Επιτροπή για την Ελεύθερη Αλβανία) - Recknagel, 3 Ιουνίου 1953, 667.81/6-353· Συνομιλία Dosti-Peters, 18 Σεπτεμβρίου 1953, 667.81/9-1853.

31. Makins προς Foreign Office, 12 Ιανουαρίου 1953, FO 371/107291/1· Anschuetz προς State Department, 7 Μαρτίου 1953, 667.811/3-753· Metcalf προς State Department, 18 Ιουλίου 1955, 667.81/7-1855.

32. Α. Κύρου, Οί βαλκανικοί γείτονες..., *ό.π.*, σ. 226.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

πτυξη των σχέσεων με την Ανατολή ήταν η κατοχύρωση της ελληνικής ασφάλειας. Έτσι, τάχθηκε υπέρ της υιοθέτησης μίας «προσεκτικῆς πολιτείας ἔναντι τῆς Σοβιετικῆς Ρωσίας καὶ τῶν λοιπῶν κρατῶν τοῦ ἀνατολικοῦ μπλὸκ» —άποψη που σαφώς αποτελεί μία μετάβαση από τις αντιλήψεις της εποχής του Εμφυλίου προς τις περισσότερο ευέλικτες ελληνικές θέσεις που θα παρουσιαστούν αργότερα (κυρίως από τον Ευάγγελο Αβέρωφ). Ο ίδιος ο Κύρου επεξήγησε δημοσίως, το 1955, τη θέση του αυτή με τον ακόλουθο τρόπο:

> Τὰ αἰσθήματά μας ἔναντι τῆς Σοβιετικῆς Ρωσίας, τὰ καθοδηγεῖ, καὶ πρέπει νὰ τὰ καθοδηγῇ, ἡ πεῖρα ἐκ τῆς τελευταίας δεκαπενταετίας· δὲν τὰ ἐπηρεάζουν ὅμως, οὔτε καὶ πρέπει νὰ τὰ ἐπηρεάζουν, προκαταλήψεις ἐκ τῶν διαφορῶν μεταξὺ τῶν κοσμοθεωρητικῶν μας ἀπόψεων καὶ τῆς πολιτικῆς, οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς διαρθρώσεως τῶν δύο χωρῶν ... Τὰς σχέσεις ὅμως αὐτὰς θὰ τὰς καθοδηγοῦν πάντοτε, ἀπὸ ἑλληνικῆς πλευρᾶς..., ἡ πεῖρα ἐκ τοῦ παρελθόντος καὶ ἡ ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη τῆς κατοχυρώσεως τῆς ἀσφαλείας μας, ἐξωτερικῆς καὶ ἐσωτερικῆς (ἤτοι καὶ ἔναντι ἔξωθεν καθοδηγουμένων ἀνατρεπτικῶν στοιχείων), οὐδέποτε δὲ κοσμοθεωρητικαὶ ἀπόψεις.
>
> Τὰς σχέσεις μας, εἰδικώτερον, μὲ τὴν Σοβιετικὴν Ρωσίαν, τὰς ἐπιθυμοῦμεν ὅσον τὸ δυνατὸν περισσότερον ὁμαλὰς καὶ εἴμεθα ἀποφασισμένοι νὰ ἀποφύγωμεν ὁ,τιδήποτε θὰ ἠμποροῦσε νὰ παρεμποδίσῃ τὴν τοιαύτην ὁμαλοποίησιν, ὑπὸ τὴν στοιχειώδη πάντοτε προϋπόθεσιν, ὅτι τὸ ὁ,τιδήποτε αὐτό, δὲν θὰ μᾶς τὸ ἐπέβαλλεν ἡ πρωταρχικὴ ἀνάγκη τῆς ἀσφαλείας τῆς χώρας[33].

Πράγματι, η Ελλάδα και η Σοβιετική Ένωση διατηρούσαν διπλωματικές σχέσεις, αλλά, από το 1948, οι διπλωματικές αντιπροσωπείες τους ήταν υποβαθμισμένες, υπό την ηγεσία επιτετραμμένων, όχι πρέσβεων. Η ανταλλαγή πρέσβεων, το 1953, έγινε μετά από ένθερμες εισηγήσεις του ίδιου του Κύρου προς τον Παπάγο: Ο Μόνιμος Αντιπρόσωπος στον ΟΗΕ είχε διαμηνύσει στην κυβέρνηση ότι, μετά τη σύναψη της ελληνο-τουρκο-γιουγκοσλαβικής Συνθήκης της Άγκυρας, τον Φεβρουάριο του 1953, ο ρόλος της Ελλάδας στη διεθνή σκηνή είχε σοβαρά ενισχυθεί και ότι, στο πλαίσιο αυτό, θα ήταν χρήσιμο για αυτήν να διαθέτει αναβαθμισμένη διπλωματική αντιπροσώπευση στη Σοβιετική Ένωση και ανάλογη επαφή μέσω ενός Σοβιετικού πρεσβευτή στην Αθήνα. Η πρόταση του Κύρου —ενδεικτική της διάθεσής του να αναζητήσει η Ελλάδα ένα ενεργότερο ρόλο στη διεθνή σκηνή— δεν έγινε αμέσως δεκτή από τον Παπάγο, ο οποίος επιζήτησε και την αμε-

---

33. Α. Κύρου, Ἑλληνικὴ ἐξωτερικὴ πολιτική..., *ό.π.*, σσ. 194-196.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ρικανική άποψη για το θέμα[34]. Πάντως, λίγο αργότερα, τον Ιούλιο του 1953, υπογράφηκε διακρατική εμπορική συμφωνία με τη Σοβιετική Ένωση και συμφωνήθηκε η ανταλλαγή πρεσβευτών[35].

Η εισήγηση του Κύρου υπέρ της αναβάθμισης των ελληνοσοβιετικών διπλωματικών σχέσεων ήταν απόρροια των αντιφατικών πιέσεων που ο ίδιος έβλεπε να επενεργούν στη διαμόρφωση της ελληνικής πολιτικής: Ήδη μετά τον θάνατο του Στάλιν τον Μάρτιο του 1953 και την εξαγγελία της νέας σοβιετικής πολιτικής της «ειρηνικής συνύπαρξης», η Ελλάδα καλούνταν να προσαρμοστεί σε ένα νέο διεθνές σκηνικό. Με δεδομένη τη δραματική βελτίωση της θέσης της χώρας, σε περιφερειακό επίπεδο, μετά τη σύναψη της τριμερούς Συνθήκης Φιλίας με την Τουρκία και τη Γιουγκοσλαβία, η ανταλλαγή πρέσβεων με τη Μόσχα ήταν ένα βήμα προς μία παρόμοια προσαρμογή, ενώ ταυτόχρονα θα μπορούσε να συμβάλλει και στην περισσότερο ενεργό συμμετοχή της Αθήνας στα διεθνή δρώμενα. Επιπλέον, η πλήρης εξομάλυνση των διπλωματικών σχέσεων με την ηγέτιδα δύναμη του ανατολικού συνασπισμού θα μπορούσε να εξυπηρετήσει και τις επιδιώξεις της ελληνικής διπλωματίας (όπως τις αντιλαμβανόταν ο Κύρου) σε περίπτωση προσφυγής στον ΟΗΕ για το Κυπριακό, οπότε και οι ψήφοι των Ανατολικών θα μπορούσαν να παίξουν σημαντικό ρόλο.

Τούτο όμως, με τη σειρά του, δεν συνεπαγόταν ότι ο Κύρου ήταν διατεθειμένος, στο Κυπριακό, να «παίξει» την Ανατολή έναντι της Δύσης. Είναι ενδεικτικό ότι, λίγο πριν από τη σχετική συζήτηση του 1954 στον ΟΗΕ, ζήτησε από τον Σοβιετικό Μόνιμο Αντιπρόσωπο στον ΟΗΕ, Αντρέι Βυσίνσκι, να μην υποστηρίξει με ομιλία του την ελληνική προσφυγή[36] (ώστε να αποφευχθεί η εντύπωση ότι η Ελλάδα συντασσόταν με τις ανατολικές χώρες, προκαλώντας ζημία στο ΝΑΤΟ). Ο Σοβιετικός διπλωμάτης πράγματι απέφυγε να τοποθετηθεί. Για να τεθεί το θέμα απλούστερα, ο Κύρου ήθελε *τις ψήφους* των Ανατολικών, όχι τη φιλία τους. Τούτο, πιθανότατα, όχι μόνον για να μην εμφανιστεί η ελληνική προσφυγή ως εμφορούμενη από «αντιδυτική» διάθεση, αλλά και επειδή δεν εμπιστευόταν τους Ανατολικούς.

Ακόμη και μετά την ανταλλαγή πρέσβεων με την ΕΣΣΔ, σε μία περίοδο κατά την οποία είχε ο ίδιος σαφώς προσανατολιστεί προς μία προσφυγή στον ΟΗΕ για το Κυπριακό, ο Κύρου δεν έπαυσε να θεωρεί την

---

34. Peurifoy προς State Department, 5 Μαΐου 1953, 661.81/5-553.

35. Βλ. σχετικά, Σωτήρης Βαλντέν, *Ελλάδα και ανατολικές χώρες, 1950-1967: Οικονομικές σχέσεις και πολιτική*, τ. Α΄, Αθήνα 1991, σ. 82.

36. St. G. Xydis, Conflict and Conciliation..., *ό.π.*, σσ. 11-12.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

κατοχύρωση της ελληνικής ασφάλειας ως όριο και ως προϋπόθεση για την ανάπτυξη μίας ενεργότερης πολιτικής στην Ανατολική Ευρώπη. Χαρακτηριστική η απάντησή του, από το βήμα του ΟΗΕ, τον Νοέμβριο του 1953, προς τον Βυσίνσκι, ο οποίος είχε μόλις καταγγείλει την πρόσφατη ελληνοαμερικανική συμφωνία για την εγκατάσταση αμερικανικών βάσεων στην Ελλάδα:

> Μαζὺ μὲ τὴν Βορειοατλαντικὴν Συμμαχίαν καὶ τὴν Ἑλληνοτουρκογιουγκοσλαβικὴν Συμφωνίαν τῆς 28ης Φεβρουαρίου 1953, σκοπὸν ἔχει νὰ δώσῃ ἐκ νέου εἰς τὸν τόσον σκληρῶς δοκιμασθέντα Ἑλληνικὸν λαὸν τὸ αἴσθημα τῆς ἀσφαλείας, πρᾶγμα ποὺ θὰ ἐπιτρέψῃ εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Κυβέρνησιν νὰ συνεχίσῃ, ἀπερίσπαστος πλέον, τὰς προσπαθείας της πρὸς ἀποκατάστασιν ὁμαλῶν σχέσεων μὲ τὴν μεγάλην χώραν σας καὶ τοὺς δορυφόρους της[37].

Μπορεί η άποψη αυτή να φανεί ως σόφισμα: Ο Κύρου υποστήριζε, ούτε λίγο ούτε πολύ, ότι η εγκατάσταση αμερικανικών βάσεων στην Ελλάδα, θα συνέβαλλε στη βελτίωση των σχέσεών της με τις ανατολικές χώρες! Αλλά, στο διεθνές περιβάλλον του 1953, και με δεδομένες τις τραυματικές εμπειρίες της ελληνικής κοινής γνώμης και των ιθυνόντων κατά την προηγούμενη δεκαετία, η υιοθέτηση της θέση αυτής δεν θα πρέπει να εκπλήσσει. Πράγματι, η εμπέδωση του αισθήματος ασφαλείας ήταν απαραίτητος όρος, ώστε να αποκτήσει η Αθήνα την αναγκαία αυτοπεποίθηση για τη διενέργεια ενός ανοίγματος στην Ανατολή. Υπό αυτή την έννοια, η τοποθέτηση του Κύρου στον ΟΗΕ αντανακλούσε επακριβώς τις αναζητήσεις της ελληνικής διπλωματίας κατά τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή.

Ιδιαίτερα αξιοπρόσεκτη, επίσης, είναι η στάση του Κύρου ως προς τη Γιουγκοσλαβία και την Τουρκία —τα άλλα δύο μέλη του περιφερειακού μετώπου στο οποίο η Ελλάδα εναπέθετε, το 1953-54, σε μεγάλο βαθμό την ασφάλειά της. Η σύνταξη με την Τιτοϊκή Γιουγκοσλαβία υπήρξε μία πολιτική, την οποία ο Κύρου αποδεχόταν ως αναγκαία (ή ως αναγκαίο κακό): Στο βιβλίο του το 1962, επεσήμανε τις σημαντικές διαφορές που υπήρχαν στο Μακεδονικό, ίσως επειδή ακριβώς τότε είχε ξεσπάσει ελληνογιουγκοσλαβική κρίση για το ζήτημα· χαρακτήρισε επίσης τους στόχους του Τίτο έως το 1948 ως «κομμουνιστικώς σωβινιστικούς ή σωβινιστικώς κομμουνιστικούς». Ταυτόχρονα όμως, σημείωσε ότι οι δύο χώρες είχαν «κοινά συμφέροντα» και εξέφρασε την άποψη ότι ακόμη και το Μακεδονικό θα μπορούσε στο μέλλον να τεθεί στο περιθώριο[38]. Αυτή ήταν η υπηρεσιακή του άπο-

---

37. Α. Κύρου, Ἑλληνικὴ ἐξωτερικὴ πολιτική..., *ό.π.*, σ. 195.
38. Α. Κύρου, Οἱ βαλκανικοὶ γείτονες..., *ό.π.*, σσ. 195 και 202-220.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ψη και το 1953-54: Είναι ενδεικτικό ότι όταν, τον Σεπτέμβριο του 1953, το γιουγκοσλαβικό κρατικό πρακτορείο ειδήσεων Γιουγκοπρές αντέδρασε έντονα στη δημοσίευση της ελληνικής νομοθεσίας για επανεγκατάσταση πολιτών στη Δυτική Μακεδονία (προκαλώντας μία ελάσσονα κρίση στις ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις), ο Κύρου, από τη Νέα Υόρκη, υποβάθμισε τη σημασία του επεισοδίου, προβάλλοντας την άποψη ότι η στάση του πρακτορείου ειδήσεων δεν αντανακλούσε την επίσημη πολιτική του Βελιγραδίου. Πράγματι, η αρχή για την εκτόνωση της κρίσης έγινε έτσι ακριβώς: Με τη διαβεβαίωση των Γιουγκοσλάβων ιθυνόντων ότι η ανακοίνωση του Γιουγκοπρές δεν εξέφραζε την ομοσπονδιακή πολιτική. Είναι επίσης ενδιαφέρον ότι, ακριβώς κατά τη διάρκεια της κρίσης αυτής, ιδιαίτερη σημασία στις απόψεις του Κύρου έδωσαν οι Αμερικανοί, σημειώνοντας ότι «θεωρείται ως ειδικός στις βαλκανικές υποθέσεις»[39].

Ως προς την Τουρκία, επίσης, οι θέσεις του Κύρου είναι εξαιρετικά σημαντικές, αφού αφορούν σε μεγάλο βαθμό και το Κυπριακό, στο οποίο δέχτηκε ισχυρή κριτική, με το επιχείρημα ότι παρέβλεψε το ενδεχόμενο τουρκικής αντίδρασης· στο πρώτο βιβλίο του, το 1955, επισημαίνοντας την αξία του ψυχολογικού παράγοντα και της ανάπτυξης ειλικρινούς φιλίας μεταξύ των δύο λαών, σημείωσε:

> Συνεργασία, λοιπόν, καὶ εἰς τὸ μέλλον μὲ τὴν Τουρκίαν, συνεργασία στενὴ καὶ ἐγκάρδιος· συνεργασία, ὅμως, ἐπὶ ἀπολύτως ἴσοις ὅροις, συνεργασία βασιζομένη ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τῆς πλήρους ἀμοιβαιότητος, καὶ ἐπιμελῶς πλέον ἀποφεύγουσα τὰς ὑπερβολὰς ἐκείνας, αἱ ὁποῖαι ἡμᾶς μὲν ὡδήγησαν εἰς ἀπατηλὰς ἐλπίδας [ενν. για κοινή στάση το 1941 στον πόλεμο] καὶ ἔστιν ὅτε καὶ εἰς ἐθνικοὺς ἐξευτελισμούς, ἐνίους δὲ τῶν Τούρκων φίλων μας εἰς τὴν ἐντύπωσιν ὅτι εἴχομεν τὴν ἀνάγκην των μέχρι τοῦ σημείου νὰ ἀποτελῇ ἡ τουρκικὴ φιλία διὰ τὴν Ἑλλάδα τὸν ἀποκλειστικὸν ἄξονα τῆς ἐξωτερικῆς της πολιτικῆς καὶ νὰ τὴν καθιστᾷ πρόθυμον νὰ μεταβάλλεται ἑκάστοτε εἰς brillant —ἢ οὔτε κἂν brillant— second τῆς τουρκικῆς διπλωματίας. Θὰ πρέπει νὰ δώσωμεν εἰς τοὺς Τούρκους συμμάχους μας νὰ ἐννοήσουν καλά, ἀφοῦ προηγουμένως τὸ κατανοήσωμεν οἱ ἴδιοι, ὅτι ἡ ἀξία τῆς φιλίας τῆς Ἑλλάδος διὰ τὴν Τουρκίαν εἶναι ἴση μὲ τὴν χρησιμότητα τῆς συνεργασίας τῆς χώρας των δι' ἡμᾶς καὶ ὅτι ἡ Πατρίς μας... οὐδαμῶς μὲν ἀποβλέπει εἰς τὴν ἡγεμονίαν τῶν Βαλκανίων, δὲν ἀπο-

---

39. Yost προς State Department, 2 Σεπτεμβρίου 1953, 668.81/9-253· Anschuetz προς State Department, 2 Σεπτεμβρίου 1953, 668.81/9-253.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

δέχεται όμως καὶ τὴν ἡγεμονίαν ἄλλων, ἐν τῇ συναισθήσει ὅτι εἶναι ἡ αἰωνία Ἑλλάς[40].

Ο Κύρου ήταν, συνεπώς, υποστηρικτής της ελληνοτουρκικής φιλίας — και οι θέσεις του, στο επίπεδο της θεωρίας τουλάχιστον, δεν είναι εύκολο να προκαλέσουν αντιρρήσεις, ενώ έντονα τονίζουν τη βενιζελική του κληρονομιά, ιδιαίτερα στο σημείο όπου σημειώνει ότι η Ελλάδα δεν επεδίωκε την ηγεμονία των Βαλκανίων, αλλά δεν θα δεχόταν και την ηγεμονία *άλλων*. Η άρνησή του να τοποθετείται η Αθήνα σε βάθρο χαμηλότερο από ό,τι η Άγκυρα πιθανότατα απέρρεε από την έντονη (ήδη τότε) υπερτίμηση της στρατηγικής θέσης της Τουρκίας από τους Δυτικούς ηγέτες. Δεν σήμαινε όμως τούτο ότι ο Κύρου κατ' ανάγκην απέκρουε την ιδέα μίας ελληνοτουρκικής συνεννόησης στο Κυπριακό (πάντοτε με στόχο την Ένωση): Ο ίδιος άλλωστε, τον Ιούνιο του 1954, λίγο πριν από την ανεπίσημη επίσκεψη της ηγεσίας της Τουρκικής Κυβέρνησης στην Αθήνα, προσπάθησε να επιτύχει τούτο ακριβώς —την επίτευξη ενός ελληνοτουρκικού modus vivendi στο Κυπριακό— αλλά οι Τούρκοι ιθύνοντες αρνήθηκαν να συζητήσουν το θέμα[41]. Κατόπιν, ο Κύρου (και ο Παπάγος) αγνόησαν τον ενδεχόμενο μίας εντονότερης τουρκικής αντίδρασης, ίσως και για να μην εμφανιστεί η Ελλάδα ως «brillant second» της Άγκυρας —αν και έχει, στο σημείο αυτό, διατυπωθεί και η άποψη ότι ο Κύρου «παραπλάνησε» τον Παπάγο όσον αφορά τη στάση της Τουρκίας, για την οποία δεν ενημέρωσε και τις σημαντικότερες ελληνικές πρεσβείες[42]. Οπωσδήποτε, το ενδεχόμενο δυναμικής τουρκικής αντίδρασης αγνοήθηκε. Εάν η πολιτική αυτή ήταν πρόσφορη να προωθήσει την ελληνική υπόθεση στο Κυπριακό, είναι μία άλλη υπόθεση. Ο γράφων έχει προβάλει την άποψη ότι, εκτός των υπόλοιπων κριτικών παρατηρήσεων που διατυπώθηκαν για αυτήν, είχε και ένα ιδιαίτερο μειονέκτημα: Έτεινε να μεγιστοποιήσει τον αριθμό των αντιπάλων στο Κυπριακό, ωθώντας το Λονδίνο προς την Άγκυρα[43].

Τέλος, ο Κύρου εξέφραζε για την ελληνική πολιτική και μία τάση απεμπλοκής από την κυριαρχική επιρροή των δυτικών δυνάμεων και ιδιαίτερα των Αμερικανών —χαρακτηριστική η εμμονή του να προσφύγει η Ελλάδα στον ΟΗΕ για το Κυπριακό παρά την έντονη βρετανική αντίδραση

---

40. Α. Κύρου, Ἑλληνικὴ ἐξωτερικὴ πολιτική..., *ό.π.*, σσ. 162-163 και 166-167.

41. St. G. Xydis, Conflict and Conciliation..., *ό.π.*, σ. 17· του ίδιου, «Toward 'Toil and Moil' in Cyprus...», *ό.π.*

42. Άγγελος Βλάχος, *Δέκα χρόνια Κυπριακοῦ* (Αθήνα, 1980), σσ. 70-71.

43. Βλ. ενδεικτικά, Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Η τελευταία περίοδος της Αγγλοκρατίας στην Κύπρο, 1941-1959», *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τ. ΙΣΤ΄, σσ. 430-463.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

και τις αμερικανικές «συμβουλές» να αποφευχθεί μία παρόμοια πρωτοβουλία. Ο Κύρου είχε βιώσει την εξάρτηση του τέλους της δεκαετίας του 1940, ενασχολούμενος με τη βαλκανική πολιτική της χώρας και ως Μόνιμος Αντιπρόσωπος στον ΟΗΕ —ευρισκόμενος δηλαδή στην καρδιά δηλαδή όχι μόνον του διεθνούς συστήματος, αλλά και της αμερικανικής διπλωματικής δραστηριότητας. Στα χρόνια αυτά, φαίνεται ότι επισωρεύθηκαν στη σκέψη του οι εμπειρίες μίας ελληνικής εξωτερικής πολιτικής σχετικά στατικής, αν όχι και «βολεμένης» στην αναζήτηση συμβουλών από τις ΗΠΑ —συμβουλών όμως, που έπρεπε να αγνοήσει, εάν ήθελε (όπως επεδίωκε ο ίδιος) να θέσει δυναμικά το Κυπριακό στο διεθνές πεδίο. Τη θέση άλλωστε ότι οι ΗΠΑ δεν επιζητούσαν στην Ελλάδα «πειθήνια όργανα ή δορυφόρους» κατέγραψε και το 1955, προσθέτοντας ότι η δουλοπρεπής συμπεριφορά θα απέβαινε σε βάρος της ομαλής εξέλιξης των ελληνοαμερικανικών σχέσεων[44].

Ο Κύρου συνεπώς σε καμία περίπτωση δεν εξέφραζε «αντιδυτικές» αντιλήψεις και δεν υποστήριζε ουδετερόφιλες θέσεις. Επιζητούσε όμως μία εκ βάθρων αναμόρφωση της διπλωματικής υπηρεσίας και της εξωτερικής πολιτικής· αναμόρφωση που, σε συνδυασμό με την απόλυτη προσήλωσή του στο Κυπριακό, ίσως φόβιζε άλλους, περισσότερο «συνετούς», ή «συντηρητικούς» διπλωμάτες και πολιτικούς παράγοντες, όλων των πολιτικών αποχρώσεων. Ως ενδεικτικό των απόψεών του, θα μπορούσε να θεωρηθεί το άρθρο ενός από τους σημαντικότερους Έλληνες διπλωματικούς συντάκτες, λίγο πριν από την αναχώρηση του Κύρου από τη Νέα Υόρκη, για να αναλάβει τη Γενική Διεύθυνση του Υπουργείου Εξωτερικών. Σημειώνοντας ότι είχε ήδη συμβουλευθεί τον νέο Γενικό Διευθυντή, ο δημοσιογράφος επεσήμανε την ανάγκη να αξιοποιηθούν σε υπεύθυνες θέσεις νεότεροι διπλωμάτες, παρά παλαιότεροι (οι οποίοι είχαν πλέον δυσκολίες να παρακολουθήσουν τις διεθνείς εξελίξεις), καθώς και να μετάσχει εντονότερα η Ελλάδα, με τρόπο αυτόνομο και όχι ως απλό «παράρτημα» των Μεγάλων, στη διεθνή ζωή· και θύμιζε τις εποχές της εξάρτησης:

> Καὶ κατὰ περίεργον εἰρωνείαν, ἐχρειάσθη... τὸ ἑλληνικὸν ἔπος τοῦ 1940-1949 διὰ νὰ καταλήξωμεν εἰς μίαν σειρὰν ἐξευτελισμῶν —«φιλικοῦ» καὶ ἐχθρικοῦ τύπου— εἰς τὸν τομέα τῆς διπλωματίας. Ἐπὶ θεμάτων ἀμέσως ἀφορώντων τὴν Ἑλλάδα, αἱ ἐπίσημοι Ἀθῆναι ἐπερίμενον νὰ πληροφορηθοῦν ἀπὸ τὰς στήλας τῶν ἐφημερίδων καὶ ἕνας ἑσμὸς ἀπιθάνων «πρακτόρων» εὑρίσκετο εἰς τὰ παρασκήνια τῆς ἑλληνικῆς διπλωματικῆς κινήσεως[45].

---

44. Α. Κύρου, Ἑλληνικὴ ἐξωτερικὴ πολιτική..., *ό.π.*, σσ. 176-177.

45. Α. Α. Αντωνακάκης, «Προβλήματα τῆς ἑλληνικῆς διπλωματίας», *Καθημερινή*, 16 Ιανουαρίου 1954.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Στο μέτρο που το άρθρο αυτό απηχούσε τις θέσεις του Κύρου —και πρέπει να τις απηχούσε, αφού γράφηκε ενόψει της ανάληψης από αυτόν της ηγεσίας του Υπουργείου των Εξωτερικών, ενώ έκανε ρητή αναφορά στις θέσεις του —μπορεί κανείς να επισημάνει χαρακτηριστικά γνωρίσματα της σκέψης του: Την ανάγκη για εξωστρέφεια, για ανανέωση, για καλύτερη πληροφόρηση του Υπουργείου σχετικά με τις παγκόσμιες εξελίξεις, την ανάγκη, τέλος, για διαμόρφωση φιλοδυτικής μεν, αλλά αυτόνομης πολιτικής. Ωστόσο, στο ίδιο άρθρο εντοπίζονται και άλλες πτυχές της στάσης του: Η ισχυρή —πάντοτε οδυνηρή, συχνά εξεζητημένη— φρασεολογία, η αναφορά σε *ριζικές* αναδιαρθρώσεις και σε παραμερισμό προσώπων, η αναφορά σε «πράκτορες»· στοιχεία, τα οποία, σε συνδυασμό με τη (σχεδόν «σταυροφορική») εμμονή του στο Κυπριακό θα φοβίσουν πολλούς, οι οποίοι θα αναγνωρίσουν στον Κύρου όχι απλώς μία διάθεση «προσαρμογής» της εξωτερικής πολιτικής σε νέα δεδομένα, αλλά μία τάση τελικά *ιακωβινική*, δυνητικά επικίνδυνη για τις εξωτερικές σχέσεις της χώρας. Συνάδελφός του, ο Ξανθόπουλος-Παλαμάς εξέφρασε την κατάσταση αυτή με λεπτότητα, αλλά και σαφήνεια:

> Πιστὸς στὴν ἐθνικὴ γραμμὴ ποὺ ἦταν γι' αὐτὸν ἡ ἐθνική. Ἡ ἐθνικὴ ὅπως τὴν ἔβλεπε ὁ ἴδιος. Στὸ σημεῖο αὐτό, ἀνυποχώρητος. Ἦταν φυσικὸ νὰ ἔρχεται συχνὰ σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς φορεῖς τῆς πολιτικῆς. Μὲ ὅσους ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ λογαριάζουν μαζὺ μὲ ὅλα τὰ ἄλλα καὶ τὶς ἀνάγκες τῆς ἐσωτερικῆς κομματικῆς ἀγορᾶς. Ἡ διαφωνία του, σὲ ἐθνικὰ θέματα, δὲν ὁδηγοῦσε σὲ συμβιβασμούς. Στὸ ἐθνικὸ ἐπίπεδο δὲν ὑπῆρχε γι' αὐτὸν συμβιβασμός. Παραχωροῦσε τὴ θέση του σὲ ἄλλον[46].

ΑΛΕΞΗΣ ΚΥΡΟΥ, 1953-54: ΜΙΑ ΑΠΟΠΕΙΡΑ ΣΥΝΟΛΙΚΗΣ ΑΠΟΤΙΜΗΣΗΣ

Μία «εύκολη» λύση θα ήταν η αντιπαραβολή του Κύρου με έναν άλλο σημαντικό αναλυτή στο πεδίο των διεθνών σχέσεων, πρώην διπλωμάτη, τον Παναγιώτη Πιπινέλη, ως εκφραστών διαμετρικά αντίθετων αντιλήψεων: Ο πρώτος της ιδεαλιστικής/νομικιστικής (που αποκαλύπτεται πρώτιστα στον χειρισμό του Κυπριακού και στην άποψή του για την επιρροή του ΟΗΕ στην πορεία του εθνικού θέματος), ο δεύτερος μίας ακραίας εκδοχής της «καθαρής» ανάλυσης και της realpolitik. Άλλωστε, οι δύο αυτές προσωπικότητες συγκρούστηκαν συχνά στη διάρκεια της μεταπολεμικής εποχής: Ο Κύρου ήρθε στο προσκήνιο ως επιτελής του Παπάγου (άρα ως παράγοντας

---

46. Χρ. Ξανθόπουλος-Παλαμάς, Διπλωματικό τρίπτυχο... *ό.π.*, σσ. 168-169.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

που δεν είχε καλές σχέσεις με το Στέμμα, με το οποίο συνδεόταν ο Πιπινέλης)· ο Πιπινέλης απομακρύνθηκε από τη θέση του Μονίμου Αντιπροσώπου στο ΝΑΤΟ αμέσως μετά την άνοδο του Παπάγου στην εξουσία[47], την ίδια ακριβώς εποχή κατά την οποία αποφασιζόταν η ανάθεση της Γενικής Διεύθυνσης του Υπουργείου Εξωτερικών στον Κύρου· το 1955-59 έντονες και συχνές ήταν οι επιθέσεις της *Εστίας* στις απόψεις του Πιπινέλη —με αποκορύφωμα το περίφημο κύριο άρθρο της τον Σεπτέμβριο του 1955, λίγο πριν από τον θάνατο του Παπάγου, το οποίο κατήγγειλε ονομαστικά τον Πιπινέλη ότι ετοίμαζε «κυβέρνησιν των Κουίσλιγκ» για να απεμπολήσει τα εθνικά δίκαια στο Κυπριακό[48]· το 1963, ο Πιπινέλης αντέδρασε έντονα στην απόφαση της κυβέρνησης Γ. Παπανδρέου για διορισμό του Κύρου ως πρέσβεως στη Βόννη[49]. Η αντιπαράθεση, συνεπώς, των δύο προσωπικοτήτων θα φαινόταν, τόσο στο επίπεδο των αντιλήψεων, όσο και στο προσωπικό, πλήρης.

Θα ήταν, όμως, και ατελής: Πράγματι, ο Κύρου και ο Πιπινέλης υπήρξαν υποστηρικτές διαμετρικά αντίθετων αντιλήψεων στο Κυπριακό. Αλλά δεν είναι εύκολο να αντιπαραβληθούν οι ρόλοι τους. Ο Πιπινέλης, μετά το 1952 και έως το 1967, δεν απέκτησε επιρροή συγκρίσιμη με αυτή του Κύρου (το 1953-54) στη χάραξη της εξωτερικής πολιτικής: Ο Παπάγος τον παραμέρισε και ο Κ. Καραμανλής απέφυγε επιμελώς να του αναθέσει τον τομέα των διεθνών σχέσεων. Ακόμη και η πρωθυπουργοποίησή του, το 1963, ήρθε ως απόρροια του γεγονότος ότι *δεν διέθετε* εσωκομματική ισχύ, άρα μπορούσε να λειτουργήσει ως μία μεταβατική λύση που δεν θα απειλούσε τον Καραμανλή στη διαμάχη του με το Στέμμα... Όσο για τον Κύρου, ακόμη και εάν η κυπριακή πολιτική του χαρακτηριστεί ιδεαλιστική, δεν επρόκειτο για άνθρωπο αιθεροβάμονα —και ούτε θα μπορούσε, ένας αναλυτής που παρουσίαζε τέτοιες εμμονές σε ζητήματα ασφαλείας, να είναι αιθεροβάμων. Η παρουσίαση του ενός ως «σκληρού ρεαλιστή» και του άλλου ως «ιδεαλιστή» είναι σχηματική και ανεπαρκής.

Πώς λοιπόν θα μπορούσε, συνοπτικά, να αποδοθεί η επίδραση του Κύρου στη μεταπολεμική ελληνική εξωτερική πολιτική, και ιδιαίτερα στα χρόνια 1953-54; Τι εκπροσωπούσε αυτή η —έως σήμερα— αινιγματική προσωπικότητα στην ευρύτερη διαδικασία της εξέλιξης των διεθνών σχέσεων της Ελλάδας, αλλά και στη διαμόρφωση της «υψηλής στρατηγικής» της;

---

47. Βλ. και τις σχετικές επικρίσεις της αντιπολίτευσης για την ενέργεια αυτή, στο Σπύρος Λιναρδάτος, *Ἀπὸ τὸν ἐμφύλιο στὴ χούντα*, τ. Β΄ (1952-1955: Ἡ τριετία τοῦ Συναγερμοῦ), Αθήνα 1978, σ. 30.

48. «Κυβέρνησις τῶν Κουίσλιγκ;», *Εστία*, 26 Σεπτεμβρίου 1955.

49. Χρ. Ξανθόπουλος-Παλαμάς, Διπλωματικό τρίπτυχο... *ό.π.*, σσ. 170-172.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ο Κύρου εκπροσωπεί τη μετάβαση από την εσωστρέφεια της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου και των χρόνων του Εμφυλίου, σε μία περισσότερο εξωστρεφή πολιτική. Η σκέψη του κυριαρχήθηκε από την προσπάθεια να καλυφθούν δύο ανάγκες: Η κατοχύρωση της ασφάλειας της Ελλάδας την επαύριο των τραυματικών εμπειριών της δεκαετίας του 1940, αλλά και η ενεργότερη συμμετοχή της χώρας στα διεθνή δρώμενα. Με αυτή την αφετηρία, ως χαρακτηριστικά γνωρίσματα της πολιτικής του αναδύονται η διαρκής προσπάθεια για ισορροπία μεταξύ των αναγκών του πραγματισμού και του ιδεαλισμού και η διακαής επιθυμία του για δικαίωση του κυπριακού ελληνισμού· επιπλέον, η κατοχύρωση της ασφάλειας ταυτόχρονα με τη διενέργεια ενός περιορισμένου «ανοίγματος» προς το νέο κέντρο ισχύος του σοβιετικού συνασπισμού —δύο στόχοι, με δεδομένη τη δυσμενή ψυχολογία της Αθήνας στην πρώτη μετεμφυλιακή εποχή, αντιφατικοί μεταξύ τους. Και αυτό ακριβώς το στοιχείο —η αντιφατικότητα ενώπιον καταστάσεων που, όχι μόνον ο Κύρου, αλλά όλοι σχεδόν οι διαμορφωτές της ελληνικής πολιτικής αναγνώριζαν ως αντικειμενικές —ήταν ένα ακόμη βασικό γνώρισμα και της δικής του πολιτικής, αλλά και της ίδιας της Ελλάδας στη δύσκολη αυτή περίοδο. Εδώ άλλωστε βρισκόταν και η ουσία του προβλήματος προσαρμογής της στον νέο μεταπολεμικό κόσμο.

Η ανάγκη της προσαρμογής ωθούσε τον Κύρου σε μία αναζήτηση νέων ορίων για την ελληνική πολιτική, διευρυμένων μεν σε σχέση με το παρελθόν, αλλά και πάλι σοβαρά περιοριζόμενων από τη σωρευτική συνδρομή μίας πλειάδας παραγόντων —πολιτικών, διπλωματικών, στρατιωτικών, ψυχολογικών ακόμη. Η Ελλάδα συγκλονιζόταν ακόμη από τις αναταράξεις που είχε προκαλέσει η προηγούμενη δεκαετία· η πρώτη της εμπειρία από τον νέο μεταπολεμικό κόσμο αποκτήθηκε μέσω μίας εμφύλιας σύγκρουσης ζωής ή θανάτου και η δημιουργική ενσωμάτωσή της στο νέο διεθνές περιβάλλον κόσμο δεν είχε ακόμη ολοκληρωθεί.

Για αυτόν ακριβώς τον λόγο, η πολιτική του Κύρου (όχι μόνον στο Κυπριακό, αλλά και στις σχέσεις με την Ανατολή) αποτελούσε ένα μεταίχμιο της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, προορισμένο από τη φύση των πραγμάτων να ξεπεραστεί, όταν οι εσωτερικές και οι διεθνείς συνθήκες επέτρεπαν κάτι τέτοιο· να ξεπεραστεί, συγκεκριμένα, από την ανάδυση περισσότερο πλούσιων (και ευέλικτων) αναλύσεων που θα έδιναν μεγαλύτερη έμφαση στη γεωπολιτική παρά στην ιστορική μνήμη, και που θα έρχονταν στο προσκήνιο ίσως και υπό την πίεση των αναγκών που δημιουργούσε για την ελληνική διπλωματία το Κυπριακό. Αυτό ακριβώς έγινε τα επόμενα χρόνια, όταν ο Κ. Καραμανλής και ο Ε. Αβέρωφ-Τοσίτσας προέβαλλαν τις νέες συλλήψεις στο πεδίο των διεθνών σχέσεων της χώρας. Συνεπώς, το

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

«αντίθετο» του Κύρου δεν ήταν ο στυγνός ρεαλισμός του Πιπινέλη, αλλά ο πραγματισμός του Καραμανλή και του Αβέρωφ, τόσο στο Κυπριακό, όσο και στις άλλες πτυχές της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Και ήταν ακριβώς ο Καραμανλής και ο Αβέρωφ αυτοί που πραγματοποίησαν την εκτεταμένη αναμόρφωση της ελληνικής πολιτικής, από το 1956-57, καθώς και την αναμόρφωση του προσωπικού της διπλωματικής υπηρεσίας (τις οποίες φαινόταν να επιζητεί ο Κύρου από το 1954). Μόνον που τα νέα πρόσωπα που ήρθαν στο προσκήνιο μετά το 1956 (εκτός του Αβέρωφ, οι Α. Λιάτης, Μ. Μελάς, Γ. Πεσμαζόγλου, Θ. Τσάτσος, Γ. Σεφεριάδης, Α. Βλάχος, Δ. Μπίτσιος, κ.α.) δεν θα εκφράζουν θέσεις ανάλογες με του Κύρου, ιδιαίτερα στο Κυπριακό· αντίθετα, θα εμφορούνται από ένα πραγματισμό, τον οποίο ο ίδιος θα θεωρούσε, πιθανότατα, ανεπαρκή. Ο γράφων έχει και παλαιότερα υποστηρίξει ότι, με την αναμόρφωση του 1956, η ελληνική εξωτερική πολιτική περνούσε από τη μονόπλευρη αναζήτηση της ασφάλειας (έως το 1955) σε μία περισσότερο εκλεπτυσμένη αναζήτηση ενός μακροπρόθεσμου προσανατολισμού για την Ελλάδα, την οργανική δηλαδή ενσωμάτωση στο δυτικοευρωπαϊκό σύστημα, που επιτεύχθηκε με τη Συνθήκη Σύνδεσης με την ΕΟΚ, τον Ιούλιο του 1961[50]. Με άλλα λόγια, ήδη το 1956-57, η εποχή άλλαζε, το βασικό πλαίσιο της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής μεταμορφωνόταν σε βαθμό σημαντικό, και, πιθανότατα, η ανάλυση που προέβαλε ο Κύρου το 1953-54 γινόταν, σε κάποιο μέτρο, ακόμη και ξεπερασμένη.

Τούτο δεν αναιρεί ωστόσο τη βασική διαπίστωση ότι ο Αλέξης Κύρου υπήρξε μία από τις σημαντικότερες προσωπικότητες της σύγχρονης ελληνικής διπλωματίας. Δεν θα ήταν υπερβολή εάν χαρακτηριζόταν και ως ένας από τους σημαντικότερους διπλωμάτες του νεότερου ελληνικού κράτους. Ιδιαίτερα για τη μεταπολεμική περίοδο, είναι σαφές ότι η επιρροή του υπήρξε κατά πολύ μεγαλύτερη της αντίστοιχης κάθε άλλου συναδέλφου του από τον χώρο της διπλωματίας: Δεν υπήρξε απλός χειριστής της εξωτερικής πολιτικής, αλλά διαμορφωτής της —ρόλος που συνήθως αποδίδεται μόνον σε πολιτικούς, και μάλιστα μόνον σε *ηγετικές πολιτικές προσωπικότητες* (στην περίπτωση της Ελλάδας, Κ. Καραμανλή, Ε. Αβέρωφ-Τοσίτσα, Σ. Βενιζέλο, Γ. Παπανδρέου, Α. Παπανδρέου). Οι μόνοι άλλοι διπλωμάτες στη σύγχρονη ελληνική ιστορία, εκτός του Αλέξη Κύρου, που υπήρξαν συγκρίσιμα σημαντικοί διαμορφωτές πολιτικής (αν και, πρέπει να σημειωθεί, *άλ-*

---

50. Για την αναμόρφωση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής το 1956-57, βλ. μεταξύ άλλων, Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Το γεωπολιτικό περιβάλλον του Κυπριακού και η ελληνική εξωτερική πολιτική στη δεκαετία του 1950*, Αθήνα 1998· του ίδιου, «Ευάγγελος Αβέρωφ-Τοσίτσας: πολιτική πορεία (1946-1990)», στο Ίδρυμα Ε. Αβέρωφ, *Ευάγγελος Αβέρωφ-Τοσίτσας (1908-1990)*, Αθήνα 2000, σσ. 41-127.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

λης πολιτικής), είναι, για τη μεταδικτατορική πλέον περίοδο, οι Δημήτρης Μπίτσιος και Πέτρος Μολυβιάτης, όχι όμως με την ιδιότητά τους ως μελών του Διπλωματικού Σώματος, αλλά ως Υπουργός Εξωτερικών (1974-77) ο πρώτος, και ως διευθυντής του Πολιτικού Γραφείου του Πρωθυπουργού ο δεύτερος επί έξι έτη (1974-80), που μάλιστα συγκροτούν και την πλέον εξωστρεφή περίοδο της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής.

Εάν όμως δεν θα πρέπει, από τη μία πλευρά, οι αντιρρήσεις για την κυπριακή πολιτική του Κύρου να οδηγούν σε υπερβολές εναντίον του, αντίστοιχα δεν θα ήταν σωστό, το γεγονός ότι δημοσιοποίησε με τόση τέχνη τις θέσεις του, να οδηγήσει στο (αντίστοιχα υπερβολικό, αλλά θετικό αυτή τη φορά για τον ίδιο) συμπέρασμα ότι υπήρξε ο μόνος πρωτοπόρος στη διαμόρφωση των διεθνών σχέσεων της χώρας το 1953-54. Οι απόψεις του εξέφραζαν τα ζητούμενα μίας εποχής και συνόψιζαν μία ευρύτερη συναίνεση που είχε ήδη αρχίσει να αναπτύσσεται, τόσο μεταξύ των υπηρεσιακών ιθυνόντων, όσο και των πολιτικών ηγετών που χειρίζονταν τα ζητήματα αυτά. Αλλά και έτσι ακόμη, η παρουσία και οι απόψεις του Κύρου, όπως και η μεγάλη επιρροή του στο Υπουργείο Εξωτερικών έως τα τέλη του 1954, είναι ενδεικτικές για την ύπαρξη μίας νέας τάσης, περισσότερο ευέλικτης, ίσως και περισσότερο αισιόδοξης, για τη διεθνή παρουσία της Ελλάδας.

SUMMARY

EVANTHIS HATZIVASSILIOU: The role of personality in the shaping of foreign policy: The case of Alexis Kyrou, 1953-1954

The recent significant progress in the study of postwar Greek foreign policy raises additional issues which await their further study, such as the role of ideology or even of key figures who shaped the major options of postwar Greek diplomacy. Alexis Kyrou is an extremely interesting case, perhaps because he was not a politician: he was a diplomat who served as Permanent Representative of Greece at the UN in the late 1940s up to 1953, and as Secretary General of the Greek Foreign Ministry in 1954, until his resignation in December of that year, following the defeat of Greece in the first UN debate on Cyprus. A member of a powerful Athenian family of Cypriot descent and brother of the editor of the influential daily *Hestia*, Kyrou dominated the foreign policy of the Papagos government (1952-55), and is widely considered to have played a leading part in Athens's decision to resort

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

to the UN over Cyprus. It is for this that he was severely criticized by recent research.

Moreover, research suggests that in 1953-54 he also greatly influenced Athens's policy-making in other fields, mainly Eastern Europe; in fact, he was considered as an expert on this issue. After the era of almost total lack of contacts with the Soviet Bloc during the civil war and its immediate aftermath, Kyrou supported the adoption of a new policy toward the East. He favoured increasing commercial exchanges, as well as an effort to settle differences with Moscow's major regional ally, Bulgaria. Yet, at the same time, he made it clear that security, both external and internal, was a precondition for responding favourably to the Soviet peace offensive of these years. Thus, in the history of postwar Greek foreign policy Kyrou, a curious mixture of extreme idealism (on Cyprus) and harsh realism (on security), represents the transition from the ideological rigidity and inward-looking attitudes of the civil war years, to a more outward-looking policy.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ
ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΜΑΡΙΕΤΤΑ ΜΙΝΩΤΟΥ

Η ΕΛΛΑΔΑ ΣΤΟ ΣΤΑΥΡΟΔΡΟΜΙ ΤΩΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΕΠΙΛΟΓΩΝ (1957-1959)

Η ΑΠΟΦΑΣΗ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ Κ. ΚΑΡΑΜΑΝΛΗ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΝΔΕΣΗ ΜΕ ΤΗΝ ΕΟΚ

Αντικείμενο του παρόντος άρθρου αποτελεί η πολιτική που άσκησε η ελληνική κυβέρνηση απέναντι στις τάσεις της οικονομικής ενοποίησης που εκδηλώθηκαν στη Δυτική Ευρώπη κατά την περίοδο 1957-1959. Στο τριετές αυτό διάστημα σημειώθηκαν στον δυτικοευρωπαϊκό χώρο σημαντικές διαδοχικές εξελίξεις, οι οποίες σφράγισαν την πορεία της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Συγκεκριμένα, αξιοσημείωτο σταθμό στην ιστορική διαδρομή[1] της

---

1. Οι ρίζες της προσπάθειας για τη δημιουργία μιας ενωμένης Ευρώπης ανάγονται πολλούς αιώνες πίσω. Για την ιστορική πορεία της ευρωπαϊκής ιδέας, βλ. Γ. Κοντογεώργης, *Η Ελλάδα στην Ευρώπη. Η πορεία προς την ένωση και η πολιτική του Καραμανλή*, Αθήνα 1985, σσ. 9-31.

Κατά τη δεκαετία του '50 η Δυτική Ευρώπη προχώρησε με αποφασιστικά βήματα προς την ενοποίησή της και έθεσε τα θεμέλια μιας νέας «ευρωπαϊκής αρχιτεκτονικής» εγκαθιδρύοντας μια καινούργια περιφερειακή οικονομία. Καθοριστικός παράγοντας στη διαμόρφωση των εξελίξεων αυτών υπήρξαν οι γόνιμες συνεργασίες που πραγματοποιήθηκαν μεταξύ των δυτικοευρωπαϊκών κρατών τα πρώτα χρόνια μετά τη λήξη του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου (στο πλαίσιο του Οργανισμού Ευρωπαϊκής Οικονομικής Συνεργασίας, ΟΕΟΣ, που ιδρύθηκε το 1948, του Συμβουλίου της Χάγης, το οποίο πραγματοποιήθηκε το 1948 και του Συμβουλίου της Ευρώπης, που ιδρύθηκε το 1949). Σημαντική ώθηση στην πορεία της ευρωπαϊκής ενοποίησης έδωσε το Σχέδιο Σουμάν (1950) που οδήγησε στη δημιουργία της Ευρωπαϊκής Κοινότητας Άνθρακα και Χάλυβα (ΕΚΑΧ), το 1951. Η δημιουργία της ΕΚΑΧ έθεσε τις βάσεις της γαλλογερμανικής συνεργασίας, ασκώντας τον ρόλο της «ατμομηχανής» στην ενοποιητική διαδικασία, αφού στο πλαίσιο του οργανισμού προβλεπόταν μεταβίβαση εθνικής κυριαρχίας σε υπερεθνικά όργανα. Αν και μπορεί να χαρακτηρισθεί ως «ένα πρώτο πείραμα», άσκησε όμως μεγάλη επιρροή στις μετέπειτα ευρωπαϊκές εξελίξεις. Βλ. ενδεικτικά Π. Καζάκος, *Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα. Παρουσίαση και κριτική της οικονομικής ολοκλήρωσης στη Δυτική Ευρώπη*, Αθήνα 1978, P. Gerbet, *La construction de l' Europe*, Paris

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ένωσης της Ευρώπης αποτελεί το έτος 1957, όταν ιδρύονται η Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ) και η Ευρωπαϊκή Κοινότητα Ατομικής Ενέργειας (ΕΚΑΕ). Η ΕΟΚ θα αποτελέσει τον πυρήνα των μετέπειτα ευρωπαϊκών εξελίξεων. Στους οργανισμούς αυτούς δεν συμμετείχε το σύνολο των δυτικοευρωπαϊκών κρατών, παρά μόνο η Γαλλία, η Δυτική Γερμανία, το Βέλγιο, η Ιταλία, η Ολλανδία και το Λουξεμβούργο. Τα κράτη αυτά, που είχαν κοινά χαρακτηριστικά την οικονομική ευρωστία και τη γεωγραφική θέση σε συνεχόμενη ζώνη της Κεντρικής Ευρώπης, είχαν συμφωνήσει, με τη Συνθήκη της Ρώμης, να προχωρήσουν στην ενοποίηση της αγοράς τους. Οι πολιτικές όμως και οικονομικές επιταγές του μεταπολεμικού διεθνούς σκηνικού υπαγόρευαν να βρεθεί ένας τρόπος σύνδεσης των κρατών αυτών με τα υπόλοιπα δυτικοευρωπαϊκά κράτη, γεγονός που θα ενίσχυε τους μεταξύ τους πολιτικούς και οικονομικούς δεσμούς, ισχυροποιώντας παράλληλα το σύνολο του δυτικού κόσμου στις λεπτές ισορροπίες του διπολικού συστήματος που είχε αναδυθεί μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο.

Στις αρχές του 1957 έλαβε χώρα μία τέτοιας μορφής οργανωτική προσπάθεια στους κόλπους του Οργανισμού Ευρωπαϊκής Οικονομικής Συνεργασίας (ΟΕΟΣ), μετά από πρόταση και καθοδήγηση της Μεγάλης Βρετανίας[2]. Άρχισαν δηλαδή διαπραγματεύσεις με σκοπό την ίδρυση μιας ευρύτερης Ευρωπαϊκής Ζώνης Ελεύθερων Συναλλαγών, της λεγόμενης «μεγάλης ΕΖΕΣ», μεταξύ των κρατών-μελών του ΟΕΟΣ. Οι διαπραγματεύσεις αυτές διήρκεσαν από τον Φεβρουάριο του 1957 μέχρι τον Δεκέμβριο του 1958, όταν διακόπηκαν αιφνίδια λόγω της ρήξης που επήλθε μεταξύ της Γαλλίας και της Μεγάλης Βρετανίας. Μετά την άκαρπη έκβασή τους, η Μεγάλη Βρετανία, στηριζόμενη σε μία σειρά ερεισμάτων, πρωτο-

---

1983, W. Wallace, (edit), *The Dynamics of European Integration*, London 1990, J. Pinder, *European Community: The Building of a Union*, Oxford 1991, Π. Ιωακειμίδης, *Ευρωπαϊκή Πολιτική Ένωση-Θεωρία-Διαπραγμάτευση-Θεσμοί και πολιτικές-Η συνθήκη του Maastricht και η Ελλάδα*, Αθήνα 1993, σσ. 43-62, Λ. Τσούκαλης, *Η νέα ευρωπαϊκή οικονομία-Η πολιτική και οικονομική διάσταση της ολοκλήρωσης*, Αθήνα 1993, σσ. 38-48, Γ. Κοντογεώργης, *Η ευρωπαϊκή ιδέα, η ευρωπαϊκή ένωση και η Ελλάδα- Ιστορική διαδρομή-Σύγχρονη εποχή-Προοπτικές*, Αθήνα 1995, σσ. 69-75.

2. Η Μεγάλη Βρετανία δεν συμμετείχε στην ΕΟΚ και πίστευε ότι το σχήμα που προωθούσε στο πλαίσιο του ΟΕΟΣ, της μεγάλης δηλ. ΕΖΕΣ, θα υπερίσχυε με τον καιρό έναντι της ΕΟΚ, αφού θα περιελάμβανε όλα τα κράτη-μέλη του ΟΕΟΣ, ενώ συγχρόνως θα της χάριζε την πρωτοκαθεδρία στον δυτικοευρωπαϊκό χώρο. Βλ. σχετικά, Μαριέττα Μινώτου, *Η ευρωπαϊκή επιλογή της κυβέρνησης Καραμανλή, 1957-1959, Διατριβή*, Αθήνα 2002, την ενότητα: «Ιστορικό των ενδοευρωπαϊκών ζυμώσεων στις διαπραγματεύσεις του ΟΕΟΣ-Η πολιτική της Μ. Βρετανίας», σσ. 153-192.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

στάτησε στην ίδρυση της «μικρής» Ευρωπαϊκής Ζώνης Ελεύθερων Συναλλαγών (ΕΖΕΣ, 1960), της οποίας τα κράτη-μέλη —Δανία, Σουηδία, Νορβηγία, Αυστρία, Ελβετία και Πορτογαλία— συνδέονταν με χαλαρούς οικονομικούς δεσμούς. Μεταξύ των δύο ευρωπαϊκών οικονομικών σχημάτων, της ΕΟΚ και της ΕΖΕΣ, που προσδιόριζαν την αναδυόμενη περιφερειακή ευρωπαϊκή οικονομία και αντιπροσώπευαν τις δύο αποκλίνουσες αντιλήψεις, οι οποίες από τότε έμελλε να επηρεάζουν την ευρωπαϊκή ενοποιητική διαδικασία, υπήρχαν ουσιαστικές διαφορές. Θεσμοθετήσεις της ΕΟΚ που αφορούσαν στο κοινό εξωτερικό δασμολόγιο, στη μεταφορά εξουσίας σε υπερεθνικά όργανα, στη στενότερη πολιτική και οικονομική ενοποίηση καθώς και στην καθιέρωση πολιτικής ενίσχυσης των μελών με αδυναμίες διάρθρωσης δεν υφίστανται στην ΕΖΕΣ, που ήταν οργανισμός απλής διακρατικής συνεργασίας.

Στο πλαίσιο των εξελίξεων αυτών στον δυτικοευρωπαϊκό χώρο, η κυβέρνηση του Κωνσταντίνου Καραμανλή χάραξε συγκεκριμένη πολιτική που σηματοδότησε το πολιτικοοικονομικό μέλλον της Ελλάδας. Η Ελλάδα, κράτος μικρό, με βασικές αδυναμίες διάρθρωσης στο οικονομικό πεδίο, σε ευαίσθητη γεωγραφική θέση, ιδιαίτερα στο μεταπολεμικό διπολικό σύστημα, κατά την περίοδο 1957-1959 δέχεται τα εξωτερικά ερεθίσματα του ευρύτερου διεθνούς και εγγύτερου ευρωπαϊκού περιβάλλοντός της και σχεδιάζει την εξωτερική της πολιτική με βάση τις δυνατότητές της, τις παραδοσιακές στρατηγικές επιλογές της και τις ιδεολογικές αντιλήψεις των διαμορφωτών των αποφάσεων. Το 1957 ανοίγεται η ευρωπαϊκή προοπτική και η Ελλάδα αποφασίζει να συμμετάσχει ενεργά στην ενοποιητική διαδικασία. Ως τότε είχε επιδείξει θετική στάση απέναντι στις ιδέες της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Η στάση της όμως αυτή, σε μεγάλο βαθμό, ήταν θεωρητική, επειδή δεν είχε τεθεί ζήτημα δικής της συμμετοχής (π.χ. στην ΕΚΑΧ). Η ευρωπαϊκή ενοποίηση εμφανίζεται μετά το 1957 ως πρακτική πολιτική επιλογή, όταν ιδρύεται η ΕΟΚ και τίθεται ζήτημα «μεγάλης ΕΖΕΣ» με τη συμμετοχή και των μικρών ευρωπαϊκών χωρών και η χώρα δημιουργεί τις βασικές προϋποθέσεις για την οικονομική της ανάπτυξη που επιτρέπουν τη συμμετοχή της.

Σκόπιμο είναι να υπογραμμισθεί ότι η ευρωπαϊκή πολιτική των κυβερνήσεων Καραμανλή της περιόδου 1957-1959 αποτελεί φυσική συνέχεια της σταδιακής ενσωμάτωσης της Ελλάδας στο δυτικοευρωπαϊκό σύστημα, η οποία είχε ξεκινήσει ουσιαστικά από τη λήξη του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου[3]. Η απόφαση για τη συμμετοχή της Ελλάδας στις διαπραγματεύ-

3. K. Botsiou, *Griechenlands Weg nach Europa:Von der Truman Doktrin bis zur Assoziierung mit der EWG, 1947-1961*, Φρανκφούρτη 1999, Π. Καζάκος, *Ανάμεσα σε*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σεις του ΟΕΟΣ (1957-1958), καθώς και για τη σύνδεσή της με την ΕΟΚ, το 1959, καθορίστηκε από πολιτικοοικονομικές επιλογές που ήταν συμβατές με τον διεθνή προσανατολισμό και το κοινωνικοοικονομικό μοντέλο που υιοθετήθηκε από τις μεταπολεμικές ελληνικές κυβερνήσεις μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο.

Συγκεκριμένα, τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια οι διεθνείς συνθήκες που είχαν διαμορφωθεί αποτέλεσαν γόνιμο έδαφος για ουσιαστική και οργανωμένη προσέγγιση των δυτικοευρωπαϊκών κρατών, τα οποία εισέρχονται από τότε σε σταδιακή τροχιά ενοποίησης. Η Ελλάδα, ήδη από τότε, παρά τις αντίξοες συνθήκες του εμφυλίου πολέμου, παρακολουθούσε με ενεργό ενδιαφέρον τις ευρωπαϊκές εξελίξεις και συμμετείχε στα διαμορφούμενα σχήματα: Συνέδριο της Χάγης (1948) και Συμβούλιο της Ευρώπης (1949)[4]. Παράλληλα, στο πλαίσιο του Σχεδίου Μάρσαλ και με τη συμμετοχή της στον ΟΕΟΣ, ανέπτυξε οικονομικούς δεσμούς με τα δυτικοευρωπαϊκά κράτη σε μακροχρόνια βάση. Η τυπικά ισότιμη συμμετοχή της στον ευρωπαϊκό αυτό οικονομικό οργανισμό υπήρξε καθοριστική για τη διαμόρφωση της ευρωπαϊκής της πολιτικής κατά τις επόμενες δεκαετίες. Άμεσο επακόλουθο ήταν η καλλιέργεια διπλωματικών σχέσεων, καθώς και η επικοινωνία και ανταλλαγή ιδεών των Ελλήνων ηγετών με τους αντίστοιχους Ευρωπαίους. Στο πλαίσιο αυτό καλλιεργήθηκε η κοινότητα συμφερόντων σε όλα τα επίπεδα, με αποτέλεσμα οι δεσμοί αυτοί να αποδώσουν τους καρπούς τους κατά τη δεκαετία του '50, κατά την οποία τα δυτικοευρωπαϊκά κράτη θα προχωρήσουν στην οικονομική τους ενοποίηση. Παράλληλα, από τις αρχές ήδη της δεκαετίας του '50, η Ελλάδα προχώρησε στη σύσφιξη των διμερών σχέσεων με τη Δυτική Γερμανία και τη Γαλλία. Η πολιτική της αυτή καταδεικνύει έμμεσα τις τάσεις προσέγγισής της με τους κύριους μοχλούς της ευρωπαϊκής ενοποίησης, που είχαν ήδη ξεκινήσει την πορεία προς την οικονομική ένωση (Ευρωπαϊκή Κοινότητα Άνθρακα και Χάλυβα, ΕΚΑΧ). Δημιούργησε κατ' αυτόν τον τρόπον ένα στέρεο υπόβαθρο σχέσεων, δεδομένου ότι δεν ήταν δυνατό, κατά την περίοδο εκείνη, να συμμετάσχει σε αυτά τα ευρωπαϊκά ενοποιητικά σχήματα. Οι σχέσεις αυτές αποτέλεσαν σταθερή βάση μετά το 1955, όταν υπήρξαν οι δυνατότητες να ενεργοποιηθεί για τη συμμετοχή της στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Παράλληλα, η οικονομική πολιτική που εφαρμόσθηκε στις αρχές της δεκαετίας του '50

Κράτος και Αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα,1944-2000, Αθήνα 2001, Κ. Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική, 1945-1981*, τ. Β΄, Αθήνα 2001, Μαριέττα Μινώτου, *ό.π.*

4. Μαριέττα Μινώτου, «Η προοπτική της ευρωπαϊκής ενοποίησης μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο: Η επίσημη στάση της Ελλάδας, 1946-1950», *Διαχρονία*, τχ. 3-4, 1998.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

από τον Γ. Καρτάλη και Σ. Μαρκεζίνη και αργότερα από τις κυβερνήσεις Καραμανλή (1955-1963), συνέβαλε στη δημιουργία των κατάλληλων προϋποθέσεων στο εσωτερικό, ώστε η χώρα να εισέλθει σε τροχιά ανάπτυξης και εκσυγχρονισμού[5].

Το δεύτερο μισό της δεκαετίας του '50 φέρει έντονα τη σφραγίδα της πολιτικής του Κ. Καραμανλή, ο οποίος, μετά την ανάληψη της πρωθυπουργίας, τον Οκτώβριο του 1955[6], παραμένει στην εξουσία για οκτώ συνεχή χρόνια, γεγονός που του προσφέρει τη δυνατότητα να ολοκληρώσει το κυβερνητικό του πρόγραμμα. Κατά τη διάρκεια της πρωθυπουργικής του θητείας τα ζητήματα που κυριαρχούν στον εξωτερικό τομέα είναι το Κυπριακό και η ενσωμάτωση της Ελλάδας στα ευρωπαϊκά οικονομικά σχήματα. Η υπόθεση του Κυπριακού, που αποτέλεσε το μείζον θέμα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής την περίοδο 1955-1959, επισφραγίσθηκε με την υπογραφή των συμφωνιών Ζυρίχης-Λονδίνου τον Φεβρουάριο του 1959, βάσει των οποίων ιδρύθηκε ανεξάρτητο κυπριακό κράτος. Το ζήτημα αυτό απασχόλησε τόσο έντονα την ελληνική εξωτερική πολιτική κατά την περίοδο αυτή, ώστε επηρέασε και τα υπόλοιπα διπλωματικά προβλήματα της χώρας. Η κυπριακή κρίση οδήγησε την Ελλάδα να βρεθεί αντιμέτωπη με τους συμμάχους της, ενώ αντίθετα οι «εχθροί» της να αναδειχθούν σε υποστηρικτές των ελληνικών θέσεων. Επίσης υπήρξε η αιτία που διαταράχθηκαν οι σχέσεις της Ελλάδας όχι μόνον με την Τουρκία και τη Μεγάλη Βρετανία αλλά γενικότερα με τον δυτικό συνασπισμό. Αν και η θέση της Ελλάδας στον δυτικό συνασπισμό ήταν δεδομένη, όμως κατά την περίοδο αυτή η χώρα ακολουθεί τακτική πολιτικών και οικονομικών ελιγμών, προσεγγίζοντας την ΕΣΣΔ καθώς και κράτη του ανατολικού συνασπισμού[7].

Το νέο στοιχείο που χαρακτηρίζει την ελληνική εξωτερική πολιτική αυτής της περιόδου είναι ότι από το έτος 1956 σημειώνεται αξιοπρόσεκτη αναμόρφωση, που αντανακλάται στη μετάβαση από τη μονόπλευρη αναζήτηση της ασφάλειας σε μία περισσότερο εκλεπτυσμένη αναζήτηση ενός μακροπρόθεσμου προσανατολισμού για τη χώρα, στο πλαίσιο πάντοτε του δυτικού κόσμου. Η αναμόρφωση όμως αυτή δεν συνεπάγεται και αναθεώρηση της διεθνούς θέσης της. Οι βασικοί στόχοι και οι προσανατολισμοί, οι οποίοι υιοθετήθηκαν από τις μεταπολεμικές ελληνικές κυβερνήσεις,

---

5. Βλ. Π. Καζάκος, *ό.π.* και Μαριέττα Μινώτου, *Η ευρωπαϊκή επιλογή της κυβέρνησης Καραμανλή, 1957-1959*, ό.π., σσ. 119-152.

6. Βλ. σχετικά, Ε. Χατζηβασιλείου, *Η άνοδος του Κωνσταντίνου Καραμανλή στην εξουσία, 1954-1956*, Αθήνα 2001.

7. Βλ. σχετικά, *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, Γεγονότα και Κείμενα*, (γεν. επιμ.), Κ. Σβολόπουλος, τ. 1-12, Αθήνα 1992-1997, τόμ. 2, 3.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

εγκολπώνονται και από τις κυβερνήσεις Καραμανλή. Η ανάδυση αυτού του νέου μοντέλου εξωτερικής πολιτικής χαρακτηρίζεται κυρίως από το στοιχείο της εξωστρέφειας[8]. Η μετατόπιση του κέντρου βάρους της εξωτερικής πολιτικής από την τακτική των διμερών συμφωνιών προς την πολυμερή διπλωματία, όπως αυτή εκφράσθηκε με τη συμμετοχή στις διαπραγματεύσεις στο πλαίσιο του ΟΕΟΣ και λίγα χρόνια αργότερα σε εκείνο της ΕΟΚ, οφείλεται κυρίως στις γενικότερες αλλαγές του διεθνούς σκηνικού, επειδή οι διμερείς σχέσεις δεν επαρκούσαν να αντιμετωπίσουν το ρεύμα των μεγάλων αλλαγών. Παράλληλα, ο Κ. Καραμανλής προωθεί την ανάπτυξη του περιφερειακού ρόλου της Ελλάδας ως δύναμης του ΝΑΤΟ, γεγονός που είχε ως επακόλουθο η Ελλάδα να πάρει θέση στη Μέση Ανατολή (δόγμα Αϊζενχάουερ) και στα Βαλκάνια, παίζοντας το ρόλο της «γέφυρας» προς τη Γιουγκοσλαβία.

Στο εσωτερικό πεδίο ο Κ. Καραμανλής με την οικονομική του πολιτική πέτυχε νομισματική σταθερότητα, υψηλούς ρυθμούς μεγένθυσης και ουσιαστικό μετασχηματισμό της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας με την προϊούσα εκβιομηχάνιση που συντελέσθηκε[9]. Οι γενικότερες λοιπόν οικονομικές εξελίξεις και η πολιτική σταθερότητα υποστηλώνουν γερά το έδαφος, ώστε η χώρα στη συνέχεια να αναλάβει πρωτοβουλίες στο ευρωπαϊκό πεδίο.

Η αναδυόμενη δυτικοευρωπαϊκή περιφερειακή οικονομία της περιόδου 1957-1959 και οι αντίστοιχες πολιτικοοικονομικές φιλοσοφίες που κυριαρχούσαν οδήγησαν την τότε κυβέρνηση του Κωνσταντίνου Καραμανλή σε ένα σταυροδρόμι ευρωπαϊκών επιλογών και διλημμάτων, που έπρεπε να σταθμίσει για να δρομολογήσει αποτελεσματικά την πολιτική της. Αρχικά, η κυβέρνηση Καραμανλή είχε να επιλέξει είτε την πολιτική της «περιθωριοποίησης» από τη Δυτική Ευρώπη, είτε την πολιτική της «ενσωμάτωσης». Με την πρώτη θα έπρεπε να παραμείνει απλός θεατής των ευρωπαϊκών εξελίξεων και να καλλιεργήσει, ως αντιστάθμισμα, διμερείς οικονομικές σχέσεις με δυτικοευρωπαϊκά κράτη και με κράτη του ανατολικού συνασπισμού[10]. Η περίπτωση όμως της περιθωριοποίησης - απομόνωσης της χώρας

8. Ε. Χατζηβασιλείου, (επιμ.), [Ίδρυμα Ευάγγελου-Αβέρωφ Τοσίτσα], *Η εξωτερική πολιτική της Ελλάδας με την πένα του γελοιογράφου. Ο Φωκίων Δημητριάδης σατιρίζει τον Ευάγγελο Αβέρωφ, υπουργό των Εξωτερικών, 1956-1963*, Αθήνα 2000, σσ. 9-35.

9. Βλ. σχετικά με την αύξηση των οικονομικών μεγεθών, Κ. Καζάκος, «Η ελληνική οικονομία, 1949-1967: Ανασυγκρότηση και Ανάπτυξη», Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΣΤ΄, Αθήνα 2000.

10. Σ. Βαλντέν, *Ελλάδα και Ανατολικές χώρες, 1950-1967: Οικονομικές σχέσεις και πολιτική*, τ. Α΄, Αθήνα 1991.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

αποκλείσθηκε από την πλειοψηφία του πολιτικού και πνευματικού κόσμου, γιατί υπήρχε η γενική πεποίθηση, ότι το μέλλον της Ελλάδας, πολιτικό και οικονομικό, ήταν άρρηκτα συνδεδεμένο με τις εξελίξεις στον δυτικοευρωπαϊκό χώρο όπως διατυπώνεται στα ακόλουθα αποσπάσματα δηλώσεων και άρθρων:

Εἶναι ζήτημα ζωτικῆς σημασίας δι' ὅλας τὰς εὐρωπαϊκὰς χώρας καὶ ἰδιαιτέρως διὰ τὴν Ἑλλάδα, λόγῳ τῆς ἀκριτικῆς γεωγραφικῆς μας θέσεως, ἡ ἐνίσχυσις τῆς εὐρυτέρας εὐρωπαϊκῆς οἰκονομικῆς ἑνοποιήσεως, ὑφ' οἱονδήποτε σχῆμα καὶ ἐὰν αὕτη συνεφωνεῖτο ἀπὸ ὅλας τὰς χώρας καὶ τὴν Ἑλλάδα...[11].

Ἡ χώρα μας... εἶναι συνυφασμένη μέσα στὰ πλαίσια τῆς εὐρωπαϊκῆς οἰκονομίας καὶ δὲν νοεῖται πολιτικὴ ἀπομονώσεως. Ἡ περίπτωση νὰ παραμείνῃ ἡ Ἑλλάδα, τὸ πιὸ ἀδύνατο σημεῖο τῆς Δύσης, ἐκτός, εἶναι ἐπικίνδυνη καὶ ὀλέθρια...[12].

Ἡ προώθησις τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως καὶ ἡ ἀντιμετώπισις τοῦ κοινωνικοῦ προβλήματος τῆς Ἑλλάδος δὲν δύναται νὰ πραγματοποιηθοῦν ἐκτὸς τῶν μεγάλων ὑπὸ διαμόρφωσιν οἰκονομικοπολιτικῶν ἑνοτήτων. Ἡ ἀπομόνωσις δὲν συμβιβάζεται μὲ οἰκονομικὴν καὶ κοινωνικὴν πρόοδον, ἀλλ' ὁδηγεῖ εἰς οἰκονομικὴν καχεξίαν, ὑπὸ τὴν ὁποίαν δὲν δύναται νὰ προαχθῇ ἡ ἐθνική μας ζωή...[13].

Κατά τη δεύτερη περίπτωση, αν η Ελλάδα επέλεγε τον δρόμο της «ενσωμάτωσης» στο αναδυόμενο δυτικοευρωπαϊκό σύστημα, έπρεπε συγχρόνως να προσδιορίσει και το συγκεκριμένο μοντέλο ευρωπαϊκής συνεργασίας προς το οποίο θα στρεφόταν, καθώς και να ορίσει την κατάλληλη χρονική περίοδο. Εύλογο ήταν οι αποφάσεις της να προσδιορίζονται καθοριστικά, τόσο από τον βαθμό της οικονομικής ανάπτυξης που η Ελλάδα είχε ως τότε επιτύχει, όσο και από τη γενικότερη αντίληψη σχετικά με την πορεία και τους στόχους της εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής που έμελλε να ακολουθήσει. Η κυβέρνηση αποφάσισε τελικά την επιλογή της ενσωμάτωσης. Η απόφαση αυτή εκφράσθηκε με τη συμμετοχή στις διαπραγματεύσεις στο πλαίσιο του Οργανισμού Ευρωπαϊκής Οικονομικής Συνεργα-

11. Απόσπασμα δηλώσεων του υπουργού Συντονισμού Αρ. Πρωτοπαπαδάκη 23.1.59, *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, Γεγονότα και Κείμενα*, *ό.π.*, τ. 3, σ. 376.

12. Ministère des Affaires Étrangères, Série DE-CE AELE, Vol. 740, OEEC, Direction Générale des Affaires Économiques et Financières – Service de Coopération Economique, Compte-rendu succinct des réunions du Conseil de l'OECE, tenues au niveau ministériel-journée du 12.2.1957, Note, 13.2.1957.

13. Άρθρο Ι. Πεσμαζόγλου στην εφημ. «Το Βήμα», 12-13.8.1961 με τίτλο: «Η ευρωπαϊκή ενοποίησις και η θέσις της Ελλάδος».

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σίας (1957-1958). Η Ελλάδα, όταν ως κράτος-μέλος του ομώνυμου οργανισμού προσκλήθηκε να συμμετάσχει στις διαπραγματεύσεις αυτές, οι οποίες ξεκίνησαν στις αρχές του 1957 με στόχο τη δημιουργία μιας «μεγάλης ΕΖΕΣ», δεν απέκλινε από την τακτική που είχαν υιοθετήσει οι ελληνικές κυβερνήσεις από την πρώιμη μεταπολεμική περίοδο, δηλαδή την ενεργό συμμετοχή στους πολιτικοοικονομικούς οργανισμούς του δυτικού συνασπισμού. Προς την κατεύθυνση αυτή η ελληνική κυβέρνηση είδε έναν «πρώτο» ανοικτό δρόμο[14] για τη συμμετοχή της στην ενοποιητική διαδικασία.

Μετά το ναυάγιο των διαπραγματεύσεων, στα τέλη του 1958, η κυβέρνηση δραστηριοποιήθηκε και υπέβαλε αίτηση σύνδεσης στην ΕΟΚ τον Ιούνιο του 1959, με την οποία δρομολογήθηκε η σταδιακή ενσωμάτωση της χώρας στον κορμό της Ενωμένης Ευρώπης. Η απόφαση αυτή αποτέλεσε τον βασικό στρατηγικό προσανατολισμό της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής κατά το δεύτερο μισό του 20ου αιώνα. Έτσι η πορεία προς το μέλλον είχε ήδη αρχίσει με ενδιάμεσο στάδιο τη Σύνδεση, το 1961, και απόληξη την υπογραφή της Συνθήκης Προσχώρησης, το 1979.

Ποιοί ήταν όμως οι λόγοι που υπαγόρευσαν την υιοθέτηση της πολιτικής αυτής; Η κυβέρνηση Καραμανλή, έχοντας ήδη δεδομένη τη συμμετοχή της Ελλάδας στο ΝΑΤΟ από το 1952, στάθμισε τα διεθνή και εσωτερικά δεδομένα και ακολουθώντας τη μακρά φιλοευρωπαϊκή παράδοση που χαρακτήριζε την ελληνική εξωτερική πολιτική[15] από την εποχή της ανεξαρτησίας του ελληνικού κράτους, επεδίωξε να συμπεριληφθεί στον υπό διαμόρφωση πολιτικοοικονομικό χάρτη του δυτικοευρωπαϊκού χώρου της περιόδου 1957-1959, ώστε να εξασφαλισθούν με τον καλύτερο τρόπο οι μακροπρόθε-

---

14. Προφορική μαρτυρία του Ι. Πεσμαζόγλου σε συνέντευξη που μου παραχώρησε (1995, 2001).

15. Από την ανεξαρτησία του ελληνικού κράτους η ελληνική πολιτική ηγεσία προήγαγε την ιδέα του ευρωπαϊκού προσανατολισμού της χώρας και με ενθουσιασμό ενστερνίστηκε τις τάσεις για την ευρωπαϊκή ενοποίηση. Βλ. Κ. Σβολόπουλος, «Η ελληνική στάση απέναντι στο σχέδιο Briand για μία φεντεραλιστική Ένωση της Ευρώπης», *Hellenic Review of European Law*, 3, 1982, Ι. Στεφανίδης, «The Greek Pro-European Movement, 1947-1967», *Hellenic Review of International Relations*, vol.5-6,1985-1986, Κ. Σβολόπουλος, «Le regard de la Grèce sur l'Europe du XXe siècle», *L'Europe des Européens*, sous la direction de Rene Girault avec la collaboration de Gerard Bossuat, Paris 1993, Π. Ιωακειμίδης, «Οι ρίζες της ευρωπαϊκής πολιτικής στην Ελλάδα», στο σύγγραμμά του: *Οι σχέσεις Ελλάδος-ΕΟΚ-ΗΠΑ, Μελέτες Πολιτικής και Οικονομίας*, Αθήνα, χ.χ., σσ. 112-116, Μαριέττα Μινώτου, «Η προοπτική της ευρωπαϊκής ενοποίησης μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο: Η επίσημη στάση της Ελλάδας, 1946-1950», *Διαχρονία*, ό.π., τχ. 3-4, 1998, Π. Καζάκος, *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά.Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα,1944-2000*, Αθήνα 2001, σσ. 97-99.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σμοι και μεσοπρόθεσμοι στόχοι της:

α) Η αναβάθμιση του περιφερειακού, ευρωπαϊκού και διεθνούς ρόλου της με την εξασφάλιση της ισότιμης συμμετοχής της στους υπό διαμόρφωση ευρωπαϊκούς οργανισμούς.

β) Η διασφάλιση των πάγιων συμφερόντων του ελληνικού κράτους: εθνική ανεξαρτησία, δημοκρατικοί θεσμοί και οικονομική ανάπτυξη.

γ) Ο εκσυγχρονισμός του ελληνικού κράτους και της ελληνικής οικονομίας με την παράλληλη δυναμική είσοδό της στο νέο ευρωπαϊκό ανταγωνιστικό πλαίσιο.

Ο αναγκαίος εκσυγχρονισμός της χώρας αποτελούσε τον βασικό μεσοπρόθεσμο στόχο της κυβέρνησης και ήταν απαραίτητος για την «επιβίωσή» της στο νέο περιφερειακό περιβάλλον, ώστε οι υπεύθυνοι να μη θέσουν

> τὴν ἐπιτάφιον πλάκα ἐπὶ τῆς Ἑλλάδος ὡς χώρας ἐσαεὶ ὑπαναπτύκτου, εἰς περίοδον μάλιστα κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ Δύσις διὰ νέων μεθόδων προσπαθεῖ νὰ δημιουργήσῃ συνθήκας, αἱ ὁποῖαι ἐπιβάλλουν ἰδιαιτέρως εἰς τὰς ὑπαναπτύκτους χώρας ὡς ἡ Ἑλλάς, νὰ ἐπισπεύσουν ὅσο τὸ δυνατὸν ταχύτερον καὶ νὰ προωθήσουν τὴν παραγωγικότητά των εἰς ἐπίπεδα προσεγγίζοντα τὰ τῶν δυτικῶν χωρῶν καὶ νὰ καταστήσουν οὕτως ἐφικτὴν τὴν συμβίωσιν πρὸς ἣν φέρεται ὁ κόσμος τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης...[16].

Επίσης ο υπουργός Εμπορίου και Βιομηχανίας Παναγής Παπαληγούρας, σε δήλωση του στις 12.7.1957, υποστήριζε ότι η Ελλάδα όφειλε να εκσυγχρονισθεί, ανεξάρτητα από το αν θα προσχωρήσει ή όχι στους υπό διαμόρφωση οικονομικούς δυτικοευρωπαϊκούς οργανισμούς:

> Ἡ σημειωθεῖσα, κατὰ τοὺς τελευταίους ἰδίᾳ μήνας, τάσις πρὸς σχηματισμὸν εὐρυτέρων οἰκονομικῶν μονάδων ἐντὸς τοῦ πλαισίου τοῦ εὐρωπαϊκοῦ χώρου, τῆς ὁποίας εἰδικαὶ ἐκδηλώσεις εἶναι ἀφενὸς μὲν ἡ κίνησις περὶ τὸν σχηματισμὸν τῆς ΕΖΕΣ, ἀφετέρου δὲ ἡ ἀλληλοδιαδόχως ὑπὸ τῶν συμμετεχόντων κρατῶν κυρουμένη συμφωνία τῆς Ρώμης περὶ συστάσεως Κοινῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἀγορᾶς, θέτει τὴν Ἑλλάδα πρὸ ἑνὸς βασικοῦ προβλήματος, ἀφορῶντος εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν οἰκονομικήν της ὑπόστασιν. Ἐὰν διὰ τὴν Ἑλλάδα ὑφίστατο ἀνέκαθεν πρόβλημα ἐξασφαλίσεως τῶν ἀναγκαιούντων κεφαλαίων πρὸς ἀνάπτυξιν τῆς οἰκονομίας της, τὸ πρόβλημα τοῦτο καθίσταται, λόγῳ τῶν ὡς ἄνω σημειωθεισῶν διεθνῶν ἐξελίξεων, πολλαπλασίως ἐπιτακτικώτερον καὶ ἐντονώτερον. Εἴτε εἰσέλθωμεν εἰς τὴν

16. Απόσπασμα από την αγόρευση του υπουργού Οικονομικών Χ. Θηβαίου στη Βουλή στις 15.2.1957, ΕΠΣΒ, Περίοδος Δ΄ - Σύνοδος Β΄, σ. 678.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

> ΕΖΕΣ —ἐνδεχομένως καὶ εἰς τὴν Κοινὴν Ἀγορὰν— εἴτε παραμείνωμεν ἐκτὸς αὐτῶν, ἡ ἑλληνικὴ οἰκονομία θὰ πρέπει ἐπειγόντως ν' αὐξήσῃ τὸν βαθμὸν τῆς συναγωνιστικότητος της...[17].

Ο ρόλος του πρωθυπουργού Κωνσταντίνου Καραμανλή στη χάραξη της ελληνικής στρατηγικής, ως κύριου διαμορφωτή των αποφάσεων, υπήρξε καθοριστικός[18]. Άλλωστε, η προσωπικότητα κάθε ηγέτη αποτελεί σημαντική παράμετρο για την ιστορική εξέλιξη της χώρας του και θα πρέπει να εξετάζεται με κύριο στόχο να δοθεί απάντηση στο ερώτημα κατά πόσον ένα άτομο, το οποίο κατέχει ανώτατα κυβερνητικά αξιώματα, επηρεάζει και διαμορφώνει κατά τρόπο καθοριστικό την πολιτική της (What can just one person do?)[19]. Τη μεταπολεμική περίοδο πολλά είναι τα παραδείγματα των «χαρισματικών» ηγετών, οι οποίοι βρίσκονται στην εξουσία και αποτελούν το κέντρο βάρους της εφαρμοζόμενης πολιτικής του κράτους τους. (Ομοσπονδιακή Δημοκρατία Γερμανίας: Αντενάουερ, Γαλλία: Ντε Γκώλ, Ελλάδα: Καραμανλής).

Ο Κ. Καραμανλής σε όλη τη διάρκεια της πολιτικής του διαδρομής, από το 1955 έως το 1995, είχε ως πυξίδα την ευρωπαϊκή ιδέα[20] και αγωνίσθηκε για την ενσωμάτωση της Ελλάδας στους κόλπους της Ενωμένης Ευρώπης. Το όραμά του αυτό υπήρξε σημαντική παράμετρος της εσωτερικής και εξωτερικής του πολιτικής και δεν παρέκκλινε από αυτό τόσο κατά τις δύο πρωθυπουργικές (1955-1963 και 1974-1980), όσο και προεδρικές του θητείες (1980-1985 και 1990-1995). Η ευρωπαϊκή του πολιτική, κατά τη διάρκεια της πρώτης πρωθυπουργικής του θητείας, είχε περισσότερο τονι-

---

17. *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, Γεγονότα και Κείμενα*, ό.π, τ. 2, σ. 385.

18. Ο πρωταρχικός ρόλος του Καραμανλή στη λήψη της συγκεκριμένης απόφασης αποδεικνύεται από μαρτυρίες που υπάρχουν στο πολιτικό του αρχείο (προσωπικές σημειώσεις, ομιλίες, κλπ) καθώς από τις συνεντεύξεις στενών του συνεργατών κατά την περίοδο εκείνη, όπως του Ι. Πεσμαζόγλου, Ν. Μάρτη, Ιστορικό Αρχείο Ιδρύματος «Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής», στο εξής ΙΑΙΚΚ.

19. P. Morgan, *Theories and Approaches to International Politics. What Are We to Think?*, USA-London 1990, σσ. 85-125.

20. Για τις ιδέες του Κ. Καραμανλή σχετικά με την ενοποίηση της Ευρώπης βλ. Κ. Σβολόπουλος, «Η Ευρώπη του Καραμανλή» στο έργο: *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής και η ευρωπαϊκή πορεία της Ελλάδας*, πρακτικά διημερίδας του Ιδρύματος «Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής», 25-26 Νοεμβρίου 1999, Αθήνα 2000, σσ. 32-37 και Γ. Βαληνάκης, «Η ευρωπαϊκή ενοποίηση στη σκέψη του Κωνσταντίνου Καραμανλή», στα πρακτικά της Διημερίδας του Ιδρύματος «Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής» (5-6.10.2000) *Ντε Γκωλ και Καραμανλής: Το Έθνος, το Κράτος, η Ευρώπη*, Αθήνα 2002. Βλ. επίσης Μαριέττα Μινώτου, *Η ευρωπαϊκή επιλογή της κυβέρνησης Καραμανλή, 1957-1959*, *δ.π.*, την ενότητα «Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής και η ευρωπαϊκή ιδέα», σσ. 299-318.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σμένη την ρεαλιστική της πτυχή παρά την ιδεαλιστική. Συγκεκριμένα, ο Κ. Καραμανλής στόχευε η Ελλάδα να εκσυγχρονισθεί πολιτικά και οικονομικά, να διασφαλισθεί η ανάπτυξη της οικονομίας της στο πλαίσιο του δυτικού συνασπισμού και ιδιαίτερα της δυτικοευρωπαϊκής οικονομίας, καθώς και να κατοχυρωθεί η μέχρι τότε μόνιμα απειλούμενη εξωτερική της ασφάλεια. Η αγωνία του για τη διασφάλιση ενός ειρηνικού μέλλοντος για τη χώρα —λαμβάνοντας υπόψη τις ιδιαιτερότητες της κρίσιμης γεωπολιτικής της θέσης— μπορεί να εξηγηθεί, εκτός από τη ρεαλιστική εκτίμηση των δεδομένων και από τα βιώματα που είχε από την παιδική και εφηβική του ηλικία. Γεννήθηκε και μεγάλωσε στη Μακεδονία και από πολύ μικρός υπήρξε μάρτυρας της περιπετειώδους πορείας που ακολούθησε η περιοχή αυτή. Οι διεθνείς συνθήκες ευνοούσαν την ευόδωση των πολιτικών του στόχων, αφού το πλαίσιο του ψυχρού πολέμου δημιουργούσε την ανάγκη ενδυνάμωσης των κρατών που βρίσκονταν σε ευαίσθητες γεωγραφικές ζώνες κοινού ενδιαφέροντος των δύο υπερδυνάμεων, όπως η Ελλάδα[21].

Εκτός όμως από τον καθοριστικό ρόλο του Κ. Καραμανλή, δεν πρέπει να παραγνωρισθεί η συμβολή του κυβερνητικού του επιτελείου και των εμπειρογνωμόνων που τον περιστοίχιζαν και συνεργάζονταν μαζί του στη διαμόρφωση της ευρωπαϊκής πολιτικής της εξεταζόμενης περιόδου. Σημαντικές πολιτικές προσωπικότητες, όπως ο Παναγής Παπαληγούρας, ο Αριστείδης Πρωτοπαπαδάκης, ο Δημήτριος Χέλμης, ο Ξενοφών Ζολώτας και άλλοι, επηρέασαν με την οικονομική τους φιλοσοφία τον Έλληνα πρωθυπουργό στις τελικές του αποφάσεις. Εξέχουσα θέση κατείχε ο οικονομικός σύμβουλος της Τράπεζας Ελλάδος Ιωάννης Πεσμαζόγλου, ο οποίος ανέλαβε την ευθύνη για τις διαπραγματεύσεις στο πλαίσιο του ΟΕΟΣ και στη συνέχεια για τη σύνδεση της Ελλάδας με την ΕΟΚ. Επίσης, σημαντική αναγνωρίζεται η προσφορά του υπουργού των Εξωτερικών Ευάγγελου Αβέρωφ-Τοσίτσα.

Ο Κ. Καραμανλής, χαρακτηριστικό παράδειγμα «ρεαλιστή-πραγματιστή»[22] πολιτικού ηγέτη, αντιλαμβάνεται έγκαιρα τη σημασία των ενοποιητικών ζυμώσεων που λαμβάνουν χώρα στη Δυτική Ευρώπη και αποφασίζει,

---

21. Ο Κ. Καραμανλής ευτύχησε να δει να ολοκληρώνεται η ευρωπαϊκή του πολιτική με την οριστική ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ το 1981, καθώς και με την αποδοχή της ευρωπαϊκής του επιλογής από το ευρύτερο κοινό του ελληνικού πολιτικού και πνευματικού κόσμου. Επίσης, η πολιτική του αυτή εκτιμήθηκε ιδιαίτερα και εξάρθηκε επανειλημμένα από τον ευρύτερο διεθνή περίγυρο και σημαντικές διεθνείς προσωπικότητες. Βλ. Μαριέττα Μινώτου, *ό.π.*, σσ. 299-318. Βλ. επίσης Ίδρυμα «Κωνσταντῖνος Γ. Καραμανλῆς», *In Memorian: Ἡ διεθνὴς Κοινότητα τιμᾶ τὸν Κωνσταντῖνο Καραμανλῆ*, Αθήνα, 1999.

22. Θ. Κουλουμπής, *Η Ελλάδα στις διεθνείς εξελίξεις*, Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 144-181.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ότι η Ελλάδα πρέπει να συμμετάσχει στις διαδικασίες αυτές για πολιτικούς και οικονομικούς λόγους. Με την επιλογή του απέκλειε την απομάκρυνσή της από τη Δύση. Κατά την εκτίμησή του το πρώτο βήμα έπρεπε να πραγματοποιηθεί στο πλαίσιο του ΟΕΟΣ. Ο τελικός στόχος βέβαια της κυβέρνησης ήταν η σύνδεση με το υπερεθνικό σχήμα της ΕΟΚ, γιατί είχε την πεποίθηση ότι στο πλαίσιο του σχήματος αυτού διασφαλίζονται τα πάγια συμφέροντα του ελληνικού κράτους.Το μέσο όμως για να επιτευχθεί ο στόχος αυτός ήταν η υπό-διαμόρφωση διακρατική ΕΖΕΣ στο πλαίσιο του ΟΕΟΣ. Η συμμετοχή της Ελλάδας στις διαμορφούμενες ευρωπαϊκές οικονομικές ενώσεις έπρεπε να επιτευχθεί το ταχύτερο, χωρίς να χαθεί πολύτιμος χρόνος. Κατά αυτό τον τρόπο, η απόφαση της κυβέρνησης θα είχε ως αποτέλεσμα να ενδυναμωθούν οι δεσμοί που είχε με τις χώρες αυτές τόσο σε οικονομικό επίπεδο, αφού απορροφούσαν τις ελληνικές εξαγωγές, όσο και σε πολιτικό, αφού ήταν οι πολιτικοί της σύμμαχοι στα αμυντικά σχήματα του μεταπολεμικού κόσμου:

«Εἶναι ἑπομένως ἀνάγκη ἐντὸς τῶν προοπτικῶν αὐτῶν ἐγκαίρως νὰ συλλάβωμεν καὶ νὰ τοποθετήσωμεν τὸ ἑλληνικὸν πρόβλημα καὶ νὰ ἀναζητήσωμεν τὰς λύσεις του»[23].

Παράλληλα με τους προαναφερθέντες λόγους, η επιλογή της ενσωμάτωσης πήγαζε από την πεποίθηση του Κ. Καραμανλή σχετικά με την αναγκαιότητα της βαθμιαίας εμβάθυνσης των δεσμών των κρατών της Δυτικής Ευρώπης, την οποία θεωρούσε αναγκαία τόσο για την Ελλάδα (κατοχύρωση της εθνικής ανεξαρτησίας και της δημοκρατίας, αναβάθμιση του διεθνούς της ρόλου, οικονομική ανάπτυξη, θωράκιση έναντι των εξωτερικών απειλών), όσο και για ολόκληρη την Ευρώπη, για πολιτικούς και οικονομικούς λόγους. Το στόχο της εμβάθυνσης ικανοποιούσε περισσότερο το υπερεθνικό σχήμα της ΕΟΚ από τη διακρατική ΕΖΕΣ. Παράλληλα πρέπει να ύπογραμμισθεί ότι καθοριστικό ρόλο στην πολιτική που εφάρμοσε η Ελλάδα κατά την εξεταζόμενη περίοδο απέναντι στις τάσεις ευρωπαϊκής ενοποίησης έπαιξε η θετική στάση των ΗΠΑ, καθώς και των άλλων δυτικοευρωπαίων συμμάχων της χώρας (Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, Γαλλία, Ιταλία, κλπ) [24].

Η στρατηγική που διαμόρφωσε η ελληνική κυβέρνηση σχετικά με τις διαπραγματεύσεις του ΟΕΟΣ προσδιορίσθηκε από μια σειρά αλληλοσυνδε-

---

23. Τράπεζα της Ελλάδος, Αρχείον Μελετών και Ομιλιών, «*Η σύνδεσις της Ελλάδος μετά της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητος*», υπό του Ι. Πεσμαζόγλου, Υποδιοικητού της Τραπέζης Ελλάδος, Αθήναι 1962, σ. 9.

24. Μαριέττα Μινώτου, *Η ευρωπαϊκή επιλογή της κυβέρνησης Καραμανλή, 1957-1959, δ.π.*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

όμενων παραγόντων. Ο βασικός στόχος της ελληνικής πολιτικής ήταν η συμμετοχή στην υπό διαμόρφωση ΕΖΕΣ με όρους που θα διασφάλιζαν τα ελληνικά οικονομικά συμφέροντα. Στην τελική διαμόρφωση των θέσεων αυτών, οι ανταλλαγές των απόψεων των διαχειριστών των αποφάσεων με τους βασικούς εκπροσώπους των παραγωγικών τάξεων υπήρξαν αποτελεσματικές σε μεγάλο βαθμό[25].

Η βρετανική πρόταση, που αποτέλεσε την αρχική βάση των διαπραγματεύσεων για την υπό διαμόρφωση ΕΖΕΣ, αφορούσε μόνο στην ελευθερία της ανταλλαγής των βιομηχανικών προϊόντων. Απέκλειε τα γεωργικά προϊόντα και παραγνώριζε τα στοιχειώδη συμφέροντα των υπό ανάπτυξη χωρών. Η Ελλάδα συμμετείχε ενεργά στις διαπραγματεύσεις του 1957-1958, στο πλαίσιο του ΟΕΟΣ, με συγκεκριμένα επιχειρήματα και προτάσεις, που αφορούσαν σε ζητήματα σχετικά με τη στενή ευρωπαϊκή οικονομική ενοποίηση της Δυτικής Ευρώπης. Επικαλέσθηκε τις αρχές της ευρωπαϊκής και της συμμαχικής αλληλεγγύης για τη διασφάλιση των συμφερόντων της, προβάλοντας τη σημαντική γεωπολιτική θέση της, σχετικά με τις λεπτές ισορροπίες του μεταπολεμικού διεθνούς συστήματος. Επέμεινε να περιληφθούν και τα γεωργικά προϊόντα στο σύστημα της ελευθερίας των εισαγωγών που θα εφάρμοζαν οι χώρες-μέλη της ΕΖΕΣ, καθώς και να ληφθεί μέριμνα για τη χρηματοδότηση έργων οικονομικής υποδομής στην Ελλάδα[26]. Παράλληλα, εξέφρασε την υποστήριξη της για πολυμερή οικονομική συνεργασία που θα περιελάμβανε το σύνολο των δυτικοευρωπαϊκών χωρών. Το βασικό αίτημα που πρόβαλε και που περιέκλειε τη γενικότερη φιλοσοφία της στρατηγικής της ήταν η σύμμετρη ανάπτυξη των ευρωπαϊκών χωρών. Επεδίωκε με τον τρόπο αυτό να διασφαλίσει αφενός την εύθραυστη ελληνική οικονομία που άρχιζε να κάνει σταθερά βήματα προόδου και αφετέρου να εμποδίσει την αύξηση της απόστασης που χώριζε τα ισχυρά δυτικοευρωπαϊκά κράτη από τα κράτη της περιφέρειας, δεδομένου ότι η απόσταση αυτή θα οδηγούσε στην οικονομική και πολιτική διάσπαση της Δυτικής Ευρώπης.

Την περίοδο των διαπραγματεύσεων δημιουργήθηκε κοινό μέτωπο των αναπτυσσόμενων χωρών μελών του ΟΕΟΣ —Ελλάδα, Ιρλανδία, Ισλανδία, Τουρκία— που τελικά κατάφεραν να προωθήσουν τα αιτήματά τους, όπως διαφαίνεται στα τελευταία κείμενα των διαπραγματεύσεων. Οι χώρες αυτές υπέβαλαν κοινά υπομνήματα, σύμφωνα με τις αρχικές προτάσεις της Ελλάδας, ευθυγράμμισαν τις πολιτικές τους και άσκησαν πίεση, ώστε να διασφαλισθούν τα συμφέροντά τους. Είναι η πρώτη φορά, που τέθηκε το ζήτη-

---

25. *Ό.π.*, σσ. 226-229.

26. *Ό.π.*, βλ. κεφ. 4.4, «Η επίσημη στάση της κυβέρνησης Καραμανλή στο πλαίσιο των διαπραγματεύσεων», σσ. 216-257.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

μα της συμμετοχής χωρών της Δυτικής Ευρώπης με χαμηλότερο βαθμό ανάπτυξης στα υπό διαμόρφωση οικονομικά ενοποιητικά σχήματα. Το γεγονός αυτό είχε ως επακόλουθο να προβληθεί, για πρώτη φορά τότε, η αναγκαιότητα της εφαρμογής της «πολιτικής συνοχής», η οποία θεσμοθετήθηκε μεταγενέστερα με την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη του 1986 και αποτελεί σήμερα μία από τις βασικές αρχές της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Ο αγώνας της ελληνικής διπλωματίας επικεντρώθηκε κυρίως στους ακόλουθους άξονες: Στο επίπεδο των διμερών συνομιλιών, καθώς και στο πλαίσιο του ΝΑΤΟ, του Συμβουλίου της Ευρώπης και του ΟΕΟΣ. Ο πρωθυπουργός από κοινού με τις ελληνικές αντιπροσωπίες προσεγγίζουν τις ΗΠΑ[27] και τη Δυτική Γερμανία[28] και εξασφαλίζουν την υποστήριξή τους.

---

27. Τον Σεπτέμβριο του 1957 ο Γ. Κασιμάτης, υπουργός άνευ χαρτοφυλακίου, μεταβαίνει στις ΗΠΑ (Ουάσιγκτων) επικεφαλής ελληνικής αντιπροσωπείας για την 12η Σύνοδο του Συμβουλίου των Διοικητών της Διεθνούς Τράπεζας και του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου. Στο πλαίσιο της επίσκεψης αυτής είχε την ευκαιρία να συζητήσει διάφορα θέματα της ελληνικής και εξωτερικής πολιτικής. Σημαντικές ήταν οι συνομιλίες που είχε για όλα τα οικονομικά ζητήματα που ενδιέφεραν τη χώρα και κυρίως τα σχετικά με τη στάση της Ελλάδας έναντι της ΕΖΕΣ. Βαρύνουσα σημασία είχε η συνάντησή του με τον υπουργό Οικονομικών της Τουρκίας Χασάν Πολατκάν. Το κύριο θέμα που τους απασχόλησε ήταν η κοινή στάση της Ελλάδας και της Τουρκίας σχετικά με την ΕΖΕΣ. Βλ. Μαριέττα Μινώτου, *Η ευρωπαϊκή επιλογή της κυβέρνησης Καραμανλή, 1957-1959*, *δ.π.*, σσ. 209-210.

28. Η ελληνογερμανική προσέγγιση επιτεύχθηκε κλιμακωτά. Η Δυτική Γερμανία αποτελούσε σημαντικό συντελεστή στην πορεία της ευρωπαϊκής ενοποίησης και ο καγκελλάριος Αντενάουερ ήταν προσωπικότητα διεθνούς κύρους. Επίσης, καθοριστικοί παράγοντες στην επιλογή της προσέγγισης αυτής υπήρξαν αφενός η σημαντική οικονομική συνεργασία που είχε εγκαινιασθεί με τη διμερή συμφωνία της 11ης Νοεμβρίου 1953 (Συμφωνίες Μαρκεζίνη-Έρχαρτ) και αφετέρου ότι η γερμανική αγορά απορροφούσε αξιοσημείωτο μέρος των ελληνικών εξαγωγών. Η πρώτη φάση των ελληνογερμανικών επαφών έλαβε χώρα τον Ιούλιο και τον Νοέμβριο του 1957 στην Ομοσπ. Δημοκρατία της Γερμανίας και κατέληξε σε θετικά αποτελέσματα. Συγκεριμένα, συμφωνήθηκε η χορήγηση μακροπρόθεσμων πιστώσεων από τη Δυτική Γερμανία και διαγράφηκε σαφέστερη η προοπτική για τη χρηματοδότηση μεγάλων παραγωγικών έργων. Κρίνεται αναγκαίο να επισημανθεί, ότι στο πλαίσιο των συνομιλιών αυτών, οι Δυτικογερμανοί ιθύνοντες προσανατόλισαν την Ελλάδα προς την επιλογή της ενσωμάτωσής της στην ΕΟΚ. Επακολούθησε νέα ελληνογερμανική προσέγγιση τον Νοέμβριο του 1958, με την επίσημη επίσκεψη του Κ. Καραμανλή στη Βόννη. Βασική επιτυχία της ελληνικής κυβέρνησης ήταν ότι με την στρατηγική που ακολούθησε στο ζήτημα αυτό, είχε εξασφαλίσει στα τέλη του 1958, ισχυρά ερείσματα στη Βόννη, τα οποία εξασφάλιζαν σημαντική οικονομική βοήθεια και αξιόπιστο σύμμαχο στον διπλωματικό της αγώνα για τη συμμετοχή της στα υπό διαμόρφωση ευρωπαϊκά οικονομικά σχήματα. Βλ. Μαριέττα Μινώτου, *ό.π.*, σσ. 199-208.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Εφιστούν την προσοχή του συνόλου των κρατών-μελών του ΝΑΤΟ[29] και του ΟΕΟΣ στην αναγκαιότητα δημιουργίας θεσμών που θα διασφάλιζαν την αυξανόμενη οικονομική και κοινωνική πρόοδο των χωρών χαμηλοτέρου βαθμού ανάπτυξης, οι οποίες ανήκουν στην περιφέρεια της Δυτικής Ευρώπης. Η κατανόηση των ελληνικών θέσεων αντανακλάται στις επίσημες ανακοινώσεις στο πλαίσιο των δύο αυτών οργανισμών. Θεωρείται αναγκαίο να επισημανθεί ότι την εφαρμογή της συγκεκριμένης πολιτικής επέβαλλε η γενικότερη διεθνής συγκυρία. Στην αντίθετη περίπτωση, οι δυτικοευρωπαϊκές χώρες χαμηλότερου βαθμού ανάπτυξης που ανήκαν στη σφαίρα επιρροής των ΗΠΑ, θα αποτελούσαν πρόσφορο πεδίο για την επεκτατική πολιτική της ΕΣΣΔ.

Η ελληνική στρατηγική υπήρξε σαφής και σταθερή από την πρώτη επίσημη εκδήλωση, τον Φεβρουάριο του 1957, στη σύσκεψη επιπέδου υπουργών στον ΟΕΟΣ, μέχρι τη διακοπή των διαπραγματεύσεων στα τέλη του 1958. Τα βασικά κείμενα των διαπραγματεύσεων αυτών που αφορούν στην Ελλάδα, δημοσιεύθηκαν στη Λευκή Βίβλο που εκδόθηκε τότε από την ελληνική κυβέρνηση[30]. Συγκεκριμένα, οι επίσημες ελληνικές θέσεις καταγράφηκαν στο υπόμνημα του Ιουνίου 1957 και στη λεπτομερή ανακοίνωση της ελληνικής αντιπροσωπείας ένα μήνα αργότερα. Το περιεχόμενο του ελληνικού υπομνήματος αναπτύχθηκε στην έδρα του ΟΕΟΣ, στο Παρίσι, από τον Ι. Πεσμαζόγλου, αρχηγό της ελληνικής επιτροπής για την τεχνική και οικονομική υποστήριξη των ελληνικών απόψεων σχετικά με το ζήτημα της ΕΖΕΣ. Ο Ι. Πεσμαζόγλου, σύμφωνα με την ειδησεογραφία της εποχής, «κατέστησε συνείδησιν τῶν μετασχόντων τῆς συσκέψεως ὅτι ἡ ΕΖΕΣ ἢ θὰ περιλάβη ὅλα τὰ μέλη τοῦ ΟΕΟΣ ἢ εἶναι καταδικασμένη εἰς ἀποτυχίαν».

Κατά την ελληνική άποψη, προκειμένου να περιληφθούν όλα τα κράτη, έπρεπε να ληφθεί πρόνοια, ώστε να προκύπτουν οφέλη όχι μόνο για τα ισχυρότερα, αλλά και για αυτά που βρίσκονταν υπό ανάπτυξη. Οι θέσεις και τα αιτήματα της Ελλάδας αντιμετωπίσθηκαν θετικά και αναγνωρίσθηκε ότι, αν δεν ικανοποιηθούν, θα τεθεί σε δοκιμασία η όλη προσπάθεια δημιουργίας της ΕΖΕΣ. Εκφράσθηκε ακόμη η επιθυμία να υποβληθεί από την ελληνική αντιπροσωπεία πρόγραμμα για την ανάπτυξη της εθνικής οικονο-

---

29. Στην πρωθυπουργική διάσκεψη που συνήλθε στο Παρίσι, τον Δεκέμβριο του 1957, στο πλαίσιο του ΝΑΤΟ, δόθηκε η ευκαιρία στον Κ. Καραμανλή, ο οποίος παρευρέθηκε ως επικεφαλής της ελληνικής αντιπροσωπείας, να προωθήσει μείζονα θέματα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής και να προβάλει τα ελληνικά αιτήματα σχετικά με την υπό διαμόρφωση ΕΖΕΣ. Βλ. Μαριέττα Μινώτου, *ό.π.*, σσ. 211-215.

30. Ministry of Coordination – Ministry of Foreign Affairs: *Greece, the European Community and a Free Trade Area*, White Book, Athens August 1959.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

μίας με σαφή αναφορά στις ανάγκες της χώρας[31]. Επομένως, το ελληνικό υπόμνημα πρόβαλε αιτήματα, όπως τη σύνδεση της ΕΖΕΣ με την ευρωπαϊκή ενοποίηση και την «ειδική μεταχείριση» των λιγότερο ανεπτυγμένων κρατών, που από τη φύση τους δεν μπορούσαν να ικανοποιηθούν από μία διακρατική συνεργασία, όπως η ΕΖΕΣ, η οποία έδινε έμφαση, κυρίως, στα βιομηχανικά προϊόντα, αλλά από την υπερεθνική οργάνωση της ΕΟΚ. Συνεπώς είναι δυνατόν να υποστηριχθεί, ότι η βασική απόφαση της ελληνικής κυβέρνησης να προσανατολισθεί προς την ΕΟΚ, έχοντας την ΕΖΕΣ ως μέσο για την προσέγγισή της, ενυπήρχε ήδη στο βασικό αυτό έγγραφο του θέρους του 1957. Οι απόψεις και τα αιτήματα της Ελλάδας κρίθηκαν εύλογα και δίκαια από τα υπόλοιπα κράτη μέλη του ΟΕΟΣ και αναγνωρίσθηκε ότι αν δεν ικανοποιηθούν θα κινδυνεύσει ολόκληρη η προσπάθεια δημιουργίας της ΕΖΕΣ.

Οι ελληνικές θέσεις, όπως προβλήθηκαν στις διαπραγματεύσεις στο πλαίσιο του ΟΕΟΣ, αντικατοπτρίζουν αφενός τη σταθερή προσπάθεια της μη περιθωριοποίησης της χώρας από τη Δυτική Ευρώπη και αφετέρου τις ανησυχίες και τους φόβους της κυβέρνησης από τη μη έγκαιρη και με μη ευνοϊκούς όρους εισδοχή της Ελλάδας στα ευρωπαϊκά οικονομικά σχήματα, εξέλιξη που θα ήταν επιζήμια για τα ελληνικά συμφέροντα. Τα αιτήματα αυτά, η γενικότερη εμπειρία που αποκτήθηκε στο διπλωματικό επίπεδο και οι αποφάσεις που λήφθηκαν στο πλαίσιο των διαπραγματεύσεων του ΟΕΟΣ (1957-1958) υπήρξαν για την κυβέρνηση σταθερή βάση και για τις μετέπειτα διαπραγματεύσεις της που αφορούσαν στη σύνδεσή της με την ΕΟΚ. Σε όλες αυτές τις εξελίξεις η ελληνική παρουσία υπήρξε αξιοσημείωτη και απέδειξε ότι η Ελλάδα μπορούσε να λαμβάνει επιτυχώς πρωτοβουλίες για ευρύτερης σημασίας θέματα και να δρομολογεί εγκαίρως ευοίωνη και ευνοϊκή πορεία για τα συμφέροντα των υπό ανάπτυξη χωρών.

Η ευθύνη των διαπραγματεύσεων σε υπουργικό επίπεδο υπαγόταν στον υπουργό Συντονισμού. Όμως ο Κ. Καραμανλής επέλεξε ως κύριο διαπραγματευτή τον καθηγητή Ι. Πεσμαζόγλου, μέλος οικογένειας με μακρά παράδοση στο δημόσιο βίο, με ειδικές σπουδές και διδακτορικό δίπλωμα από το Καίμπριτζ, καθηγητή Οικονομικών στην Αθήνα και παράλληλα υποδιοικητή της Τράπεζας Ελλάδος. Ο Ι. Πεσμαζόγλου είχε διατελέσει και Γενικός Διευθυντής του Υπουργείου Συντονισμού, κατά την περίοδο 1951-1955, όταν το Υπουργείο επέδειξε μεγάλο δυναμισμό. Από τη θέση αυτή απέκτησε σημαντικές εμπειρίες σε ζητήματα του διοικητικού μηχανισμού και συνεργάσθηκε στενά με αξιόλογες προσωπικότητες, μετα-

---

31. *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, Γεγονότα και Κείμενα*, ό.π., τ. 2, σσ. 352-357.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ξύ των οποίων και ο Γ. Καρτάλης, που εκτιμούσε βαθύτατα για τις πολιτικές του ικανότητες[32]. Επομένως, ο Κ. Καραμανλής επέλεξε για διαπραγματευτή έναν τεχνοκράτη, του οποίου οι πολιτικές πεποιθήσεις δεν ταυτίζονταν με τις δικές του, όμως τις προσέγγιζαν περισσότερο από ό,τι πολλοί πίστευαν[33]. Τον Ι. Πεσμαζόγλου διέκρινε, τόσο στο πεδίο των εξωτερικών σχέσεων της χώρας, όσο και στις οικονομικές του αντιλήψεις, το ίδιο στοιχείο που χαρακτήριζε την πολιτική του Καραμανλή, δηλαδή η εξωστρέφεια. Επίσης, ιδιαίτερα εμφανής ήταν η προτίμησή του σε πολυμερείς διαδικασίες, όπως η ΕΟΚ, επειδή πίστευε ότι οι διμερείς σχέσεις υπέκρυπταν τον κίνδυνο της «δορυφοροποίησης» του αδύναμου μέρους, που στην προκειμένη περίπτωση ήταν η Ελλάδα. Όπως ο ίδιος έχει επισημάνει, η συνεργασία του με τον Καραμανλή «ὑπῆρξε οὐσιαστικότατη, ταχύτατη καὶ κάλυπτε ὅλα τὰ καίρια προβλήματα ποὺ ἀνέκυπταν»[34].

Ωστόσο, πρέπει να μη λησμονείται, ότι ο κύριος χειριστής στον τομέα της διπλωματίας παρέμενε ο υπουργός Εξωτερικών Ευάγγελος Αβέρωφ-Τοσίτσας. Η επιτελική επεξεργασία των θεμάτων, η λεπτομερής διατύπωση των ελληνικών θέσεων, καθώς και ο διαπραγματευτικός χειρισμός ανατέθηκαν σε Επιτροπή από ανώτατους κρατικούς λειτουργούς, πρόεδρος της οποίας ορίσθηκε ο Ι. Πεσμαζόγλου, ύστερα από πρόταση του υπουργού Εξωτερικών, Ευάγγελου Αβέρωφ-Τοσίτσα. Αρχικά, μέλη της Επιτροπής ήταν ο Διευθυντής του Υπουργείου Εμπορίου Ι. Κομίτσας, ο Διευθυντής του Υπουργείου Οικονομικών Δ. Μπίμπας, ο Σύμβουλος του Υπουργείου Εξωτερικών Β. Θεοδωρόπουλος, ο Διευθυντής του Υπουργείου Συντονισμού Κ. Γούστης και ο αναπληρωτής Οικονομικός Σύμβουλος της Τράπεζας Ελλάδος Ν. Κυριαζίδης. Στις διαπραγματεύσεις συνέπραξε ενεργά και ο μό-

---

32. Συνέντευξη του Ι. Πεσμαζόγλου στη συγγραφέα, Νοέμβριος 2001.

33. Κ. Γουντχάουζ, *Καραμανλής: Ο ανορθωτής της Ελληνικής Δημοκρατίας*, Αθήνα 1982, σ. 144.

34. Συνέντευξη του Ι. Πεσμαζόγλου στη συγγραφέα, Νοέμβριος 2001. Ο Ι. Πεσμαζόγλου αναφερόμενος στις μετέπειτα διαπραγματεύσεις για τη σύνδεση της Ελλάδας με την ΕΟΚ υπογράμμισε σχετικά με τον ρόλο του Κ. Καραμανλή: "...Παρακολουθοῦσε προσωπικὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν διαπραγματεύσεων. Εἶχε δώσει ἐντολὴ πλήρους κινητοποίησης καὶ χωρὶς αὐτὴν θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ ἐξασφαλισθεῖ ὁ ἀναγκαῖος εὐρύτατος συντονισμὸς ἐνεργειῶν στὸ ἐσωτερικὸ καὶ στὸ ἐξωτερικό. Ἀπὸ ὁπουδήποτε στὸ ἐξωτερικὸ ἤμουν σὲ ἀπ' εὐθείας ἐπικοινωνία μαζί του. Βασικὸ παράγοντα δύναμης καὶ ἀποτελεσματικότητας ἀποτέλεσε ἡ σταθερότητα καὶ συνέπεια τῶν ἑλληνικῶν θέσεων καὶ προτάσεων...". Παράλληλα, επεσήμανε: "... πολὺ μεγάλη σημασία εἶχε ἡ δραστηριοποίηση καὶ ἐναρμόνιση τῶν ἐνεργειῶν ὅλων τῶν πρεσβειῶν τῆς Ἑλλάδας μὲ συστηματικὴ ἐνημέρωση καὶ συνεχὴ ροὴ συγκεκριμένων ὁδηγιῶν. Ἐξαίρετη ἦταν ἡ συμμετοχὴ μὲ ἐνθουσιασμὸ καὶ ἀφοσίωση τοῦ τότε πρέσβυ τῆς Ἑλλάδας στὶς Βρυξέλλες Χ. Ζαμαρία...". Βλ. Νίτσα Λουλέ (Θεοδωράκη), *Γιάγκος Πεσμαζόγλου*, Αθήνα 1988, σσ. 74-76.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

νιμος αντιπρόσωπος της Ελλάδας στον ΟΕΟΣ πρεσβευτής Θ. Χρηστίδης. Λίγο αργότερα συμμετείχε στην ελληνική αντιπροσωπεία και ο Διευθυντής Οικονομικών Υποθέσεων του Υπουργείου Εξωτερικών πρεσβευτής Κ. Τρανός[35]. «Κύριο χαρακτηριστικὸ τοῦ ἐπιτελείου αὐτοῦ» ήταν κατά τον Πεσμαζόγλου «ἡ ψυχοπνευματικὴ ἑνότητα». Κατά την άποψη του «Ἦταν ὅλοι τους κορυφαῖοι δημόσιοι λειτουργοὶ τῆς χώρας, ἀφοσιωμένοι στὴν Ἑλλάδα καὶ στὸ ἔργο τους»[36]. Επίσης ο Πεσμαζόγλου αναφερόμενος στη βασική ελληνική κατεύθυνση που ακολουθούσε η διαπραγματευτική ομάδα υπογράμμιζε, ότι στόχος ήταν

> νὰ εὐνοοῦμε καὶ νὰ προωθοῦμε τὸν ἰσχυρότερο πυρήνα τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης, δηλαδὴ τοὺς Ἕξι. Ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνηση πίστευε ὅτι τὸ μέλλον τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Εὐρώπης ἦταν στὸν πυρήνα αυτό. Ποτέ όμως, δὲν εἴμασταν ἀντίθετοι μὲ τὰ ἄλλα σχέδια ποὺ ὑπῆρχαν καὶ ἀφοροῦσαν τὴν προώθηση τῆς πολυμεροῦς συνεργασίας. Ὁ Καραμανλὴς δὲν ἤθελε ὅμως νὰ πάρει δημόσια θέση, ἡ ὁποία θὰ ὑποτιμοῦσε ἢ θὰ ἀπεμάκρυνε τὶς βρετανικὲς πρωτοβουλίες. Οἱ ἐξελίξεις στὸ Κυπριακὸ συνιστοῦσαν τὴν ἐξεύρεση μιᾶς ἰσορροπίας, ἡ ὁποία θὰ ἐπιτυγχάνετο μέσῳ τῆς συμμετοχῆς τῆς χώρας στὶς διαπραγματεύσεις τοῦ ΟΕΟΣ, ἡ ὁποία οὕτως ἢ ἄλλως θὰ ἦταν χρήσιμη γιὰ νὰ προβληθοῦν οἱ ἑλληνικὲς θέσεις σχετικὰ μὲ τὴ διαδικασία εὐρωπαϊκῆς ἑνοποίησης...[37].

Ο υπουργός Εξωτερικών Ευάγγελος Αβέρωφ-Τοσίτσας, σε μεταγενέστερη αναφορά του σχετικά με τις ευρωπαϊκές εξελίξεις της περιόδου, επεσήμανε ότι οι Έξι της ΕΟΚ ακολουθούσαν συγκεκριμένη πολιτική:

> δημιουργούμεθα ἡμεῖς ὡς μία μονὰς καὶ θὰ συνεργασθῶμεν μὲ τοὺς ἄλλους διὰ τῆς ΕΖΕΣ[38]. ...Ἡ Κοινὴ Ἀγορὰ συνεστήθη μὲ τὴν ἀπόλυτον ἀπόφασιν νὰ εἶναι μία ἀρχὴ Τελωνειακῆς Ἑνώσεως, ἡ ὁποία ἐντὸς 10-12 ἐτῶν θὰ γίνῃ πλήρης τελωνειακὴ ἕνωσις. Αὐτὸ ἦτο τὸ ξεκίνημα. Ὡς πρὸς δὲ τὰς ὑπολοίπους χώρας, εἰς τοὺς κόλπους τοῦ [Ο]ΕΟΣ, ὁ ὁποῖος ἔκαμε τὴν ἐκκόλαψιν αὐτῶν τῶν Ὀργανισμῶν, ἡ δημιουργία τῆς ΕΖΕΣ ἐθεωρεῖτο ὡς λύσις. Ἀπέβλεπαν οὕτω εἰς μίαν δευτέραν ζώνην ἐκτὸς τῆς Κοινῆς Ἀγοράς, ἡ ὁποία θὰ συνηλλάσσετο τελωνειακῶς ὑπὸ τοὺς αὐτοὺς ὅρους μὲ τὴν Κοινὴν Ἀγοράν, ἀλλὰ ἡ ὁποία δὲν θὰ εἶχεν ἴδιον ἐξωτερικὸν δασμολόγιον, ἀλλὰ ἔναντι τρί-

35. Ι. Πεσμαζόγλου, *Υπόμνημα προς την Ακαδημία Αθηνών*, Αθήνα 1992.
36. Ι. Πεσμαζόγλου, *ό.π.*, σ. 16.
37. Συνέντευξη Ι. Πεσμαζόγλου στη συγγραφέα, Οκτώβριος 2001.
38. ΕΠΣΒ, Περίοδος Ε΄-Σύνοδος Γ΄, Συνεδρίασις 17.6.1961, σ. 48.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

των θὰ διετήρει τὰ ἐθνικὰ δασμολόγια. Αὐτὴ ἦτο ἡ γραμμή, ἡ ὁποία ἠκολουθήθη, ὄχι ἀπὸ ἡμᾶς, ἀλλὰ ἀπὸ ὁλόκληρον τὴν Εὐρώπην καὶ δι' αὐτὸ εὑρισκόμεθα ἀπὸ τὸ 1957, πρὸ τῆς δημιουργίας τριῶν ὁμάδων ἐργασίας, διὰ νὰ μελετηθοῦν τὰ γεωργικά, τὰ ἐμπορικὰ καὶ τὰ ἄλλα θέματα τῆς ζώνης ἐλευθέρων συναλλαγῶν. Τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1957 ἀποφασίζεται κατ' ἀρχὴν ἡ ἵδρυσις τῆς ΕΖΕΣ, δηλαδὴ ὀλίγους μήνας ἀφοῦ ἐτέθη εἰς ἐφαρμογὴν ἡ σύμβασις τῆς Ρώμης. Ἡμεῖς, θεωροῦντες ὅτι ἡ συμμετοχὴ ἡ πλήρης, ἡ ἄμεσος εἰς τὴν τελωνειακὴν ἕνωσιν εἶναι ἐπιζημία καὶ χρειάζεται μία ἄλλη λύσις, ἠσπάσθημεν τὴν λύσιν αὐτῆς τῆς δημιουργίας τῆς ΕΖΕΣ...[39]. ...Ἐφ' ὅσον οὕτω εἶχον τὰ πράγματα, δὲν ἀπέμενεν ἄλλη ὁδὸς καὶ οὕτω ὑπήρξαμεν ἐκ τῶν πρωτεργατῶν διὰ τὴν ΕΖΕΣ. Ἀργότερον ὅμως, ὄχι ὑπαιτιότιτι ἡμῶν, ἀλλὰ λόγῳ μεγάλων ἀντικειμενικῶν δυσχερειῶν, αἱ ὁποῖαι ἀφεώρων μερικὰς μεγάλας χώρας, τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1958, ἀπεφασίσθη ὅτι ἡ ΕΖΕΣ δὲν δύναται νὰ ἱδρυθῇ καὶ ἡ Ἐπιτροπή, ἡ ὁποία εἶχεν ἱδρυθῇ, διὰ νὰ καταρτίσῃ τὸ καταστατικόν της διελύθη. Ἡμεῖς ἀντιλαμβανόμενοι τὰς συνεπείας τὰς ὀλεθρίας τὰς ὁποίας θὰ εἶχεν ἡ παραμονὴ τῆς Ἑλλάδος ἐκτὸς οἱουδήποτε οἰκονομικοῦ συνασπισμοῦ, ἡ σύνθλιψις τῆς μεταξὺ τῶν μεγάλων οἰκονομικῶν συνασπισμῶν, ἀρχίσαμεν αὐτόχρημα τὴν ἑπομένην τὰς ἐπαφάς, εἰς τοιοῦτον σημεῖον, ὥστε τὸν Ἰούνιον τοῦ 1959 εἰσήλθομεν ἐπισήμως εἰς λεπτομερεῖς διαπραγματεύσεις[40].

Ἄξιο μνείας είναι το γεγονός ότι στο πλαίσιο των διαπραγματεύσεων του ΟΕΟΣ επιτεύχθηκε στενή συνεργασία μεταξύ της Ελλάδας και της Τουρκίας. Το οξύμωρο είναι, ότι σε μία περίοδο που η ιστορική έρευνα έχει καταγράψει την αρνητική πλευρά των σχέσεων των δύο χωρών, λόγω του κυπριακού ζητήματος, παράλληλα δεν έχει διαφωτίσει και τη θετική πλευρά των ελληνοτουρκικών σχέσεων, όπως αυτή εκφράσθηκε μέσα από την προβολή κοινών οικονομικών αιτημάτων κατά τη διάρκεια των προσπαθειών τους να ενσωματωθούν στα ευρωπαϊκά οικονομικά σχήματα. Εύλογα δημιουργείται το ακόλουθο ερώτημα: Ποιοι διεθνείς, περιφερειακοί και εσωτερικοί παράγοντες ώθησαν τα δύο κράτη στη χάραξη κοινών θέσεων στο πεδίο της οικονομικής τους πολιτικής σε μία περίοδο μάλιστα που το κυπριακό ζήτημα τα έφερνε αντιμέτωπα; Στη διαπλοκή των συμφερόντων των δύο χωρών, στη θέση που απέκτησαν στο διεθνές σκηνικό, αλλά και στη μορφή των μεταξύ τους σχέσεων, καταλυτικό ρόλο έπαιξαν η διεθνής

---

39. ΕΠΣΒ, *ό.π.*
40. ΕΠΣΒ, Περίοδος Ε - Σύνοδος Γ, Τόμος Δ, Συνεδρίασις 17.6.1961, σ. 48.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

συγκυρία και το κοινό τους στοιχείο να βρίσκονται σε γεωγραφική εγγύτητα και σε γεωστρατηγικά κρίσιμα σταυροδρόμια. Οι δύο χώρες, παρά το κυπριακό ζήτημα που αποτελούσε σημείο τριβής και εντάσεων και βρισκόταν κατά την περίοδο αυτή σε πολύ τεταμένη φάση, είχαν, τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, την αίσθηση της γενικότερης κοινότητος συμφερόντων και ήταν υπέρ της διατήρησης του status quo στην περιοχή. Η σύγκλιση των ελληνοτουρκικών συμφερόντων εκδηλώθηκε αρχικά κατά την πρώιμη μεταπολεμική περίοδο με την επιθυμία τους να ενταχθούν στο δυτικό σύστημα και να ζητήσουν ειδική αμυντική κάλυψη[41]. Οι ΗΠΑ, λαμβάνοντας υπόψη, ότι η γεωγραφική στρατηγική θέση τους ήταν καθοριστική για τις λεπτές μεταπολεμικές ισορροπίες, ανταποκρίθηκαν στην επιθυμία τους με το γνωστό Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ. Άμεση συνέπεια της παραπάνω στρατηγικής ήταν η προσχώρηση της Ελλάδας και της Τουρκίας σε δυτικούς οργανισμούς (ΟΕΟΣ, Συμβούλιο της Ευρώπης) και η συμμετοχή τους σε αμυντικές στρατιωτικές συμμαχίες του δυτικού στρατοπέδου (ΝΑΤΟ). Την περίοδο 1957-1959 και οι δύο χώρες εκδήλωσαν την επιθυμία να συμμετάσχουν στα υπό διαμόρφωση ευρωπαϊκά οικονομικά σχήματα. Η εσωτερική πολιτική και η οικονομική τους σταθερότητα, αλλά και η διεθνής συγκυρία έπαιξαν σημαντικό ρόλο στο ευρωπαϊκό άνοιγμά τους. Οι λόγοι του ευρωπαϊκού προσανατολισμού τους ήταν πολιτικοί και οικονομικοί. Και οι δύο χώρες επιθυμούσαν τη βαθύτερη ενσωμάτωσή τους στον δυτικοευρωπαϊκό κορμό και την εγκαθίδρυση μόνιμων δεσμών με την Ευρώπη. Επίσης, μέσα από τη διαδικασία της ενσωμάτωσής τους στα δυτικοευρωπαϊκά σχήματα πρόσβλεπαν στον εξευρωπαϊσμό και εκσυγχρονισμό του οικονομικού και κοινωνικού τους ιστού. Ένας από τους βασικούς οικονομικούς λόγους, καθοριστικής σημασίας και για τις δύο χώρες, ήταν ο μεγάλος αριθμός εξαγωγών τους που κατευθύνονταν προς τις χώρες της ΕΟΚ, καθώς και τα χρηματοδοτικά οφέλη που οι δύο χώρες στόχευαν να αποκομίσουν με την προσχώρησή τους σε αυτά, δεδομένου ότι και οι δύο βρίσκονταν σε κατάσταση οικονομικής εξέλιξης και ήταν αναγκαίο να βρεθούν τρόποι να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα, επειδή κατά τη δεκαετία του '50 μειωνόταν η αμερικανική βοήθεια, που είχε αποτελέσει μοχλό ανάπτυξης τα προηγούμενα χρόνια. Οι επιδιώξεις τους ενισχύονταν από την ευνοϊκή στάση των ΗΠΑ,

---

41. Β. Κουφουδάκης, Χ.Τσαρδανίδης, Κ. Σωτηρέλης, *Η πολιτική των Υπερδυνάμεων στην Ανατολική Μεσόγειο και στον Περσικό Κόλπο. Πολιτικές και Στρατηγικές επιπτώσεις για την Ελλάδα, την Τουρκία και τη Σαουδική Αραβία*, Αθήνα 1989, Στ. Πεσμαζόγλου, *Ευρώπη-Τουρκία, Ιδεολογία και Ρητορεία*, Αθήνα 1993, B. Kuniholm, *The Near East Connection Greece and Turkey in the Reconstruction and Security of Europe, 1946-1952*, Brookline 1984.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

κατά την άποψη των οποίων η συμμετοχή των ευρωπαϊκών οικονομικών οργανισμών στη διαδικασία της οικονομικής απογείωσης των υπό ανάπτυξη χωρών που βρίσκονταν στην εμπροσθοφυλακή της κοινής άμυνας της Δύσης επισφράγιζε την αλληλεγγύη του δυτικού κόσμου.

Διαφοροποίηση στην πολιτική προσέγγισης της Ελλάδας με την Τουρκία σημειώνεται στα τέλη του 1958, μετά τη διακοπή των διαπραγματεύσεων του ΟΕΟΣ και τον προσανατολισμό της Ελλάδας προς την κατεύθυνση της σύνδεσής της με την ΕΟΚ. Ο Ι. Πεσμαζόγλου σε αναφορές του υποστήριζε με σαφήνεια, ότι η Ελλάδα έπρεπε να προχωρήσει μόνη της για τη διαμόρφωση καθεστώτος σύνδεσης με την ΕΟΚ και όχι σε συνδυασμό με την Τουρκία[42].

Αποτελεί κοινή παραδοχή, που δεν αμφισβητείται από τη σχετική τουρκική, αλλά και ευρωπαϊκή βιβλιογραφία, πως ο κυριότερος άμεσος λόγος της τουρκικής αίτησης σύνδεσης με την ΕΟΚ υπήρξε η προηγηθείσα αίτηση σύνδεση της Ελλάδας. Ένας από τους κορυφαίους Τούρκους δημοσιολόγους, δημοσιογράφους ο Mehmet Ali Birand, τόνιζε:

> πὼς τὸ 1959, ἐὰν ἡ Ἑλλάδα δὲν εἶχε ὑποβάλει αἴτηση σύνδεσης, καὶ ἡ Τουρκία θὰ ἀντιμετώπιζε μὲ σκεπτικισμὸ τὸ ἐνδεχόμενο. Ὅμως ἡ ἑλληνικὴ αἴτηση ἀποτελοῦσε ἀπὸ μόνη της αἴτιο ἐπαρκὲς γιὰ νὰ ἀκολουθήσει ἡ Τουρκία.... Ἡ τουρκικὴ παράδοση στὴ χάραξη τῆς ἐξωτερικής της πολιτικῆς ἀπαιτοῦσε τὴ στενὴ παρακολούθηση τῆς Ἑλλάδας, ἔτσι ὥστε νὰ μὴν ξαναχρησιμοποιήσει τὸ ἰδιαίτερο πολιτικὸ καὶ οἰκονομικὸ βάρος ποὺ θὰ τῆς προσέδιδε ἡ σταδιακὴ ἔνταξή της στὴν Εὐρώπη ἐνάντια στὴν Τουρκία. Αὐτὴ ἡ ἰδέα κυριαρχοῦσε στὴ σκέψη τῶν Τούρκων πολιτικῶν καὶ ἦταν ριζωμένη σὲ μία ἀμοιβαία καχυποψία μὲ ἱστορικὸ βάθος: ὁ φόβος καὶ ἡ γνώση πὼς ἡ Ἑλλάδα ὑπῆρξε καὶ παρέμενε τὸ «χαϊδεμένο παιδὶ» τῆς Δύσης...[43].

Μετά την άγονη έκβαση των διαπραγματεύσεων για τη σύσταση της «μεγάλης ΕΖΕΣ» στο πλαίσιο του ΟΕΟΣ και τη μετέπειτα δημιουργία της «μικρής ΕΖΕΣ» από τη Μεγάλη Βρετανία (1960), η Ελλάδα αντιμετώπισε το δίλημμα ποιο ευρωπαϊκό σχήμα θα ακολουθήσει: Την ΕΟΚ ή τη «μικρή ΕΖΕΣ»[44]; Ο Έλληνας πρωθυπουργός, ήδη από τις αρχές του 1958, προσα-

---

42. ΙΑΙΚΚ, Αρχείο Κ. Καραμανλή, Σημείωμα με τίτλο «Ελληνοτουρκική συνεργασία δια την υποστήριξιν κοινού ενδιαφέροντος οικονομικών αιτημάτων και απόψεων», 27.4.1959, Φ8Α/2110.

43. Στ. Πεσμαζόγλου, *ό.π.*, σσ. 23-24.

44. «Ἡ Ἑλλάς... εὑρέθη πρὸ δύο σχημάτων, τοῦ σχήματος τῆς Εὐρωπαϊκῆς Οἰκονομικῆς Κοινότητος καὶ τοῦ σχήματος τῆς ζώνης ἐλευθέρων συναλλαγῶν, ἤτοι τῆς Συνθήκης τῆς Ρώμης καὶ ἐν συνεχείᾳ τῆς Συνθήκης τῆς Στοκχόλμης... Διατὶ ἡ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

νατολίσθηκε προς τη νεογέννητη ΕΟΚ. Η επιλογή του ήταν περισσότερο πολιτική παρά οικονομική. Στο ακόλουθο απόσπασμα διαφαίνονται εναργέστατα οι θέσεις του:

> Ὡς πρωθυπουργὸς τῆς Ἑλλάδας κατὰ τὸ 1959, μὲ πίστη στὴν πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἀναγκαιότητα τῆς εὐρωπαϊκῆς ἑνοποιήσεως, ὡδήγησα τὴν Ἑλλάδα στὴν Εὐρωπαϊκὴ Οἰκονομικὴ Κοινότητα ἀμέσως μετὰ τὴν ἵδρυσίν της ... Ἡ Ἑλλὰς ἔγινε ἡ πρώτη χώρα ποὺ συνεδέθη μὲ τὴν Εὐρωπαϊκὴ Οἰκονομικὴ Κοινότητα μὲ μίαν Συμφωνίαν Συνδέσεως ποὺ ὑπεγράφη τὸ 1961. Ἐπρόκειτο βασικὰ γιὰ μία πολιτικῆς φύσεως ἀπόφαση ποὺ μαρτυρεῖ τὴν πίστιν τῆς Ἑλλάδας στὴν εὐρωπαϊκὴ ἰδέα, ἰδίως ἂν λάβῃ κανεὶς ὑπ' ὄψιν ὅτι ἀκριβῶς τὴν ἴδια ἐποχὴ ἄλλες εὐρωπαϊκὲς χῶρες προωθοῦσαν τὴν ἵδρυσιν μιᾶς Ἐλευθέρας Ζώνης Συναλλαγῶν, μὲ χαλαροὺς ὀργανικοὺς δεσμούς, στὴν ὁποίαν ἡ Ἑλλὰς εἶχε τὴν ἐπιλογὴ νὰ μετάσχῃ. Ἡ Συμφωνία Συνδέσεως ποὺ ἔχει σφυρηλατήσει τοὺς πιὸ στενοὺς δεσμούς, τοὺς ὁποίους ἡ Κοινότης ἔχει μέχρι σήμερα ἀναπτύξει μὲ οἱαδήποτε ἄλλη χώρα, προβλέπει τὴν προσχώρηση τῆς Ἑλλάδας στὶς Εὐρωπαϊκὲς Κοινότητες, ὅταν θὰ μποροῦσε νὰ ἀναλάβῃ τὶς ὑποχρεώσεις πλήρους μέλους...[45].

Ο Κ. Καραμανλής διέκρινε στην ΕΟΚ εξελικτική δυναμική, σε αντίθεση με τη στατικότητα που επρόκειτο μελλοντικά να χαρακτηρίζει την ΕΖΕΣ. Η ιστορική εξέλιξη των δύο αυτών διεθνών οργανισμών επιβεβαίωσε τη διορατικότητά του. Επέλεξε δηλαδή την ΕΟΚ σε χρονική περίοδο κατά την οποία τα πλεονεκτήματα της μιας ή της άλλης λύσης δεν ήταν ακόμη εμφανή. Συγκεκριμένα, πίστευε ότι στο πλαίσιο της ΕΟΚ, η χώρα θα μπορούσε να λύσει κατά τρόπο ριζικό τα δύο μεγάλα διαχρονικά προβλήματα που την ταλαιπωρούσαν, δηλαδή της εξωτερικής της ασφάλειας και της οικονομικής της ανάπτυξης. Με την απόφαση του αυτή πίστευε ότι η Ελλάδα αφενός θα απαλλασσόταν από το «άγχος» που της δημιουργούσε η γεωγραφική της θέση και από την ανάγκη να αναζητεί «προστάτες» και αφετέρου θα ακολουθούσε τροχιά ανάπτυξης και πολιτισμικής προόδου, ώστε με επιτυχία να ανταποκρίνεται στις μελλοντικές προκλήσεις. Σε

προτίμησις μας πρὸς τὴν ΕΟΚ; Ὑπῆρχεν ἀνάγκη νὰ συνδεθῆ ἡ Ἑλλὰς μὲ οἱανδήποτε ἄλλην Κοινότητα ἢ Συμφωνίαν ἢ Συνθήκην; Δὲν ἠδύνατο νὰ παραμείνη μόνη ἐντὸς τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ χώρου...». ΕΠΣΒ, Συνεδρίασις ΙΖ΄, 24.1.62, σ. 306. Απόσπασμα αγόρευσης Λ. Δερτιλή ο οποίος στη συνέχεια αναλύει την ορθότητα της επιλογής της σύνδεσης με την ΕΟΚ.

45. Απόσπασμα από την ομιλία του Καραμανλή στην έδρα της Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων στις 27.1.1978, Κωνσταντίνος Καραμανλής, *ό.π.*, τ. 10, σ. 104.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

κείμενο του αναφερόμενος στη τελική του απόφαση να συνδέσει την Ελλάδα με την ΕΟΚ, υπογραμμίζει:

> Μέχρι τὸ 1958 ἤμουν ὑποχρεωμένος νὰ ἀσχολοῦμαι συνεχῶς μὲ τὰ ἐσωτερικὰ προβλήματα τῆς χώρας καὶ κυρίως μὲ τὴν οἰκονομική της ἀνάπτυξη. Τὰ προβλήματα αὐτὰ σὲ συνδυασμὸ καὶ μὲ τὸ ἐκρηκτικὸ θέμα τῆς Κύπρου, περιώριζαν τὶς δυνατότητες μου νὰ ἀσχοληθῶ καὶ νὰ προωθήσω τὶς ἐξωτερικὲς σχέσεις τῆς χώρας. Μετὰ τὴ διευθέτηση ὅμως τοῦ Κυπριακοῦ, πραγματοποίησα ἀλλεπάλληλες ἐπισκέψεις στὸ ἐξωτερικὸ γιὰ νὰ ἀποκαταστήσω κλονισθείσας φιλίας, νὰ προωθήσω τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας καὶ προπαντὸς νὰ κατοχυρώσω τὴν ἀσφάλεια τῆς χώρας. Καὶ αὐτὸ τὸ τελευταῖο ἔχει ἰδιαίτερη σημασία ἂν ληφθεῖ ὑπόψη ἡ κρίσιμη γεωπολιτική της θέση. Ἡ Ἑλλάδα, πλαισιωμένη ἀπὸ ἐχθρικούς, ἀλλόφυλους λαούς, ζοῦσε μόνιμα μὲ τὸ ἄγχος ἑνὸς τοπικοῦ πολέμου. Ὅλοι οἱ γείτονες της εἶχαν κατὰ καιροὺς βλέψεις εἰς βάρος της. Ἡ Βουλγαρία στὴ Θράκη, ἡ Γιουγκοσλαβία στὴ Μακεδονία καὶ ἡ Τουρκία στὴν Κύπρο καὶ τὰ ἀνατολικὰ νησιά της. Αὐτὸς ἄλλωστε ἦταν καὶ ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο μὲ ἐπιμονὴ ἐπεδίωξα νὰ ἐντάξω τὴ χώρα μας στὴν ὑπὸ διαμόρφωση Ἑνωμένη Εὐρώπη. Πίστευα ὅτι, ἂν τελικὰ ἡ Εὐρώπη ἑνωθεῖ καὶ ἡ Ἑλλάδα ἀποτελέσει μιὰ Πολιτεία τῆς Εὐρωπαϊκῆς Συμπολιτείας, θὰ κατοχύρωνε τὴν ἀνεξαρτησία της, ἀφοῦ κανένας δὲν θὰ μποροῦσε νὰ τὴν προσβάλει χωρὶς νὰ προκαλέσει πόλεμο εὐρωπαϊκό...[46].

Η περίπτωση να ακολουθήσει η Ελλάδα το δεύτερο σχήμα αποκλείσθηκε σχεδόν από την αρχή και για οικονομικούς λόγους, επειδή η «μικρή ΕΖΕΣ» δημιουργούσε μία ζώνη ελεύθερου εμπορίου μόνο για τα βιομηχανικά προϊόντα, χωρίς να περιλαμβάνει ρυθμίσεις για τη γεωργία, που ήταν τομέας ζωτικής σημασίας για την ελληνική οικονομία. Επίσης, στο πλαίσιο της «μικρής ΕΖΕΣ» η Ελλάδα δεν θα είχε τη δυνατότητα να λάβει βοήθεια για την προώθηση της οικονομικής της ανάπτυξης, όπως αυτό θα συνέβαινε στο πλαίσιο της ΕΟΚ.

Μέχρι τη διακοπή των διαπραγματεύσεων στο πλαίσιο του ΟΕΟΣ για τη δημιουργία ευρύτερης ΕΖΕΣ, η ελληνική κυβέρνηση επεδίωκε, όπως προαναφέρθηκε, τη σύνδεση με την ΕΟΚ μέσω της «μεγάλης ΕΖΕΣ». Μετά όμως τη διακοπή των διαπραγματεύσεων προωθήθηκε η χωριστή σύνδεσή της με την Κοινή Αγορά. Οι υπεύθυνοι του χειρισμού των ευρωπαϊκών ζη-

---

46. Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο Γεγονότα και Κείμενα, *ό.π.*, τ. 4, σσ. 73-74. Βλ. επίσης ΙΑΙΚΚ, Αρχείο Κωνσταντίνου Καραμανλή, Φ71Α, σημείωμα Κ. Καραμανλή, κατά τη διαμονή του στο Παρίσι την περίοδο της αυτοεξορίας του, χ.η.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τημάτων κατέστρωσαν την ανάλογη πολιτική που θα καθιστούσε το στόχο τους πραγματικότητα. Κατεξοχήν αρμόδιος των σχετικών θεμάτων παρέμενε ο Ι. Πεσμαζόγλου, ο οποίος, από κοινού με τα υψηλά κυβερνητικά στελέχη, τον υπουργό Εξωτερικών Ευάγγελο Αβέρωφ-Τοσίτσα, τον υπουργό Συντονισμού Α. Πρωτοπαπαδάκη, καθώς και με την καθοδήγηση του Έλληνα πρωθυπουργού Κ. Καραμανλή, προγραμμάτισαν τις διπλωματικές κινήσεις που έπρεπε η Ελλάδα να υιοθετήσει. Οι διαπραγματεύσεις που είχαν προηγηθεί τα δύο προηγούμενα χρόνια είχαν προικοδοτήσει την ελληνική κυβέρνηση με σημαντικά διπλωματικά «ατού». Η Ελλάδα, «εξερευνώντας» το πεδίο, προσπαθώντας να διαγνώσει τις προθέσεις «υποστηρικτών» ή «αντιπάλων» και δημιουργώντας «συμμαχικά μέτωπα», απέκτησε σημαντική εμπειρία. Ο Έλληνας πρωθυπουργός είχε δημιουργήσει επί υψηλού πολιτικού επιπέδου, «χρήσιμες προσβάσεις» σε κορυφαίες προσωπικότητες της ευρωπαϊκής πολιτικής σκηνής, όπως ο καγκελλάριος Αντενάουερ. Παράλληλα, η χώρα απέκτησε την ευκαιρία να συνειδητοποιήσει τις ανάγκες της μέσα στο πλαίσιο των νέων υπό διαμόρφωση ευρωπαϊκών οργανισμών, να τις συγκεκριμενοποιήσει σε εξειδικευμένα αιτήματα που πρόβαλε στη συνέχεια στο σύνολο των δυτικοευρωπαϊκών χωρών μελών του ΟΕΟΣ και τελικά να εξασφαλίσει θετική για αυτά ανταπόκριση. Σε σημείωμα του ο Ι. Πεσμαζόγλου υπογραμμίζει ότι το έδαφος που κέρδισε η Ελλάδα, στο πλαίσιο των διαπραγματεύσεων του ΟΕΟΣ, αναγνωρίσθηκε από τους ιθύνοντες της ΕΟΚ και αποτέλεσε τη βάση για τις μετέπειτα διαπραγματεύσεις που αφορούσαν στη σύνδεσή της με αυτή:

> εἰς τὴν ἔκθεσιν τοῦ Προέδρου τῆς Εὐρωπαϊκῆς Οἰκονομικῆς Ἐπιτροπῆς, σαφῶς ἀναγνωρίζεται ὅτι διὰ τὰς εὐρωπαϊκὰς ὑπὸ ἀνάπτυξιν χώρας, δηλαδὴ κυρίως τὴν Ἑλλάδα, Τουρκίαν, Ἰρλανδίαν καὶ Ἰσλανδίαν, θὰ πρέπει νὰ διαμορφωθοῦν αἱ λύσεις αἱ ὁποῖαι συνεζητήθησαν καὶ κατ' ἀρχὴν συνεφωνήθησαν κατὰ τὰς διαπραγματεύσεις τοῦ 1957 καὶ 1958 διὰ τὴν ΕΖΕΣ... Συνεφωνήθη ἐπίσκεψις εἰς Ἀθήνας... τοῦ Προέδρου καὶ Ἀντιπροέδρου τῆς Εὐρωπαϊκῆς Οἰκονομικῆς Ἐπιτροπῆς διὰ τὴν ἔναρξιν διαπραγματεύσεων ἐπὶ τῶν βάσεων τὰς ὁποίας ἀπεδέχθη ἡ Εὐρωπαϊκὴ Οἰκονομικὴ Ἐπιτροπή, δηλαδὴ ἐκείνων αἱ ὁποῖαι διεμορφώθησαν κατὰ τὰς διαπραγματεύσεις διὰ τὴν ΕΖΕΣ...[47].

Το χρονικό σημείο που αποτέλεσε την αφετηρία της ελληνικής πορείας προς τη χωριστή σύνδεση με την ΕΟΚ, χρονολογείται στις αρχές του 1958.

---

47. ΙΑΙΚΚ, Αρχείο Κωνσταντίνου Καραμανλή, Φ8Α 2113, έκθεση Ι. Πεσμαζόγλου με τίτλο: *Εξελίξεις και προοπτικαί εις τας διαπραγματεύσεις μετά της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητος*», 9.4.1959.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Κατά την περίοδο αυτή ο Κ. Καραμανλής, σταθμίζοντας τα πολιτικά και οικονομικά δεδομένα, σκόπευε η Ελλάδα να ακολουθήσει «απευθείας» το δρόμο της ΕΟΚ και όχι μέσω της ΕΖΕΣ που επρόκειτο να ιδρυθεί στο πλαίσιο του ΟΕΟΣ. Στις 26 Φεβρουαρίου 1958 δημοσιεύθηκαν και σχετικές πληροφορίες:

> ὑπάρχει, ἐκτὸς τῶν ἄλλων σκέψις δι' εἴσοδον τῆς χώρας ἀπευθείας εἰς τὴν Κοινὴν Εὐρωπαϊκὴν Ἀγοράν, ἡ ὁποία ἀρχίζει λειτουργοῦσα ἀπὸ τοῦ Ἰανουαρίου 1959, χωρὶς νὰ ἀναμένωνται τὰ ἀποτελέσματα ἐκ τῶν διαπραγματεύσεων διὰ τὴν εὐρυτέραν Εὐρωπαϊκὴν Ζώνην Ἐλευθέρων Συναλλαγῶν...

Αναφορικά με το ζήτημα αυτό ανταλλάχθηκαν απόψεις μεταξύ των μελών της ελληνικής αντιπροσωπείας στο Παρίσι και των εκπροσώπων της Κοινής Ευρωπαϊκής Αγοράς. Όμως οι ίδιες πηγές διευκρίνιζαν ότι από την ελληνική κυβέρνηση δεν είχε υποβληθεί επίσημη πρόταση ούτε και είχε αποφασισθεί ο,τιδήποτε σχετικό[48]. Ο Ι. Πεσμαζόγλου, σημαντικός συντελεστής του σχεδιασμού της ελληνικής ευρωπαϊκής πολιτικής κατά την περίοδο αυτή και ο κατεξοχήν υπεύθυνος για την προβολή των ελληνικών αιτημάτων στο πλαίσιο του ΟΕΟΣ, πίστευε ότι η ΕΖΕΣ του ΟΕΟΣ, όπως προαναφέρθηκε, ήταν το «ασφαλέστερο και αυτονόητο κανάλι» για να συμμετάσχει η Ελλάδα στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης[49]. Παράλληλα όμως, επεσήμανε τη βαρύνουσα σημασία που είχε η δημιουργία της ΕΟΚ:

> Ἀποτελεῖ νομίζω σήμερον γενικωτέραν πεποίθησιν ὅτι, ἀνεξαρτήτως τῶν ἱστορικῶν καὶ πολιτικῶν αἰτίων τὰ ὁποῖα ἔθεσαν εἰς κίνησιν καὶ προωθοῦν τὴν οἰκονομικὴν καὶ πολιτικὴν ἑνοποίησιν τῶν ἓξ χωρῶν...., ἰδίως διὰ τῆς λεγομένης «Εὐρωπαϊκῆς Οἰκονομικῆς Κοινότητος» ἢ «Εὐρωπαϊκῆς Κοινῆς Ἀγορᾶς» καὶ ἀνεξαρτήτως τῶν ἀρχῶν αἱ ὁποῖαι διέπουν τὴν σχετικὴν διαδικασίαν, τὰ ἐξ αὐτῆς ἀποτελέσματα εἶναι δύσκολο νὰ ἀνατραποῦν... Πάντως ἀνεξαρτήτως τῶν ἐνδεχομένων αὐτῶν, παραμένει ὡς ἀφετηρία διὰ τὰς σκέψεις μας ἡ διαπίστωσις ὅτι ἡ Κοινότης τῶν ἓξ χωρῶν ἀποτελεῖ πραγματικότητα καὶ καθ' ὅλας τὰς ἐνδείξεις τὸν πυρῆνα γενικωτέρας εὐρωπαϊκῆς ἑνότητος...[50].

---

48. *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, Γεγονότα και Κείμενα*, Αθήνα 1994, τ. 3, σ. 74.

49. Προφορική μαρτυρία του Ι. Πεσμαζόγλου σε συνεντεύξεις που μου παραχώρησε (1995, 2001).

50. Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος, Ἀρχεῖον Μελετῶν καὶ Ὁμιλιῶν, «*Ἡ σύνδεσις τῆς Ἑλλάδος μετὰ τῆς Εὐρωπαϊκῆς Οἰκονομικῆς Κοινότητος*», ὑπὸ τοῦ Ἰ. Πεσμαζόγλου, Ὑποδιοικητοῦ τῆς Τραπέζης Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1962, σ. 8.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Η πολιτική που ακολούθησε η ελληνική κυβέρνηση, όταν κλήθηκε να επιλέξει, μετά το ναυάγιο των διαπραγματεύσεων, ένα πολυμερές χαλαρό σύστημα τύπου ΕΖΕΣ —που ίσως θα δημιουργείτο στο μέλλον— ή την ΕΟΚ αποτυπώνεται στο ακόλουθο σχέδιο του υπομνήματος προς τον Γερμανό υπουργό Εθνικής Οικονομίας Λ. Έρχαρτ:

> Ἡ Ἑλληνική Κυβέρνησις συμμερίζεται πλήρως τὴν ἀνάγκην καὶ δὲν θὰ παύσῃ παρέχουσα πλήρη ὑποστήριξιν εἰς τὰς προσπαθείας ἐξευρέσεως μιᾶς εὐρείας πολυμεροῦς λύσεως διὰ τὴν οἰκονομικὴν ἑνοποίησιν ὅλων τῶν Εὐρωπαϊκῶν χωρῶν ἐνώπιον ὅμως τοῦ δημιουργηθέντος ἀδιεξόδου καὶ τοῦ κινδύνου περαιτέρω καθυστερήσεως μιᾶς τοιαύτης πολυμεροῦς συμφωνίας, εἶναι ζωτικῆς σημασίας ἡ ταχυτέρα δυνατὴ πραγματοποίησις μιᾶς ἰδιαιτέρας συμφωνίας διὰ τὴν σύνδεσιν ἐπὶ σκοπῷ πλήρους ἐντάξεως τῆς Ἑλλάδας εἰς τὴν Εὐρωπαϊκὴν Οἰκονομικὴν Κοινότητα...[51].

Η περίοδος 1957-1959 σηματοδοτείται από την απόφαση της ελληνικής κυβέρνησης να υποβάλει αίτηση σύνδεσης προς την ΕΟΚ, τον Ιούνιο του 1959. Η επιλογή να ακολουθήσει η Ελλάδα τον δρόμο της σύνδεσης και όχι της ένταξης, κρίθηκε αναγκαία, με το σκοπό να συντελεσθεί ομαλά η ενσωμάτωσή της στην ευρωπαϊκή οικονομία. Το 1958, όταν ο Κ. Καραμανλής προσανατολιζόταν προς την ΕΟΚ, ο βαθμός ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας και η διάρθρωση της παραγωγής δεν επέτρεπε στην Ελλάδα να αναλάβει αμέσως και ολοκληρωτικά το βάρος των υποχρεώσεων μιας χώρας-μέλους χωρίς μακρά και κατάλληλη προετοιμασία. Επομένως, για τον λόγο αυτό, επέλεξε αντί της άμεσης προσχώρησης, τη μορφή της σύνδεσης της Ελλάδας με την ΕΟΚ, προσβλέποντας στην ομαλή είσοδο της χώρας στο δυτικοευρωπαϊκό σύστημα. Η συμφωνία σύνδεσης δημιουργούσε τη στενότερη μορφή συνεργασίας της ΕΟΚ με τρίτη χώρα και κυρίως αποτελούσε την έκφραση της πολιτικής βούλησης της Ελλάδας να συμμετάσχει ενεργά και ισότιμα στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης, αμέσως μόλις η ανάπτυξη της χώρας θα το επέτρεπε[52]. Οπωσδήποτε, η σύνδεση δεν ήταν αυ-

---

51. ΙΑΙΚΚ, Αρχείο Κωνσταντίνου Καραμανλή, Φ3Α/985, Σχέδιον υπομνήματος δια Έρχαρτ, χ.η.

52. Το άρθρο 237 της Συνθήκης της ΕΟΚ έθετε μόνο μία συγκεκριμένη προϋπόθεση προκειμένου να ζητήσει μία χώρα την ένταξη της στην Κοινότητα: θα έπρεπε η χώρα αυτή να ήταν ευρωπαϊκή. Η διατύπωση του άρθρου ήταν: «Κάθε ευρωπαϊκό κράτος μπορεί να ζητήσει να γίνει μέλος της Κοινότητας». Συνεπώς μόνο ευρωπαϊκές χώρες μπορούν να έχουν συμφωνίες σύνδεσης, οι οποίες μπορούν να οδηγήσουν σε πλήρη ένταξη. Βλ. Π. Ιωακειμίδης, *Η νέα διεύρυνση της Ευρωπαϊκής Ένωσης και η Ελλάδα*, ΕΛΙΑΜΕΠ, Αθήνα 1996, σ. 12.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τοσκοπός. Η διευκόλυνση της μελλοντικής πλήρους ένταξης στην Κοινότητα καθοριζόταν, ήδη από τον Αύγουστο 1959, ως κύρια επιδίωξη της ελληνικής κυβέρνησης[53].

Ο Ι. Πεσμαζόγλου σε σειρά υπομνημάτων του προς τον πρωθυπουργό Κ. Καραμανλή, τον Απρίλιο του 1959, εξέθετε τις απόψεις του σχετικά με τις τελευταίες εξελίξεις στον δυτικοευρωπαϊκό χώρο και ανέλυε τις προτάσεις του για την πολιτική που θα έπρεπε να υιοθετήσει η χώρα. Τα ακόλουθα αποσπάσματα εκφράζουν τη βασική φιλοσοφία της προτεινόμενης στρατηγικής:

> ἀνεξαρτήτως οἱασδήποτε ἐξελίξεως πρὸς μίαν γενικὴν εὐρωπαϊκὴν συμφωνίαν, ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις θεωρεῖ ζωτικῆς σημασίας τὴν σύνδεσιν τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας μετὰ τῆς Εὐρωπαϊκῆς Οἰκονομικῆς Κοινότητος... ἡ χωριστὴ σύνδεσις τῆς Ἑλλάδος μετὰ τῆς Εὐρωπαϊκῆς Οἰκονομικῆς Κοινότητος δύναται νὰ λάβῃ χώραν ὁπωσδήποτε καὶ ἀμέσως...[54]. ...Ἡ χωριστὴ αὐτὴ σύνδεσις ἡ σύμπραξις (ASSOCIATION) εἶναι ἡ μόνη δυνατὴ λύσις διὰ τὴν Ἑλλάδα, διότι ἡ πλήρης εἴσοδος καὶ ἐξομοίωσις πρὸς τὰς ἄλλας ἓξ χώρας (ὡς ἐνίοτε ὑποστηρίζεται) σημαίνει ἐγκατάλειψιν οἱασδήποτε ἰδιαιτέρας καὶ προνομιακῆς ὑπὲρ ἡμῶν μεταχειρίσεως, ἡ δὲ ἐφαρμογὴ τῶν δασμολογικῶν μειώσεων μὲ τὸν ἴδιον ρυθμὸν ὁ ὁποῖος ἰσχύει διὰ τὰς ἓξ χώρας θὰ ἔχῃ σοβαρώτατα δυσμενεῖς διὰ τὴν ἑλληνικὴν οἰκονομίαν συνεπείας...[55].

Υποστήριζε ότι η ΕΟΚ «ἀποτελεῖ τὴν μόνην καὶ σοβαρὰν εὐκαιρίαν συζητήσεως καὶ ἴσως οὐσιαστικῆς προωθήσεως τοῦ θέματος τῶν ἑλληνικῶν ἐξαγωγῶν πρὸς τὶς εὐρωπαϊκὲς χῶρες...

Επίσης, στο πλαίσιο της ΕΟΚ «ὑπάρχει σαφὴς προοπτικὴ καθιερώσεως διαδικασίας χρηματοδοτήσεως τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως... που αποτελούσε βασική ελληνική αναγκαιότητα. Επεσήμανε τις επιβλαβείς συνέπειες για τη χώρα, αν καθυστερούσε αυτή τη «σύμπραξη» πέραν των προσεχών 12 μηνών

---

53. Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, Γεγονότα και Κείμενα, *ό.π.*, τ. 4.

54. ΙΑΙΚΚ, Αρχείο Κωνσταντίνου Καραμανλή, Φ8Α, Σημείωμα Ι. Πεσμαζόγλου προς τον Πρόεδρον της Κυβερνήσεως με θέμα «Ἐπὶ τῆς ἀνάγκης προβολῆς τῶν ἑλληνικῶν ἀπόψεων διὰ μίαν συμφωνίαν μετὰ τῆς Εὐρωπαϊκῆς Οἰκονομικῆς Κοινότητος κατὰ τὰς ἐπαφὰς τοῦ κ. Ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν μετὰ μελῶν τῆς Ἰταλικῆς Κυβερνήσεως ἢ Κυβερνήσεως ἄλλης ἐκ τῶν ἓξ χωρῶν τῆς Εὐρωπαϊκῆς Οἰκονομικῆς Κοινότητος», 9.4.1959.

55. ΙΑΙΚΚ, Αρχείο Κωνσταντίνου Καραμανλή, Φ8Α, Σημείωμα Ι. Πεσμαζόγλου με τίτλο «Ἐξελίξεις καὶ προοπτικαὶ εἰς τὰς διαπραγματεύσεις μετὰ τῆς Εὐρωπαϊκῆς Οἰκονομικῆς Κοινότητος», 9.4.1959.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

> δεδομένου ὅτι ἐν τῷ μεταξὺ ὀργανοῦνται ἐπὶ νέας βάσεως αἱ εὐρωπαϊκαὶ οἰκονομίαι καὶ προβλέπεται καὶ ἡ ἀνάπτυξις γεωργικῶν προϊόντων ἀνταγωνιστικῶν πρὸς τὰ ἰδικά μας τόσον εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ ἐν μέρει καὶ εἰς τὴν Γαλλίαν ὅσον ἰδίως εἰς τὰς γαλλικὰς κτήσεις τῆς Βορείου Ἀφρικῆς...

Στη συνέχεια παρέθετε, σε ειδική παράγραφο, τις ενέργειες που έπρεπε, κατά τη γνώμη του, η κυβέρνηση να ακολουθήσει άμεσα ώστε: α) να αξιοποιηθούν το ταχύτερον τα προταθέντα και συμφωνηθέντα στις διαπραγματεύσεις για την ΕΖΕΣ[56], β) να πραγματοποιηθούν τα κατάλληλα διαβήματα στις κυβερνήσεις της Ιταλίας, της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας και της Γαλλίας.

Σε μεταγενέστερο σημείωμα του ο Ι. Πεσμαζόγλου αναφερόταν αφενός στις διπλωματικές επαφές που είχαν ήδη γίνει από τους Έλληνες ιθύνοντες και αφετέρου στις προγραμματισμένες για το άμεσο μέλλον:

> Κατεβλήθη καὶ συνεχίζεται οὐσιώδης προσπάθεια προσεγγίσεως τῶν ...ἓξ χωρῶν πρὸς τὸν σκοπὸν διαμορφώσεως μιᾶς χωριστῆς συνδέσεως τῆς Ἑλλάδος μὲ βάσιν τὴν ἀναγνώρισιν προνομιακῆς μεταχειρίσεως ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐν Ἑλλάδι δι' ὡρισμένας κατηγορίας προϊόντων προελεύσεως τῶν χωρῶν τούτων (ὡς π.χ. μηχανήματα, αὐτοκίνητα καὶ ἄλλα μεταφορικὰ μέσα κ.λπ.) ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀντιστοίχως προνομιακῆς μεταχειρίσεως πρὸς ἀπορρόφησιν τῶν κυριωτέρων ἐξαγωγίμων προϊόντων. Ἡ σύνδεσις αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ περιλαμβάνῃ καὶ διαδικασίαν καὶ θεσμοὺς μακροπροθέσμου χρηματοδοτήσεως τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως. Ἐξεδηλώθησαν ἐνθαρρυντικαὶ διαβεβαιώσεις περὶ εὐνοϊκῆς ὑποδοχῆς μιᾶς τοιαύτης λύσεως. Ταῦτα προκύπτουν ἐκ τῶν ἐπαφῶν καὶ ἐκθέσεων τοῦ Ἕλληνος Ἀντιπροσώπου εἰς τὸν ΟΕΟΣ καὶ εἰς τὴν Εὐρωπαϊκὴν Οἰκονομικὴν Κοινότητα κ. Χρηστίδη καθὼς καὶ τῶν Πρεσβευτῶν τῆς Ἑλλάδος εἰς Παρισίους καὶ Βρυξέλλας. Αἱ ἐπαφαὶ συνεχίζονται καὶ πρέπει νὰ ἐνισχυθοῦν κυρίως εἰς τὴν Ρώμην καὶ Βόννην, νὰ προωθηθοῦν δὲ ἔτι περισσότερον εἰς τὰς λεπτομερείας εἰς Παρισίους. Παρ' ὅλον ὅτι ἡ ἐξέλιξις εἶναι ἀκόμη ἀβεβαία καὶ ἐξαρτᾶται ἐκ τῶν συνετελουμένων γενικωτέρων εὐρωπαϊκῶν ἀνακατατάξεων, αἱ ὁποῖαι συνδέονται μετὰ τῶν

---

56. Όπως έχει ήδη επισημανθεί σε προγενέστερη ενότητα, ο Πρόεδρος της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Επιτροπής είχε αναγνωρίσει σε έκθεση του ότι δια «...τὰς εὐρωπαϊκὰς ὑπὸ ἀνάπτυξιν χώρας, δηλαδὴ κυρίως τὴν Ἑλλάδα, Τουρκίαν, Ἰρλανδίαν καὶ Ἰσλανδίαν, θὰ πρέπει νὰ διαμορφωθοῦν αἱ λύσεις αἱ ὁποῖαι συνεζητήθησαν κατὰ τὰς διαπραγματεύσεις τοῦ 1957 καὶ 1958 διὰ τὴν ΕΖΕΣ...», Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, Γεγονότα και Κείμενα , *ό.π.*, τ. 4, σ. 37-38.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

διαπραγματεύσεων μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, εἶναι ἀναγκαῖον καὶ ζωτικῆς σημασίας διὰ τὴν Ἑλλάδα ἐπιμόνως νὰ προωθήσωμεν τὴν διαδικασίαν αὐτήν... [57].

Είναι προφανές ότι η εξακρίβωση των διαθέσεων των μεγάλων δυτικοευρωπαϊκών χωρών απέναντι στην ενδεχόμενη χωριστή σύνδεση της Ελλάδας αποτελούσε βασική παράμετρο των ελληνικών διπλωματικών χειρισμών. Ήδη από τις αρχές Μαρτίου, μετά από σχετική εντολή του πρωθυπουργού Καραμανλή, είχε επιχειρηθεί προσέγγιση με τη Γαλλία[58]. Συγκεκριμένα, στις 5 Μαρτίου 1959, ο πρέσβης της Ελλάδας στο Παρίσι, Φ. Φίλων, συναντήθηκε και είχε εκτενή διάλογο με τον πρόεδρο της Γαλλικής Δημοκρατίας, στρατηγό Ντε Γκωλ. Ανάμεσα στα θέματα που συζήτησαν ήταν και το ζήτημα σύνδεσης της Ελλάδας με την Κοινή Αγορά. Ο Φίλων αναφέρθηκε στις προγενέστερες συνομιλίες που είχαν οι Έλληνες υπουργοί Χέλμης και Αβέρωφ με τους Γάλλους ιθύνοντες για τα ζητήματα αυτά και υπενθύμισε τις διαβεβαιώσεις που είχαν δοθεί παρουσία του στην ελληνική πλευρά:

ἡ γαλλικὴ Κυβέρνησις θὰ ὑποστηρίξῃ τὰ δικαιώματα τῆς Ἑλλάδος εἰς τρόπον ὥστε νὰ μὴν ὑπάρξῃ οὐδεμία δυσμενὴς εἰς βάρος ἡμῶν διάκρισις καὶ ὅτι ἡ γαλλικὴ Κυβέρνησις θὰ εὐνοήσῃ ἐνδεχομένην αἴτησιν τῆς Ἑλλάδος ὅπως συνδεθῇ κατά τινα τρόπον μετὰ τῆς Κοινῆς Ἀγορᾶς καὶ ἐξασφαλίσῃ ἰδιαιτέρως τὰ γεωργικὰ αὐτῆς προϊόντα...

Στη συνέχεια, ο Έλληνας πρέσβης δεν παρέλειψε να υπογραμμίσει το γεγονός ότι η ελληνική κυβέρνηση ακολούθησε «τὴν γαλλικὴν γραμμὴν κατὰ τὰς συζητήσεις περὶ δημιουργίας Ζώνης Ἐλευθέρων Συναλλαγῶν καὶ συνεμορφώθη πάντοτε πρὸς τὰς γενομένας αὐτῇ ὑποδείξεις ἀπὸ γαλλικῆς πλευρᾶς...»[59].

---

57. ΙΑΙΚΚ, Αρχείο Κωνσταντίνου Καραμανλή, Φ8Α 2110, Σημείωμα Ι. Πεσμαζόγλου με τίτλο «Ἑλληνοτουρκικὴ συνεργασία διὰ τὴν ὑποστήριξιν κοινοῦ ἐνδιαφέροντος αἰτημάτων καὶ ἀπόψεων», 27.4.1959.

58. Για τις ελληνογαλλικές σχέσεις της περιόδου αυτής βλ. άρθρο Κ. Σβολόπουλου, «La perspective européenne de la politique extérieure grecque et le général de Gaulle (1959-1963)», Institut Charles De Gaulle, *De Gaulle en son siècle*, N 5. *L'Europe*, p. 247-255.

59. *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, Γεγονότα και Κείμενα*, *ό.π.*, τ. 4, σ. 20-23. Βλ. επίσης Κ. Σβολόπουλος, «Η ευρωπαϊκή πολιτική της Ελλάδας και ο στρατηγός Ντε Γκωλ 1959-1963», Κ. Μπότσιου, «Η ευρωπαϊκή πολιτική του Καραμανλή και η σύνδεση της Ελλάδας με την ΕΟΚ», M. Vaisse, «La France et l'association de la Grèce au Marché Commun», στα πρακτικά της Διημερίδας του Ιδρύματος «Κωνσταντίνος Γ. Κα-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Αντίστοιχα, οι θέσεις της Ιταλίας, χώρας με ομοειδή γεωργικά προϊόντα, που μπορούσε να προβάλει αντιρρήσεις για τη χωριστή ελληνική σύνδεση, διευκρινίσθηκαν τον Μάιο του 1959 κατά την επίσκεψη των βασιλέων στη Ρώμη[60], οπότε ο Αβέρωφ συζήτησε σχετικά με τους Ιταλούς ιθύνοντες[61].

Η κυβέρνηση επέδειξε συνοχή και ομοιογένεια στη λήψη των αποφάσεων και δεν υπήρξαν, η έστω δεν φάνηκαν προς τα έξω, τυχόν εσωτερικές αντιδράσεις. Η πλειοψηφία των πολιτικών δυνάμεων[62], των εκπροσώπων των παραγωγικών τάξεων, των ομάδων πίεσης (η διορισμένη ΓΣΕΕ, ΣΕΒ, ΕΒΕΑ, κλπ)[63] και ο τύπος, στην πλειονότητα του, τήρησαν θετική στάση απέναντι στις τάσεις ευρωπαϊκής ενοποίησης. Υπήρξε βέβαια και ο αντίλογος, με κατεξοχήν εκπρόσωπο στο πολιτικό πεδίο την ΕΔΑ που υποστήριζε ότι η επιλογή της ενσωμάτωσης θα ήταν καταστροφική για τη χώρα[64]. Αντί-

---

ραμανλής» (5-6.10.2000) *Ντε Γκωλ και Καραμανλής: Το Έθνος, το Κράτος, η Ευρώπη*, Αθήνα 2002.

60. Με την αφορμή αυτή, ο Ι. Πεσμαζόγλου είχε υποβάλει στον Κ. Καραμανλή, στις 9 Απριλίου 1959, ειδικό σημείωμα με τίτλο: «Ἐπὶ τῆς ἀνάγκης προβολῆς τῶν ἑλληνικῶν ἀπόψεων διὰ μίαν συμφωνίαν μετὰ τῆς Εὐρωπαϊκῆς Οἰκονομικῆς Κοινότητος κατὰ τὰς ἐπαφὰς τοῦ κ. Ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν μετὰ μελῶν τῆς ἰταλικῆς Κυβερνήσεως ἢ Κυβερνήσεως ἄλλης ἐκ τῶν ἓξ χωρῶν τῆς Εὐρωπαϊκῆς Οἰκονομικῆς Κοινότητος». ΙΑΙΚΚ, Αρχείο Κωνσταντίνου Καραμανλή, Φ8Α, Σημείωμα Ι. Πεσμαζόγλου προς τον Πρόεδρον της Κυβερνήσεως, 9.4.1959.

61. Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, Γεγονότα και Κείμενα, *ό.π.*, τ. 4, σ. 95-97.

62. Βλ. Μ. Συριανός, «Οι πολιτικές δυνάμεις και η Συμφωνία Σύνδεσης του 1962», στο βιβλίο: *Η Ένταξη μας στην ΕΟΚ*, Αθήνα 1978.

63. Βλ. αναλυτικά τις θέσεις της ΓΣΕΕ, ΕΒΕΑ, ΣΕΒ στη διατριβή της Μαριέττα Μινώτου, Η ευρωπαϊκή επιλογή της κυβέρνησης Καραμανλή, 1957-1959, *δ.π.*

64. Η ΕΔΑ ζήτησε να συζητηθεί το θέμα στη Βουλή και χαρακτήρισε τη σύνδεση «ὀλέθριον γεγονὸς» και «πελώριον κίνδυνον» για τη χώρα. Ο Η. Ηλιού που είχε πει, ότι η σύνδεση «..τοῦ ἐνθυμίζει τρεῖς μεγάλας κατατροφάς, τὴν ἅλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὴν Μικρασιατικὴν καταστροφὴν καὶ τὴν ἐχθρικὴν κατοχήν..» εξηγούσε γιατί το κόμμα του ήταν ενάντια στην κυβερνητική αυτή επιλογή: «...Ἡμεῖς ἐξηγήσαμεν ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν μορφὴν μὲ τὴν ὁποίαν ἔγινεν ἡ συμφωνία διὰ τὴν ἔνταξιν τῆς Ἑλλάδος εἰς τὴν κοινὴν ἀγοράν, ὄχι ἔνταξιν ὡς ἰσοτίμου μέλους ἀλλ' ὑπὸ μορφὴν συνδέσεως, ὅπως προσδιορίζεται εἰς τὸ κείμενον τῆς συμβάσεως τῆς Ρώμης, ὅτι εἶναι ἡ μορφὴ μὲ τὴν ὁποίαν αἱ ἀποικίαι συνεταιρίζονται, πρῶτον, καὶ δεύτερον, δὲν ἔχει ψῆφον, ἡμεῖς πιστεύομεν ὅτι κατ' οὐσίαν σήμερον εἰς τὸ στάδιον αὐτὸ καὶ ὑπὸ τὰς σημερινὰς συνθήκας τῆς κοινῆς ἀγορᾶς, θὰ εἶναι καταστροφή, θὰ εἶναι ὄλεθρος μέχρις ἐξαφανισμοῦ τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας. Καὶ δὲν εἶναι ἰδική μας ἡ ἄποψις αὐτή. Συμφωνεῖ ὁ καθηγητὴς Στεφανίδης ... Πᾶμε εἰς τὸ πέλαγος μὲ βάρκα τὴν ἐλπίδα καὶ κάπως θὰ τὰ βολέψωμεν μὲ τὴν ἀτσιδωσύνην μας καὶ ὅτι θὰ βάλουμε εἰς τὸ χέρι τὰ 125 ἑκατομμ. δολλάρια...». ΕΠΣΒ, Περίοδος Ε΄ - Σύνοδος Γ΄, Συνεδρίασις 17.6.1961, σ. 56. Ο Δημοσθένης Στεφανίδης, τακτικός καθηγητής τότε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών είχε γρά-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

θετα, οι υποστηρικτές θεωρούσαν, ότι η Ελλάδα, ως χώρα μικρή σε πληθυσμό και οικονομικά μεγέθη, ήταν προτιμότερο να ενσωματωθεί στα υπό διαμόρφωση δυτικοευρωπαϊκά σύνολα, παρά να ακολουθήσει «το δρόμο της περιθωριοποίησης» από τη Δυτική Ευρώπη. Οι δισταγμοί και οι προβληματισμοί που αναφύονταν στους κύκλους των υποστηρικτών επικεντρώνονταν κυρίως στους όρους της συμμετοχής. Κατά γενική παραδοχή, η επιλογή της ενσωμάτωσης προϋπέθετε προσεκτικούς χειρισμούς, ώστε το σημαντικό βήμα που θα έκανε η χώρα προς τον ευρωπαϊκό χώρο να ήταν όσο το δυνατό λιγότερο επώδυνο για την «ευαίσθητη» ελληνική οικονομία, που μετά την επιτυχή νομισματική μεταρρύθμιση του 1953 και τις νέες προσπάθειες, βρισκόταν μετά το 1955, σε αναπτυξιακή τροχιά που λειτουργούσε μέσα σε κλίμα πολιτικής και νομισματικής σταθερότητας. Ιδιαίτερη περίπτωση αποτέλεσε ο Σπύρος Μαρκεζίνης, ο οποίος υποστήριζε ένθερμα την αναγκαιότητα της άμεσης ένταξης της Ελλάδας στην ΕΟΚ[65].

Τα άλλα κόμματα της Αντιπολίτευσης (ΚΕΑ, ΔΚΑΦΕ, Προοδευτικοί) πρόβαλαν ιδιαίτερα το γεγονός ότι δεν ενημερώθηκαν από τη κυβέρνηση για τις διαπραγματεύσεις, ώστε να μπορούν να κρίνουν, αν η σύνδεση έγινε με τους καλύτερους δυνατούς όρους. Η ΚΕΑ και η ΔΚΑΦΕ τάχθηκαν καταρχάς υπέρ, επιφυλάχθηκαν όμως να εκφράσουν την τελική γνώμη τους, όταν θα πληροφορούνταν τα κείμενα των συμφωνιών. Πιο επιφυλακτική στάση τήρησαν η «Δημοκρατική Ένωση» (Ηλίας Τσιριμώκος) και οι Προοδευτικοί που απέφυγαν να πάρουν θέση και για το ίδιο γεγονός της σύνδεσης[66].

Η κριτική που δέχθηκε η κυβερνητική πολιτική από πολιτικούς και πνευματικούς κύκλους εντοπιζόταν, κυρίως, όχι στην επιλογή του ενστερνισμού της ΕΟΚ, αλλά στο επιχείρημα ότι οι ρυθμίσεις που αποφασίσθηκαν δεν ήταν όλες συμφέρουσες για τη χώρα και ότι η απόφαση για να ακολουθηθεί αυτή η επιλογή καθυστέρησε σε βάρος της Ελλάδας[67]. Τον Ιούνιο

ψει διάφορες μελέτες στις οποίες τόνιζε τις απόψεις του ενάντια στη σύνδεση με την ΕΟΚ. Χαρακτηριστικό είναι το σύγραμμα του «Εθνική Οικονομική Πολιτική». Σχετικά με τις ανησυχίες του Η. Ηλιού για το μέλλον της ελληνικής οικονομίας λόγω της πιθανής σύνδεσης της Ελλάδας με την ΕΟΚ ή την ΕΖΕΣ, βλ. Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής 15.12.1958, σ. 375.

65. Μ. Ανδρεάδης, *Σκιαγραφία ενός πολιτικού Σπ. Μαρκεζίνης. Μύθος και πραγματικότης*, Αθήνα 1977, Σπ. Ζουρνατζής, *Η πολιτική των Επιμηθέων και η περίπτωσις Μαρκεζίνη*, Αθήνα 1979, Σ. Βαλντέν, *Ελλάδα και ανατολικές χώρες, 1950-1967. Οικονομικές σχέσεις και πολιτική*, τ. Α΄, Αθήνα 1991, Π. Καζάκος, *Ανάμεσα σε κράτος και Αγορά.Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα 1944-2000*, Αθήνα 2001, Μαριέττα Μινώτου, *ό.π.*, σσ. 278-285.

66. Σ. Λιναρδάτος, *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, τ. Δ΄, σ. 27.

67. Ενδιαφέρουσες συζητήσεις στη Βουλή για τα ζητήματα αυτά έλαβαν χώρα τον

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

του 1961, είκοσι δύο βουλευτές κατέθεσαν πρόταση δυσπιστίας προς την κυβέρνηση. Ανάμεσα στα προβαλλόμενα θέματά τους ήταν και το ζήτημα της σύνδεσης της Ελλάδας με την Κοινή Ευρωπαϊκή Αγορά. Αντιπροσωπευτικές αγορεύσεις ήταν των Σ. Κωστόπουλου, Η. Ηλιού, Ε. Κοθρή, Ν. Κιτσίκη, οι οποίοι κατηγορούσαν την κυβέρνηση Καραμανλή, ότι καθυστέρησε να ακολουθήσει τον δρόμο της ΕΟΚ με αποτέλεσμα να χαθεί πολύτιμος χρόνος, την ίδια στιγμή που η Ελλάδα «είχε προσκληθεί να είναι από τα ιδρυτικά μέλη της ΕΟΚ» ή ότι η Ελλάδα μπορούσε, αφού έχασε αυτή την ευκαιρία, να ξεκινήσει ενωρίτερα τις διαπραγματεύσεις για τη σύνδεση με την ΕΟΚ. Επίσης την κατηγορούσαν ότι δεν είχε καταθέσει τα επίσημα κείμενα και γι' αυτό το λόγο δεν μπορούσαν να έχουν τεκμηριωμένη άποψη[68]. Τις επικρίσεις αυτές αντέκρουσαν οι Ευάγγ. Αβέρωφ, Α. Πρωτοπαπαδάκης, Π. Παπαληγούρας, Π. Κανελλόπουλος, κ.ά[69].

Επιφυλάξεις για τη σύνδεση της Ελλάδας με την ΕΟΚ εξέφρασαν και εκπρόσωποι του πνευματικού κόσμου. Ο Ευάγγ. Παπανούτσος αντιμετώπισε εχθρικά τη σύνδεση, γιατί φοβόταν τις επιπτώσεις της στο εθνικό και πολιτιστικό επίπεδο. Συγκεκριμένα υποστήριζε «ἐντὸς μιᾶς ἑνοποιούμενης Εὐρώπης ἐνδέχεται νὰ χάσωμεν τὴν ἑλληνικότητάν μας, τὴν ἐθνικήν μας συνείδησιν καὶ παράδοσιν...» και ότι «ὅλες αὐτὲς οἱ εὐρωπαϊκὲς ἑνώσεις ἀποτελοῦν μία νέα μορφὴ ἀποικιοκρατίας. Ἂν ἡ Ἑλλάδα ἔστω συνδεθῇ μαζί τους, προβλέπω τὴ διάσπαση καὶ διαρροὴ τοῦ ἑλληνισμοῦ...»[70].

Επίσης ο Αγ. Αγγελόπουλος, ο οποίος διηύθυνε τότε το περιοδικό «Νέα Οικονομία» θεωρούσε τη σύνδεση πρόωρη και κακά μεθοδευμένη. Κατά την περίοδο 1959-1963 μία σειρά από σχετικά άρθρα δημοσιεύτηκαν στη «Νέα Οικονομία». Η αρχή έγινε το Νοέμβριο του 1959 με το άρθρο του Αγ. Αγγελόπουλου «Διατὶ δὲν συμφέρει πρὸς τὸ παρὸν ἡ σύνδεσις μὲ τὴν Κοινὴν Ἀγορὰν» και ακολούθησαν άρθρα, τόσο από οπαδούς της σύνδεσης, όπως των Ι. Πεσμαζόγλου, Ν. Κωνσταντινίδη, Σ. Σωμερίτη, όσο και από αντίθετους της σύνδεσης, όπως των Ευ. Παπανούτσου, Κ. Χατζηαργύρη και

Φεβρουάριο και Ιούνιο του 1961 (2.2.1961 και 7.2.1961), τον Ιανουάριο και Φεβρουάριο του 1962. Συγκεκριμένα, στις 24.1.62 αρχίζει ενώπιον της Εθνικής Αντιπροσωπείας η διαδικασία για τη κύρωση της Συμφωνίας Συνδέσεως της Ελλάδας με την ΕΟΚ, με ομιλητή τον εισηγητή της πλειοψηφίας Λ. Δερτιλή.

68. Βλ. συζήτηση στη Βουλή σχετικά με τη μη κατάθεση των σχετικών εγγράφων με τη σύνδεση της Ελλάδας με την ΕΟΚ, ΕΠΣΒ 7.2.1961, Περίοδος Ε΄ - Σύνοδος Γ΄, σσ. 345-352.

69. Βλ. ΕΠΣΒ, Περίοδος Ε΄-Σύνοδος Γ΄, Τόμος Δ΄, Συνεδρίασις 16.6.1961, 17.6.1961, 18.6.1961, 19.6.1961, 20.6.1961.

70. Βλ. άρθρα Ευ. Παπανούτσου στην εφ. *Το Βήμα* (20.7.1961, 27.7.1961, 3.8.1961, 10.8.1961).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Γ. Λουκόπουλου. Επιφυλάξεις διατύπωσαν και οι Β. Δαμαλάς και Σ. Πάνου. Στα ίδια τεύχη της «Νέας Οικονομίας» δημοσιεύτηκαν και συνεντεύξεις με τους αντιπροσώπους των βιομηχάνων, των εμπόρων και των εξαγωγέων. Πληθώρα σχετικών άρθρων δημοσιεύτηκαν στον ημερήσιο και περιοδικό τύπο της εποχής, δεδομένου ότι το θέμα αυτό απασχολούσε έντονα την ελληνική κοινωνία[71].

Το 1959 ο Η. Ηλιού εκδίδει το βιβλίο «*Ἡ ἑλληνικὴ οἰκονομία κάτω ἀπὸ τὸν ὁδοστρωτῆρα τῆς Κοινῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἀγορᾶς*», ενώ με την επιμέλεια του Ν. Κιτσίκη κυκλοφόρησε, το 1962, η έκδοση με τίτλο «*Ἡ Θύελλα τῆς Κοινῆς Ἀγοράς*»[72]. Αντίθετος με τη σύνδεση-ένταξη ήταν και ο καθηγητής του Πανεπιστημίου του Τορόντο Στ. Τριάντης. Στο βιβλίο του «*Κοινὴ Ἀγορὰ καὶ Οἰκονομικὴ Ἀνάπτυξις*» (1964) εκθέτει αναλυτικά τις απόψεις του. Μετά από μία συστηματική ανάλυση των προβλημάτων και αδυναμιών της ελληνικής οικονομίας κατά την εποχή εκείνη, ο συγγραφέας καταλήγει ότι η προπαρασκευαστική περίοδος ήταν ανεπαρκής για να ξεπερασθούν αυτές οι αδυναμίες και ότι χρειαζόταν μία άλλου είδους συμφωνία με την ΕΟΚ[73]. Ανάμεσα στις εκδόσεις που επικεντρώνονται στη θεματική της παρούσας έρευνας, είναι των Α. Δαμασκηνίδη, υφηγητού του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, εφόρου του Τμήματος Μελετών της Ευρωπαϊκής Λέσχης, με τίτλο «*Ἡ Εὐρωπαϊκὴ Κοινὴ Ἀγορά, ἡ Ζώνη Ἐλευθέρων Συναλλαγῶν καὶ ἡ στάσις τῆς Ἑλλάδος ἔναντι αὐτῶν*» Θεσσαλονίκη, 1957 και «*Ἡ οἰκονομικὴ ἕνωσις τῶν χωρῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης καὶ ἡ ἐνσωμάτωσις τῆς Ἑλλάδος εἰς αὐτήν*», Θεσσαλονίκη 1956, καθώς και του Δ. Στεφανίδου «*Ἡ θέσις τῆς Ἑλλάδος ἔναντι τῆς Κοινῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἀγοράς*», Αθήνα 1957[74].

Ως γνωστό το αποτέλεσμα στην πολιτική εξαρτάται κατά πολύ από τον χρόνο της πολιτικής δράσης, πότε δηλαδή πρέπει να αποφασισθεί και να ασκηθεί μία οποιαδήποτε πολιτική. Στην Ελλάδα, κατά την περίοδο που ο Κ. Καραμανλής αποφάσισε να πραγματοποιήσει το «άνοιγμα» προς την Ενωμένη Ευρώπη, οι εσωτερικές και εξωτερικές συγκυρίες ήταν ευνοϊκές.

---

71. Εκτός από τις στήλες των ημερήσιων εφημερίδων και των περιοδικών, που η θεματική τους περιστρέφεται γύρω από πολιτικοοικονομικά θέματα, έντυπα όπως η Επιθεώρηση Τέχνης φιλοξενούν άρθρα σχετικά με το θέμα. Βλ. χαρακτηριστικά, *Επιθεώρηση Τέχνης*, Οκτώβριος 1961, τεύχος 82, Γ. Ιμβριώτη, «Η ιδεολογική προπαγάνδα της Κοινής Ευρωπαϊκής Αγοράς».

72. Περιοδικό *Το ΑΝΤΙ*, ΕΟΚ και Ελλάδα: άρνηση ή αποδοχή; Αθήνα, 1978, βλ. άρθρο με θέμα: «Η σύνδεση της Ελλάδας με την ΕΟΚ και η σχετική συζήτηση», σσ. 14-19.

73. *Ό.π.*, σ. 17.

74. Βλ. επίσης άρθρα του καθηγητή Δ. Στεφανίδη στην εφ. *Ελευθερία* (17,18,19/7/1957) με τίτλο «Η Κοινή Αγορά και η Ελλάς».

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Στο εσωτερικό, η χώρα διήνυε τροχιά πολιτικής και οικονομικής σταθερότητας που της πρόσφερε τη δυνατότητα για να διεκδικήσει τη συμμετοχή της στα υπό διαμόρφωση ευρωπαϊκά σχήματα. Στο εξωτερικό, οι λεπτές ισορροπίες του ψυχρού πολέμου εφοδίαζαν την Ελλάδα με πολιτικά επιχειρήματα στα ευρωπαϊκά της ανοίγματα. Παράλληλα, η ΕΟΚ, με την επέκταση της προς τον Νότο, επιθυμούσε την περίοδο αυτή να προβάλει δυναμισμό και ακτινοβολία στον τομέα της εξωτερικής της πολιτικής, αποδεικνύοντας ότι δεν αποτελεί μία "*κλειστή λέσχη πλούσιων χωρών*", αλλά μία ανοικτή κοινότητα, που ενδιαφερόταν για το μέλλον της οικονομίας των μεσογειακών χωρών της Νότιας Ευρώπης που η οικονομική τους ανάπτυξη δεν είχε φτάσει σε αξιόλογα επίπεδα. Η πολιτική της ΕΟΚ εντασσόταν στο πλαίσιο μιας "ατλαντικής" σφαιρικής προσέγγισης των προβλημάτων της περιφέρειας "Ευρώπη" μέσα στο σύστημα κατανομής των ζωνών επιρροής στον χώρο της Δύσης[75].

Στις 8 Ιουνίου 1959, μετά τις πρώτες βολιδοσκοπήσεις, η ελληνική κυβέρνηση υπέβαλε επίσημα στον πρόεδρο της Επιτροπής αίτηση σύνδεσης της Ελλάδας με την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα. Η αίτηση έγινε δεκτή από το Συμβούλιο Υπουργών της Κοινότητος στις 25 Ιουλίου 1959. Οι υπουργοί Εξωτερικών των Κρατών της ΕΟΚ αποφάσισαν αρχικά να αποδεχθούν την αίτηση της Ελλάδας για σύνδεση με την Κοινότητα και ανέθεσαν στην ανώτατη μόνιμη οικονομική επιτροπή της Κοινότητος να προχωρήσει σε συνεννόηση με την ελληνική Κυβέρνηση για την επεξεργασία των όρων της σχετικής σύμβασης. Σχετικά με το περιεχόμενο της απόφασης, διευκρινιζόταν ότι αυτό αποτελούσε «ειδικό καθεστώς Ελλάδας-ΕΟΚ», που προβλεπόταν από τη συμφωνία της Ρώμης. Κατά την πορεία των διαπραγματεύσεων θα αποσαφηνιζόταν αν η σύνδεση θα εξελισσόταν σε πλήρη ένταξη της χώρας στην Κοινή Αγορά.

Σχετικές είναι οι δηλώσεις του υπουργού Συντονισμού Α. Πρωτοπαπαδάκη:

> Ἡ Κυβέρνησις εὐχαρίστως ἀνακοινοῖ ὅτι τὸ συνελθὸν χθὲς εἰς Βρυξέλλας συμβούλιον τῶν ὑπουργῶν Ἐξωτερικῶν τῶν ἓξ χωρῶν, Γαλλίας, Γερμανίας, Ἰταλίας, Βελγίου, Ὁλλανδίας καὶ Λουξεμβούργου ἀπεφάσισε κατ' ἀρχὴν τὴ σύνδεσιν τῆς Ἑλλάδας μετὰ τῆς Εὐρωπαϊκῆς Οἰκονομικῆς Κοινότητος καὶ πρὸς τοῦτο ἀνέθεσεν εἰς τὴν ἀνωτάτην μόνιμον οἰκονομικὴν ἐπιτροπὴν αὐτῆς, ὅπως προχωρήσῃ εἰς συννενοήσεις μετὰ τῆς ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως διὰ τὴν ἐπεξεργασίαν τῶν ὅρων τῆς σχετικῆς συμφωνίας...

---

75. Σ. Χαρίτος, *Ελλάδα-ΕΟΚ 1959-1979: από τη σύνδεση στην ένταξη*, μέρος Α΄, Αθήνα 1981, σσ. 15-20.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Η αναγγελία της έναρξης των διαπραγματεύσεων έγινε δεκτή με ανεπιφύλακτη ικανοποίηση από τη μεγάλη πλειοψηφία της κοινής γνώμης. Στα σχόλια των εγκυροτέρων οργάνων του ημερησίου αθηναϊκού τύπου αντικατοπτριζόταν το γενικό πνεύμα. Η εφημερίδα "Η Καθημερινή" τόνιζε:

> Ἀνεξαρτήτως τοῦ τρόπου, καθ' ὃν θὰ πραγματοποιηθῇ ἡ συνεργασία μὲ τὴν ΕΟΚ, τὸ γεγονὸς καὶ μόνον ὅτι ἐφεξῆς ἡ οἰκονομία μας θὰ πρέπει νὰ κινηθῇ ἐντὸς τῶν πλαισίων μιᾶς εὐρυτέρας οἰκονομικῆς κοινότητος ἀποτελεῖ σημαντικὸν σταθμὸν διὰ τὴν Ἑλλάδα. Ἀλλ' ἡ συνεργασία αὐτή, διὰ ν' ἀποβῇ ἀποδοτικὴ καὶ ἐπωφελής, προϋποθέτει σειρὰν μεταρρυθμίσεων, εἰς τὴν οἰκονομικήν μας διάρθρωσιν, αἱ ὁποῖαι θὰ καταστήσουν ἱκανὸν τὸν οἰκονομικόν μας μηχανισμὸν νὰ λειτουργήσῃ ὁμαλῶς, ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς Κοινῆς Ἀγορᾶς...

Αντίστοιχα η εφημερίδα "Το Βήμα" επεσήμανε μεταξύ άλλων:

> Μὲ πραγματικὴν ἀνακούφισιν ἡ κοινὴ γνώμη τῆς Ἑλλάδας ἔλαβε γνῶσιν τῆς ἀποφάσεως τῶν ὑπουργῶν τῶν ἓξ χωρῶν τῆς ΕΟΚ, δεδομένου τοῦ ὅτι ἡ Κοινότης ἐκφράζει μίαν βαθυτέραν προσπάθειαν ὀργανικῆς ἑνοποιήσεως τῆς δυτικοευρωπαϊκῆς οἰκονομίας καὶ ἀποτελεῖ τὸν πυρῆνα τῆς μελλοντικῆς Πανευρώπης, ἀπὸ τὴν ὁποία ἡ ἀπουσία τῆς Ἑλλάδος θὰ ἦτο ἀκατανόητος. Ἡ παραμονὴ τῆς Ἑλλάδος ἐκτὸς τῆς εὐρείας αὐτῆς ἀγορὰς θὰ περιέκλειε σοβαροὺς κινδύνους διὰ τὴν οἰκονομίαν της καὶ θὰ κατεδίκαζε αὐτὴν εἰς τὸν μαρασμὸν μιᾶς μονίμως ὑπαναπτύκτου χώρας, ἐνῶ ἡ ἔνταξίς της ἠμπορεῖ νὰ θέσῃ εἰς ἄμεσον κίνδυνον αὐτὴν ταύτην τὴν ἐπιβίωσιν τῆς χώρας ὡς πολιτικῆς καὶ οἰκονομικῆς ὀντότητος, ἐὰν ἐγκαίρως δὲν πραγματοποιηθοῦν αἱ ἀναγκαῖαι ἐσωτερικαὶ καὶ ἐξωτερικαὶ ρυθμίσεις, αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν προϋπόθεσιν διὰ τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ πειράματος, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ τὴν δραματικωτέραν ἀλλὰ καὶ ἀποφασιστικωτέραν καμπὴν τῆς οἰκονομικῆς ἱστορίας τοῦ τόπου...

Αντίθετη στη σύνδεση με την ΕΟΚ τάσσεται η εφημερίδα «Αυγή»:

> Μὲ τὴν σύνδεσιν τῆς Ἑλλάδας στὴν Κοινὴ Ἀγορὰ ἔγινε ἕνα μεγάλο ἅλμα πρὸς τὴν πλήρη πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ ὑποδούλωσιν τῆς χώρας στὰ ξένα μονοπώλια. Ἡ ὑποανάπτυκτη Ἑλλάδα ρίπτεται ἀπὸ τὴν Κυβέρνησίν της βορὰ στὰ πανίσχυρα δυτικοευρωπαϊκὰ τράστ, ἐνῶ ἕνα ζοφερὸ μέλλον ἀνοίγεται γιὰ τὴ χώρα μας...[76].

Οι προκαταρκτικές διαπραγματεύσεις που άρχισαν μεταξύ της ελληνικής αντιπροσωπείας και της αντιπροσωπείας της Επιτροπής, με επικεφαλής

---

76. Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, Γεγονότα και Κείμενα, ό.π., τ. 4, σσ. 131-132.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τον Ι. Πεσμαζόγλου και τον J. Rey αντίστοιχα, ολοκληρώθηκαν σε δύο φάσεις, τον Σεπτέμβριο και τον Νοέμβριο-Δεκέμβριο 1959. Στις 21 Μαρτίου 1960 το Συμβούλιο εξουσιοδότησε την Επιτροπή να προχωρήσει στην κυρίως διαπραγμάτευση της συμφωνίας σύνδεσης της Ελλάδας με την Κοινότητα. Με βάση την επίσημη έκθεση της Επιτροπής οι διαπραγματεύσεις, εκτός του ότι υπήρξαν μεγάλης διάρκειας, ήταν και επίπονες. Χρειάσθηκε δε, σε πολλές περιπτώσεις, να παραπεμφθεί η επίλυση των διαφορών που παρουσιάστηκαν σε πολιτικό επίπεδο. Ο Κ. Καραμανλής, έχοντας επίγνωση της κρισιμότητος της επιλογής του, έριξε το βάρος των προσπαθειών του στην επιτυχία των πολύπλοκων διαπραγματεύσεων. Σταθερός άξονας γύρω από τον οποίο περιστράφηκε η φιλοσοφία των διαπραγματεύσεων ήταν η πολιτική διάσταση που έτεινε να προσδώσει στα ελληνικά αιτήματα. Προτεραιότητα της κυβέρνησης θα αποτελούσε η ομαλή επίλυση των επιμέρους προβλημάτων, κατεξοχήν των οικονομικών και τεχνικών. Πράγματι, ήταν αναγκαίο να διασφαλισθούν κατά τον καλύτερο τρόπο τα ελληνικά συμφέροντα, ώστε η σύνδεση να μη δημιουργήσει, έστω και μεσοπρόθεσμα, δυσκολίες στην αναπτυσσόμενη, αλλά ακόμη αδύναμη, σε σύγκριση με την αντίστοιχη των δυτικοευρωπαϊκών κρατών, ελληνική οικονομία. Στο πλαίσιο αυτό εξαιρετικά κρίσιμος ήταν ο τομέας των εξαγωγών γεωργικών προϊόντων, που καθόριζε το βιοτικό επίπεδο των αγροτικών πληθυσμών της χώρας και αντιμετώπιζε δυσκολίες, μετά τη μεγάλη αύξηση της παραγωγής τα τελευταία χρόνια. Εξάλλου, ο μακροπρόθεσμος προσανατολισμός των ελληνικών εξαγωγών προς τη Δυτική Ευρώπη —και όχι προς τις "εύκολες" αγορές της Ανατολής— υπήρξε ζήτημα που συνδεόταν άρρηκτα με το ίδιο το μέλλον της χώρας και κατά συνέπεια και με τη σύνδεση της με την Κοινότητα[77]. Ο Κ. Καραμανλής, «εκ πεποιθήσεως» υποστηρικτής της ευρωπαϊκής ιδέας και της πολιτικής ένωσης της Ευρώπης, θεωρούσε ότι η Ελλάδα δεν ήταν αποδεκτό πολιτικά να επιδείξει πολιτική αδράνεια και να αποδεχθεί το ενδεχόμενο της ολοκληρωτικής απουσίας της από τη «νέα Ευρώπη», που βρισκόταν τότε στην αρχή της δημιουργίας της, επειδή κατά την περίοδο αυτή παρουσίαζε αδυναμία να προχωρήσει με τη μορφή της προσχώρησης στην ΕΟΚ.

Οι διαπραγματεύσεις διήρκεσαν είκοσι δύο μήνες και επρόκειτο να εφαρμοστεί, για πρώτη φορά το άρθρο 238 της Συνθήκης της ΕΟΚ σύμφωνα με το οποίο

> Ἡ Κοινότης δύναται νὰ συνάψει μὲ τρίτο κράτος, μὲ ἕνωση κρατῶν ἢ μὲ διεθνῆ ὀργανισμὸ συμφωνίες ποὺ συνιστοῦν σύνδεση ἡ ὁποία

77. Στο ίδιο, τ. 4, σ. 131.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

συνεπάγεται ἀμοιβαῖα δικαιώματα καὶ ὑποχρεώσεις, κοινὴ δράση καὶ εἰδικὲς διαδικασίες. Οἱ συμφωνίες αὐτὲς συνάπτονται ἀπὸ τὸ Συμβούλιο ὁμοφώνως κατόπιν διαβουλεύσεως μὲ τὴ Συνέλευση...

Ο τρόπος εφαρμογής των διατάξεων του παραπάνω άρθρου θα αποτελούσε, ούτως ή άλλως, προηγούμενο για τις μεταγενέστερες «συνδέσεις» άλλων κρατών με την Κοινότητα. Είναι όμως χαρακτηριστικό ότι η Συνέλευση στη γνωμοδότηση που παρείχε στη συμφωνία σύνδεσης τόνιζε ότι τα παρεχόμενα στην Ελλάδα ευεργετήματα αποτελούσαν συνέπεια σε βάθος εκτίμησης της ειδικής κατάστασης της συγκεκριμένης χώρας και δεν έπρεπε να θεωρηθούν ότι δημιουργούν προηγούμενο για μεταγενέστερες συνδέσεις με την ΕΟΚ.[78] Εξάλλου, επειδή το άρθρο 238 εξαιτίας της γενικότητας της διατύπωσής του, επιδεχόταν διάφορες ερμηνείες, έπρεπε να επιδιωχθεί η υπαγωγή του καθεστώτος σύνδεσης της Ελλάδας με την ΕΟΚ σε νομικό σχήμα προσαρμοσμένο στη γενική εξέλιξη της Κοινότητας. Το γεγονός αυτό αφενός θα λειτουργούσε ανασταλτικά στην κοινή προσπάθεια των κρατών που συμμετείχαν στην Κοινότητα και αφετέρου θα επέτρεπε την ομαλή εξέλιξη της ελληνικής οικονομίας στο σύνολό της και θα καθιστούσε δυνατή τη μεταγενέστερη προσχώρηση της Ελλάδας, ως μέλος, στην Κοινότητα. Στις 30 Μαρτίου 1961 επήλθε συμφωνία μεταξύ των δύο αντιπροσωπειών και μονογραφήθηκε το σχετικό κείμενο που αργότερα συμπληρώθηκε σε ορισμένα σημεία από το Συμβούλιο της Κοινότητας και υπογράφηκε τελικά στην Αθήνα στις 9 Ιουλίου 1961. Ακολούθησε η επικύρωση από τα Κοινοβούλια των έξι κρατών-μελών της ΕΟΚ και από την Ελληνική Βουλή (Νόμος 4226/1962). Η συμφωνία άρχισε να ισχύει από την 1η Νοεμβρίου 1962.

Κύρια χαρακτηριστικά της Συμφωνίας των Αθηνών[79] είναι ότι αναγνωρίζεται η ιδιομορφία και τα ειδικά προβλήματα της ελληνικής οικονομίας (προοίμιο και άρθρα 33, 44, 46, 52 εδ.2, πρωτόκολλα υπ. αριθ. 6, 29) και ότι κύριος στόχος είναι η εξασφάλιση της ταχύτερης ανάπτυξής της (προοίμιο, άρθρα 2, 33, 44, 46, 52, εδ. 2 της Συνθήκης, πρωτόκολλλα, άρθρα 6, 8 και 19). Ως μέσα για την πραγματοποίηση των σκοπών της καθιερώνονται: η σύσταση τελωνειακής ένωσης, η από κοινού δράση και η εναρμόνιση της πολιτικής των συμβαλλομένων μερών στα πεδία που προβλέπει η Συμφωνία, καθώς και η οικονομική βοήθεια που θα παρασχεθεί στην Ελλάδα. Η Συμφωνία επέτρεπε τη σταδιακή προσέγγιση των οικονομιών των

---

78. Βλ. Bulletin, 12/61.

79. Αποτελείτο από 77 άρθρα και τέσσερα Παραρτήματα. Παράλληλα με τη Συμφωνία υπογράφηκαν είκοσι προσαρτημένα Πρωτόκολλα και η Τελική Πράξις. Βλ. Ἐθνικὴ Ἑλληνικὴ Ἐπιτροπὴ Διεθνοὺς Ἐμπορικοῦ Ἐπιμελητηρίου, Ἡ Κοινὴ Ἀγορὰ καὶ ἡ σύνδεσις τῆς Ἑλλάδος μετ' αὐτῆς, Ἀθῆναι 1962.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

δύο μερών, γεγονός που θα διευκόλυνε την ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Η βαθμιαία και αυτόματη πραγματοποίησή της, που προβλεπόταν από τα άρθρα της 3, 11, 15, 20, 44, 47, 49, κ.ά, θα κλιμακωνόταν σε καθορισμένη μεταβατική περίοδο. Η τελωνειακή ένωση θα πραγματοποιόταν από την πλευρά της Κοινότητας με την υπαγωγή των ελληνικών προϊόντων στο ενδοκοινοτικό καθεστώς σε 12 χρόνια, δηλαδή στο ίδιο διάστημα που ίσχυε και στο εσωτερικό της Κοινότητας. Αναφορικά με την Ελλάδα, η Συμφωνία όριζε ότι τα σύνορα της θα ανοίξουν για τα κοινοτικά προϊόντα και θα εφαρμοστεί το κοινό δασμολόγιο σε 12 χρόνια ή σε 22 – για τα προϊόντα που είναι ευαίσθητα στις επιδράσεις του ανταγωνισμού. Η Κοινότητα καταργούσε αμέσως τους δασμούς για τα κύρια εξαγώγιμα ελληνικά αγροτικά προϊόντα και πρόβλεπε διαδικασία εναρμόνισης της αγροτικής πολιτικής της Ελλάδας με την Κοινή Αγροτική Πολιτική της Κοινότητας (άρθρα 32-34 και πρωτ. 6,7,10,12,18), όταν αυτή θα εφαρμοζόταν κατά προϊόν, δεδομένου ότι, κατά την υπογραφή της Συμφωνίας Σύνδεσης των Αθηνών, δεν είχαν ακόμα δημοσιευθεί και δεν ήταν γνωστοί, τουλάχιστον στην ελληνική πλευρά, οι κανονισμοί που έθεσαν προοδευτικά σε εφαρμογή την κοινή αγροτική πολιτική. Η εναρμόνιση είχε ως σκοπό να εξασφαλίσει την ισότητα της μεταχείρισης των προϊόντων των κρατών-μελών και των ίδιων προϊόντων της Ελλάδας στις αγορές των συμβαλλομένων μερών. Επίσης, η Συμφωνία συμπληρωνόταν με ένα χρηματοδοτικό πρωτόκολλο, που πρόβλεπε τη χορήγηση στην Ελλάδα, από την Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων, δανείων συνολικού ποσού 125 εκατομμυρίων δολλαρίων, για περίοδο 5 ετών, ώστε η Ελλάδα να επιταχύνει το ρυθμό της οικονομικής ανάπτυξης της και να ανέλθει σε σημείο που θα της επέτρεπε να γίνει πλήρες μέλος της Κοινότητας[80]. Αναφορικά με τα θεσμικά της όργανα, το Συμβούλιο Σύνδεσης ήταν το βασικότερο όργανο συντονισμού και εφαρμογής της Συμφωνίας. Το Συμβούλιο συγκροτήθηκε αφενός από εκπροσώπους των κρατών – μελών που ήταν ταυτόχρονα μέλη του Συμβουλίου Υπουργών της Κοινότητας και αντιπρόσωποι της Επιτροπής και αφετέρου από εκπροσώπους της ελληνικής κυβέρνησης και συνεδρίαζε σε επίπεδο

---

80. Ι. Κομίτσας, Γ. Κοντογεώργης, *Ἡ Συμφωνία Συνδέσεως τῆς Ἑλλάδας μετὰ τῆς Εὐρωπαϊκῆς Κοινότητος*, Ἔκδοση τοῦ Ὑπουργείου Ἐμπορίου, Ἀθήνα 1962, Δ. Ψαρρός, *Η Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότης και η σύνδεσις της Ελλάδος*, Αθήνα 1963, Π. Γκιόκας, Η Συμφωνία Συνδέσεως της Ελλάδος με την ΕΟΚ, Θεσ/νίκη 1969, Σ. Χαρίτος, *Ελλάδα-ΕΟΚ,1959-1979: Από τη Σύνδεση στην Ένταξη*, Αθήνα 1981, σσ. 21-27, 59-94, Γ. Κοντογεώργης, *Η Ελλάδα στην Ευρώπη, Η πορεία προς την Ένωση και η πολιτική του Καραμανλή*, Αθήνα 1985, σσ. 43-44, Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, Γεγονότα και Κείμενα, *ό.π.*, τ. 4, σσ. 545-559 (κείμενο Συμφωνίας Συνδέσεως Ελλάδος-ΕΟΚ).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

υπουργών ή σε επίπεδο μόνιμων αντιπροσώπων. Οι αποφάσεις του Συμβουλίου Σύνδεσης ήταν, κατά κάποιο τρόπο, διεθνείς συμφωνίες που δεν απαιτούσαν ούτε κοινοβουλευτική έγκριση, ούτε επικύρωση, δεδομένου ότι από την ίδια τη Συμφωνία είχαν εκχωρηθεί οι απαιτούμενες αρμοδιότητες σε αυτό. Επίσης στο πλαίσιο της Συμφωνίας λειτούργησε ένα όργανο κοινοβουλευτικών επαφών, η Μικτή Κοινοβουλευτική Επιτροπή, που απαρτιζόταν από Έλληνες βουλευτές και κοινοβουλευτικούς των κρατών-μελών. Αποστολή της Επιτροπής ήταν να προσφέρει τη δυνατότητα στα μέλη της να ανταλλάσσουν πληροφορίες για ποικίλα προβλήματα, να φροντίζουν για την ισόρροπη ανάπτυξη της Συμφωνίας και να προωθούν στα εθνικά κοινοβουλευτικά σώματα ή στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο τους κοινούς τους στόχους.

Παράλληλα, η Συμφωνία περιελάμβανε διατάξεις σχετικές με την ελεύθερη κυκλοφορία προσώπων και υπηρεσιών (άρθρα 44-49), με τις μεταφορές (άρθρο 58), τον ανταγωνισμό, τη φορολογία (άρθρα 51-56), την προσέγγιση των νομοθεσιών (άρθρα 51 και 57), την οικονομική και εμπορική πολιτική (άρθρα 58-64), καθώς και την ελεύθερη διακίνηση κεφαλαίων (άρθρο 61).

Η ελληνική αίτηση για σύνδεση είχε πολλαπλή σημασία τόσο για την Ελλάδα όσο και για την Κοινότητα. Ήταν η πρώτη αίτηση από μία τρίτη χώρα και αποτελούσε την πρώτη αναγνώριση του «προσώπου» της Κοινότητας στον διεθνή χώρο. Η Ελλάδα συνέβαλε με την πολιτική της αυτή στην εδραίωση της ΕΟΚ, όταν άλλες ισχυρές χώρες, όπως η Μ. Βρετανία, προσπαθούσαν να περιστείλουν τις φιλοδοξίες της. Οπως έγραφε ο Σ. Παπασπηλιόπουλος «ἡ Ἑλλάδα προτίμησε τὴν σύνδεση σὲ μία περίοδο ποὺ ἡ ΕΟΚ ἀνταγωνιζόμενη τὴν ΕΖΕΣ ἤθελε νὰ ἔχει ἐξωτερικὲς ἐπιτυχίες». Η Κοινότητα, ύστερα από τη διακοπή των διαπραγματεύσεων με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες, στο πλαίσιο του ΟΕΟΣ, είχε ζωηρό ενδιαφέρον να επιδείξει τον ανοικτό χαρακτήρα της. Ήταν έτοιμη δηλαδή να δεχθεί οποιαδήποτε άλλη χώρα που αποδεχόταν τις αρχές και τις διατάξεις της Συνθήκης της Ρώμης και παράλληλα να αποδείξει ότι η διαδικασία των διμερών με αυτήν διαπραγματεύσεων ήταν ταχύτερη και περισσότερο αποτελεσματική από την πολυμερή διαδικασία για την οποία εκείνη την εποχή επέμενε η αγγλοσκανδιναβική ομάδα. Με αυτό τον τρόπο δημιουργήθηκε ευκαιρία επιτυχούς διαπραγμάτευσης για την Ελλάδα. Με τη συμφωνία σύνδεσης η Ελλάδα δεν γινόταν μέλος της ΕΟΚ, δεν συμμετείχε στα θεσμικά όργανά της, στον κοινοτικό προϋπολογισμό, στα διαρθρωτικά ταμεία, καθώς επίσης στις κοινοτικές πολιτικές και στη διαμόρφωσή τους. Εν τούτοις η συμφωνία σύνδεσης συνιστούσε μεγάλη σημασίας πολιτική επιλογή για τη χώρα, γιατί πρόσβλεπε στην τελική ένταξή της στην ΕΟΚ και δήλω-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

νε την πίστη της Ελλάδας στην ευρωπαϊκή ιδέα και την ανάγκη να ακολουθήσει τον δρόμο της ΕΟΚ.

Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, αντιπρόεδρος της κυβέρνησης, στην ομιλία του κατά τη διάρκεια της τελετής της υπογραφής της Συμφωνίας Σύνδεσης της Ελλάδας με την ΕΟΚ, στις 9 Ιουλίου 1961, υπογράμμισε με ποιητικό τρόπο τον μακρύ δρόμο που άνοιγε η Ελλάδα για την ολοένα και στενότερη ενσωμάτωση στο κοινοτικό κορμό:

> Ἡ Σύνδεση τῆς Ἑλλάδος μὲ τὴν Εὐρωπαϊκὴ Κοινότητα εἶναι πρώτιστα μία πολιτικὴ πράξη.... Νὰ λοιπὸν ποὺ φθάσαμε στὸ τέλος. Ἂν ὅμως εἶχε φωνὴ ἡ συμφωνία ποὺ θὰ ὑπογράψουμε, σίγουρα θὰ μὲ διέκοπτε γιὰ νὰ ἐπαναλάβει μαζὶ μὲ τὸν ποιητὴ "in my end is my beginning"... Ἡ ἐπιτυχὴς περάτωση τῶν διαπραγματεύσεων δὲν εἶναι παρὰ μία μεγάλη καὶ δύσκολη ἀρχή...[81].

Αποτιμώντας τους διπλωματικούς χειρισμούς της ελληνικής κυβέρνησης κατά την περίοδο 1957-1959, τόσο στο πλαίσιο των διαπραγματεύσεων του ΟΕΟΣ, όσο και στο διάστημα μετά την αποτυχία τους και μέχρι την υποβολή της αίτησης σύνδεσης, ανακύπτουν οι ακόλουθες επισημάνσεις:

Κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων στον ΟΕΟΣ, η Ελλάδα πρόβαλε δυναμικά τα αιτήματα μιας αναπτυσσόμενης χώρας που βρίσκεται αντιμέτωπη με ένα κύμα ανοίγματος αγορών και επέδειξε διπλωματικό ακτιβισμό, ως «γέφυρα» μεταξύ των περιφερειακών κρατών-μελών του. Το βασικό της αίτημα που περίεκλειε τη γενικότερη φιλοσοφία της ελληνικής στρατηγικής ήταν η σύμμετρη ανάπτυξη των ευρωπαϊκών χωρών, προσπαθώντας με αυτόν τον τρόπο να διασφαλίσει αφενός μεν την εύθραυστη ελληνική οικονομία που άρχιζε να κάνει σταθερά βήματα προόδου και αφετέρου να εμποδίσει την αύξηση της απόστασης που χώριζε τα ισχυρά δυτικοευρωπαϊκά κράτη από τα κράτη της περιφέρειας, γιατί κατά την γνώμη της θα οδηγούσε στην οικονομική και πολιτική διάσπαση της Δυτικής Ευρώπης. Υποστηρίζοντας την αναγκαία ειδική μεταχείριση και ενίσχυση των αναπτυσσόμενων ευρωπαϊκών χωρών, ευθυγράμισε σε ενιαίο μέτωπο όλα τα ευρωπαϊκά περιφερειακά κράτη-μέλη του ΟΕΟΣ. Οι ελληνικές απόψεις κατέστησαν οι βάσεις για τις κοινές προτάσεις των περιφερειακών υπό ανάπτυξη κρατών. Ανεξάρτητα από την αποτυχία των διαπραγματεύσεων, λόγω της αντιπαράθεσης Γαλλίας-Μ. Βρετανίας, τα μικρά ευρωπαϊκά περιφε-

---

81. Π. Καζάκος, *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά.Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα,1944-2000*, Αθήνα 2001. Βλ. επίσης ΙΑΙΚΚ, Συλλογή Ιστορικών Κειμηλίων Αναστασίου Κανελλόπουλου (με αντικείμενο την πολιτική δράση του Παναγιώτη Κανελλόπουλου), Φ. 118.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ρειακά κράτη κατόρθωσαν να επιτύχουν σε μεγάλο βαθμό την ικανοποίηση των αιτημάτων τους και να εξέλθουν ενισχυμένα από τη διαπραγμάτευση. Στη συνέχεια, η Ελλάδα προχώρησε ανεξάρτητα και αξιοποίησε άμεσα την προεργασία αυτή, αφού «στηρίχθηκε» στο έδαφος που είχε κερδίσει στις διαπραγματεύσεις του ΟΕΟΣ και στις μετέπειτα διαπραγματεύσεις για τη σύνδεση με την ΕΟΚ. Η βασική επιτυχία της ήταν ότι αναγνωρίσθηκε από τότε η «διαφορετική μεταχείριση» των αναπτυσσόμενων χωρών-μελών. Οι ελληνικές θέσεις των ετών 1957-1958 θα μπορούσαν ίσως και να ανιχνευθούν στην καθιέρωση, μεταγενέστερα, στην Ενιαία Πράξη του 1986 της οικονομικής και κοινωνικής συνοχής, ως θεμελιώδους κοινοτικής επιδίωξης και βέβαια οι αρχές αυτές αποτελούν κατευθυντήριες γραμμές για την τωρινή και μελλοντική Ευρωπαϊκή Ένωση. Η κυβέρνηση Καραμανλή, ήδη από το 1957, είχε επισημάνει το πρόβλημα που υπήρχε στην πορεία της ευρωπαϊκής ενοποίησης, το χάσμα δηλαδή μεταξύ πλούσιων και φτωχών κρατών-μελών. Τα χρόνια όμως εκείνα το ζήτημα αυτό δεν ήταν βαρύνουσας σημασίας για τους Έξι, σε αντίθεση με το 1986, που το ίδιο θέμα αποκτούσε άλλο «ειδικό βάρος», λόγω της εισδοχής της Ιρλανδίας, Ισπανίας και Πορτογαλίας στην ΕΟΚ. Η Ελλάδα, στο πλαίσιο των διαπραγματεύσεων του ΟΕΟΣ (1957-1958), χρησιμοποίησε «διπλωματική γλώσσα» που έγινε αποδεκτή παρουσιάζοντας τα αιτήματά της ως κοινά αιτήματα μιας ομάδας κρατών. Οι θέσεις της δεν ήταν ελληνοκεντρικές, αλλά αφορούσαν το σύνολο των περιφερειακών κρατών του ΟΕΟΣ και τη Δυτική Ευρώπη στο σύνολό της. Αν και προβλήθηκαν πριν από περίπου πέντε δεκαετίες, είναι ακόμη και σήμερα, που η Ευρώπη διαμορφώνει το καινούργιο της πρόσωπο, ιδιαίτερα επίκαιρες. Η Ελλάδα εκείνη την περίοδο δεν υποστήριξε τίποτε άλλο, από την αναγκαιότητα να δημιουργηθεί μία «Ευρώπη της αλληλεγγύης», να εγκαινιασθούν πολιτικές «στήριξης» των πιο αδύναμων και αναπτυσσόμενων μελών του ΟΕΟΣ και της ΕΟΚ, ώστε να διορθωθεί ή να μειωθεί η ασύμμετρη διάρθρωση των κρατώνμελών.

Μετά την αποτυχία των διαπραγματεύσεων στο πλαίσιο του ΟΕΟΣ, η έγκαιρη δραστηριοποίηση της κυβέρνησης Καραμανλή προς την κατεύθυνση της ΕΟΚ οδήγησε την Ελλάδα στην υποβολή της αίτησης σύνδεσης, τον Ιούνιο του 1959 και από τότε, στη μακρά πορεία της, με την ολοένα και βαθύτερη ενσωμάτωσή της στην Ενωμένη Ευρώπη. Η βαρυσήμαντη αυτή, από κάθε άποψη, πολιτική πράξη για το μέλλον του έθνους, συμπίπτει με μία καίρια τομή στην άσκηση της εξωτερικής της πολιτικής και αποτέλεσε καθοριστική παράμετρο της εξέλιξής της[82].

---

82. Κ. Σβολόπουλος, «Greece's Entry into the Community in its Historical Perspective», *Die Entwicklung Griechenlands und die deutsch-griechishen Beziehungen im 19.*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Η Ελλάδα απαλλάσσεται από την ανάγκη να αναζητά «προστάτες», σταματά την ευκαιριακή ή περιοδική συνεργασία με μονάδες του διεθνούς συστήματος για να προωθήσει τα εθνικά της συμφέροντα και αποκτά σε σταθερή-οργανική βάση ισοτιμία στις σχέσεις της με τις ευρωπαϊκές χώρες -μέλη της ΕΟΚ. Συγκεκριμένα, η ελληνική κυβέρνηση αξιοποίησε τις ευκαιρίες που παρείχε το ευρύτερο διεθνές και εγγύτερο περιφερειακό περιβάλλον, καθώς και οι ευοίωνες εσωτερικές εξελίξεις και έλαβε μία απόφαση που δεν αφορούσε μόνο το πεδίο της εξωτερικής πολιτικής αλλά και της εσωτερικής, επηρεάζοντας άμεσα την οικονομία και την κοινωνία. Με την απόφαση αυτή η Ελλάδα εντάχθηκε οργανικά στον δυτικό κόσμο, εξασφαλίζοντας αφενός ένα σημαντικά ευνοϊκότερο περιβάλλον για τη χώρα σχετικά με την ασφάλεια και την εξωτερική πολιτική και αφετέρου το μελλοντικό της πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό εκσυγχρονισμό. Ήταν ένα θέμα καθεστωτικό, αφού τέθηκε το θεσμικό πλαίσιο μέσα στο οποίο διαμορφώθηκε και μεταλλάχθηκε ο πολιτικοοικονομικός χώρος τις επόμενες δεκαετίες. Οι διπλωματικές ενέργειες που υιοθέτησε η ελληνική κυβέρνηση κατά την περίοδο αυτή, αντανακλούν την πολιτική ενός «μικρού» κράτους που επιδιώκει να ακολουθήσει ένα νέο μοντέλο διεθνούς ρόλου και ενεργού μέλους της διεθνούς κοινότητας, το οποίο, ενώ μέχρι τότε δεν κατείχε τα πατροπαράδοτα στοιχεία δύναμης για να επηρεάσει τον διεθνή του περίγυρο, εκτιμούσε ότι συμμετέχοντας στον δυναμικό συνασπισμό των δυτικοευρωπαϊκών κρατών —την ΕΟΚ— θα αποκτούσε τη δυνατότητα εκμετάλλευσης καινούργιων ευκαιριών και κυρίως αναβάθμιση του πολιτικού «ειδικού του βάρους». Η Ελλάδα κατάφερε από χώρα που κατατασσόταν στις «λιγότερο ανεπτυγμένες» (moins developpées) να κερδίσει το εισιτήριο της συμμετοχής της σε ένα δυναμικά εξελισσόμενο ευρωπαϊκό οργανισμό που θα την ενίσχυε στη μελλοντική της πορεία, γεγονός ενδεικτικό της επιτυχίας της πολιτικής αυτής, που σήμερα φαίνεται δεδομένο και αυτονόητο, ενώ δεν ήταν καθόλου έτσι τότε. Υπήρξαν πολλές δυσκολίες από την πλευρά της Δυτικής Ευρώπης μέχρι να υπάρξει συμφωνία για το modus vivendi των ελληνοκοινοτικών σχέσεων και ποικίλες αντιδράσεις στο εσωτερικό της χώρας από τις δυνάμεις που αντιδρούσαν στην αστική δημοκρατία, ώστε χρειάστηκε μεγάλη προσπάθεια από τους υπεύθυνους χειριστές των θεμάτων αυτών, για να προχωρήσει η πολιτική τους στην επιτυχή υλοποίησή της.

Und 20 Jahrhundert, Sudosteuropa–Gesellschaft, Munchen 1990, K. Botsiou, *Griechenlands Weg nach Europa: Von der Truman Doktrin bis zur Assoziierung mit der EWG, 1947-1961*, Φρανκφούρτη 1999, Π. Καζάκος, *Ανάμεσα σε κράτος και Αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα 1944-2000*, Αθήνα 2001, και Κ. Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική, 1945-1981*, τ. Β΄, Αθήνα 2001.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Η επιλογή της σύνδεσης με την ΕΟΚ είχε πολλαπλή σημασία τόσο σε διεθνές, όσο και σε εσωτερικό επίπεδο. Το «ελληνικό πείραμα», ήταν ένα πείραμα συνδυασμού οικονομικής ανάπτυξης της χώρας με τους πολιτικούς και οικονομικούς θεσμούς της Δύσης και συγκεκριμένα της Δυτικής Ευρώπης. Αν αποτύγχανε, ο ανατολικός συνασπισμός θα εκμεταλλευόταν τη θεωρία, ότι ήταν αδύνατο για τις υπό ανάπτυξη χώρες να ευημερούν στο πλαίσιο της δημοκρατίας και της φιλελεύθερης οικονομίας. Επομένως, ο βαθμός επιτυχίας της ελληνικής περίπτωσης είχε άμεση επίδραση στο εγγύτερό της περιφερειακό περιβάλλον, το νότιο δηλαδή άκρο της βαλκανικής χερσονήσου, όπου πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά πειράματα βρίσκονταν σε πλήρη ζύμωση[83]. Παράλληλα, το ίδιο ίσχυε και στο εσωτερικό, όπου κυριαρχούσε η διαμάχη για την επιτυχία των δύο αντικρουόμενων πολιτικών και οικονομικών συστημάτων και όλοι περίμεναν την εξέλιξη αυτού του εγχειρήματος. Οι ιστορικές εξελίξεις δικαίωσαν τελικά την κατεύθυνση προς την ΕΟΚ που ακολούθησε η κυβέρνηση Καραμανλή το 1959.

Οι γενικότερες συγκυρίες της περιόδου αυτής αποδείχθηκαν ευνοϊκές για την χώρα: Η γεωπολιτική της θέση, ως προπύργιο του δυτικού κόσμου στις λεπτές ισορροπίες του ψυχρού πολέμου, αποκτά ιδιαίτερη σημασία για τον δυτικό συνασπισμό, επιτρέποντας, ίσως, την άσκηση κάποιας έμμεσης πολιτικής πίεσης, από τη στιγμή που οι διαπραγματεύσεις για τη δημιουργία της «μεγάλης ΕΖΕΣ» διακόπτονται και η Ελλάδα ζητάει, μόνη της πλέον, να εξασφαλίσει τον βασικό της στόχο, δηλαδή την ενσωμάτωσή της στην ΕΟΚ. Καθοριστική όμως στην εξέλιξη των γεγονότων υπήρξε η δυναμική και αποφασιστική προσωπικότητα του Κωνσταντίνου Καραμανλή, ο οποίος εκτιμώντας τα διεθνή δεδομένα, συνέλαβε την πορεία που έπρεπε να ακολουθήσει η χώρα, σχεδιάζοντας μία ολοκληρωμένη στρατηγική. Εξασφάλισε αρχικά την πολιτική σταθερότητα και στη συνέχεια αποδύθηκε στην ανάπτυξη και τον εκσυγχρονισμό του οικονομικού και κοινωνικού ιστού, αξιοποιώντας τα κορυφαία στελέχη του δημόσιου τομέα, καθώς και του επιστημονικού και πνευματικού κόσμου.

Ο προσανατολισμός αυτός υπήρξε από την πλευρά της Ελλάδας, κατά την περίοδο που αποφασίσθηκε, μία πολιτική κίνηση που συνδύαζε ρεαλιστική άποψη για το μέλλον της χώρας στο πλαίσιο του δυτικού κόσμου, με πολιτική σαφώς «οραματικού χαρακτήρα», αφού οι στόχοι της Συνθήκης της Ρώμης για τη δημιουργία μιας ενιαίας αγοράς, την υιοθέτηση κοινών πολιτικών και την απώτερη πολιτική ένωση των κρατών-μελών φάνταζαν

---

83. M. Pateras, *From Association to Accession. Changing Attitudes of Greek Political Parties towards Greek Relations with the European Communities*, LSE 1984.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

πρωτοποριακοί. Η πολιτική αυτή καταξίωσε ιστορικά την Ελλάδα, ως χώρα, η οποία συμμετείχε στην πορεία της ευρωπαϊκής ενοποιητικής διαδικασίας από τα πρώτα στάδια της δημιουργίας της.

Η ευρωπαϊκή επιλογή της κυβέρνησης Καραμανλή εξέφραζε μια διαμορφωμένη εθνική συναίνεση πάνω στα θέματα του βασικού προσανατολισμού της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, πεδίο που υπήρξε, από τις αρχές του αιώνα μέχρι και πρόσφατα, όχι μόνο χώρος οξύτατων διαφωνιών αλλά και αιτία πολλαπλών συγκρούσεων. Στο διπλωματικό πεδίο αποτέλεσε σημαντική επιτυχία στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής και την εφοδίασε με ισχυρά στρατηγικά όπλα για το μέλλον, αν λάβει κανείς υπόψη ότι η Ελλάδα αποτελεί τμήμα της βαλκανικής χερσονήσου.

Στο οικονομικό πεδίο, η Συμφωνία Σύνδεσης του 1961 δεν αναμενόταν ότι θα επέλυε από μόνη της τα προβλήματα της ελληνικής οικονομίας. Ουσιαστικά παρείχε νέες δυνατότητες για τον εκσυγχρονισμό της και κυρίως κατοχύρωνε θεσμικά τη σταθερή ροπή της προς τη δυτικοευρωπαϊκή. Τα επόμενα χρόνια επακολούθησε άνοιγμα των αγορών, αύξηση των εξαγωγών και εισαγωγών, εισροή οικονομικής βοήθειας, αύξηση των επενδύσεων, παράλληλα με τον αργό δασμολογικό αφοπλισμό της ελληνικής πλευράς. Η δημιουργία νέων θεσμών και οι βασικές αλλαγές των δομών στην ελληνική οικονομία, προσπάθεια που είχε ήδη ξεκινήσει από την περίοδο της διακυβέρνησης από τον Καραμανλή (1955-1963), οριζόταν πλέον ως επιτακτική ανάγκη από τη Συμφωνία. Όπως υποστηρίζει ο καθηγητής Π. Καζάκος, εκ των πραγμάτων επιβαλλόταν η αναμόρφωση του κρατικού παρεμβατισμού και μάλιστα διττά: Αφενός μεν το κράτος έπρεπε να εγκαταλείψει προσφιλείς και καθιερωμένες μεθόδους παρέμβασης, όπως οι δασμοί, και αφετέρου να θέσει ως πρώτη προτεραιότητα τη δημιουργία προϋποθέσεων για βελτίωση της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής παραγωγής. Απαιτούσε ταυτόχρονα λιγότερο και περισσότερο κράτος. Λιγότερο κράτος που να αναμειγνύεται περιοριστικά στην επιχειρηματική δράση, περισσότερο εκεί όπου η τελευταία δεν απέδιδε (υποδομές, μεγάλα επενδυτικά σχέδια, σταθεροί κανόνες του παιγνιδιού).[84] Βέβαια η αναδιάρθρωση της ελληνικής οικονομίας όπως προβλεπόταν από τη Συμφωνία Σύνδεσης δεν επιτεύχθηκε πλήρως, εξαιτίας της δικτατορίας του 1967-1974. Ωστόσο, ο «αρραβώνας» με την δυτικοευρωπαϊκή οικονομία, που είχε ως αφετηρία τη Συμφωνία του 1961, παρέμεινε ως μία «βαθύτερη δύναμη»,

---

84. Ι. Πεσμαζόγλου, *Η Σύνδεσις της Ελλάδος μετά της Ευρωπαϊκής Κοινότητος*, Τράπεζα της Ελλάδος-Αρχείον Μελετών και Ομιλιών, Αθήναι 1962, Π. Καζάκος, *Ανάμεσα σε κράτος και Αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα 1944-2000*, Αθήνα 2001.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

έστω εν υπνώσει, η οποία επανήλθε στην επιφάνεια και αναπτύχθηκε πλήρως κατά την μεταπολίτευση.

Στο πολιτικό πεδίο, μεσοπρόθεσμα, η Συμφωνία Σύνδεσης δεν κατάφερε να επηρεάσει θετικά τις εσωτερικές εξελίξεις. Το 1963, δύο χρόνια μετά την υπογραφή της, σωρεία γεγονότων πυροδοτούν τη χώρα. Κλιμακώνεται ο «ανένδοτος αγώνας» και εκδηλώνεται η διαφωνία του πρωθυπουργού με το Στέμμα, καθώς οι βασιλείς επιμένουν να επισκεφθούν το Λονδίνο. Στις 11 Ιουνίου 1963 παραιτείται ο Καραμανλής και φεύγει στη Ζυρίχη. Επιστρέφει το Σεπτέμβριο και μετέχει στις εκλογές του Νοεμβρίου, οι οποίες αναδεικνύουν την Ένωση Κέντρου νικήτρια. Ο Καραμανλής εκπατρίζεται οριστικά στις 9 Δεκεμβρίου, αφήνοντας ως διάδοχό του στο κόμμα τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο. Τα επόμενα χρόνια της διακυβέρνησης από την Ένωση Κέντρου συνεχίζεται η ευρωπαϊκή πολιτική της χώρας, με την επέλευση όμως της δικτατορίας το 1967, η Συμφωνία Σύνδεσης «παγώνει» για επτά έτη, αφού καταλύεται βίαια το δημοκρατικό πολίτευμα.

Οι θετικές επιπτώσεις της Συμφωνίας στο πολιτικό πεδίο προσμετρούνται μετά το 1974, με την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Καραμανλή. Μετά την άμεση επανεργοποίησή της ο Καραμανλής θέτει τα πλαίσια μέσα στα οποία εκσυγχρονίζει μακροπρόθεσμα τον πολιτικό ιστό: Ψήφιση Συντάγματος, σύσταση νέων πολιτικών κομμάτων, αναγνώριση Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος (ΚΚΕ), λύση πολιτειακού ζητήματος. Η Ελλάδα εισέρχεται στον δρόμο του εκδημοκρατισμού και ο Καραμανλής επιτυγχάνει να εξασφαλίσει τον «έξωθεν πολιτικό εκσυγχρονισμό» για τη χώρα, ένα στόχο που είχε θέσει ήδη από την πρώτη οκταετία της πρωθυπουργίας του, αλλά οι εσωτερικές συγκυρίες δεν επέτρεψαν να υλοποιηθεί.

Από τη σκοπιά της Ευρωπαϊκής Ένωσης, (τότε ΕΟΚ), η υπογραφή της Συμφωνίας Σύνδεσης αναγνωρίζεται εξίσου σημαντική ως επιλογή στρατηγικής σημασίας. Αποτελούσε, με τα δεδομένα εκείνης της εποχής, απόφαση βασισμένη κυρίως σε πολιτικά κριτήρια και με ιδιαίτερες γεωπολιτικές διαστάσεις. Η Κοινότητα αποδείκνυε τον ανοικτό χαρακτήρα της και την αλληλεγγύη της για μία ευρωπαϊκή μεσογειακή χώρα που βρισκόταν στο στάδιο της ανάπτυξης. Η ελληνική περίπτωση αποτελούσε και το πρώτο επιτυχές πείραμα για την είσοδο, μεταγενέστερα, και άλλων χωρών με παρεμφερή πολιτικά και οικονομικά χαρακτηριστικά, όπως η Ισπανία και η Πορτογαλία.

Η ιδιότητα της Ελλάδας, ως μέλους της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ), βασισμένη στην επιλογή της σύνδεσης το 1961 και υλοποιημένη από την Συνθήκη Προσχώρησης του 1979, αποτελεί έως σήμερα το βασικό εφαλτήριο της ελληνικής εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής, καθώς και της οποιασδήποτε προσπάθειας εκσυγχρονισμού της χώρας.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

SUMMARY

MARIETTA MINOTOU: Greece at the Crossroads of European Options: The Decision of the Karamanlis Government to associate with the EEC

This paper deals with the policy implemented by the Greek Government towards the trends of economic unification, which took place in Western Europe during the period 1957-1959. As Western Europe moved on towards its unification and towards a new European construction with the creation of the EEC, negotiations which the framework of the OEEC in the years 1957-1959 aimed at the creation of a wider European economic partnership, EFTA.

Following the failure of the OEEC to set up a greater EFTA, Karamanlis hat to decide whether to link the country to the EEC or to the minor EFTA, led by Great Britain. In the negotiations held within the OEEC in 1957-1958 for the Economic Unification of Western Europe, Greece supported a multilateral economic cooperation of all the Western Europeam countries, a strategy of simultaneous development, ensuring the fragile Greek economy and preventing the broadening of the gap between the powerful and the regional countries.

In 1957 Greece rallied the developing OEEC member states in favour of this policy, a claim that was later to materialize as a regional policy of the EEC and later the EU. In 1959 Greece submitted a request for linking the country to the EEC. There followed her association in 1961, her accession in 1981, and finally her participation in the single European currency in 2001.

The period under examination, Greece decided to participate in an international organization aimed at enhancing the economic and political unification of Europe. Integration into the European Communities became the basic orientation of Greek foreign policy.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΣΩΤΗΡΗΣ ΡΙΖΑΣ

ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΣΜΟΣ Η «ΕΚΤΡΟΠΗ»; Η ΕΘΝΙΚΗ ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΙΚΗ ΕΝΩΣΗ ΚΑΙ Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΡΙΣΗ 1964-1967

Στις 5 Οκτωβρίου 1967, σχεδόν έξι μήνες μετά το πραξικόπημα των συνταγματαρχών και την επιβολή της δικτατορίας από αυτή την έως τότε άγνωστη στο ελληνικό πολιτικό κατεστημένο ομάδα, ο Παναγιώτης Πιπινέλης, τυπικός εκπρόσωπος αυτού του κατεστημένου[1], τόνιζε σε άρθρο του στη «Βραδυνή»[2] ότι η στρατιωτική επέμβαση ήταν «ἀναγκαία» και «ἀναπόφευκτη». Από το 1964 και εξής, υποστήριζε ο Πιπινέλης, η κομμουνιστική διάβρωση εξαπλωνόταν, η Ένωση Κέντρου συνεργαζόταν ανοιχτά με τους κομμουνιστές και η στάση που υιοθετούσαν οι πολιτικές αυτές δυνάμεις απέβλεπε στην ανατροπή κάθε αξίας σε περίπτωση εκλογικής τους επικράτησης. Η κατάσταση είχε φθάσει «μὲ μαθηματικὴ ἀκρίβεια» το «ἐπαναστατικό» στάδιο και οδηγούσε σε «δυναμική» πρόκληση. Το ζήτημα συνεπώς δεν ήταν αν θα επιβάλλονταν «ἀντικανονικές» λύσεις αλλά πώς και πότε.

Βέβαια οι απόψεις αυτές του Πιπινέλη δεν ήταν άγνωστες. Σε τελική ανάλυση ο Πιπινέλης, μαζί με τον πρώην πρόεδρο της Βουλής Κωνσταντίνο Ροδόπουλο, ήταν σταθερός υποστηρικτής της «εκτροπής» από το κοινοβουλευτικό σύστημα καθ' όλη τη διάρκεια της πολιτικής κρίσης του 1965-67[3]. Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει όμως η διερεύνηση των τάσεων στο σύνολο του φάσματος της συντηρητικής παράταξης και πιο συγκεκρι-

---

1. Παλαιός διπλωμάτης, παραδοσιακά συνδεδεμένος με τα ανάκτορα, αλλά και στέλεχος της Εθνικής Ριζοσπαστικής Ένωσης (ΕΡΕ), φίλος και συνεργάτης του αυτοεξόριστου πρώην πρωθυπουργού Κωνσταντίνου Καραμανλή, σε σημείο μάλιστα που κατά τη διαφωνία Καραμανλή και ανακτόρων τον Ιούνιο του 1963 να αποτελέσει τη συμβιβαστική λύση για την πρωθυπουργία η οποία απέτρεψε την ανοιχτή ρήξη.

2. Κείμενο του άρθρου στη Βραδυνή, 5 Οκτωβρίου 1967, Αρχείο Πιπινέλη, Φάκελος 6, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

3. Βλ. Α. Παπαχελά, *Ο βιασμός της Ελληνικής Δημοκρατίας. Ο Αμερικανικός παράγων 1947-1967*, Εστία, Αθήνα 1997, σσ. 209, 252, 257-258.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

μένα της Εθνικής Ριζοσπαστικής Ένωσης (ΕΡΕ), στην περίοδο από την εκλογική επικράτηση της Ένωσης Κέντρου (ΕΚ) το Φεβρουάριο του 1964 έως το πραξικόπημα τον Απρίλιο του 1967.

Στις 29 Φεβρουαρίου του 1964, ο Παναγής Παπαληγούρας, δυναμικό στέλεχος των κυβερνήσεων Παπάγου και Καραμανλή, απευθυνόταν με επιστολή προς τον αυτοεξόριστο πρώην πρωθυπουργό Κωνσταντίνο Καραμανλή. Οι σχέσεις των δύο πολιτικών είχαν αποκατασταθεί ήδη από το 1961 και δε σκιάζονταν από τη διαφωνία του 1958 που είχε οδηγήσει στην αποχώρηση του Παπαληγούρα από την ΕΡΕ. Η επιστολή του τελευταίου[4], ακολουθώντας χρονικά την ήττα της ΕΡΕ στις εκλογές της 16ης Φεβρουαρίου 1964, είναι ιδιαίτερα χρήσιμη, καθώς αντικατοπτρίζει την ψυχολογική τοποθέτηση των συντηρητικών κοινοβουλευτικών δυνάμεων έναντι των εξελίξεων του 1963-64, αποσαφηνίζει την εκ μέρους τους ανάλυση του πολιτικού πλαισίου από ένα πολιτικό εκπρόσωπο που τον διέκρινε ευφυΐα και αναλυτική ικανότητα.

Η ήττα ήταν ευρεία: Η ΕΡΕ, αν και σε συνεργασία με το μικρό Κόμμα των Προοδευτικών του Σπύρου Μαρκεζίνη, είχε περιοριστεί στο 35,3% των ψήφων έναντι του 52,7% της Ένωσης Κέντρου. Σε διάστημα ενός μόνο τριμήνου από τις προηγούμενες εκλογές του Νοεμβρίου του 1963 η ΕΡΕ και οι Προοδευτικοί είχαν απωλέσει το 18% της εκλογικής τους δύναμης. Η πτώση αφορούσε όλες τις γεωγραφικές περιοχές και κοινωνικές κατηγορίες. Όπως σημειώνει ο Ηλίας Νικολακόπουλος, ο διαταξικός χαρακτήρας του κόμματος δοκιμαζόταν, αφού αυτό περιοριζόταν στα καθεαυτό αστικά στρώματα, ενώ παράλληλα περιοριζόταν η ελκτική του δύναμη, σημείο ίσως ιστορικής κάμψης και στο σκληρό πυρήνα επιρροής του: στα τμήματα των στρατιωτικών και των δημοσίων υπαλλήλων η Ένωση Κέντρου είχε έστω και οριακά επικρατήσει με 50,2 έναντι 48,3%[5].

Γενικότερα, ο πολιτικός-κοινοβουλευτικός φορέας της συντηρητικής παράταξης, η ΕΡΕ, βρέθηκε το 1964 αντιμέτωπη με ένα ευρύτατο κοινωνικό και πολιτικό ρεύμα, το οποίο απαιτούσε μεταρρυθμίσεις στο πολιτικό σύστημα, δηλαδή περιορισμό του πολιτικού ρόλου του στέμματος και των παρεμβάσεων του στρατού και των δυνάμεων ασφαλείας, μεγαλύτερη ανεξαρτησία έναντι των Ηνωμένων Πολιτειών, δικαιότερη κατανομή του εθνικού εισοδήματος και κοινωνικές υπηρεσίες. Ο αντικομμουνισμός είχε παύσει να αποτελεί τον κυρίαρχο πολιτικό λόγο και, όπως έχει παρατηρηθεί[6],

---

4. Παπαληγούρας προς Καραμανλή, 29 Φεβρουαρίου 1964, *Κ. Καραμανλής. Αρχείο, Γεγονότα και Κείμενα* (στο εξής *Αρχείο Καραμανλή*), τόμ. 6, σσ. 286-289.

5. Η. Νικολακόπουλου, *Καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές 1946-1967*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2001, σσ. 328-334.

6. Νικολακόπουλος, *ό.π.*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ο άξονας της πολιτικής αντιπαράθεσης είχε πλέον το δίπολο σχήμα δεξιά-αντιδεξιά αντί για το δίπολο κομμουνισμός-αντικομμουνισμός.

Ο Παναγής Παπαληγούρας πραγματοποιούσε πρώτα μια αναδρομή στις πολιτικές εξελίξεις από την παραίτηση του Κωνσταντίνου Καραμανλή τον Ιούνιο του 1963. Ο Παπαληγούρας πίστευε ότι η διαφωνία του στέμματος με τον ηγέτη της ΕΡΕ είχε ως βάση την πεποίθηση που είχε σχηματίσει ο βασιλιάς ότι η συνέχιση του ανένδοτου αγώνα αντιστρατευόταν τα συμφέροντα του στέμματος. Την άνοιξη του 1963 τα ανάκτορα σχεδίαζαν την ταυτόχρονη απομάκρυνση τόσο του Καραμανλή όσο και του Γεωργίου Παπανδρέου και την προώθηση αυτού που αποκαλούσε ο Παπαληγούρας «βενιζελομετέρων λύσεων», αναφερόμενος στην παρασκηνιακή δραστηριότητα του Σοφοκλή Βενιζέλου, ενδοκομματικού ανταγωνιστή του Παπανδρέου, και των ανακτόρων, που ευελπιστούσαν ότι θα μπορούσαν να αποσπάσουν ένα σημαντικό τμήμα ή και το σύνολο της ΕΡΕ από τον Καραμανλή. Η σύγκρουση ήταν συνεπώς αναπόφευκτη, αλλά την επέσπευσε τον Ιούνιο του 1963 η «μωρία» του ταξιδίου, δηλαδή η εμμονή των βασιλέων να πραγματοποιήσουν την επίσημη επίσκεψη στη Βρετανία παρά τη βεβαιότητα των επεισοδίων εις βάρος τους από ομάδες της αριστεράς.

Στη συνέχεια ο Παπαληγούρας σημείωνε ότι η προσωρινή αποχώρηση του Καραμανλή, μετά την παραίτησή του, φόρτισε συναισθηματικά την ατμόσφαιρα υπέρ του, ώστε, αν πραγματοποιούντο εκλογές το Σεπτέμβριο 1963, να προεξοφλείται από τον Παπαληγούρα η επικράτηση του Καραμανλή. Η εξέλιξη διέψευσε όμως τις προσδοκίες αυτές και αιτία της διάψευσης ήταν ότι «σιγά-σιγὰ μᾶς ἔκοβαν τὰ φτερά - τόσο σιγά, ὥστε νὰ μὴν τὸ ἀντιληφθῶμεν». Ειδικότερα, ο Παναγιώτης Πιπινέλης, πρωθυπουργός μεταβατικής κυβέρνησης με πρόταση του Καραμανλή, είχε προβεί σε σειρά υποχωρήσεων που έδιναν την εντύπωση ότι ο Παπανδρέου «ἐπιβάλλεται». Ακολούθησε η «κυβέρνηση τῶν δικαστικῶν»[7] και η ολοκλήρωση της μεταβολής της ψυχολογίας: «ἀποσυναισθηματοποιήθηκεν ὁ ἐκλογεύς, ἐτρομοκρατήθη ἡ χωροφυλακή, ἀπεγοητεύθη ὁ στρατός».

Η τελευταία αναφορά δείχνει με πολύ σαφή τρόπο τη σημασία που είχε για την πολιτική κυριαρχία της ΕΡΕ η διατήρηση του ελέγχου του κρατικού μηχανισμού και ιδίως των δυνάμεων ασφαλείας. Στο πλαίσιο αυτό,

---

7. Πρόκειται για την υπηρεσιακή κυβέρνηση υπό τον πρόεδρο του Αρείου Πάγου Στυλιανό Μαυρομιχάλη η οποία διεξήγαγε με αδιάβλητο τρόπο τις εκλογές της 3ης Νοεμβρίου 1963. Το γεγονός ότι ο βασιλέας Παύλος είχε αποδεχθεί το αίτημα του Γεωργίου Παπανδρέου για την αντικατάσταση της κυβέρνησης Πιπινέλη από υπηρεσιακή, είχε ερμηνευθεί στο πλαίσιο των πολιτικών ηθών που επικρατούσαν ως αποδοκιμασία του Καραμανλή από τα ανάκτορα.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ιδιαίτερη έμφαση δινόταν στη διατήρηση του «αέρα», δηλαδή στη διαμόρφωση του πολιτικού κλίματος μέσω της χρήσης του κρατικού μηχανισμού. Το ζήτημα του «αέρα» επρόκειτο να είναι ένα συχνά επαναλαμβανόμενο και βασικό θέμα του προβληματισμού, της ανάλυσης και του πολιτικού σχεδιασμού της ηγεσίας της ΕΡΕ κατά την περίοδο 1964-67.

Στη συνέχεια ο Παπαληγούρας προχωρούσε στη διατύπωση μιας δεύτερης κρίσιμης διαπίστωσης κοινωνικοοικονομικού χαρακτήρα. Η Ελλάδα βρισκόταν ενώπιον ενός κρίσιμου διλήμματος που ακολουθούσε την έξοδο από την υπανάπτυξη: Ή θα ακολουθείτο μια οικονομική πολιτική που θα απέβλεπε στην εμπέδωση βιομηχανίας διεθνώς ανταγωνιστικής και εξαγωγικής ή θα συγκροτείτο ένα «πρόωρο κράτος πρόνοιας» στηριζόμενο στην αλληλοεπιδότηση των Ελλήνων πολιτών και συνέπεια το μαρασμό[8]. Την απάντηση στο δίλημμα αυτό έδινε φυσικά ο λαός με την ψήφο του και από την άποψη αυτή ο Παπαληγούρας πίστευε ότι η ΕΡΕ είχε ακολουθήσει εσφαλμένη εκλογική τακτική. Πιο συγκεκριμένα, πίστευε ότι, αφού οι εκλογές έπρεπε να θεωρείται βέβαιο ότι θα διεξαχθούν εντός του 1963, η κυβέρνηση της ΕΡΕ έπρεπε να ακολουθήσει πιο «άνετη» δημοσιονομική πολιτική, ώστε να μην εμφανιστεί ενώπιον των εκλογέων με μόνο σύνθημα το έργο που ήδη είχε επιτελεστεί, καθώς ήταν διάχυτη στην κοινωνία η απαίτηση ανόδου του βιοτικού επιπέδου, η τάση διανομής των ωφελειών της ανάπτυξης.

Τέλος, η επιστολή του Παπαληγούρα, ο οποίος διέθετε βιολογική προοπτική, ασυνήθιστη ευφυΐα και δυναμισμό, κατέγραφε εμφανέστατα την αγωνία ενός πολιτικού, για τη δυνατότητα της ΕΡΕ να ανακάμψει πολιτικά και εκλογικά και να προσαρμοστεί στις νέες πολιτικές συνθήκες χαλάρωσης του μετεμφυλιακού κλίματος, έκρηξης κοινωνικών προσδοκιών και απώλειας του ελέγχου του κρατικού μηχανισμού. Παράλληλα διακρινόταν και υπερτίμηση των δυνατοτήτων των κομμουνιστών:

«Ἡ σημειωθεῖσα εἰς τὴν ὕπαιθρον μεταβολή» τόνιζε ο Παπαληγούρας, «κινδυνεύει νὰ προσλάβῃ μονιμώτερον χαρακτῆρα». «Γιὰ πρώτη φορὰ καὶ δικοί μας ὀπαδοὶ μιλοῦν τὴ γλῶσσα τῆς Κοκκινιάς». «Ἐξοικοιώθη τόσον πολὺ ὁ κόσμος μὲ τὴν συνεργασία μὲ τὸ ΚΚΕ, ὥστε νὰ τὴν θεωροῦν φυσικὴ καὶ ἀπολύτως ἀκίνδυνη» ενώ η κατάσταση στα πανεπιστήμια και ο προσανατολισμός των νέων και των διανοουμένων θύμιζε τη Γερμανία της δεκαετίας του 1920. Ο Παπαληγούρας απέδιδε μεγάλη σημασία στο κράτος ως

---

8. Για το αίτημα αναδιανομής που διαπερνούσε ευρύτατα τμήματα της ελληνικής κοινωνίας και επέδρασε ευθέως στις εκλογές του 1963-64 και την οικονομική πολιτική των κυβερνήσεων της Ένωσης Κέντρου βλ. Π. Καζάκου, *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα 1944-2000*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2001, σσ. 250 επ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

εργαλείου ανάσχεσης αυτού που θεωρούσε κομμουνιστική πλημμυρίδα, και επέκρινε σφοδρά την Ένωση Κέντρου για την εξουδετέρωσή του: η Χωροφυλακή ήταν «κατηργημένη», ενώ ο στρατός «ἄντεχε», χωρίς πάντως η «ἀντοχή» του να είναι απεριόριστη, αν και η παρουσία του Πέτρου Γαρουφαλιά στο υπουργείο Εθνικής Άμυνας ήταν, κατά τον Παπαληγούρα, παράγων ενίσχυσης της αντοχής αυτής.

Ανάλογο σκεπτικό διέκρινε και την ανάλυση του ίδιου του αρχηγού της ΕΡΕ Παναγιώτη Κανελλόπουλου. Ο τελευταίος έγραφε στον Καραμανλή στις 20 Μαΐου ότι:

> Ἀγωνίζομαι νὰ διοχετεύσω πρὸς τὴν ΕΡΕ τοὺς δυσαρεστημένους. Ἀλλὰ δὲν εἶναι εὔκολον... ὑπάρχει ὁ κίνδυνος νὰ τραβήξουν ἀριστερά, τοσούτω μᾶλλον καθ' ὅσον εἰς τὴν ὕπαιθρον –μὲ τὸ μούδιασμα ποῦ ἐπῆλθε εἰς τὰ σώματα ἀσφαλείας– τὴν ἁλωνίζουν οἱ κομμουνισταί... Ἀντιμετωπίζω ἔντονα καὶ μὲ αὐστηροτάτην γλῶσσαν τὴν ἀσυδοσίαν ποὺ ἔχει ἐγκαινιάσει ἡ κυβέρνησις Παπανδρέου... Ἡ ἐξόρμησις τῶν κομμουνιστῶν προσλαμβάνει ἐπικίνδυνον μορφὴν καὶ ἐπηρεάζει τὴν νεολαίαν[9].

Το κλίμα της ανασφάλειας της συντηρητικής παράταξης ενέτεινε το αποτέλεσμα των δημοτικών εκλογών στις αρχές Ιουλίου του 1964[10]. Όπως εκτιμούσε ο Γεώργιος Ράλλης, το πιο έμπειρο στέλεχος της ΕΡΕ σχετικά με τις τάσεις και την ερμηνεία των εκλογικών αποτελεσμάτων, οι δημοτικές εκλογές έδειχναν ότι η Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά (ΕΔΑ) είχε επανέλθει στο επίπεδο του 1958. Κατέληγε λέγοντας: «Ἔχω συνεχῶς εἰς τὸ στῆθος ἕνα βάρος... τὸ κλῖμα μοῦ ἐνθυμίζει ὀλίγον 44, ὀλίγον 47».

Στο πλαίσιο αυτής ακριβώς της ανασφάλειας αποκτούσε ιδιαίτερη σημασία ο έλεγχος των ενόπλων δυνάμεων. Στις 24 Οκτωβρίου ο Παπαληγούρας σημείωνε ότι η κυβέρνηση δεν αντιμετώπιζε την προσπάθεια διείσδυσης στο στρατό εκ μέρους των κομμουνιστών. Παραδεχόταν ότι δεν υπήρχαν «ἀριστερίζοντες» αξιωματικοί, διέβλεπε όμως «διαλλακτικούς», που θα επέτρεπαν την ανεμπόδιστη δράση των κομμουνιστών κατά το πρότυπο φιλελεύθερων αξιωματικών στο στρατό της Μέσης Ανατολής κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου-ένα ακόμα πολύ χαρακτηριστικό σημείο της βαρύτητας που είχε στην πολιτική σκέψη της συντηρητικής παράταξης η δεκαετία του 1940, ταυτισμένη με την απώλεια της πολιτικής πρωτοβουλίας από τις παραδοσιακές πολιτικές ελίτ προς όφελος της αριστεράς.

---

9. Κανελλόπουλος προς Καραμανλή, 20 Μαΐου 1964, *Αρχείο Καραμανλή*, τόμ. 6, σ. 134.

10. Οι δημοτικές εκλογές είχαν δείξει ότι η καθίζηση της ΕΡΕ δεν ήταν συγκυριακή και άμεσα αναστρέψιμη. Βλ. σχετ. Η. Νικολακόπουλου, *ό. π.*, σσ. 344-346.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Αυτοί οι «διαλλακτικοί» θα επέτρεπαν, κατά τον Παπαληγούρα, την ανάπτυξη κομμουνιστικών πυρήνων στις μονάδες που στάθμευαν γύρω από την Αθήνα, με αποτέλεσμα να είναι δυνατή στο μέλλον η ματαίωση από την αριστερά αναγκαίας στρατιωτικής επέμβασης[11].

Ένα μήνα αργότερα ο Παναγιώτης Πιπινέλης έγραφε στον Καραμανλή ότι η πολιτική του υφυπουργού Εθνικής Άμυνας Μιχαήλ Παπακωνσταντίνου, με τη συγκέντρωση «ἐμπίστων» του, συμπεριλαμβανομένων και «τέως ἀξιωματικῶν τοῦ ΕΛΑΣ», στην Αττική, είχε προκαλέσει τη βασιλική παρέμβαση[12]. Πρόσθετε ότι σε περίπτωση που η κυβέρνηση επέμενε στην πραγματοποίηση ανεπιθύμητων για τα ανάκτορα αλλαγών στις ένοπλες δυνάμεις, τότε «δὲν ἀποκλείεται νὰ φθάσωμεν εἰς πολιτικὴν κρίσιν»[13].

Πράγματι, ήδη από τον Αύγουστο του 1964, τα ανάκτορα επεσήμαιναν ως πιθανούς διαδόχους του Γεωργίου Παπανδρέου από τους κόλπους της ίδιας της Ένωσης Κέντρου τους Στέφανο Στεφανόπουλο, Γεώργιο Αθανασιάδη Νόβα, Πέτρο Γαρουφαλιά και Κωνσταντίνο Μητσοτάκη. Από τακτική άποψη, ελπίδα ή και βεβαιότητα των ανακτόρων ήταν ότι η ΕΡΕ θα υποστήριζε στη Βουλή με τις ψήφους της μια κυβέρνηση κεντρώων διαφωνούντων με το Γεώργιο Παπανδρέου[14], αφού, προφανώς, δε θα ήταν σε θέση να προκαλέσει με επιτυχία στις κάλπες την Ένωση Κέντρου.

Τα στελέχη της ΕΡΕ, όπως πολύ παραστατικά αποκαλύπτει μια επιστολή του Παπαληγούρα προς τον Καραμανλή στις 6 Απριλίου[15], δεν πίστευαν ότι ήταν σε θέση να αναστρέψουν την κατάσταση:

> Ὡς πολιτικὸς ἔχω καθῆκον νὰ πιστεύω στὴ δυνατότητα τοῦ ἐπηρεασμοῦ τῆς καταστάσεως. Ὡς ἀντικειμενικὸς παρατηρητής... εἶμαι πε-

---

11. Παπαληγούρας προς Καραμανλή, 24 Οκτωβρίου 1964, *Αρχείο Καραμανλή*, τόμ. 6, σσ. 305-306.

12. Ο υφυπουργός κινείτο στον αντίποδα του προϊσταμένου του υπουργού ο οποίος ταυτιζόταν με τα ανάκτορα. Βλ. σχετ. Μ. Παπακωνσταντίνου, *Η ταραγμένη εξαετία 1961-1967*, τόμ. Α΄, σσ. 200-203, Προσκήνιο, Αθήνα 1997.

13. Πιπινέλης προς Καραμανλή, 24 Νοεμβρίου 1964, *ό.π.*, σσ. 309-310.

14. Δ. Βέρρος προς Καραμανλή, 23 Αυγούστου 1964, *ό.π.*, σσ. 296-297. Ο απόστρατος ταξίαρχος Βέρρος ήταν γενικός διευθυντής της ΕΡΕ έως το θάνατό του στις 2 Ιουνίου 1965, αν και ανήκε στο περιβάλλον του ιδρυτή της ΕΡΕ και όχι του διαδόχου του Παναγιώτη Κανελλόπουλου, για την ηγετική ικανότητα του οποίου ήταν μάλλον απροκάλυπτα επικριτικός. Είχε διατελέσει διευθυντής του στρατιωτικού γραφείου του πρωθυπουργού Κωνσταντίνου Καραμανλή και φέρεται ότι συνδεόταν με στρατιωτικά στοιχεία που αναμίχθηκαν ενεργά στο πραξικόπημα της 21ης Απριλίου 1967. Βλ. σχετ. Αθανάσιου Σπανίδη, Πώς αυτοκαταλύθηκε η δημοκρατία του 1944, Παπαζήσης, Αθήνα 1981, σσ. 12-16.

15. Παπαληγούρας προς Καραμανλή, 22 Σεπτεμβρίου 1966, *Αρχείο Καραμανλή*, τόμ. 6, σσ. 312-314.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ρίπου βέβαιος ὅτι αὐτὴ ἡ δυνατότητα δὲν ὑπάρχει: ἀνεπαίσθητα, ἀλλὰ σὰν προωθούμενη ἀπὸ μιὰ ἀμείλικτη ἱστορικὴ ἐνδελέχεια, τρέπεται ἡ ὅλη πορεία τοῦ Ἔθνους πρὸς τὰ ἀριστερά.

Αυτή η αίσθηση αδυναμίας της αξιωματικής αντιπολίτευσης για εκλογική αντιπαράταξη είχε ήδη εκφραστεί στις πρακτικές πολιτικές συνέπειές της από τις 19 Φεβρουαρίου 1965, όταν σε δημόσια συγκέντρωση στην Αθήνα ο αρχηγός της ΕΡΕ δήλωσε την ετοιμότητα του κόμματός του να υποστηρίξει στη Βουλή κυβέρνηση που θα προερχόταν από την Ένωση Κέντρου, αποκλειομένου του Γεωργίου Παπανδρέου από την πρωθυπουργία. Αν και ο ίδιος ο Κανελλόπουλος δε φαίνεται να έλαβε μέρος στις διεργασίες εξασφάλισης αποσχίσεων από την Ένωση Κέντρου για το σχηματισμό των τριών κυβερνήσεων αποστατών[16], η συμφωνία για τη στρατηγική αυτή ήταν γενική στις τάξεις της ΕΡΕ[17].

Ιδιαίτερα σημαντικό είναι το γεγονός ότι ο Κανελλόπουλος είχε καταλήξει στην πολιτική αυτή και υπό την επίδραση πληροφοριών που λάμβανε από στρατιωτικούς κύκλους, οι οποίοι ισχυρίζονταν, μεταξύ άλλων, ότι σημειωνόταν και εκτεταμένη εισαγωγή οπλισμού προοριζόμενου για ομάδες κομμουνιστών[18]. Σταδιακά, και ιδίως τους τελευταίους μήνες πριν από το πραξικόπημα, ο Κανελλόπουλος δε θα απέδιδε πλέον την ίδια σημασία σε αυτού του είδους την πληροφόρηση, όπως και στην υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ[19], τη διόγκωση της οποίας καταλόγιζε σε μέλη της ομάδας των συνταγματαρχών, που πραγματοποίησε με επιτυχία το πραξικόπημα στις 21 Απριλίου[20].

Ο πρώην πρωθυπουργός Κωνσταντίνος Καραμανλής ήταν επίσης σύμφωνος με την εκδίωξη του Παπανδρέου και δεν διαφωνούσε με την παρέμβαση του βασιλιά, αφού ο τελευταίος έκρινε ότι απειλείτο η ασφάλεια της χώρας μέσω της «διάβρωσης» του στρατεύματος. Αλλά ήδη με το σχηματισμό της δεύτερης κυβέρνησης αποστατών υπό τον Ηλία Τσιριμώκο[21], ο Κα-

---

16. Βλ. σχετ. Κανελλόπουλος προς Καραμανλή, 15 Μαρτίου 1965, *ό.π.*, σ. 167 και Π. Κανελλόπουλου, *Ιστορικά Δοκίμια*, Εστία, Αθήνα 1999, σσ. 76 επ.

17. Βλ. σχετ. Γεωργίου Ράλλη, *Πολιτικές Εκμυστηρεύσεις*, Προσκήνιο, Αθήνα 1990, σ. 87.

18. Κανελλόπουλος *ό. π.*, σ. 70 .

19. Η σύσταση μιας μάλλον μικρής ομάδας αξιωματικών προσκείμενων στην Ένωση Κέντρου, με υποτιθέμενο πολιτικό αρχηγό τον Ανδρέα Παπανδρέου είχε αποτελέσει την αφορμή της διαφωνίας ανακτόρων και κυβέρνησης της ΕΚ με επίδικο αντικείμενο τον έλεγχο του στρατού. Για τη σχέση στρατού και πολιτικής στην περίοδο αυτή βλ. Θάνου Βερέμη, *Ο στρατός στην Ελληνική Πολιτική*, Κούριερ Εκδοτική, Αθήνα 2000, σσ. 247 επ.

20. Στο ίδιο.

21. Για τις εξελίξεις κατά την περίοδο αυτή βλ. Σπ. Λιναρδάτου, *Από τον Εμφύλιο*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ραμανλής παρατηρούσε ότι ο Παπανδρέου είχε αποφύγει την «ἐξουθένωσιν» και κάθε άλλο παρά είχε εξουδετερωθεί[22]. Ενδεικτική πηγή κακής πληροφόρησής του ήταν ο ταξίαρχος Βέρρος, ο οποίος σημείωνε στις 9 Σεπτεμβρίου 1964 ότι οι Λαμπράκηδες δημιουργούσαν με τη δραστηριότητά τους εντύπωση μετατόπισης της ισχύος προς την αριστερά και αναβίωναν την ΕΠΟΝ και την ΟΠΛΑ της Κατοχής, ενώ μια μερίδα των ενόπλων δυνάμεων ήταν ανήσυχη από τις εξελίξεις, μια δεύτερη μερίδα αδιαφορούσε και μια τρίτη «χαίρει ἐπὶ πολυτελῶν καθισμάτων»[23].

Ο Κανελλόπουλος, μετά την καταψήφιση της κυβέρνησης Τσιριμώκου, με μια αιφνίδια μεταστροφή που δε συντονιζόταν με τη γενικώς επικρατούσα εκτίμηση ότι η Ένωση Κέντρου θα κέρδιζε σε περίπτωση επίσπευσης των εκλογών, προσπάθησε να εξασφαλίσει για τον ίδιο και το κόμμα του την κυβέρνηση που θα διεξήγαγε εκλογές τις οποίες επίμονα ζητούσε ο Γεώργιος Παπανδρέου. Επρόκειτο να διαπιστώσει ότι, προεξάρχοντος του Πιπινέλη, κανένα από τα ηγετικά στελέχη της ΕΡΕ δε συμφωνούσε μαζί του, ενώ ο Κωνσταντίνος Τσάτσος επισήμανε την απομόνωση του Κανελλόπουλου εντός του κόμματος του οποίου ηγείτο παρατηρώντας δηκτικά ότι ο στρατηγός θα περνούσε τον Ρουβίκωνα «ἄνευ στρατιᾶς»[24].

Τελικά η αντίδραση των στελεχών της ΕΡΕ προκάλεσε την εγκατάλειψη της ιδέας και σε μια τρίτη απόπειρα σχηματισμού κυβέρνησης αποστατών υπό το Στέφανο Στεφανόπουλο, η οποία και υπερψηφίστηκε οριακά από τη Βουλή μέσω ενός «τρίτου κύματος» απόσχισης βουλευτών από την ΕΚ στις 24 Σεπτεμβρίου. Τη μεθόδευση που εναρμόνισε τη στάση των δυνάμει υποστηρικτών του βασιλιά έδωσε στο συμβούλιο του στέμματος ο Μαρκεζίνης που είχε προηγουμένως οδηγήσει σε ναυάγιο την κυβέρνηση Τσιριμώκου: πρότεινε κυβέρνηση προερχόμενη από στελέχη της Ένωσης Κέντρου υπό το Στέφανο Στεφανόπουλο με την προσθήκη ενός από την ΕΡΕ και ενός από τους Προοδευτικούς συμβολικής σημασίας, για να δοθεί η εντύπωση «νέας καταστάσεως», δύο υπουργών άνευ χαρτοφυλακίου[25].

στη Χούντα, τόμ. Ε΄, Παπαζήσης, Αθήνα 1978, κεφάλαιο τέταρτο. Η τύχη της κυβέρνησης Τσιριμώκου είχε προδιαγραφεί από τη στιγμή κατά την οποία ο αρχηγός των Προοδευτικών Σπύρος Μαρκεζίνης ανακοίνωσε ότι θα καταψήφιζε την κυβέρνηση αν και η θέση του όπως και της ΕΡΕ, ήταν υποστηρικτική των βασιλικών πρωτοβουλιών. Βλ. σχετ. Σπ. Μαρκεζίνη, Σύγχρονη Πολιτική Ιστορία, τόμ. 3, σ. 133, Πάπυρος, Αθήνα 1994.

22. Καραμανλής προς Πιπινέλη, 23 Αυγούστου 1965, *Αρχείο Καραμανλή*, τόμ. 6, σσ. 198-199.

23. Δ. Βέρρος προς Καραμανλή, 9 Σεπτεμβρίου 1964, *ό. π.*, σσ. 298-300.

24. Ράλλης, *ό. π.*, σσ. 90-91.

25. Μαρκεζίνης, *ό. π.*, σ. 135.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Η πρώτη φάση της αναμέτρησης είχε λήξει, αλλά ήταν προφανές σε όλους του πολιτικούς παράγοντες ότι ο Παπανδρέου διατηρούσε την πλειοψηφία του εκλογικού σώματος και, κατά συνέπεια, ο βασιλιάς και η συντηρητική παράταξη αντιμετώπιζαν το φάσμα επανόδου της ΕΚ.

Στο πρώτο δεκαήμερο του Νοεμβρίου του 1966 το γραφείο Πληροφοριών και Έρευνας του State Department κατέγραφε στο σύνολό τους τις τάσεις στο συντηρητικό χώρο και τα διλήμματα που έθετε στα ανάκτορα η συνείδηση ότι η ΕΡΕ δεν μπορούσε να ανταγωνιστεί την Ένωση Κέντρου στις επόμενες εκλογές, ή εν πάση περιπτώσει να υπερκαλύψει την αθροισμένη δύναμη της ΕΚ και της ΕΔΑ.

Η πιθανότητα νέας εκλογικής νίκης του Παπανδρέου είχε υποχρεώσει τα συντηρητικά κόμματα να διατηρήσουν την υποστήριξή τους προς την κυβέρνηση Στεφανοπούλου, η οποία είχε έτσι διατηρηθεί στην αρχή για χρονικό διάστημα μεγαλύτερο του αναμενομένου. Αντιμετώπιζε όμως τις αντιφατικές πιέσεις των συντηρητικών υποστηρικτών της και της αντιπολίτευσης της Ένωσης Κέντρου.

Η κατάσταση περιπλεκόταν από την άνοδο της πολιτικής επιρροής του Ανδρέα Παπανδρέου, γιου του Γεωργίου που απέβλεπε στην ηγεσία της Ένωσης Κέντρου. Ο Ανδρέας, πρώην καθηγητής και πρόεδρος στο πανεπιστήμιο της Καλιφόρνια έως την επιστροφή του στην Ελλάδα το 1961, είχε εισέλθει στην πολιτική στις αρχές του 1964 και είχε εισαγάγει νέες πολιτικές μεθόδους στην Ελλάδα που βασίζονταν, κατά την έκθεση, σε «ἕνα μεῖγμα δημοφιλῶν θεμάτων καὶ παραδοσιακῆς ἑλληνικῆς δημαγωγίας». Στο πλαίσιο αυτό είχε αμφισβητήσει τον πολιτικό ρόλο του θρόνου και είχε θέσει υπό κατηγορία το βασιλιά Κωνσταντίνο για τις πρακτικές που υπερέβαιναν τα όρια της συνταγματικής μοναρχίας. Ταυτόχρονα είχε θέσει το θέμα της θεωρούμενης αμερικανικής ανάμειξης στις εσωτερικές υποθέσεις της Ελλάδας. Τέλος είχε απευθυνθεί στο εκλογικό σώμα υποστηρίζοντας τη δικαιότερη κατανομή του εθνικού εισοδήματος και επιτιθέμενος στις ευπορότερες τάξεις. Η πολιτική του στο υπουργείο Συντονισμού είχε εξασφαλίσει αρκετή υποστήριξη μεταξύ των εργατών και αγροτών και είχε επισύρει εναντίον του την κατηγορία του «κρυπτοκομμουνιστή» από τις συντηρητικές πολιτικές δυνάμεις.

Η έκθεση επεσήμαινε στη συνέχεια ότι ο χρόνος των επόμενων εκλογών είχε αποτελέσει μείζον πολιτικό ζήτημα από την παραίτηση του Γεωργίου Παπανδρέου το 1965. Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, χαρακτηριζόμενος ως μετριοπαθής αρχηγός της ΕΡΕ, ευνοούσε την επίσπευση των εκλογών, καθώς πίστευε ότι πολλοί από τους μετριοπαθείς και συντηρητικούς ψηφοφόρους της Ένωσης Κέντρου είχαν απογοητευθεί από την ηγεσία του

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Γεωργίου Παπανδρέου. Η σκληρή πτέρυγα της ΕΡΕ από την άλλη πλευρά, η οποία ασκούσε και επιρροή στα ανάκτορα, ευνοούσε την καθυστέρηση των εκλογών έως και τη λήξη της κοινοβουλευτικής περιόδου το Φεβρουάριο του 1968. Η τάση αυτή ανταγωνιζόταν το φόβο ότι η επίσπευση των εκλογών θα ευνοούσε τον Ανδρέα Παπανδρέου, ενώ η καθυστέρησή τους θα μπορούσε να σημαίνει ότι ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, πρώην πρωθυπουργός και αρχηγός της ΕΡΕ έως το Δεκέμβριο του 1963, θα επέστρεφε από την αυτοεξορία του για να ηγηθεί του κόμματος, ένδειξη ότι η πτέρυγα αυτή δεν έτρεφε εμπιστοσύνη στην ηγεσία του Κανελλόπουλου.

Η ηγεσία της Ένωσης Κέντρου υποστήριζε ότι η διενέργεια των εκλογών αποτελούσε το μόνο τρόπο για την αποτροπή της περαιτέρω πόλωσης μεταξύ δεξιάς και αριστεράς και αποκατάστασης της εμπιστοσύνης στους κοινοβουλευτικούς θεσμούς. Το πολιτικό αδιέξοδο, για το οποίο η Ένωση Κέντρου καταλόγιζε την ευθύνη στα ανάκτορα, είχε προκαλέσει και την αναβίωση του ζητήματος μεταξύ μοναρχίας και δημοκρατίας που παρέμενε σε ύπνωση από το δημοψήφισμα του 1946. Παράλληλα, τα συντηρητικά στελέχη της Ένωσης Κέντρου ευνοούσαν την επίσπευση των εκλογών, ώστε να κατορθώσουν να διατηρήσουν τον έλεγχο του κόμματος πριν ο Ανδρέας Παπανδρέου αυξήσει την επιρροή του.

Ο βασιλιάς, από την άλλη πλευρά, ήλπιζε ότι ο Στεφανόπουλος και η υπ' αυτόν κυβέρνηση αποστατών της ΕΚ ίσως εξασφάλιζε και άλλες αποσχίσεις από την κοινοβουλευτική ομάδα υπό τον Παπανδρέου. Αυτό όμως δεν ήταν πιθανό και έτσι ο Κωνσταντίνος ίσως αποφάσιζε τελικά να υποστηρίξει κυβέρνηση της ΕΡΕ υπό τον Κανελλόπουλο ή εναλλακτικά κυβερνητικό σχήμα υπό τον Μαρκεζίνη ή τον Πιπινέλη. Κάθε τέτοιο σχήμα θα αποτελούσε πάντως παραλλαγή των υπαρχουσών πολιτικών συμμαχιών και όχι ανατροπή του συσχετισμού δυνάμεων προς όφελος των ανακτόρων και των συντηρητικών. Κατά συνέπεια, ο βασιλιάς μπορεί να αισθανόταν αναγκασμένος να επεξεργαστεί κάποια διευθέτηση με το Γεώργιο Παπανδρέου προκειμένου να αποφύγει την πόλωση εναντίον της μοναρχίας.

Στη συνέχεια διακρίνονταν τρία ενδεχόμενα:

Πρώτο, η αναβίωση του φατριασμού και της κατάτμησης των κομμάτων. Στην ΕΡΕ ήταν σαφής η αντίθεση μεταξύ του Κανελλόπουλου και των «σκληροπυρηνικών» που πίστευαν σε περιορισμένη δημοκρατία και ενεργό μοναρχία. Αντίστοιχα στην Ένωση Κέντρου γινόταν σαφής η αντίθεση μεταξύ του Ανδρέα Παπανδρέου και των «μετριοπαθών».

Δεύτερο ενδεχόμενο ήταν η κίνηση προς την αντίθετη κατεύθυνση, δηλαδή την πόλωση των πολιτικών δυνάμεων. Στην περίπτωση αυτή ο Καραμανλής θα αναλάμβανε την ηγεσία του «Εθνικού Μετώπου» αλλά ενδεχόμε-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

νη νίκη της ΕΚ θα έθετε το βασιλιά ενώπιον διλήμματος σχετικά με την αποδοχή ή μη μιας κυβέρνησης που θα περιέκοπτε τα βασιλικά προνόμια.

Τρίτο ενδεχόμενο, η εκτροπή προς τον αυταρχισμό. Τα ανάκτορα εξέταζαν εναλλακτικές λύσεις στην κυβέρνηση Στεφανοπούλου, οι οποίες θα προετοίμαζαν το έδαφος για κάποιους μήνες, ώστε να αποτραπεί νίκη της ΕΚ. Αν η Βουλή δεν ενέκρινε την επιλογή κυβέρνησης του βασιλιά, τότε ο τελευταίος πιθανόν να προχωρούσε σε μη κοινοβουλευτική λύση, δηλαδή διάλυση της Βουλής και διορισμό κυβέρνησης της επιλογής του.

Εναλλακτικά μπορούσε να επιδιώξει συμβιβασμό: Τα ανάκτορα θα έπαυαν να επιδιώκουν την περαιτέρω αποψίλωση της ΕΚ, ενώ η τελευταία θα έπαυε να επιτίθεται στη μοναρχία. Η πιθανότητα αυτή δε φαινόταν, εν τούτοις, πραγματοποιήσιμη κατά τους Αμερικανούς αναλυτές, τόσο εξ αιτίας της στάσης του Ανδρέα Παπανδρέου έναντι της μοναρχίας, όσο και της άρνησης του στέμματος να αποδεχθεί την άνοδο στην εξουσία ενός ηγέτη που απέβλεπε στον περιορισμό των βασιλικών προνομίων. Ο βασιλιάς, σύμφωνα με τους Αμερικανούς αναλυτές, αντιτίθετο από «θέση αρχής» σε εξωκοινοβουλευτική λύση, αλλά την εξέταζε ως ενδεχόμενο σε έκτακτη περίπτωση ή στην περίπτωση που ανέκυπτε μια κυβέρνηση κυριαρχούμενη από τον Ανδρέα Παπανδρέου ή υποστηριζόμενη από την ΕΔΑ[26].

Στο δεύτερο εξάμηνο του 1966 διακρίνονταν πλέον στους κόλπους της ΕΡΕ τρεις τάσεις για την αντιμετώπιση της πολιτικής κρίσης:

Πρώτη τάση ήταν αυτή των Πιπινέλη και Ροδόπουλου που υποστήριζαν την εκτροπή από τον κοινοβουλευτισμό.

Δεύτερη τάση, η οποία ταυτιζόταν με τη διατήρηση του κοινοβουλευτισμού, την οποία υποστήριζε ο Κανελλόπουλος και ακολούθησαν και τα περισσότερα ηγετικά στελέχη της ΕΡΕ, αφού αποκλείστηκε από τον ίδιο τον ιδρυτή της η επάνοδός του στην πολιτική. Η λύση αυτή, κατ' αρχήν κοινοβουλευτικά συνεπής, προϋπέθετε, κατά τους εμπνευστές της, την ανάθεση της διακυβέρνησης από το βασιλιά στην ΕΡΕ, ώστε η τελευταία να θέσει και πάλι υπό τον έλεγχό της τον κρατικό μηχανισμό και να ανακτήσει τον «αέρα» της εξουσίας έναντι της Ένωσης Κέντρου.

Τρίτη τέλος τάση συνιστούσε η αντίληψη του αυτοεξόριστου ιδρυτή της ΕΡΕ για την ανάγκη συνταγματικής μεταρρύθμισης μέσω του διορισμού μιας κυβέρνησης εκτάκτων εξουσιών για λίγους μήνες κατά το «γκωλικό» πρότυπο. Προφανές είναι όμως ότι η μεθόδευση αυτή προϋπέθετε τη συναί-

---

26. RNA-59, 8 Νοεμβρίου 1966, Research Memo, Subj: "Clouds on the Greek Political Horizon", National Security Files, Country File: Greece, Box 126, vol. II, Memos and Misc., Johnson Presidential Library.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

νεση ή τουλάχιστο την ανοχή του Κέντρου ή τμήματός του, καθώς σε άλλη περίπτωση θα ισοδυναμούσε με εκτροπή και επιβολή μιας παράταξης με δικτατορικές μεθόδους.

Την πιο συστηματική έκθεση του πολιτικού σκεπτικού της «κοινοβουλευτικής» στρατηγικής που επρόκειτο να ακολουθήσει ο Κανελλόπουλος αποτελούσε ένα απόρρητο σημείωμα του Ευάγγελου Αβέρωφ του Σεπτεμβρίου ή Οκτωβρίου του 1966[27]. Κομβικό σημείο του πολιτικού σκεπτικού της «κοινοβουλευτικής» λύσης ήταν η ανάγκη για την ΕΡΕ να θέσει και πάλι υπό έλεγχο τον κρατικό μηχανισμό. Ο Αβέρωφ είχε καταλήξει στο συμπέρασμα ότι η παραμονή στην εξουσία της κυβέρνησης των αποστατών έβλαπτε, λόγω της κακής οικονομικής της πολιτικής, της ελάχιστης εκκαθάρισης του κρατικού μηχανισμού από τα αριστερίζοντα ή και κομμουνιστικά στοιχεία, της μη αντιμετώπισης των Λαμπράκηδων «*μὲ ὅλας τὰς ψυχολογικὰς ἰδίως συνεπείας*», και γενικότερα της μη αντιμετώπισης βασικών προβλημάτων.

Στη συνέχεια, ο πρώην υπουργός Εξωτερικών των κυβερνήσεων Καραμανλή διαπίστωνε ότι «*οὐδεὶς ἀντιμετωπίζει ἐκτροπήν, ἐκτὸς ἐὰν εὑρεθῶμεν πρὸ ἐπαναστάσεως*». Οι εκλογές δεν μπορούσαν να καθυστερήσουν περισσότερο από 16-17 μήνες και τίθετο το ερώτημα αν η «ἐθνικόφρων παράταξη» μπορούσε να τις αντιμετωπίσει καλύτερα στο τέρμα της κοινοβουλευτικής περιόδου ή τη στιγμή σύνταξης του υπομνήματος. Ο Αβέρωφ κατέγραφε την ελπίδα ορισμένων ότι η καθυστέρηση ίσως ευνοούσε, γιατί με την πάροδο του κρίσιμου χρόνου πιθανόν να εξέλιπε ο Γεώργιος Παπανδρέου, και παρατηρούσε ότι η υποθετική αυτή περίπτωση μπορεί να είχε δυσμενέστερες συνέπειες για την ΕΡΕ, αφού θα άνοιγε ίσως το δρόμο για την πλήρη επικράτηση του Ανδρέα Παπανδρέου. Ως προς το δεύτερο επιχείρημα, που υποστηριζόταν από παράγοντες της ΕΡΕ, δηλαδή ότι η πάροδος του χρόνου με την κυβέρνηση των αποστατών διευκόλυνε το «ξήλωμα τοῦ παπανδρεϊσμοῦ», ο Αβέρωφ εκτιμούσε ότι μάλλον η κυβέρνηση «ξηλωνόταν» παρά ο «παπανδρεϊσμός». Η ΕΡΕ είχε φθάσει ήδη στην ανώτερη δυνατή απήχησή της και ήδη το φθινόπωρο σημείωνε σε σχέση με τον Ιούνιο κάποια κάμψη σε ορισμένες περιφέρειες.

Ο Αβέρωφ πίστευε πάντως ότι το κόμμα βρισκόταν σε άνοδο. Επεσήμαινε την ύπαρξη ενός ποσοστού που υπολόγιζε εμπειρικά σε 15-20% των εκλογέων, το οποίο δεν εκδήλωνε τον πολιτικό του προσανατολισμό, αλλά

---

27. Σημείωμα Ευάγγελου Αβέρωφ, Αρχείο Αβέρωφ, Φάκελος 13, Υποφάκελος 3, Ίδρυμα Καραμανλή. Το σημείωμα είναι αχρονολόγητο, προκύπτει όμως από το περιεχόμενό του ότι συντάχθηκε 16 ή 17 μήνες προ της λήξης της κοινοβουλευτικής τετραετίας το Φεβρουάριο 1968.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

αναζητούσε συνθήκες ασφαλείας, τις οποίες δεν προσέφερε ο «παπανδρεϊσμός». Η απήχηση της ΕΔΑ από την άλλη πλευρά υπολογιζόταν στο 25%, ενώ η Ένωση Κέντρου εμφανιζόταν «καταποντισμένη» και «σωζόταν» από τον «ὀργανωμένο θόρυβο» που δημιουργούσε η ΕΔΑ. Επρόκειτο για προσφιλή θεωρία στο πλαίσιο της ΕΡΕ, η οποία απέδιδε τη μαζική κινητοποίηση υπέρ της Ένωσης Κέντρου στη συνεργασία της ηγεσίας της με την αριστερά. Ο ίδιος ο Αβέρωφ παρατηρούσε όμως στο σημείωμά του, αμέσως μετά την καταγραφή του «ὀργανωμένου θορύβου», ότι ίσως η διαπίστωση του «καταποντισμοῦ» του Κέντρου και της κομμουνιστικής συνδρομής να έπρεπε να «παραλλαχθεῖ», δεδομένης της αυτόνομης απήχησης του πολιτικού μηνύματος του Ανδρέα Παπανδρέου.

Ως προς την καταλληλότερη πολιτική στρατηγική της ΕΡΕ, ο Αβέρωφ ξεκινούσε από την εκτίμηση ότι, παρά τις σχετικές κινήσεις, ο Καραμανλής δεν επρόκειτο να επιστρέψει στην πολιτική, τουλάχιστο όχι πριν τις επόμενες εκλογές. Εναλλακτικά, η μόνη εναπομένουσα λύση που θα «ἠλέκτριζε» τους υποστηρικτές της ΕΡΕ και τους κυμαινόμενους ήταν ο σχηματισμός ολιγομελούς κυβέρνησης από την ΕΡΕ, σε αντιδιαστολή προς την πολυμελή κυβέρνηση των αποστατών. Η κυβέρνηση αυτή έπρεπε άμεσα να λάβει «θεαματικά» οικονομικά μέτρα και να περιστείλει την κομμουνιστική «διήθηση». Πιο συγκεκριμένα: «Πρέπει νὰ ἀντικατασταθοῦν ἔστω προσωρινῶς ἅπαντες οἱ ἀσκοῦντες ἐνεργὸν διοίκησιν, οἱ ὁποῖοι δὲν ἐμπνέουν ἐμπιστοσύνην». Στο πλαίσιο αυτό, στις μεν δυνάμεις ασφαλείας έπρεπε να εκκαθαριστούν και «ἐλαφρῶς κεντροαριστεροί», στους δε υπόλοιπους τομείς οι «γνωστοὶ ἀριστεροί». Επίσης, έπρεπε να ληφθούν μέτρα κατά των Λαμπράκηδων που ενεργούσαν «τρομοκρατικῶς». Τα μέτρα αυτά, ακόμα και αν δεν ήταν απολύτως αποτελεσματικά, θα εξουδετέρωναν «τὴν ἀντίθετον ψυχολογικὴν βίαν». Τέλος, η κυβέρνηση της ΕΡΕ έπρεπε να εγκαταστήσει σε καίριες θέσεις αξιόπιστους ανθρώπους που θα ήταν χρήσιμοι σε περίπτωση ασαφούς εκλογικού αποτελέσματος, έως ότου σχηματιζόταν κυβέρνηση συνεργασίας «δημοκρατικῶν ὅλων τῶν κομμάτων ἀλλὰ ἐθνικοφρόνων».

Παράλληλα με του Αβέρωφ εκινείτο και η ανάλυση του Κανελλόπουλου. Στις 20 Σεπτεμβρίου έγραφε στον Καραμανλή[28] ότι η ύπαρξη της κυβέρνησης Στεφανοπούλου ήταν δικαιολογημένη για όχι περισσότερο από ένα εξάμηνο, ώστε να λάβει μέτρα «ἀναθαρρήσεως» των εθνικοφρόνων, «τονώσεως τοῦ ἠθικοῦ» των σωμάτων ασφαλείας και «κατοχυρώσεως τῆς παιδείας καὶ ἄλλων τομέων διοικήσεως ἔναντι τῶν ἀριστερῶν». Εκτός αυτού, ο Κανελλόπουλος θεωρούσε ότι η κυβέρνηση, αν και όφειλε την ύπαρ-

28. Κανελλόπουλος προς Καραμανλή, 20 Σεπτεμβρίου 1966, *Αρχείο Καραμανλή*, τόμ. 6, σσ. 234-240.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ξή της στην κοινοβουλευτική υποστήριξη της ΕΡΕ, δεν απέδιδε σημασία στη διαβούλευση με την ηγεσία του σημαντικότερου κόμματος της πλειοψηφίας. Παράλληλα, οι υπουργοί ήταν ιδιαίτερα ανταγωνιστικοί έναντι των βουλευτών της ΕΡΕ που πολιτεύονταν στις ίδιες με αυτούς εκλογικές περιφέρειες, χειριζόμενοι κατά βούληση και εις βάρος της ΕΡΕ το πελατειακό σύστημα. Τα περιστατικά αυτά ο Κανελλόπουλος, σε αντίθεση με τον Πιπινέλη, δεν τα θεωρούσε ασήμαντα. Πολλοί βουλευτές της ΕΡΕ διαμαρτύρονταν και ο Κανελλόπουλος τους συγκρατούσε με κόπο, αν και συμμεριζόταν τις απόψεις τους.

Πράγματι, ήδη από τον Ιούνιο του 1966 ο Κανελλόπουλος είχε εκδηλώσει έμπρακτα τη δυσφορία του για την τακτική της κυβέρνησης Στεφανοπούλου έναντι της ΕΡΕ, αποσύροντας από την κυβέρνηση τον υπουργό άνευ χαρτοφυλακίου και εκπρόσωπο του κόμματος στο υπουργικό συμβούλιο. Ο Στέφανος Στεφανόπουλος δεν ήταν όμως διατεθειμένος να αναγνωρίσει στην ΕΡΕ αρμοδιότητα συναπόφασης. Όπως παρατηρούσε, η ΕΡΕ είχε παράσχει ψήφο εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση, χωρίς να θέσει ως προϋπόθεση την «ἐναρμόνιση» της κυβερνητικής πολιτικής με τις αντιλήψεις της ΕΡΕ, και συμπλήρωνε ότι αν και η κυβέρνηση θα ζητούσε «ἐπὶ τῶν μεγάλων ζητημάτων» τη γνώμη της ΕΡΕ, δεν επρόκειτο να μεταβάλει την όποια πολιτική της[29]. Επρόκειτο για έμπρακτη εκδήλωση της αντίληψης ότι η ΕΡΕ δεν είχε διαπραγματευτικά περιθώρια έναντι της κυβέρνησης των αποστατών, αν ήθελε να αποφύγει την επάνοδο του Παπανδρέου. Βέβαια και η λογική αυτή δεν είχε απεριόριστη χρονική ισχύ, αφού η διαπραγματευτική δύναμη των αποστατών, αναμφίβολα, μειωνόταν, λόγω της αδυναμίας τους να αποσπάσουν ως πολιτική κίνηση κάποιο αξιόλογο τμήμα της εκλογικής βάσης της ΕΚ.

Ακόμα πιο ενδεικτική της έντασης μεταξύ της κυβέρνησης Στεφανοπούλου και της ΕΡΕ ήταν η απαίτηση βουλευτών της τελευταίας να απομακρυνθούν από τις εκλογικές τους περιφέρειες οι νομάρχες Κερκύρας, Θεσπρωτίας, Ευρυτανίας, Καβάλας, Σάμου, Καστοριάς και Ευβοίας[30].

Ο αρχηγός της ΕΡΕ δε διαφωνούσε επί της ουσίας με τις διαπιστώσεις του Αβέρωφ. Αντίθετα, θα εξελάμβανε τις απόψεις και την απειλή του Αβέρωφ για παραίτηση ως δικαίωση της απόφασής του να ανατρέψει την κυβέρνηση Στεφανοπούλου, παρατηρώντας ότι η υπομονή των στελεχών της

---

29. Στεφανόπουλος προς Κανελλόπουλο, 8 Ιουνίου 1966, Φάκ. «Σχετικά με Στέφανο Στεφανόπουλο», Αρχείο Κανελλόπουλου, Εταιρεία Φίλων Π. Κανελλόπουλου.

30. Φωκίων Ζαΐμης (υπουργός Εσωτερικών) προς Κανελλόπουλο, 15 Ιουλίου 1966, Φάκ. «Σχετικά με Στέφανο Στεφανόπουλο», Αρχείο Κανελλόπουλου, Εταιρεία Φίλων Π. Κανελλόπουλου.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΕΡΕ είχε εξαντληθεί και ότι ήταν σκόπιμο να ανατραπεί η κυβέρνηση αυτή οργανωμένα από το κόμμα παρά από μεμονωμένους βουλευτές του. Στη συνέχεια ο Κανελλόπουλος κατέγραφε το δίλημμα: οι εκλογές ήταν ανεπιθύμητες στα ανάκτορα, γιατί επικρατούσε η εκτίμηση ότι η ΕΡΕ δεν είχε πολλές πιθανότητες επιτυχίας. Στο πλαίσιο αυτό υπήρχε μια τάση που ευνοούσε τη «μοιρολατρική» τακτική της αναβολής των εκλογών με την ελπίδα ότι η κατάσταση μπορεί να βελτιωνόταν. Από την άλλη πλευρά, οι Αβέρωφ, Παπαληγούρας και Θεοτόκης ανησυχούσαν για την πιθανότητα φθοράς της ΕΡΕ, λόγω της αποτελμάτωσης. Ο ίδιος ο βασιλιάς πίστευε ότι η ΕΚ και η ΕΔΑ υποστηρίζονταν από το 60% των εκλογέων και ευνοούσε την παράταση της κατάστασης, υπόδειξη που δεχόταν άλλωστε από την κυβέρνηση αλλά και από επίδοξους πρωθυπουργούς όπως οι Μαρκεζίνης και Γαρουφαλιάς, στρατιωτικούς, πολιτικούς της ΕΡΕ και βιομήχανους και εφοπλιστές, και στην οποία ο Κανελλόπουλος ήταν αντίθετος[31].

Στις 22 Σεπτεμβρίου ήταν σειρά του Παπαληγούρα να απευθυνθεί στον ιδρυτή της ΕΡΕ[32]. Ανέφερε ότι οι Μαρκεζίνης και Πιπινέλης προσπαθούσαν να πείσουν το βασιλιά να τους καλέσει στην πρωθυπουργία και να επιφέρουν κάποια μορφή εκτροπής από το κοινοβουλευτικό σύστημα. Ο ίδιος πίστευε ότι η λύση που συνεπαγόταν τους λιγότερους κινδύνους συνδυαζόταν με την επάνοδο του ίδιου του Καραμανλή. Η λύση Κανελλόπουλου, δηλαδή σχηματισμός κυβέρνησης της ΕΡΕ και επίσπευση των εκλογών, κινδύνευε να αποβεί «όλεθρία». Οι εναλλακτικές λύσεις όμως που συνδέονταν με «βασιλικά κατασκευάσματα» ήταν ακόμα πιο ολέθριες, αφού ο Παπαληγούρας δεν πίστευε ότι υπήρχε περιθώριο νέων σχημάτων από την υπάρχουσα Βουλή. Συνεπώς, μεταξύ της «Σκύλλας», που εκπροσωπούσε η κοινοβουλευτική οδός του Κανελλόπουλου, και της «Χάρυβδης», της εκτροπής υπό τον Πιπινέλη ή το Μαρκεζίνη, ο ίδιος θα επέλεγε την πρώτη.

Πράγματι, ο Παπαληγούρας είχε διαβεβαιώσει το διευθυντή του πολιτικού γραφείου του βασιλιά Δημήτρη Μπίτσιο, μαζί με δύο άλλα στελέχη της ΕΡΕ, το Σπύρο Θεοτόκη και το Γεώργιο Ράλλη, ότι θα υποστήριζε και θα συμμετείχε σε κυβέρνηση της ΕΡΕ υπό τον Κανελλόπουλο. Ο Θεοτόκης, μάλιστα, δήλωνε στο Μπίτσιο ότι αμφέβαλλε κατά πόσο ο Καραμανλής επανερχόμενος θα ήταν σε θέση να διατηρήσει την ενότητα της ΕΡΕ[33].

Σε τί συνίστατο όμως η λύση Καραμανλή, στην οποία αναφερόταν ο

---

31. Κανελλόπουλος προς Καραμανλή, 20 Σεπτεμβρίου 1966, *Αρχείο Καραμανλή*, τόμ. 6, σσ. 234-240.

32. Παπαληγούρας προς Καραμανλή, 22 Σεπτεμβρίου 1966, *Αρχείο Καραμανλή*, τόμ. 6, σ. 322.

33. Δ. Μπίτσιου, *Στο όριο των καιρών*, Νέα Σύνορα, Αθήνα 1997, σ. 68.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Παπαληγούρας, και το κυριότερο, πώς την αντιλαμβανόταν, τί περιεχόμενο της έδινε ο ίδιος ο Καραμανλής; Ο ιδρυτής της ΕΡΕ, αποχωρώντας από την πολιτική, είχε σχηματίσει την πεποίθηση ότι η εκτελεστική εξουσία, φορέα της οποίας θεωρούσε την κυβέρνηση και όχι το στέμμα, ήταν αδύναμη. Τελούσε υπό τη διπλή εξάρτηση τόσο του βασιλιά όσο και της Βουλής και αδυνατούσε να εξασφαλίσει τη συνεργασία της Βουλής, ώστε να παράγεται ανεμπόδιστα και με ταχύτητα το νομοθετικό έργο που της ήταν αναγκαίο για την προώθηση της πολιτικής της, αλλά και να αντιμετωπίσει μαζικές κινητοποιήσεις που απέβλεπαν στην ανατροπή της πολιτικής της[34]. Ήδη από το Φεβρουάριο του 1963, με την πρόταση αναθεώρησης του συντάγματος, είχε δώσει ένα δείγμα των επιδιώξεών του[35]. Ο Καραμανλής, ευρισκόμενος προφανώς και υπό το κράτος των εντυπώσεων του ανένδοτου αγώνα και της οξείας διαμάχης του με το Γεώργιο Παπανδρέου, είχε καταστήσει σαφές ότι δεν πίστευε πως χωρίς την αναθεώρηση αυτή ήταν δυνατή ή είχε εν πάση περιπτώσει νόημα για τον ίδιο η πολιτική του επαναδραστηριοποίηση. Πέραν της προσωπικής αντίθεσης, εκτιμούσε ότι ο Παπανδρέου είχε ενθαρρύνει οποιοδήποτε αίτημα μπορούσε να τεθεί, υπονομεύοντας έτσι την οικονομική ανάπτυξη και την κοινωνική συνοχή, αλλά και το δυτικό προσανατολισμό της χώρας. Πράγματι, το Μάιο του 1964 σημείωνε ότι το Κυπριακό εγκυμονούσε τον κίνδυνο της σύγκρουσης με την Τουρκία, η οποία μπορούσε να οδηγήσει σε «ἐθνικὴ συμφορὰ» και σε καλλιέργεια «ἀντισυμμαχικοῦ πνεύματος». Η ανακίνηση του Κυπριακού ήταν σφάλμα και μεγαλύτερο σφάλμα αποτελούσε η ρυμούλκηση της Αθήνας από το Μακάριο. Η επιδίωξη αναμόρφωσης των συνθηκών του 1959 δεν αποτελούσε ούτε «ἐθνικὴν» ούτε «λογικὴν» επιδίωξιν διότι απομάκρυνε την Ένωση ενώ ο εκβιασμός της «κουβανοποίησης» των νησιού δε θα απέδιδε[36]. Για την εφαρμογή των απόψεών του θεωρούσε ότι έπρεπε να σχηματιστεί κυβέρνηση και να εξουσιοδοτηθεί από τη Βουλή ή, σε περίπτωση άρνησης της Βουλής, από το βασιλιά, να ασκήσει «ἔκτακτες ἐξουσίες», και «ἐντὸς εὐλόγου χρόνου» να προχωρούσε στην αναθεώρηση του συντάγματος, την «ἐξυγίαν-

---

34. Καραμανλής προς Τσάτσο, 10 Μαΐου 1966, *Αρχείο Καραμανλή*, τόμ. 6, σσ. 212-219, όπου και η πολιτική μεθόδευση που πρότεινε για την εφαρμογή των αντιλήψεών του.

35. Οι προτάσεις «βαθιάς τομής», όπως αποκλήθηκαν, προέβλεπαν μεταξύ άλλων τη δυνατότητα διάλυσης κομμάτων από συνταγματικό δικαστήριο και απαγόρευαν την «κατάχρηση» δικαιώματος. Βλ. σχετ. Ν. Αλιβιζάτου, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974*, Θεμέλιο, Αθήνα 1983, σσ. 542-554.

36. Καραμανλής προς Κανελλόπουλο, 27 Μαΐου 1964, Αρχείο Αβέρωφ, Ίδρυμα Καραμανλή, Φάκελος 11, Υποφάκελος 1.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ση» της οικονομίας, την αποκατάσταση προϋποθέσεων «ήρέμου» βίου, να ρυθμίσει ή να «θέσει ὑπὸ ἔλεγχον τὸ Κυπριακόν», να ρυθμίσει το εκπαιδευτικό και εκκλησιαστικό ζήτημα και στη συνέχεια προσφύγει σε δημοψήφισμα για την επικύρωση των ανωτέρω. Θα ακολουθούσαν εκλογές με το κατάλληλο εκλογικό σύστημα.

Το πρόγραμμα αυτό και η μεθόδευση είχαν εμφανείς αναλογίες με την επάνοδο στην εξουσία του στρατηγού De Gaulle το 1958, την εξουσιοδότηση που του χορηγήθηκε από τη Γαλλική Εθνοσυνέλευση για αναθεώρηση του συντάγματος και την εγκαθίδρυση της 5ης Γαλλικής Δημοκρατίας, σύμφωνα με τις αντιλήψεις του στρατηγού[37]. Κατά τις επαφές του με το διευθυντή του πολιτικού γραφείου του βασιλιά Δημήτρη Μπίτσιο, τον Αύγουστο και το Σεπτέμβριο του 1966 και το Μάρτιο του 1967, ο Καραμανλής δεν έδειξε ενδιαφέρον για επάνοδο στην πολιτική και ανάληψη της ηγεσίας του Εθνικού Μετώπου που θα συγκροτούσαν η ΕΡΕ, οι Προοδευτικοί του Μαρκεζίνη και οι αποστάτες προκειμένου να αντιμετωπίσουν εκλογικά την ΕΚ. Αντίθετα, επέμεινε στο πρόγραμμα θεσμικής αναθεώρησης, με το οποίο τα ανάκτορα δεν ήταν διατεθειμένα να συμφωνήσουν. Εξ άλλου, ο Καραμανλής δεν πίστευε ότι το πρόγραμμα αυτό και κυβέρνηση υπ' αυτόν θα εξασφάλιζε την έγκριση της Βουλής. Προτιμούσε συνεπώς να παραμείνει εκτός πολιτικής[38].

Το Δεκέμβριο του 1966 ο Αβέρωφ αποφάσιζε να αναλάβει προσπάθεια έμπρακτης προώθησης των απόψεών του και απευθύνθηκε σχετικά στον αρχηγό της ΕΡΕ Παναγιώτη Κανελλόπουλο. Στην επιστολή του[39] υπογράμμιζε ότι τους τελευταίους μήνες η ΕΡΕ δεν ακολουθούσε την «πρέπουσα γραμμή». Η κυβέρνηση των αποστατών, αφού είχε προσφέρει «σοβαρὰς ὑπηρεσίας», έβλαπτε και υποθήκευε το μέλλον. Αναγκαίο ήταν να σχηματιστεί άλλη κυβέρνηση, η οποία θα διοικούσε «αὐστηρά», θα

---

37. Alfred Coban, *A History of Modern France, Vol. 3: 1871-1962*, σσ. 233 επ.

38. Στο σχετικό σημείωμα Καραμανλή καταγράφεται ότι ο απεσταλμένος του βασιλιά είχε αναφερθεί σε ενδεχόμενο προσωρινής εκτροπής αν ο Παπανδρέου δε συναινούσε σε κυβέρνηση Κανελλοπούλου και διεξαγωγή εκλογών μετά από έξι μήνες. Ο Καραμανλής δήλωσε ότι απέκλειε το ενδεχόμενο να ηγηθεί εκτροπής και κατέγραψε την αντίθεση του βασιλιά στην αναθεώρηση του συντάγματος. Βλ. Σημείωμα Καραμανλή σε *Αρχείο Καραμανλή*, τόμ. 6, σσ. 243-244. Ο Δημήτρης Μπίτσιος, από την άλλη πλευρά, σημείωνε ότι δεν παραχωρείτο δικτατορία από το βασιλιά διότι «αργά ή γρήγορα» θα προκηρύσσονταν εκλογές. Παράλληλα, ενδεικτικό της αντεστραμμένης οπτικής των δύο πλευρών, κατέγραφε την εμμονή του Καραμανλή στην ανάγκη αναθεώρησης του συντάγματος. Μπίτσιου, *ό. π.*, σ. 79.

39. Αβέρωφ προς Κανελλόπουλο, 14 Δεκεμβρίου 1966, Αρχείο Αβέρωφ, Φάκελος 13, Υποφάκελος 3, Ίδρυμα Καραμανλή.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

απάλλασσε τον κρατικό μηχανισμό από τα στοιχεία της άκρας αριστεράς και θα κατάρτιζε εκλογικό νόμο. Αν η Βουλή αρνείτο ψήφο εμπιστοσύνης, έπρεπε να ακολουθήσουν αμέσως οι εκλογές, ώστε αυτές να διεξαχθούν με κυβέρνησιν «σοβαράν» και «ύπενθυμίζουσαν εἰς τὸν λαὸν τί ἐστὶ διοίκησις». Σε περίπτωση που οι απόψεις του δε γίνονταν αποδεκτές, δήλωνε ότι θα παραιτηθεί από βουλευτής.

Ο Κανελλόπουλος βρισκόταν ήδη σε διαπραγματεύσεις με τα ανάκτορα και το Γεώργιο Παπανδρέου για τον παραμερισμό των αποστατών και το σχηματισμό κυβέρνησης κοινής αποδοχής που θα εισήγαγε στη Βουλή εκλογικό νόμο που θα προέβλεπε την καθιέρωση κάποιας παραλλαγής της απλής αναλογικής και τη διεξαγωγή εκλογών το Μάιο του 1967[40].

Οι διαπραγματεύσεις κατέληξαν σε συμφωνία Παπανδρέου-Κανελλόπουλου με το βασιλιά στις 18 Δεκεμβρίου και αποτελούσε την απόπειρα συμβιβασμού του βασιλιά με τον ηγέτη της ΕΚ που είχε αναφέρει το υπόμνημα των αναλυτών του Αμερικανικού υπουργείου Εξωτερικών. Ο Παπανδρέου είχε δεσμευτεί ότι θα έπαυαν οι επιθέσεις εναντίον του στέμματος και είχε λάβει σε αντάλλαγμα υπόσχεση εκλογών έως το τέλος Μαΐου του 1967, και σε ένδειξη τόσο της αυτοπεποίθησής του όσο και της απόλυτης προτεραιότητας που είχε γι' αυτόν η εξασφάλιση των εκλογών, είχε αποδεχθεί την καθιέρωση της απλής αναλογικής. Παράλληλα είχε δεσμευθεί ότι θα επέβαλλε τη συμφωνία, η οποία πάντως θα παρέμενε μυστική, σε όλα τα στελέχη του κόμματος, δηλαδή στον Ανδρέα Παπανδρέου και στην αριστερή πτέρυγα της ΕΚ[41].

Η πολιτική του Κανελλόπουλου βασιζόταν στην υπόθεση ότι, με την ψήφιση της αναλογικής, η ΕΚ δεν θα εξασφάλιζε αυτοδύναμη πλειοψηφία και, με δεδομένη τη δέσμευση που είχε αναλάβει ο Παπανδρέου να μη συνεργαστεί με την ΕΔΑ αν δεν εξασφάλιζε απόλυτη πλειοψηφία εδρών[42], θα μπορούσε να σχηματιστεί κυβέρνηση συνεργασίας ΕΡΕ-ΕΚ ή ΕΡΕ και μετριοπαθούς τμήματος της ΕΚ. Παράλληλα, ο Κανελλόπουλος υπαινισσόταν δημόσια ότι δεν απέκλειε, σε περίπτωση που η υπηρεσιακή κυβέρνηση Παρασκευοπούλου δεν αποδεικνυόταν ικανοποιητική για την αναστρο-

---

40. Π. Κανελλόπουλου, *Ιστορικά Δοκίμια*, σσ. 95-102.

41. Αντίγραφο του μνημονίου της 18ης Δεκεμβρίου 1966 σε Φακ: «21 Απριλίου, ΙΔΕΑ, Φροντιστής, Κάτρης, Μνημόνιο Βασιλέως και ΓΠ-ΠΚ», Αρχείο Κανελλόπουλου, Εταιρεία Φίλων Π. Κανελλόπουλου.

42. Αντίγραφο του μνημονίου της 18ης Δεκεμβρίου 1966 σε Φακ: «21 Απριλίου, ΙΔΕΑ, Φροντιστής, Κάτρης, Μνημόνιο Βασιλέως και ΓΠ-ΠΚ», Αρχείο Κανελλόπουλου, Εταιρεία Φίλων Π. Κανελλόπουλου.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

φή του πολιτικού κλίματος, να αναλάμβανε ο ίδιος να σχηματίσει κυβέρνηση της ΕΡΕ[43].

Οι προσδοκίες του στέμματος από το εγχείρημα του συμβιβασμού δεν εκπληρώθηκαν. Ο ίδιος ο υπηρεσιακός πρωθυπουργός απέφυγε να επιδείξει το είδος της πυγμής που θα ενεργούσε ως κυματοθραύστης των μαζικών κινητοποιήσεων.

Η συμφωνία επικρίθηκε από δύο πλευρές. Ο Πιπινέλης, υποστηρικτής της εκτροπής[44], πίστευε ότι η συμφωνία συνιστούσε αποδοχή των απαιτήσεων του Παπανδρέου, αφού οδηγούσε σε εκλογές τις οποίες ήταν βέβαιο ότι θα κερδίσει[45].

Ο Ανδρέας Παπανδρέου από την άλλη πλευρά, αν και υποχρεώθηκε επικεφαλής της ομάδας του να υπερψηφίσει την κυβέρνηση Παρασκευοπούλου, προκειμένου να μην προκαλέσει ανοιχτή ρήξη με το Γεώργιο Παπανδρέου, κατέγραψε δημόσια τις αντιδράσεις του και κατόρθωσε να διατηρήσει τη συνοχή και την εμπιστοσύνη των υποστηρικτών του. Θεωρούσε τη συμφωνία εγκατάλειψη του ανένδοτου αγώνα και συμβιβασμό με τα ανάκτορα, τον οποίο δεν ήταν διατεθειμένος να αποδεχθεί[46]. Η ρητορική του εξακολούθησε να είναι αδιάλλακτη, με αποκορύφωμα την προειδοποίησή του της 21ης Φεβρουαρίου ότι, σε περίπτωση που ο βασιλιάς δεν ανέθετε την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στο Γεώργιο Παπανδρέου, εάν η Ένωση Κέντρου δεν εξασφάλιζε απόλυτη πλειοψηφία στις εκλογές, τότε η κυβέρνηση θα ορκιζόταν και χωρίς την έγκριση του στέμματος[47]. Αυτό είχε ως συνέπεια να θεωρηθεί από την πλευρά των ανακτόρων ότι ο Γεώργιος Παπανδρέου δεν είχε εκπληρώσει τις δεσμεύσεις που είχε αναλάβει με τη συμφωνία του Δεκεμβρίου[48].

Γενικότερα, όπως παρατηρούσε αμέσως μετά την επικράτηση του πραξικοπήματος της 21ης Απριλίου ένας Αμερικανός διπλωμάτης που υπηρετούσε στην Αθήνα, το συντηρητικό στοιχείο της ελληνικής κοινωνίας είχε συμπεράνει ότι η ελληνική πολιτική δομή δε θα μπορούσε να αντέξει τις συνέπειες της επικράτησης του Ανδρέα Παπανδρέου στις εκλογές λόγω των επαναλαμβανόμενων επιθέσεων του Ανδρέα κατά των ελληνικών θεσμών.

---

43. Π. Κανελλόπουλου, *ό. π*, σ. 115.

44. Παπαχελά, *ό. π*, σσ. 252 και 257-258.

45. Πιπινέλης προς Καραμανλή, 23 Δεκεμβρίου 1966, *Αρχείο Καραμανλή*, τόμ. 6, σ. 326.

46. Ανδρέα Παπανδρέου, Η δημοκρατία στο απόσπασμα, Καρανάσης, Αθήνα 1976, σσ. 287 επ.

47. Λιναρδάτου, ό.π., σσ. 402-403.

48. Μπίτσιου, *ό.π*, σσ. 125-127.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Οι επιθέσεις του Ανδρέα κατά της μοναρχίας, του στρατού, των Ηνωμένων Πολιτειών και της «οικονομικής ολιγαρχίας» είχαν αναμφίβολα προσφέρει πολιτική υποστήριξη στο πρόσωπό του, αλλά το κόστος αυτής της γραμμής ήταν ότι ο βασιλιάς, ο στρατός και τα συντηρητικά στοιχεία είχαν πεισθεί ότι η επικράτηση του Ανδρέα έπρεπε οπωσδήποτε να αποτραπεί[49].

Η διαφωνία μεταξύ του Γεωργίου και του Ανδρέα Παπανδρέου δεν είναι γεγονός χωρίς ενδιαφέρον. Αναμφίβολα, ο Γεώργιος Παπανδρέου αντιλαμβανόταν ότι η Ένωση Κέντρου είχε διατηρήσει την εκλογική της δύναμη. Συνεπώς το βασικό ζητούμενο ήταν να διενεργηθούν εκλογές, οι οποίες θα έλυναν υπέρ της το ζήτημα της εξουσίας και θα περιόριζαν οριστικά και αναπότρεπτα το στέμμα στο συνταγματικό πλαίσιο ενός ορθόδοξου κοινοβουλευτικού συστήματος. Αν και η ανάλυση του Γεωργίου Παπανδρέου δεν απέκλειε το ενδεχόμενο επιβολής δικτατορίας, ο παλαιός αυτός πολιτικός πίστευε ότι, αν ο πολιτικός λόγος της ΕΚ ήταν μετριοπαθέστερος έναντι του βασιλιά, του στρατού και των Αμερικανών, του «κατεστημένου» σύμφωνα με τον όρο που είχε εισαγάγει ο Ανδρέας Παπανδρέου, τότε η δικαιολογητική βάση της δικτατορίας θα εξασθενούσε[50]. Παράλληλα προειδοποιούσε δημόσια ότι, αν επιβαλλόταν παρά ταύτα δικτατορία, αυτό θα σήμαινε ότι τίθεται αυτόματα υπό αμφισβήτηση η μοναρχία[51].

Αντίθετα, ο Ανδρέας Παπανδρέου πίστευε ότι η ΕΚ θα διατηρούσε τη λαϊκή της βάση μόνο για όσο διάστημα παρέμενε δεσμευμένη στον «ανένδοτο» αγώνα. Εκτός αυτού, δεν πίστευε ότι ήταν δυνατός ο συμβιβασμός για την ομαλή πορεία προς τις εκλογές[52]. Ίσως όμως να ήλπιζε ότι θα μπορούσε να αποτρέψει τη δικτατορία μέσω της απειλής για μαζική κινητοποίηση. Η μαζική κινητοποίηση με τη σειρά της δημιουργούσε σε συντηρητικούς κύκλους την εντύπωση ότι ο Ανδρέας Παπανδρέου θα χρησιμοποιούσε εξωκοινοβουλευτικά μέσα για να επικρατήσει.

Τόσο ο Γεώργιος όσο και ο Ανδρέας Παπανδρέου ήταν πάντως βέβαιοι ότι η δικτατορία μπορούσε να προέλθει μόνο από τα ανάκτορα. Ο Κανελλόπουλος από την άλλη πλευρά δεν απέκλειε το ενδεχόμενο να τεθεί το ζήτημα από την ηγεσία του στρατού, δε θεωρούσε όμως τους αξιωματικούς των κατώτερων βαθμών πιθανούς φορείς στρατιωτικής επέμβασης[53]. Από τα διαθέσιμα στοιχεία είναι σαφές πως ούτε ο Καραμανλής πίστευε ότι θα

---

49. John Owens προς Harold Saunders, 27 Απριλίου 1967, National Security Files, Country File: Greece, Vol. II, Memos and Miscellanea, Box 126.

50. Παπακωνσταντίνου, *ό.π.*, τόμ. Β΄, σσ. 341-342.

51. Λιναρδάτος, *ό.π.*, σ. 357.

52. Παπακωνσταντίνου, *ό.π.*, σσ. 347-348.

53. Κανελλόπουλου, *ό.π*, σσ. 116-117.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

πραγματοποιούσαν πραξικόπημα παράγοντες μη ελεγχόμενοι από τα ανάκτορα. Μόνο ο Μαρκεζίνης αναφέρθηκε στον «*ἄγνωστο συνταγματάρχη*» χωρίς να λαμβάνεται σοβαρά υπ' όψη και μάλλον εικάζοντας και ο ίδιος παρά καλά πληροφορημένος[54].

Η κατάρρευση της συμφωνίας επιβεβαιώθηκε στο τέλος Μαρτίου, όταν, κατά τη συζήτηση του εκλογικού νονοσχεδίου, η ΕΚ πρότεινε να επεκταθεί η βουλευτική ασυλία και στην περίοδο μεταξύ της διάλυσης της παλαιάς και της συγκρότησης σε σώμα της νέας Βουλής που θα προέκυπτε από τις εκλογές. Εμφανής φόβος των εμπνευστών της πρότασης ήταν ότι θα ενεργοποιείτο ένταλμα σύλληψης σε βάρος του Ανδρέα Παπανδρέου για την υποτιθέμενη εμπλοκή του στην υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ, αφού δε θα καλυπτόταν μετά τη διάλυση της Βουλής από τη βουλευτική ασυλία. Η ανασφάλεια αυτή δεν ήταν όμως δικαιολογημένη, τουλάχιστο σε ό,τι αφορούσε την ηγεσία της ΕΡΕ. Όταν λίγες μέρες μετά, και αφού ο Κανελλόπουλος είχε σχηματίσει κυβέρνηση και είχε προκηρύξει εκλογές, αποφάσισε να αναστείλει την ισχύ του σχετικού εντάλματος με πράξη του υπουργικού συμβουλίου[55].

Η διαφωνία αυτή έδωσε την ευκαιρία στον Κανελλόπουλο να προχωρήσει στην ανατροπή της κυβέρνησης Παρασκευοπούλου και στο σχηματισμό κυβέρνησης της ΕΡΕ, λύση που αποδέχθηκε ο βασιλιάς προτιμώντας την από την εναλλακτική προοπτική του «δυναμικού» σχήματος υπό το Μαρκεζίνη ή τον Πιπινέλη[56].

Στις 10 Απριλίου ο Καραμανλής, δέκτης των εκτιμήσεων στελεχών της ΕΡΕ για τη βέβαιη εκλογική νίκη της ΕΚ[57], συνόψιζε την κατάσταση με την κρίσιμη παρατήρηση ότι:

> Τὴν ἀνωμαλία τὴ σημερινὴ τὴ δημιουργεῖ ὁ φόβος ὅτι ἡ πλειοψηφία Παπανδρέου-ΕΔΑ θὰ ὁδηγήσῃ στὴν ἀνατροπὴ τῶν πάντων. Αὐτὸ εἶναι τὸ κρίσιμο σημεῖο τῆς ὅλης ὑποθέσεως. Θὰ πρέπει συνεπῶς νὰ ἐρευνηθῇ πρὶν ἀπ' ὅλα, ἂν πράγματι ὑπάρχει ὁ κίνδυνος αὐτὸς ἢ μήπως ὁ φόβος εἶναι ὑπερβολικός.

Συνιστούσε στη δεύτερη περίπτωση εκλογές και στην πρώτη, καταψηφιζομένου του σχήματος της ΕΡΕ, να γινόταν νέα προσπάθεια για κυβέρνηση έως το Νοέμβριο που θα φρόντιζε για βελτίωση του κλίματος. Αν ούτε το ένα ούτε το άλλο ήταν εφικτό και ακολουθούσε εκτροπή τότε η ΕΡΕ έπρεπε να βρεθεί έξω από την «περιπέτεια». Ήδη από τις 2 Απριλίου θεω-

---

54. Μαρκεζίνης, *ό.π*, σσ.149-150.
55. Κανελλόπουλου, *ό.π.*, σσ. 179-180.
56. Τσάτσος προς Καραμανλή, 2 Απριλίου 1967, *Αρχείο Καραμανλή*, τόμ. 6, σ. 264.
57. Σύνοψη των σχετικών τάσεων βλ. σε Νικολακόπουλου, ό.π., σσ. 355 επ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ρούσε, σε περίπτωση που η πολιτική του Παπανδρέου καθιστούσε αδύνατη την ομαλή διεξαγωγή των εκλογών, καταλληλότερο για την περίπτωση αυτή το δίδυμο Μαρκεζίνη-Τσακαλώτου και απέκλειε το ενδεχόμενο εμπλοκής της ΕΡΕ σε εγχείρημα εκτροπής[58].

Στις 14 Απριλίου, με βέβαιη την καταψήφιση της κυβέρνησής του στη Βουλή, ο Κανελλόπουλος προκήρυξε εκλογές για τις 28 Μαΐου. Καθώς το εκλογικό νομοσχέδιο δεν είχε ψηφιστεί, οι εκλογές αυτές θα διεξάγονταν με σύστημα ενισχυμένης αναλογικής, προοπτική που ασφαλώς ευνοούσε το ενδεχόμενο αυτοδύναμης κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας της ΕΚ.

Η εξέλιξη αυτή όξυνε το δίλημμα του βασιλιά σχετικά με την εμμονή στον κοινοβουλευτισμό ή την εκτροπή. Ο Αμερικανός πρεσβευτής είχε σχηματίσει την πεποίθηση ότι ο βασιλιάς θα κατέληγε στα μέσα Μαΐου σε οριστική εκτίμηση για τις εκλογικές προοπτικές της ΕΡΕ. Αν αυτές δεν ήταν ικανοποιητικές τότε θα κήρυσσε κατάσταση πολιορκίας. Η συνέχεια εμφανιζόταν αβέβαιη καθώς ο Talbot δεν ήταν σε θέση να εξηγήσει κατά πόσο τα έκτακτα μέτρα θα ακολουθούσε η εγκαθίδρυση απροκάλυπτου στρατιωτικού καθεστώτος. Ο Αμερικανός πρεσβευτής πίστευε ότι υπέρ της λύσης αυτής τάσσονταν και αρκετά στελέχη της ΕΡΕ, αν και σημείωνε ότι ο Κανελλόπουλος επιθυμούσε ειλικρινά τις εκλογές. Παράλληλα όμως είχε καταγράψει με σημασία μια αποστροφή του βασιλιά και του πρωθυπουργού σε συνομιλία του μαζί τους ότι η Ελλάδα δε θα «παραδιδόταν» στον Ανδρέα Παπανδρέου[59].

Δεν είναι ευχερές να διαγνώσει κάποιος τον πολιτικό σχεδιασμό της κυβέρνησης υπό τον Κανελλόπουλο. Όπως ο ίδιος έχει αναφέρει, στο τέλος Μαρτίου 1967, λίγο πριν το σχηματισμό της κυβέρνησής του, πραγματοποιήθηκε σύσκεψη υπό το βασιλιά στο Τατόι με τη συμμετοχή του Κανελλόπουλου και των Παναγή Παπαληγούρα, υπουργού Εθνικής Αμύνης και Γεωργίου Ράλλη, υπουργού Δημοσίας Τάξεως στην υπό σχηματισμό κυβέρνηση Κανελλοπούλου. Στη σύσκεψη εξετάστηκαν όλα τα ενδεχόμενα, όπως αναφέρει ο Κανελλόπουλος, και αποφασίστηκε ότι σε περίπτωση εκτεταμένων ταραχών θα τίθετο σε εφαρμογή το άρθρο 91 του συντάγματος για την κήρυξη κατάστασης πολιορκίας και θα συγκαλείτο η διαλυθείσα Βουλή για να εγκρίνει την απόφαση. Από την αφήγηση του

---

58. Καραμανλής προς Τσάτσο, 10 Απριλίου 1967 και Κωνσταντίνος Καραμανλής προς Αχιλλέα Καραμανλή, 2 Απριλίου 1967, *Αρχείο Καραμανλή*, τόμ. 6, σσ. 268 και 265.

59. Philips Talbot, (Αμερικανική πρεσβεία Αθηνών) προς State Department, 14 Απριλίου 1967, Foreign Relations of the United States (FRUS), 1964-68, XVI, έγγραφο 271.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Κανελλόπουλου δεν προκύπτει ότι η απόφαση αυτή επρόκειτο να χρησιμοποιηθεί, τουλάχιστο από την κυβέρνησή του, ως μέσο επιβολής συγκεκαλυμμένης δικτατορίας. Μάλιστα ζητήθηκε από το βασιλιά η διαβεβαίωση ότι ο στρατός ήταν απολύτως ελεγχόμενος από το στέμμα, διαβεβαίωση που δόθηκε κατηγορηματικά στους τρεις πολιτικούς από το βασιλιά[60]. Το ζήτημα του τι θα συνιστούσε εκτεταμένες ταραχές που θα απειλούσαν τη συνταγματική τάξη και του ποιός τελικά θα αποφάσιζε για την κήρυξη της κατάστασης πολιορκίας παραμένει ανοικτό και τελικά αναπάντητο από την εξέλιξη των γεγονότων.

Τις εκλογές αυτές ματαίωσε το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου, γεγονός που δεν προβλεπόταν από κανένα από τους παράγοντες της συντηρητικής παράταξης και γενικότερα της πολιτικής σκηνής. Στο εξής τα ηγετικά στελέχη της ΕΡΕ θα αντιμετώπιζαν το ζήτημα της τοποθέτησής τους έναντι ενός καθεστώτος, το οποίο ήταν καταπιεστικό και για τη συντηρητική παράταξη όπως ήταν για το Κέντρο και την Αριστερά. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τη μακρά παραμονή στην εξουσία της ομάδας των συνταγματαρχών, αλλά και η συνειδητοποίηση ότι το Κέντρο και η Κεντροαριστερά δεν υποστήριζαν την ανατροπή του κοινωνικοπολιτικού συστήματος, θα οδηγούσε σε θεμελιώδη αναθεώρηση των στάσεων και των αντιλήψεων της συντηρητικής παράταξης, η οποία επρόκειτο να γίνει αντιληπτή κατά τη μεταπολίτευση του 1974.

SUMMARY

SOTIRIS RIZAS: Parliamentarianism or "deviation"? The National Radical Union and the political crisis 1964-1967

The purpose of this article is to examine the political strategy and tactics of the National Radical Union, the mainstream right wing party of the Greek political system, prior to the military coup of 21 April 1967.

The electoral defeat of the conservatives in February 1964 the defeat seemed irreversible, manifesting a deeper and possibly stable political realignment.

The attempt of the Center Union government under George Papandreou to put control the army coupled with the fear that a more tolerant political

60. Παναγιώτη Κανελλόπουλου, Ιστορικά Δοκίμια, σσ. 140-142.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

climate encouraged by the CU government could lead to the marginalization of the National Radical Union, led its leadership to unqualified support of the King in his effort to overthrow Papandreou. The Center Union, although split, was not neutralized and was expected to win the next election. The leadership of the National Radical Union therefore organized the return of the party to government and the conduct of election under its auspices, in an effort to improve its chances of a victory at the polls. In April 1967 the National Radical Union's leadership faced the dilemma: if the electoral prospects of the Center Union were not diminished would the government proceed to the election or would it resort to extra-parliamentary measures as the army leadership and the crown seemed to favour?

This dilemma between parliamentary and antiparliamentary methods, permeating conservative thinking from 1965 onwards, was not practically resolved by the National Radical Union since a group of ultra right wing colonels proceeded to the coup of 21 April 1967 and neutralized the king, the army leadership and the political establishment.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΠΕΤΡΟΣ ΜΑΤΣΗΣ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΒΙΒΛΙΩΝ ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Ν. ΧΑΤΖΙΣΚΟΥ ΑΠΟΚΕΙΜΕΝΩΝ ΣΤΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΟΥ Κ.Ε.Ι.Ν.Ε.

Κατὰ τὸ 1981 ἡ Φαιναρέτη Δημ. Χατζίσκου, τὸ γένος Σπ. Ζαχαρίτσα, καὶ ἡ Ἰωάννα Βερροιοπούλου, τὸ γένος Δημ. Χατζίσκου, κληρονόμοι τοῦ Δημητρίου Ν. Χατζίσκου, δώρισαν στὸ Κέντρον Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (Κ.Ε.Ι.Ν.Ε.) τὸ Ἀρχεῖο[1], καθὼς καὶ τὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Δημ. Χατζίσκου. Τὰ βιβλία ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴ Βιβλιοθήκη Χατζίσκου, τὰ πλεῖστα τῶν ὁποίων εἶναι γραμμένα στὴ γαλλικὴ γλῶσσα, εἶναι κυρίως νομικοῦ καὶ πολιτικοῦ περιεχομένου, ἀφοῦ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Χατζίσκος ἦταν νομικὸς καὶ πολιτικός. Τὰ παραπάνω ἔντυπα (μαζὶ καὶ τὰ βιβλία καὶ τὰ περιοδικὰ) ἔχουν τοποθετηθεῖ σὲ χωριστὴ Βιβλιοθήκη, καί, γιὰ τὸ λόγο αὐτό, ἔχουν ἐπισημανθεῖ μὲ τὴ φράση «Βιβλιοθήκη Δ. Χατζίσκου». Ἡ παραπάνω φράση σημειώνεται, ἐπίσης, στὸ *Τετράδιο Εἰσαγωγῆς Ἐντύπων*, στὰ βασικὰ Δελτία[2] τοῦ *Κανονισμοῦ Δελτιοκαταλόγου*[3], καθὼς καὶ στὸ *Βασικὸ Δελτιοκατάλογο Περιοδικῶν*[4] τοῦ Κέντρου.

Συνεχίζοντας τὴν τμηματικὴ «σύνταξη καταλόγου τῶν βιβλίων τῆς Βιβλιοθήκης» τοῦ Κ.Ε.Ι.Ν.Ε[5], καταλογογραφοῦμε τὰ βιβλία τῆς Βιβλιοθήκης Δημητρίου Ν. Χατζίσκου, τὰ ὁποῖα ἀπόκεινται στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Κ.Ε.Ι.Ν.Ε.

Κατὰ τὴ σύνταξη τοῦ Καταλόγου, ὁ ὁποῖος γίνεται κατὰ τὸν *Κανονισμὸ Βιβλιογραφίας* τοῦ Κέντρου, σὲ κάθε βιβλίο σημειώνονται τὰ παρακάτω στοιχεῖα[6].

Συγγραφέας[7]· Τίτλος[8]· Μεταφραστής[9]· Συντάκτης Προλόγου, Εἰσαγωγῆς, σχολίων ἢ ἐπιλόγου[10]· Ἐπιμελητὴς ἐκδόσεως[11]· Ἐκδότης[12]· Χορηγός[13]· Μορφή[14]· Ἀριθμὸς ἐκδόσεως[15]· Τόπος ἐκδόσεως[16]· Ἐκδοτικὸς οἶκος[17]· Ἔτος ἐκδόσεως[18]· Τυπογραφεῖο[19]· Ἀριθμὸς τόμων[20]· Σχῆμα[21]· Ἀριθμὸς σελίδων[22]· Σειρά[23]· Ἐπιμελητὴς ἐκδόσεως [ἢ διευθυντὴς σειρᾶς][24]· Γενικὴ σειρά[25].

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ἀβραμίδης, Ἀρίσταρχος Ἀ.: *Τὸ Ἑλληνικὸν Ἐμπόριον, ἤτοι μελέτη περὶ τοῦ Ἐξωτερικοῦ Ἐμπορίου κατὰ τὴν τελευταίαν πενταετίαν, μετὰ στατιστικῶν πινάκων, σημειώσεων κ.τ.λ.* Πρόλογοι Ἀνδρ. Μιχαλακοπούλου καὶ Λουκᾶ Κανακάρη Ρούφου. Ἀθήνα 1935. Σχ. 8ο, σσ. 151.

[Adler, Max]: *Marx-Studien.* Τόμος III. Βλ. Adler, Max-Holferding, Rudolf (ἐπιμ. ἐκδ.): *Marx-Studien.* Τόμος III.

Adler Max-Hilferding, Rudolf[26] (ἐπιμ. ἐκδ.)[27]: *Marx-Studien*, Blatter zur Theorie und Politik der Wissenchaflichen Sozialismus. Ἐκδ.: Verlag der Wiener Volksbuchandlung. Wien. Σχ. 8ο.
Τόμ. III: Das Finanzkapital, ἔτος ἐκδ. 1923, σσ. XII+477[28].

Ἀγγελόπουλος, Ἄγγ[ελος], Χρ. [Ζολώτας, Ξενοφῶν] Ἐ., *Ἐπιθεώρησις Κοινωνικῆς καὶ Δημοσίας Οἰκονομικῆς.* Βλ. *Ἐπιθεώρησις Κοινωνικῆς καὶ Δημοσίας Οἰκονομικῆς*[29].

Αἰλιανός, Μιχ[αήλ] Χρ.: *Τὸ ἔργον τῆς Ἑλληνικῆς Περιθάλψεως.* Πρόλογος Ἀ. Καρτάλη. Ἐκδ.: Ὑπουργεῖον Περιθάλψεως. Ἀθήνα 1921. Σχ. 8ο, σσ. 545.

Alglave: *Problèmes de Guerre.* Le droit de la Guerre autre fois et aujourd' hui. Comment on paie en temps de Guerre. Ἐκδ.: Librairie Militaire Berger-Levrault. Paris κ.ἀ. 1916. Σχ. 8ο, σσ. 43. Σειρά: Pages d'Histoire -1914- 1916[30].

Almanach Hachette 1929. Petite Encyclopédie Populaire. Édition complète, Ἐκδ.: Hachette. Paris 1929. Σχ. 8°, σσ. 44*+488+113*.

[Ἀμηρᾶς, Δημήτριος Π.]: *Οἱ Πρόμαχοι τοῦ Ἱεροῦ Εὐαγγελίου.* Ἀθήνα 1901. Σχ. 8ο, σσ. 16.

Andréades, André. Βλ. [Ἀνδρεάδης, Ἀνδρέας] Andréades, André[31].

Ἀνδρεάδης, Ἀ[νδρέας] Μ.: «Ὁ Ὄθων καὶ ἡ Ἀμαλία εἰς τὸ Βάμβεργ». *Νέα Ἑστία* (Ἀθήνα 1933)[32]. Ἀνάτυπο μὲ αὐτοτελῆ σελίδωση (σσ. 25)[33].

[Ἀνδρεάδης, Ἀνδρέας] Andréades, André: «La politique orientale de l'Angleterre avant et après le Congrès de Berlin. Disraeli et Salisbury». *Les Balkans* (Athènes 1932). Ἀνάτυπο μὲ αὐτοτελῆ σελίδωση (σσ. 30)[34].

[Ἀνδρεάδης, Στρατῆς] Andréades, Stratis: *Le Contentieux Administratif états modernes.* Πρόλογος Gaston Jezé. Ἐκδ.: Librairie du Recueil Sirey. Paris 1934. Σχ. 8ο, σσ. XI+587.

Andréades, Stratis. Βλ. [Ἀνδρεάδης, Στρατῆς] Andréades, Stratis.

Ἀνδρέου, Ἀπόστολος Ἰ.: *Ἡ Ἐξωτερικὴ Ἐμπορικὴ Πολιτικὴ τῆς Ἑλλάδος, 1830-1833.* Μετὰ συντόμου ἐπισκοπήσεως τῆς Διεθνοῦς Ἐξωτερικῆς Ἐμπορικῆς Πολιτικῆς καὶ τῆς δράσεως τῆς Κ.Τ.Ε. ἐπὶ ταύτης. Ἐκδ.: Ἑλληνικὴ Ἑταιρεία Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν. Ἀθήνα Νοέμβριος 1933. Σχ. 8ο, σσ. VIII+551. Σειρά: Ἐκδόσεις Ἑλληνικῆς Ἑταιρείας Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν, ἀρ. 10.

Ἀνένδοτος, Νέος [Οἶκος, ἐκδοτικός]: *Δημ. Χατζίσκου: Μεγαλειότατε, τερματίσατε τὴν ἀνωμαλίαν.* (Ἀνοικτὴ ἐπι-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

στολὴ πρὸς τὴν Α.Μ. τὸν Βασιλέα). Ἀθήνα 1966, σσ. 23.

Ἀνένδοτος, Νέος [οἶκος, ἐκδοτικός]: «Ὁ Πολιτικὸς Ἡγέτης Δημήτριος Χατζῖσκος». Ἀνένδοτος, Νέος [οἶκος, ἐκδοτικός]: *Δημ. Χατζίσκου: Μεγαλειότατε, τερματίσατε τὴν ἀνωμαλίαν.* (Ἀνοικτὴ ἐπιστολὴ πρὸς τὴν Α.Μ. τὸν Βασιλέα). Ἀθήνα 1966, σσ. 5-6.

Ἀντωνιάδης, Σ.: *Τὰ Δημοτικά.* Ἀθήνα 1842. Τόμος Α΄. Σχ. 8ο, σσ. ι΄ + 384 + 128 [+ Πίνακες][35].

Ἀντωνόπουλος, Νικόλαος: *Ἔκθεσις τοῦ Προέδρου τῆς Ἑλληνικῆς Ἀντιπροσωπείας παρὰ τῷ 36ῳ Συνεδρίῳ τῆς Διακοινοβουλευτικῆς Ἑνώσεως, Βουλευτοῦ Βόλου, Νικολάου Ἀντωνοπούλου, ἐπὶ τῶν πεπραγμένων αὐτῆς.* Ἐκδ.: Α΄ Ἀναθεωρητικὴ Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων. Ἀθήνα 1947. Σχ. 8ο, σσ. 11.

[Ἀπογραφή][36]: *Γενικὴ Ἀπογραφὴ τοῦ πληθυσμοῦ, 27 Ὀκτωβρίου 1907.* χ.τ. Σχ. 4ο.

[Τόμ. 2]: Γλῶσσα καὶ Παίδευσις κατὰ Νομούς, Ἐπαρχίας καὶ Δήμους. (Πίνακες 25-26). χ.χ., σσ. 509[37].

Ἀποστολίδης, Δημήτριος Μ.: *Ἡ σύγχρονος θεωρία τῆς «ἐντολῆς» ἐν τῷ Συνταγματικῷ Δικαίῳ.* Συμβολὴ εἰς τὴν ἔρευναν τῶν σχέσεων ἐκλογέων καὶ ἐκλεγομένων. Ἀθήνα 1946. Σχ. 8ο, σσ. XVI+253.

Ἀργυρόπουλος, Περικλῆς Ἰακ.: *Αἱ ἀξιώσεις τῆς Ἑλλάδος.* Ἐσωτερικαὶ καὶ ἐξωτερικαὶ κατευθύνσεις. Ἀθήνα 1945. Σχ. 8ο, σσ. 384.

Ἀριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης. Βλ. Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, Ἀριστοτέλειον[38].

Arthuys, Jacques: *Le problème de la monnaie.* Son impotrance. Comment il se pose aujourd'hui l'avilissement du franc et ses conséquences. Ἐκδ.: Nouvelle Librairie Nationale. Paris 1921. Σχ. 8ο, σσ. [4]+194.

Arthuys, Jacques-Valois, Georges: *Le Franc-Or.* Βλ. Valois, Georges-Artuys, Jacques: *Le Franc-Or.*

Axelrod, Alexandre: *Oeuvre Économique des Soviets.* Paris 1920. Σχ. 8ο, σσ. 147.

Βαγῆς, Κωνσταντῖνος Δ.: *Ὕμνος πρὸς τὸν ἀείμνηστον Στρατηλάτην Κωνσταντῖνον τὸν ΙΒ΄.* χ.τ. χ.χ. Σχ. 8ο, σσ. 26.

Βαμβέτσος, Ἀλέξανδρος Β.: *Εἰσηγήσεις πρὸς τὴν Δ΄ Ἀναθεωρητικὴν Βουλήν.* Ἀθήνα 1961. Σχ. 8ο, σσ. ις΄+540.

Bardoux, Bertrand: *La pratique et la théorie du Bolchevisme.* Μτφρ. ἀπὸ τὰ ἀγγλικὰ André Pierre. Paris 1921. Σχ. 8ο, σσ. 207.

Barth (οἶκος, ἐκδοτικός). Βλ. [Μπάρτ] Barth (οἶκος, ἐκδοτικός).

Barthélemy, Joseph: *Le Vote des Femmes.* Ouvrage Couronné par l'Académie des Sciences Morales et Politiques. (Prix du Budget). Ἐκδ.: Librairie Felix Alcan. Paris 1920. Σχ. 8ο, σσ. XI+620.

Barthélemy, J.-Jéze, G.-Rist, C. κ.ἄ.[39]:

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Problèmes de Politique et Finance de Guerre. Conférences faites à l'École des Hautes Études Sociales en Janvier-Fevrier 1915 sur quelques problèmes financiers, politiques, administratifs et economiques soulevés par la guerre. Βλ. Jéze, G.-Barthélemy, J.-Rist, C. κ.ἄ.: *Problèmes de Politique et Finance de Guerre.* Conférences faites à l'École des Hautes Études Sociales en Janvier-Fevrier 1915 sur quelques problèmes financiers, politiques, administratifs et economiques soulevés par la guerre.

Barthélemy, J. - Rist, C. - Jéze, G. κ.ἄ.: *Problèmes de Politique et Finance de Guerre.* Conférences faites à l'École des Hautes Études Sociales en Janvier-Fevrier 1915 sur quelques problèmes financiers, politiques, administratifs et economiques soulevés par la guerre. Βλ. Jéze, G. - Barthélemy, J. - Rist, C. κ.ἄ.: *Problèmes de Politique et Finance de Guerre.* Conférences faites à l'École des Hautes Études Sociales en Janvier-Fevrier 1915 sur quelques problèmes financiers, politiques, administratifs et economiques, soulevés par la guerre.

Barthou, L.: *Le Traité de Paix.* Ἐκδ.: Bibliothèque Charpentier. Paris 1919. Σχ. 8ο, σσ. [3]+249.

Bascou, Olivier: *L'Anarchie et la Guerre.* Ἐκδ.: Librairie Felix Alcan. Paris 1921. Σχ. 8ο, σσ. [5]+256.

Bayle, F.: *Les Hautes Salaires.* Ἐκδ.: Librairie Felix Alcan. Paris 1927. Σχ. 8ο, σσ. 624.

Beaulieu, Paul Leroi. Βλ. Leroi-Beaulieu, Paul[40].

[Βενιζέλος, Ἐλευθέριος Κ.]: *Ἐλευθερίου Κ. Βενιζέλου: Τὸ πρόγραμμα τῆς Ἐξωτερικῆς αὐτοῦ Πολιτικῆς.* Ἀγορεύσεις κατὰ τὰς Συνεδριάσεις τῆς Βουλῆς τῆς 21ης, 28ης Σεπτεμβρίου καὶ 21ης Ὀκτωβρίου 1915. Ἐκδ. Ἐφημερίδα «Πατρίς». Βλ. Πατρίς (ἐφημερίδα): *Ἐλευθερίου Κ. Βενιζέλου: Τὸ πρόγραμμα τῆς Ἐξωτερικῆς αὐτοῦ Πολιτικῆς.* Ἀγορεύσεις κατὰ τὰς Συνεδριάσεις τῆς Βουλῆς τῆς 21ης, 28ης Σεπτεμβρίου καὶ 21ης Ὀκτωβρίου 1915.

Benoist, Charles: *Pour la réforme électorale.* Paris 1908. Σχ. 8ο, σσ. [4]+III+303.

Bernhard, Georg: *Le suicide de la République Allemande.* Μτφρ. ἀπὸ τὰ γερμανικὰ André Pierre. Ἀριθ. ἐκδ.: 9. Paris 1933. Σχ. 8ο, σσ. 514.

Bernoville, Gaëtan-Brillant, Maurice-Bucaille, Victor κ.ἄ.: *Du Journalisme.* Paris χ.τ. Σχ. 8ο, σσ. 152.

Berth, Édouard: *Les Derniers Aspects du Socialisme.* Ἐκδ.: Librairie des Sciences Politiques et Sociales. Ἔκδ. ἀναθεωρημένη καὶ συμπληρωμένη. Paris 1923. Σχ. 8ο, σσ. [3]+ 112. Σειρά: Études sur le Devenir Social, ἀρ. XVII.

Bertrand, André: *La Conquête de l'Autriche-Hongrie par l'Allemagne.* Une nouvelle forme du Pangernamisme: Le «Zollverein». Ἐκδ.: Librairie Militaire Berger-Levrault. Paris κ.ἀ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

1915. Σχ. 8ο, σσ. 59. Σειρά: Pages d'Histoire -1914- 1916[41].

Bey, Essat: *L'Economie du pétrole.* Μετάφρ. Maurice Jemine[42]. Πρόλογος Robert Scharz. Paris 1934. Σχ. 8ο, σσ. 318.

Βιβλιογραφία, Ἑλληνική: Ἐτήσιον Δημοσίευμα. Ἐκδότης: Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος. Ἀθήνα. Ἀριθμὸς 1 (1931).

Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος, Ἐθνική: *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία.* Βλ. *Βιβλιογραφία, Ἑλληνική.*

Bibliothèque de Conseils Pratiques: *Répertoire des rue de Paris.* Paris χ.χ. Σχ. 8ο, σσ. [3]+174.

Βλάχος, Νικόλαος: *Τὸ Μακεδονικὸν ὡς φάσις τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος 1878-1908.* Ἀθήνα 1935. Σχ. 8ο, σσ. ιβ΄+532[43].

Βλάχος, Σπυρίδων. Βλ. Σπυρίδων, Ἀθηνῶν Ἀρχιεπίσκοπος[44].

Blanchard, Raoul: *L'Amérique du Nord.* États-Unis, Canada et Alaska. Ἐκδ.: Géographie pour Jours. Paris 1933. Σχ. 8ο, σσ. 400.

Βοβολίνης, Κωνσταντῖνος Α.: *Ἡ Ἐκκλησία εἰς τὸν Ἀγῶνα τῆς Ἐλευθερίας, 1453-1953.* Πρόλογος Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Σπυρίδωνος. Ἀθήνα [1952]. Σχ. 8ο, σσ. [1]+569.

Bonjour, Félix: *La Démocratie Suisse.* Ἐκδ.: Payot. Lausanne 1919. Σχ. 8ο, σσ. 240.

[Βορέας, Θεόφιλος (ἀνωνύμου)][45]: *Τεσσαρακονταετηρὶς Θεοφίλου Βορέα.* Βλ. [Τεσσαρακονταετηρίς]: *Τεσσαρακονταετηρὶς Θεοφίλου Βορέα.*

Boret, Victor: *La bataille économique de demain.* Paris 1918. Σχ. 8ο, σσ. 255.

Bornecque, Henri - Le Hénaff: *Les Chemins de fer Français et la Guerre.* Βλ. Le Hénaff - Bornecque, Henri: *Les Chemins de fer Français et la Guerre.*

Boyazoglu. Βλ. [Μπογιατζόγλου] Boyazoglu.

Bouglé, C., Raffault, J.: *Élements de Sociologie.* Textes choisis et ordonnés. Ἐκδ.: Publications du Centre de Documentation Social. (École Normale Supérieure). Ἀριθ. ἐκδ.: 4. Paris 1939. Σχ. 8ο, σσ. VIII+511.

Boukharine, N.: *La théorie du matérialisme historique.* Manuel populaire de Sociologie marxiste. Μτφρ. τῆς τέταρτης ἔκδοσης ἀπὸ τὰ ρωσικά. Paris [1921]. Σχ. 8ο, σσ. 359[46].

Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων. Βλ. [Ἑλλάς]. Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων[47].

Βουλπιώτης, Ἰωάννης Κ.: *Καὶ τώρα πρὸς Ἀχιλλέα Κύρου ἀπάντησις.* Ἀθήνα 1946. Τυπ.: Τυπογραφικαὶ Τέχναι Ν. Β. Δεληδημήτρη. Σχ. 4ο, σσ. 11.

Bourgeois, Léon: *L'œuvre de la Société des Nations (1920-1923).* Paris 1923. Σχ. 8ο, σσ. 456.

Bourgeois, Léon: *Le Pacte de 1919 et la Société des Nations.* Ἐκδ.: Bibliothèque

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Charpentier. Paris 1919. Σχ. 8ο, σσ. [6]+280.

Bourgin, Hubert: *Le partie contre la Partie*. Ἐκδ.: Librairie Plon. Paris 1924. Σχ. 8ο, σσ. [5]+XXIII+256. Σειρά: Mémoires pour servir à l'Histoire d'une sécession politique (1915-1917).

Bouvaret, Alexandre - Costy, A. N. - Lyghounes, L. F.: *Mémoire historique et scientifique sur le percement de l'Isthme de Corinthe, présenté au Gouvernement Grec.* Athènes 1862. Τυπ.: «Typographie de Joannis Argiropoulos». Σχ. 8ο, σσ. 55.

Bouvarert, Alexandre - Lyghounes, L. F. - Costu A. N.: *Mémoire historique et Scientifique sur le percement de l'Isthme Corinthe, présenté au Gouvernement Grec.* Βλ. Bouvaret, Alexandre - Costy, A. N. - Lyghounes, L. F.: *Mémoire historique et scientifique sur le percement de l'Isthme Corinthe, pré-Senté au Gouvernement Grec.*

Brillant, Maurice - Bernoville, Gäetan - Bucaille, Victor κ.ἄ.: *Du Journalisme.* Βλ. Bernoville, Gäetan - Blillant, Maurice - Buaille, Victror κ.ἄ.: *Du Journalisme.*

Brosse, Thérèse - Marcault, J.-S.: *L'Éducation de demain.* La Biologie de l'esprit et ses applications pédagogiques. Βλ. Marcault, J.-S. - Brosse, Thèrèse: *L'Education de Demain.* La Biologie de l'esprit et ses applications pédagogiques.

Bucaille, Victor - Bernoville, Gäetan - Brillant, Maurice κ.ἄ.: *Du Journalisme.* Βλ. Bernoville, Gäetan - Brillant, Maurice - Bucaille, Victor κ.ἄ.: *Du Journalisme.*

Buisson, Férdinand: *Le vote des femmes.* Paris («H. Dunot et Pinat») 1911. Σχ. 8ο, σσ. [5]+357. Σειρά: Encyclopédie Parlementaire des Sciences Politiques et Sociales. Διευθυντὴς σειρᾶς: J.-L. Breton.

Bule, Eugène: *Sub rosa et sub umbra.* Ἀριθ. ἐκδ.: 3. Paris 1912. Σχ. 8ο, σσ. 276.

Burdeau, Georges: *Traité de Science Politique.* Ἐκδ.: Librairie Géneral de Droit et de Jurisprundence. Paris 1949-1957. Σχ. 8ο. Τόμ. I: Le Pouvoir Politique, 1949, σσ. 499.
Τόμ. II: L'État, 1949, σσ. 577.
Τόμ. III: Le Statut du Pouvoir dans l'État, 1950, σσ. 620.
Τόμ. IV: Les régimes politiques, 1952, σσ. 506.
Τόμ. V: L'état liberal et les techniques politiques de la Démocratie Gouvernée, 1953, σσ. 779.
Τόμ. VI: La Démocratie Gouvernante son Assise Sociale et la Pilosophie Politique, 1956, σσ. 539.
Τόμ. VII: La Démocratie Gouvernante ses Structures Gouvernentales, 1957, σσ. 626.

Cadoux, Gaston: *La prospérité économique de l'Allemagne.* Sa «Place au So-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

leil» et la Guerre. Ἐκδ.: Librairie Militaire Berger - Levrault. Paris κ.ἀ. 1916. Σχ. 8ο, σσ. 43. Σειρά: Pages d'Histoire - 1914- 1916[48].

Cambo, Francesco: *Autour du Fascisme Italien.* Réflexions et commentaires sur quelques problèmes de politique contemporaine. Ἐκδ.: Plon. Paris 1925. Σχ. 8ο, σσ. 253.

Carli, F.: *L'équilibre des Nations d'après de demographie appliquée.* Ἐπιμ. Ἐκδ.: Maurice Millioud. Paris 1923. Σχ. 8ο, σσ. [4]+308[49].

Carré de Malberg, R.: Βλ. Malberg, Carré de.

Cassouin: *Le chemin de fer Français et la Guerre.* Βλ. Le Hémaff-Bornecque, Henri: *Le chemins de fer Français et la Guerre.* Πρόλογος Cassouin.

Céré, Roger - Rousseau, Charles: *Chronologie du Conflit Mondial (1935-1945).* Ἐκδ.: Société d'Étitions Françaises et Internationales. Paris 1945. Σχ. 8ο, σσ. 624.

Cerfberr de Médelsheim, G.: *Le nerf de la Guerre.* Les Ressources de la Défence Nationale. Ἐκδ.: Librairie Militairie - Berger - Levrault. Paris κ.ἀ. 1916. Σχ. 8ο, σσ. 176. Σειρά: Pages d'Histoire - 1914 - 1916[50].

Chappey, Joseph: *La Révolution Économique du XXe Siècle. La Révolution n'est pas faite.* Paris 1944. Σχ. 8ο, σσ. [5]+535.

Χαριτάκης, [Γεώργιος]: *Περὶ Ἀναλογικῆς Ἐκλογῆς.* (Εἰσήγησις πρὸς τὴν παρὰ τῷ Ὑπουργείῳ Ἐσωτερικῶν Ἐπιτροπὴν πρὸς σύνταξιν σχεδίου νόμου περὶ Ἀναλογικῆς Ἐκλογῆς). Ἐκδ.: Ὑπουργεῖον Ἐσωτερικῶν. Ἀθήνα. Σχ. 8ο.
Τεῦχος Α΄: Ἡ Ἀναλογικὴ Ἐκλογὴ καὶ ἡ εἰσαγωγή της εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἔτος ἐκδ. 1925, σσ. 203 [+ πίνακας στὸ τέλος].
Τεῦχος Β΄: Συγκριτικὴ Νομοθεσία. Ἀποτελέσματα τῆς Νομοθεσίας. Ἔτος ἐκδ. 1925, σσ. 200 [+ πίνακας στὸ τέλος][51].

Charmes, Francis: *La Guerre 1914-1915.* Ἐκδ.: Librairie Académique. Paris 1915. Σχ. 8ο, σσ. XI+400. Σειρά: L'Allemague contre l'Europe.

Charmes, Francis: *La Guerre.* Deuxième Série, Mai 1915 - Janvier 1916. Εἰσαγωγὴ «avec des Souvenirs sur Francis Charmes par Emile Jaguit». Ἐκδ.: Librairie Académique. Paris 1916. Σχ. 8ο, σσ. [4]+379. Σειρά: L'Allemagne contre l'Europe.

Charton, Pierre: *La Réforme Fiscale en France et à l'Étranger.* Vannes 1907. Τυπ.: «Imprimerie Lafolye». Σχ. 8ο, σσ. [4]+798. Σειρά: Université de Paris - Faculté de Droit[52].

Chatin-Ollier, L.: *La Politique Douanière et la Stabilité dans les relations commerciales.* Πρόλογος August Isaac. Ἐκδ.: Dalloz. Paris 1925. Σχ. 8ο, σσ. [3]+X+7-23.

Χατζηλουκᾶς, Ἰωάννης Ζ.: *Περὶ Προ-*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ξενικῆς Δικαστικῆς Ἐξουσίας ἐν Τουρκίᾳ. Ἀθήνα 1907. Σχ. 8ο, σσ. 166.

Χατζῖσκος, Δ[ημήτριος]: «Μεγαλειότατε, τερματίσατε τὴν ἀνωμαλίαν». Ἀνένδοτος, Νέος [οἶκος, ἐκδοτικός]: *Δημ. Χατζίσκου: Μεγαλειότατε, τερματίσατε τὴν ἀνωμαλίαν.* (Ἀνοικτὴ ἐπιστολὴ πρὸς τὴν Α.Μ. τὸν Βασιλέα). Ἀθήνα 1966, σσ. 7-10[53].

Chauveau. C.: *La loi sur les Assurances Sociales à la portée de tous.* Loi du 5 avril 1928 modifiée par les lois de 5 août 1929 et 30 avril 1930. Ἐκδ.: Librairie Général de Droit et de Jurisprundence. Paris 1930. Σχ. 8ο, σσ. [3]+247.

Chauveau, C.: *La loi sur les Assurances Sociales.* Commentaire juridique, financier et administratif. Πρόλογος Raymond Poincarè. Ἐκδ.: Librairie Générale de Droit et de Jurisprundence. Paris 1928. Σχ. 8ο, σσ. [5]+1255.

Χρονικά, Ἠπειρωτικά: Περιοδικὸν Σύγγραμμα, ἱδρυθὲν καὶ ἐκδιδόμενον προνοίᾳ τοῦ Μητροπολίτου Ἰωαννίνων Σπυρίδωνος Βλάχου. Γιάννινα. Ἔτος Ἕνατον (1934)[54].

Claude, Henri: *Droit International Public.* Le deux Confèrences de la Paix de 1899 et de 1907. Λιθογραφημένο χειρόγραφο. Paris («A. Bourgaigne Sucesseur») 1907-1908. Σχ. 8ο, σσ. 503. Σειρά: Les Notes de Droit. Ἐπιμ. ἐκδ. σειρᾶς: C. M. Claude.

[Collection]: *Collection Complète des lois, décrets, ordonnances, réglements et avis du Conseil d'État (de 1788 à 1830 inclusivement, par ordre chronologique), publiée sur les éditions officielles, continnués depuis 1830, et formant un volume chaque année.* Ἐπιμ. ἐκδ.: J. B. Duvergier. Paris. Σχ. 8ο. Τόμ. 43: Année 1843, ἔτος ἐκδ. 1944, σσ. [3]+675.

Colocotronis. Βλ. [Κολοκοτρώνης] Colocotronis.

Combat, F.-J.: 1914-1915. *Les Finances publiques et la Guerre.* Textes officiels présentés d'une étude générale. (France et Étranger). Ἐκδ.: Librairie Berger - Levrault. Paris κ.ἀ. 1915. Σχ. 8ο, σσ. 112. Σειρά: Législation de Guerre.

Comité International d'Aide aux victimes du fascisme hitlérien: Livre *brun sur l'incendie du Reichstag et la terreur hitlérien.* Πρόλογος De Moro-Giafferi. Editions du cavre four. Ἔκδ.: Παρίσι 1933. Σχ. 8ο, σσ. 287. Σειρά: Réquistoires, ἀρ. I.

Conférence Parlementaire Internationale du Commerce: *Palais du Luxembourg (Sénat) 27, 28 et 29 Avril 1916.* Deuxième Assemblée Plénière. Programme des Travaux. Compte-Rendu des Séances. Annexes. Ἐκδ. Librairie Félix Alcan. Paris 1916. Σχ. 8ο, σσ. CCXXX+[16]+140.

Conférence Parlementaire Internationale du Commerce: *Palais du Congrès de la République (Chambre des députés).* Lisbone (25, 26, 27 et 28 Mai

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

1921). Septième Assemblée Plénière. Compte-Rendu des Séances. Annexes. Publications du Bureau Permanent de Bruxelles. Bruxelles 1921. Σχ. 8°, σσ. 266.

Conferencia: Journal de l'Université des Annales, Paris, Vingt et Unième (1926-1927). Τόμοι I-II[56].

Connor, James: *Manuel de Conversation Français - Allemand à l'Usages des Écoles et des Voyageurs, avec un petit dictionnaire de Voyage.* [Επιμ. έκδ.: Godefroi Süpfle]. Έκδ.: Méthode Gaspey - Otto Sauer. Άριθ. έκδ.: 4. Heidelmerg 1919. Σχ. 8°, σσ. VIII+ 300[57].

Contreras, Francisco: *Les écrivains Hispano-Americains et la Guerre Européenne.* Πρόλογος Philéas Lebesque. Paris 1917. Σχ. 8°, σσ. 96.

[Cornélissen, Christian]: *Les dessous économiques de la Guerre.* [Επιμ. έκδ.: Charles Andler]. [Έκδ.: Librairie Militaire Berger - Levrault]. Nancy κ.ά. Juillet 1915. Σχ. 8°, σσ. 68. [Σειρά: Pages d'Histoire -1914- 1016][58].

Corréat, J.: *Des Finances Modernes pour vivre. L'Organisation Internationale des Changes et les Emprunts aux Banques.* Paris 1930. Σχ. 16°, σσ. 56.

Cosentini, Francesco: *Préliminaires à la Société des Nations.* Organisation de la paix Sociale et Internationale. Εἰσαγωγὴ Yves Gugot. Έκδ.: Librairie Felix Alcan. Paris 1919. Σχ. 8°, σσ. X+237.

Costin, Victor: *La corruption légale et l'esclavage international.* Jassu 1921. Σχ. 8°, σσ. 332.

Costy, A. N. - Bouvaret, Alexandre - Lyghounes, L. F.: *Mémoire historique et scientifique sur le percement de l'Isthme de Corinthe, présenté au Gouvernement Grec.* Βλ. Bouvaret, Alexandre - Costy, A. N. - Lyghounes, L. F.: *Mémoire historique et scientifique sur le percement de l'Isthme Corinthe, présenté au Gouvernement Grec.*

Costy, A. N. - Lyghounes, L. F. - Bouvaret, Alexandre: *Mémoire historique et scientifique sur le percement de l'Isthme de Corinthe, présenté au Gouvernement Grec.* Βλ. Bouvaret, Alexandre - Costy, A. N. - Lughaunes L. F.: *Mémoire historique et scientifique sur le percement de l'Isthme de Corinthe, présenté au Gouvernement Grec.*

Coulon, Henri: *De la Liberté de la Presse.* Commentaire de la Loi du 28 Juillet 1894. Présenté d'une introduction contenant un projet de loi sur application du jury en matière correctionnelle. Paris 1924. Σχ. 8°, σσ. 414.

Courtin, M.: *Cours de théorie économique.* Λιθογραφημένο χειρόγραφο. Paris [1951]. Σχ. 8°, σσ. 427. Σειρά: Les Cours de Droit. (Diplôme d'Études Supérieures. Économie Politique Science Économique 1950-1951. Rédigé d'après la sténographie).

Crasset (Docteur) [ψευδών.][59]: *La Scien-*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ce et la Philosophie. Ἐκδ.: La Renaisance du Livre. Paris χ.χ. Σχ. 8ο, σσ. [3]+196.

Daguet, Alexandre: *Histoire de la Confédération Suisse.* Genève κ.ἀ. 1879-1880. Τόμοι 2. Σχ. 8ο, σσ. [4]+463, [4]+540.

Δαμίρης, Χριστόδουλος Ι.: *Τὸ Δημόσιον Χρέος τῆς Τουρκίας.* Πρόλογος Ἀ. Μ. Ἀνδρεάδου. Ἐκδ.: «Φροντιστήριον τοῦ Καθηγητοῦ τῆς Δημοσίας Οἰκονομίας ἐν τῷ Καποδ. Πανεπιστημίῳ κ. Ἀ. Μ. Ἀνδρεάδου». Ἀθήνα. Σχ. 8ο. Τόμ. Α΄: Ἀπὸ τοῦ Κριμαϊκοῦ μέχρι τῶν Βαλκανικῶν Πολέμων, ἔτος ἐκδ. 1915, σσ. η΄+243.

[Δαμίρης] Damiris, C.-J.: *Système monétaire Grec et le Change.* Paris 1920. Τόμοι 3. Σχ. 8ο, σσ. [5]+363, [5]+360, [5]+239.

Damiris. Βλ. [Δαμίρης] Damiris.

Δεϊμέζης, Ἀδαμ[άντιος]: *Ἡ Σύχρονος Σουηδία καὶ ὁ Πολιτισμός της.* Παρίσι [1928]. Σχ. 8ο, σσ. 320.

Delaisi, Francis: *Les Contradictions du Monde Moderne.* Paris 1925. Σχ. 8ο, σσ. 560.

Δεληγιώργης, Ἐ[παμεινώντας]: *Λόγοι Πολιτικοί, 1863-1877.* [Ἐπιμ. ἐκδ.: Γ. Χ. Δροσίνης Δ. Ε. Ἠλιόπουλος]. Ἀθήνα 1880. Σχ. 8ο, σσ. [3]+450.

Delsinne, Léon: *Le Mouvement Syndical en Belgique.* Πρόλογος Loris de Bouchète. Ἐκδ.: Librairie du Recueil Sirey. Paris 1936. Σχ. 8ο, σσ. [3]+VI+359.

De Médelsheim, G. Cerfberr. Βλ. Cerfberr de Médelsheim, G.

Δημητριάδης, Δημήτριος Δ.: *Τίτλοι - Ἔργα - Κρίσεις.* Ἀθήνα (τόπ. ἐκτ.) χ.χ. Τυπ.: Τυπογραφεῖον «Ἑστία». Σχ. 8ο, σσ. 101[60].

Demombunes, Gautefroy: *Les Institutions Musulmanes.* Paris («Ernest Flammation») 1921. Σχ. 8ο, σσ. 192. Σειρά: Bibliothèque de Culture Génerale.

Δένδιας, Μιχαὴλ Α.: *Τὸ Κράτος Δικαίου καὶ αἱ πράξεις τῆς Κυβερνήσεως.* Θεσσαλονίκη 1932. Σχ. 8ο, σσ. 173.

Δερτιλῆς, Παναγιώτης Β., *Ὁ φόρος ἐπὶ τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος.* Μελέτη ἰδία συγκριτική. Ἀθήνα 1935. Σχ. 8ο, σσ. 235.

Δερτιλῆς, Παναγιώτης Β.: *Τὸ πρόβλημα τῶν βουλγαρικῶν ἐπανορθώσεων.* Ἀθήνα 1930. Σχ. 8ο, σσ. 195.

[Δερτιλῆς, Παναγιώτης] Dertilis, Panagiotis B.: *La Reconstruction financière de la Grèce et la Société des Nations.* Πρόλογος Bernand Nogaro. Paris 1929. Σχ. 8ο, σσ. [2]+243.

Dertilis. Βλ. [Δερτιλῆς] Dertilis.

Desanges, Paul - Mériga, Luc: *Vie des Jaurès.* Paris 1924. Σχ. 8ο, σσ. [1]+XIV+257.

Desplances, Henri: *Sénats et Chambres Hautes.* Ἐκδ.: Hachette. Paris 1893. Σχ. 8ο, σσ. [3]+625.

Dielininkaitis, Planas: *La Liberté Scolaire et l'État.* Régimes sovietiques,

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

français, belge et hollandais. Vers une solution synthétique. Ἐκδ.: Librairie Felix Alcan. Paris 1933. Σχ. 8ο, σσ. [3]+309.

Διομήδης, Ἀλέξανδρος Ν.: *Γενικὸς Προϋπολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων τοῦ Κράτους διὰ τὴν χρῆσιν τοῦ 1915, ὑποβληθεὶς εἰς τὴν Βουλὴν ὑπὸ τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν Ἀλεξάνδρου Ν. Διομήδους, κατὰ τὴν Συνεδρίαν τῆς 19ης Φεβρουαρίου 1915.* Ἀθήνα 1915. Τυπ.: «Ἐθνικὸν Τυπογραφεῖον». Σχ. 4ο, σσ. μδ΄+563.

[Documents]: *A. Documents de la Commission Interalliée d'Enquète.* χ.χ. χ.τ. Σχ. 4ο, σσ. 312[61].

Dovine, Georges: *La Stabilisation.* Paris 1928. Σχ. 8ο, σσ. 256.

Draghisco, D.: *Les Roumains.* (Transylvanie, Bucovine, Banat). (Une carte). Paris 1918. Σχ. 8ο, σσ. 244[62].

Δραγούμης, Στέφανος: *Ἀγόρευσις κατὰ τὴν Βουλευτικὴν Συνεδρίαν τῆς 21ης Μαρτίου 1916.* (Ἀπάντησις εἰς ἐπερώτησιν περὶ μὴ ὀφειλομένης εἰς Μουσουλμάνους κυρίους ἀποδόσεως τῶν ἀκινήτων κτημάτων αὐτῶν ἐν Μακεδονίᾳ). Ἀθήνα 1916. Σχ. 8ο, σσ. 30.

Driault, Edouard: *Napoléon et la Résurrection de la Grèce.* Conférence faite du Vendreti 7 Novembre 1924. Ἐκδ.: Union des Hellènes de Paris. Paris 1924. Σχ. 8ο, σσ. 16.

Dubois, L. Paul-: *L'effort économique et financier de l'Angleterre* pendant la guerre. Ἐκδ.: Librairie Académique. Paris 1918. Σχ. 8ο, σσ. [3]+II+271.

Dubois, Paul. L. Βλ. Dubois, L. Paul-.

Dupuis, Charles: *Le droit des gens et les rapports des Grandes Puissances, avec des autres états avant le Pacte de la Société des Nations.* Ἐκδ.: Librairie Plon. Paris 1921. Σχ. 8ο, σσ. 544.

Durkheim, Émile: *Les Règles de la méthode Sociologique.* Ἐκδ.: Librairie Félix Alcan. Paris 1912. Σχ. 8ο, σσ. [2]+XXIV+188.

Duvergier, J. B. (ἐπιμ. ἐκδ.): *Collection complète des lois, décrets, ordonnances, réglemens et avis du Conseil d'État (de 1788 a 1830).*

Eblé, Maurice: *La Question Sociale aujourd'hui.* Paris («Éditions Spes») χ.χ. Σχ. 8ο, σσ. 362. Σειρά: Action Populaire.

Eleftheroudakis. Βλ. [Ἐλευθερουδάκης] Eleftheroudakis.

Eleutheropoulos, A.: *Rapport sur les minorités en relation avec la Paix.* χ.τ. χ.χ. Σχ. 8ο, σσ. 4.

[Ἐλευθερουδάκης], Eleftheroudakis - [Μπάρτ] Barth (οἶκοι, ἐκδοτικοί): *La nouvelle carte constitutionnelle du Royame de Grèce.* Athènes 1911. Σχ. 8ο, σσ. 31.

[Encyclopédie]: *Grande Encyclopédie.* Inventaire Raisonné des Sciences, des Lettres et des Arts. Ἐκδ.: Une Société

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

des Savants et des Gens des Lettres. Paris χ.χ. Σχ. 4°.
Τόμ. 1-31.

[Encyclopédie]: *Espit de l'Encyclopédie, au recueil des Articles les plus curieux et les plus intéressants de l'Encyclopédie, en ce qui corcence l'Histoire, la Morale, la Littérature et la Philosophie.* Ἐπιμ. Ἐκδ.: M. Henequin. Νέα ἔκδοση, «augmentée d'un grand nombre d'articles qui ne se trouvent point dans les Éditions Précéndentes». Paris («Chez Verdière») 1822. Σχ. 8°.
Τόμ. 13: [P-S], σσ. [3]+468.
Τόμ. 14: [S-T], σσ. [3]=459.
Τόμ. 15: [T-Z], σσ. [3]+556.

Ἠπειρωτικὰ Χρονικά. Βλ. *Χρονικά, Ἠπειρωτικά.*

Ἐπετηρίς, Ἐπιστημονική. Ἐκδότης: Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης. Σχολὴ Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν. Θεσσαλονίκη. Τόμος 1 (1930-1932).

Ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος, Τεχνική. Ἐκδότης: Τεχνικὸν Ἐπιμελητήριον τῆς Ἑλλάδος. Ἀθήνα. Τόμος Α΄, τεῦχος 1 (1935).

[Ἐφημερίς]: *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως 1869.* Ἀθήνα, Σχ. 4°, σσ. 402+57.

[Ἐφημερίς]: *Ἐφημερὶς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς.* Ἀθήνα. Σχ. 4°.
[Περίοδος ΙΔ΄- Ἔκτακτος Σύνοδος] (Παράρτημα). χ.χ., σσ. 404.
Περίοδος ΙΕ΄- Ἔκτακτος Σύνοδος. Προεδρία Ν. Τσαμαδοῦ καὶ Ν. Μπουφίδου. Ἔτος ἐκδ. 1900, σσ. 1158+λα΄.
Περίοδος ΙΕ΄- Σύνοδος Β΄. Προεδρία Ν. Μπουφίδου. Ἔτος ἐκδ. 1905, σσ. 1386+λς΄.
Περίοδος ΙΕ΄- Σύνοδος Γ΄. Προεδρία Θ. Ρετσίνα. Ἔτος ἐκδ. 1906, σσ. 1180.
[Περίοδος ΙΣ΄- Σύνοδος Α΄] (Παράρτημα). χ.χ., σσ. 642+111.
Περίοδος ΙΣ΄- Σύνοδος Ἔκτακτος. Προεδρία Δ. Γ. Ράλλη καὶ Ν. Λεωνίδα. Ἔτος ἐκδ. 1903, σσ. 440+ι΄.
Περίοδος ΙΣ΄- Σύνοδος Α΄. Προεδρία Δ. Γ. Ράλλη. Ἔτος ἐκδ. 1907, σσ. 1656+λς΄.
Περίοδος ΙΣ΄- Σύνοδος Β΄. Προεδρία Ν. Χατζίσκου. Ἔτος ἐκδ. 1908, σσ. 1319+λα΄.
Περίοδος ΙΣ΄- Σύνοδος Β΄. Ἔκτακτος Προεδρία Ν. Χατζίσκου. Ἔτος ἐκδ. 1909, σσ. 800.
Περίοδος ΙΗ΄- Σύνοδος Ἔκτακτος. Ἔτος ἐκδ. 1907, σσ. 548+254+[2][63].

[Ἐφημερίς]: *Ἐφημερὶς τῶν Συζητήσεων τῆς Δ΄ ἐν Ἀθήναις Συντακτικῆς τῶν Ἑλλήνων Συνελεύσεως.* Ἀθήνα 1924-1925. Τόμοι 3. Σχ. 4°, σσ. 630, 1193, 1033.

Ἐπιμελητήριον τῆς Ἑλλάδος, Τεχνικόν: *Τεχνικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος.* Βλ. *Ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος, Τεχνική.*

Ἐπιμελητήριον τῆς Ἑλλάδος, Τεχνικόν: *Ἡ οἰκονομικὴ ἔρευνα τῶν μεγάλων τεχνικῶν ζητημάτων.* Ἐπιμ. ἐκδ.: Νικόλαος Δ. Κιτσίκης. Ἀθήνα 1933. Τόμοι 2. Σχ. 4°, σσ. [6]+1-304+I-LXXXVII+305-408+I-LXXVII+409-470.

Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίς. Βλ. *Ἐπετηρίς, Ἐπιστημονική.*

Ἐπιθεώρησις Κοινωνικῆς καὶ Δημοσίας Οἰκονομικῆς. Ἐκδότες: Ξεν. Ε. Ζολώτας - Ἀγγ. Θ. Ἀγγελόπουλος. Ἀθήνα. Ἔτος Δεύτερον (1933).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ἐπιτροπὴ πρὸς Διαφώτισιν τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ: *Τί πρέπει νὰ γνωρίζῃ ὁ Ἑλληνικὸς Λαός.* Ἀθήνα Φεβρουάριος 1959. Σχ. 8ο, σσ. 39.

[Ἐργάται]: *Οἱ Σοβιετικοὶ Ἐργάται.* Ἀθήνα 1963. Σχ. 16ο, σσ. 55. Σειρά: Β΄ - Ὁ Κομμουνισμὸς στὴ Ρωσία, ἀρ. 8. Γενικὴ σειρά: Πολιτικὴ καὶ Κοινωνικὴ Βιβλιοθήκη.

[Ἔργον]: *Τὸ ἔργον τῆς Ἐπιτροπῆς Οἰκονομικῶν.* Ἀθήνα 1925. Τυπ.: Ἐθνικὸν Τυπογραφεῖον. Σχ. 8ο, σσ. ιε΄+495.

Esmein, A.: *Éléments de Droit Constitutionnel Français et Comparé.* Ἐκδ.: Librairie de la Société du Recueil Sirey. Ἀριθ. ἐκδ.: 7, ἔκδοση μὲ ἐπιμ. Henry Nézard. Paris. Σχ. 8ο. Τόμ. 2: Le droit Constitutionnel de la République Française, ἔτος ἔκδ. 1921, σσ. XV+677.

Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος. Βλ. Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος, Ἐθνική.

Express, L': Hebdomadaire d'Information publié par S. A. Presse - Union. Παρίσι. Ἀριθμὸς 742 (6-12 Σεπτεμβρίου 1965)[64].

Faquet, Émile: *Histoire de la Littérature Française depuis les origines jusq'à la fin du XVe Siècle.* Ἐκδ.: Plon. Ἀριθ. ἐκδ.: 20. Paris 1916. Σχ. 8ο, σσ. [3]+483[65].

Favareille, René: *Réforme Administrative par l'Autonomie et la Responsabilité des fonctions.* (Self-Administration). Paris χ.χ. Σχ. 8ο, σσ. [3]+252.

Fayolle, B.: *Les Forces Économiques des Puissances Belligétantes avant la Guerre.* Ἐκδ.: Librairie Militaire - Berger Levrault. Paris κ.ἀ. 1916. Σχ. 8ο, σσ. 24. Σειρά: Pages d'Histoire -1914-1916[66].

Ferdonnet, Paul: *Face à Hitler.* Paris 1935. Σχ. 8ο, σσ. 312.

Fichte, J.-G.: *Discours à la Nation Allemande.* Μτφρ. ἀπὸ τὰ γερμανικὰ J. Molitor. Πρόλογος Charles Chabot. Ἐκδ.: Ancienne Librairie Schleicher. Paris 1923. Σχ. 8ο, σσ. XXXV+249.

Fisher: *Le pouvoir d'achat de la Monnaie.* Μτφρ. ἀπὸ τὰ ἀγγλικὰ Roger Ricard et Jean Boutroux Ἐκδ.: Giard. Παρίσι 1926. Σχ. 8ο, σσ. XVI+584. Σειρά: Bibliothèque Internationale d'Économie Politique. Διευθυντὴς σειρᾶς: Alfred Bonnet[67].

Fleyry, Émile: *Commentaire pratique et critique de la Loi du 5 avril 1928 sur les Assurance Sociales.* Ἐκδ. Librairie du Recueil Sirey. Paris 1929. Σχ. 8ο, σσ. XVI+415. Σειρά: Bibliothèque de Droit Commercial. Διευθυντὲς σειρᾶς: Albert Wahl - Joseph Hénard.

Florian, H. de Bousquet: *De la revision des Constitutions.* Ἐκδ.: Librairie Nouvelle de Droit et de Jurisprundence. Paris 1891. Σχ. 8ο, σσ. [3]+266.

Fournol, Étienne: *Sur les chemins qui mènent à Rome.* Remarques sur le Rétablissement de l'Ambassande du Vati-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

can. Ἀριθ. ἐκδ. 3. Paris 1920. Σχ. 8ο, σσ. 104.

[France]. Sénat. Année 1919. Session Ordinaire. N° 562: Rapport *Traité de paix conclu à Versailles le 28 juin 1919.* Paris χ.χ. Σχ. 8ο, σσ. 212[68].

François, G.: *Les Banques d'Émission.* Paris 1896. Σχ. 8ο, σσ. [3]+202.

François-Marsal, F. (ἐπιμ. ἐκδ.): *Encyclopédie de Banque et de Bourse.* Paris. Σχ. 8ο.
Τόμ. I: Les diverses formes des Instituts Bancaires en France, ἔτος ἐκδ. 1920, σσ. 704.
Τόμ. II: Les organes de direction d'une banque, ἔτος ἐκδ. 1919, σσ. 600.
Τόμ. III: Bourse I, ἔτος ἐκδ. 1919, σσ. 565.
Τόμ. IV: Bourse II, ἔτος ἐκδ. 1921, σσ. 679.

Frangulis. Βλ. [Φραγκούλης] Frangulis.

Frappa, Jean-José: *À Salonique sous l'œil de Dieux!* Roman. Paris 1918. Σχ. 8ο, σσ. [4]+264.

Fuss-Amoré, Gustave - Ombiaux, Maurice des: *Monparnasse.* Ἐκδ.: Albin Michel. Paris 1925. Σχ. 8°, σσ. 253.

Futura, Hisatsuna: *Système Représentatif au Japon.* Bruxelles 1899. Σχ. 8ο, σσ. IX+262.

Galliard, G. Olphe. Βλ. Olphe, Galliard G.

Gambetta, M.: *Discours et plaidoyers politiques.* Ἐπιμ. ἐκδ.: Joseph Reinach. Ἐκδ.: G. Charpentier. Paris 1881. Σχ. 8ο.

Τόμ. I: Première Partie (14 novembre 1868 - 4 septembre 1870), σσ. VII+493.

Τόμ. II: Deuxième Partie (19 février 1871 - 24 juillet 1872), σσ. [3]+498.

Τόμ. III: Deuxième Partie (Suite): 19 septembre 1872 - 16 mai 1873), σσ. [3]+406.

Τόμ. IV: Troisième Partie (13 juin 1873 - 31 décembre 1875), σσ. [3]+507.

Gautherot, Gustave: *La France en Syrie et en Cilicie.* Ἐκδ.: Librairie Indépendante 1920. Σχ. 8ο, σσ. 214.

Gauvain, Auguste: *Les origines de la Guerre Européenne.* Ἐκδ.: Armand Colin. Paris 1915. Σχ. 8ο, σσ. [6]+336.

Γεωργαντᾶς, Βασίλειος Δ.: *Τὰ Δημόσια Οἰκονομικὰ καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Οἰκονομικὴ Νομοθεσία κατὰ Gaston Jéze.* Ἀθήνα. Σχ. 8ο.
Τόμ. I: Εἰσαγωγή. Δημόσιον Λογιστικόν. Ἔτος ἐκδ. 1914, σσ. μ΄+584.
Τόμ. II: Δημόσια ἔξοδα. Δημόσιον χρέος. Ἔτος ἐκδ. 1915, σσ. κβ΄+344[69].

Germain, André: *Hitler ou Moscou?* Paris 1933. Σχ. 8ο, σσ. 267.

Γιαννόπουλος, Ἰωάννης Μ.: *Ἡ Ἀστικὴ Οἰκονομία καὶ ὁ Σοσιαλισμός.* Ἡ ἀπὸ σχεδίου Οἰκονομία. Διευθυνομένη Οἰκονομία - Συντεχνιακὸν Σύστημα - Φασισμός - Ἐθνικοσοσιαλισμός. Ἀθήνα 1939. Σχ. 8ο, σσ. 284.

Γιαννοῦκος, Κωνσταντῖνος Ν.: *Φιλο-*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σοφική Πραγματεία περί Ἐκπαιδεύσεως. Ἀθήνα 1930. Σχ. 8ο, σσ. 279.

Γλαράκης, Ἀριστείδης: *Τὸ Σύνταγμα καὶ ἡ ἀναθεώρησις αὐτοῦ.* Ἀθήνα 1910. Σχ. 8ο, σσ. [3]+274.

Golay, H. J.: *Rapport de gestion pour l'année 1928.* Ἐκδ.: Bureau International Permanent de la Paix. Genève [1929]. Σχ. 8ο, σσ. 5.

Γουναράκης, Νικόλαος Π.: *Περὶ μεταλλικοῦ νομίμου χρήματος, ἰδίᾳ δὲ περὶ διμεταλλισμοῦ.* Ἀθήνα 1882. Σχ. 8ο, σσ. η΄+188.

Γράβαρης, Γεώργιος: *Ἀπὸ τοὺς Βουλευτάς σας, Ἕλληνες, ζητήσατε πραγματικὴν ἐργασίαν ἀναγεννήσεως.* Ἀθήνα 1912. Σχ. 8ο, σσ. 30.

Grey, Viscount: *The League of Nations.* Ἔκδ.: Oxford University Press. London κ.ἀ. 1918. Σχ. 16ο, σσ. 15.

Grujon, A. (ἐπιμ. ἐκδ.): *École Science Politique Histoire Diplomatique.* Βλ. Grujon, A. (ἐπιμ. ἐκδ.): *Répétitions sur l'Histoire Diplomatique, 1815 à 1856.*

Grujon, A. (ἐπιμ. ἐκδ.): *Répetitions Écrites Rédigées pour la Préparation aux Carrières Administratives, Diplomatiques, Financières.* Le Socialisme. Λιθογραφημένο χειρόγραφο. [Paris] 1913-1914. Σχ. 4ο, σσ. 145. Σειρά: Le Cours de Droit. Διευθυντὴς σειρᾶς: A. Grujon[70].

Grujon, A. (ἐπιμ. ἐκδ.): *Répétition Écrites sur la Politique Commerciale.* Λιθογραφημένο χειρόγραφο. [Paris] 1910-1911. Σχ. 4ο, σσ. 110. Σειρά: Le Cours de Droit. Διευθυντὴς σειρᾶς: A. Grujon[71].

Grujon, A. (ἐπιμ. ἐκδ.): *Répétitions sur l'Histoire Diplomatique, 1815 à 1856.* Λιθογραφημένο χειρόγραφο. [Paris] χ.χ. Σχ. 8ο, σσ. 247. Σειρά: Le Cours de Droit. Διευθυντὴς σειρᾶς: A. Grujon[72].

Guerin, Jules: *La faillite de Socialisme.* Paris 1902. Σχ. 8ο, σσ. [1]+XXIII+270.

Guetzevitch-Mirskine. Βλ. Mirskine-Guetzevitch.

Gurian, Walhemar: *Le Bolchevisme.* Indroduction historique et doctrinale. Μτφρ. ἀπὸ τὰ γερμανικὰ Jean Coster. Πρόλογος Frédéric Eccard. Ἔκδ.: G. Beauhesme. Paris 1933. Σχ. 8ο, σσ. XIV+390.

Guyot-Yves. Βλ. Yves-Guyot.

Haas, A. - Lucien-Monteaux, Bonjamin: *Les impôts en France.* Impôts anciens. Impôts nouveaux. Loi du 20 Juin 1920, promulguée au Journal Officiel, le 26 Juin 1920. Paris 1920. Σχ. 8ο, σσ. 194.

Hachette (Ἔκδ.): *1929.* Petite Encyclopédie Populaire. Edition Complète. [Paris 1928]. Σχ. 8ο, σσ. 44**+488+113*.

Hachette [Ἔκδ.]: *Encyclopédie l'Image Paris.* [Paris] χ.χ. Σχ. 8ο, σσ. 64.

Halevy, Elie: *L'Angleterre et son empire.* Paris 1905. Σχ. 8ο, σσ. 198. Σει-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ρά: Études sur la Politique Exterieure des États.

Hamotaux, Gabriel: *La Guerre des Balkans et l'Europe 1912-1913.* Ἐκδ.: Librairie Plon. Ἀριθ. ἐκδ.: 3. Paris 1914. Σχ. 8ο, σσ. [3]+VI+459. Σειρά: Seconde. Γενικὴ σειρά: Édudes Diplomatiques.

Hecht, John S.: *La Vraie Richesse des Nations.* Esquisse d'une Nouvelle Civilisation et de ses bases économiques. Μτφρ. συμπλ. ἀπὸ τὰ ἀγγλικὰ G. Koechert. Ἐκδ. Giard. Paris 1925. Σχ. 8ο, σσ. [5]+416. Σειρά: Études Économiques et Sociales.

Heiden, Kontrat: *Histoire du National Socialisme, 1919-1934.* Μτφρ. ἀπὸ τὰ γερμανικὰ Armand Piernal. Πρόλογος Julien Benda. Ἐκδ.: Librairie Stock. Paris 1934. Σχ. 8ο, σσ. [5]+ V+393.

[Ἑλλάς]. Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων: *Κανονισμὸς τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων, περιλαμβάνων πάσας τὰς μέχρι τῆς 7ης Ὀκτωβρίου 1909 γενομένας τροποποιήσεις.* Ἀθήνα 1909. Σχ. 16ο, σσ. 90.

[Ἑλλάς]. Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων: *Κανονισμὸς τῆς Βουλῆς, μετὰ τήν, κατὰ τὸ ἔτος 1911 ἀναθεώρησιν καὶ μεταρρύθμισιν αὐτοῦ.* Ἀθήνα 1911. Σχ. 16ο, σσ. 148.

[Ἑλλάς]. Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων: *Κανονισμὸς τῆς Βουλῆς, ὡς ἰσχύει ἀπὸ 21ης Νοεμβρίου 1914.* Ἀθήνα 1915. Σχ. 16ο, σσ. 159.

[Ἑλλάς]. Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων: *Κανονισμὸς τῆς Βουλῆς, ὡς ἰσχύει ἀπὸ 3ης Δεκεμβρίου 1927.* (Συνεδρίασις ΙΓ΄ τῆς Βουλῆς τῆς 2 Δεκεμβρίου 1927). Ἀθήνα 1928. Σχ. 16ο, σσ. 77.

[Ἑλλάς]. Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων: *Κανονισμὸς τῆς Βουλῆς (Μέρος Κοινοβουλευτικόν), ὡς ἰσχύει ἀπὸ τῆς 30 Σεπτεμβρίου 1946.* Ἀθήνα 1946. Ἀθήνα 1946. Σχ. 16ο, σσ. 45[73].

[Ἑλλάς]. Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων: *Ἐπίσημα Πρακτικὰ τῶν Συνεδριάσεων τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων. Τμῆμα Α΄, Συνεδρίασις Γ΄* (Ἀθήνα Δευτέρα 14 Ἀπριλίου 1975), σσ. 35-70.

[Ἑλλάς]. Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων: *Ἐπίσημα Πρακτικὰ τῶν Συνεδριάσεων τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων. Τμῆμα Β΄, Συνεδρίασις Γ΄* (Ἀθήνα Δευτέρα 14 Ἀπριλίου 1975), σσ. 61-100.

[Ἑλλάς]. Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων: *Ἐπίσημα Πρακτικὰ τῶν Συνεδριάσεων τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων. Συνεδρίασις Ο΄* (Ἀθήνα Τρίτη 15 Ἀπριλίου 1975), σσ. 1907-1936.

[Ἑλλάς]. Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων: *Ἐπίσημα Πρακτικὰ τῶν Συνεδριάσεων τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων, Συνεδρίασις ΙΑ΄* (Ἀθήνα Τετάρτη 16 Ἀπριλίου 1975), σσ. 1937-1983.

[Ἑλλάς]. Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων: *Ἐπίσημα Πρακτικὰ τῶν Συνεδριάσεων τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων, Συνεδρίασις ΟΒ΄* (Ἀθήνα Πέμπτη 17 Ἀπριλίου 1975), σσ. 1985-2018.

[Ἑλλάς]. Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων: *Ἐπίσημα Πρακτικὰ τῶν Συνεδριάσεων τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων, Συνεδρίασις ΟΓ΄* (Ἀθήνα Παρασκευὴ 18 Ἀπριλίου 1975), σσ. 2019-2045.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

['Ελλάς]. Βουλὴ τῶν 'Ελλήνων: *'Επίσημα Πρακτικὰ τῶν Συνεδριάσεων τῆς Βουλῆς τῶν 'Ελλήνων, Τμῆμα Α΄, Συνεδρίασις Δ΄* ('Αθήνα Δευτέρα 21 'Απριλίου 1975), σσ. 71-92.

['Ελλάς]. Βουλὴ τῶν 'Ελλήνων: *'Επίσημα Πρακτικὰ τῶν Συνεδριάσεων τῆς Βουλῆς τῶν 'Ελλήνων, Τμῆμα Β΄, Συνεδρίασις Δ΄* ('Αθήνα Δευτέρα 21 'Απριλίου 1975), σσ. 101-103.

['Ελλάς]. Βουλὴ τῶν 'Ελλήνων: *'Επίσημα Πρακτικὰ τῶν Συνεδριάσεων τῆς Βουλῆς τῶν 'Ελλήνων, Συνεδρίασις ΟΔ΄* ('Αθήνα 21 'Απριλίου 1975), σσ. 2047-2055.

['Ελλάς]. Βουλὴ τῶν 'Ελλήνων: *Τὸ Σύνταγμα τῆς 'Ελλάδος, μετὰ τήν, κατὰ τὸ ἔτος 1911, ἀναθεώρησιν καὶ μεταρρύθμισιν αὐτοῦ.* 'Αθήνα 1911. Σχ. 16ο, σσ. 58.

['Ελλάς]. Βουλὴ τῶν 'Ελλήνων: *Α΄) Τὸ Σύνταγμα τῆς 'Ελλάδος. ('Ως ἰσχύει ἀπὸ 1 'Ιανουαρίου 1952). –Β΄) 'Ο Κανονισμὸς τῆς Βουλῆς – Μέρος Κοινοβουλευτικόν. ('Ως ἰσχύει ἀπὸ 3 'Ιουλίου 1956).* 'Αθήνα 1956, Σχ. 8ο.
[Τόμ. Α΄]: [Τὸ Σύνταγμα τῆς 'Ελλάδος. ('Ως ἰσχύει ἀπὸ 1 'Ιανουαρίου 1952)], σσ. 63.
[Τόμ. Β΄]: Κανονισμὸς τῆς Βουλῆς – Μέρος Κοινοβουλευτικόν. ('Ως ἰσχύει ἀπὸ 3 'Ιουλίου 1956), σσ. 46.

['Ελλάς]. Βουλὴ τῶν 'Ελλήνων: *Σύνταγμα τῆς 'Ελληνικῆς Δημοκρατίας καὶ Κανονισμὸς τῆς Βουλῆς. ('Ως ἰσχύει ἀπὸ 8 Σεπτεμβρίου 1933).* 'Αθήνα 1934. Σχ. 8ο, σσ. 208.

['Ελλάς. Βουλὴ τῶν 'Ελλήνων. 'Επιτροπὴ ἐπὶ τοῦ Προϋπολογισμοῦ]. *'Εκθεσις τῆς 'Επιτροπῆς τῆς Βουλῆς ἐπὶ τοῦ Προϋπολογισμοῦ τῶν 'Εσόδων καὶ 'Εξόδων τοῦ Κράτους, τῆς χρήσεως τοῦ 'Ετους 1907.* 'Αθήνα 1907. Σχ. 4ο, σσ. 254[74].

['Ελλάς]. Βουλὴ τῶν 'Ελλήνων. Δ΄ 'Αναθεωρητική. 'Επιτροπὴ ἐπὶ τῆς 'Αναθεωρήσεως τοῦ Συντάγματος. *'Εστενογραφημένα Πρακτικὰ τῆς 'Επιτροπῆς ἐπὶ τῆς 'Αναθεωρήσεως τοῦ Συντάγματος.* Πρόεδρος Δ. Χατζίσκος. 'Αθήνα 1948. Σχ. 8ο.
Τόμ. Α΄. Συνεδριάσεις Α΄-ΝΕ΄, σσ. 1-400.
Τόμ. Β΄. Συνεδριάσεις ΝϚ΄-ϟΒ΄, σσ. 401-800.
Τόμ. Γ΄. Συνεδριάσεις ϟΓ΄-ΡΚΗ΄, σσ. 801-1192.
Τόμ. Δ΄: Συνεδριάσεις ΡΚΘ΄-ΡΝΗ΄, σσ. 1193-1592.
Τόμ. Ε΄: Συνεδριάσεις ΡΝΘ΄-Σ΄, σσ. 1593-2087.

['Ελλάς]. Βουλὴ τῶν 'Ελλήνων. Δ΄ 'Αναθεωρητική. 'Επιτροπὴ ἐπὶ τῆς 'Αναθεωρήσεως τοῦ Συντάγματος: *Σχέδιον Συντάγματος τῆς 'Ελλάδος. ('Ως συνετάχθη παρὰ τῆς ἐπὶ τῆς 'Αναθεωρήσεως τοῦ Συντάγματος 'Επιτροπῆς).* 'Αθήνα 1948. Σχ. 8ο, σσ. 56.

['Ελλάς]. 'Υπουργεῖον Δικαιοσύνης: *'Αναλυτικοὶ Πίνακες τῶν 'Εξόδων τοῦ 'Υπουργείου τῆς Δικαιοσύνης διὰ τὴν χρῆσιν 1885.* ['Αθήνα] χ.χ. Σχ. 4ο, σσ. 49[75].

['Ελλάς]. 'Υπουργεῖον 'Εκκλησιαστικῶν: *'Αναλυτικοὶ Πίνακες τῶν 'Εξόδων τοῦ 'Υπουργείου τῶν 'Εκκλησιαστικῶν διὰ τὴν χρῆσιν 1885.* ['Αθήνα] χ.χ. Σχ. 4ο, σσ. 28[76].

['Ελλάς]. 'Υπουργεῖον 'Εσωτερικῶν:

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ἀναλυτικοί Πίνακες τῶν Ἐξόδων τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐσωτερικῶν διὰ τὴν χρῆσιν 1885. [Ἀθήνα] χ.χ. Σχ. 4°, σσ. 48[77].

[Ἑλλάς]. Ὑπουργεῖον Ἐσωτερικῶν. Διεύθυνσις Διοικήσεως: *Νόμος 5493 Περὶ Ἐκλογῆς Βουλευτῶν.* (Περὶ Ἀναλογικῆς Ἐκλογῆς). Ἀθήνα 1932. Σχ. 8°, σσ. 84.

[Ἑλλάς]. Ὑπουργεῖον Ἐξωτερικῶν: *Ἐπετηρὶς τοῦ ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν Ὑπουργείου, 1934.* Ἐπιμ. ἐκδ.: Κωνσταντῖνος Χατζηθωμᾶς. Ἀθήνα 1934. Σχ. 8°, σσ. [1]+320.

[Ἑλλάς]. Ὑπουργεῖον Ἐξωτερικῶν: *Ἀναλυτικοὶ Πίνακες τῶν Ἐξόδων τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν διὰ τὴν χρῆσιν 1885.* [Ἀθήνα] χ.χ. Σχ. 4°, σσ. 21[78].

[Ἑλλάς]. Ὑπουργεῖον Ναυτικῶν: *Ἀναλυτικοὶ Πίνακες τῶν Ἐξόδων τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ναυτικῶν διὰ τὴν χρῆσιν 1885.* [Ἀθήνα] χ.χ. Σχ. 4°, σσ. 35[79].

[Ἑλλάς]. Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν: *Ὁ Φόρος τῆς Καθαρᾶς Προσόδου.* (Φόρος Καθαροῦ Εἰσοδήματος). [Ἀθήνα]. Σχ. 8°. Σειρά: Ὁδηγὸς τοῦ Φορολογουμένου.
Φυλλάδιον Α΄. Ὁ Φόρος τοῦ Καθαροῦ Εἰσοδήματος Οἰκοδομῶν, χ.χ., σσ. 16.

[Ἑλλάς]. Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν. *Ἀναλυτικοὶ Πίνακες τῶν Ἐσόδων τοῦ Ὑπουργείου Οἰκονομικῶν διὰ τὴν χρῆσιν 1885.* [Ἀθήνα] χ.χ. Σχ. 4°, σσ. 25[80].

[Ἑλλάς]. Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν: *Ἀναλυτικοὶ Πίνακες τῶν Ἐξόδων τοῦ Ὑπουργείου Οἰκονομικῶν διὰ τὴν χρῆσιν 1885.* [Ἀθήνα] χ.χ. Σχ. 4°, σσ. 47[81].

[Ἑλλάς]. Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν. Γραφεῖον Στατιστικῆς: *Τὸ ἐμπόριον τῆς Ἑλλάδος μετὰ τῶν ξένων ἐπικρατειῶν κατὰ τὸ ἔτος 1890.* Ἀθήνα 1891. Σχ. 4°, σσ. 883[82].

[Ἑλλάς]. Ὑπουργεῖον Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων: *Τὰ Ἐκπαιδευτικά. Συνεδριάσεις τοῦ 1930.* Ἀθήνα χ.χ. Σχ. 8°, σσ. 608.

[Ἑλλάς. Ὑπουργεῖον Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων]. Ἀνώτατον Ἐκπαιδευτικὸν Συμβούλιον: *Πρακτικὰ Συνεδριάσεων 5-24 Ὀκτωβρίου 1931.* Ἀθῆναι. [Ἀθήνα] χ.χ. Σχ. 8°, σσ. 471.

[Ἑλλάς]. Ὑπουργεῖον Στρατιωτικῶν: *Ἀναλυτικοὶ Πίνακες τῶν Ἐξόδων τοῦ Ὑπουργείου τῶν Στρατιωτικῶν διὰ τὴν χρῆσιν 1885.* [Ἀθήνα] χ.χ. Σχ. 4°, σσ. 471[83].

Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία. Βλ. *Βιβλιογραφία, Ἑλληνική.*

Hennaff, Le. Βλ. Le Hennaff.

Ἕνωσις Ἀναδημιουργία: *Καταστατικόν.* (Ἀριθ. Ἀποφάσεως Πρωτ. 2784) Ἀθήνα 1963. Σχ. 16°, σσ. 17.

Ἕνωσις Ἑλλάς, Ἐθνική. Ἐκπαιδευτικόν: *Τὰ ἰδανικὰ τῆς Ἐθνικῆς Ἐκπαιδεύσεως.* Θεσσαλονίκη Δεκέμβριος 1931. Σχ. 16°, σσ. 15.

Ἕνωσις Ἑλληνικῶν Τραπεζῶν: *Οἰκονομικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος, 1930.* Πρόλογος Γ. Χαριτάκη. Ἐπιμ. Ἐκδ.:

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Γ. Χαριτάκης, Α. Καλλιάβας, Ν. Μικέλης. Χορηγοί: Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος - Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος. Ἀθήνα 1931. Σχ. 8ο, σσ. XV+289.

Ἕνωσις, Κοινωνικὴ Ριζοσπαστικὴ (κόμμα): *Α΄. Διακήρυξις - Προγράμματα καὶ Κατευθύνσεις.* Ἀριθ. ἐκδ.: 2. [Ἀθήνα] Μάιος 1945. Σχ. 8ο, σσ. 47.

Ἕνωσις Λαμιέων, ἐν Ἀθήναις: *Καταστατικὸν τῆς ἐν Ἀθήναις Ἑνώσεως Λαμιέων, ἱδρυθείσης ἐν ἔτει 1957.* [Ἀθήνα 1967]. Σχ. 16ο, σσ. 32.

Hérriot, Édouard: *Orient.* Ἐκδ.: Hachette. [Paris] 1934. Σχ. 8ο, σσ. 420.

Hilgerding, Rudolf - Adler, Max (ἐπιμ. ἐκδ.): *Marx Studien.* Blätter zur Theorie und Politik des Wissenchaftlichen Sozialismus. Βλ. Adler, Max - Hilferding, Rudolf (ἐπιμ. ἐκδ.): *Marx Studien.* Blätter zur Theorie und Politik des Wissenchaftlichen Sozialismus.

Hill, David Jagne: *Recostruction de l'Europe.* Paris 1918. Σχ. 8ο, σσ. 254.

Hilmi, Hussin - Lebon, André - Loubet, Emile κ.ἄ.: *La Politique Budgetaire en Europe.* Βλ. Loubet, Emile - Hilmi, Hussin - Lebon, André κ.ἄ.: *La Politique Budgetaire en Europe.* Les tendances *actuelles.*

Homberg, Octave: *Le financier dans la Cité.* Paris 1926. Σχ. 8ο, σσ. 255.

Homo, Léon: *Problèmes Sociaux de jadis et de présent.* Ἐκδ.: Flammarion. Paris 1920. Σχ. 8ο, σσ. 286. Σειρά: Bibliothéque de Philosophie Scientifique.

Hubert, Lucien: *L'effort allemand.* L'Allemagne et la France au point de vue économique. Ἐκδ.: Librairie Félix Alcan. Paris 1911. Σχ. 8ο, σσ. 211.

Hubert, Lucien: *Politique Extérieure.* Paris 1911. Σχ. 8ο, σσ. 255.

Ὑπηρεσία Ξένων καὶ Ἐκθέσεων: *Μακεδονία.* Ἀθήνα 1927. Σχ. 8ο, σσ. 15.

Ὑπουργεῖον Δικαιοσύνης. Βλ. [Ἑλλάς]. Ὑπουργεῖον Δικαιοσύνης.

Ὑπουργεῖον Ἐκκλησιαστικῶν. Βλ. [Ἑλλάς]. Ὑπουργεῖον Ἐκκλησιαστικῶν.

Ὑπουργεῖον Ἐσωτερικῶν. Βλ. [Ἑλλάς]. Ὑπουργεῖον Ἐσωτερικῶν.

Ὑπουργεῖον Ἐξωτερικῶν. Βλ. [Ἑλλάς]. Ὑπουργεῖον Ἐξωτερικῶν.

Ὑπουργεῖον Ναυτικῶν. Βλ. [Ἑλλάς]. Ὑπουργεῖον Ναυτικῶν.

Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν. Βλ. [Ἑλλάς]. Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν.

Ὑπουργεῖον Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων. Βλ. [Ἑλλάς]. Ὑπουργεῖον Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων.

Ὑπουργεῖον Στρατιωτικῶν. Βλ. [Ἑλλάς]. Ὑπουργεῖον Στρατιωτικῶν.

James, M.: *Cours d'histoire des doctrines économiques.* Λιθογραφημένο χειρόγραφο. Paris [1951]. Σχ. 8ο, σσ. 271. Σειρά: Les Cours de Droit[84].

Jaurès, Jean: *Histoire Socialiste de la Révolution Française.* Ἐπιμ. ἐκδ.: A. Mathiez. Ἐκδ.: Éditions de la Librairie

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

de l'Hummanité. Paris 1922-1924. Σχ. 8°.
Τόμ. I: La Constitution, ἔτος ἐκδ. 1922, σσ. 499.
Τόμ. II: Œuvre de la Constitution, ἔτος ἐκδ. 1922, σσ. 432.
Τόμ. III: La Legistative, ἔτος ἐκδ. 1922, σσ. 468.
Τόμ. IV: La République, ἔτος ἐκδ. 1923, σσ. 427.
Τόμ. V: La Révolution en Europe, ἔτος ἐκδ. 1923, σσ. 472.
Τόμ. VI: La Gironde, ἔτος ἐκδ. 1923, σσ. 428.
Τόμ. VII: La Montagne, ἔτος ἐκδ. 1924, σσ. 540.
Τόμ. VIII: Le Couvenement Révolutionnaire, ἔτος ἐκδ. 1924, σσ. 423[85].

Jaurès, Jean: *Œuvres.* Ἐπιμ. ἐκδ.: Max Bonnafous. Paris. Σχ. 8°. Σειρά: Études Socialistes.
Τόμ. I: 1888-1897, ἔτος ἐκδ. 1921, σσ. [7]+432.

Jeannin, J.: *La vie financière des Sociétés.* D'après l'étude des statuts et des bilans. Πρόλογος Germain Martin. Ἐκδ.: Librairie Delagrave. Paris 1924. Σχ. 8°, σσ. XI+262. Σειρά: Technique des Études Financières.

Jéze, G. - Barthélemy, J. - Rist, C. κ.ἄ.: *Problèmes de Politique et Finances de Guerre.* Conférences faites à l'École des Hautes Études Sociales en Janvier-Fèvrier 1915 sur quelques problèmes financiers, politiques, administratifs et économiques soulevés par la guerre. Ἐκδ.: Librairie Félix Alcan. Paris 1915. Σχ. 8°, σσ. VIII+229.

Jéze, G. - Barthélemy, J. - Rist, C. - Barthélemy, J. κ.ἄ.: *Problèmes de Politique et Finances de Guerre.* Conférences faites à l'École des Hautes Études Sociales en janvier-février 1915 sur quelques problèmes financiers, politiques, administratifs et économiques soulevés par la guerre. Βλ. Jéze, G. - Barthélemy, J. - Rist, C. κ.ἄ.: *Problèmes de Politique et Finances de Guerre.* Conférences faites à l'École des Hautes Études Sociales en janvier-fèvrier 1915 sur quelques problèmes financiers, politiques, administratifs et économiques soulevés par la guerre.

Jézequel, J.: *Coordination des forces pacifiques.* Ἐκδ.: XXV[n] Congrès Universel de la Paix, Genève août 1926. Genève 1926. Σχ. 8°, σσ. 4.

Johannet, René: *Le Principe des Nationalités.* Ἐκδ.: Nouvelle Librairie Nationale. Paris 1923. Σχ. 8°, σσ. LVI+439.

Joli, Henri: *Les crises sociales de l'Italie.* Ἐκδ.: Librairie Académique. Paris 1924. Σχ. 8°, σσ. [3]+293.

Jucquemont: *Le problème des Assurances Sociales. Agriculture.* Ἐκδ.: Spes. Paris 1921. Σχ. 8°, σσ. 244[86].

Kahn, Otto: *Les États-Unis et les grands problèmes financiers.* Μτφρ. ἀπὸ τὰ ἀγγλικὰ Louis Thomas. Πρόλογος J.-H. Thomas – Εἰσαγωγὴ C. Thomas. Ἐκδ.: Librairie Académique. Paris 1922. Σχ. 8°, σσ. 207.

Kamarowsky, L.: *Le Tribunal International.* Μτφρ. ἀπὸ τὰ ρωσικὰ Serge

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

de Westman . Εἰσαγωγὴ Jules Lacointa. Paris 1887. Σχ. 8ο, σσ. [6]+ XXXIV+ 528.

Kant, Emmanuel. Βλ. [Kant, Immanuel] Kant, Emmanuel.

[Kant, Immanuel] Kant, Emmanuel: *Ecrits Politiques.* Εἰσαγωγὴ καὶ Σημειώσεις A. Aulard. Ἐκδ.: La Renaissance du Livre. Paris χ.χ. Σχ. 8ο, σσ. [3]+200.

Καπετζώνης, Θανάσης: *Τὸ δικαίωμα τῆς ἀπεργίας καὶ οἱ Δημόσιοι Ὑπάλληλοι.* Ἀθήνα Δεκέμβριος 1951. Σχ. 8ο, σσ. 30.

Καποδίστριας, Ἰωάν[νης Διον.]: *Ἑρμηνεία τοῦ Ἐργατικοῦ Δικαίου.* Ἀθήνα 1937. Σχ. 8ο, σσ. [1]+528.

Καραγεωργίου, Χρῆστος: *Ἱστορικο-Πολιτικὸ ἀφήγημα.* Φθιωτικὰ διάφορα (1896-1897). Λαμία 1964. Σχ. 8ο, σσ. 71.

Καραγεωργίου, Χρῆστος (ἐπιμ. ἐκδ.): *Κρίσεις καὶ γνῶμες γιὰ μερικὰ ἀπὸ τὰ βιβλία του.* Λαμία Ὀκτώβριος 1964. Σχ. 8ο, σσ. [19].

Καρανικόλας, Γ[ιῶργος]: «Ἡ κοινοβουλευτικὴ ἱστορία ἐγκαλεῖ τοὺς προδότες. Παραίτησι καὶ ὄχι ἀποστασία. Ὁ πρώην Ὑπουργὸς [Δημήτριος Ν.] Χατζῖσκος παραιτεῖται καὶ προκαλεῖ σάλον [1948]». Ἀνένδοτος, Νέος [οἶκος, ἐκδοτικός]: *Δημ. Χατζίσκου: Μεγαλειότατε, τερματίσατε τὴν ἀνωμαλίαν.* (Ἀνοικτὴ ἐπιστολὴ πρὸς τὴν Α.Μ. τὸν Βασιλέα). Ἀθήνα 1966, σσ. 12-18[87].

[Καταθέσεις: *Καταθέσεις τοῦ Ὑποστρατήγου, πρώην Ὑπουργοῦ, Σ. Μήλιου...*]. [Ἀθήνα] χ.χ. Σχ. 8ο.
Τόμ. Α΄: Καταθέσεις τοῦ Ὑποστρατήγου, πρώην Ὑπουργοῦ, Σ. Μήλιου, ἐνώπιον τῆς Ἀνακριτικῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Βουλῆς, ἐπὶ τῶν ἀποδιδομένων αὐτῷ ΙΕ΄ ἄρθρων κατηγοριῶν, σσ. [1]+227.
Τόμ. Β΄: Συνέχεια τῶν εἰσερχομένων ἢ τὰ εἰς τὴν Ἀνακριτικὴν Ἐπιτροπὴν τῆς Βουλῆς ὑποβληθέντα, τῇ αἰτήσει αὐτῆς, ἐπὶ τῶν ΙΕ΄ κεφαλαίων τῆς κατηγορίας, ἔγγραφα, σσ. 144.
Τόμ. Β΄ [Παράρτημα]: Τὰ μετὰ τοῦ Κατηγορητηρίου Ἐγγράφου τῆς 24 Φεβρουαρίου 1855 συνυποβληθέντα παρὰ τοῦ Ὑπουργοῦ τῆς Δικαιοσύνης ἔγγραφα, σσ. [1]+104[88].

Kautsky, Karl: *Comment s'est déclenchée la Guerre Mondiale.* Avec les documents de la Charcellerie allemande annotés par Guillaum II. Μτφρ. ἀπὸ τὰ γερμανικὰ Victor Dave. Ἐκδ.: Ancienne Librairie Schleicher. Paris 1921. Σχ. 8ο, σσ. 219.

Kawakami, K.-K.: *Le Japon et la Paix Mondiale.* Ἐκδ.: Librairie P. Roger. Paris 1921. Σχ. 8ο, σσ. VIII+216.

Κέντρον, Δημοκρατικὸν (ἐφημερίδα Ἀθήνας): «Ἕνας ἀνωτέρου ἤθους Ἕλλην Πολιτικός. Ὁ κ. Δημ. Χατζῖσκος». *Δημ. Χατζίσκου: Μεγαλειότατε, τερματίσατε τὴν ἀνωμαλίαν.* (Ἀνοικτὴ ἐπιστολὴ πρὸς τὴν Α.Μ. τὸν Βασιλέα). Ἀθήνα 1966, σσ. 21-22[89].

Keynes, Joh Maynard: *Les concéquences économiques de la Paix.* Μτφρ. ἀπὸ τὰ ἀγγλικὰ Paul Franck. Ἐκδ.: Éditions de la Nouvelle Revue Française. Paris 1920. Σχ. 8ο, σσ. 239.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Keynes, J.-M.: *Les Documents du Temps.* Nouvelles Considérations sur les Conséquences de la Paix. Μτφρ. ἀπὸ τὰ ἀγγλικὰ Paul Franck. Ἐκδ.: Librairie Stock. Paris 1922. Σχ. 8ο, σσ. VIII+258.

Keynes, J.-M.: *La Réforme Monétaire.* Μτφρ. Μτφρ. ἀπὸ τὰ ἀγγλικὰ Paul Franck. Paris 1924. Σχ. 8ο, σσ. 237.

Kiazim, Omer: *L'Aventure Kemaliste.* Elle est un danger: pour l'Orient, pour l'Europe, pour la Paix. Paris 1921. Σχ. 8ο, σσ. 104+XIV.

[Κολοκοτρώνης, Βασίλειος] Colocotronis, V.: *La Macédoine et l'Héllenisme.* Étude historique et ethnologique. Avec 24 plances ou cartes hors texte. Paris 1919. Σχ. 8ο, σσ. XXXIII+658[90].

Komarniski, Titus: *La Question de l'Intégrité Territoriale dans le Pacte de la Société des Nations (l'Article X du Pacte).* Πρόλογος A. Geuffre de Sapradelle. Paris 1923. Σχ. 8ο, σσ. XIII+282.

[Κόμμα, Πανελλήνιον Ἀγροτικὸν Ριζοσπαστικόν]: *Καταστατικὸν τοῦ Πανελληνίου Ἀγροτικοῦ Ριζοσπαστικοῦ Κόμματος, Τρίκαλα 6 Δεκεμβρίου 1925.* Βόλος 1925. Τυπ.: Κ. Παρασκευοπούλου. Σχ. 8ο, σσ. 16.

[Κόμμα Φιλελευθέρων. Κεντρικὴ Ὀργανωτικὴ Ἐπιτροπὴ τοῦ Κόμματος. Τμῆμα Μελετῶν καὶ Διαφωτίσεως]: *Ἡ Ἐργατιά, ἡ Ἀγροτιὰ καὶ οἱ Φιλελεύθεροι.* Σκίτσα Φωκ. Δημητριάδη. Ἀθήνα 1951. Σχ. 8ο, σσ. [20]. Σειρά: Διαφωτιστικὰ Φυλλάδια, ἀρ. 1.

Κοντός, Πέτρος: *Ἡ Διαχείρησις Ἑλληνικῶν Δασῶν.* Ἀθήνα 1924. Σχ. 8ο, σσ. κς΄+842 [+ χάρτες].

Korowitz, Marc St.: *La Souveraineté des états et l'avenir du Droit International.* Paris 1945. Σχ. 8ο, σσ. [5]+253.

Κοσίντας, Ν.: *Ἡ Στρατολογία ἐν Ἑλλάδι.* Ἐκδ.: Ἐφημερίδα «Παγκόσμια Στρατιωτικὰ Νέα». [Ἀθήνα] 1935. Σχ. 8ο, σσ. 479[91].

Κότσινας, Στέφανος Ἀθ.: *Ἡ ἀπονομὴ τῆς Δικαιοσύνης ἐν Χαλκιδικῇ ἐπὶ Τουρκοκρατίας.* Θεσσαλονίκη 1964. Σχ. 8ο, σσ. 31.

Κοτζιᾶς, Κωνσταντῖνος: *Ἑλλάς, ὁ Πόλεμος καὶ ἡ Δόξα της.* Ἀριθ. ἐκδ.: 3. [Ἀθήνα 1946]. Σχ. 8ο, σσ. 424 [+ εἰκόνες στὸ τέλος].

Κουτούπης, Θαλῆς Γ.: *Δημοσιονομία, ἰδίως ἐν σχέσει μὲ τὴν ἐν Ἑλλάδι κατάστασιν.* Ἀθήνα 1935. Τόμος Α΄. Σχ. 8ο, σσ. 623.

Κρασσᾶς, Ἀλκιβιάδης: *Σύστημα Ἀστικοῦ Δικαίου.* Ἀριθ. ἐκδ.: 5, ἔκδοση «βελτιωθεῖσα». Ἀθήνα. Σχ. 8ο.
Τόμ. Ε΄: Κληρονομικὸν Δίκαιον, ἔτος ἐκδ. 1910, σσ. κ΄+590.

[Κυπραῖος, Θεόδωρος] Kypréos, Théodore: *Athènes, Rome et Byzance.* Βλ. [Κυπραῖος, Θεόδωρος] Kypréos, Théodore: *Athènes, Rome et Byzance.* La Civilisation Greque.

[Κυπραῖος, Θεόδωρος] Kypréos, Theodore: *Athénes, Rome et Byzance.* La Civilisation Greque. Ἐκδ.: La Société «Minerva». Genève χ.χ. Σχ. 8ο, σσ. 40[92].

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Κυπραῖος, Θεόδωρος: *Ὁ Πρόεδρος Οὐίλσων.* Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργον του. Ἐκδ.: Ἑλληνοαμερικανικὴ Βιβλιοθήκη Ἑλληνοαμερικανικοῦ Ἐπιμορφωτικοῦ Ἱνστιτούτου. Ἀθήνα 1959. Σχ. 16ο, σσ. 40.

Kypréos. Βλ. [Κυπραῖος]. Kypréos.

Lachapelle, Georges: *Les Finances Britanniques.* Avant et pendant la guerre, le mécanisme des finances publiques, le fonctionnement du crédit, les budgets de guerre, l'inflation et la hausse de prix. Ἐκδ.: Librairie de la Société du Recueil Sirey. Paris 1920. Σχ. 8ο, σσ. [3]+316.

Λάκων, Β.: *Στοιχεῖα Φυσικῆς, εἰς χρῆσιν τῶν ἐν τοῖς Γυμνασίοις διδασκομένων.* Ἀθήνα 1861. Σχ. 8ο, σσ. ιε΄+320.

Λαμπαδάριος, Ἐμμ[ανουὴλ] Ν.: *Σχολικὴ Ὑγιεινή, μετὰ στοιχείων Παιδολογίας.* Ἀριθ. ἐκδ.: 3, ἔκδοση «μετὰ πολλῶν εἰκόνων καὶ πινάκων». Ἀθήνα 1934. Σχ. 8ο, σσ. ιγ΄+407.

Λάμπρος, Σπυρ[ίδων] Π.: *Λόγοι καὶ Ἀναμνήσεις ἐκ τοῦ Βορρᾶ.* Ἀθήνα 1909. Σχ. 8ο, σσ. 248.

Larousse (ἐκδ.): *Dictionnaire Analytique.* Répertoire moderne. Des mots par les idées. Des idées par les mots. Entièrement refondu et rédigé sur un plan nouveau par M. Charles Maquet. Paris 1933. Σχ. 8ο, σσ. VIII+592.

Lautaud, Camille-Paudenx, André: *La Représentation Professionnelle.* Les Conseils Économiques en Europe et en France. Πρόλογος Étienne Fougère. Ἐκδ.: Bibliothèque des Sciences Politiques et Sociales. Paris 1927. Σχ. 8ο, σσ. [7]+XII+286.

Lavollée, René: *Lendemain de Victoire.* Ἐκδ.: Librairie Félix Alcan. Paris 1919. Σχ. 8ο, σσ. 369.

Lebon, André: *Problèmes Économiques nés de la Guerre.* Ἐκδ.: Payot. Paris 1918. Σχ. 8ο, σσ. 287.

Lebon, André - Hilmi, Hussin - Loubet, Émile κ.ἄ.: *La Politique Budgétaire en Europe.* Βλ. Loubet, Emile - Hilmi, Hussin - Lebon, André κ.ἄ.: *La Politique Budgétaire en Europe.* Les tendances actuelles.

Leconte, A. (Éditeur): *Paris Monumentali.* [Paris] χ.χ. Σχ. 16ο, σσ. 8 [+ χάρτης στὸ τέλος].

Lefebvre, René: *Paris en Amerique.* Ἀριθ. ἐκδ.: 26. Παρισ 1870. Σχ. 8ο, σσ. [3]+392.

Le Hénnaff - Bornecque, Henri: *Les cheminˆs de fer Français et la Guerre.* Πρόλογος Cassouin. Ἐκδ.: Librairie Chapelot. Paris 1922. Σχ. 8ο, σσ. XV+276[93].

Lenin, Y. J.: *Pages choisies.* [...]. Ἐπιμ. ἐκδ.: P. Pascal. Paris. Σχ. 8ο.
Τόμ. I: La compagne pour le programme, la tactique et l'organisation du parti (1893-1924), ἔτος ἐκδ. 1926, σσ. 227.

Le Poittevin, Gustave. Βλ. Poittevin, Gustave Le.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

[Leroi - Beaulieu, Paul] Λερουὰ - Μπολιέ, Παῦλος: *Ἡ Τοπικὴ Διοίκησις ἐν Γαλλίᾳ καὶ Ἀγγλίᾳ.* Μτφρ. ἀοὶ ρὰ γαλλικὰ Α. Ν. Στούπη. Ἀθήνα 1884. Σχ. 8ο, σσ. η΄ +462.

Λερουὰ - Μπολιέ, Παῦλος. Βλ. [Leroi - Beaulieu, Paul] Λερουὰ - Μπολιέ, Παῦλος.

L'Espress. Βλ. *Express, L'*[94].

L'héritier, Michel: *La Grèce.* Paris 1921. Σχ. 8ο, σσ. 127.

Λιακόπουλος, Ἠλίας: *Σύνταγμα τῆς Ἑλλάδος.* Ἀθήνα (Ἐκδ.: Ἑλληνικὴ Ἐκδοτικὴ Ἑταιρεία) 1911. Σχ. 8ο, σσ. 175. Σειρά: Ἑλληνικοὶ Κώδικες.

Librairie Larousse. Βλ. Larousse (ἔκδ.).

Lichtenberger, Henri: *L'Allemangne d'aujourd'hui dans ses relations avec la France.* Ἐκδ.: Le Nouveau Monde Politique, Économique et Social. Enquètes du Musée Social. Paris 1922. Σχ. 8ο, σσ. VIII+280.

Liesse, André: *Les Changes Étangers.* Exposé général des conditions et moyens de réglement des comptes internationaux et de la crise des changes 1914-1921. Ἐκδ.: Librairie Félix Alcam. Paris 1922. Σχ. 8ο, σσ. IX+396.

Liesse, André: *Les Emprunts de Guerre de l'Allemagne.* Ἐκδ.: Librairie Militaire Borger - Levrault. Paris κ.ἀ. 1916. Σχ. 8ο, σσ. 55. Σειρά: Pages d'Histoire - 1914- 1916[95].

Liesse, André: *L'Organisation du Crédit en Allemagne et en France.* Ἐκδ.: Librairie Militaire Berger-Levrault. Paris κ.ἀ. 1915. Σχ. 8ο, σσ. 173. Σειρά: Pages d'Histoire -1914- 1916[96].

Λογοθέτης, Κωνσταντῖνος Ἰω.: *Ἀνάλεκτα Φιλοσοφικὰ καὶ Φιλολογικά.* Μελέται καὶ Λόγοι. Ἀθήνα 1939. Σχ. 8ο, σσ. η΄ +347.

Loiseau, Charles: *L'Equilibre adriatique.* L'Italie et la Question d'Orient. Ἐκδ.: Librairie Académique Didier. Paris 1901. Σχ. 8ο, σσ. [3]+XVI+267.

Loon, Hendrik van. Βλ. Van Loon, Hendrik.

[Loria, Achille] Λόρια, Ἀχιλλεύς: *Ἡ Κοινωνιολογία.* Αἱ μέθοδοί της καὶ τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνῶν της. Τὸ ἔργον της. Μτφρ. ἀπὸ τὰ ἰταλικὰ Ἀριστ. Δ. Σίδερι. Ἀθήνα 1925. Σχ. 8ο, σσ. 253.

Λόρια, Ἀχιλλεύς. Βλ. [Loria, Achille] Λόρια, Ἀχιλλεύς.

Loti, Pierre: *La mort de notre chère France en Orient.* Paris 1920. Σχ. 8ο, σσ. [4]+IV+295.

Loubet, Émile - Hilmi, Hussin - Lebon, André κ.ἄ.: *La Politique Budgétaire en Europe. Les tendances actuelles.* Πρόλογος François Lefort, Édouard Patent. Ἐκδ. Félix Alcan. Paris 1910. Σχ. 8ο, σσ. LVI+439[97].

Lucien - Monteux, Benjamin - Haas, A.: *Les impôts en France.* Impôts

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

anciens. –Impôts nouveaux. Loi du 25 Juin 1920, promulguée au Journal Officiel le 26 Juin 1920. Βλ. Haas, A. - Lucien - Monteaux, Benjamin: *Les impôts en France.* Impôpts anciens. - Impôts nouveaux. Loi du 25 Juin 1920, promulguée au Journal Officiel le 26 Juin 1920.

Luget, Léon: *Notre Abdication Politique.* Essai d'introduction à l'étude des origines de l'Europe nouvelle. Paris χ.χ. Τυπ.: «Imp. «Watelet». Σχ. 8ο, σσ. [2]+XVI+219.

Lyautey, Pierre: *Révolution Americaine.* Ἐκδ.: Hachette. [Paris] 1934. Σχ. 8ο, σσ. 249.

Lyghounes, L. F. - Bouvaret, Alexandre - Costy, A. N.: *Mémoire historique et scientifique sur le percement de l'Isthme de Corinthe, présenté au Gouvernement Grec.* Βλ. Bouvaret, Alexandre - Costy, A. N. - Lyghounes, L. F.: *Mémoire historique et scientifique sur le percsement de l'Isthme de Corinthe, présenté au Gouvernement Grec.*

Lyghounes, L. F. - Costy, A. N. - Bouvaret, Alexandre: *Mémoire historique et scientifique sur le percement de l'Isthme de Corinthe, présenté au Gouvernement Grec.* Βλ. Bouvaret, Alexandre - Costy, A. N. - Lyghounes, L. F.: *Mémoire historique et scientifique sur le percement de l'Isthme de Corinthe, présenté au Gouvernement Grec.*

Lyon, Jacques: *La Russie Sovietique.* Ἐκδ.: Librairie Félix Alcam. Paris 1927. Σχ. 8ο, σσ. 323.

Maccas. Βλ. [Μακκᾶς] Maccas.

Μαγγίνας, Ν. Χ.: *Ἡ πολιτικὴ ἱστορία τοῦ Νικολάου Ἀ. Στράτου.* Μία πεντηκονταετία (1872-1922). Ἀθήνα 1924. Σχ. 8ο, σσ. 238.

[Μαχκᾶς] Maccas, Léon: *Actualités.* Rapport présenté par M. Léon Maccas, Député d'Athènes, an XXVIIe Congrès Universel de la Paix, Octobre [1929]. Dole-Du-Jura [1929]. Σχ. 8ο, σσ. 8.

Malberg, R. Carré de: *Contribution à la Théorie générale de l'État.* Spécialement d'après les données fournies par le droit constitutionnel français. Ἐκδ.: Librairie de la Société du Recueil Sirey. Paris 1920. Τόμος I. Σχ. 8ο, σσ. [3]+XXXVI+837.

Manchez, Georges: *Société des dépôts. Banques d'affaires.* Ἐκδ.: Librairie Delagrave. Paris 1918. Σχ. 8ο, σσ. 269.

Μανούσης, Νικόλαος Δ.: *Ἡ Σύγχρονος Διεθνὴς Κοινωνικὴ Πολιτική.* Ἀθήνα 1958. Σχ. 8ο, σσ. 331.

Μαντούδης, Μιχαὴλ Σ.: *Κῶδιξ νομοθεσίας ἀνεγέρσεως κ.λπ., διδακτηρίων.* Εἰσαγωγὴ Θεοδώρου Μιχαλοπούλου. Ἀθήνα 1929. Σχ. 8ο, σσ. 395.

Marcault, J.-E. - Brosse, Thérèse: *L' Éducation de demain.* La biologie de l'esprit et ses applications pédagogiques. Πρόλογος Ch. Laubry. Ἐκδ.: Librairie Félix Alcan. Paris 1939. Σχ. 8ο, σσ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

[5]+242. Σειρά: Bibliothèque de Philosophie Contemporaine.

Marcelin, L.: *Politique et politiciens d'apprés guerre.* Ἐκδ.: La Renaissance du Livre. Paris χ.χ. Σχ. 8ο, σσ. 411. Σειρά: Documents et temoignages Contemporains.

Marcus (ἐκδ.): *Italie.* Paris 1967. Σχ. 8ο, σσ. 64. Σειρά: Poche-Voyage Marcus, ἀρ. 4. Διευθυντὴς σειρᾶς: Félix Karsenty. Γενικὴ σειρά: Collection Moderne des Guides de Voyage.

Marsal, F. François. Βλ. François - Marsal, F.

Martin, Germain: *La Situation Financière de la France, 1914-1924.* Λιθογραφημένο χειρόγραφο, χ.τ. χ.χ. Σχ. 8ο, σσ. 860.

Μασουρίδης, Νικόλαος Ἀντ.: *Αἱ χρηματικαὶ παροχαὶ καὶ οἱ νόμοι περὶ προστασίας τοῦ Ἐθνικοῦ Νομίσματος, ἀπὸ ἀπόψεως Ἀστικοῦ Δικαίου.* Ἀθήνα Ἰούλιος 1934. Σχ. 8ο, σσ. η΄ +287[98].

Mathiez, A. (ἐπιμ. ἐκδ.): *Jean Jaurès: Histoire Socialiste de la Révolution Française.* Βλ. Jaurès, Jean: *Histoire Socialiste de la Révolution Française.* Ἐπιμ. ἐκδ.: A. Mathiez.

Maurois, André: *Un art de vivre.* Ἐκδ.: Librairie Plon. Paris 1939. Σχ. 8ο, σσ. [7]+243. Σειρά: Présences.

Médelshein, G. Cerfberr de. Βλ. Cerberr de Médelshein, G.

Μέκος, Κωνσταντῖνος Μ.: *Ἱστορία τῆς Ἠπείρου, ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς.* Μετὰ Παραρτήματος περὶ Ἀλβανῶν καὶ Βλαχοφώνων Ἑλλήνων, καὶ εἰκόνων. Ἐπιμ. ἐκδ.: Μᾶρκος Δ. Φιλίππου. Ἐκδ.: Ἠπειρωτικὴ Ἀδελφότης Αἰγύπτου ἐν Καΐρῳ. Κάιρον 1909. Σχ. 8ο, σσ. ις΄ +278+9.

Μελᾶς, Κωνσταντῖνος: *Ἐμπορικὸν Ἐγχειρίδιον.* Ἀθήνα 1880. Σχ. 8ο, σσ. [3]+604.

Μηλιαράκης, Ἀντώνιος: *Ἱστορία τοῦ Βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου (1204-1261).* Ἀθήνα 1898. Σχ. 8ο, σσ. ζ΄ +676.

Μήλιος, Σπύρος. Βλ. Σπυρομήλιος.

Mermeix: *Les Négociations Secrètes et les Quatre Armistices, avec Pièces Justicatives.* Ἐκδ.: Librairie Ollendorff. Ἀριθ. ἐκδ.: 7. Paris 1919. Σχ. 8ο, σσ. 356. Σειρά: Fragments d'Histoire 1914-1919, ἀρ. V.

Metin, Albert: *Πολιτικὴ Οἰκονομία.* Μτφρ. ἀπὸ τὰ γαλλικὰ Ἰω. Δημοσθένους Φαραντάτου. Ἀθήνα 1911. Σχ. 8ο, σσ. 268[99].

Milhaud, Edgard: *Plus Jamais!* Paris 1919. Σχ. 8ο, σσ. [4]+III+416.

Milhaud, Edgard: *La Société des Nations.* Paris 1917. Σχ. 8ο, σσ. 269.

Michelson, Alexandre: *Le problème des Finances Publiques* après la Guerre. Ἐκδ.: Payot. Lausanne κ.ἀ. 1919, Σχ. 8ο, σσ. XI+431.

Mirkine-Guetzevitch: *Les Constitutions*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

de l'Europe Nouvelle. Ἐκδ.: Librairie Delagrave. Paris 1928. Σχ. 8ο, σσ. 413. Σειρά: Bibliothèque d'Histoire et Politique. Ἐπιμ. ἐκδ. σειρᾶς: Jacques Anciel[100].

Moch, Jules: *La Russie des Soviets.* Situation Générale. Πρόλογος A. de Monzie. Paris 1925. Σχ. 8ο, σσ. 208 [+ χάρτης στὸ τέλος].

Monroe, E.: *Les enjeux politiques en Méditerrannée.* Μτφρ. ἀπὸ τὰ ἀγγλικὰ Bernard Vernier. Ἐκδ.: Armand Colin. Paris 1939. Σχ. 8ο, σσ. [5]+242.

Monteaux, Benjamin Lucien. Βλ. Lucien Monteaux, Benjamin.

Moreau, Jaques: *Intelligences avec l'ennemi (1898-1934).* Ἐκδ.: Plon. Paris χ.χ. Σχ. 8ο, σσ. 711.

Mothes, Robert: *L'Association et sa place dans l'État.* Ἐκδ.: Presses Universitaires de France. Paris κ.ἀ. 1929. Σχ. 8ο, σσ. 239.

Μπακόπουλος, Νικόλαος Ι.: *Περὶ ἐκδοτικῶν τραπεζῶν.* Ἀθήνα 1920. Σχ. 8ο, σσ. 278.

Μπαλῆς, Γεώργιος: *Οἰκογενειακὸν Δίκαιον.* Ἀριθ. ἐκδ.: 2, ἔκδοση «βελτιωθεῖσα ὑπὸ τοῦ συγγραφέως». Ἀθήνα 1961. Σχ. 8ο, σσ. 475.

[Μπὰρτ] Barth- [Ἐλευθερουδάκης] Eleftheroudakis (ἐκδ.): *La nouvelle Charte Constitutionnelle du Royame de Grèce.* Βλ. [Ἐλευθερουδάκης] Eleftheroudakis (ἐκδ.): *La nouvelle Charte Constitutionnelle du Royame de Grèce.*

[Μπογιατζόγλου, Ἀλέξανδρος] Boyazoglu, Alexandre J.: *Constitution à l'étude de l'Économie Rurale de la Grèce d'après Guerre.* Πρόλογος P. Decasos. Paris 1931. Σχ. 8ο, σσ. VI+268.

Μπολιέ, Παῦλος Λερουά. Βλ. [Leroi-Beaulieu, Paul] Λερουὰ-Μπολιέ, Παῦλος.

Mussolini, [Benito]: *Le Fascisme.* Doctrine, institutions. Μτφρ. ἀπὸ τὰ ἰταλικά)[101]. [Νέα ἔκδοση], συμπλ. Paris [1933]. Σχ. 8ο, σσ. 240.

Naumann, Friedrich: *L'Europe Centrale.* Μτφρ. ἀπὸ τὰ γερμανικὰ Argus Suisse de la Presse à Genève. Πρόλογος στὴ γαλλικὴ ἔκδοση S. Grumbach. Ἐκδ.: Payot. Paris χ.χ. Σχ. 8ο, σσ. I-XXVI+6-397[102].

Nézard, Henry (ἐπιμ. ἐκδ.): *A. Esmein: Élements de Droit Constitutionnel Français et Comparé.* Βλ. Esmein, A.: *Éléments de Droit Constitutionnel Français et Comparé.*

Nicegoro, Alfredo: *Les Indices numériques de la Civilisation et du Progrès.* Ἐκδ. E. Frammation. Paris 1921. Σχ. 8ο, σσ. 211. Σειρά: Bibliothèque de Culture Générale.

Nitti, Francesco: *L'inquiétude du monde.* La Crise, la Guerre et l'État. Μετάφρ. Stefan Priacel[103]. Paris 1934. Σχ. 8ο, σσ. 360.

Nogaro, B.: *Réparations. Dettes Interalliées. Restauration Monétaire.* Ἐκδ.: Presses Universitaire de France. Paris 1922. Σχ. 8ο, σσ. 191.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Normand, Gilles: *Tout le Parlement.* Biographies Sommaires et des Deputés français au 15 Octobre 1924. Ἐκδ.: Perrin. Paris 1925. Σχ. 8ο, σσ. 324.

Olphe-Galliard, G.: *La Morale des Nations.* Ἐκδ.: Giard. Paris 1920. Σχ. 8ο, σσ. [3]+308. Σειρά: Études Économiques et Sociales, ἀρ. XXII.

Olier. L. Chatin. Βλ. Chatin-Olier, L.

Ombiaux, Maurice des - Fuss - Amoré, Gustave: *Monparnasse.* Βλ. Fuss - Amoré, Gustave - Ombiaux, Maurice des: *Monparnasse.*

Otler, Paul: *Les problèmes internationaux et la guerre.* Tableaux des Constitutions et solutions nouvelles de l'économie, du droit et de la politique. Ἐκδ.: Publications de l'Union des Associations Internationales. Genève κ.ἀ. 1916. Σχ. 8ο, σσ. [2]+XI+503.

Οὐζούνης, Χρ. Ἀλ.: *Εἰκονογραφημένον Γαλλοελληνικόν Ἰατρικόν Λεξικόν.* Ἔκδ.: Πρακτορεῖον Ἰατρικῶν Ἐκδόσεων. Ἀθήνα [1957]. Σχ. 8ο, σσ. [12]+853[104].

[Pages]: *Pages d'Histoire, 1914-1916.* Nancy κ.ἀ. 1915 κ.λπ. Σχ. 8ο, σσ. 68+24+55+55+59+40+112+176[105].

[Pages]: *Pages d'Histoire, 1914-1916.* Paris 1915 κ.λπ. Σχ. 8ο, σσ. 112+43+91+91+([2])+95+173[106].

Paillarès, Michel: *Le Kémalisme devant les Alliés.* L'entrée en scène du Kémalisme, le traité des Sevres, l'accord d'Angora vers la Paix d'Orient. Μτφρ. Ἐκδ. "Bosphore". Constantinople κ.ἀ. 1922. Σχ. 8ο, σσ. [3]+IX+494[107].

Παναγιωτάκος, Παναγ[ιώτης]: *Ἐκκλησία καὶ Πολιτεία ἀνὰ τοὺς αἰῶνας (33-1939 μ.Χ.).* Συστηματικὴ συμβολὴ εἰς τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον. Ἀθήνα 1939. Σχ. 8ο, σσ. 320.

Παναγιωτάκος, Παναγιώτης Ι.: *Σύστημα τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου κατὰ τὴν ἐν Ἑλλάδι ἰσχὺν αὐτοῦ.* Ἀθήνα. Σχ. 8ο.
Τόμ. Δ΄: Τὸ Δίκαιον τῶν Μοναχῶν, ἔτος ἐκδ. 1957, σσ. 767.

Παναγιωτόπουλος, Ἰ[ωάννης] Μ. - Παπανοῦτσος, Ε[ὐάγγελος] Π. - Ζακυθηνός, Διον[ύσιος] (ἐπιμ. ἐκδ.): *Νεοελληνικὴ Κριτική.* Βλ. Παναγιωτόπουλος, Ἰ[ωάννης] Μ. - Ζακυθηνός, Διον[ύσιος] - Παπανοῦτσος, Ε[ὐάγγελος] Π. (ἐπιμ. ἐκδ.): *Νεοελληνικὴ κριτική.*

Παναγιωτόπουλος, Ἰ[ωάννης] Μ. - Ζακυθηνός, Διον[ύσιος] - Παπανοῦτσος, Ε[ὐάγγελος] Π. (ἐπιμ. ἐκδ.): Νεοελληνικὴ Κριτική. Ἐκδ.: Ἀετός. Ἀθήνα 1956. Σχ. 8ο, σσ. κδ΄+327. Σειρά: Βασικὴ Βιβλιοθήκη. Ἐπιμ. ἐκδ. σειρᾶς: Διον. Ζακυθηνὸς - Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος - Ε. Π. Παπανοῦτσος.

Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, [Ἀριστοτέλειον]. Σχολὴ τῶν Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν: *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίς.* Βλ. *Ἐπετηρίς, Ἐπιστημονική.*

Παπαδάκης, Β[ασίλειος]: *Διπλωματικὴ Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Πολέμου, 1940-1945.* Ἀθήνα 1956. Σχ. 8ο, σσ. 511.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Papadopoulos, Périclès. Βλ. [Παπαδόπουλος, Περικλῆς] Papadopoulos, Périclès.

[Παπαδόπουλος, Περικλῆς] Papadopoulos, Périclès: *Pour la fondation d'un Institut d'Entente Balkanique.* Rapport présenté au XXVIIe Congrès Universel de la Paix. Athènes χ.χ. Σχ. 8°, σσ. 14.

Παπάγος, Ἀλέξανδρος: *Ὁ Ἑλληνικὸς Στρατὸς καὶ ἡ πρὸς πόλεμον προπαρασκευή του, ἀπὸ Αὐγούστου 1923 μέχρι Ὀκτωβρίου 1940.* Ἀθήνα 1945. Σχ. 8°, σσ. 423[108].

Papanastasiou, Alexandre. Βλ. [Παπαναστασίου, Ἀλέξανδρος] Papanastasiou, Alexandre.

[Παπαναστασίου, Ἀλέξανδρος] Papanastasiou, Alex[andre]: *Rapports sur la Question de la Fédération des Peuples, Soumis au XXVIIe Congrès Universel de la Paix.* Ἐκδ.: La Société Hellénique des amis de la Paix. Athènes 1929. Σχ. 8°, σσ. 13.

Παπανδρέου, Ἀνδρέας: *Δημοκρατία καὶ Αὐτοδιοίκηση.* Πρόλογος Φώτη Σπανούδη. Ἐκδ.: Ἐφημερίδα «Ἔθνος». [Ἀθήνα 1966]. Σχ. 8°, σσ. 16.

Παπανδρέου, Γεώργιος: *Ἡ Ἀπελευθέρωσις τῆς Ἑλλάδος.* Ἐκδ.: Ἑλληνικὴ Ἐκδοτικὴ Ἑταιρεία. Ἀριθ. ἐκδ.: 3. Ἀθήνα [1948]. Σχ. 8°, σσ. 302[109].

Παπανδρέου, Γ[εώργιος]: *Ἡ ἐπιστολὴ πρὸς τὴν Α.Μ. τὸν Βασιλέα.* «Ἀγὼν Ἐλευθερίας καὶ Τιμῆς». Πρόλογος Ἰωάννου Σακελλαρίου. Ἐκδ. Ἐφημερίδα «Ρουμελιώτικα Νέα». Ἀθήνα 1963. Σχ. 16°. Σειρά: Ἀνάτυπα ἀπὸ τὰ «Ρουμελιώτικα Νέα», ἀρ. 1[110].

Παπανδρέου, Γ[εώργιος]: [«Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Δημ[ήτριον] Ν. Χατζῖσκον»]. Ἀνένδοτος, Νέος [οἶκος, ἐκδοτικός]: *Δημ. Χατζίσκου: Μεγαλειότατε, τερματίσατε τὴν ἀνωμαλίαν.* (Ἀνοικτὴ ἐπιστολὴ πρὸς τὴν Α.Μ. τὸν Βασιλέα). Ἀθήνα 1966, σ. 11[111].

Παπανοῦτσος, Ε[ὐάγγελος] Π. - Παναγιωτόπουλος, Ἰ[ωάννης] Μ. - Ζακυθηνός, Διον[ύσιος] (ἐπιμ. ἐκδ.): *Νεοελληνικὴ Κριτική.* Βλ. Παναγιωτόπουλος, Ἰ[ωάννης] Μ. - Ζακυθηνός, Διον[ύσιος] - Παπανοῦτσος, Ε[ὐάγγελος] Π. (ἐπιμ. ἐκδ.): *Νεοελληνικὴ Κριτική.*

Παπαφλέσσας, Ἰωάννης: *Ἐπιμνημόσυνος λόγος, ἐκφωνηθεὶς κατὰ τὸ τελεσθέν, τῇ 11 Ἰανουαρίου 1934, Πρωτοβουλίᾳ τοῦ «Ἐθνικοῦ Συνδέσμου», μνημόσυνον ὑπὲρ τῶν ἀειμνήστων Βασιλέων Κωνσταντίνου καὶ Σοφίας.* Ἀθήνα [1934]. Σχ. 8°, σσ. 15.

[Παπαρρηγόπουλος, Κωνσταντῖνος] Paparrigopoulos, (Constantinos]: *Histoire de la Grèce Moderne.* Guerre de l'Indépendance. Μτφρ. ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ C. Thoman. Athènes 1858. Τυπ.: «Imprimerie de l'Espérance». Σχ. 8°, σσ. [1]+88.

Παπαρρηγόπουλος, Κ[ωνσταντῖνος]: *Στοιχεῖα τῆς Γενικῆς Ἱστορίας, κατὰ τὸ σύστημα τοῦ Γάλλου Λευΐ.* Χορηγός: Ἀνδρέας Κορομηλᾶς. Ἀθήνα 1845. Τυπ.: Τυπογραφία Ἀνδρέου Κορομηλᾶ. Σχ. 8°, σσ. [1]+ιε΄+528.

Paparrigopoulos. Βλ. [Παπαρρηγόπουλος] Paparrigopoulos.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Παπασπύρου, Κώστας: «Ὁ Βουλευτὴς Εὐρυτανίας Κ. Παπασπύρου διὰ τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Δημ. Χατζίσκου». Ἀνένδοτος, Νέος [οἶκος, ἐκδοτικός]. *Δημ. Χατζίσκου: Μεγαλειότατε, τερματίσατε τὴν ἀνωμαλίαν.* (Ἀνοικτὴ ἐπιστολὴ πρὸς τὴν Α.Μ. τὸν Βασιλέα). Ἀθήνα 1966, σ. 19[112].

Παρασκευόπουλος, Ἰωάννης Π.: *Ἡ Οἰκονομικὴ Πίστις.* Ἀθήνα 1936. Σχ. 8ο, σσ. 219.

Παρνασσός: Φιλολογικὸν περιοδικόν, κατὰ τριμηνίαν ἐκδιδόμενον. Ἰδιοκτήτης: Φιλολογικὸς Σύλλογος «Παρνασσός». Ἀθήνα. [Περίοδος Δευτέρα]. Τόμος ΙΖ΄ τεῦχος 1 [Ἰανουάριος - Μάρτιος 1975)[113].

Parti Républicain Radical et Radical - Socialiste: *Programme du Parti.* Paris χ.χ. Σχ. 16ο, σσ. 12.

Pascal, P. (ἐπιμ. ἐκδ.): *V. I. Lénine: Pages Choisies.* Βλ. Lénine, V. I.: *Pages Choisies.*

Πατρὶς (ἐφημερίδα τῆς Ἀθήνας): *Ἐλευθερίου Κ. Βενιζέλου: Τὸ πρόγραμμα τῆς Ἐξωτερικῆς αὐτοῦ Πολιτικῆς.* Ἀγορεύσεις κατὰ τὰς Συνεδρίας τῆς Βουλῆς τῆς 21ης, 28ης Σεπτεμβρίου καὶ 21ης Ὀκτωβρίου 1915. Ἀθήνα 1915. Σχ. 8ο, σσ. 120. Σειρά: Παράρτημα ἐφημερίδας «Πατρὶς»[114].

Πατσουράκος, Ἰωάννης Β.: *Τὸ Κάτοπτρον τῆς Δημοκρατίας.* Πειραιᾶς 1933. Σχ. 8ο, σσ. 48.

Pédoya (Général) [ψευδών.]: *Les Conférences de la Haye.* Paris [1907]. Σχ. 8ο, σσ. [3]+211.

Πετρόπουλος, Γεώργιος Ἀ. (ἐπιμ. ἐκδ.): *Ὁ Κῶδιξ τοῦ Νοταρίου Ἀθηνῶν Παναγῆ Πούλου, 1822-1833.* Ἐκδ.: Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Ἀθήνα 1957. Σχ. 8ο, σσ. ζ΄+786. Σειρά: Μνημεῖα τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου, ἀρ. 13. Γενικὴ σειρά: Παράρτημα τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

Peyonnet, Albert: *Le Militaire du travail, 1906-1933.* Paris 1924. Σχ. 8ο, σσ. [3]+276.

Φαραντᾶτος, Ἰω[άννης] Δημοσθ.: *Πολιτικὴ Οἰκονομία.* Βλ. Metin, Albert: *Πολιτικὴ Οἰκονομία.* Μτφρ. ἀπὸ τὰ γαλλικὰ Ἰω. Δημοσθ. Φαραντάτου.

Φαρδῆς, Γεώργιος: *Αὐτοδιοίκησις καὶ Ἀποκέντρωσις.* Θεσσαλονίκη 1948, Σχ. 8ο, σσ. 167.

Philip, André: *L'Angleterre Moderne.* Le problème social, l'expérience travailliste. Πρόλογος André Siegfried. Ἐκδ.: Le Nouveau Monde Politique, Économique et Social. Enquêtes du Musée Social. Paris 1925. Σχ. 8ο, σσ. [4]+VI+246.

Philippovich, Engen von: *La Politique Agraire.* Μτφρ. ἀπὸ τὰ γερμανικὰ Savinien Boussy. Πρόλογος A. Souchon. Ἐκδ.: Giard. Paris 1904. Σχ. 8ο, σσ. XV+343. Σειρά: Bibliothèque Internationale d'Économie Politique. Διευθυντὴς σειρᾶς: Alfred Bonnet.

Φωκίτης, Ἰωάννης Δ.: *Προσόντα καὶ πρόγραμμα τοῦ Ὑποψηφίου Ἐκπαιδευτικοῦ Συμβούλου Ἰωάννου Δ. Φω-*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

κίτου, Διδάκτορος τῆς Ἑλληνικῆς καὶ τῆς Γαλλικῆς Φιλολογίας, Πτυχιούχου Γυμναστοῦ. Ἀθήνα Μάρτιος 1935. Σχ. 8ο, σσ. 18.

Φῶς, Ἑλληνικὸν (σύλλογος). *Διατί ἀγωνιζόμεθα.* Ἀθήνα 1949. Σχ. 8ο, σσ. 32.

Φωτήλας, Νότης Ἀλ. Ἀσ.: *Κοινωνικὴ Πολιτική.* Ἐγχειρίδιον θεωρίας καὶ πράξεως. Πρόλογος Κ. Βαρβαρέσου. Ἀθήνα 1937. Σχ. 8ο, σσ. 588.

[Φραγκούλης, Φ.] Frangulis, F.: Mémoire *le Traité des Sévres, Presenté à S.E.M.M. Calogeropoulos, Président du Conseil Héllenique.* Ἐκδ.: Délégation Héllenique la Conférence de Londres (Section Juridique). London 1921. Σχ. 8ο, σσ. 7[115].

Picht, Werner: *England Nach dem Kiege.* Ἐκδ.: Verlag Josef Kösef und Friedrich Pustet. München 1923. Σχ. 8ο, σσ. XXI+132.

Pierron, Alexis: *Histoire de la Littérature Grecque.* Ἐκδ.: Hachette. Ἀριθ. ἐκδ.: 5. Paris 1869. Σχ. 8ο, σσ. [3]+VIII+600.

Pingaud, Albert: *Le Développement Économique de l'Allemagne Contemporaine (1871-1914).* Ἐκδ.: Librairie Militaire Berger - Levrault. Paris χ.ἀ. 1916. Σχ. 8ο, σσ. 112. Σειρά: Pages d'Histoire -1914- 1916[116].

Pinon, René: *L'Europe et la jeune Turquie.* Les aspects nouveaux de la Question d'Orient. (deux cartes). Ἐκδ.: Perrin. Paris 1913. Σχ. 8ο, σσ. XVI+500.

Pinon, René: *La Reconstruction de l'Europe Politique.* Ἐκδ.: Perrin. Paris 1920. Σχ. 8ο, σσ. IX+344.

Pionin, Ch.: *Dictionnaire de Police et théorie sur la constatation des crimes, delits et contraventions.* Paris 1855. Σχ. 8ο, σσ. [7]+436.

[Πιπινέλης, Παναγιώτης] Πιπινέλης, Τάκης: *Αἱ πολιτειακαὶ βάσεις βασιλικῶν καὶ δημοκρατικῶν πολιτευμάτων.* Ἀθήνα 1924. Σχ. 8ο, σσ. 79.

Πιπινέλης, Τάκης. Βλ. [Πιπινέλης, Παναγιώτης] Πιπινέλης, Τάκης.

Platykas, P. D.: *La Grèce pendant la Guerre de 1914-1918.* Étude de Politique Extérieure. Berne 1918. Σχ. 8ο, σσ. 448[117].

Poittevin, Gustave Le: *La Liberté de la Presse depuis la Révolution, 1789-1815.* Paris 1901. Σχ. 8ο, σσ. [3]+330.

[Πολίτης, Νικόλαος] Politis, N[icolas] (διπλωμάτης): *La Justice Intrernationale.* Ἐκδ.: Hachette. [Paris] 1924. Σχ. 8ο, σσ. 326.

Politis. Βλ. [Πολίτης] Politis.

Poudenx, André - Lautaud, Camille: *La Réprésentation Professionelle.* Les Conseils Économiques en Europe et en France. Βλ. Lautaud, Camille - Poudenx, André: *La Réprésentation Professionelle.* Les Conseils Économiques en Europe et en France.

Ποῦλος, Παναγής: [*Ὁ Κῶδιξ τοῦ Ναταρίου Ἀθηνῶν Παναγῆ Πούλου,*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

1822-1833]. Ἐπιμ. ἐκδ.: Γεώργιος Α. Πετρόπουλος. Βλ. Πετρόπουλος, Γεώργιος Α. (ἐπιμ. ἐκδ.): *Ὁ Κῶδιξ τοῦ Νοταρίου Ἀθηνῶν Παναγῆ Πούλου, 1822-1833.*

[Πρακτικά]: *Πρακτικὰ τῶν Συνεδριάσεων τῆς Βουλῆς.* Σύνοδος Α΄. Περίοδος Β΄. Ἀθήνα 1867. Τυπ.: Ἐθνικὸν Τυπογραφεῖον. Τόμος Β΄. Σχ. 8ο, σσ. 665.

[Πρακτικά]: *Πρακτικὰ τῶν Συνεδριάσεων τῆς Βουλῆς τῆς Β΄ [καὶ Γ΄] Συνόδου τῆς Δ΄ Περιόδου.* Ἀθήνα 1877. Τυπ.: Ἐθνικὸν Τυπογραφεῖον. Σχ. 8ο.
[Τόμ. Α΄: Β΄ Σύνοδος], σσ. 522.
[Τόμ. Β΄: Γ΄ (Ἔκτακτος) Σύνοδος], σσ. 316[118].

[Πρακτικά]: *Πρακτικὰ τῶν Συνεδριάσεων τῆς Βουλῆς τῆς Α΄ Συνόδου τῆς Η΄ Βουλευτικῆς Περιόδου.* Ἀθήνα 1879. Τυπ.: Ἐθνικὸν Τυπογραφεῖον. Σχ. 8ο, σσ. 709.

[Πρακτικά]: *Πρακτικὰ τῶν Συνεδριάσεων τῆς Βουλῆς τῆς Γ΄ Συνόδου τῆς Θ΄ Βουλευτικῆς Περιόδου.* Ἀθήνα 1884. Τυπ.: Ἐθνικὸν Τυπογραφεῖον. Σχ. 8ο, σσ. 733.

[Πρακτικά]: *Πρακτικὰ τῶν Συνεδριάσεων τῆς Βουλῆς τῆς Α΄ Συνόδου τῆς ΙΗ΄ Βουλευτικῆς Περιόδου.* Ἀθήνα 1906. Τυπ.: Ἐθνικὸν Τυπογραφεῖον. Σχ. 8ο, σσ. 724.

[Πρακτικά]: *Πρακτικὰ τῶν Συνεδριάσεων τῆς Βουλῆς τῆς Β΄ Συνόδου τῆς ΙΗ΄ Βουλευτικῆς Περιόδου.* Ἀθήνα 1907. Τυπ.: Ἐθνικὸν Τυπογραφεῖον. Σχ. 8ο, σσ. 941.

[Πρακτικά]: *Πρακτικὰ τῶν Συνεδριάσεων τῆς Ἐκτάκτου Συνόδου τῆς ΙΗ΄ Βουλευτικῆς Περιόδου.* Ἀθήνα 1907. Τυπ.: Ἐθνικὸν Τυπογραφεῖον. Σχ. 8ο, σσ. 1212.

[Πρακτικά]: *Πρακτικὰ τῶν Συνεδριάσεων τῆς ἐν Ἀθήναις Β΄ τῶν Ἑλλήνων Συνελεύσεως.* Ἀθήνα 1865. Τυπ.: Ἐθνικὸν Τυπογραφεῖον. Τόμοι 2. Σχ. 8ο, σσ. 728, 774[119].

[Πρακτικά]: *Πρακτικὰ τῶν Συνεδριάσεων τῆς Γ΄ ἐν Ἀθήναις Συντακτικῆς τῶν Ἑλλήνων Συνελεύσεως (1920-1921).* Προεδρία Κωνστ. Ἀργασάρη-Λομβάρδου. Ἀθήνα 1921. Τυπ.: Ἐθνικὸν Τυπογραφεῖον. [Τεῦχος Α΄]. Σχ. 8ο, σσ. 728.

[Πρακτικά]: *Πρακτικὰ τῶν Συνεδριάσεων τῆς Δ΄ ἐν Ἀθήναις Συντακτικῆς τῶν Ἑλλήνων Συνελεύσεως.* Προεδρία Κωνσταντίνου Ρακτιβάν. Ἀθήνα Τυπ.: Ἐθνικὸν Τυπογραφεῖον. Σχ. 8ο.
[Τόμ. Α΄. Συνεδρ. Α΄ τῆς 2 Ἰανουαρίου 1924 - Συνεδρ. ΛΗ΄ τῆς 25 Μαρτίου 1924], ἔτος ἐκδ. 1924, σσ. 698.
[Τόμ. Ε΄. Συνεδρ. ΡΟΘ΄ τῆς 11 Μαΐου 1925 - Συνεδρ. ΣΙΔ΄ τῆς 11 Ἰουνίου 1925, ἔτος ἐκδ. 1926, σσ. [1]+789.

[Πρακτικά]: *Πρακτικὰ τῶν Συνεδριάσεων τῆς Γερουσίας κατὰ τὴν Τρίτην Σύνοδον τῆς Πέμπτης Βουλευτικῆς Περιόδου:* Ἀθήνα 1859. Τυπ.: Δημόσιον Τυπογραφεῖον. Σχ. 8ο, σσ. 1037.

Presse-Union: *L'Express.* Βλ. *Express, L'.*

Privat, Maurice: *Vive la République!* Essai sur l'organisation d'un gouvernement démocratique. Ἐκδ.: La Renais-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

sance du Livre. Paris χ.χ. Σχ. 8°, σσ. 192.

Populäen (οἶκος, ἐκδοτικός): *Populäen Weltgeschite.* Registerband Alphabetisches Gesant - Register. Gesant -inhaltsverzeichnis aller zehn Bände. Literaturnaturnachweis. Ἐπιμ. ἐκδ.: Walter Goetz. Berlin χ.χ. Σχ. 4°, σσ. 160[120].

Raffalovich, Arthur - Yves, Guyot: *Inflation et déflation.* Βλ. Yves, Guyot-Raffalovich, Arthur: *Inflation et déflation.*

Raffault, J.-Bouglé, C.: *Éléments du Sociologie.* Textes Choisis et ordonnés. Βλ. Bouglé, C. - Raffault, J.: *Éléments du Sociologie.* Textes Choisis et ordonnés.

Raphaël, Gaston: *Krupp et Thyssen.* Ἐκδ.: Société d'Édition «Les Belles Lettres». Paris 1925. Σχ. 8°, σσ. [3]+216. Σειρά: Les Cahiers Rhénans, ἀρ. II.

Raphaël, Gaston: *Walther Rathenau.* Ses idées et ses projets d'organisation économique. Paris 1919. Σχ. 8ο, σσ. 288.

Régnault (Général) [ψευδών.]: *La Conquête d'Athènes (Juin-Juillet 1917).* Ἐκδ.: Imprimerie et Librairie Militaire Universelle L. Fournier. Ἀριθ. ἐκδ.: 2. Paris 1920. Σχ. 8°, σσ. 264.

Ricard, Roger: *Les Assurances Sociales.* Commentaire de la loi du 5 avril 1928. Ἐκδ.: Librairie des Juris - Classeurs - Éditions Codde. Νέα ἔκδοση. Paris 1930. Σχ. 8°, σσ. 418.

Rist: *Diplôme d'Études Supérieures.* Économie Politique. Répétition Écrites d'Économie Politique. Λιθογραφημένο χειρόγραφο. Paris χ.χ. Σχ. 8°, σσ. 200.

Rist, C. - Barthélemy, J. - Jéze, G. κ.ἄ.: *Problèmes de Politique et Finance de Guerre.* Conférences faites à l'École des Hautes Études Sociales en janvier - février 1915 sur quelques problèmes financiers, politiques, administratifs et économiques soulevés par la guerre. Βλ. Jéze, G. - Barthélemy, J. - Rist, C. κ.ἄ.: *Problèmes de Politique et Finance de Guerre.* Conférences faites à l'École des Hautes Études Sociales en Janvier Février 1915 sur quelques problèmes financiers, politiques, administatifs et économiques soulevés par la guerre.

Robet, Henri: *Les Grands Procès de l'Histoire.* Paris 1915. Τόμοι 4. Σχ. 8°, σσ. XIV+273, 248, 255, 237.

Ροδόπουλος, Νικόλαος Γ.: *Οἰκονομικὴ κρίσις ἢ παρακμὴ τῆς Εὐρώπης.* Ἔρευνα τῶν οἰκονομικῶν συνθηκῶν τῆς σημερινῆς Εὐρώπης. Ἀθήνα Νοέμβριος 1948. Σχ. 8°, σσ. 231-183[122].

Roger, Gabriel: *Hitler l'homme qui vient.* Paris 1932. Σχ. 8°, σσ. 191.

Romier, Lucien: *Si le Capitalisme disparaissait.* Ἐκδ.: Hachette. [Paris] 1933. Σχ. 8°, σσ. 187.

Ροντήρης, Ἀθ[ανάσιος] Χ.: *Ἡ κατὰ τὸ Σύνταγμα ὀργάνωσις τοῦ Κράτους.* Ἀθήνα 1879. Τόμος Β΄. Σχ. 8°, σσ. 728.

Roosevelt, Franklin D.: *Regards en*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

avant. Μτφρ. ἀπὸ τὰ ἀγγλικὰ Henri de Maubran. Πρόλογος Marcel Chaminade. Paris [1933]. Σχ. 8ο, σσ. 255.

Roosevelt, F[ranklin] D.: *Sur la bonne voie*. Μετάφρ. ἀπὸ τὰ ἀγγλικὰ Pierre Dutray. Paris χ.χ. Σχ. 8ο, σσ. 263.

Rothstein, A.: *Une épique du mouvement ouvrier anglais. Chartisme et trade-unionisme*. Ἐκδ.: Éditions Sociales Internationales. Paris 1928. Σχ. 8ο, σσ. 344. Σειρά: Bibliothèque Marxiste, ἀρ. 7.

Roosseau, Charles - Cété, Roger: *Chronologie du Conflit Mondial (1935-1945)*. Βλ. Céré, Roger - Roosseau, Charles: *Chronologie du Conflit Mondial (1935-1945)*.

Ρούμελη, Ἡ (ἐφημερίδα Ἀθήνας): «Ὁ κ. Δημ. Χατζῖσκος». Ἀνένδοτος, Νέος [οἶκος, ἐκδοτικός]: *Δημ. Χατζίσκου: Μεγαλειότατε, τερματίσατε τὴν ἀνωμαλίαν*. (Ἀνοικτὴ ἐπιστολὴ πρὸς τὴν A.M. τὸν Βασιλέα Ἀθήνα 1966, σ. 23[123].

Ροξάκης, Παντελής: *Διπλωματικὴ ἱστορία τῆς Εὐρώπης (1618-1920)*. Ἀθήνα. Σχ. 8ο.
Τόμ. Α΄: (1618-1815). (Ἀπὸ τοῦ Τριακονταετοῦς Πολέμου μέχρι τῶν Συνθηκῶν τῆς Βιέννης), ἔτος ἐκδ. 1943, σσ. 431.

Ruote, J.: *Opérations et Traveaux de Banque*. Précis d'un cours élémentaire qui été fait à la Société d'enseignement Professionnel du Rome. Ἐκδ.: Librairie des Sciences Politiques et Sociales. Ἀριθ. ἐκδ.: 2, ἔκδοση ἀναθεωρημένη καὶ συμπληρωμένη. Paris 1921. Σχ. 8ο, σσ. [3]+445.

Russe, Un [ψευδών.]: *La Société Russe*. Μετάφρ. Ernest Figurey et Désire Corient[124]. Εἰσαγωγὴ Antonin Proust. Paris 1877-1878. Τόμοι 2. Σχ. 8ο, σσ. XI+396, [3]+387[125].

Russell, Bertrand: *Histoire des Idées au XIXe Siécle*. Liberté et Organisation. Μτφρ. ἀπὸ τὰ ἀγγλικὰ Petitjean. Ἐκδ.: Callimard. Ἀριθ. ἐκδ.: 5. [Paris] χ.χ. Σχ. 8ο, σσ. 397.

Russel, Bertrand: *La pratique et la théorie du Bolchevisme*. Μτφρ. ἀπὸ τὰ ἀγγλικὰ André Pierre. Paris 1921. Σχ. 8ο, σσ. 207.

[Russie]: *La Russie*. Rapport officiel de la Délégation Britannique des Trades - Unions en Russie et au Caucase (Novembre et Décember 1924). Ἐκδ.: Librairie de l'Humanité. Paris 1925. Σχ. 8ο, σσ. XXI+236.

Ruyssen, Th.: *Les Minorités Nationales d'Europe et la Guerre Mondiale*. Ἐκδ.: Presses Universitaires de France. Paris [1933]. Σχ. 8ο, σσ. [3]+421.

Sarfatti, Marguerite G.: *Mussolini, l'Homme et le Chef*. Μτφρ. ἀπὸ τὰ ἰταλικὰ Maria Croci καὶ Eugène Marsan. Πρόλογος B. Mussolini. Paris [1927]. Σχ. 8ο, σσ. 379.

Σαρίπολος, Νικόλαος Ν.: *Περὶ τοῦ κανονιστικοῦ δικαιώματος τοῦ Βασιλέως*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

καὶ περὶ ἀναγκαστικῶν διαταγμάτων, κατὰ τὸ Ἡμέτερον Σύνταγμα, ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ τῶν ξένων κρατῶν. Ἀθήνα 1903. Σχ. 8ο, σσ. 36.

Σαρίπολος, Νικόλαος Β.: *Σύστημα τοῦ Συνταγματικοῦ Δικαίου τῆς Ἑλλάδος, ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ τῶν ξένων κρατῶν.* Ἀθήνα. Τυπ.: «Τυπογραφεῖον τῆς Β. Αὐλῆς Α. Ραφτάνη». Σχ. 8ο.
Τόμ. Α΄. Ἀριθ. ἐκδ.: 2, ἔκδοση ἐπαυξημένη, ἔτος ἐκδ. 1912, σσ. 456.
Τόμ. Α΄. Ἀριθ. ἐκδ.: 3, «ἔκδοσις ἐπηυξημένη (περιέχουσα ἐπὶ πλέον 124 σελίδας)», ἔτος ἐκδ. 1915, σσ. 536.
Τόμ. Β΄. [Ἀριθ. ἐκδ. 1], ἔτος ἐκδ. 1913, σσ. [4]+448.
Τόμ. Γ΄. Ἀριθ. ἐκδ.: 4, «ἔκδοσις ἐπηυξημένη, μετὰ νέαν γενικὴν ἐπεξεργασίαν», ἔτος ἐκδ. 1923, σσ. 360[126].

Sarolea, Charles: *Ce que j'ai un vu en Russie Soviétique.* Μτφρ. ἀπὸ τὰ ἀγγλικὰ Oscar Grojean. Πρόλογος Cardinal Mercier. Ἐκδ.: Hachette. [Paris] 1925. Σχ. 8ο, σσ. 256.

Sauvage, Francis: *Les impôts sur le revenus et les moyens de contrôle du fisc.* (Lois de 1914, 1916 et 1917). Ἐκδ.: Librairie de la Société du Recueil Sirey. Paris 1918. Σχ. 8ο, σσ. [3]+331.

Sbarounis. Βλ. [Σμπαρούνης] Sbarounis.

Scelle, Georges: *Les Conséquences Législatives du parte Bliand-Kellogg.* Rapport présanté au XXVIIe Congrès de la Paix. Bruxelles χ.χ. Τυπ.: «Imprimerie de l'Office de Publicité». Σχ. 8ο, σσ. 4.

Scelle, Georges: *Le Pacte des Nations et sa liaison avec* le Traité de Paix. Πρόλογος Léon Bourgeois. Ἐκδ.: Librairie de la Société. Paris 1919. Σχ. 8ο, σσ. X+448.

Schkaff, Eugène: *La dépréciation monétairets, ses effets en drois privé.* Πρόλογος De Monzie. Ἐκδ.: Librairie Dallog. Paris 1925. Σχ. 8ο, σσ. [3]+339.

Schkaff, Eugène: *La Question Agraire en Russie* Contribution à l'histoire de la proptiété foncière. Ἐκδ.: Librairie Arthur Rousseau. Paris 1922. Σχ. 8ο, σσ. XIII+336.

Σχολὴ τῶν Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Βλ. Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, Ἀριστοτέλειον. Σχολὴ τῶν Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν.

Schvan, Augusti: *Les Bases d'une Paix Durable.* Ἐκδ.: Librairie Félix Alcan. Paris 1917. Σχ. 8ο, σσ. [3]+247.

Sénat. Année 1919. Session Ordinaire. N° 562. Βλ. [France]. Sénat. Année 1919. Session Ordinaire. N° 562.

Sforza (Comte) [ψευδών.]: *Les Batisseurs de l'Europe Moderne.* Ἐκδ.: Gallimard. Ἀριθ. ἐκδ.: 2. Paris 1931. Σχ. 8°, σσ. 409.

Sibert, Marcel: *La Constitution de la France du 7 septembre 1870 au 9 août 1945.* Paris 1946. Σχ. 8°, σσ. [8]+472.

Siegfried, André: *Les États-Unis d'au-*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

jourd'hui. Ἐκδ.: Armand Colin. Paris 1927. Σχ. 8°, σσ. [4]+362. Σειρά: Bibliothèque du Musée Social.

Siegfried, André: *Suez, Panama et les routes maritimes mondiales.* Ἐκδ.: Armand Colin. Paris 1940. Σχ. 8°, σσ. VI+299.

Σμπαρούνης, Ἀθανάσιος Ι.: *Γενικαὶ γραμμαὶ φορολογικῆς πολιτικῆς.* Εἰσήγησις, ὑποβληθεῖσα τῇ 12ῃ Νοεμβρίου 1934 πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου Οἰκονομικῶν συσταθεῖσαν Ἐπιτροπὴν Μελέτης τῆς Ἀμέσου Φορολογίας. Ἀθήνα 1935. Σχ. 8ο, σσ. η΄+168[127].

[Σμπαρούνης, Ἀθανάσιος] Sbarounis, Athanase J.: *L'impôt sur le revenu en Grèce.* Étude Historique, Critique et Comparée. Πρόλογος G. Cafandaris. Athènes 1934. Σχ. 8°, σσ. XI+390 [+ 4 πίνακες].

Σολωμός, Ἰωάννης: «Ὁ Ἑλληνικὸς Λιγνίτης. Τί πρέπει νὰ γίνῃ». *Ἔργα,* τεῦχος 158 (Ἀθήνα 30 Δεκεμβρίου 1931. Ἀνάτυπο μὲ αὐτοτελῆ σελίδωση (σσ. 6).

Solus, Henry: *Comment fonctionnent les Assurances Sociales?* Guide pratique et texte annoté du Déctet du 30 mars 1929. Ἐκδ.: Librairie de Recueil Sirey. Paris 1929. Σχ. 8°, σσ. 299.

Solus, Henry: *Qu'est-ce que les Assurances Sociales?* Guide pratique et texte annoté de la Loi du 5 avril 1928. Ἐκδ.: Librairie de Recueil Sirey. Paris 1928. Σχ. 8°, σσ. 235.

Solus, Henry: *Quel est le Nouveau régime des Assurances Sociales?* Guide pratique et texte annoté de la Loi du 30 avril 1930, des Décrets et Arrêtés en portant application. Ἐκδ.: Librairie du Recueil Sirey. Paris 1930. Σχ. 8°, σσ. [5]+400.

Sorel, Georges: *Matériaux d'une théorie du prolétariat.* Ἐκδ.: Librairie des Sciences Politiques et Sociales. Ἀριθ. ἐκδ.: 3. Paris 1929. Σχ. 8°, σσ. [5]+455. Σειρά: Études sur le Devenir Social, ἀρ. XV.

Sorel, Georges: *Réflexions sur la violence.* Ἐκδ.: Librairie des Sciences Politiques et Sociales. Ἀριθ. ἐκδ.: 7. «avec plaidoyer pour Lenine». Paris 1930. Σχ. 8°, σσ. [2]+458. Σειρά: Études sur le devenir Social, ἀρ. IV.

Σουρμελῆς, Διονύσιος: *Ἀττικὰ ἢ περὶ Δήμων Ἀττικῆς, ἐν οἷς καὶ περί τινων μερῶν τοῦ Ἄστεως.* Ἀθήνα 1854. Σχ. 8ο, σσ. 182.

Σοῦτσος, Ι. Α.: *Ἐγχειρίδιον Δημοσιολογίας ἢ Περὶ Προϋπολογισμοῦ.* Ἀθήνα 1864. Σχ. 8ο, σσ. ις΄+216.

Σπηλιωτόπουλος, Ἀντώνιος Θ.: *Σερβία.* Μελέτη ἐθνογραφική, ἱστορική, πολιτικὴ καὶ οἰκονομική. Ἀθήνα. Τυπογραφεῖον «Πανελλήνιον Κράτος». Σχ. 8ο. Σειρά: Τὰ Κράτη τοῦ Αἵμου ἐν σχέσει πρὸς τὴν Ἑλλάδα.
Τόμ. Α΄ (αὐτοτελής): Περιλαμβάνων ἱστορίαν τῆς Σερβίας, ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς σήμερον, ἔτος ἐκδ. 1912, σσ. ιε΄+224[128].

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Σπυρίδων, Ἀθηνῶν Ἀρχιεπίσκοπος: *Ἠπειρωτικὰ Χρονικά.* Βλ. *Χρονικά, Ἠπειρωτικά.*

Σπυρίδων, Ἰωαννίνων Μητροπολίτης. Βλ. Σπυρίδων, Ἀθηνῶν Ἀρχιεπίσκοπος.

[Σπυρομήλιος, Μιχαήλ]: *Καταθέσεις τοῦ Ὑποστρατήγου, πρώην Ὑπουργοῦ, Σ. Μήλιου...* Βλ. [Καταθέσεις]: *Καταθέσεις τοῦ Ὑποστρατήγου, πρώην Ὑπουργοῦ, Σ. Μήλιου...*].

S. R. [ψευδών.]: *Histoire de la Révolution Russe (1915-1917).* Ἐκδ.: Librairie Militaire Berger-Levrault. Paris κ.ἀ. χ.χ. Σχ. 8°, σσ. [2]+95. Σειρά: Pages d'Histoire 1914-1916[129].

Στάμος, Ἰωάννης: *Κατήχησις πρὸς τοὺς φορολογουμένους.* Ἐκδ.: «Ἑλλάς». Ἀθήνα 1928. Σχ. 8°, σσ. 8.

Στεφανίδης, Δημοσθένης Σ.: *Ἡ εἰσροὴ τινων κεφαλαίων καὶ αἱ οἰκονομικαὶ καὶ πολιτικαὶ της συνέπειαι.* Θεσσαλονίκη 1930. Σχ. 8°, σσ. 324[130].

Στεφανίδης, Δημοσθένης Σ.: *Μαθήματα Πολιτικῆς καὶ Οἰκονομικῆς ἐπὶ τῶν συλλεκτικῶν ἔργων.* Ἀθήνα 1952. Σχ. 8°, σσ. 400.

Stohl, J. H.: *Œuvre Monétaire de la Conférence de Londres (1933) et ses Concéquences.* Ἐκδ.: Librairie Générale de Droit et de Jurisprundence. Paris 1939. Σχ. 8°, σσ. [3]+272.

Streit, Georg. Βλ. [Στρέιτ, Γεώργιος] Streir, Georg.

[Στρέιτ, Γεώργιος] Streit, Georg.: *Der Lausanner Vertrag und der griechisch-türkische Bevölkerungsaustausch.* Ἐκδ.: Aus dem Institut für Internationales recht an der Universität Kiel. Berlin 1929. Σχ. 8°, σσ. 72. Σειρά: Πρώτη: Vorträge und Einzelschriften, ἀρ. 10.

Sturzo, Don Luigi: *L'Italie et le Fascisme.* Μετάφρ. Mancel Prélot (ἐκ τοῦ ἰταλικοῦ). Ἐκδ.: Librairie Félix Alcan. Paris 1927. Σχ. 8°, σσ. VIII+299.

Suarez, Georges (ἐπιμ. ἐκδ.): *Briand: Sa Vie. Son œuvre, avec son journal et de nombreux documents inédits.* Ἐκδ.: Plon. Paris. Σχ. 8°.
Τόμ. I: Le Révolté circonspect 1862-1904. Avec 11 gravures hors texte. Ἔτος ἐκδ. 1938, σσ. [7]+XI+469.
Τόμ. II: Faiseur de calme 1904-1914. Ἔτος ἐκδ. 1938, σσ. [5]+III+515+9 gravures.
Τόμ. III: Le Pilote dans la Tourmente - 1914-1916. Ἔτος ἐκδ. 1939, σσ. [6]+ II+501+8 gravures.
Τόμ. IV: Le Pilote dans la Tourmente 1916-1918. Ἔτος ἐκδ. 1940, σσ. [6]+ 397+8 gravures.

Subercaseau, G.: Le Panier-Monnaie. Ἐκδ. Giard et Brière. Paris 1920. Σχ. 8°, σσ. [3]+446. Σειρά: Bibliothèque Internationale d'Économie Politique. Διευθυντὴς σειρᾶς: Alfred Bonnet.

Süpfle, Godefroi (ἐπιμ. ἐκδ.): *James Conor: Manuel de Conversation Français-Allemand à l'Usage des Écoles et*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

des Voyageurs, avec un petit dictionnaire et de Voyage. Βλ. Connor, James: *Manuel de Conversation Français-Allemand à l'Usage des Écoles et des Voyageurs, avec une petit dictionnaire et de Voyage.* [Ἐπιμ. ἐκδ.: Godefroi Süpfle]. Ἀριθ. ἐκδ.: 4, ἔκδοση θεωρημένη ἀπὸ «Godefroi Süpfle»].

Συμβούλιον, Ἀνώτατον Ἐκπαιδευτικόν. Βλ. [Ἑλλάς. Ὑπουργεῖον Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων]. Ἀνώτατον Ἐκπαιδευτικὸν Συμβούλιον.

Συμβούλιον, Ἀνώτατον Οἰκονομικόν: *Οἰκονομικὴ Βιβλιογραφία τῆς Ἑλλάδος τοῦ ἔτους 1935.* Ἀθήνα 1936. Σχ. 4ο, σσ. 43. Σειρά: Ἐκδόσεις Ἀνωτάτου Οἰκονομικοῦ Συμβουλίου, ἀρ. 16.

Tardieu, André: *La Paix.* Πρόλογος Georges Clemenceau. Paris 1921. Σχ. 8°, σσ. XXXII+520.

Tchernoff, J.: *Les Démagogies contre les Démocraties.* Préliminaires et causes de la deuxième Grande Guerre. Ἐκδ.: Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence. Paris 1947. Σχ. 8°, σσ. VIII+440.

Tchernoff, J.: *Les Nations et la Société des Nations dans la Politique Moderne.* Πρόλογος Albert Thomas. Ἐκδ.: Librairie Félix Alcan. Paris 1919. Σχ. 8°, σσ. [3]+XXVII+200.

Τεχνικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος. Βλ. *Ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος, Τεχνική.*

Τεχνικὸν Ἐπιμελητήριον τῆς Ἑλλάδος. Βλ. Ἐπιμελητήριον τῆς Ἑλλάδος, Τεχνικόν.

[Τεσσαρακονταετηρίς]: *Τεσσαρακονταετηρὶς Θεοφίλου Βορέα.* Χορηγοὶ ἐκδόσεως: «Τῇ Εὐγενεῖ Χορηγία: Τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. –Τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Κύπρου. –Τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. –Τοῦ Ὑπουργείου Διοικήσεως Πρωτευούσης. –Τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος. –Τοῦ Δήμου Ἀθηναίων. –Τοῦ Δήμου Ἀργείων. –Τῆς Κοινότητος Ἀμαρουσίου. –Τῶν ἐνταῦθα καὶ ἐν Ἀμερικῇ καὶ ἐν Αἰγύπτῳ καὶ ἀλλαχοῦ Μαθητῶν τοῦ Τιμωμένου καὶ Φίλων καὶ θαυμαστῶν». Ἀθήνα. Σχ. 8ο.
Τόμ. Α΄: Ἐπιστημονικαὶ Πραγματεῖαι ἀφιερωθεῖσαι εἰς τὸν Θεόφιλον Βορέαν, ὑπὸ Συναδέλφων, Μαθητῶν, Φίλων καὶ Θαυμαστῶν, ἔτος ἐκδ. 1940, σσ. [15]+429.

Θηβαῖος, Χρῖστος: *Τὸ Δίκαιον τῆς Νομῆς.* Ἀθήνα. Σχ. 8ο.
Τόμ. Α΄: Περὶ τῆς Νομῆς ἐν γένει, ἔτος ἐκδ. 1950, σσ. μη΄+656.

Θοιβιδόπουλος, Γεώργιος Δ.: *Ἑλληνικὴ Γραμματολογία, πρὸς χρῆσιν τῶν Γυμνασίων.* Ἐγκριθεῖσα ἐν τῷ, κατὰ τὸν Νόμον, ΓΣΑ΄ Διαγωνισμῷ τῶν Διδακτικῶν Βιβλίων διὰ τὴν τετραετίαν 1910-1914. Ἀθήνα 1910. Σχ. 8ο, σσ. 167.

Τουλιᾶτος, Διονύσιος Π.: *Curriculum Vitae.* Βλ. Τουλιᾶτος, Διονύσιος Π.: *Σπουδαί, Ἐπιστημονικὴ Δρᾶσις καὶ Πρωτότυποι Ἐργασίαι ἐν τῇ Ἰατρικῇ Σχολῇ τοῦ Βασ. Πανεπιστημίου τῆς Γενούης, 1909-1927.*

Τουλιᾶτος, Διονύσιος Π.: *Σπουδαί, Ἐπιστημονικὴ Δρᾶσις καὶ Πρωτότυποι Ἐργασίαι ἐν τῇ Ἰατρικῇ Σχολῇ τοῦ*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Βασ. Πανεπιστημίου τῆς Γενούης, 1909-1927. χ.τ. χ.χ. Σχ. 8ο, σσ. 52[131].

Toulouse (Docteur) [ψευδών.]: *La Question Sociale.* Paris [1921]. Σχ. 8°, σσ. VII+309.

Toumbouros. Βλ. [Τουμπoῦρος] Toumbouros.

[Τουμπoῦρος, Γεώργιος] Toumbouros, Georges B.: *Le Problème Héllénique.* Questions Intérieures et Extérieures et Revendiations Nationales. Lettres adressées à M. M. Roosevelt, Staline et Churchil aux Représentants diplomatiques des Pays Alliés à Athènes. Athénes 1946. Τυπ.: «Imprimerie "Paris"». Σχ. 8°, σσ. 39.

Τριανταφυλλόπουλος, Ἰωάννης Κ.: *Νεκρολογίαι: Julien Reinach - Louis Gernet.* Ἀθήνα 1962. Σχ. 16ο, σσ. 12[132].

Τριανταφυλλόπουλος, Κ[ωνσταντῖνος] Δ.: «Ἡ πρώτη ἑλληνικὴ μετάφρασις τοῦ Γαλλικοῦ Ἐμπορικοῦ Κώδικος καὶ τὰ ἐξ αὐτῆς διδάγματα». *Ἀρχεῖον Ἰδιωτικοῦ Δικαίου*, τόμ. Ι΄ (Ἀθήνα 1943), σσ. 361-383. Ἀνάτυπο.

Τρικούπης, Χ[αρίλαος]: *Ἔκθεσις τοῦ Προέδρου τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου καὶ Ὑπουργοῦ ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν Χ. Τρικούπη ἐπὶ τοῦ Γενικοῦ Προϋπολογισμοῦ τῶν Ἐσόδων καὶ Ἐξόδων τοῦ Κράτους τῆς χρήσεως τοῦ 1885.* [Ἀθήνα] χ.χ. Σχ. 4ο, σσ. 13+25+47+21+29+48+28+30+35[133].

[Τσουδερός, Ἐμμανουὴλ] Tsouderos, Emmanuel] J.: *Le Relèvement Économique de la Grèce.* Dette Publique - Contrôle Financier Intenational. –Situation Budgétaire. –Agriculture. –Industrie. –Commerce –Marine Marchande. Πρόλογος Charles Gide. Ἐκδ.: Librairie Berger. Levrault. Paris/Nancy 1919. Σχ. 8°, σσ. XVI+255.

Tsouderos, Emmanuel. Βλ. [Τσουδερός, Ἐμμανουὴλ] Tsouderos, Emmanuel.

Union Interparlementaire. Bureau Interparlementaire: *Compte rendu de la XXXe Conférence tenue à Paris 25 en août 1927.* Lausanne κ.ἀ. 1927. Σχ. 8ο, σσ. XV+595.

Université des Annales: *Conferencia.* Βλ. *Conferencia.*

Valery, Paul: *Regards sur le Monde Actuel.* Ἐκδ.: Librairie Stock. Paris 1933. Σχ. 8°, σσ. 215.

Valois, Georges: *La monnaie saine tuera la vie chère.* Ἐκδ.: Nouvelle Librairie Nationale. Paris 1920. Σχ. 8°, σσ. 128.

Valois, Georges - Arthuys, Jacques: *Le Franc-Or.* Ἐκδ.: Nouvelle Librairie Nationale. Paris 1922. Σχ. 8°, σσ. 152. Σειρά: La Monnaie et les Finances, ἀρ. V.

Van Loon, Hendrik: *Histoire des Arts.* Μτφρ. ἀπὸ τὰ ἀγγλικὰ Pierre Holland. Paris 1938. Σχ. 8°, σσ. 750.

Vermeil, Edmond: *L'Allemagne contemporaine (1919-1924).* Sa Structure et son Évolution Politiques, Économiques et Sociales. Ἐκδ.: Librairie Félix Alcan. Paris 1925. Σχ. 8°, σσ. VII+255.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Vermeil, Edmond: *Doctrinaires de la Révolution Allemande (1918-1938).* Paris 1938. Σχ. 8°, σσ. 392.

[Vie]: *La vie économique en France pendant la Guerre Actuelle.* Conférence prononcée au Conservatoire national des Arts et Métiers, le 15 fevrier 1915. Ἐκδ.: Librairie Militaire Berger-Levrault. Nancy-Paris 1915. Σχ. 8°, σσ. 45. Σειρά: Pages d'Histoire 1914-1916[134].

Well, H. G.: *Le Nouveau Machiavel.* Μτφρ. ἀπὸ τὰ ἀγγλικὰ Madelein Rolland. Paris χ.χ. Σχ. 8°.
Τόμ. I: Comment se fait un homme, σσ. 301.
Τόμ. II: Au cœur de la Politique, σσ. 254.

Yves, Guyot - Raffalovich, Arthur: *Inflation et déflation.* Ἐκδ.: Librairie Félix Alcan. Paris 1921. Σχ. 8°, σσ. VIII+279.

Zagorsky, Simon: *La Renaissance du Capitalisme dans la Russie des Soviets.* Le bilan de la «Nouvelle Politique». Paris 1924. Σχ. 8°, σσ. 447.

Ζακυθηνός, Διον[ύσιος] - Παναγιωτόπουλος, Ἰ[ωάννης] Μ. - Παπανοῦτσος, Ε[ὐάγγελος] Π. (ἐπιμ. ἐκδ.): *Νεοελληνικὴ Κριτική.* Βλ. Παναγιωτόπουλος Ἰ[ωάννης] Μ. - Ζακυθηνός, Διον[ύσιος] Παπανοῦτσος, Ε[ὐάγγελος] Π. (ἐπιμ. ἐκδ.): *Νεοελληνικὴ Κριτική.*

Ζακυθηνός, Διον[ύσιος] - Παπανοῦτσος, Ε[ὐάγγελος] Π. - Παναγιωτόπουλος, Ἰ[ωάννης] Μ. (ἐπιμ. ἐκδ.): *Νεοελληνικὴ Κριτική.* Βλ. Παναγιωτόπουλος, Ἰ[ωάννης] Μ.-Ζακυθηνός, Διον[ύσιος] - Παπανοῦτσος, Ε[ὐάγγελος] Π. (ἐπιμ. ἐκδ.): *Νεοελληνικὴ Κριτική.*

Ζαμπέλιος, Σ[πυρίδων]: *Βυζαντιναὶ Μελέται.* Περὶ πηγῶν νεοελληνικῆς ἐθνότητος ἀπὸ Η΄ ἄχρι Ι΄ ἑκατονταετηρίδος μ.Χ. Ἀθήνα 1857. Σχ. 8ο, σσ. 696+ρη΄.

Ζάρρας, Ἰωάννης Α.: *Ἀνεργία καὶ ἐκ περιτροπῆς ἐργασία.* Ἀθήνα 1940. Σχ. 8ο, σσ. [3]+333.

Zévaés, Alexandre: *La Failite de l'International.* Ἐκδ.: La Renaissance du Livre. Paris χ.χ. Σχ. 8°, σσ. [3]+211.

Ζολώτας, Ξεν[οφῶν] Ε. - Ἀγγελόπουλος, Ἄγγ[ελος] Θ.: *Ἐπιθεώρησις Κοινωνικῆς καὶ Δημοσίας Οἰκονομικῆς.* Βλ. *Ἐπιθεώρησις Κοινωνικῆς καὶ Δημοσίας Οἰκονομικῆς.*

Zvorikine, Nicolas: *La Révolution et la Bolchevisme en Russie.* Πρόλογος Georges Blondel. Ἐκδ.: Librairie Académique. Paris 1920. Σχ. 8°, σσ. XII+311[135].

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γιὰ τὸ Ἀρχεῖο (καὶ κάποια στοιχεῖα γιὰ τὴ ζωὴ) τοῦ Δ. Χατζίσκου βλ. Ἰφιγένεια Μπουτουροπούλου: «Ἀρχεῖο Δημητρίου Ν. Χατζίσκου». *Δελτίο τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ*, τόμ. Β΄ (Ἀθήνα 2000).

2. Γιὰ τὰ βασικὰ δελτία βλ. Ἐλευθέριος Πρεβελάκης: *Τὸ Κέντρον Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ*, Ἀθήνα 1985, σ. 37.

3. Γιὰ τὸν Κανονισμὸ Δελτιοκαταλόγου βλ. *ὅ.π.*, σ. 48.

4. Γιὰ τὸ Βασικὸ Δελτιοκατάλογο Περιοδικῶν βλ. *Κατάλογος Δελτιοκαταλόγου*, σ. 2.

5. Βλ. Πέτρος Μάτσης: «Κατάλογος Περιοδικῶν τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Κ.Ε.Ι.Ν.Ε.». *Δελτίο τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ*, τόμ. Α΄, Μνήμη Ἐλευθερίου Πρεβελάκη, Ἀθήνα 1998, σ. 304, ὑποσημείωση 10. Πέτρος Μάτσης: «Κατάλογος Βιβλίων τῆς Βιβλιοθήκης Γεωργίου Μυλωνᾶ, ἀποκειμένων στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Κ.Ε.Ι.Ν.Ε.»*. *Δελτίο τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ*, τόμ. Β΄, Ἀθήνα 2000, σ. 309, ὑποσημείωση 3. Στὸ ἑξῆς: «Βιβλιοθήκη Γ. Μυλωνᾶ».

6. Σημειώνονται μόνο τὰ στοιχεῖα ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν κατὰ τὴ σύνταξη τοῦ Καταλόγου.

7. Περὶ τοῦ συγγραφέως βλ. *Κανονισμὸς Βιβλιογραφίας Κ.Ε.Ν.Ε.*, σσ. 3-6.

8. Περὶ τοῦ τίτλου βλ. *ὅ.π.*, σσ. 6-7.

9. Περὶ τοῦ μεταφραστοῦ βλ. *ὅ.π.*, σ. 7.

10. Περὶ τοῦ θέματος βλ. *ὅ.π.*

11. Περὶ τοῦ ἐπιμελητοῦ ἐκδόσεως (ἐπιμ. ἐκδ.) βλ. *ὅ.π.*, σσ. 7, 11, 13, 17, καθὼς καὶ Παράρτημα θ΄, σ. 51.

12. Περὶ τοῦ ἐκδότου βλ. *ὅ.π.*, σσ. 7-8, 14-18.

13. Περὶ τοῦ χορηγοῦ βλ. *ὅ.π.*, σ. 8.

14. Περὶ τῆς μορφῆς βλ. *ὅ.π.*

15. Περὶ τοῦ ἀριθμοῦ ἐκδόσεως βλ. *ὅ.π.*

16. Βλ. «Βιβλιοθήκη Γ. Μυλωνᾶ», *ὅ.π.*, σ. 310, ὑποσημείωση 13.

17. Περὶ τοῦ ἐκδοτικοῦ οἴκου βλ. *Κανονισμὸς Βιβλιογραφίας Κ.Ε.Ν.Ε.*, σ. 9.

18. Περὶ τοῦ ἔτους ἐκδόσεως βλ. *ὅ.π.*

19. Περὶ τοῦ τυπογραφείου βλ. *ὅ.π.*

20. Περὶ τοῦ ἀριθμοῦ τόμων βλ. *ὅ.π.*

21. Περὶ τοῦ σχήματος βλ. *ὅ.π.*

22. Περὶ τοῦ ἀριθμοῦ σελίδων, βλ. *ὅ.π.*, σσ. 9-10.

23. Περὶ τῆς σειρᾶς βλ. *ὅ.π.*, σ. 10.

24. Περὶ τοῦ θέματος βλ. *ὅ.π.*

25. Περὶ τῆς γενικῆς σειρᾶς βλ. *ὅ.π.*

26. Περὶ τῆς περιπτώσεως κατὰ τὴν ὁποία «ἔργον τι συνεγράφη ὑπὸ δύο ἢ τριῶν συγγραφέων», βλ. *ὅ.π.*, σ. 5.

27. Περὶ τῆς περιπτώσεως κατὰ τὴν ὁποία ὁ ἐπιμελητὴς ἐκδόσεως (ἐπιμ. ἐκδ.) λαμβάνει τὴ θέση τοῦ συγγραφέως βλ. *ὅ.π.*, σ. 11.

28. Περὶ τῆς περιπτώσεως κατὰ τὴν ὁποία πολύτομο δημοσίευμα βιβλιογραφεῖται «ἀναλυτικῶς κατὰ τόμον», βλ. *ὅ.π.*, σ. 11, καθὼς καὶ Παράρτημα Δ΄, (σ. 45). Συγγραφέας τοῦ παρόντος τόμου εἶναι ὁ Rudolf Hilferding.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

29. Περὶ τῶν στοιχείων τὰ ὁποῖα σημειώνονται κατὰ τὴν καταλογράφηση περιοδικῶν βλ. ὅσα σημειώσαμε στὸ «Κατάλογος Περιοδικῶν...», *ὅ.π.*, σσ. 305-307.

30. Τὸ δημοσίευμα βλ. στὸ [Page]: *Pages d'Histoire 1914-1916*, ἀριθμὸ εἰσαγωγῆς 4802. Εἰς διπλοῦν (τὸ ἕνα μετὰ τὸ ἄλλο).

31. Περὶ μεταγλωτισμένου ὀνόματος συγγραφέως βλ. Κανονισμὸς Βιβλιογραφίας Κ.Ε.Ι.Ν.Ε, σ. 6.

32. Περὶ «βιβλιογραφήσεως μελέτης μὴ αὐτοτελοῦς», βλ. *ὅ.π.*, σσ. 11-12, καθὼς καὶ Παράρτημα Δ΄ (σ. 45).

33. Περὶ τῶν ἀνατύπων βλ. *ὅ.π.*, σ. 12. Τὸ δημοσίευμα ὑπάρχει καὶ στὴ Β.Π. (= Βιβλιοθήκη Πρεβελάκη) στὸ Ἀνδρεάδης, Ἀ[νδρέας] Μ.: *Ἔργα*, τόμ. ΙΙΙ (Ἀθήνα 1940), σσ. 3-24.

34. Τὸ δημοσίευμα ὑπάρχει καὶ στὴ Β.Π., στὸ Ἀνδρεάδης, Ἀ[νδρέας] Μ.: *Ἔργα*, τόμ. ΙΙΙ (Ἀθήνα 1940), σσ. 323-359.

35. Περὶ τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο γίνεται ἡ «βιβλιογράφησις πολυτόμου δημοσιεύματος ὡς ἐὰν ἦτο μονότομον» βλ. *Κανονισμὸς Βιβλιογραφήσεως Κ.Ε.Ι.Ν.Ε.*, σ. 11, καθὼς καὶ Παράρτημα Γ΄ (σ. 44).

36. Περὶ τῶν «ἀνωνύμων δημοσιευμάτων» βλ. *ὅ.π.*, σσ. 12-14.

37. Στὸ παρὸν ἀντίτυπο λείπουν τὰ ἐξώφυλλα, καταστραφέντα προφανῶς κατὰ τὴ βιβλιοδεσία. Ὁ κύριος τίτλος λήφθηκε ἀπὸ τὴ ράχη. Οἱ τίτλοι στὰ ἑλληνικὰ καὶ τὰ γαλλικά.

38. Περὶ «μὴ περιοδικῶν ἄνευ συγγραφέως δημοσιευμάτων ὑπὸ μὴ κρατικῶν ὀργανισμῶν ἐκδοθέντων» βλ. *Κανονισμὸς Βιβλιογραφίας Κ.Ε.Ι.Ν.Ε.*, σσ. 14-15, καθὼς καὶ Παράρτημα Θ΄ (σσ. 51-52).

39. Περὶ τῆς περιπτώσεως κατὰ τὴν ὁποία «βιβλίον τι συνεγράφη ὑπὸ συγγραφέων πλειόνων τῶν τριῶν» βλ.*ὅ.π.*, σ. 5.

40. Περὶ συγγραφέως μὲ δύο ἐπώνυμα βλ. *ὅ.π.*, 4.

41. Τὸ δημοσίευμα βλ. στὸ [Pages]: *Pages d'Histoire -1914-1916*, ἀριθμὸς εἰσαγωγῆς 4801.

42. Δὲν ἀναφέρεται ποιὰ ἡ γλῶσσα τοῦ πρωτοτύπου.

43. Προσωπικὴ ἀφιέρωση τοῦ συγγραφέα πρὸς τὸν Δ. Χατζίσκο. Ὑπάρχει καὶ ἄλλο ἀντίτυπο τοῦ δημοσιεύματος, τοποθετημένο στὴν κύρια Βιβλιοθήκη τοῦ Κέντρου.

44. Περὶ τῶν ἀνωτάτων κληρικῶν ὡς συγγραφέων βλ. *Κανονισμὸς Βιβλιογραφίας Κ.Ε.Ι.Ν.Ε.*, σσ. 4-5.

45. Βλ. «Βιβλιοθήκη Γ. Μυλωνᾶ»: *ὅ.π.*, σσ. 311-312, ὑποσημείωση 29.

46. Δὲν ἀναφέρεται ὄνομα μεταφραστῆ. Ἡ μετάφραση ἀκολουθεῖται ἀπὸ «Une note sur la position du problème du Matérialisme Historique».

47. Περὶ μὴ περιοδικῶν κρατικῶν δημοσιευμάτων βλ. *Κανονισμὸς Βιβλιογραφίας Κ.Ε.Ι.Ν.Ε.*, σσ. 15-18.

48. Τὸ δημοσίευμα βλ. στὸ [Pages]: *Pages d'Histoire -1914-1916*, ἀριθμὸς εἰσαγωγῆς 4802.

49. Ἡ παροῦσα ἔκδοση τοῦ δημοσιεύματος εἶναι ἀναθεώρηση τῆς πρωτότυπης ἰταλικῆς, γενομένη ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ συγγραφέα γιὰ τὸ γαλλικὸ κοινό.

50. Τὸ δημοσίευμα βλ. στὸ [Pages]: *Pages d'Histoire 1914-1916*, ἀριθμὸς εἰσαγωγῆς 4801.

51. Τὰ τεύχη συνεσταχωμένα.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

52. «Thèse pour le doctorat l'acte public sur la manière ci-après sera soutenu le Lundi 25 Mars 1901, à 9 heures».

53. Ἡ ἐπιστολὴ καταχωρίσθηκε πρώτη φορὰ στὸ φύλλο τῆς 15ης Φεβρουαρίου 1966 τῆς ἐφημερίδας *Ἀνένδοτος*. Ὅπως ἀναφέρει ἡ Μποτουροπούλου (*ὅ.π.*, σσ. 304-305), ἀντίγραφο τῆς ἐπιστολῆς ὑπάρχει καὶ στὸ Ἀρχεῖο τοῦ συγγραφέα.

54. Στὴν κύρια Βιβλιοθήκη τοῦ Κέντρου ὑπάρχει τὸ «Ἔτος Πρῶτον (1973)» τῆς Περιόδου Β΄ τοῦ περιοδικοῦ, τὸ ὁποῖο ἐκδόθηκε, «προνοίᾳ τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Ἰωαννίνων Κυρίου Σεραφεὶμ καὶ ἐπιμελείᾳ Ἐπιτροπῆς», στὰ Γιάννινα, «ἐν τῇ Ἱερᾷ Μητροπόλει».

55. Τὸ δημοσίευμα βλ. στὸ [Pages]: *Pages d'Histoire 1914-1916*, ἀριθμὸς εἰσαγωγῆς 4801.

56. Οἱ τόμοι συνεσταχωμένοι.

57. Γαλλικὰ σὲ γοτθικὴ γραφή.

58. Τὸ δημοσίευμα βλ. στὸ [Pages]: *Pages d'Histoire -1914-1916*, ἀριθμὸς εἰσαγωγῆς 4801.

59. Περὶ ψευδωνύμων βλ. *Κανονισμὸς Βιβλιογραφίας Κ.Ε.Ι.Ν.Ε.*, σ. 6.

60. Ἀπὸ τὸ παρὸν ἀντίτυπο λείπουν τὰ ἐξώφυλλα.

61. Στὸ παρὸν ἀντίτυπο δὲν ὑπάρχουν ἐξώφυλλα, καταστραφέντα προφανῶς κατὰ τὴ βιβλιοδεσία.

62. «Les Problèmes Nationaux de l'Autriche-Hongrie».

63. Σὲ Παράστημα τοῦ τελευταίου τόμου παρατίθεται *Ἔκθεσις τῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Βουλῆς ἐπὶ τοῦ Προϋπολογισμοῦ τῶν Ἐσόδων καὶ Ἐξόδων τοῦ κράτους, τῆς χρήσεως τοῦ ἔτους 1907.*

64. Στὶς σελίδες 20-23 παρατίθεται δημοσίευμα τοῦ Jean-François, ὑπὸ τὸν τίτλο «Grèce: Où va le Roi?».

65. «Illustrée d'après les manuscrits et les estampes conservés à la Bibliothèque Nationale et complétée par une table analytique des manières dressées par Léon Doreg».

66. Τὸ δημοσίευμα βλ. στὸ [Pages]: *Pages d'Histoire -1914-1916*, ἀριθμὸς εἰσαγωγῆς 4801.

67. Τὸ δημοσίευμα συνεγράφη «Avec la Collaboration de Harty G. Brown».

68. «Annexe au procès-verbal de la séance du 3 octobre 1919». Στὸ παρὸν ἀντίτυπο δὲν ὑπάρχουν ἐξώφυλλα, καταστραφέντα προφανῶς κατὰ τὴ βιβλιοδεσία.

69. Σύμφωνα μὲ ὅσα ἀναφέρονται στὸν Πρόλογο τοῦ τόμου Ι, τὸ ὅλο δημοσίευμα θὰ ἦταν τρίτομο. Δὲ γνωρίζομε ἂν ἐκδόθηκε ὁ τρίτος τόμος.

70. Συνεσταχωμένο τὸ δημοσίευμα τῆς ἴδιας σειρᾶς *Répétitions Écrites sur la Politique Commerciale* ([Paris] 1910-1911, σσ. 110).

71. Συνεσταχωμένο στὸ δημοσίευμα τῆς ἴδιας σειρᾶς *Répétitions Écrites Rédigées pour la Préparation aux Carrières Administratives, Diplomatiques, Financières.* Le socialisme. ([Paris] 1910-1911, σσ. 145).

72. Τίτλος ἐπὶ τῆς ράχεως (τοῦ παρόντος ἀντιτύπου): *École Science Politique Histoire Diplomatique.*

73. «Ἀνατύπωσις».

74. Τὸ δημοσίευμα εἶναι Παράρτημα τῆς *Ἐφημερίδος τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς* (Περίοδος ΙΗ΄ - Σύνοδος Ἔκτακτος. Ἔτος ἐκδ.: 1907).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

75. Τὸ δημοσίευμα βλ. συνεσταχωμένο στὸ Τρικούπης, Χ[αρίλαος]: *Ἔκθεσις τοῦ Προέδρου τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου καὶ Ὑπουργοῦ Οἰκονομικῶν Χ. Τρικούπης ἐπὶ τοῦ Γενικοῦ Προϋπολογισμοῦ τῶν Ἐσόδων καὶ Ἐξόδων τοῦ Κράτους τῆς χρήσεως τοῦ 1885.*

76. Τὸ δημοσίευμα βλ. συνεσταχωμένο στὸ Τρικούπης, Χ[αρίλαος]: *Ἔκθεσι τοῦ Προέδρου τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου καὶ Ὑπουργοῦ Οἰκονομικῶν Χ. Τρικούπη ἐπὶ τοῦ Γενικοῦ Προϋπολογισμοῦ τῶν Ἐσόδων καὶ Ἐξόδων τοῦ Κράτους τῆς χρήσεως τοῦ 1885.*

77. Τὸ δημοσίευμα βλ. συνεσταχωμένο στὸ Τρικούπης, Χ[αρίλαος]: *Ἔκθεσις τοῦ Προέδρου τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου καὶ Ὑπουργοῦ Οἰκονομικῶν Χ. Τρικούπη ἐπὶ τοῦ Γενικοῦ Προϋπολογισμοῦ τῶν Ἐσόδων καὶ Ἐξόδων τοῦ Κράτους τῆς χρήσεως τοῦ 1885.*

78. Τὸ δημοσίευμα βλ. συνεσταχωμένο στὸ Τρικούπης, Χ[αρίλαος]: *Ἔκθεσις τοῦ Προέδρου τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου καὶ Ὑπουργοῦ Οἰκονομικῶν Χ. Τρικούπη ἐπὶ τοῦ Γενικοῦ Προϋπολογισμοῦ τῶν Ἐσόδων καὶ Ἐξόδων τοῦ Κράτους τῆς χρήσεως τοῦ 1885.*

79. Τὸ δημοσίευμα βλ. συνεσταχωμένο στὸ Τρικούπης, Χ[αρίλαος]: *Ἔκθεσις τοῦ Προέδρου τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου καὶ Ὑπουργοῦ Οἰκονομικῶν Χ. Τρικούπη ἐπὶ τοῦ Γενικοῦ Προϋπολογισμοῦ τῶν Ἐσόδων καὶ Ἐξόδων τοῦ Κράτους τῆς χρήσεως τοῦ 1885.*

80. Τὸ δημοσίευμα βλ. συνεσταχωμένο στὸ Τρικούπης, Χ[αρίλαος]: *Ἔκθεσις τοῦ Προέδρου τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου καὶ Ὑπουργοῦ Οἰκονομικῶν Χ. Τρικούπη ἐπὶ τοῦ Γενικοῦ Προϋπολογιμσοῦ τῶν Ἐσόδων καὶ Ἐξόδων τοῦ Κράτους τῆς χρήσεως τοῦ 1885.*

81. Τὸ δημοσίευμα βλ. συνεσταχωμένο στὸ Τρικούπης, Χ[αρίλαος]: *Ἔκθεσις τοῦ Προέδρου τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου καὶ Ὑπουργοῦ Οἰκονομικῶν Χ. Τρικούπη ἐπὶ τοῦ Γενικοῦ Προϋπολογισμοῦ τῶν Ἐσόδων καὶ Ἐξόδων τοῦ Κράτους τῆς χρήσεως τοῦ 1885.*

82. Σὲ ἑλληνικὴ καὶ γαλλικὴ γλώσσα.

83. Τὸ δημοσίευμα βλ. συνεσταχωμένο στὸ Τρικούπης, Χ[αρίλαος]: *Ἔκθεσις τοῦ Προέδρου τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου καὶ Ὑπουργοῦ Οἰκονομικῶν Χ. Τρικούπη ἐπὶ τοῦ Γενικοῦ Προϋπολογισμοῦ τῶν Ἐσόδων καὶ Ἐξόδων τοῦ Κράτους τῆς χρήσεως τοῦ 1885.*

84. Diplôme d'Études Supérieures Économie Politique 1951. (Redigés d'après le notes).

85. Ἡ παροῦσα ἔκδοση ἀναθεωρήθηκε ἀπὸ τὸν ἐπιμ. ἐκδ.

86. À propos du projet de loi sur les Assurances Sociales et des travaux de la Commission de Prévoyance Sociale de la Chambre des Députés.

87. Τὸ δημοσίευμα καταχωρίσθηκε πρώτη φορὰ στὸ φύλλο τῆς 14ης Νοεμβρίου 1965 τῆς ἐφημερίδας *Ἀνένδοτος*.

88. Οἱ τόμοι συνεσταχωμένοι. Στὸ παρὸν ἀντίτυπο δὲν ὑπάρχουν ἐξώφυλλα, καταστραφέντα προφανῶς κατὰ τὴ βιβλιοδεσία.

89. Τὸ δημοσίευμα καταχωρίσθηκε πρώτη φορὰ στὸ φύλλο τῆς 23ης Φεβρουαρίου 1966 τῆς ἐφημερίδας *Δημοκρατικὸν Κέντρον*.

90. Τὸ δημοσίευμα, στὴ κύρια Βιβλιοθήκη τοῦ Κ.Ε.Ι.Ν.Ε, φέρει ἀριθμὸ εἰσαγωγῆς 4757. Ὑπάρχουν καὶ ἄλλα δύο ἀντίτυπα τοῦ δημοσιεύματος (τὰ ὑπ' ἀριθμοὺς εἰσαγωγῆς

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

333 καὶ 7104), τοποθετημένα στὴν κύρια Βιβλιοθήκη τοῦ Κέντρου. Ἀπὸ τὰ παραπάνω δύο δημοσιεύματα, τὸ δεύτερο (τὸ ὑπ' ἀριθμὸν εἰσαγωγῆς 7104) εἶναι «Reproduction en Fac-Similé par les Soins de la Société d'Études Macédoniennes. Thessaloniki 1989».

91. Τὸ δημοσίευμα ἐγκρίθηκε, «δυνάμει τῆς ὑπ' ἀριθ. 56244/26-1-35 Διαταγῆς Ὑπουργείου Στρατιωτικῶν (Γ.Ε.Σ.)».

92. Ὑπότιτλος ἐξωφύλλου: (Avec Critiques de la Presse Etrangère).

93. Στὸ παρὸν ἀντίτυπο, κατὰ τὴ βιβλιοδεσία, στὴ θέση τῶν συγγραφέων, ἔχει τεθεῖ τὸ ὄνομα τοῦ μεταφραστῆ.

94. Τὸ παρὸν λῆμμα, ἀπὸ παραδρομή, ἔχει παραλειφθεῖ ἀπὸ τὸ «Κατάλογος Περιοδικῶν...».

95. Τὸ δημοσίευμα βλ. στὸ [Pages]: *Pages d'Histoire 1914-1916*, ἀριθμὸ εἰσαγωγῆς 4801. Εἰς διπλοῦν (τὸ ἕνα μετὰ τὸ ἄλλον, στὴν παραπάνω σειρά).

96. Τὸ δημοσίευμα βλ. στὸ [Pages]: *Pages d'Histoire 1914-1916*, ἀριθμὸ εἰσαγωγῆς 4802.

97. Conférences organisées à la Société des anciens politiques.

98. Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ, ὑποβληθεῖσα εἰς τὴν Νομικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

99. Προσθῆκες Μεταφραστῆ «διὰ τὰ ἐν Ἑλλάδι».

100. «Avec dix-huit textes Constitutionnels traduis et revus par M. Eisemany, Doctor et Droit».

101. Δὲν ἀναφέρεται ὄνομα μεταφραστῆ.

102. Ἡ γερμανικὴ ἔκδοση ἔγινε τὸ 1916.

103. Δὲν ἀναφέρεται ἡ γλῶσσα τοῦ πρωτοτύπου.

104. «Τῇ συνεργασίᾳ διακεκριμένων ἰατρῶν πασῶν τῶν εἰδικοτήτων».

105. Συνεσταχωμένα αὐτοτελῆ δημοσιεύματα τῆς σημειουμένης στὸν τίτλο σειρᾶς. Ἀριθμὸς εἰσαγωγῆς 4801.

106. Συνεσταχωμένα πέντε αὐτοτελῆ δημοσιεύματα τῆς σημειουμένης στὸν τίτλο σειρᾶς. Ἀριθμὸς εἰσαγωγῆς 4802.

107. Ὑπάρχει καὶ ἄλλο ἀντίτυπο τοῦ δημοσιεύματος, τοποθετημένο στὴν κύρια Βιβλιοθήκη τοῦ Κέντρου.

108. Προσωπικὴ ἀφιέρωση τοῦ συγγραφέα πρὸς τὸν Δ. Χατζῖσκο. Ὑπάρχει καὶ ἄλλο ἀντίτυπο τοῦ δημοσιεύματος, τοποθετημένο στὴν κύρια Βιβλιοθήκη τοῦ Κέντρου.

109. Προσωπικὴ ἀφιέρωση τοῦ συγγραφέα πρὸς τὸν Δ. Χατζῖσκο. Ὑπάρχει καὶ ἄλλο ἀντίτυπο τοῦ δημοσιεύματος, τοποθετημένο στὴν κύρια Βιβλιοθήκη τοῦ Κέντρου.

110. Ἐκτὸς τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Γ. Παπανδρέου πρὸς τὸν Βασιλέα Παῦλο (18 Μαρτίου 1963), παρατίθενται: «Κυβερνητικὲς ἀντιδράσεις διὰ τὴν ἐπιστολὴν» καὶ ἀπάντηση τοῦ Γ. Παπανδρέου.

111. Φωτοτυπία ἐπιστολῆς τοῦ Γ. Παπανδρέου πρὸς τὸν Δ. Χατζῖσκον, ἀπὸ 26 Ὀκτωβρίου 1957.

112. Ἐπιστολὴ τοῦ Κ. Παπασπύρου πρὸς τὸν Δ. Χατζῖσκον (19 Φεβρουαρίου 1966).

113. Στὴν κύρια Βιβλιοθήκη τοῦ Κέντρου ὑπάρχουν οἱ τόμοι ΙΒ΄ (1970) - ΚΒ΄ (1980) τοῦ περιοδικοῦ, καθὼς καὶ τὸ Εὑρετήριο τῆς πρώτης περιόδου. (Τόμοι Α΄-Ζ΄ (1877-1885), τὸ ὁποῖο ἐκδόθηκε τὸ 1972, μὲ Πρόλογο Γ. Θ. Ζώρα καὶ ἐπιμέλεια Ε. Θ. Σουλογιάννη.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

114. Ὑπάρχει καί ἄλλο ἀντίτυπο τοῦ δημοσιεύματος, τοποθετημένο στήν κύρια Βιβλιοθήκη τοῦ Κέντρου.

115. Εἰς διπλοῦν.

116. Τὸ δημοσίευμα βλ. στὸ [Pages]: *Pages d'Histoire -1914-1916*, ἀριθμὸ εἰσαγωγῆς 4802.

117. Ὑπάρχει καί ἄλλο ἀντίτυπο τοῦ δημοσιεύματος, τοποθετημένο στήν κύρια Βιβλιοθήκη τοῦ Κέντρου.

118. Οἱ τόμοι συνεσταχωμένοι.

119. Στὸ παρὸν ἀντίτυπο τοῦ τόμου Α΄ δὲν ὑπάρχουν ἐξώφυλλα, καταστραφέντα προφανῶς κατὰ τὴ βιβλιοδεσία.

120. Σὲ γοτθικὴ γραφή.

121. Σχολικὸ ἔτος 1925-1926.

122. «Τὸ βιβλίον ἔχει γραφῆ εἰς δύο γλώσσας. Ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος τοῦ βιβλίου εἶναι τὸ ἑλληνικὸν κείμενον καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο τὸ ἀγγλικόν».

123. Τὸ δημοσίευμα καταχωρίσθηκε πρώτη φορὰ στὸ 26ο φύλλο (Φεβρουάριος 1966) τῆς ἐφημερίδας *Ρούμελη*.

124. Δὲν ἀναφέρεται ἡ γλῶσσα τοῦ πρωτοτύπου.

125. Στὸ παρὸν ἀντίτυπο τοῦ τόμου Α΄ δὲν ὑπάρχουν ἐξώφυλλα, καταστραφέντα προφανῶς κατὰ τὴ βιβλιοδεσία.

126. Ὑπότιτλος Α΄-Β΄ τόμων. Ἑρμηνεία τοῦ ἀναθεωρηθέντος Ἑλληνικοῦ Συντάγματος, ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ τῶν Ξένων Κρατῶν.

127. «Ἀνατύπωσις».

128. Ὑπάρχει καί ἄλλο ἀντίτυπο τοῦ δημοσιεύματος, τοποθετημένο στήν κύρια Βιβλιοθήκη τοῦ Κέντρου.

129. Τὸ δημοσίευμα βλ. στὸ [Pages]: *Pages d'Histoire -1914-1916*, ἀριθμὸ εἰσαγωγῆς 4802.

130. «Ἀνατύπωσις ἐκ τῆς Ἐπετηρίδος τῆς Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης».

131. Τίτλος ἐξωφύλλου: *Curriculum Vitae*.

132. Ἀνατύπωση ἀπὸ τὴν *Ἐφημερίδα Ἑλλήνων Νομικῶν*, τόμ. 29 (Ἀθήνα 1962), σσ. 182-184.

133. Στὸ παρὸν ἀντίτυπο δὲν ὑπάρχουν ἐξώφυλλα, καταστραφέντα προφανῶς κατὰ τὴ βιβλιοδεσία. Στὸ παρὸν δημοσίευμα παρατίθενται «Ἀναλυτικοὶ Πίνακες» «διὰ τὴν χρῆσιν 1885» τῶν παρακάτω Ὑπουργείων: 1) Δικαιοσύνης («Ἀναλυτικοὶ Πίνακες τῶν Ἐξόδων» του). 2) Ἐκκλησιαστικῶν (τὸ ἴδιο). 3) Ἐσωτερικῶν (τὸ ἴδιο). 4) Ἐξωτερικῶν (τὸ ἴδιο). 5) Ναυτικῶν (τὸ ἴδιο). 6) Οἰκονομικῶν («Ἀναλυτικοὶ Πίνακες τῶν Ἐξόδων» του καὶ ἄλλοι «Ἀναλυτικοὶ Πίνακες τῶν Ἐσόδων» του). 7) Στρατιωτικῶν («Ἀναλυτικοὶ Πίνακες τῶν Ἐξόδων» του). Τὰ παραπάνω δημοσιεύματα καταγράφηκαν καθένα χωριστά, ὑπὸ τοὺς τίτλους τῶν παραπάνω Ὑπουργείων, προτασσομένης, ἐντὸς ἀγκυλῶν, τῆς λέξεως *Ἑλλάς*.

134. Τὸ δημοσίευμα βλ. στὸ [Pages]: *Pages d'Histoire -1914-1916*, ἀριθμὸ εἰσαγωγῆς 4801.

135. Τὰ βιβλία τῆς Βιβλιοθήκης Δημητρίου Ν. Χατζίσκου καταγράφηκαν στὸ Βιβλίο Εἰσαγωγῆς τοῦ Κ.Ε.Ι.Ν.Ε., ὑπὸ τοὺς ἀριθμοὺς εἰσαγωγῆς 4662-5177 καὶ 7325. Ἀπὸ τὰ βιβλία αὐτά, τὰ ὑπ' ἀριθμοὺς εἰσαγωγῆς 4662-4726 ακὶ 5152-5168 προέρχονται ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο τοῦ Δ. Χατζίσκου, ἐνσωματωθέντα ἀπὸ τὸ Κ.Ε.Ι.Ν.Ε. στὰ βιβλία τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ ἰδίου.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ
ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΝΕΩΤΕΡΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

Η ΚΡΗΤΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΣ 1866-1869. ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΕΝ ΚΡΗΤΗ ΠΡΟΞΕΝΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ. Ἔκδοσις Ἐλευθερίου Πρεβελάκη καὶ Βασιλικῆς Πλαγιανάκου-Μπεκιάρη. Τεῦχος Α΄. Ἀπρίλιος 1866 - Ἰούλιος 1867. Ἐν Ἀθήναις 1967. Τεῦχος Β΄. Αὔγουστος 1867 - Δεκέμβριος 1868. Ἐν Ἀθήναις 1970.

Γ. ΨΥΛΛΑ, ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΒΙΟΥ ΜΟΥ. Εἰσαγωγὴ Νικολάου Λούρου. Ἔκδοσις καὶ σημειώσεις Ἐλευθερίου Πρεβελάκη. Ἐν Ἀθήναις 1974.

ΕΠΙΤΟΜΑΙ ΕΓΓΡΑΦΩΝ ΤΟΥ ΒΡΕΤΑΝΝΙΚΟΥ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΤΩΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ. ΓΕΝΙΚΗ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ / ΕΛΛΑΣ (FOREIGN OFFICE 32).

Τόμος Α΄ (τεύχη I-II), Φάκελοι 1-34. Ἔγγραφα τῶν ἐτῶν 1827-1832. Ἔκδοσις Ἐλευθερίου Πρεβελάκη καὶ Φιλίππου Γλύτση. Ἐν Ἀθήναις 1975.

Τόμος Β΄, Φάκελοι 35-56. Ἔγγραφα τῶν ἐτῶν 1833-1835. Ἔκδοσις Φιλίππου Γλύτση - Χρήστου Λούκου - Ἑλένης Μπελιᾶ. Ἐν Ἀθήναις 1979.

Τόμος Γ΄, Φάκελοι 57-74. Ἔγγραφα τῶν ἐτῶν 1836-1837. Ἔκδοσις Φιλίππου Γλύτση - Χρήστου Λούκου - Ἑλένης Μπελιᾶ, Ἀθῆναι 1987.

Τόμος Δ΄, Φάκελοι 75-94. Ἔγγραφα τῶν ἐτῶν 1838-1839. Σύνταξη Φιλίππου Γλύτση - Ἑλένης Μπελιᾶ, Ἀθῆναι 1998.

ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΠΡΕΒΕΛΑΚΗ, Τὸ Κέντρον Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ, Ἀθήνα 1985.

ΑΡΧΕΙΟ ΙΩΑΝΝΗ ΚΩΛΕΤΤΗ. Ἐπιμέλεια Βασιλικὴ Πλαγιανάκου - Μπεκιάρη καὶ Ἀριστείδης Στεργέλλης. Τόμος Α΄ (μέρος Α΄ - Β΄, Αὔγουστος 1788 - Ἰούνιος 1824), Ἀθήνα 1996. Τόμος Β΄, Ἐπιτομὲς ἐγγράφων Ἰούλιος 1824 - Φεβρουάριος 1825. Ἐπιμέλεια Ἀριστείδης Στεργέλλης, Ἀθήνα 2002.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Η ΗΠΕΙΡΟΣ, Ο ΑΛΗ ΠΑΣΑΣ ΚΑΙ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ - ΠΡΟΞΕΝΙΚΕΣ ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΤΟΥ WILLIAM MEYER ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΕΒΕΖΑ, Ἔκδοση Ἐλευθερίου Πρεβελάκη καὶ Κάλλιας Καλλιατάκη Μερτικοπούλου. Τόμος Α΄, 1819-1821, Ἀθήνα 1996. Τόμος Β΄, 1822, Ἀθήνα 1996.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΡΙΖΟΥ ΡΑΓΚΑΒΗ, Χειρόγραφος κῶδιξ ἀρ. 35. Ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τῆς οἰκογένειας Ραγκαβῆ. Ἐπιμέλεια Εὐθύμιος Θ. Σουλογιάννης - Ἰφιγένεια Μποτουροπούλου, Ἀθήνα 1997.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ ΓΕΓΟΝΟΤΩΝ 1940-1944. Από τα έγγραφα του Βρεταννικού Υπουργείου των Εξωτερικών Foreign Office 371. Τόμος Α΄ 1940-1943. Σύνταξη Μαρία Σπηλιωτοπούλου - Προκόπης Παπαστράτης, Αθήνα 2002.

CORRESPONDENCE BETWEEN THE FOREIGN OFFICE AND THE BRITISH EMBASSY AND CONSULATES IN THE OTTOMAN EMPIRE 1820-1833. FOREIGN OFFICE 78/97-221, 1820-1833. A DESCRIPTIVE LIST. Τόμος Ι. Σύνταξη Ἐλευθέριος Πρεβελάκης (†) καὶ Ἑλένη Γαρδίκα-Κατσιαδάκη, Ἀθήνα 2003.

ΔΕΛΤΙΟ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΝΕΩΤΕΡΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ. Τόμος Α΄ (Μνήμη Ἐλευθερίου Πρεβελάκη), Ἀθήνα 1998. Τόμος Β΄, Ἀθήνα 2000.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ἐκτύπ.: Στέλιος Α. Τσαπέπας, Μυκάλης 34, 104 35 Ἀθήνα, Τηλ. 210 34.63.161

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ISSN 1108 – 295X